Bibliotheca Americana

Szilágyi Ágnes Judit

AZ „ATLANTISZ-ÁLOM” A MODERNIZÁCIÓ ÉS A NACIONALIZMUS KORÁBAN:

Portugália és Brazília 1889-1930

L'Harmattan

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

CC BY-NC-SA 4.0

Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában: Portugália és Brazília, 1889–1930

Dreams of Atlantis in the Age of Modernization and Nationalism: Portugal and Brazil, 1889–1930

Szilágyi Ágnes Judit

https://orcid.org/0000-0002-2077-2724

Történettudomány / History (12970), Újkori és jelenkori történelem (12977), Gyarmati múlt és gyarmatosítás utáni történelem, világtörténelem, transznacionális történelem, összefonódó történelem / Colonial and post-colonial history, global and transnational history, entangled histories (12978)

Atlântida, Brazília, Portugália, João de Barros, João do Rio

Atlântida, Brazil, Portugal, João de Barros, João do Rio

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-978-1

OpenAccess

https://openaccess.hu/

Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és
a nacionalizmus korában

BIBLIOTHECA AMERICANA

Sorozatszerkesztők:
Horváth Emőke, Lehoczki Bernadett, Szilágyi Ágnes Judit

Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában

Portugália és Brazília 1889-1930

SZILÁGYI ÁGNES JUDIT

L'Harmattan
Budapest

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15, 37
10124 Torino
T.: (39) 011.817.13.88 / (39) 348.39.89.198
Email: harmattan.italia@agora.it

Szakmai lektor és szerkesztő: Urbán Bálint

© Szilágyi Ágnes Judit, 2022

ISSN 2677-0784
ISBN 978-963-414-978-1

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-978-1

A kiadásért felel Gyenes Ádám.

A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
harmattan@harmattan.hu; www.harmattan.hu

A könyvborító Helena Roque Gameiro *A Casa da Amadora* (Amadorai ház) című 1919-es akvarelljének felhasználásával készült

Olvasószerkesztő: Szökőcsné Beregszászi Ágnes
Borító: Kára László
Nyomdai előkészítés: Kállai Zsanett
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS 13

I. BEVEZETÉS

I.1. Témaválasztás 17
I.2. Elméleti keret, a dolgozat módszere és felépítése 20
I.3. Historiográfia 23
I.3.1. A luzo-brazil szempont 23
I.3.2. Az *Atlântida* folyóiratról 26
I.3.3. Két köztársaságról 28

II. A *REVISTA ATLÂNTIDA* PROGRAMJA ÉS SZELLEMI KÖRNYEZETE: AZ ATLANTISZ-ÁLOM

II.1. Luzo-brazil folyóirat az Atlanti-óceán két partján (1915-1920) 35
II.1.1. A lap megalapítása 37
II.1.2. Szerkesztőségek és a lap terjesztése 37
II.1.3. Közel a politikusokhoz 40
II.1.4. Az *Atlântida* esztétikája 43
II.2. Nőkről az *Atlântida* folyóiratban 48
II.2.1. Háttér: az emancipáció első sikerei 48
II.2.2. Női témák és művészek a szellemi Atlantiszon 50
II.2.3. Gina Lombroso Ferrero 53
II.2.4. Marie-Antoinette Aussenac 57
II.3. A *Revista Atlântida* programjának módosulása 1919 tavaszán: a kiterjesztett testvériség 64
II.3.1. Francia irodalmárok a luzo-brazil Atlantiszon 64

II.3.2. Hódolat a francia kultúrának 68
II.3.3. A francia köztársasági minta 70
II.3.4. Fanciaországgal szövetségben az európai háborúban 72
II.4. Hanyatlás, előre menekülés és az *Atlântida* megszűnése 73

III. KÉT SZERKESZTŐ: A LUZO-BRAZIL ATLANTISZ MEGÁLMODÓI

III.1. Lisszabonban: João de Barros 79
III.1.1. Családi háttér – republikánus, szabadkőműves elkötelezettség 80
III.1.2. Barros pályaindulása a monarchia utolsó éveiben 85
III.1.3. A korszerű oktatásért 85
III.1.4. Barros a republikánus oktatási szakember és politikus 90
III.1.5. A költő és lapszerkesztő João de Barros 93
III.1.6. Barros luzo-brazil kampánya: szellemi kalandok és tényleges utazások 98
III.2. Rio de Janeiróban: João do Rio (Paulo Barreto) 102
III.2.1. A Barreto-szülők 103
III.2.2. Paulo Barreto iskolái, pályakezdése 110
III.2.3. Az I. Brazil Köztársaság átalakuló fővárosa és az újságírás 111
III.2.4. Barreto szerzői életműve 119
III.2.5. A luzofil brazil *dandy* európai útjai 129
III.2.6. João do Rio és az antiluzitán megnyilvánulások Brazíliában 135

IV. A BRAZIL I. VAGY RÉGI KÖZTÁRSASÁG: TÁVOLSÁGTARTÓ TESTVÉR A „MÁSIK PARTON”

IV.1. Császárságból köztársaságba – búcsú a portugál politikai modelltől és a dinasztiától 149
IV.1.1. A monarchia vége 150
IV.1.2. A száműzött császár és emlékezete 153
IV.1.3. Lisszabonnak nincs többé elsőbbsége 156
IV.1.4. Portugál kezdeményezés, brazil érdektelenség – kísérlet a kétoldalú kereskedelmi és hajózási egyezmény megkötésére 158
IV.2. Egy új köztársaság új preferenciái a nemzetközi színtéren 161
IV.2.1. A változó külpolitika három pillére Brazíliában 163
IV.2.2. Brazília jövője: helye az Újvilágban 170
IV.2.3. Az exportorientált brazil külgazdaság és nemzetközi partnerei 172

IV.3. Kultúra, elit, nacionalizmus 181
IV.3.1. Brazil kultúra, brazil kultúrák 182
IV.3.2. Régi és új elit 185
IV.3.3. A brazil nacionalizmus és a portugál örökség 191
IV.3.4. A fejlett Európára figyelő elit 193
IV.3.5. Luzo-Amerika kontinentális környezete 200
IV.3.6. Leválás a portugál gyökerekről: két pályakép 203

V. LUZO-BRAZIL IMPULZUSOK – BRAZÍLIA

V.1. Brazil vidék, brazil városok – a változó társadalom 215
V.1.1. Belső migráció 216
V.1.2. Európából érkező bevándorlók 217
V.2. Brazíliai portugál közösségek – a társadalom luzo-brazil szövete 220
V.2.1. A brazíliai portugálok létszáma, rétegzettsége 221
V.2.2. A portugál kolónia szervezetei 224
V.2.3. Egy luzo-brazil sikertörténet: a brazíliai portugál bank 227
V.2.4. A luzo-brazil historizmus – építészet, történetírás, irodalom 229
V.2.5. A brazíliai portugálok és az óhazai politikai élet 232
V.3. Az internacionalizmus luzo-brazil univerzuma 236
V.3.1. Európai eszmék a társadalmi mozgalmak hátterében 236
V.3.2. Munkások, munkavállalói érdekképviselet 240
V.3.3. Egy elfelejtett forradalom 255
V.4. Diplomácia, államközi kapcsolatok luzo-brazil háttérrel 260
V.4.1. Az I. Brazil Köztársaság elismerése és Portugália 260
V.4.2. Az I. Portugál Köztársaság elismerése és Brazília 262
V.4.3. „Két Haza" állampolgárai 268
V.4.4. A kétoldalú kapcsolatok mélypontja 272
V.4.5. A kétoldalú kapcsolatok csúcspontja 279
V.5. Luzo-brazil fegyvertársak a németellenes szövetség perifériáján: Brazília I. világháborús szerepvállalása 283
V.5.1. A brazil semlegesség feladása és a hadba lépés 283
V.5.2. A spanyolnátha Brazíliában 287
V.5.3. Brazília háborús szerepvállalása az antanthatalmak oldalán 288
V.5.4. Patrióta lelkesedés – a kötelező katonai szolgálat támogatása 291
V.5.5. Brazilok és portugálok testvériségben és szövetségben az I. világháborúban 299
V.5.6. A háború után 303

VI. AZ I. PORTUGÁL KÖZTÁRSASÁG: A REPUBLIKANIZMUS KIBONTAKOZÁSÁTÓL A DIKTATÚRÁIG (1890-1930) 309

VI.1. Az „őrült" és „nemes" portugál politikai élet 311
VI.1.1. Az utolsó Bragança távozása 312
VI.1.2. A liberális köztársaság és a monarchisták 313
VI.1.3. Az I. Portugál Köztársaság történetének szakaszai 321
VI.1.4. A demokratikus modernizációs program mérlege 325
VI.1.5. Portugália és az I. világháború 329
VI.1.6. Sidónio Pais diktatúrája, Új Köztársasága 335
VI.1.7. Az I. Portugál Köztársaság vége – hadsereg és katonai diktatúra 348
VI.1.8. A kortársak és az utókor ítélete 352
VI.2. A megtorpant társadalom és a kiútkeresés irányai 354
VI.2.1. A városok, a vidék, a gyarmatok társadalma 355
VI.2.2. A köztársaság elitjének pozitivista értelmiségi karaktere 356
VI.2.3. Portugál integralisták 371
VI.2.4. Portugál munkások: anarcho-szindikalisták és nacionalisták 379

VII. LUZO-BRAZIL IMPULZUSOK – PORTUGÁLIA 399

VII.1. Diplomáciai közelítések – szívélyes gesztusok 401
VII.1.1. Bragançák egymás között 401
VII.1.2. A luzo-brazil nézőpont és a portugál diplomácia 408
VII.1.3. Az államfői látogatások a luzo-brazil politika ünnepi pillanatai 413
VII.2. Intellektuális közelítések – megismerés, értékek cseréje 427
VII.2.1. A kölcsönös megismerés igénye: luzo-brazil vágy 428
VII.2.2. Portugál folyóirat-szerkesztőségek luzo-brazil programmal 430
VII.2.3. A brazil tanulmányok tanszéke Lisszabonban 432
VII.3. Személyes közelítések – luzo-brazil kapcsolati háló 438
VII.3.1. A luzo-brazil közeledés hívei Portugáliában a művészeti és a közéletben 439
VII.4. Politikai és gazdasági közelítések – a regeneráció luzo-brazil receptje 446
VII.4.1. A köztársaság mint a megújulás luzo-brazil eszköze 448
VII.3.2. Brazilok és a „brazilok" Portugáliában 452
VII.4.2. Demokrata republikánusok versus sidonisták a luzo-brazil körben 458
VII.4.3. A nacionalista regeneráció külpolitikai programja 462

VIII. ÖSSZEGZÉS 483

IX. MELLÉKLETEK 491

IX.1. Képmellékletek 493
IX.2. Melléklet 499
IX.3. Melléklet 500
IX.4. Melléklet 506

X. BIBLIOGRÁFIA

X. 1. Felhasznált források 513
X.1.1. Újságok, folyóiratok 513
X.1.2. Levéltári anyag, irathagyaték, múzeumi gyűjtemény, kiállítások 514
X.1.3. Nemzetközi szerződések, diplomáciai iratok, statisztikák, törvénytárak 515
X.1.4. Publikált levelek, beszédek, visszaemlékezések; esszék, cikkek, szépirodalmi alkotások, évkönyvek 516
X.2. Felhasznált szakirodalom 521
X.2.1. Szakkönyvek, szaktanulmányok 521
X.2.2. Kézikönyvek 544
X.2.3. Adatbázisok 545

NÉVMUTATÓ 548
TÁRGYMUTATÓ 553

„Minden művelt és jóakaratú ember a maga népe mellett szeret néhány olyan *idegen* nemzetet is, melynek földjét ismeri, szellemét becsüli. Hívd elő magadban íly nemzet képét s mélyedj el benne. Nem lesz szükséged rá, hogy tájait viszontlásd, múzeumait meglátogasd vagy költőit újra olvasd: ez a belső szemlélet elvonultatja lelki szemeid előtt ennek az idegen népnek minden kincsét. Föltámad benned művészetének szépsége, hatalmas életereje, átéled történelmének aggasztó pillanatait, látod tájainak bűvös távlatait, elmerülsz szavainak bölcsességében, hallod zenéjének halhatatlan hangjait, örülsz nyelve metsző világosságának és gondolati mélységének, szívod baráti illatát, átérzed bátorságát, erejét, vidámságát s mindez oly nemzet jegyeit vési beléd, mely – *nem* a tiéd. Mindez idegen neked, […] s mégis oly kimondhatatlanul drága."

(Johan Huizinga)

„Minden társadalom, nemzet, csoport, család kialakít magának egy képet a jövőjéről, és ez a kép diktálja neki, mit tartson meg a múltból, hogy előkészíthesse az eltervezett jövőt, amely így az eddig csak összekötő kapocsként működő jelennek is saját értelmet ad. Némileg sematikusan megfogalmazva: a jövőt három alakban lehet megkonstruálni, s ezek a múlt arcáról kialakított képet is uralják. Elképzelhetjük a jövőt mint a múlt restaurálásának formáját, mint a haladás egyik formáját, és mint a forradalom egyik formáját. Ma ennek a három olvasati sémának a felülvizsgálata folyik, hogy újra megszervezhető legyen egyfajta történelem. […] Egykor létezett összetartozás a múlt és a jövő közt, és a jelen csak az összekötő kapocs volt."

(Pierre Nora)

„*Mare nostrum* chamavam os latinos ao Mediterrâneo. *Mare nostrum* chamaremos, nós brasileiros e portugueses ao Atlântico."[1]

(Sebastião de Magalhães Lima)

---

[1] „*Mare nostrum*, a mi tengerünk, mondták a latinok a Földközi-tengerre. *Mare nostrum,* mondjuk mi brazilok és portugálok az Atlanti-óceánra."

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Hálás vagyok apámnak, anyámnak, Szilágyi Imrének és Simon Ágnesnek az életpálya-választás szabadságáért és azért, hogy olyan környezetben nőhettem fel, ahol a szellemi munkának és a kultúrának komoly értéke volt. Tanácsaikkal, szövegeim első olvasóiként, rengeteget segítettek. Köszönöm férjemnek, Vörös Istvánnak, hogy kiváló ízlésével, biztos értékítéletével és a családi gondok és feladatok megosztásával mindig mellettem állt.

Sokat köszönhetek tanáraimnak, Anderle Ádámnak, H. Balázs Évának és Pál Ferencnek, akik nemcsak történész-latinamerikanista indulásomat segítették elő, de saját írásaik módszertana és problémafelvetéseik, valamint beszélgetéseink nagy hatással voltak ennek a dolgozatnak a formálódásra is. Mindig bizalommal fordulhattam hozzájuk, ha elbizonytalanodtam, ahogy tanszékvezetőimhez, Szilágyi Istvánhoz, Majoros Istvánhoz, Búr Gáborhoz és idősebb pályatársaimhoz, közvetlen tanszéki kollégáimhoz (Balogh Andráshoz, Fischer Ferenchez, Horváth Emőkéhez, Izsák Lajoshoz, Kozári Monikához, Lugosi Győzőhöz, Pritz Pálhoz, Rákóczi Istvánhoz, Székely Gáborhoz és Tilkovszky Loránthoz) is, akik kitüntettek szakmai barátságukkal. Az elmúlt évtizedekben folytatott beszélgetéseink mindig előbbre vitték a munkámat.

Tehetetlen lettem volna a levél- és könyvtárosok segítsége nélkül, a sok elhivatott és nagy tudású szakember közül is elsősorban a São Pauló-i magyar bencés könyvtárat gondozó szerzetest, Kögl Szeverint és az ELTE Egyetemi Könyvtár főtanácsosát, Torbágyi Tibornét kell megemlítenem.

A brazil és portugál kollégákra mindig számíthattam könyvem megírásához nélkülözhetetlen külföldi tanulmányútjaim előkészítése és lebonyolítás során. Közülük különösen sok támogatást kaptam Maria Manuela Tavares Ribeiro coimbrai professzortól és a Juiz de Fora-i (MG) egyetem tanáraitól, Cláudia M. R. Viscardi professzortól és Leandro Pereira Gonçalvestől.

Az elmúlt évek alatt számos diákom, doktori témavezetettjeim elé kerültek ennek a kötetnek részletei, szemináriumokon és konferenciákon. Jó szemű, okos hallgatóimnak köszönettel tartozom friss és inspiráló gondolataikért.

Külön örömömre szolgál, hogy a szöveget éppen Brazília függetlenné válásának 200. évfordulójára, jubileumi évében sikerült befejeznem.

I.
BEVEZETÉS

I.1.
Témaválasztás

E kötet témájának ötlete több mint tíz éve vetődött fel bennem, mikor először kerültek a kezembe egy 1910-es évekbeli, szép kiállítású folyóirat, a portugál nyelvű *Atlântida* számai. Ez még a könyv- és folyóirattárak nagy digitalizálási lendülete előtt történt, és a lap tanulmányozásához két, meghatározó jelentőségű berlini kutatóút (Wissenschaftskolleg zu Berlin, Andrew W. Mellon Fellowship) segített hozzá. Lévén a teljes, 48 számból álló sorozata fizikai valójában elérhető az Ibero-Amerikanisches Institut (IAI) gyűjteményében. Azután, az eltelt évek alatt más kutatóutak következtek, Portugáliában Coimbra, Lisszabon és Porto levéltáraiban és könyvtáraiban dolgoztam (főként az ERASMUS program támogatásával), illetve Brazíliában, államközi együttműködés keretében utazhattam Fortalezába, Curitibába, és az ottani egyetem meghívására Juiz de Fora-ba. Ezek az utak tették lehetővé a szükséges további forrásanyag összegyűjtését a különböző kulturális intézményekben, antikváriumokban (ld. a Bibliográfia X.1.).

Az *Atlântida* természetesen nemcsak kiállítása miatt tűnt figyelemre méltónak, hanem elsősorban alapkoncepciója miatt: a portugál-brazil közeledés programját hirdette, mind irodalmi, mind publicisztikai anyagán keresztül.

> Pont abban a pillanatban, amikor minden ország lázasan készül a gazdasági harcra, amikor mindegyik sietve keresi és igyekszik megszilárdítani minél előnyösebb társadalmi, politikai és gazdasági helyzetét, nyilvánvaló és elkerülhetetlenül szükséges, hogy Portugália, a portugál faj legfőbb képviselője is kapcsolódjon az érdekazonosság alapján Brazíliához, amivel egyébként is számtalan történelmi, morális, sőt anyagi érdek köti össze.[2]

---

[2] „No momento preciso em que todos os países se aprestam febrilmente para a luta económica, quando todos se apressam a procurar-se e consolidar uma situação de preponderância social, política e económica é bem de ver é mesmo necessidade impreterível que Portugal supremo representetnte da raça portuguesa, porque ligar-se numa mesma identidade de interêsses do Brasil a quem já está ligado por inúmeros interêsses históricos e morais, e até materiais." Részlet egy portugál szenátor által beterjesztett törvénytervezetre adott szenátusi véleményből, 1919 nyarán. Közli az *Atlântida*, no. 42-43. (1919 s.d.), 796.

– fogalmazott a portugál szenátus egy tagja a lapban, 1919-ben. Hiszen az *Atlântida* nem korlátozta tematikáját az irodalom és a művészetek világára, hanem folyamatosan teret engedett az aktuális társadalmi és politikai kérdéseknek is. Ebből a szempontból különösen érdekes történeti forrásnak bizonyult. Így a kutatás első szakasza ennek a folyóiratnak, szellemi kötődéseinek lehető legszélesebb körű feltárására irányult.

Azonban az *Atlântida* alapkoncepciója, maga a portugál (vagy luzo)-brazil közeledés programja egyre mélyebbre vezetett abba a korszakba, amely néhány évtizeddel megelőzte ugyan korábbi kutatásaim időkeretét, a salazari és vargasi autoriter rendszerek korszakát, de mint annak közvetlen előzménye, jól kapcsolódott az addigi kutatói tapasztalataimhoz. Ráadásul ez a két autoriter rendszer szintén szembesült a luzofón testvérországhoz fűződő viszony kérdésével, ami – tengeren innen – a salazarizmus rendszerében, propagandájában, külpolitikai orientációjában, legkonkrétabban talán a semleges latin blokkhoz fűződő II. világháborús reményekben mutatkozott meg.[3] Hogy jóval később irodalmi motívumként váljon világhírűvé José Saramago, a Magyarországon is jól ismert portugál író történelemszemléletében.[4] Ahogy a tengerentúlon Manoel de Oliveira Lima[5] „három Amerikája" – közülük az egyik persze Portugál-Amerika – és annak továbbgondolása nemcsak a kétoldalú államközi kapcsolatoknak lett alkotóeleme, de kulturális lenyomata újraértelmezve, mint „harmadik Amerika" jelent meg, akár Gilberto Freyre luzo-tropikalizmusában az 1930-as években,[6] akár az 1950-es években, Nestor Luis dos Santos Lima nagytanulmányában kifejtve.[7] Az pedig különösen nyilvánvaló kapcsolatot teremt az egymást követő korszakok luzo-braziliz-

---

[3] Erről először 2004-ben közöltem írást, A salazari birodalmi eszme és a portugál-brazil közeledés 1940-41. címmel. Ez a tanulmány később németül (Salazars Reichsgedanke und die portugiesische-brasilianische Annäherung 1940-1941, *LUSORAMA*, vol. 24. no. 73-74. [2008], 184-191.) és kötetben (*Metszéspontok – Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről*, Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 2009, 39-46.) is megjelent.

[4] Számos regénye olvasható magyarul, műveinek legteljesebb elemzését ld. PÁL Ferenc: *A végtelen regényszöveg bűvöletében – José Saramago írói portréja*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2000. és U.ö. *Saramago-olvasatok*, Budapest, Equinter, 2014.

[5] Magyarul elérhető előadásszövegei: Brazília, Spanyol- és Angolszász-Amerika fejlődésének összehasonlítása, *Publicationes Universitatis Miscolciensis Sectio Philosophica*, Tomus XXII, Fasciculus 2. (2018), 11-63.

[6] A brazil-portugál viszonyt is érinti magyarul is olvasható klasszikusa az *Udvarház és szolgaszállás. A brazil család a patriarchális gazdasági rendszerben*, ford.: S. Tóth Eszter, Budapest, Gondolat, 1985 [1933].

[7] La Tercera América: tentativa de individualización de la América Luso-Brasileña (A harmadik Amerika: kísérlet Luzo-Brazil-Amerika egyediségének megragadására), *Revista de Historia de América* (Mexikó), no. 43. (1957. június), 51-106.

musa között, hogy magát a lapot és alapgondolatát feltámasztotta a két diktatúra propagandahivatala, mikor közösen hívta életre az 1940-es évtizedben a címében és tipográfiájában is nagyon hasonló *Atlântico: revista luso-brasileira* című folyóiratot.

Mindezt csak azért volt érdemes megjegyezni, hogy világossá váljon, a portugál-brazil viszony problémájának korszakokon átívelő jelentősége, illetve az, hogy bár az általam középpontba állított *Atlântida* létezése kronologikusan egy viszonylag szűk periódust jelöl ki, 1915 és 1920 között, azonban ez csupán egy csomópont, amely magában hordja az időben és térben is két irányba mutató kötődéseket. Ez a fókusz számos lehetőséget kínált ahhoz, hogy az *Atlântida* tartalmára építve két ország – Brazília és Portugália – és az ő sok szempontból egybevágó történelmi időszakuk, a két I. köztársaság általánosabb jellemzését végezzem el a luzo-brazil közeledés kérdésén keresztül. Ebből a két ország történelmére párhuzamosan irányuló szemléletmódból adódhat ennek a könyvnek legjelentősebb tudományos újdonsága, tekintve, hogy ilyen feldolgozással – ami egyrészt rendelkezik a luzo-brazil speciális fókusszal, másrészt átfogó és a két ország történetét együtt vizsgálja – a nemzetközi szakirodalomban nem találkoztam. A magyar tudományosság számára pedig – melyhez az egyetemes történeti témák egyes részleteinek bővebb kifejtésével, illetve a magyar vonatkozások keresésével és beépítésével érdemes csatlakozni – kétségtelenül nóvum.

Két fiatal köztársaság egymásra rezonáló viszonyait igyekeztem tehát ebben a dolgozatban megragadni, az I. Brazil Köztársaságét (1889-1930), mely a modernizáció és a nacionalizmus korszakának kezdete volt a dél-amerikai országban, és az I. Portugál Köztársaságét (1910-1926/1933), amit áthatott a regeneráció vágya, vagyis egyfajta gazdasági, társadalmi és politikai (újjá)építési kísérleté, és amit nagy nemzeti ügyként szintén a nacionalizmus dominált. A kettő között kronológiai átfedés van, bár nem estek teljesen egybe, és a monarchiából a köztársaságba való átmenet éppen annyi hasonló problémát hozott felszínre a „két hazában" (ahogy a luzo-brazil gondolat hívei szerettek rájuk gondolni), mint különbséget. Bizonyos átmenetiség is mindkettőben érzékelhető volt, ezért leginkább maga az új kormányzati rendszer volt az, ami karakteres keretbe fogta az adott évtizedeket, még akkor is, ha – itt és ott egyaránt, bár más-más erővel – markáns nyomot hagyott az I. világháború. A két portugál nyelvű ország történetében az elnyúló századvég (*final do século*, *fin de siècle)* és a századfordulós (*finissecular*) boldog békeidő (*bela época*, *Belle Époque*)[8] korszakát megszakította ugyan a háború, de hatásában aztán mégis ráterült az 1920-as évtizedre.

---

[8] *Belle Époque* Brazíliában, az európaival egyidőben, a paraguayi háború után (1870) kezdődött.

Ez a teljes időszak tehát a monarchia bukásával és a köztársaság konszolidációjával fonódott össze Brazíliában és Portugáliában is, így az új politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális keretek egyes jellemzői még a boldog békeidőkhöz, más tendenciái viszont már a 1930-as évek világához kapcsolódtak. Mindez különösen érdekessé, egyben bonyolulttá tette bemutatásukat – Isabel Corrêa da Silva[9] kifejezését kölcsönözve – „testvéri tükörben", némi kitekintéssel a tágabb nemzetközi kontextusra, például a kontinentális környezetre, vagy a neolatin országok együttműködési törekvéseire. Nem lehetett eltekinteni a biografikus betétektől sem, hiszen ekkor Portugáliában egy döntően *európéer*, Brazíliában pedig egy *europanizált* elit irányította a politikai, a gazdasági és a társadalmi életet. Soraiban többen luzo-brazil kötődésűek voltak, és így felkerültek arra az Atlanti-óceán két partját szimbolikusan összekötő virtuális Atlantiszra, amely e kötet témájának középpontjában áll.

I.2.
Elméleti keret, a dolgozat módszere és felépítése

Leslie Bethell[10] egy korábbi írásának bevezetőjében úgy fogalmazott, hogy munkája, melyben Brazília latin-amerikai kapcsolatainak történelmi perspektíváját kívánja felvázolni, részben az eszmetörténet, részben pedig a nemzetközi kapcsolatok története körébe tartozik. Néhány évvel később Anderle Ádám így írt egykori mesterére emlékezve, annak *Nématalföld aranykora* című munkája kapcsán: „Wittman professzor itt adott mintát arról, hogyan is képzeli a totális történelem fogalmát: arányosan, kiegyensúlyozottan és érdekfeszítően tudta szintézisbe gyúrni a gazdaság–külgazdaság, a politika-külpolitika, a társadalom és a kultúra történetét." Valamivel később pedig hozzáfűzi, hogy Wittman „*sui generis* egyetemes történeti problémákkal foglalkozott csupán."[11] Hasonló megközelítésre törekedtem magam is a nemzetközi és hazai példák nyomán, nemcsak azért, mert a Wittman Tibor által Szegeden elindított modern magyarországi latinamerikanista-iberista iskolához soro-

[9] *Espelho fraterno, o Brasil e o republicanismo português na transição para o século XX* (Testvéri tükör, Brazília és a portugál republikanizmus a XX. század küszöbén), Lisboa, Divina Comédia Editores, 2013.

[10] Brazil and 'Latin America', *Journal of Latin American Studies*, no. 42. (2010), 457. http://journals.cambridge.org (letöltés: 2010. szeptember 10.)

[11] Wittman Tibor a magyar történetírásban, *Aetas*, 28. évf. 1.sz. (2013), 140., 146.

lom magam, hanem leginkább azért, mert témám megkövetelte a történettudomány viszonylag önálló ágai által kínált, többfelé való kötődést.

Mivel a dolgozat legfontosabb forrásanyagát az *Atlântida* folyóirat tartalma adja, ezért kézenfekvő, hogy értekezésem első két fő fejezete a lap bemutatásával, történetével foglalkozik, valamint két meghatározó szerkesztőjének – a portugál João de Barrosnak és a brazil João do Rio-nak – a pályáját követi végig. Ezekben a részekben történik meg a luzo-brazilizmus tartalmának kifejtése, *elméletének* bemutatása, a két ország közeledését népszerűsítő hazafias mozgalom („*campanha patriótica da aproximação luso-barsileira*") módosulásainak, céljainak feltárása. Itt leginkább a sajtó- és eszmetörténet eszközeivel közelítettem a tárgyhoz, míg a két irodalmár esetében a biografikus feldolgozás egy tágabb intellektuális környezetbe helyezve történt.

A következő fő fejezetek (IV-VII.) a luzo-atlantizmus *gyakorlatával* foglalkoznak, és kettesével alkotnak párt. Az első kettőben Brazília áll a középpontban, a köztársaság létrejötte és alapvető viszonyai, illetve azok a körülmények, melyekben felfedezhetőek a luzo-brazil összefüggések. Hasonlóan épül fel a Portugáliáról szóló rész is. Sorrendjüket a köztársaság kikiáltásának időrendje indokolja. (Talán, ha a luzo-brazilizmus logikáját követem, a portugál fejezet kerül előre, mégis a republikánus kronológia döntött ez esetben, mert – mint majd látni fogjuk – a történet legfontosabb szereplőinél, az atlantidáknál az identitás alapeleme a köztársaságpárti elkötelezettség.)

A IV-VII. fejezetekben előtérbe kerül a politikatörténet, illetve a nemzetközi kapcsolatok története, a diplomáciatörténet és bizonyos társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozások (például az emigrációtörténet, ami, a magyar kivándorlók vonatkozásában, régi kutatási területem). A kötet egésze, de igaz ez a fejezetek belső felépítésére is, felhagyva a linearitással, inkább egyfajta körkörös, tematikus és gyakran komparatív módon halad előre a téma kifejtésében, célja a luzo-brazilizmus *gyakorlatának* minél teljesebb leírása. Az alfejezetek tematikája a két ország esetében nem lehet teljesen azonos, hiszen Brazília és Portugália történelmi sajátosságaihoz kell alkalmazkodniuk, de vannak olyan kérdések, melyek mindkét oldalról megvilágításra kerülnek luzo-brazil szempontból (pl. az értelmiségi-politikai elit vagy a munkások luzo-brazil hálózata, a Bragança-házhoz való viszony, a kölcsönös államfői látogatások jelentősége, az I. világháborús szövetség stb.). Ezeknek a fejezeteknek alapvető történeti kérdése: portugálok és brazilok között létrejött-e, létrejöhetett-e a Benedict Anderson modelljéhez hasonló „elképzelt közösség"?[12] Milyen elemekből épít-

[12] *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről,* ford.: Sonkoly Gábor, Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006.

keztek az áhított testvériség hívei? Mi volt a szerepe a virtuális Atlantisznak, vagyis az *Atlântida* folyóiratnak és szellemi körének, és volt-e hatása a kulturális kérdéseken túl a politikai folyamatok luzo-brazil közeledés mentén való alakításában? És összességében, jellemezhető-e a luzo-brazil testvériséghez való viszonnyal az Első Brazil, illetve az Első Portugál Köztársaság?

A *posztkolinialitás* értelmezési keretébe helyezve ezek a kérdések, vagy maga a témaválasztás, riasztóan *eurocentrikusnak* tűnhet. Ami ebben az esetben talán éppen a magyar kutató kívülállása miatt oldódik a hűvös racionalitás által, amellyel mindkét vizsgált ország jellegzetességeihez közelít, kívül helyezve magát, amennyire csak lehetséges, mindkét fél belső kontextusán és az egymás közti viszonyuk súrlódásain. Távolságot tartva mind a portugál oldal néha erősen paternalista elsőség- és kiválasztottságtudatától, mind a brazil félnél előforduló portugálellenes (*luzofób*) megnyilatkozásoktól. Ugyanakkor attitűdjétől nem lehetett idegen a megértés sem, hiszen – szintén Anderle Wittman cikkéből idézve – „[…] a magyar történész előnye saját országa történetéből ismert elmaradottság-élménye, amely érzékenyebbé, empatikusabbá teszi más, a magyarhoz hasonló sorsú népek történelmének megértésében."[13] Itt említem meg, hogy ahol csak releváns volt, néhány magyar vonatkozású forrást is bevontam az elemzésbe.

A forrásanyag feldolgozása és szövegbe építése egyébként sok fordítási munkát igényelt, mert döntő többségük eredetileg portugál vagy más idegen nyelvű. De örömmel kapcsoltam össze két szakomat – a történészit és a filológusit –, és külön nagy kedvvel olvastam az irodalmi értékű szövegeket. Az angol, német vagy francia idézetek felhasználásánál talán megengedhető, hogy csak eredeti nyelven kerüljenek a magyar szövegtörzsbe. Azonban a portugál kisebb ismertségére való tekintettel azt a megoldást választottam, hogy mindent lefordítottam magyarra. A fordítás mellett pedig a visszaellenőrizhetőséget, a pontos értelmezést segítve, illetve az esetleges idegen nyelvű megjelentetést előkészítve, a forrásrészleteket eredetiben is beillesztettem a jegyzetekbe, vagy egy-egy fogalomnál zárójelben a fő szövegbe, a magyar változat mögé. (Ezeknél a portugál szövegrészeknél a korabeli helyesírást megtartottam, bár keletkezésük óta Portugáliában és Brazíliában is több ortográfiai reformra került sor.) Gyakran egyes művek, cikkek vagy periodikák címét is megadtam magyarul ott, ahol a jelentés nem kézenfekvő, vagy a cím értelmének a szöveg kontextusában jelentősége van. A portugál szavak toldalékolásának kérdésében egységes álláspont és kiadói gyakorlat hiányában azt az utóbbi évtizedben egyre inkább teret nyerő elvet követtem, mely figyelembe veszi a portugál nyelv fo-

[13] ANDERLE (2013) i.m. 146.

netikai sajátosságait. Az a-re, e-re, o-ra és -ão diftongusra végződő szavakat kötőjellel toldalékoltam, mindazonáltal az olyan, a magyar olvasó által is jól ismert helynevek esetében, mint Rio de Janeiro, São Paulo vagy Porto megtartottam a hagyományos, kötőjel nélküli, hosszú magánhangzós formát (São Paulóban, Portóban, riói, etc.).

I.3.
Historiográfia

Az *Atlântida* folyóiratról és jelentőségéről újrafelfedezése és digitalizálása előtt néhány évvel beszéltem először nemzetközi konferencián, Leidenben,[14] ahol a téma jó visszhangra talált a brazil kollégák körében. Több, máig meglévő szakmai kapcsolatom, például Leandro Pereira Gonçalvessel[15] és Francisco Carlos Palomanes Martinho-val,[16] ekkor kezdődött. Mindketten olyan történészek, akiknek szemléletmódja közel áll hozzám, mivel gyakran ők is együtt és komparatív módon vizsgálják az Atlanti-óceán két oldalán zajló, modern kori folyamatokat.[17]

I.3.1.
A luzo-brazil szempont

Portugáliában az ezredforduló óta egyre erőteljesebben van jelen a luzo-brazil reflexivitás. Előbb kapcsolattörténeti kérdésként vetődött fel az utóbbi két

---

[14] Revista Atlântida (1915-1920): Uma interpretação possível (Az Atlântida folyóirat [1915-1920]: egy lehetséges interpretáció), in Marianne Wieseborn (szerk.): *1808-2008. Crisis y Problemas en el Mundo Atlántico*, az AHILA XV., leideni nemzetközi kongresszusának anyaga, 2008, (CD) Simposio O-12.

[15] Pl. *Plínio Salgado Um Católico Integralista entre Portugal e o Brasil (1895-1975)* (Plínio Salgado, egy katolikus integralista Portugália és Brazília között [1895-1975]), Rio de Janeiro, FGV Editora, 2018.

[16] *O Corporativismo em Português: Estado, Política e Sociedade no Salazarismo e no Varguismo* (A korporativizmus portugálul: állam, politika és társadalom Salazar és Vargas rendszerében), Lisboa, Imprensa das Ciências Sociais, 2008.

[17] Hasonló komparatív problémafelvetéssel a 2000-es évek közepétől magam is éltem, pl. *Alkotmány, hatalom-legitimáció, nemzetépítés Salazar és Vargas Új Államában* (2003), később ez megjelent a már idézett *Metszéspontok* (2009) című kötetben és németül is, Verfassung, Machtlegitimation und Nationenbildung in Salazar und Vargas' 'Neuen Staaten', *LUSORAMA*, vol. 24. no. 73-74. (2008), 192-208.

évszázad teljességére vonatkozóan, például az Amado Luiz Cervo, José Calvet de Magalhães szerzőpáros ezt az időszakot átfogó munkájában,[18] vagy a Zília Osório de Castro, Júlio Rodrigues da Silva és Cristina Montalvão Sarmento szerkesztette kötetben,[19] mely a két állam 1822 utáni szerződéseinek szisztematikus feldolgozása. Mégis, Luís Reis Torgal, a tekintélyes coimbrai történész 2009-es, az Estado Novo-ról szóló nagymonográfiájához csatolt historiográfiai tanulmányában még azt állapította meg, hogy a portugál-brazil kapcsolatok története és a két ország viszonyainak összehasonlító, mélyelemzése elhanyagolt tudományterület.[20] Igaznak vélte ezt, nemcsak a két Új Állammal kapcsolatban,[21] de a salazari-caetano-i rezsim köztársasági, sőt monarchikus előzményeit tekintve is.[22] Maga egy hasznos kronológiával járult hozzá a helyzet javításához,[23] és fontos további kutatási irányként jelölte meg a portugál történetírás számára a kapcsolat- és hatástörténeti vizsgálatokat, ugyanakkor az antikolinialista perspektíva érvényesítését.[24] Mikor a 2000-es évek közepén a luzo-brazil politika kérdésével kezdtem foglalkozni, érzékeltem ezt a hiányt, azonban az azóta elmúlt másfél évtizedben a vonatkozó bibliográfia jelentősen bővült. Specifikusan az *Atlântida* folyóirat által kijelölt évekre éppen úgy, ahogy általában véve is, a XIX. század végére, a századfordulóra és a XX. század első harmadára vonatkozóan.

A portugál kutatók közül az irodalmárok jártak elöl a kulturális kapcsolatok párhuzamos és összehasonlító vizsgálatával. Már 1991-ben megjelent Nelson H. Vieira azóta klasszikussá vált kötete[25] és 2003-ban a századvégre

---

[18] *Depois das Caravelas – As relações entre Portugal e o Brasil, 1808-2000* (A karavellák után – Portugália és Brazília kapcsolatai, 1808-2000), Instituto Camões, 2000.

[19] *Tratados do Atlântico Sul: Portugal-Brasil, 1825-2000* (Dél-atlanti egyezmények: Portugália–Brazília, 1825-2000), Lisboa, Colecção Biblioteca Diplomática do Ministério dos Negócios Estrangeiros, Portugal, 2006.

[20] *Estados Novos, Estado Novo* (Új Államok, Új Állam), I-II.köt. Coimbra, IU, 2009. II. köt. 323-413.

[21] U.o. II. köt. 348.

[22] U.o. II. köt. 412.

[23] Portugal/Brasil, 1889-1910 – uma visão cronológica (Portugália/Brazília, 1889-1910 – kronologikus áttekintés), in: Amadeu Carvalho HOMEM – Armando MALHEIRO DA SILVA – Artur César ISAÍA (szerk.): *Progresso e Religião – A República no Brasil e em Portugal 1889-1910* (Haladás és vallás – A köztársaság Brazíliában és Portugáliában, 1889-1910) Coimbra, IU – EDUF, 2007, 309-387.

[24] TORGAL (2009) i.m. II. köt. 412.

[25] *Brasil e Portugal: a imagem recíproca: o mito e a realidade na expressão literária* (Brazília és Portugália: kölcsönös kép: mítosz és valóság az irodalmi alkotásokban), Lisboa, ICALP, 1991.

fókuszáló érdekes bevezető esszé és forráskiadvány Beatriz Berrini tollából.[26] Brazíliában jelent meg Arnaldo Saraiva modernizmusra vonatkozó összehasonlító elemzése, amely szintén illeszkedik ebbe a sorba.[27] A magyarországi luzitanisztikában is az irodalomtudomány, pontosabban Pál Ferenc rövid tanulmánya érvényesítette először ezt a komparatív szemléletet.[28]

Portugáliában az 1990-es évek úttörő hatás- és kapcsolattörténeti monográfiái, Eduardo C. Cordeiro Gonçalves[29] és José Calvet de Magalhães[30] könyvei után megjelent Isabel Corrêa da Silva fentebb már idézett, számomra módszertanilag és forrásbázisát tekintve is irányadó kötete.

A brazil szerzők, meglátásom szerint, inkább résztémákra specializálódtak. Szívesen működtek együtt portugál kollégáikkal olyan közös tanulmánykötetek létrehozásában, ahol egy-egy tanulmány terjedelmű témát dolgoztak fel a portugál-brazil együttműködés jegyében. Ezek megjelenését konferencia és szakmai vita előzte meg. A közös tanulmánykötetek közül számomra különösen hasznos volt a coimbrai kezdeményezésre, Maria Manuela Tavares Ribeiro által koordinált nemzetközi projekt megjelent anyaga;[31] az Amadeu Carvalho Homem, Armando Malheiro da Silva és Artur César Isaía szerkesztette, fent idézett válogatás; Alda Mourão *és* Angela de Castro Gomes munkája;[32] valamint a João Paulo Avelãs Nunes, Américo Freire szerkesztőpáros kötete.[33] A portugál köztársaság centenáriumára olasz témákkal is bővített válogatás jelent meg a republikanizmus kérdéséről, melynek szerkesztői Portugáliából Armando Malheiro da Silva, Brazíliából Maria Luiza Tucci Carneiro és Olasz-

---

[26] *Brasil e Portugal: A Geração de 70* (Brazília és Portugália, az 1870-es generáció), Porto, Campo das Letras, 2003.

[27] *Modernismo brasileiro e Modernismo português* (Brazil modernizmus és portugál modernizmus), Campinas, UNICAP, 2004.

[28] A portugál és a brazil futurizmus különös útjai, *Helikon* (2010/3. sz.), 398-406.

[29] *Ressonâncias em Portugal da implantação da república no Brasil (1889-1895)* (A brazil köztársaság létrejöttének portugáliai visszhangja [1889-1895]), Porto, Reitoria da Universidade do Porto, 1995.

[30] *Relance histórico das relações diplomáticas luso-brasileiras* (A portugál-brazil diplomáciai kapcsolatok történelmi áttekintése), Lisboa, Quetzal Editores, 1997.

[31] *Portugal – Brasil: uma visão interdisciplinar do século XX* (Portugália – Brazília: interdiszciplináris kép a XX. századról), Coimbra, Quarteto Editora, 2003.

[32] *A experiência da Primeira República no Brasil e em Portugal* (Tapasztalatok az első köztársaságról Brazíliában és Portugáliában) Coimbra, IU, 2014 [2011].

[33] *Historiografias portuguesa e brasileira no século XX – Olhares cruzados* (Portugál és brazil történetírás a XX. században – Egymást keresztező pillantások), Coimbra, IU – Rio de Janeiro, FGV, 2013.

országból Stefano Salmi.[34] Legújabban a luzo-brazil keretnél tágasabb, ibériai, illetve latin-amerikai kontextust érvényesített két brazil történész, a döntően európai bevándorlókkal foglalkozó Érica Sarmiento és az integralizmus kutatója, Leandro Pereira Gonçalves közösen szerkesztett kötete.[35]

Jelentős irodalma van és sajátos luzo-brazil szempontot követ a Brazíliába került portugálok történetének kutatása. Erre vonatkozóan az egyik legeredetibb, interdiszciplináris szemléletű szerző José Sacchetta Ramos Mendes, aki doktori dolgozata alapján készült könyvét először Portóban, majd a következő évben São Paulóban is publikálta.[36] Ebből különösen érdekesek voltak számomra azok a részletek, melyek az antiluzitanizmus politikai szerepét mutatják be az I. Brazil Köztársaság korai időszakában, levéltári források alapján, Quintino Bocaiúva külügyminiszteri tevékenységéhez kapcsolódóan.

Azonban a legnagyobb volumenű és kifejezetten a kulturális kapcsolatokra koncentráló háromkötetes tanulmánygyűjteményt Lucia Maria Paschoal Guimarães és Cristina Montalvão Sarmento állította össze.[37] Témaválasztásukat feltétlenül meghatározták az *Atlântida* folyóirattal összefüggő kutatásaik.

I.3.2.
Az *Atlântida* folyóiratról

Mikor felfedeztem magamnak[38] a luzo-brazil Atlantiszt, még csak egyetlen, kifejezetten vele kapcsolatos tudományos munkát találtam, egy szakdolgoza-

---

[34] *República, Republicanismo e Republicanos – Brasil, Portugal, Itália* (Köztársaság, republikanizmus és republikánusok – Brazília, Portugália, Olaszország), Coimbra, IU, 2011.

[35] *Abordagens cruzadas no mundo atlântico: relações contemporâneas entre a Península Ibérica e a América Latina* (Az atlantikumot keresztező megközelítések: jelenkori kapcsolatok az Ibériai-félsziget és Latin-Amerika között), Recife, Edupe; Rio de Janeiro, Autografia, 2019.

[36] *Laços de Sangue: Privilégios e Intolerância à Imigração Portuguesa no Brasil*, (Vérségi kapcsolatok: Kiváltságok és intolerancia a brazíliai portugál bevándorlókkal szemben), Porto, CEPESE-FRONTEIRA DO CAOS EDITORES LDA., 2010.

[37] *Culturas Cruzadas em Português (Portugal – Brasil, Séc. XIX e XX)* (Egymást keresztező portugál nyelvű kultúrák a XIX-XX. században) I-III. kötet, Coimbra, Edições Almedina, 2010-2015.

[38] Rövidebb tanulmányokkal nemcsak portugálul, de magyarul és angolul is az elsők között mutattam be a témát: A luzo-brazil közeledéstől a konföderáció tervéig: Revista Atlântida (1915-1920), in: BERTA Tibor, *et. al.* (szerk.): *Az identitás régi és új koordinátái – Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*, Szeged-Budapest, Palatinus, 2008, 115-121.; Revista Atlântida (1915-1920): From the Luso-Brazilian Rapprochement to the New Lusitânia, *Öt kontinens* (Budapest), 2012/1. sz. (2013), 171-178.

tot, melyet 1997-ben készített Cecília Dias de Carvalho Henriques da Conceição a Lisszaboni Egyetemen.[39] Aztán elkövetkezett az *Atlântida* 2015-ös centenáriuma[40] és teljes anyagának digitalizálása,[41] ami elősegítette, hogy egyre többet foglalkozzanak tartalmának elemzésével. A folyóirat, kettős természetéből adódóan, tengeren innen és túl egyaránt figyelmet kapott.

Brazíliában első számú kutatója Lucia Maria Paschoal Guimarães lett, aki 2009-ben az első, karcsú, többszerzős tanulmánykötetet szerkesztette az *Atlântida*-ról,[42] míg Portugáliában legtöbbet Zília Osório de Castro publikált ebben a témában. Elkészült az általa és Lucia Maria Paschoal Guimarães, valamint Luis Andrade által összeállított tanulmánykötet is.[43] Luciana Lilian de Miranda szintén több résztanulmányt közölt a folyóirattal kapcsolatban. Doktori dolgozatát João de Barros luzo-brazilizmusának szentelte,[44] és ezzel a speciális szemponttal jelentősen túllépett az Alberto Filipe de Araújo és Joaquim Machado de Araújo által még 2004-ben publikált, alig százoldalas életrajzi füzet eredményein,[45] illetve a Barrost neveléselméleti, oktatáspolitikusi tevékenységén keresztül bemutató Rogério Fernandes[46] és a forrásválogatást készítő

---

[39] A *revista Atlântida: documento socio-cultural e literário de uma época: um abraço mental entre Portugal e Brasil* (Az Atlântida folyóirat: egy korszak társadalmi-kulturális és irodalmi dokumentuma: mentális ölelkezés Portugália és Brazília között), MA dolgozat, Lisboa, Universidade Nova, 1997.

[40] A 100. évfordulóra a portugál nemzeti könyvtár kiállítással emlékezett, a *Biblioteca Nacional de Portugal sedia, nos dias 23 e 27 de outubro de 2015, o Encontro Centenário da revista Atlântida*, Centenário da revista Atlântida – Plataforma 9 (elérés 2016. augusztus 29.); a brazil nemzeti könyvtár pedig külön digitális gyűjteményt létesített a luzo-brazil témának, *BDLB – Biblioteca Digital Luso-Brasileira*, https://bdlb.bn.gov.br/ (elérés 2017. februártól)

[41] http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/Atlantida/Atlantida.htm és http://ric.slhi.pt

[42] *Afinidades Atlânticas – Impasses, Quimeras e Confluências nas Relações Lusobrasileiras* (Atlanti-óceáni rokonság – zsákutcák, kimérák és összefonódások a luso-brazil kapcsolatokban), Rio de Janeiro, Quartet Editora, 2009.

[43] *Atlântida: a invenção da comunidade luso-brasileira* (Atlantisz: a luso-brazil közösség leleménye), Rio de Janeiro, Contra Capa, 2013.

[44] *„Brasil, visão do que fomos, do que somos e do que devemos ser": A causa luso-brasileira em João de Barros, 1912-1922*. („Brazília, vízió arról, hogy mik voltunk, mik vagyunk és milyennek kellene lennünk": a luzo-brazil szemlélet João de Barrosnál, 1912-1922), PhD dolgozat, Lisboa, Universidade Nova de Lisboa, 2014.

[45] *João de Barros, 1881-1960. Vida, Obra e Pensamento* (João de Barros, 1881-1960. Élete, műve és gondolatai), Porto, Estratégias Criativas, 2004.

[46] *João de Barros – Educador Republicano* (João de Barros – a republikánus pedagógus), Lisboa, Livros Horizonte, LDA, (s/d) [1970/71].

Maria Alice Reis[47] szempontjain. Ez a témaválasztás is jelezte: a lap újrafelfedezésével együtt két szerkesztőjének életműve szintén érdekessé vált a történet- és az irodalomtudomány számára egyaránt. Barros mellett João do Rio személyének és életművének elemzése és értékelése talán még látványosabb lendületet kapott a 2010-es években. Főként irodalmi szempontból, drámaíróként és mint az újságírás radikális megújítója, az egykori brazil főváros krónikása tűnt fel. Raimundo Magalhães Júnior 1970-es évekbeli életrajzához[48] képest ezt az értelmezési keretet vetette fel például Gutemberg Medeiros tanulmánya.[49] Cristiane D'Avila pedig az Atlantisz-álom szempontjából elemezte João do Rio írásait.[50] Claudia Poncioni és Virginia Camilotti publikálta Barrosnak írt leveleit.[51] Míg ez utóbbi levelezésének egy része szülővárosa levéltárában (Arquivo Histórico Municipal da Figueira da Foz), addig másik része a portugál nemzeti levéltárban (Biblioteca Nacional/Arquivo de Cultura Portuguesa Contemporânea/Colecçã João de Barros) pihen, kiadatlanul.

Az *Atlântida*-ról és szerkesztőiről a felsorolt tanulmányokat olvasva feltűnt, hogy szerzőik általában csak a lapszámok törzsanyagára fordítottak figyelmet, elhanyagolva a kötetek végén található aktuális, rövid híreket, szerkesztőségi cikkeket. Pedig ezek gyakran a luzo-brazil közeledés szempontjából a legfontosabb, legjellemzőbb megjegyzéseket tartalmazzák. Ezért ezeket a szövegeket igyekeztem alaposabban vizsgálni. Másrészt az elemzéshez hozzátenni az atlantidák francia, illetve más neolatin kultúrákhoz való kapcsolódásának tényét és jelentőségét, amit a portugál és brazil kollégák szintén kevéssé dolgoztak fel.

---

47 *A pedagogia e o ideal republicano em João de Barros* (A pedagógia és a köztársasági ideál João de Barrosnál), Lisboa, Terra Livre, 1979.

48 *A vida vertiginosa de João do Rio* (João do Rio szédületes élete), Rio de Janeiro – Brasília, Civilização Brasileira – INL, 1978.

49 100 anos de *Atlantida*: continente de letras de Brasil e Portugal (Atlantisz száz éve: kontinens szövegekből Brazíliának és Portugáliának), *Galaxia* (São Paulo), no. 32. (2016. aug.), 163-175.

50 *João do Rio a caminho da Atlântida* (João do Rio úton az Atlantiszra), Rio de Janeiro, Contra Capa, 2015.

51 *Muito d'alma – cartas de Paulo Barreto (João do Rio) a João de Barros – 1909-1921*. (A lélek nagy része – Paulo Barreto [João do Rio] levelei João de Barrosnak – 1909-1921.) Rio de Janeiro, Academia Brasileira de Letras, Garamond, 2015.

I.3.3.
Két köztársaságról

Nem találtam olyan szerzőt, aki a luzo-brazil virtuális Atlantisz segítségével párhuzamosan mutatta volna be a Brazil és a Portugál I. Köztársaságot. Mikor erre vállalkoztam, döntően a forrásanyagra, számos kisebb terjedelmű szaktanulmányra és a klasszikus, általános monográfiákra hagyatkozhattam.

A portugál köztársasági időszakkal kapcsolatban még mindig jól használható az 1970-es évtized terméséből A. H. de Oliveira Marques[52] vagy Carlos Ferrão monográfiája;[53] a brit történész, Douglas L. Wheeler könyve;[54] az újabb feldolgozások közül pedig Fernando Rosas műve;[55] valamint az António Costa Pinto és Nuno Severiano Teixeira szerkesztette tanulmánykötet.[56] Bár Armando Malheiro da Silva kétkötetes nagymonográfiájával Sidónio Pais diktatúrájára koncentrál, sok vonatkozásban mégis képet ad a köztársasági korszak egészéről.[57]

Brazíliával kapcsolatban rendelkezésre állnak forrásértékű klasszikusok: João Pandiá Calógeras,[58] Fernando de Azevedo,[59] Celso Furtado,[60] Everardo Dias[61] és Carlos Delgado de Carvalho[62] könyvei, melyekben néhány fontos fejezet foglalkozik az I. Köztársaság korával. A modernebb, enciklopédikus feldolgozások és kézikönyvek közül kiemelném az 1990-es években írt, majd a 2000-es években digitalizálva is újra kiadott jelentős vállalkozást, mely Boris Fausto szerkesztésében 11 kötet terjedelemben foglalja össze a brazil civilizá-

---

52 *A Primeira República Portuguesa* (Az Első Portugál Köztársaság), 3. kiad., Lisboa, Livros Horizonte, 1980 [1971].

53 *História da 1ª República* (Az Első Köztársaság története), Lisboa, Terra Livre, 1976.

54 *História política de Portugal 1910-1926* (Portugália politikatörténete 1910-1926), s. l. Publicações Europa-América, s. d. [1978]

55 *A Primeira República 1910-1926 – Como venceu e porque se perdeu* (Az Első Köztársaság 1910-1926 – Hogyan győzött és miért vesztett), Lisboa, Bertrand Editora, 2018.

56 *A Primeira República Portuguesa – entre o Liberalismo e o Autoritarismo* (Az Első Portugál Köztársaság – liberalizmus és tekintélyuralom között), Lisboa, Colibri, 2000.

57 *Sidónio e Sidonismo* (Sidónio és rendszere) I-II. köt., Coimbra, Universidade de Coimbra, Museu da Presidência da República, 2006.

58 *Formação histórica do Brasil* (Brazília történelmének alakulása), 8. kiad., São Paulo, Editora Nacional, 1980 [1930].

59 *A Cultura Brasileira* (A brazil kultúra), Rio de Janeiro, Serviço Gráfico do IBGE, 1943.

60 *Formação econômica do Brasil*, (Brazília gazdaságának alakulása), 34. kiad., São Paulo, Companhia das Letras, 2007 [1959].

61 *História das Lutas Sociais no Brasil* (A társadalmi küzdelmek története Brazíliában), São Paulo, Edaglit, 1962.

62 *História diplomática do Brasil* (Brazília diplomácia története), fakszimile kiadás, Brasília, Senado Federal, 1998 [1959].

ció történetét.[63] Ennek 9. kötete foglalkozik az I. Köztársaság korával; életrajzi lexikonként pedig kiválóan használható az Israel Beloch és Alzira Alves de Abreu által összeállított, mára már szintén digitalizált kézikönyv.[64]

A monografikus kötetek közül főként az I. Köztársaság kulturális életével foglalkozó szerzők (Nicolau Sevcenko,[65] Jeffrey D. Needel,[66] Wilson Martins,[67] Sidney Garambone[68]) munkáit dolgoztam fel, és a Brazília külkapcsolataival foglalkozó művekre építettem (Amado Luiz Cervo – Clodoaldo Bueno,[69] Eugênio Vargas Garcia[70]). Az I. Brazil Köztársaság belpolitikájának és föderális rendszerének értelmezésében Cláudia M. R. Viscardi[71] szemlélete segített leginkább.

A magyar latinamerikanisztika, iberisztika, illetve történettudomány korábban nem foglalkozott kifejezetten sem a brazil, sem a portugál korai köztársasági korszak részletesebb bemutatásával vagy a kettő bármilyen szempontú összevetésével, nagyobb terjedelmű tanulmány, önálló monográfia erről nem született. Viszonylag részletes a fordításban olvasható, Boris Fausto-féle országtörténet I. Köztársaságra vonatkozó fejezete,[72] valamint Horváth Gyula saját[73] és H. Szabó Sárával közös[74] kutatásai érintettek fontos résztémákat

---

63 *História Geral da Civilização Brasileira* (A brazil civiliáció átfogó története), 9. kötet, Rio de Janeiro, Editora Bertrand Brasil, 1997.

64 *Dicionário Histórico-Biográfico Brasileiro,* (Brazil történeti-életrajzi szótár) I-V. köt., Rio de Janeiro, Fgv Cpdoc, 2001-2009.

65 *Literatura como Missão: Tensões sociais e criação cultural na Primeira República* (Az irodalom mint küldetés: Társadalmi feszültségek és kulturális tevékenység az első köztársaságban), 4. kiad. São Paulo, Editora Brasiliense, 1995 [1983].

66 *A tropical Belle Époque: Elite Culture and Society in Turn-of-the-Century Rio de Janeiro* (Boldog békeidők a trópusokon), Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

67 *História da Inteligência Brasileira* (A brazil értelmiség története) VI.köt., 1915–1933. (3. kiad.), São Paulo, Lao, 2001 [1978].

68 *A Primeira Guerra Mundial e a Imprensa Brasileira* (Az első világháború és a brazil sajtó), Rio de Janeiro, Editora Mauad, 2003.

69 *História da Política Exterior do Brasil* (A brazil külpolitika története), São Paulo, Editora Ática, 1992.

70 *Entre América e Europa: a política externa brasileira na década de 1920* (Amerika és Európa között: brazil külpolitika az 1920-as években), Brasília, Editora da Universidade de Brasília/FUNAG, 2006.

71 *Unidos perderemos: A construção do federalismo republicano brasileiro* (Egységben a gyengeség: A brazil köztársasági föderalizmus létrehozása), Curitiba, Editora CRV, 2017.

72 *Brazília rövid története*, ford.: Pál Zs., Tímár I., Budapest, Equinter, 2011. [2001], III. fejezet, 149-195.

73 *Ültetvény és politika – tanulmányok Brazília történetéből,* Szeged, h.n. 1996.

74 *La historia y las ideas – El liberalismo, el positivismo y el populismo en Brasil y México 1920-1945*. (Történelem és eszmék – a liberalizmus, a pozitivizmus és a populizmus Brazíliában és Mexikóban), Kaposvár, Editorial David, 2004.

(kávévalorizációs politika, pozitivizmus brazíliai elterjedése); Szilágyi István a brazil geopolitikai iskola kezdeteit visszavezeti az 1920-as évekig;[75] újabban rövidebb írások erejéig Urbán Bálint is foglalkozik a századforduló brazíliai irodalom- és eszmetörténetével.[76] Anderle Ádám,[77] Fischer Ferenc[78] és Semsey Viktória[79] latin-amerikai tematikájú munkáikban szintén reflektálnak a korszak brazíliai jelenségeire, illetve a kontinentalizmus, pánhispánizmus, luzo-atlantizmus kérdéskörére, azonban átfogó jellegüknél fogva ezek a könyvek nem bocsátkozhatnak olyan részletekbe, mint az *Atlântida* folyóirat elemzése vagy a luzo-brazil közeledés problematikájának vizsgálata.

Portugáliáról két országtörténet áll rendelkezésre magyar nyelven: az angol szempontú David Birmingham szerény terjedelmű, inkább az ismeretterjesztést szolgáló kötete[80] és a portugál José Hermano Saraiva számos nyelvre lefordított, népszerű, de több kérdésben már meghaladott könyve.[81] Egyik sem foglalkozik részletesen az Első Portugál Köztársasággal. Ebből a szempontból fontosabbak a magyar kutatók munkái, például a *sidonizmus*sal, az I. világháborús portugál részvétellel kapcsolatban. Elsősorban Harsányi Iván ibériai diktatúrákat elemző írásai[82] és Szilágyi István XX. századi országtörténetének vonatkozó része, valamint tanulmányai.[83] Sajátosan magyar szempontú feldolgozásában Pál Zsombor Szabolcs szintén szentel egy fejezetet a XX. századi portugál történelem 1930 előtti szakaszának.[84]

---

[75] *Geopolitika*, második, bővített kiadás, Budapest, Paigeo, 2018. 228-247.

[76] Az indianizmustól a kannibalizmusig – a brazil identitás elméleti konstrukcióinak változásai a 19. és a 20. században, *Orpheus Noster*, XI. évf. 1. sz. (2019/1), 46-59.

[77] *Munkásmozgalom Latin-Amerikában 1870-1959,* Budapest, Kossuth, 1982., *Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és XX. században,* Budapest, Kossuth, 1989.

[78] *„A háború utáni háború" 1919-1933*, Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2014.

[79] Spanyolország és Latin-Amerika 19-20. századi rövid története, Budapest, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 2008.

[80] *Portugália története,* ford.: Lukács Laura, Budapest, Pannonica Kiadó, 1998 [1993].

[81] *Portugália rövid története*, ford.: Racs – Wittner – Szelényi – Pál, Budapest, Equinter, 2010 [1992].

[82] *A félperifériáról a centrum felé – Spanyolország és Portugália a „hosszú 19." és a még hosszabb 20. században,* Pécs, Publikon, 2011.

[83] *Portugália a huszadik században*, Budapest, L'Harmattan, 2015., és Portugália az első világháborúban, in MAJOROS István, *et. al.* (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára,* Budapest, ELTE, BTK, 2015, 683-698.

[84] *Portugália magyarországi megítélése a két világháború között,* Budapest, Göncöl Kiadó, 2018.

II.
A *REVISTA ATLÂNTIDA* PROGRAMJA ÉS SZELLEMI KÖRNYEZETE: AZ ATLANTISZ-ÁLOM

. . . . . .

II.1.
Luzo-brazil folyóirat az Atlanti-óceán két partján (1915-1920)

Atlântida, vagyis Atlantisz – ez a címválasztás nagyon határozott intellektuális programot körvonalaz. A szimbólum tartalma közismert: egy elsüllyedt, mesés kontinens képzetét idézi fel, valahol az Atlanti-óceánban. Az elveszett aranykor szinonimája, amely a fejlett civilizáció teremtette béke és boldogság honaként él az európai kultúrkörben Platón óta. Az előző századfordulón régiónkban például a modernizációkritikus, életreform mozgalmak (*Lebensreform, life-style reform*)[85] nyúltak vissza e politikai utópia és szimbólum teljességéhez vagy egyes elemeihez. (Magyarországon valamivel később, az 1930-as években formálja rendszerré az Atlantisz víziót a Latin-Amerikához is kötődő[86] építész-iparművész Maróti Géza.)[87]

Az elsüllyedt kontinenst a *Belle Époque* portugál és brazil szellemi élete is felszínre hozta a luzo-brazil atlantizmus jegyében. A múltra építő, de a jövőre irányuló elképzelés esszenciájaként bukkant fel az ismert szimbólum,[88] amit azért hívnak segítségül, hogy általa gyógyítsák nagy posztkoloniális traumájukat, Brazília függetlenné válásának (1822) következményét: Portugália és Bra-

---

[85] A *Lebensreform* közép-európai és magyarországi művészeti megjelenéséről kiállítást rendezett a Műcsarnok: *Rejtett történetek az életreform-mozgalmak és a művészetek* (2018. október 6 – 2019. január 20.)

[86] Ld. SZENTE-VARGA Mónika: *A gólya és a kolibri – Magyarország és Mexikó kapcsolatai a XIX. századtól napjainkig*, Budapest, Áron Kiadó, 2012, 37., illetve Szente-Varga Mónika és Varga Vera tanulmányai in: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza 1875-1941. »Mi vagyunk Atlantisz« Vederemo!* Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002, 108-121.

[87] MARÓTI Géza: *Wir sind Atlantis (Mi vagyunk Atlantisz)*, Kézirat, Magyar Nemzeti Galéria Adattára, Itsz. 23.241/1991. és MARÓTI Géza emlékiratai, sajtó alá rendezte Fehérvári Zoltán és Prakfalvi Endre, *Lapis Angularis* IV., Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből, 2002.

[88] Olegario Víctor Andrade (1839-1882) a Brazíliában született argentin költő az 1870-es évek végén írta *Atlántida: canto al porvenir de la raza latina en America* (Atlantisz: dal a latin faj amerikai jövőjéről) című nagyhatású költeményét. Vö. Leslie BETHELL: Brazil and 'Latin America', *Journal of Latin American Studies,* no. 42. (2010), 457–485. http://journals.cambridge.org (letöltés: 2010. szeptember 10.) 460.

zília sokak számára fájdalmas eltávolodását. A megoldáskeresés szellemi lenyomata lett egy 1915-től 1920-ig megjelenő folyóirat, a *Revista Atlântida*.

Az *Atlântida* alapítói, szerkesztői egyfajta virtuális, kulturális Atlantisz megtalálását, újjáépítését tűzték ki célul: az egymástól szellemi értelemben igen messzire sodródott, ám azonos történelmi, nyelvi gyökerekből táplálkozó két ország és két nép – a portugál és a brazil – viszonyának javítását.

> Az *Atlântida* létrehozásának gondolata Portóban vetődött fel – írta 1915-ben João do Rio, az egyik alapító a kezdetekre emlékezve –, 1908 decemberében. António Patrício, a Lello fivérek, Guerra Junqueiro, [Júlio] Brandão, az érzékeny költő, João Grave és João de Barros társaságában készülődtem, hogy indulok Lisszabonba. Akkor már vagy huszadszor szögeztük le a rendkívül sajnálatos tényt, hogy Brazíliában jóval kisebb az érdeklődés Portugália, mint mondjuk Franciaország iránt, ugyanakkor a portugálok sem figyelik, sőt teljesen ignorálják Brazíliát. [...] Elhatároztuk, hogy felvesszük a harcot ez ellen az érdektelenség ellen. Mi, a pénztelen írók, a Lello fivérekhez intéztük a szavainkat, hozzájuk folyamodtunk. Az idősebbik meg is ígérte, hogy gondolkodik a dolgon. Aztán elutaztam.[89]

A lapalapítás tervének hamar híre ment. Irodalmárok egymás közötti levelezésében tűnt fel,[90] és sokan várakozással tekintettek a nagy vállalkozásra. Megvalósulására azonban még éveket kellett várni.

---

[89] „»Atlantida« é a realização de uma idéa que surgiu no Porto no ano de 1908, em Dezembro. Estava eu para embarcar para Lisboa e estavam presentes Antonio Patrício, os dois irmãos Lello, Guerra Junqueiro, […] [Júlio] Brandão, o sensibilino poeta, João Grave e João de Barros. Pela vigesima vez tinhamos verificado que se o Brasil se interessava menos por Portugal do que pela França, Portugal não se interessava ou antes ignorava tudo do Brasil. Nada mais lamentavel. […] Resolvemos combater essa ignorancia. […] Falamos aos Lello, appellamos para Lello e irmão – nós escritores sem dinheiro. O mais velho dos Lello disse que ia pensar. E eu parti…" João do RIO: O aparecimento de um grande mensário artístico – literário – social para Portugal e Brasil, *A Rua* (1915. nov. 5.), 2.

[90] Például a portói Manuel Laranjeira egy 1908-as levelében említette a lap tervét festő barátjának, Amadeo de Sousa-Cardoso-nak. Idézi Arnaldo SARAIVA: *Modernismo brasileiro e Modernismo português*, Campinas, UNICAP, 2004, 122.

II.1.1.
A lap megalapítása

A Lello testvérek, José és António, akkoriban az egyik legfontosabb portugál kiadó és könyvesbolt, a Lello & Irmão tulajdonosai voltak. Pár évvel korábban, 1906-ban nyitották meg Portóban, a Karmeliták utcájában a szenzációt keltő, szépséges, neogótikus székházukat, mely ma a világörökség részét képezi. A korabeli irodalmi életben magas presztízst és biztos anyagi hátteret jelentett, ha egy vállalkozás mögött a Lello cég állt. A szellemi-Atlantisz létrehozásához szükséges támogatást végül mégsem ők nyújtották. A folyóirat 1915-ös megindítására tulajdonosként, kiadóként a lisszaboni Pedro Bordalo Pinheiro vállalkozott, méghozzá – más hasonló kezdeményezésekkel összevetve – igen sikeresen, hiszen 1920 márciusáig, mikor is a lap felfüggesztette a működését (gyakorlatilag megszűnt), 48 száma jelent meg.[91] A Bordalo Pinheiro család több generációjának tagjai tevékeny részesei voltak Lisszabon szellemi és művészeti életének. Közülük a legkiemelkedőbb Rafael Bordalo Pinheiro (1846-1905), a XIX. század utolsó harmadának ismert és rendkívül sikeres karikaturistája, a politikai humor népszerű rajzolója, festő és keramikus, valamint testvére, a gyakran csak Columbano-ként emlegetett neves portréfestő (1857-1929). Az Atlantisz projekt elindításában érdekelt újságíró, szerkesztő, Pedro Bordalo Pinheiro (1890-1942) az említett képzőművészek unokaöccse volt.[92]

II.1.2.
Szerkesztőségek és a lap terjesztése

Az *Atlântida* dupla szerkesztőséggel indult, Lisszabonban João de Barros, Rio de Janeiróban Paulo Barreto (művésznevén João do Rio) irányításával (pályaképüket ld. a III. fejezetben). A kiadóhivatali adminisztrációt, például az előfizetéseket, a lisszaboni Conde Barão tér egyik épületében intézték. Maga a portugáliai szerkesztőség egy ideig máshol (a Barata Salgueiro utcában), aztán ideiglenesen szintén a Conde Barão téren működött. A folyóirat néhány éves

---

[91] Több más, viszonylag rövid életű, a vizsgált korszakban hasonló programmal induló lapról ld. Cecília Dias de Carvalho Henriques da CONCEIÇÃO: *A revista Atlântida: documento socio-cultural e literário de uma época: um abraço mental entre Portugal e Brasil*, MA dolgozat, Lisboa, Universidade Nova, 1997, 13-17.

[92] A művész- és iparoscsalád, de főként Rafael Bordalo Pinheiro tevékenységét bemutató múzeumok Portugáliában: *Casa Museu São Rafael* (Caldas da Rainha) és *Casa Museu Rafael Bordalo Pinheiro* (Lisszabon).

története során egyébként többször is költözött. Így 1916 nyarán a szerkesztőség új, a célnak jobban megfelelő helyre került, a belvárosi művészvilág központjába, Lisszabon Chiado nevű városnegyedébe, az António Maria Cardoso utca 26. szám alá. Itt egy év múlva kis ünnepség keretében avatták fel átalakított, reprezentatív helyiségeit. A felújítás terveit a fiatal építész, Raul Lino (1879-1974) készítette. Munkáját a folyóiratban ennek apropóján a patriotizmus szellemében értékelték, dicsérve egyéni ízlését, kulturáltságát és kiváló tehetségének a lehető legportugálabb (*portuguesíssima*) eredetiségét.[93] Utalva ezzel a Lino pályáját végigkísérő törekvésre is: célja a portugál ház (*casa portuguesa*), az autentikusan portugál otthon, az életmód és az ennek leginkább megfelelő nemzeti építészeti forma kialakítása volt, gyakorlati és elméleti munkáiban egyaránt foglalkozott ezzel. „Fiatal, intelligens és művelt – írja róla már korábban is az *Atlântida*, egy készülő népiskolai épületét mutatva be – valódi portugál érzékenységgel, ami sosem engedi, hogy olyasmit tervezzen, ami ne lenne nemzeti […].”[94]

A Chiado-ban a lisszaboni szerkesztőség szomszédságba került a Bordalo Pinheiro család egyik műtermével és – a Brazíliával való kapcsolattartásban nagy segítséget jelentő – *Agência Telegráfica Americana* hírügynökséggel. Ennek akkori vezetője Antonio Carlos Moreira Teles (Lisszabonban működő brazil diplomata, az 1940-es években konzul) volt, aki már az 1910-es években elkötelezte magát a luzo-brazil közeledés gondolata mellett,[95] és készségesen működött együtt az *Atlântida* munkatársaival, megkönnyítve az interkontinentális kommunikációt.

1919-ben a lap hivatalait néhány hónapra a Bertrand könyvesbolt fogadta be, a Garett utcában. A *Livraria Bertrand* céget 1732-ben alapították. A nagy lisszaboni földrengés (1755) után, 1773-ban nyitott újra mai helyén. Ezzel világelső mint a legrégebben folyamatosan ugyanott működő könyvesbolt.[96] Fennállása alatt a Bertrand írók, politikusok találkozási helyévé és fogalommá

---

[93] „[…] o seu gosto raro, a sua cultura, e a indiscutível portuguesíssima originalidade do seu forte talento.” *Atlântida*, no. 20. (1917. június), 704.

[94] „Moço, inteligente e culto, com uma senzibilidade bem portugueza que nunca o deixa fazer obra que não seja nacional, […].” Edifícios escolares de Raul Lino, *Atlântida*, no. 4. (1916. február), 332.

[95] Ld. *Brasil e Portugal – Apontamentos para a história das relações dos dois países* című kötetét, magánkiadás, Lisszabon, s.d. (1914). Vagy írását a folyóiratban: Relações luso-brasileiras, *Atlântida,* no. 1. (1915. november), 62-67.

[96] 2011-ben ezzel a Guinness rekordok könyvébe is bekerült. Vö. Isabel COUTINHO: Livraria Bertrand do Chiado é a mais antiga do mundo, *Público* online, 2011. április 21. https://www.publico.pt/2011/04/21/culturaipsilon/noticia/livraria-bertrand-do-chiado-e-a-mais-antiga-do-mundo-1490867#gs.LlNAy4JR (letöltés 2019. február 25.)

vált, valamint üzlethálózattá és kiadóvá fejlődött. Az *Atlântida* ezt a nevezetes intézményt jelölte meg székhelyeként a 37-40. számain, majd a szerkesztőség visszatért a Conde Barão térre, az adminisztráció hivatali címe pedig Nova do Carmo utca 35-re változott, és maradt is a lap 1920-as megszűnéséig.

Az igényes megjelenésre (jelentős, 80-100 oldalas terjedelem; illusztrációk; jó minőségű papír) mindvégig törekedett a kiadó, és ha ebben a vonatkozásban mégis engedményekre kényszerült, az okokat jelezte olvasóinak. Az 1916. májusi, 7. számban például a háborús helyzet miatti papírhiánnyal indokolta, hogy a megszokott minőségtől eltérő anyagra kellett kinyomtatni a lapot.[97] Mivel az anyagi háttér meglehetősen bizonytalanul alakult az 1910-es évek nehéz gazdasági körülményei között, sem nagyobb létszámú szerkesztőség fenntartására, sem állandó példányszám beállítására nem volt lehetőség.[98] Nagy segítséget jelenthetett volna, ha – ahogy Barros tervezte – sikerül portugál diplomaták közbenjárásával kieszközölni az angolok anyagi támogatását, olyan formában, hogy a londoni kormány előfizet 1000 példányra.[99]

Az anyagi bizonytalanság ellenére az *Atlântida* 1915 novembere és 1918 februárja között havi rendszerességgel jelent meg. Az 1918. március-áprilisi összevont számban viszont a szerkesztőség már jelezte a megjelenés nehézségeit, az első duplaszámban (29-30.) a nyomdászok sztrájkjával magyarázta a késedelmet és a formátum megváltozását.[100] A III. évfolyam el is akadt. Sikerült kihozni májusban a 31. számot és a nyár folyamán még a 32.-et, de aztán a megjelenés 1919 elejéig szünetelt. Az okokról az újraindulás után kevés konkrétumot tudhattak meg az előfizetők: a portugál szerkesztő bővebben ki nem fejtett személyes indokairól és kényszerszünetről számolt be.[101] João de Barros feltehetően az egyre súlyosabbá váló finanszírozási gondokba fáradt bele. Az I. világháború befejezése azonban, amit az *Atlântida* a teljes 33-34-es számával megünnepelt, új lendületet és új lehetőségeket adott a folyóirat műkö-

---

97 *Atlântida,* no. 7. (1916. május), 704.

98 Lucia Maria Paschoal GUIMARÃES: Redemoinhos da Atlantida (1915-1920), *História Revista* (Goiânia), vol. 16. no. 1. (2011. január – június), 133-149.

99 Ld. J. de Barros 1916. augusztus 10-i levele a londoni portugál követnek, Manuel Teixeira Gomesnek, digitalizálva a Casa Comum (http://casacomum.org) gyűjteményében, jelzet: 08084.016 (Fundação Mário Soares).

100 „As últimas greves atrasaram enormenete a publicação do último número da Atlântida, o que nos força a fazer sair os n°s 29 e 30 no mesmo fascículo." *Atlântida*, no. 29-30. (1918. március – április), 631-632.

101 „Motivos de ordem puramente pessoal forçaram o seu antigo editor a suspender a publicação desta revista durante alguns meses." vagy „Durante a forçada suspenção da Atlântida…" *Atlântida*, no. 33-34. (1919. h.n.), 843. és 953.

désének. A szerkesztőség a külföldi kapcsolatok bővítésében látta a megoldást, és ez határozott módosulást jelentett a lap intellektuális programjában is.

A folyóirat terjesztését Brazíliában a riói Gonçalves Dias utca 78. alatt lévő Braz Lauria ügynökség vállalta. (Több lapszámban is hirdetett: *„Agência no Sul do Brasil Braz Lauria, Rua Gonçalves Dias, 78., Rio de Janeiro."*) Ez az utca a főváros nyüzsgő kulturális és közéletének egyik központja volt, különösen nevezetes irodalmi kávéháza, a Confeitaria Colombo miatt, melyet két portugál bevándorló nyitott meg 1894-ben.

A szerkesztés brazíliai ügyeit a nagy újságírói gyakorlattal és széles kapcsolatrendszerrel rendelkező Paulo Barreto (João do Rio) vitte. A szerkesztőség szintén Rio de Janeiróban volt, a kozmopolita Rio Branco sugárúton, a 128-as szám alatt.[102] Itt gyűjtötte Barreto a brazil szerzők kéziratait, és innen szervezte az Atlantisz-eseményeket (jótékonysági esteket, előadásokat), melyeket a két nép és a két ország barátságának, valamint egymás jobb megismerésének jegyében rendeztek a brazil nagyvárosokban – főként Rio de Janeiróban és São Paulóban –, ahogy az Óceán másik partján, elsősorban Lisszabonban és Portóban.[103]

II.1.3.
Közel a politikusokhoz

Az *Atlântida* 1915-ben[104] a következő alcímmel indult: *Mensário artístico, literário e social para Portugal e Brasil*, azaz a portugáliai és a brazíliai olvasók számára készített művészeti, irodalmi és társadalmi havilapként határozta meg önmagát, és persze elkötelezett volt a luzo-brazil testvériség gondolata, politikája mellett. A két ország között épített virtuális Atlantiszra olyan alkotókat, olyan témákat hívott meg, akik és amelyek valamilyen módon összeköttetést teremthettek az óceán két partján létező luzofón világok között. Ugyanakkor a folyóirat már első számának címlapján hirdette, hogy közel áll a kormánypolitikához, magas pártfogásával tünteti ki Brazília és Portugália

---

[102] Raimundo MAGALHÃES JÚNIOR: *A vida vertiginosa de João do Rio*, Rio de Janeiro – Brasília, Civilização Brasileira – INL, 1978, 248.

[103] A megvalósult eseményekről (például A Portugál Vöröskereszt javára rendezett Rio de Janeiró-i jótékonysági estről) és a jövőbeli tervekről ld. „Atlântida", *Atlântida,* no. 13. (1916. november), 3-5.

[104] Az *Atlântida* első számának időzítése is szimbolikus (1915. november 15.), a brazil köztársaság kikiáltására emlékeztetve a nemzeti ünnepre jelent meg. CONCEIÇÃO i.m. 20.

külügyminisztere.[105] 1917 novemberében speciális kétnyelvű (francia-portugál) számmal jelentkezett, melynek tematikája Portugália I. világháborús szerepvállalása köré épült, és a lap történetében a „patrióta propaganda" csúcspontja volt a kormány háborús politikájának feltétlen támogatásával. (A VI.1.5. fejezetben foglalkozunk Portugália I. világháborús részvételével.)

A többé-kevésbé folyamatos, minőségi megjelenés biztosításához mindkét országban kellett előfizetőket és hirdetőket toborozni, de emellett szükség volt mind a portugál, mind a brazil politikai elit anyagi és erkölcsi támogatására is. Nem csoda, ha 1918-ban, Sidónio Pais (1871-1918) diktatúrája idején (bővebben a róla szóló VI.1.6. fejezetben), mikor a luzo-brazil politika egyáltalán nem volt prioritás Portugáliában, valamint a közállapotok igen nyugtalanok lettek az ibériai országban, az *Atlântida* kiadása több hónapig szünetelt. A lisszaboni ellehetetlenülés idején a brazil szerkesztőség nem volt képes rá, hogy egymagában biztosítsa a folytonos működést. Ahogy valamivel később, brazil segítség nélkül a portugálok sem tudták fenntartani a lapot, anyagi helyzete megrendült a brazíliai finanszírozási lehetőségek beszűkülésével.

Mindazonáltal a virtuális Atlantisz a folyóirat története folyamán a portugál parton mindig is erősebb volt. A szerkesztés fő motorja végig az európai színtéren működő João de Barros maradt. A támogatók a mértékadó politikai körökben beágyazottabbak voltak Lisszabonban, mint Rio de Janeiróban, ezért a lap működése is jobban függött a portugáliai lehetőségektől. Az *Atlântida*-ban közölt eredeti írások szerzőinek többsége – a kiegyensúlyozottságra való törekvés ellenére – európai volt, részben azért, mert a háborús években a kommunikációs nehézségek is gátolták a tengerentúlról származó anyagok megszerzést, beszerkesztését.[106] A lap nemzetközi arculatának megerősödése (közöltek olasz, spanyol, belga, lengyel, szerb, de főként francia szerzőket is) a brazilok rovására ment.[107] Az idegen nyelvű anyagok gyakori megjelentetése ugyanakkor azzal az előnnyel kecsegtetett, hogy az olvasók első kézből kaphattak információt a külföldi újdonságokról. (Egyébként Portugáliában és Brazíliában is a francia volt a legelterjedtebb, az értelmiség körében magától értetődő természetességgel használt idegen nyelv.)

---

[105] A címlapon szerepel: „Sôb o alto patrocinio de S. Ex.as os Ministros das Relações Exteriores do Brasil e dos Extrangeiros e Fomento de Portugal." 1915 decemberében Manuel Monteiro korábbi fejlesztési miniszter támogató levelét közlik. *Atlântida*, no. 2. (1915. december), 167.

[106] A brazil szerzők beígért kéziratai néha előre nem látható okokból késve, lapzárta után érkezetek. Erről értesíti az olvasókat a szerkesztőségi üzenet például Henrique Maximiano Coelho Neto (1864–1934) szövege kapcsán. *Atlântida,* no. 2. (1915. december), 190.

[107] Vö. CONCEIÇÃO i.m. 36.

A történész érdeklődését különösen felkeltheti az *Atlântida* iránt az a jellegzetesség, hogy az irodalmárok mellett jó néhány magas állású állami tisztviselőt (minisztereket, diplomatákat) is lehet találni a nyilatkozók és a szerzők között, akik a hivatalosság szócsöveként, saját megszólalási fórumukként támogatták a lapot. A velük készült interjúk, protokolláris eseményekről szóló tudósítások meglehetősen nagy teret kaptak a folyóiratban. Mai szemmel ezeknek az írásoknak bizonyos részletei patetikus tiszteletköröknek tűnnek, szervilis patriotizmussal kezelik egy-egy politikus (luzo-brazil) erényeit. Ez különösen akkor szembetűnő, ha a lap hasábjain megjelenő más publikációk, elemző tanulmányok sokkal kiegyensúlyozottabb, tárgyilagos hangvételével hasonlítjuk össze őket.

A *Revista Atlântida* összesen 48 számában található igen eltérő karakterű írások mindenesetre kirajzolják a két fiatal köztársaság luzo-brazil politikai vonásait és a portugáliai és a brazíliai vezető körökben is élő Atlantisz-álom (*o sonho da Atlântida*) gyakorlati vetületeit: az óceánon átívelő, egymást támogató barátság elmélyítésének vágyát az államközi kapcsolatok, a nemzetközi diplomácia, a kereskedelem és a kultúra terén.[108]

A politikusok aktív közreműködésének egyik oka, hogy a *Belle Époque* portugál és brazil republikánus értelmiségének legfontosabb nyilvános fóruma a sajtó, és jelentős részben az ezen keresztül megnyilvánuló értelmiség adja a két új köztársaság politikai elitjét. Így a döntéshozók között, tengeren innen és túl, sok az önkifejezésre írásban képes, és erre késztetést is érző szereplő, aki hisz a leírt, okos szó erejében, a szellemi élet hatásában, és él is ezzel az erővel.

Az *Atlântida*-ban publikálók a művészeti és a közélet különböző köreihez tartoztak. Döntő többségük republikánus volt,[109] és szemléletüket erős luzo-brazil keretbe ágyazott patriotizmus vagy nacionalizmus hatotta át, ami jól megfért az európai és amerikai kontinentalizmussal, sőt a kozmopolitizmussal is. Érzékelteti ezt João do Rio vallomása. Előbb 1914 tavaszán Buenos Airesben beszélt arról egy interjúban, hogy bár ő elsősorban brazilnak érzi magát, ugyanakkor dél-amerikai is, és hisz Ibér-Amerika csodálatos jövőjének eszméjében.[110] Néhány hónap múlva pedig az Atlantisz-álomról jelentetett meg egy szöveget,

---

[108] Barros is erre a lázasan munkáló álomra emlékszik vissza 1950-es írásában: „[…] falei-lhes da actividade febril de um sonho." Luís TEIXEIRA – João de BARROS: Homenagem a João do Rio, *Revista Ocidente*, vol. 39. (1950), melléklet, 4.

[109] Elvétve akadt köztük monarchista, mint például a luzo-brazil pályát befutott regényíró, Carlos Malheiro Dias. Brazília történelmi örökségéről szóló hosszú cikke: O património histórico do Brasil, *Atlântida,* no. 38. (1919. h.n.), 185-195.

[110] „Sou brasileiro. Mas, depois de ser brasileiro, sou sul-americano, crente no ideal do maravilhoso futuro da América Ibérica […]." Szavait idézi MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 228.

amelyben az új folyóirat távlati céljának azt nevezte, hogy ne csak a Brazília és Portugália közötti szorosabb összeköttetést segítse, hanem álljon az „Európa és Amerika közti nagy szellemi ölelkezés”[111] szolgálatába. Tehát legyen a kontinentalizmus és az atlanti gondolat a *Revista Atlântida* legfőbb programja.

II.1.4.
Az *Atlântida* esztétikája

(A brazil pre-modernizmus; a portugál modernizmus hiánya az Atlantiszon)

Az *Atlântida* esztétikai tekintetben bizonyos egyoldalúságot mutat. Bár öndefiníciója szerint *„aberta a todos”*, azaz mindenki számára nyitott volt, irodalmi arculatából, az általa megjelenített esztétikai értékskálából szinte teljesen hiányoztak a modernisták, és ez nem csak művészetelméleti, hanem világnézeti elkülönülést is takar. A szélesre nyitott kapuk ötletét szerencsésnek vélhették a szerkesztők a közreműködői és olvasói tábor maximalizálása, és így a luzo-brazil gondolat minél szélesebb körű terjesztése szempontjából, felülemelkedve az esztétikai különbözőségeken. A megjelent költészeti és prózai anyagot azonban szinte kizárólag a neoromantika és a múltba vágyódó *saudosismo* hatotta át, a portugál nacionalizmus (*lusitanismo*), a tradíciók tisztelete, valamint a dekadenciát elutasító vitalizmus,[112] ahogy a folyóiratot lapozgatva a közölt képzőművészeti mellékletek pre-modern konzervativizmusa is szembetűnő, amit talán csak néhány Almada Negreiros (1893-1970) rajz tör meg.[113] Valószínűnek tűnik, hogy éppen ez a konzervatív eklekticizmus magyarázza, hogy az irodalomtörténet korábban nem sok figyelmet fordított a lapra. Az utóbbi évtizedben, anyagának digitalizálása után is elsősorban mint történelmi forrást fedezték fel.

---

[111] “[…] o grande abraço mental entre a Europa e a America.” João do RIO: O sonho da Atlantida, *Atlântida*, no. 1. (1915. november), 15.

[112] A folyóirat szerzőinek számbavételét, irányzatok szerinti besorolását ld. CONCEIÇÃO i.m. 28., 30., 34-36. A *saudosismo* a portugál *saudade* szóból ered, jelentése mélabús elvágyódás, múltba révedés.

[113] Manuel de Sousa Pinto háromrészes cikksorozatát az orosz balettről (Impressões dos Bailados Russos) Almada Negreiros rajzok illusztrálják. *Atlântida,* no. 26. (1917. december 15.), 298-303; *Atlântida,* no. 27. (1918. január 15.), 388-396.; *Atlântida,* no. 28. (1918. február 15.), 484-493.

A brazil pre-modernizmus

Bár a luzo-brazil Atlantiszon elvileg tárt kapuk vártak mindenkit, az irodalmi anyag mégis a modernizmus hiányáról árulkodik. Brazil részről ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen az *Atlântida* működésének évei egyfajta irodalomtörténeti vákuumot jelölnek a dél-amerikai ország vonatkozásában, főként a rendkívül erőteljes modernizmus visszfényében. A nemzetközi szakirodalom nagy összefoglalásai gyakran finoman átugorják a pre-modernista időszakot,[114] vagy csak kevés figyelmet fordítanak rá. São Paulóban ugyan, főként a képzőművészek körében, már az 1910-es évek második felétől próbálgatja szárnyait a később elsöprő erejű szellemi mozgalom, de a brazil modernizmus szimbolikus kezdetét mégiscsak az 1922. február 11-18-ig tartó, São Pauló-i rendezvénysorozat, a Modern Művészet Hete (*Semana de Arte Modrena)* jelenti. Ekkor azonban az *Atlântida* már majd két éve szünetel, egykori riói szerkesztője pedig halott, nyolc hónapja.[115] Azt mondhatjuk tehát, hogy az *Atlântida* megjelenésének idején a modernizmus Európából induló hulláma még nem érte el a brazil partokat. Amikor azonban – 1922 után – kibontakozik ez az új művészeti irány, saját, autentikusan brazil gyökereit keresve éppenhogy szakítani akar mindazzal (formai kötöttségekkel, az európai tradícióval és örökséggel), amit az *Atlântida* esztétikája képvisel. A művészek saját hangjukat keresik, hogy brazil módon szólhassanak.

> Véget ért a másolás – írja neves képviselőjük, Mário de Andrade. – Nincsenek sem dadaisták, sem szürrealisták, sem expresszionisták Brazíliában. […] Teljesen Brazília felé fordítottuk a lelkünket, és mindenki a saját megfigyeléseinek megfelelően valósítja meg Brazíliát. […] Nyelvében, szerelmi szokásaiban, társadalmi viszonyaiban, hagyományaiban, művészetében alkotjuk újjá a brazil embertípust.[116]

---

[114] Ld. pl. a Verity SMITH által szerkesztett *Encyclopedia of Latin American Literature* (London – Chicago, Fitzroy Dearborn, 1997). Ebben a Regina Zilberman által írt XIX. századi fejezet az 1890-es évekkel ér véget, míg Luiza Lobo írása a 1920-as évek modernizmusával induló rövid XX. századot tárgyalja.

[115] Ennek a ténynek képletes jelentőséget tulajdonít irodalmi elemzésében C. Malcolm BATCHELOR: João do Rio: O Esboço de um Retrato e Espelhos de Ilusão, *Hispania*, vol. 68. no. 4. (1985. december, 700-708.o.), 700.

[116] Mário de Andrade levelét idézi PÁL Ferenc a magyar fordítás utószavában, Mário de ANDRADE: *Makunaíma*, ford.: Pál Ferenc, Budapest, Magvető, 1983, 336.

A klasszikus akadémizmus alulmarad a nagy hatású modernista mozgalommal szemben, és vele a *Revista Atlântida* is évtizedekre feledésbe merül.

A portugál modernizmus hiánya az Atlantiszon

Egészen más és nemcsak esztétikai, hanem politikai kérdéseket is felvet az *Atlântida* és a már létező portugál modernizmus viszonya, ugyanis itt a művészetelméleti és a közéleti ambíciók szorosan összekapcsolódtak. Az 1910-26-ig tartó köztársasági periódus a kisebbik ibériai országban rövid és sok kudarccal terhelt időszak. (Erről részletesebben ld. VI.1. fejezet.) A parlamentáris demokrácia megteremtésére tett, másfél-két évtized után diktatúrába torkollott kísérlet. Ezen belül az 1915-ös esztendő nemcsak az *Atlântida* indulását, hanem az 1910-ben létrehozott Régi Köztársaság „mézes heteinek" végét is jelenti.[117] A korszak szellemi emberei keresik a válság megoldását, és ebben az Atlantisz-álom csak az egyik kínálkozó út. A portugál modernisták homlokegyenest más irányba fordulnak, mint az *Atlântida* szerkesztői, szerzői. Egy jelentős csoportjuk, köztük Fernando Pessoa[118] (1888-1935), a később világhírűvé vált, Magyarországon is ismert költő és a szintén 1915-ben jelentkező *Orpheu* köre az elkerülhetetlen társadalmi és gazdasági modernizáció elitista, antiliberális, sőt demokráciaellenes programját vázolja egy erőskezű, a nemzet összefogására képes kormányzat, még inkább egyetlen vezető irányításával. Ez az a cél, amit szerintük a modern művészetnek is támogatnia kell. Bár maga a kérészéletű (összesen két száma jelent meg, 1915-ben) *Orpheu* nem foglalkozott politikával, csak esztétikával. A folyóirat elsősorban a kulturális-irodalmi modernség programjának megvalósításában volt érdekelt, és nem közölt közéleti tematikájú írásokat, Pessoa mégis szükségét érezte, hogy az 1910-es évek politikai jelenségeiről lesújtó véleményét kifejtse, például mikor a következőképpen fogalmazott: „Forradalmárnak lenni nem jelent mást, mint az ellenséget szolgálni. Liberálisnak lenni annyit jelent, mint gyűlölni a hazát. A modern demokrácia, árulók orgiája."[119] Mikor aztán az 1930-as

---

[117] „[…] brief and abortive experiment in parliamentary democracy […] the key year of 1915 when the "honeymoon" era of the Republic ended." Douglas L. WHEELER: Reviewed Work: História Política da Primeira República Portuguesa by David Ferreira, *Luso-Brazilian Review*, vol. 11. no.1. (1974. Summer), 124.

[118] Életművének jelentős része Pál Ferenc fordítói, szerkesztői munkásságának köszönhetően magyarul is elérhető.

[119] „Ser revolucionário é servir o inimigo. Ser liberal é odiar a pátria. A democracia moderna é uma orgia de traidores." Pessoa szavait idézi a modernisták politikai nézeteiről írott tanul-

években az áhított erőskezű vezető megjelenik a portugál politikában, és Pessoa-nak módja van megtapasztalni a „létező autoritárizmus" salazari változatát, azt is ironikus keserűséggel szemléli majd.[120]

A *Revista Atlântida*-t szerkesztő João de Barros ezzel szemben nem tágít a demokrácia eszméje mellől, és hivatalnokként, oktatáspolitikusként is részt vállal a köztársasági apparátus működtetésében. Mint a republikánus pedagógia egyik legkiválóbb portugáliai képviselője nyilván nem érthet egyet Pessoa bombasztikus, elitista kijelentéseivel, például azzal, hogy „egy munkás és egy majom között kevesebb a különbség, mint egy munkás és egy valóban művelt ember között".[121] Legfőképpen pedig azt nem helyeselheti, ahogy Pessoa egyik heteronim alakja, Álvaro de Campos 1917-es *Ultimatum* című szövegében megkérdőjelezi, kifigurázza a luzo-brazil testvériség gondolatát is: „És te, Brazília, »testvéri köztársaság«, Pedro Alvares Cabral tréfája, aki nem is akart felfedezni téged."[122] A portugál modernizmus vezéralakjait, Mário de Sá-Carneiro-t (1890-1916), Fernando Pessoa-t tulajdonképpen egy csöppet sem érdekli Brazília.[123]

Barros és Pessoa ellenszenve egyébként már korábban is nyilvánvaló volt. Utóbbi 1913-ban a portói irodalomszervező újságírónak, Álvaro Pinto-nak (1889-1957) a következőket írta: „Van itt néhány *klikk*, közönséges és jelentéktelen *klikkek*, melyek ügyetlen és titkos háborút viselnek ellenünk. Az egyik ilyen kör – João de Barros, Sousa Pinto, Joaquim Manso és mások – Lopes Vieira-t is be tudta vonni, és (nekem úgy tűnik) Coimbra-ban olyanok is horogra akadtak, akik sokkal közelebb állnak a *Renascença* szelleméhez."[124]

---

mányában Manuel Villaverde CABRAL: The Aesthetics of Nationalism: Modernism and Authoritarianism in Early Twentienth-Century Portugal, *Luso-Brazilian Review,* vol. 26. no. 1. (1989 Summer, 15-43. o.), 29.

120 Erről ld. SZILÁGYI Ágnes Judit: *Metszéspontok – Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről*, Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 2009, 87-95.

121 „[…] entre um operário e um macaco há menos diferença que entre um operário e um homem realmente culto." Idézi CABRAL (1989) i.m. 29.

122 "E tu, Brazil, »república irmã«, blague de Pedro Alvares Cabral, que nem te queria descobrir!" A szövegrészre felhívja a figyelmet Luís Reis TORGAL: *Estados Novos Estado Novo*, I-II.köt. Coimbra, IU, 2009, II. köt. 44. Az *Ultimatum* online is elérhető: http://www.gutenberg.org/files/45461/45461-h/45461-h.htm (letöltés 2018. január 10.)

123 Vö. Nelson H. VIEIRA: *Brasil e Portugal: a imágem recíproca: o mito e a realidade na expressão literária,* Lisboa, ICALP, 1991, 152.

124 „Há aqui várias coteries (meras e reles coteries) que nos fazem uma guerra esquerda e assolapada. Uma delas – a do João de Barros, Sousa Pinto, Joaquim Manso etc. – estende-se até incluir o Lopes Vieira e (parece-me) até enganchar, em Coimbra, gente que espiritualmente é o mais Renascença possível." Idézi A. SARAIVA i.m. 124. A *Renascença Portuguesa* nagy hatású szellemi mozgalom Portugáliában, mely 1912-ben indult Portóban.

Persze a modernisták sokfélék. Van közöttük olyan is, akitől az Atlantisz-álom nem annyira idegen, és szívesen tart fenn személyes jó kapcsolatot a brazil szellemi élettel. A lisszaboni író, António Ferro (1895-1936) például (aki később Salazar legfőbb propagandistája lesz), 1922 folyamán majdnem három hónapos, sikeres turnén volt São Paulóban.[125]

Az *Atlântida-t* tehát nem a modernisták, hanem régi vágású pre-modernisták, profi, de nem különösebben eredeti irodalmárok készítik,[126] többségük az akadémizmus *mainstream* figurája. Ők nem robbantani akarnak, mint a modernisták, hanem konszolidálni. Maguk is érzik a portugál kultúra ritmusváltásának szükségességét, ehhez azonban nem ellenséget keresnek, hanem barátot, a hagyományos portugál patriotizmus tengerentúli visszatükröződését. A folyóirat megjelent 48 számának tartalmával pontosan ki is jelölték[127] ennek a luzo-brazil testvériségnek a sarokpontjait: az azonos latin kulturális alap eszméjét, a két néplélek rokonságát, egymás jobb megismerésének, megértésének és kölcsönös tiszteletének vágyát. Mindennek hordozója és közvetítője a közös nyelv és civilizáció – legdominánsabban a katolicizmus és a folklór elemei –, valamint az etnikai alap, azaz a *raça*, a közös faj. Így látja ezt João do Rio brazilként „odaátról" (gyakran használja a folyóiratban a *João d'Além*, a János Odaátról írói álnevet): „Létezik egy faj, ami a sajátunk: a portugál. Létezik egy olyan múlt, ami bennünket a görög legendákhoz és a föníciaiak utazásaihoz köt: a portugál. És van valami közös a két nép életében, ami egyazon törzsből táplálkozik: Portugáliából."[128] Ebben a testvériségben, kétség sem fér hozzá, Portugália az elsőszülött, akinek a fiatalabb testvér igen sokat köszönhet.

Ez tehát az esszenciája annak a kissé talán patetikus – de vezessünk be inkább egy egzaktabb kifejezést – *analitikus nacionalizmusnak*, amit az 1910-

---

[125] José Sacchetta Ramos MENDES – Tiago C. P. dos Reis MIRANDA: O Tratadodo 1.º Centenário ou a retórica das "duas pátrias" (26.09.1922), in: Zília Osório de CASTRO – Júlio Rodrigues da SILVA – Cristina Montalvão SARMENTO (szerk.): *Tratados do Atlântico Sul: Portugal-Brasil, 1825-2000,* Lisboa, Colecção Biblioteca Diplomática do Ministério dos Negócios Estrangeiros, Portugal, 2006, 179.

[126] Arnaldo Saraiva középszerűségüket hangsúlyozza: „[…] o espaço reservado a colaboradores medíocres também foi sempre excessivo." A. SARAIVA (2004) i.m. 129.

[127] Csak egyetlen példa, ahol minden valószínűség szerint Jorge de Faria (1888-1960) portugál színikritikus magyarázza a testvériség alapjait a közös faj nemessége, a büszke jellem, a hősies vérmérséklet, a nyelv behízelgő édessége, valamint számtalan etnikai és morális faktor meghatározó voltával. J. de F.: Cinco de maio, *Atlântida*, no. 38. (1919. h.n.), 250.

[128] „Há uma raça que é a nossa: a portuguesa. Há um passado que nos liga às lendas gregas e aos périplos fenícios: o português. Há uma vida que é comum aos dois povos, ramos do mesmo tronco: – Portugal!" Idézi TEIXEIRA – BARROS i.m. 4.

es évek modernistái[129] kérlelhetetlen dühvel akarnak dekonstruálni, és ami arra indítja José de Almada Negreirost (1893-1970), hogy a *mainstream* írófejedelem – Júlio Dantas – elleni 1915-ös kirohanásában ezt írja: „Ha Dantas portugál, akkor én spanyol akarok lenni."[130] Világos tehát, hogy az akadémizmus uralta virtuális Atlantiszon sem esztétikai, sem politikai-ideológiai alapon nincs sok hely a portugál modernisták számára, akik egyébként nem is nagyon kívánkoznak oda.

II.2.
Nőkről az *Atlântida* folyóiratban

A portugál-brazil testvériség elmélyítésének szolgálatában álló kulturális folyóirat, az *Atlântida* szerkesztői, szerzői nem fordítottak különösebben nagy figyelmet a női témákra és a női alkotókra. A szellemi élet a lap működésének idején amúgy is szinte hermetikusan elzárt férfivilág volt mind Portugáliában, mind Brazíliában, ahol csak egy-egy kivételes képességű, ambíciójú és szerencsés hátterű nő juthatott szerephez. Annak ellenére, hogy a társadalmi mozgalmak között mindkét országban egyre erőteljesebb volt a női egyenjogúságért küzdők csoportja.

II.2.1.
Háttér: az emancipáció első sikerei

Az 1911-es népszámlálási adatok szerint Portugáliában az analfabéták aránya 75,1%, ami még magasabb a nők körében: 81,2%.[131] (A városlakók ebből a szempontból szerencsésebbek a vidéken élőknél, ott az arányok valamivel kedvezőb-

[129] Fernando Pessoa és a modernisták nézeteit ebben a vonatkozásban a *misztikus nacionalizmus* fogalmával szokták jellemezni.

[130] „Se o Dantas é portuguez eu quero ser hespanhol!" CABRAL (1989) i.m. 25. A *Manifesto anti-Dantas e por Extenso* című provokatív kiáltvány Júlio Dantas (1876-1962) személyén keresztül támadja „mindazokat az urakat, akik kivívták Portugália számára az Európa és a világ legelmaradottabb országa címet!" („Portugal que com todos estes senhores, conseguiu a classificação do paiz maís atrazado da Europa e do todo o mundo!") José de Almada-Negreiros: *Manifesto anti-Dantas e por Extenso,* 1915. idézi u.o.

[131] A portugál statisztikai hivatal *(Instituto Nacional de Estatística)* honlapján digitalizált formában rendelkezésre állnak a vonatkozó népszámlálási adatok: http://censos.ine.pt (letöltés 2018. július 24.)

bek.)[132] 1910-ben egyetlen egyetem működik Portugáliában, a nagy múltú coimbra-i (*Universidade de Coimbra,* ld. 2. képmelléklet), és 1262 hallgatója között mindössze öten vannak a nők. Kivételes a német származású Carolina Michaëlis de Vasconselos (1851-1925) példája, aki 1911-ben az első női egyetemi professzor lett,[133] és a kiváló nyelvész-irodalmárt a lisszaboni akadémia is a tagjai közé választotta. Az egyetlen olyan portugál állampolgár pedig, aki az új államforma keretei között, a köztársasági képviseleti rendszerben nő létére szavazati jogot harcolt ki magának, Carolina Beatriz Ângelo (1878-1911) feminista orvosnő volt. Özvegyként és diplomás családfenntartóként bírósági eljárás során érte el, hogy mint „családfő" szavazhasson az 1911-es választásokon. A további hasonló esetek elkerülése végett azonban az 1913-as választási törvényben a parlament sietett módosítani a korábbi megfogalmazást, és ezután a szavazati jog kizárólag a férfi családfőket illette meg.[134]

Az Atlanti-óceán túlsó partján Brazília ekkorra már lélekszámban sokszorosan túlnő egykori gyarmattartóján. A brazil lakosság 1910-ben több mint 23 millió fő. A főváros, Rio de Janeiro 850 ezres kikötő, de a második helyen álló São Paulo is 375 ezer lakosú.[135] A bevándorlók – olaszok, portugálok, spanyolok, németek, japánok stb., az 1910-es évtizedben legálisan mintegy 640 ezren érkeznek – nemcsak a lakosok számát duzzasztják fel, de európai jelleget adtak az urbánus életformának, a művelődési viszonyoknak. A szellemi élet a gazdaságilag fejlett, politikailag aktív nagyvárosokban, a tradicionálisan erős tagállamokban (Rio de Janeiro és São Paulo állam mellett Minas Geraisban, Bahia-ban, Pernambuco-ban, Rio Grande do Sulban) koncentrálódik, virágzó sajtóval, folyóirat-kultúrával. 1912-ben országosan 1377 sajtótermék jelenik meg, és 456 kisebb-nagyobb nyilvános könyvtár működik.[136] Az ott felhalmozott tudás azonban a lakosság több mint a felének megközelíthetetlen. Hiszen a XX. század elején, bár a föderáción belül jelentős eltérések vannak

---

[132] Portugália lakossága ekkor – a gyarmatok nélkül – 5,9 millió fő, ennek 7,2%-a él a fővárosban (435 359 fő), a második nagyváros, Porto (194 000 fős). Adatok u.o. Az írástudatlanságról további adatok a 238-as jegyzetben, a népességről részletesebben további adatok a kötet VI.2.1. fejezetében.

[133] Bár eredetileg az újonnan létrehozott lisszaboni egyetemre nevezték ki, de ott sosem tanított, inkább a portói otthonához közelebbi Coimbra-i Egyetemet választotta. Hivatalos leveleit az egyetemi levéltár őrzi, *Arquivo da Universidade de Coimbra, Reitoria corespondência recebida (1911-1951)*, IV. 2a. E 11.5.1.

[134] Az adatokat vö. *História de Portugal em Datas,* s.l., Temas e Debates, 1996, 265-270.

[135] A brazil népszámlálások adatait ld. a statisztikai hivatal honlapján: *IBGE – Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística* http://www.ibge.gov.br/home/ (letöltés 2018. augusztus 29.)

[136] Vö. Fernando de AZEVEDO: *A Cultura Brasileira,* Rio de Janeiro, Serviço Gráfico do IBGE, 1943, 417-418.

az írástudatlanságot tekintve, de az országos átlag 60%.[137] A nők iskolázottsága alacsonyabb a férfiakénál. Továbbtanulásukat tekintve az 1907-es év fontos mérföldkő, mert ekkor szerez bizonyítványt két leánytanuló, ők az elsők, akik nő létükre középiskolát végeztek Brazíliában.[138] Ettől kezdve a nők nyilvános oktatási intézményekben való képzésének lehetőségei folyamatosan bővülnek. João de Barros, az *Atlântida* portugál szerkesztője, aki oktatáspolitikus is, 1913-ban, mikor egy szövegében dicséri és személyes tapasztalatai alapján különösen jó színben kívánja feltüntetni a brazil nőket, társadalmi szerepüket, azt írja róluk, hogy nemcsak mint családanyák gyengédek, erősek és energikusak, de kiválóan megállják a helyüket a tanítóképzőkben végzett nehéz tanulmányaik során is, és remek óvó- és tanítónő válik belőlük. Emellett segítik a férfiakat alkotómunkájukban.[139] A tanítóképző intézetek egyébként a nőnevelés fontos intézményeiként nemcsak az iskolai pályára készítették fel hallgatóikat, de népszerű iskolatípussá váltak azok számára is, akik pusztán műveltségüket kívánták bővíteni, és a későbbiekben sosem helyezkedtek el hivatásos pedagógusként.

II.2.2.
Női témák és művészek a szellemi Atlantiszon

(Virgínia Vitorino; Helena Roque Gameiro; Maria Augusta Bordalo Pinheiro; Isadora Duncan)

Bár a nők kisebbségben voltak a luzo-brazil Atlantiszon, néha mégis megmutatkoztak. Az *Atlântida* fennállása alatt összesen mintegy 700 írást közölt, ebből 15-20-nak, mintegy 2-3%-nak volt a nőkhöz, női szerepekhez direkt módon köthető témája (nem számítva az irodalmi művek nőalakjait): egyes alkotók (festő, költő) bemutatása mellett a jótékonykodás, a háborús sérültek ápolása, katonák búcsúztatása és hazavárása, különböző nemzetek asszonyainak (török, USA) karakterizálása vagy a gyermekvállalás. Ez utóbbi a 39. szám egyik cikkében a brazíliai bevándorlás összefüggésében egyben németellenes éllel került szóba. A lap egy lengyel szerző, M. Prozor gróf francia nyelvű cikkét közölte, melyben a kivándorolt lengyel nők a lengyelség megtartóiként szerepelnek, mint akik a reprodukcióval tartóztathatják fel az agresszív germán

[137] U.o. 375.
[138] U.o. 381.
[139] João de BARROS: *A Energia Brasileira*, Porto, Chardon, 1913, 63-65.

behatolást Dél-Brazíliában.[140] (Az erős német kolónia léte Brazília déli államaiban az I. világháború idején, miután a kibocsátó és a befogadó ország szembenálló hadviselő fél lett, belbiztonsági problémává vált a hatóságok számára. A németek közösségi aktivitását korlátozták, pl. iskoláikat bezárták.)

Az *Atlântida* terjedelmes irodalmi anyagában néha egy-egy női szerző nevével is találkozunk. A költők között a legjelentősebb Virgínia Vitorino (1895-1967), akiből a XX. század első felének portugál irodalmi életében az egyik legbefolyásosabb nő válik. Vitorino tanár, költő, színpadi szerző és rádiós szerkesztő (Maria João do Vale néven). Műveivel jelentkezett brazil lapokban is, és 1937-ben Getúlio Vargas köztársasági elnök meghívására el is látogatott Brazíliába. Első szonettje 1917-ben jelent meg a portugál *O Século* hasábjain, és ezután viszonylag hamar az *Atlântida* szintén felfedezte: már 1919-ben, a 44-45. számában hozta egy költeményét, *Diferentes* (Különbözőek) címmel.[141] Sikerei ellenére művészete portugál-brazil belügy maradt.

Ahogy Helena Roque Gameiro-é is (1895-1986, ld. 5. képmelléklet), aki ugyancsak bekerült az *Atlântida* által figyelemre méltatott női alkotók közé, akvarellkiállításáról tudósítás jelent meg 1919-ben.[142] A festőnő művészcsaládba született, és kibontakoztathatta képzőművészeti tehetségét. Apja, Alfredo Roque Gameiro (1864-1935, ld. 5. képmelléklet), a neves (és luzo-brazil elkötelezettségű) akvarellista maga is többször szerepelt képeivel az *Atlântida* képzőművészeti anyagában.[143] Helena Roque Gameiro – ha hihetünk az újsághíreknek[144] – már 25 évesen meghódította Rio de Janeirót, mikor apa és lánya együtt állította ki műveit a brazil fővárosban 1920-ban, ahol Alfredo Roque Gameiro egyébként már a XX. század első évei óta elismert volt.

Az *Atlântida*-t alapító kiterjedt művészcsaládnak volt a tagja Maria Augusta Bordalo Pinheiro (1841-1915), iparművész és főként virágcsendéleteiről ismert akvarellista. Halála után nem sokkal a folyóirat szerkesztősége előbb

---

[140] Comte M. Prozor: Le nouveau monde et le monde nouveau: Brésil et Pologne, *Atlântida*, no. 39. (1919. június), 259-286.

[141] *Atlântida,* no. 44-45. (1919. h.n.), 141.

[142] Exposição de aguarela de Helena Roque Gameiro, *Atlântida,* no. 35-36. (1919. h.n.), 1082.

[143] A folyóiratban közölt festészeti anyag legszínvonalasabb részét az ő művei alkotják, ld. pl. *Nas hortas* (A kertben) című képének reprodukciója, *Atlântida,* no. 10. (1916. augusztus), 928. és 929. oldal közé fűzve. Ő festette meg a portugál köztársaság híres allegóriáját, de más történelmi tárgyú vagy szimbolikus tartalmú képei is közismertek, valamint népszerűek életképei és városi jelenetei. Sokan tartják a legnagyobb portugál akvarellistának.

[144] Ld. digitalizált dokumentumok az *Expresso* honlapján http://expresso.sapo.pt/multimedia/2017-01-19-A-pintora-portuguesa-que-conquistou-o-Rio-de-Janeiro-1 (letöltés 2017. június 12.)

rövid hírben, majd 2. számában a költő, Afonso Lopes Vieira (1878-1946) szép nekrológjával emlékezett meg róla.[145]

Az *Atlântida* lapjain szereplő nők között talán egyetlen olyan híresség volt, akinek a neve a mai napig ismerősen cseng világszerte. Ez a név a táncművészet formabontó megújítójáé, a női emancipáció szószólójáé, Isadora Duncané (1877-1927),[146] aki 1902-ben Budapesten is fellépett.[147] A luzo-brazil Atlantiszon művészi nagysága mellett azért is lehetett megkülönböztetett helye, mert João do Rio-val párizsi megismerkedésük óta baráti, jó viszonyt ápolt. A brazil író először 1908 végén utazott Portugáliába, legfőbb úti célja Lisszabon és Porto volt, de Londonba és Párizsba is eljutott. Nagy érdeklődéssel fordult a francia főváros színházi élete felé. Ekkor ismerkedett meg Isadora Duncannel. Először 1909 januárjában a párizsi Gaîté-Lyrique színpadán látta táncolni, és hamarosan barátságot kötöttek.[148] Hazatérve az *O Paiz* hasábjain népszerűsítette Duncan művészetét. A brazil főváros társasági életéről szóló (*Pall-Mall Rio de José António José*) kötetében pedig többször megidézte alakját, erős érzelmi töltettel írva művészetéről, megörökítve 1915-ös Rio de Janeiró-i vendégszereplését és ottani találkozásukat.[149] Nemcsak ő, hanem pályatársa, Gilberto Amado is megemlékezett arról a varázslatos estéről, amit João do Rio (azaz Paulo Barreto) vendégeként együtt töltöttek. A két férfi hódolattal és bámulattal figyelte az extravagáns, magával ragadó művész viselkedését.

> Milyen különleges volt a két celebritás beszélgetése – írja Amado közvetlen viszonyukra utalva –, a világhírűé és a brazilé! A táncosnő franciául fejezte ki magát, provokatív torokhangokkal, orgánuma – az egyik legszebb, amit valaha hallottam – mágikusan tisztán csengett. Paulo keverte a franciát, az angolt és a portugált, hihetetlen összevisszasággal, teljességgel ötletszerűen, és úgy kezelte a híres táncosnőt, az évszázad múzsáját, mintha a testvére lenne, mintha csak gyerekkoruk óta együtt nőttek volna fel.[150]

---

[145] Maria Augusta Bordalo Pinheiro, *Atlântida,* no. 1. (1915. november), 87-88. Afonso Lopes Vieira: D. Maria Augusta Bordalo Pinheiro, *Atlântida,* no. 2. (1915. december), 103-106.

[146] A folyóirat párizsi kulturális krónikájában, J. N. FAURE-BRIGUET: La vie à Paris, *Atlântida,* no. 42-43. (1919. h.n.), 802-803. és röviden említi fent idézett cikkében Manuel de Sousa PINTO: Impressões dos Bailados Russos, *Atlântida,* no. 28. (1918. február 15.), 492.

[147] DIENES Gedeon: Isadora Duncan Magyarországon, in: FENYVES Márk – PÁLOSI István (szerk.): *Remembering Isadora Duncan*, Budapest, Orkesztika Alapítvány, 2002, 45-62.

[148] MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 264-266.

[149] João do RIO: *Pall-Mall Rio de José Antonio José – inverno mundano de 1916*, Rio de Janeiro, Editores Villas-Boas and C., MCMXVII [1917], 367-380. és 409-412.

[150] „Que espetáculo a conversa das duas celebridades, a mundial e a brasileira! A dançarina exprimia-se num francês, beliscado de guturalidades, num voz – das mais belas que até hoje

Duncan tehát nemcsak párizsi jelenlétével és művészi hatásával, de brazíliai látogatásával is megerősítette pozícióját a luzo-brazil Atlantiszon.

A továbbiakban az *Atlântida* köréből két olyan személyiséget mutatunk be röviden, akikre ma már ugyan kevesebben emlékeznek, de a maguk korában nagy nemzetközi ismertségre tettek szert; ráadásul nemcsak a (neo)latin világban tartották számon őket, hanem tevékenységük, hatásuk révén a mi régiónkkal, Európa keleti felével is kapcsolatban álltak.

II.2.3.
Gina Lombroso Ferrero

Gina Lombroso Ferrero (1872-1944) firenzei orvos-pszichológus olasz nyelvű tanulmányát a nő hivatásáról 1919-ben az *Atlântida* 41. száma közölte.[151] A szerző mindkét családneve ismerősen cseng, hiszen édesapja, a pszichiátria világhírű, ám erősen megosztó pozitivista teoretikusa, kriminológus és antropológus, a neves Cesare Lombroso.[152] A determinizmus és a szociáldarwinizmus híveként a „született bűnözők" általános külső jegyeit igyekezett összegyűjteni, miközben síkra szállt amellett, hogy az öröklött vagy társadalmilag kialakult hátrányok és determináltság ellensúlyozására szükség van a szociális kompenzációra és védelemre.

Gina Lombroso 1872-ben született Paviában.[153] Gyermekkorától színes szellemi élet vette körül szülei – C. Lombroso és Nina De Benedetti – házában. Édesapja munkáját közelről figyelte, ami meghatározta későbbi érdeklődési körét és szemléletmódját is. 1891-ben érettségizett Torinóban, majd bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Valódi elhivatottsága nyomán azonban végül orvosi diplomát szerzett a Torinói Egyetemen, az első női medikaként. Szűkebb szak-

---

ouvi – de uma pureza mágica de timbre. Paulo, misturando francês, inglês e português, numa algaravia incrível, mas completamente à vontade, tratava a célebre dançarina, musa do século, como se ela fôsse sua irmã e com ela tivesse convivido desde a infância." Gilberto Amado ifjúságáról szóló memoárkötetének címe *Mocidade no Rio e Primeira Viagem à Europa*, Rio de Janeiro, José Olympio, 1956, 61.

151 Gina Lombroso FERRERO: La Missione della Donna, *Atlântida,* no. 41. (1919. h.n.), 537-544.

152 Magyarul *Lángész és őrültség* című műve 1906-ban jelent meg. Magyarországi hatásáról ld. MÁTAY Mónika: Agycentizők a századfordulón, *Budapesti Negyed*, 13. évf. 1-2. (47-48.) szám (2005. tavasz-nyár), 199-236.

153 Az itt közölt életrajzi adatokat vö. Maria CALLONI: Gina Lombroso, *Enciclopedia delle donne*, http://www.enciclopediadelledonne.it/biografie/gina-lombroso/ (letöltés 2018. november 12.)

területének ő is a pszichológiát és a pszichiátriát választotta, és 1901-től önkéntes munkát vállalt az egyetem pszichiátriáján. Ugyanebben az évben kötött házasságot Guglielmo Ferrero[154] történésszel.

Gina Lombroso közéleti érdeklődéssel fordult a kor problémái felé, fogékony volt a társadalomkritikai és a reformista gondolkodásra. Erősen foglalkoztatta a nő társadalmi szerepe és változóban lévő helyzete. A közéletben is aktív volt, 1902-től az olasz szocialista mozgalomhoz csatlakozott, értelmiségi holdudvarához tartozott. Ugyanebben az évben feltűnést keltett véleményével, mikor az olasz parlament a női és a gyermekkorú munkavállalók érdekében jogi szabályozást fogadott el, szigorítva alkalmazásuk feltételeit. Lombroso tiltakozott ez ellen: „Gina Lombroso az egész törvényt szemfényvesztésnek mondja, mert megfosztja a nőket a kenyeröktől a nélkül, hogy más módon kárpótolná őket." – írják róla a *Huszadik Század*-ban.[155]

A Ferrero-Lombroso házaspár 1907-ben féléves dél-amerikai tanulmányútra indult. Iskolákat, börtönöket és elmegyógyintézeteket kerestek fel. Így az olasz kulturális életben betöltött szerepe mellett Latin-Amerika iránti érdeklődése és az ott szerzett személyes tapasztalatai csak még biztosabbá tették Lombroso helyét a virtuális luzo-barzil Atlantiszon. A következő évben könyvet publikált brazíliai, uruguayi és argentínai tapasztalatairól.[156] Mivel páréves kisfia, Leo is vele volt az úton, az ő élményeit külön összefoglalta gyermekek számára.[157]

Hazatérésük után nem sokkal bánat és öröm is éri a családot. Cesare Lombroso 1909-es halála rendkívül megviseli lányát, ugyanakkor szellemi hagyatékának gondozását egész életre szóló feladatként vállalja. 1910-ben megszületik Nina, a Ferrero-Lombroso család második gyermeke. Néhány évvel később Torinóból Firenzébe költöznek, otthonuk hamarosan ott is értelmiségiek találkozóhelyévé válik.

1915 májusa, Olaszország hadba lépése előtt G. Lombroso a szocialisták hivatalos „se háború, se forradalom"[158] álláspontjától eltérően, antantbarát interventistaként (ekkor és ebben még egyetértett Mussolinivel) azt támogatta,

---

[154] Magyarul megjelent művei: *Róma nagysága és bukása* (1914-16) és *A hatalom* (2001). Az *Atlântida* portugál fordításban közölte könyvének részleteit: Confissões dum rei destronado, *Atlântida*, no. 40. (1919. július), 409-427.

[155] ifj. LEOPOLD Lajos: Az olasz szocializmus, *Huszadik Század*, 8. köt. 2. szám (1903), 591.

[156] Gina LOMBROSO: *Nell'America Meridionale (Brasile, Uruguay, Argentina): Note e impressioni*, Milano, Terse, 1908.

[157] Gina LOMBROSO: *Viaggio di Leo nell'America del Sud*, Torino, Paravia, 1913.

[158] ORMOS Mária – HARSÁNYI Iván: *Mussolini – Franco*, Budapest, Pannonica Kiadó, 2001, 33.

hogy Olaszország kapcsolódjon be az I. világháborúba, mégpedig az antant oldalán. 1924-től egyre határozottabban antifasiszta, és 1930-ban férjével együtt az emigrációt választja. Svájcba költöznek. Ferrero 1931-től mint genfi professzor (L'Institut des Hautes *É*tudes Internationales) szellemtörténetet tanít és a francia forradalomról, valamint az újkor történetéről ad elő. 1935-től könyvei – történeti munkák és regények – tiltólistára kerülnek Olaszországban, ahol az egész gondolatrendszer nemkívánatos, melyben ezek a művek megszületnek. A *Népszava* már 1911-ben felfigyelt Ferrero elkötelezettségére, és kétkolumnás cikkben hívta fel olvasói figyelmét a szerzőre:

> Ez a név, ami ennek a rövid cikknek a címében áll – írja róla a lap –, meglehetősen ismeretlen a magyar közönség előtt. Pedig nem szabad és nem lehet, hogy továbbra is ismeretlen maradjon Guglielmo Ferrero neve a magyar munkásság és a magyar értelmiség előtt. Ferrero neve és még inkább működése egy beváltott programot jelent. Ferrero, az olasz történetíró egy példátlanul szép és munkás tevékenység útján bebizonyította, hogy a történelemírásban a marxista módszernek, történelmi materializmusnak szigorú alkalmazása mennyire összefér az Írásnak művészi tökéletességével. Erről tett tanúságot Ferrero hatkötetes, nagy történelmi munkájával, amelynek címe »La Grandezza e decadenza di Roma« (Róma nagysága és hanyatlása), ami az első nagy, kompakt történelmi munka, amelyben (nem, mint azelőtt csupán rövidebb értekezésekben történt) mindvégig szigorúan keresztülvitte a marxizmus alapelveit, ismételjük, anélkül, hogy ez az írás művészies voltának rovására történt volna.

A *Népszava* kritikusa ugyanebben a cikkben néhány mondat erejéig az olasz történész feleségéről is megemlékezik: „Gina Lombroso Ferrero aktív tagja az olasz szociáldemokrata pártnak. Igen nagy műveltségű nő, aki irodalmi munkával is foglalkozik. Írt egy könyvet a Délamerikába vándorló olasz munkásoknak és egy másikat az olasz mezei munkásnőknek helyzetéről."[159]

Gina Lombroso egyre többet foglalkozott női témákkal, és a firenzei évektől kezdődően ezeknek nyilvános fórumot teremtve, kiadói egyesületet hozott létre (*Associazione Divulgatrice Donne Italiane*, ADDI) kifejezetten az ilyen tárgyú szövegek publikálására. A firenzei ADDI jelentette meg 1917-18-ban saját könyvét, *A női lélek* két kötetének első kiadását is (*Riflessioni sulla vita. L'anima della donna. Libro I: La tragica posizione della Donna, Libro II: Conseguenze dell'altruismo*). Ez lett aztán Lombroso legismertebb műve, az 1920-

[159] LAKATOS László: Guglielmo Ferrero, *Népszava* (1911. december 24.), 20.

as években több olasz kiadása is volt a bolognai Zanichelliánál, és különböző nyelvekre (pl. francia, spanyol) fordították. És ez volt az, amiből – mint a korszak egy fontos könyvéből – az *Atlântida* 41. száma eredetiben, olaszul közölt részletet. Az 1920-as évek elején *A női lélek* egy kötetben magyarul is megjelent, és igen nagy sajtóvisszhangot kapott.[160] Számos kritika és könyvismertetés jelent meg róla a legkülönbözőbb lapokban, pl. *Századunk*, *Literatura*, *Napkelet*, *Színházi Élet, Protestáns Szemle, Pesti Hírlap, Est, Pesti Napló*. Ugyancsak az ADDI adta ki 1919-ben a női választójog kérdésével foglalkozó tanulmányát (*Il Pro e il contro. Riflessioni sul voto alle Donne*), 1928-ban pedig önéletírását (*Nuove vite di donna*).

Ezekben az írásokban Lombroso felhívta a figyelmet a nők társadalmi státuszának méltatlanságára:

> Van-e a modern társdalomban, főleg pedig volt-e a háború előtt igazságtalanabb valami, mint a nő helyzete? Miért engedelmeskedjék a nő, minden élőlény anyja, az emberiség leghasznosabb tagja, a férfinek, ki a természet szempontjából, de talán még erkölcsi és szellemi tekintetben is alatta áll? Miért álljon tekintély dolgában alacsonyabb fokon, mint a férfi? Miért legyenek számára elérhetetlenek azok a jutalmak, melyeket a legnagyobbakként emlegetnek: a dicsőség, a kitüntetések, a hatalom s úgy a nyilvános, mint a magánélet legirigyeltebb s legjövedelmezőbb állásai? Miért nincsenek a férfivel egyenlő jogai? Miért rónak fel neki bűnül oly cselekedeteket, melyekre a férfi csak büszke lenne? Miért kényszerítenek rá a férfinél magasabb erkölcsiséget s mérhetetlenül nagy áldozatokat?[161]

– írja *A női lélek*ben, ugyanakkor távolságtartó marad a radikális feminista állásponttal szemben. G. Lombroso hangsúlyozza a férfi és a nő lelki alkata közötti különbségeket, és a determinizmus híveként azt vallja, hogy a nők sorsát és boldogságát nemcsak tradicionális társadalmi helyzetük határozza meg; ami alapvetően befolyásolja, az inkább nemük sajátossága, az anyaság:

> Így ingadozik folyamatosan a nő ide-oda, mint az óra ingája; majd érdekeit követi, amint azt a feminizmus hirdeti, majd saját hitvallását, melyet altruista anyai ösztöne s a szeretet sugall neki. […] Engem azonban az okleveles nőkről szerzett tapasztalataim, Észak- és Dél-Amerikában gyűjtött megfigyeléseim

---

[160] Gina LOMBROSO: *A női lélek »Azoknak, akik szenvednek«*, ford.: ifj. Moravcsik Gyuláné, Budapest, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása, é.n. [1926].

[161] LOMBROSO [1926] i.m. 17.

> s őszinte önbírálatom meggyőztek arról, hogy a nő és férfi intelligenciája között nemcsak fokozati, hanem minőség- és iránybeli különbségek is vannak, melyek nem szokásból vagy hagyományból erednek, hanem magából a társadalom által meg nem változtatható női hivatásból, az anyaságból.[162]

A nők helyzetének javulását pedig nem a törvények, hanem a férfiak gondolkodásának változása útján reméli: „Törvényes helyzetének megjavítása tehát nem fokozhatja a boldogságát, de igenis fokozhatja azt a férfinem gondosabb nevelése, mely odavezetne, hogy a férfi jobban megbecsülje a nőt s tevékenyebb segítőtársa legyen."[163] A női hivatásnak és lelki alkatnak ez a fajta megítélése kétségtelenül G. Lombroso saját pályájának alakulását is befolyásolta. Hiszen munkásságának jelentős részét alárendelte előbb apja szellemi befolyásának és hagyatékának, később pedig fia művészetének. Miután Leo Ferrero – a reményteljesen induló író – 1933-ban, alig harminc évesen, autóbalesetben életét vesztette, műveinek gondozását, kiadását Gina Lombroso vállalta magára. Életrajzírója lett, ahogy korábban édesapjának. Emellett – a firenzei évekhez hasonlóan – a svájci emigrációban is folytatta a kiadói tevékenységet. A *Nuove Edizioni Capolago* könyvek a demokratikus gondolkodás és az antifasizmus egyik legfontosabb fórumává váltak. Az olasz házaspár politikai aktivitása a II. világháború idején fokozódott, de azt már nem érhették meg, hogy hazatérhessenek. Ferrero 1942-ben, Lombroso 1944 márciusában hunyt el Genfben.

II.2.4.
Marie-Antoinette Aussenac

Marie-Antoinette Aussenac (1883-1971) portói születésű, francia zongoraművészről a „latin gondolkodás orgánuma" (*órgão do pensamento latino*), az *Atlântida* 1920-ban, utolsó, 48. számában részletes, a művész fotójával illusztrált méltatást közölt, hatestés lisszaboni koncertsorozata kapcsán.[164] Az előadások a háborút követően lassan újjáéledő kulturális élet fényes pillanatai voltak a portugál fővárosban.

---

[162] U.o. 33. és 122.

[163] U.o. 36.

[164] António ARROIO: Um caso notável de interpretação musical: a pianista Marie-Antoinette Aussenac, *Atlântida,* no. 48. (1920. h.n.), 291-311.

> Véget ért a háború lidércnyomása – írja az *Atlântida* kritikusa –, és borzalmas következményeitől még nyugtalan Lisszabon, de a művészeti élet mindenfelé ébredezni látszik. Egymást érik a kiállítások, és már van olasz operánk. Ezenkívül a koncertévad is remeknek ígérkezik, egy olyan neves művész nyitotta meg, mint Marie-Antoinette Aussenac kisasszony, aki több fellépésével adott alkalmat arra, hogy a legnagyobb zeneszerzők interpretációjának különböző problémáit tanulmányozhassunk.[165]

Marie-Antoinette Aussenac francia szülők gyermeke, de a portugáliai nagyváros, Porto szülötte volt.[166] Első koncertjét ötesztendős csodagyerekként itt adta. Édesanyjától kezdett zenét tanulni, de tehetségét 10 esztendős korában a neves portugál mester, José Vianna de Motta (1868-1948) zeneszerző is felfedezte. A fiatal lány a növendéke, majd a koncerteken partnere és a Vianna de Motta művek avatott előadója lett. Keringőjét (*Valsa*) és Op. 16. Balladáját például Aussenac már első koncertjeinek egyikén, 1896. január 13-án a portói Kristálypalota 900 férőhelyes Gil Vicente termében játszotta.

> A mester hamarosan azt ajánlotta az időközben megözvegyült édesanyának, hogy küldje külföldre tanulni kiváló képességű lányát. Aussenac így került a párizsi Conservatoire-ba, ahol Antonin Marmontel (1850-1907) és Edmond Duvernoy (1844-1926) növendéke, és 1905-ben a női zongoristák versenyének II. helyezettje lett,[167] majd Berlinben folytatta tanulmányait.[168] Néhány év

---

[165] „Terminado o grande pesadêlo da guerra e ainda agitada pelas suas tremendas consequencias, Lisboa parecia acordar de todo para a vida da arte. Sucedem-se as exposições e já temos opera italiana. Alêm disso, os concertos anunciaram-se de forma brilhante, havendo sido inaugurados pela insigne artista Mademoiselle Marie-Antoinette Aussenac numa grande quantidade de sessões musicais em que se nos ofereceu ensejo de estudar varios problemas de interpretação dos maiores compositores." U.o. 291.

[166] Az apa Jacques Pierre Eugène Victor Félix Aussenac, az anya Blanche Stéphanie Honorine Larmando, a pontos születési dátum: 1883. július 20. forrás: https://gw.geneanet.org (letöltés 2019. január 19.)

[167] A *Le Mercure musical* híre, 1905. május 15. 269.

[168] Az Aeolian Company nevű gramofon hengereket készítő cég 1928 január-februárban londoni stúdiójában Aussenac-kal is felvett néhány művet. Talán csak a szenzáció kedvéért, de katalógusa szerint a következő viszontagságos történetet közölte a művésznő pályakezdéséről: „Born Marie Antoinette Aussenac in Oporto, Portugal, of French parents, she gave her first concert there when only five years old, with such sensational success as to alarm her mother, who belonged to an old aristocratic French family and, in the fear that Marie might choose to become a professional musician forbade any more piano lessons. There upon the child refused to eat if she could not continue her lessons. She persisted until the mother, fearing that she would starve herself to death, gave in, and the famous Jose Vianna da Motta

múlva már az európai nagyvárosokban turnézik, de vissza-visszatér a portugál pódiumokra is. 1908. március 4-én például ismét szülővárosa közönsége elé lépett. A koncertet a Portóban működő zenepártoló *Orpheon Portuense* szervezte.[169] Az egyesület egyébként 1881-ben alakult, a maga nemében az első volt az Ibériai-félszigeten, és több mint egy évszázados működése folyamán pezsgő, polgári zenei életet hívott életre a portugál nagyvárosban. A századforduló valóságos fénykora volt, de története során mindvégig sikerült a portugál előadók mellett a világ élvonalát bemutatnia Portóban (pl. Wanda Landowska, Pablo Casals, Arthur Rubinstein, Claudio Arrau vagy Anda Géza neve mind ott szerepel a visszatérő fellépők hosszú listáján).[170]

Aussenac 1910. január 26-án és 30-án Lisszabonban lép fel.[171] A közönség mindig lelkesen fogadja szülőföldjén. A kritika pedig egyenesen zseniálisnak,[172] és a Cézar Franck-művek leavatottabb előadójának nevezi. Maga is szívesen játszik kortárs zenét, és a XX. század elejének fontos zenekaraival, karmestereivel és komponistáival (Camille Saint-Saëns, Ignacy Jan Paderewski, Gabriel Fauré) dolgozik együtt. Az *Atlântida* lapjain – talán ha egyszer-kétszer megtörténik ez a lap történetében – említésre kerülünk mi, magyarok is, és nemzeti zenénk gyökerei, Aussenac Liszt- interpretációja kapcsán.

A Lisztnek szentelt koncerten – írja a folyóirat kritikusa – a neves zongoraművész az előbb említett alapelvhez tartotta magát: a híres magyar zeneszerző legkiválóbb művei közül válogatta össze a programot. […] a *XII. Magyar rapszódia* annak a sorozatnak az egyik darabja, amivel a komponista

---

became her teacher. Later she was sent to a convent in Paris, and, without her mother's knowledge, took an entrance examination for the Conservatory. She ranked first among 400 competitors, but her family still refused to sanction her musical career. So she took things into her own hands and managed somehow to continue her studies. When she was 21 she went over to England, with only enough money to live on for a week, and with a letter to Sir Landon Ronald, conductor of the London Symphony Orchestra. He heard her play and immediately engaged her for three concerts. Recognition speedily followed. She later married Prince Jacques de Broglie member of an historic family, toured Australia and South America and made her New York debut in November, 1928." Charles Davis SMITH: *Duo-Art – A Complete Catalog of Reproducing Piano Recordings by the Aeolian Company*, New York – London, Aeolian Hall, 1987, 33.

169 Az egyesületről bővebben ld. *In Memoriam de Bernardo Valentim Moreira de Sá*, Porto, Livraria Tavares Martins, 1947.

170 Henrique Luís GOMES DE ARAÚJO (szerk.): *Orpheon Portuense (1881-2008) – Tradição e Inovação*, Porto, Editora Universidade Católica, 2014, 159-160.

171 Híradás, A *Arte Musical*, 267. szám (1910. január 31.), 19-20.

172 A. ARROIO fent idézett cikke 293.

> hazája nemzeti eposzát próbálta megteremteni, miközben bőkezűen merített szertelen zenei tehetségének forrásaiból. És ezt a célt szolgálta a csehországi cigányok muzsikájának felhasználása is, mivel azt látta, hogy a magyarok úgy kezelik a cseheket, mint saját zenészeiket. »Ennél fogva – mondja ezzel nekünk [Liszt] – Magyarország joggal követeli magának azt a zenét, amit búzaföldjei és szőlőskertjei táplálnak, és ami az ege alatt született és fejlődött tovább. […] és, ami minden magyarnál annyira átjárja a szokásokat, a haza legdicsőbb emlékeit és a legbensőségesebb érzéseket.«[173]

(A szerzőt itt franciás műveltsége, a *bohém* szó eredete téveszti meg, ami azt sugallja, hogy a cigányzene csakis csehországi eredetű lehet.)

Az I. világháború éveiben Marie-Antoinette Aussenac visszavonultan él Párizsban. Majd 1919-től ismét gyakran koncertezik. Az 1920-as évek elején is többször visszatér Portugáliába, 1922-ben pl. Madeirán játszik, a funchali Manuel de Arriga Színházban. Az *Atlântida* idézett méltatása pályájának ebben a szakaszában, a spanyolországi és portugáliai koncertsorozata kapcsán jelenik meg róla. A francia-portugál zongorista tökéletesen beleillik a neolatin kultúrákra fókuszáló folyóirat érdeklődési körébe. A luzo-brazil Atlantiszon ott a helye, különösen miután nagy sikerrel lép fel Brazíliában is, és egykori mesterével, Vianna de Motta-val készül kamarakoncertre.[174]

Aussenac az 1920-as évtizedben válik európai hírűből valódi világjáró előadóvá. A lapok művészi kvalitásait méltatják, kiemelik virtuozitását, egyben játéka és személye egyszerűségét, természetességét. A *Le Figaro* címlapon hozza 1920-as turnéja (Brüsszel – London – Amerika) hírét és rövid pálya-

---

[173] „No concerto consagrado a Liszt, a ilustre pianista obedeceu ao mesmo criterio que acabo de apontar: escolheu uma série das melhores páginas do celebre compositor hungaro. […] pela 12.ª *Rapsodia hungara*, uma daquelas peças em cuja série o compositor tentou criar a epopéa nacional do seu país, e em que largamente dispendeu os recursos do seu audacioso génio musical. E se, para esse fim, se serve da música dos ciganos da Bohemia, é porque viu os magyares adotarem os bohemios como seus musicos nacionais. »A Hungria pode, portanto, com todo o direito, diz-nos ele, reclamar para si essa arte alimentada pelos seu trigais e pelas suas vinhas, nascida e desenvolvida debaixo do mesmo sol. […] tão bem enlaçada nos seu costumes como nas mais gloriosas recordações da pátria, como no mais intimo sentir de cada hungaro.«" U.o. 304-305.

[174] Az 1922-es São Pauló-i fellépések: 1922. augusztus 31. „Recital de Marie A. Aussenac pela Sociedade de Cultura Artística de São Paulo", és 1922. október 11. „Concerto sinfônico pela Orquestra da Sociedade de Concertos Sinfónicos de São Paulo sob a regência de Vianna da Motta tendo como solista a pianista Marie A. Aussenac, pela Sociedade de Cultura Artística de São Paulo". Ld. Instituto Piano Brasileiro honlapja http://institutopianobrasileiro.com.br/years/index/1922 (letöltés 2018. január 28.) és *Le Gaulois littéraire et politique* (1923. január 6.), 6.

képét közelgő párizsi koncertje apropóján, ahol Beethoven *Kreutzer szonátá*ját és Cézar Franckot készül játszani, Joseph Bilewski (1884-1929) hegedűművésszel.[175]

A párizsi koncertélet ismert szponzora, szervezője Jacques de Broglie (1878-1974) herceg és felesége. Szalonjukban és az általuk támogatott koncerteken többször fellépett Marie-Antoinette Aussenac is. A herceg 1925-ben elválik feleségétől és még ugyanabban az évben az ausztráliai Melbourne-ben elveszi a zongoraművésznőt,[176] aki a továbbiakban Broglie hercegné vagy Broglie-Aussenac hercegnő néven lép színpadra. A házasság 1933-ig tartott, és zajos válással, pereskedéssel végződött. (Különélés következett. Aussenac 12 ezer frank járadékot követelt, férje viszont nem akart fizetni, sőt megtagadta engedélyét a sokat utazó művész útlevelének meghosszabbításához.)[177] Az újságok az 1930-as évek elején arról cikkeztek, hogy a kapcsolat megromlásához nagyban hozzájárult, hogy Aussenac a reformista siíta, Bab próféta követője lett, és az új vallás népszerűsítésének szentelte magát.[178] A Perzsiából induló, XIX. századi iszlám alapú mozgalom a századfordulóra kozmopolita világvallássá alakult. A *Korán*t allegorikusan értelmező, panteisztikus és misztikus tanainak középpontjában a felebaráti szeretet, az emberek és népek közötti egyenlőség, az országok közötti béke gondolata állt, és egyik legfontosabb reformja a nők társadalmi felszabadítása (a mohamedán nők körében a fátyol elhagyása) volt. Rokonították a szabadkőművességgel, de követőit a magyar szellemi életben

---

[175] André NÈDE: Au jour le jour: La carrière d'une artiste, *Le Figaro*, 121. szám (1920. április 30.), 1.

[176] Joseph VALYNSEELE: *Les maréchaux du Premier empire: leur famille et leur descendance*, Paris, chez l'Auteur, 1957, 23. A házasságkötés napja 1925. december 16., válásukat 1933. február 22-én mondta ki a párizsi bíróság. forrás: https://gw.geneanet.org (letöltés: 2019. január 19.)

[177] A híres eset a magyar sajtóban is felbukkant: „A bíróság még nem hozott ebben a perben ítéletet. Addig is azonban a herceg úgy gondolta, hogy *egy fillért sem fizet feleségének*, hanem megvárja a bírói döntést. A hercegnőnek viszont *élnie kell valamiből* s elhatározta, hogy visszatér művészetéhez. Elfogadta egy londoni impresszárió szerződési ajánlatát. Ahhoz azonban, hogy Angliába mehessen hangversenyezni, útlevélre van szüksége, *útlevelet pedig csak akkor kaphat, ha férje hozzájárul az utazáshoz.* Broglie herceg azzal a megokolással, hogy az ő ősi nevét ne vigyék színpadra, *megtagadta hozzájárulását*, mire a hercegnő bírósághoz fordult. Két kitűnő párisi ügyvéd képviselte a hercegnőt és – mint a bevezetőben mondtuk – kedvező ítéletet értek el." *Új Nemzedék* (1930. május 17.), 6.

[178] Merry BROMBERGER: L'apostolat musical et religieux de la princesse de Broglie, *L'Intransigeant* (1933. február 18.), 1.és 5. és Odette du PUIGAUDEAU: La Princesse J. de Broglie-Aussenac musicienne et pretresse de Bab, *Les Dimanches de la femme: supplément de la „Mode du jour"*, 582. szám (1933. április 30.), 5.

a kelet szocialistáiként is aposztrofálták.[179] A *bábi* és *behái* vallásmagyarázó iratok egy jelentős része cambridge-i és szentpétervári könyvtárakba került, és megkezdődött európai kiadásuk. A bábizmus egyre több követőre talált Európában és Amerikában is, köztük előkelőségekkel, művészekkel. Marie-Antoinette Aussenac is közéjük tartozott, és arra is vállalkozott, hogy egy cikkben összefoglalja a bábi mozgalom és a művészet kapcsolatára vonatkozó nézeteit. *La foi et la science unies par l'art* (A művészet egyesíti a hitet és a tudományt) című írását a bábizmus 1932-34-es évkönyve, a *Bahiá'í World* V. kötete közölte.[180] Itt említi és röviden bemutatja azt a különös hangszert is, melyeknek avatott játékosa és propagálója lett előadói pályája további szakaszában.

> Az »éteri« hangszert – írja Aussenac – 1915-ben tervezte meg Nyikolaj Obuhov, *Az élet könyve* című liturgikus zenemű szerzője, és 1925-ben az első elektronikus hangszerként került be a Konzervatórium Zenei Enciklopédiájának Szótárába. Működési elve épp olyan, amilyet mindig is kerestem, nemcsak a fülre van hatással, de az idegközpontokra és a pszichére is. Egy hangszer, mely közbeiktatott billentyűzet és érintés nélkül szabadon juttatja el az előadást a tudatalattiba.[181]

Az éteri zene, Obuhov pszichedelikus művei, melyek a nyugati és a keleti zene sajátosságát ötvözik, miközben új utakat keresnek, teljes összhangban vannak Bab próféta kinyilatkoztatásaival, vallja Aussenac.

Az 1930-as évtized a bábizmus és a zenei miszticizmus jegyében alapvető változást hozott Marie-Antoinette Aussenac pályáján. Háttérbe szorult a zongorajáték, hogy helyét átvegye a szférák zenéjét idéző, meditatív, elektronikus, elektromágneses hangszerek népszerűsítése. 1929 márciusában, New Yorkban

---

[179] Vámbéry és Goldziher nyomán Dr. KÉGL Sándor: A kelet szoczialistái, *Magyar Szalon*, 11. évf. 20. köt. (1893. okt.-1894. márc.), 117-126. A vallási mozgalom női arculatáról ld. Haideh DARAGAHI: Nőnap Iránban. ford.: Karádi Éva, *Magyar Lettre Internationale*, 65. szám (2007. nyár), 80-81.

[180] Marie-Antoinette AUSSENAC-BROGLIE: La foi et la science unies par l'art, *Bahiá'í World*, no. 5. New York, Bahiá'í
Publishing Comitee, 1936, 529-531.

[181] „L'instrument »Ether« conçu en 1915 par Nicolas Obouhow autour de la Liturgie musical: »Le Livre de Vie« et mentionné comme premier instrument radioélectrique dans le Dictionnaire de l'Encyclopédie Musicale du Conservatoire, en 1925. Cette conception coincidait avec mes recherches de créer un instrument agissant non seulement sur l'oreille mais sur les centres nerveaux et psychiques. Un instrument sans division de clavier et sans contact afim que l'exécution puisse étre livrée au subconscient." U.o. 531.

Lev Termen (Léon Theremin) étérophone-ját, a *Thereminvox*-ot mutatta be.[182] 1931 nyarán még a belga királynénak is játszott rajta, aki korábban zongoristaként már többször meghívta.[183] Az éteri hangokra épülő zene előadójaként legszorosabb kapcsolat az orosz emigráns zeneszerzőhöz, Ravel tanítványhoz, Nyikolaj Obuhovhoz[184] (1892-1954) fűzte, akit a töprengő hajlam, a misztikus inspiráció és az új harmóniarendszer megalkotására tett kísérletei szintén az elektromos hangszerekhez vezettek. Különleges műveit többek között az 1929-ben megépített zengő keresztre (*La Croix Sonore*) komponálta, amelynek legavatottabb játékosa Aussenac lett.[185] Az új médiumok, a rádió, a hanglemez és a film megörökítették a végül is zsákutcának bizonyult misztikus-hangszeres kísérleteket, melyeket egyszerre inspirált a keleti gondolkodás és a nyugati zene.[186] A különleges hangszert egyébként Aussenac a párizsi opera múzeumának (Paris's Bibliothèque-Musée de l'Opéra) adományozta,[187] ahogy 1954-ben – a zeneszerző halála után – Obuhov irathagyatékát a francia nemzeti könyvtár zenei osztályánál helyezte el.[188] Idősebb korában még visszatért a zongorához és készített néhány felvételt, például Chopin-szonátákat rögzített lemezre, magánkiadásban. Ezt a pályaszakaszát az *Atlântida* azonban már nem követhette, mert a lap 1920-ban megszűnt. Marie-Antoinette Aussenac 1971. október 31-én hunyt el az észak-franciaországi Abbeville-ben.

---

182 *Lyrica: revue mensuelle illustrée de l'art lyrique et de tous les arts* (1929. március), 1367.

183 *Comoedia*, 1931. augusztus 10. 3.

184 Larry SITSKY: *Music of the Repressed Russian Avant-garde, 1900-1929*, Westport – London, Greenwood Press, 1994, 254-263.

185 O. du PUIGAUDEAU fent idézett cikkéhez fotót közöl a játékosról és hangszeréről, i.m. 5.

186 1939 nyarán például a rádió közvetít egy zengő kereszt koncertet ld. *L'Intransigeant*, 1939. június 4. 8A. 1934-ben Pathé rögzítette Obuhov műveit, a *Gaumont Pathé Achives* több expresszionista rövidfilmet őriz, ahol Aussenac megszólaltatja az elektronikus hangszert. 1960-61 fordulóján is több Obuhov kamaradarabot rögzítettek hanglemezre, Aussenac-Broglie közreműködésével. 1960 decemberében Chopint játszott lemezre, magánkiadásban.

187 forrás: https://gw.geneanet.org (letöltés: 2019. január 19.)

188 É[lisabeth] L[EBEAU]: Les Manuscrits de Nicolas Obouhov au Département de la Musique de la Bibliothèque Nationale, *Fontes Artis Musicae*, vol. 15. no. 2/3. (1968. május-december, 111-114.), 111.

II.3.
A *Revista Atlântida* programjának módosulása 1919 tavaszán: a kiterjesztett testvériség

A *Revista Atlântida* eredeti alcíme az 1919. áprilisi (37.) számtól kezdve módosult: *Órgão do pensamento latino no Brasil e em Portugal*, vagyis a továbbiakban a latin gondolkodás orgánuma kívánt lenni Brazíliában és Portugáliában. 40. számában, a hírek rovatban pedig ezt az ígéretet találjuk: „Az *Atlântida* beszámolókat fog közölni a latin világ irodalmának művészeti mozgalmairól: franciákról, belgákról, brazilokról, olaszokról, spanyolokról és a dél-amerikai köztársaságokról."[189]

Az újító, 1919. áprilisi számot szerkesztőségi üzenet nyitotta, melyből kiderült, hogy a munkatársak köre is bővül. A neves és ekkor már Franciaországban is nagyra becsült brazil író és diplomata, Graça Aranha[190] (1868-1931), valamint az ismert portugál közéleti személyiség, képviselő, a *Luso-Brasileirismo* egyik legfőbb támogatója, Nuno Simões (1894-1975) került be a szerkesztőségbe. Ez utóbbi ügyvezetőként, míg Graça Aranha mint a francia irodalmi anyag felelőse. 1919 második felében a 41. szám hírei között pedig az szerepelt, hogy a neves művészetkritikus, Dr. Vergílio Correia (1888-1944) elvállalta a szerkesztőségi titkár szerepét.[191]

II.3.1.
Francia irodalmárok a luzo-brazil Atlantiszon

A folyóiratban többször közöltek szövegeket nemcsak portugálul, hanem eredetiben, más neolatin nyelven is (pl. olaszul, galegóul), és a már említett 1917. novemberi kétnyelvű – portugál-francia – szám (a 25.) jelezte a szándékolt nemzetköziséget. Azonban az *Atlântida* központi gondolatát jelentő luzo-brazil testvériség eszméje programszerűen csak 1919-re szélesedett *„latinná"*.

---

[189] „A Atlântida publicará crónicas do movimento artístico literário do mundo latino: francesas, belgas, brazileiras, italianas, espanholas, e das repúblicas latinas da América do Sul." *Atlântida*, no. 40. (1919. július), 526.

[190] Aranha pre-modernista korszakához kapcsolódó érdekes adalék, hogy „magyarok először Graça Aranha *Canaã* (1902) című regényében bukkantak fel a brazil irodalomban." Ld. URBÁN Bálint: Magyarok Kánaánban – egy századfordulós brazil regény magyarságképe, in: PÁL Ferenc (szerk.): *Hidak és áthallások – Tanulmányok a brazil-magyar kapcsolatok köréből*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016, 72.

[191] *Atlântida*, no. 41. (1919. h.n.), 647.

Ami ugyanakkor a gyakorlatban nem takart valódi *„össz-neolatin"* merítést, inkább főleg a francia kultúra irányába történő nyitás volt. „Franciaország – Brazília – Portugália, a legszorosabb szeretet köti össze őket, a közös aspirációk és a közös lelki alkat – mindaz, amit az *Atlântida* közreműködői kezdettől fogva képviselnek."[192] – szögezi le a szerkesztőség üzenete az 1919. áprilisi számban, és előre jelzi, hogy a portugál nyelvű szerzők mellett a jövőben rendszeresen – havonta, háromhavonta – jelentkeznek majd francia kollégák is: Camille Mauclair, Edmond Jaloux, Maurice Barrès és Gaston Riou írásait ígéri társadalmi és esztétikai kérdésekről; Philéas Lebesgue rovatát a portugál és a brazil kultúra franciaországi fogadtatásáról; Francis de Miomandre beszámolóit a modern francia irodalomról.

A névsor arra enged következtetni, hogy az *Atlântida* alapítói által hangoztatott nyitottság ideológiai, politikai téren jobban érvényesült, mint esztétikai értelemben. Hiszen a reménybeli szerzők felsorolásakor egymás mellé kerülhetett Edmond Gaston Riou (1883-1958), a radikális szocialista, az Európa-gondolat kezdeményezője és Maurice Barrès (1862-1923), a francia katolikus neo-nacionalizmus „ifjúság által bálványozott" vezéralakja,[193] akit Ady *A maradiság hitvallása* című 1907-es cikkében így jellemez:

> Soha még Akadémia bátrabban, harciasabban és szellemesebben nem üzente meg a világnak, hogy ő igenis konzervatív, mint a francia Akadémia üzente meg ismét. S ami pikáns, furcsa, majdnem kacagtató: a maradiságnak ékes dicséretét egy fiatal férfiú mondotta el, éppen a negyven francia halhatatlan közül. Maurice Barrès tudniillik, aki egyike a legnagyobb élő francia stilisztáknak s akinek irodalmi működése úgyszólván: esztétikai törvénykönyvekbe becikkelyezett nihilizmus. […] S ugyanez a Barrès mondta el most Richelieu óta a francia Akadémiában a legkérkedőbben maradi beszédet. Szinte kedvünk volna azt mondani, hogy nagyszerűen konzervatívok is csak a forradalmárok tudnak lenni. […] Látszik, hogy társadalmi, politikai programot akart adni s csak félig irodalmit.[194]

---

[192] „França-Brasil-Portugal, amando-se na mais estreita comunhão de aspirações e de interêsses espirituais – eis toda a ambição dos que trabalham na Atlantida." Aos nossos leitores, *Atlântida*, no. 37. (1919. h.n.), 3.

[193] Ezt a jellemzést Vadász Sándor adja róla A Dreyfus-ügy és a francia sajtó című cikkében, *Múltunk* (2006/1. sz.), 85.

[194] *Ady Endre összes prózai műve*, CD-ROM, Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, 1999. 9. kötet, 66. szöveg.

Társadalmi, politikai programot adni, s csak félig irodalmit – akár az *Atlântida* mottója is lehetne, hiszen a folyóiratban a művészeti alkotások mellett mindig nagy hangsúlyt kapott a közélet és a politika.

A szerkesztőség ígérete ellenére végül sem Gaston Riou, sem Maurice Barrès nem közölt írást a lapban, viszont a másik négy említett irodalmár, illetve még vagy egy tucat más francia szerző szövegei valóban kétnyelvűvé tették a további számokat.

A szerkesztőségi üzenetben soroltak közül, ha nem is volt mindenki a Francia Akadémia tagja (Barrès-n kívül Jaloux lett az 1936-ban), jól illeszkedtek a folyóirat alapkarakteréhez, igényes, ám a legújabb törekvéseket mellőző, akadémikus ízlésvilágához. Ráadásul ismerte őket a portugál és brazil művelt közönség, vagy éppen az *Atlântida* révén kapott róluk árnyaltabb képet. Francis de Miomandre például hosszú cikkben mutatta be francia pályatársait, elsősorban a latin-amerikai közönségre gondolva, mivel a tengerentúlon a három szerző – Camille Mauclair, Edmond Jaloux és M. Francis Carco – szerinte korábban meglehetősen ismeretlen volt.[195]

Camille Mauclair (1872-1945) az impresszionisták monográfusa, nemcsak szigorú műkritikus, aki 1905-ben a *Le Figaro* hasábjain erősen bírálta a *„Vadak"* tárlatát, de ő volt a szimbolista drámaelmélet nagy alakja is, ilyen értelemben a klasszikus modernség képviselője, tekintve, hogy színháza, az 1893-ban alapított párizsi Théâtre de l'Oeuvre az *Atlântida*-val való együttműködés idején már majd húsz évvel túl volt igazán izgalmas, botrányos, nagy korszakán.[196] 1911-ben itt mutatták be Graça Aranha *Malazarte* című drámáját, ez alkalommal a nézőtér – João do Rio tudósítása szerint – úgy tele volt brazilokkal, mintha csak a Rio de Janeiró-i nagyszínházban lettek volna.[197]

Edmond Jaloux (1878-1949) a francia kritika egyik legjelentősebb képviselője szintén a „nagyszerűen konzervatívok" közé tartozott. Bizonyos értelemben ő is a múlt embere volt már 1919-ben. Szépirodalmi díját, a női zsűri által odaítélt Femina-díjat 1909-ben kapta *Le reste est silence* (A többi néma

---

[195] Francis de Miomandre: Trois generations, trois écrivains, *Atlântida*, no. 41. (1919. h.m.), 588-605.

[196] Ennek a korszaknak szentelte a Musée d'Orsay 2005-ös kiállítását *Le Théâtre de l'Œuvre (1893-1900) – naissance du théâtre moderne* címmel. A szimbolista drámák előadására specializálódott színház legbotrányosabb bemutatóján, 1896. december 10-én Alfred Jarry Übü királyát vitték színre. Vö. SZÉKELY György (főszerkesztő): *Magyar színháztörténet II. 1873-1920*, Budapest, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001, 470.

[197] João do Rio írása eredetileg az *O Comércio de S. Paulo* című lapban jelent meg, http://www.edusp.com.br/cadleitura/cadleitura_0907_4.asp (letöltés 2010. január 6.)

csend) című regényéért. Gyergyai Albert, aki az akadémisták között emlegeti, egy 1930-as kritikájában így ír róla:

> Mint a mai emberben, aki szívesen kettőzi meg énjét, mint a legtöbb íróban, aki nem találja meg legigazibb műfaját: két lélek lakik Jalouxban, húsz és egynéhány regénynek s pár kötet tanulmánynak szerzőjében. Az egyik, az ismertebb, ha tán nem is a jelentősebb, az a derék kritikus, aki, bizonnyal jobb fórum híján, évek óta s minden áldott héten, a *Nouvelles Littéraires*ben ad számot az új francia irodalom eredeti és fordított termékeiről. Hogy itt, e kétes légkörben is meg tudta őrizni függetlenségét; hogy francia létére bámulatosan fogékony az angol, a skandináv és a német remekművek iránt; s hogy őszintén élvezi a legújabb irányoknak és könyveknek szépségeit, holott mind kora, mind ízlése inkább eltávolítaná tőlük: mindez megannyi tanúbizonyság jelleme és talentuma mellett. Az ily csiszolt és hajlékony elme a franciáknál is ritkaság;[198]

Gyergyai éppen arra az ízlés- és érdeklődésbeli nyitottságra figyel itt fel, ami a kritikust a portugál nyelvű kultúra befogadására is fogékonnyá tette, valamint az *Revista Atlântida*-val való együttműködésre indította.

Francis de Miomandre (1880-1959) még az 1890-es években kapcsolódott Edmond Jaloux művészeti köréhez. Camille Mauclair is jól ismerte, és 1900-tól titkáraként alkalmazta. Miomandre költőnek indult, 1904-ben jelent meg első verseskötete, majd igen termékeny prózaíró vált belőle, 1908-tól évente egy, néha két új regénnyel is olvasói elé lépett, emellett kritikusként, esszéistaként, fordítóként is publikált. Első regényével, az *Écrit sur l'eau* (Amit a vízre írtak) cíművel – általános feltűnést keltve – 1908-ban Goncourt-díjat nyert. Tekintélyes fordítói életműve főleg a spanyol és latin-amerikai irodalom iránti érdeklődésről tanúskodik (1918-tól többek között Góngora, Unamuno, Calderón, Asturias és a brazil Machado de Assis műveit tolmácsolta). Nemcsak az *Atlântida* közreműködőjeként, hanem később is elkötelezett híve maradt a két régió kulturális közeledésének. Az *Hommes et Mondes* (Emberek és világok) hasábjain *Lettres ibériques* (Ibér levelek) címmel vezetett rovatot 1946 és 1956 között.[199]

Philéas Lebesgue (1869-1958) a francia irodalmi élet különös figurája, autodidakta, paraszt-költő volt, aki a földműves életformát szellemi tevékeny-

---

[198] GYERGYAI Albert: Jaloux *A jégmadár* című regényéről, Irodalmi Figyelő rovat, *Nyugat* (1930/6. sz.), 474.

[199] Életrajzát ld. Eric DUSSERT 2007-es tanulmánya: *Francis de Miomandre*, www.lektiecriture.com/blogs/alamblog/index.php/post/2007/02/13/276-requiem-francis-de-miomandre (letöltés 2009. december 20.)

sége és szerteágazó, nemzetközi irodalmi levelezése mellett sem adta fel. Szimbolista költői indulása után szinte minden műfajban alkotott, és fordított is. Húsznál több nyelv kiváló ismerője (köztük a nagy európai nyelvek mellett a breton, a lett, az újgörög vagy a délszláv nyelvek), ugyanakkor a *francophonie* lelkes híve volt. Háromszor is járt Portugáliában, és az *Atlântida* francia közreműködői közül ő állt a legszorosabb kapcsolatban a luzitán kultúrával, legkülönbözőbb területeit ismertetve évtizedeken keresztül közölt írásokat a *Mercure de France* hasábjain.[200] Azon kevesek közé tartozott, akik kezdettől fogva nagyra értékelték Fernando Pessoa művészetét. Az *Atlântida* egyébként első megjelenésétől szemlézte a Portugália és Franciaország kultúrkapcsolatairól szóló híreket, melyek szinte kivétel nélkül összefüggésben voltak Philéas Lebesgue vagy Jean Finot (1858-1922) tevékenységével.[201] Lebesgue első alkalommal 1917 júliusában szerepelt írással az *Atlântida*-ban, *Portugal et France*[202] (Portugália és Franciaország) címmel. Ez alkalomból a szerkesztőség röviden be is mutatta a francia luzitanistát, elkötelezett *luzofilt*, a fiatal és szerény alkotót, aki különböző francia lapokban népszerűsítette a portugál kultúrát.[203] Érdemes megjegyezni, hogy később Lebesgue is létrehozta a maga Atlantiszát. Barátjával, Paul Le Courral (1871-1954) 1926-ban alapította meg a kelta tradíció, az ezotéria és a vallástörténet máig működő tudományos egyesületét, majd annak folyóiratát, a *Revue Atlantis*-t.[204] Ennek 60. száma szintén portugál ügyekkel foglalkozott, *Portugal, Açores, Atlantide* címmel.

II.3.2.
Hódolat a francia kultúrának

A *Revista Atlântida* portugál, brazil és francia szerzőit összetett, személyes viszonyrendszer kötötte össze. Gondoljunk Philéas Lebesgue és João de Barros levelezésére; João do Rio és francia kollégáinak közös érdeklődésére a színház iránt; Graça Aranha irodalmi és diplomáciai pályájának (1900-1920) kapcso-

---

200 Ezek gyűjteménye: Philéas LEBESGUE: *Portugal no Mercure de France – Aspectos literários, artísticos, sociais, de fins do séc. XIX a meados do sec. XX*, fordította és válogatta Madalena Carretero Cruz és Liberto Cruz, Lisboa, Roma Editora, 2007.

201 Vö. CONCEIÇÃO i.m. 119. A szemlézett hírek közül ld. pl. Um cadeira de português em Paris, *Atlântida*, no. 38. (1919. h.n.), 249.

202 *Atlântida*, no. 21. (1917. július), 707-709.

203 U.o. 791.

204 *Société d'Études Atlantéennes* (1926) és *Revue Atlantis* (1927) vö. https://www.association-atlantis.org/revue (letöltés 2010. január 3.)

latrendszerére, vagy Edmond Jaloux hivatalnoki tevékenységére, aki az *Atlântida* megjelenése idején, 1917 és 1923 között, nemcsak a portugál nyelvű irodalmak ismerője és népszerűsítője, de a francia külügyminisztérium tisztviselője is volt. A *luzofil* lelkesedés persze ettől még nem vált általános jelenséggé a korabeli francia szellemi életben, inkább különlegesség maradt. A francia és a portugál nyelvű kultúra egymás iránti érdeklődése sosem volt kiegyensúlyozott. Tekintve, hogy a portugálokat, brazilokat (akik egymás értékeit az egykori gyarmat függetlenné válását követő majd' száz évben gyakran észre sem vették), mindig is elementáris erővel vonzotta minden, ami francia, bár cserébe arányosan sok figyelmet sosem várhattak. Ez a fajta szellemi alárendeltség az *Atlântida* lapjain is többször regisztrálható és leggyakrabban frankofil alázattal kezelt jelenség: „rokonságunk Franciaországgal – civilizációnk szellemi szülőanyjával – mind szorosabbá válik"[205] – írta 1916-ban a portugál szerkesztő, João de Barros. Egyáltalán nem nehezményezte a kiegyensúlyozatlan viszonyt, és nemcsak a portugál, hanem a brazil kultúra esetében is kiemelt szerepet tulajdonított a francia hatásnak:

> […] azután a természetes fejlődési szakasza után, melyben a brazil irodalom nemzeti törekvései mind intenzívebbé és világosabbá váltak, a nagy tengerentúli nép immáron a legapróbb európai, jobban mondva francia irodalmi jelenségekre is rezonál és reagál, hiszen, ahogy arra Medeiros e Albuquerque jogosan hívja fel a figyelmet – Brazília Franciaországon keresztül kommunikál Európa szellemi életével.[206]

Ráadásul Barros éppen a közös frankofiliát tartotta a luzo-brazil testvériség egyik összetartó erejének, a latin szellem egyik megnyilvánulásának:

> Mert a portugál művészet hatása Brazíliában valójában nullának mondható. A dolog érthető […]. A Szépművészeti Iskolában, amit még maga VI. János

[205] „[…] as nossas afinidades cada vez maiores com a França – mãe espiritual da nossa civilização…" João de Barros Afonso Costa-val (1871-1937), a portugál köztársaság vezető politikusával, akkor éppen pénzügyminiszterével készített interjút, *Atlântida*, no. 11. (1916. szeptember), 998.

[206] „[…] depois desta natural evolução das letras brasileiras, em que as aspirações nacionais a cada passo se intensificavam e esclareciam, eis que todos os pequenos movimentos literários da Europa, melhor direi, da França – pois que é através da França, como tão justamente o fez notar Medeiros e Albuquerque que o Brasil comunica com Europa intelectual – se reflectem e propagam na grande nação transatlântica." João de BARROS 1914-es írása: A Mentalidade Brasileira Contemporânea, in: Uő.: *Caminho da Atlântida – Uma Campanha Luzo-Brazileira*, Lisboa, Atlântida, 1918, 116.

> alapított, az igazgató és a tanárok kezdettől fogva franciák voltak. A tanulni vágyó brazil művészek pedig mindig is Franciaország felé vették útjukat. Ez a frankofilia azonban minket, brazilokat és portugálokat, közelebb is hozott egymáshoz. Erősen hiszek abban, hogy ez mindenekelőtt egyfajta mélyreható latin érzés, tudat meglétére utal, mely, ha homályos és nehezen definiálható is, mégis intenzív, ez a mi közös latin mivoltunk..."[207]

Barros szerint ez a közös latin lelkület olyan erős, hogy felülkerekedik minden más hatáson: „[…] a brazil társadalom nagyon kulturált és bizony latin, dacára a fajok sokféleségének, melyek ezen a termékeny és befogadó földön keveredtek és összeolvadnak, ahol mindennél többre tartják az értelmet, szellemességet és a művészetet…."[208] Mivel ezek a gondolatok a lap indulásától kezdve jelen voltak az *Atlântida*-ban, alkotói köre és olvasói számára 1919-ben nem lehetett idegen a kulturális összetartozás alapján kibővített, hármas, latin testvériség eszméje.

II.3.3.
A francia köztársasági minta

A luzo-brazil és a latin testvériség gondolata nemcsak a kultúra, de a politikai berendezkedés terén is jelentkezett. Az 1910-ben köztársasággá vált Portugália számára Brazília – ahol már 1889-ben véget ért a monarchia – egyrészt az „a hatalmas ország, mely vér és lélek szerint testvér" (*o grande país, nosso irmão pelo sangue e pela alma*), másrészt politikai sorstárs, ahogy az Franciaország is. Az elkötelezetten republikánus szellemiségű *Atlântida* folyóiratban portugálok és brazilok újra és újra „testvéri Köztársaságként" (*duas Repúblicas fraternas*, *República irmã)* emlegetik egymást, és a franciákra mint politikai példaképükre tekintenek. Jaime Cortesão szerint: „Tartozunk valamivel Fran-

---

[207] „Porque na verdade a influência da arte portuguesa no Brasil pode dizer-se nula. E o caso explica-se […]. A Escola de Belas Artes, fundada é certo por D. João VI., começou logo por ter director e professores franceses. Para França começaram logo a ir e vão sempre, os artistas brasileiros que querem estudar. Neste amor pela França, de resto, nos aproximamos nós também, Brasieliros e Portugueses. E creio bem que ele significa acima de tudo, a existência de um profundo sentimento latino, duma consciência, talvez obscura e mal definida, mas intensa, da nossa latinidade comum..." João de BARROS: Aproximação artística luso-brasileira, *Atlântida*, no. 28. (1918. február), 440.

[208] „[…] o meio social brasileiro é muito culto e que, bem latino apesar da confusão de raças que se misturam e se amalgamam sôbre êsse solo fecundo e acolhedor ama acima de tudo a inteligência, o espírito e a arte." BARROS: A Mentalidade… i.m. 131.

ciaországnak? Kétségtelenül. A szabadság és a demokrácia utóbbi előretörésében, ha nem is anyánk ő, de Múzsánk, ahogy egyébként testvér módjára inspirál minden más népet is. És ez éppen elég."[209]

A fiatal köztársaságok nagyon hasonló problémákkal küzdenek. Portugália számára elsődleges a francia inspiráció (az új rendszer jogi alapjának, politikai keretének kidolgozásában, az alkotmányozás folyamatában), míg Brazíliában a föderális szerkezetű Amerikai Egyesült Államok példája a meghatározó. Ugyanakkor a mindennapok gyakorlati teendőihez – sok egyéb mellett a laicizációt övező vitákban, a hadseregreformot vagy a republikánus nevelés[210] elveit tekintve – Franciaország mind a portugál, mind a brazil értelmiség számára állandó referenciát jelent. Bár egyik államban sem megy zökkenőmentesen a köztársasági keretben való megújulás, hármójuk közül a legmélyebb válságba mégis Portugália kerül. Az *Atlântida* lapjain publikáló szerzők a válságtünetekre a maguk *analitikus nacionalizmusával* válaszolnak, ami igen kellemesen ráfűzhető a francia újnacionalizmus eszméire, s ilyen módon bizonyos nemzetközi jelleget és megerősítést kap. A portugál – brazil – francia testvériség pedig, ami 1919-ben kibővíti a szellemi Atlantisz terét, a közös államforma és ideológiai tartalom alapján is indokolhatónak, hasznosnak tűnik.

A gyarmatbirodalmi *status quo* az *Atlântida* nacionalistáinál újra meg újra visszatérő kérdés. Két döntő érvcsoport szól a fenntartása mellett. Az egyik az anyaország gazdasági érdeke: „Nincs Portugáliában olyan ember, aki ne érezné, hogy hazánk prosperitása milyen szoros kapcsolatban áll tengerentúli gyarmatainkkal […] melyek [egykor] az eposzi dicsőség és a szinte határtalan gazdagság korszakát biztosították" – olvasható 1917-ben az *Atlântida*-ban.[211] (A gazdasági kapcsolatrendszerben természetesen Brazília is szerepet kap, immáron nem gyarmatként, hanem a testvéri egyenrangúság alapján, valamint a brazíliai portugál kolónia gazdasági befolyása által.)

---

[209] „Devemos alguma cousa à França? É certo. Nas últimas conquistas da liberdade e da democracia ela foi, não a nossa mãe, mas a nossa Musa, como, alias, a inspiradora fraternal de todos os povos. E basta: é já muito." Jaime Cortesão írja Afirmações da consciência nacional című cikkében, *Atlântida*, no. 13. (1916. november), 65.

[210] Az *Atlântida* nagy teret szentelt az oktatási témának, João de Barros személyes érdeklődése folytán is, aki jelentős pedagógiai gondolkodó, a köztársasági szellemű portugál oktatás megteremtésének egyik vezető személyisége volt. (Bővebben ld. a róla szóló életrajzi fejezet III.1.3. és III.1.4. rész.) Az 1909-es francia oktatási programról ld. VADÁSZ i.m. 73-74.

[211] „Não há em Portugal quem não sinta que a prosperidade da nossa terra está intimamente ligada à das nossas colónias, […] o ultramar, que nos permitiu uma época de epopeias gloriosas e de riquezas quási sem conto,…" A. Freire de Andrade: O Domínio Colonial Português, *Atlântida*, no. 25. (1917. november), 124.

A másik érvrendszer szintén a hajdani dicső múltból táplálkozik, a portugálok tengerentúli előjogait a kolonizáció heroikus, civilizatórikus eredményeire alapozza. Ebben az összefüggésben Brazília lényegében a portugál alkotóerő műve, a portugál nemzet hősi múltja a két ország közös öröksége.[212] A gyarmatok irányításának jellemzése pedig újabb alkalmat kínált a (neo)latin népek hasonlóságának hangsúlyozására: „Gyarmatpolitikánkban évszázadokon keresztül vezérelv volt az adminisztráció szigorú központosítása, ahogy ezt a szisztémát követte a többi latin nép is"[213] .

II.3.4.
Fanciaországgal szövetségben az európai háborúban

A *Revista Atlântida* számainak többsége az I. világháború éveiben jelent meg, és Portugália és Brazília háborús szerepvállalásának pozitív értékelése erősen rányomta a bélyegét a folyóirat tartalmára. A luzo-brazil Atlantisz szellemi horizontján a konfliktus alapvetően a latin és a germán tömb és mentalitás szembenállásaként jelent meg. Számos, a háborúval foglalkozó cikk utal erre a kibékíthetetlen ellentétre. Így például a portugál orvos, Dr. Reynaldo dos Santos személye kapcsán, aki egy hadikórház vezetőjeként került a belga frontra, és tapasztalatait *Nas margens do Yser* (Az Yser partján) címmel, 1916. júliusi keletkezéssel írta meg az *Atlântida* számára. A szerkesztőség a következő szavakkal mutatta be a szerzőt: „[…] tudós és író ember, a megfigyelés ritka képességével és nemes latin érzékenységgel képes látni, megítélni és elítélni a német szervezet [hadigépezet] által elkövetett szörnyűségeket."[214]

Az *Atlântida* ünnepelte azt a brazil döntést, hogy az ország az antanthatalmak oldalán szintén bekapcsolódik a világháborúba. Ezt a lépést mint a latin sorsközösség tiszteletre méltó megnyilvánulását interpretálta:

---

[212] Ebben a szellemben fognat pl. C. Malheiro DIAS: O Património Histórico do Brasil, *Atlântida*, no. 38. (1919.h.n.), 185-195. vagy João de Barros A Aproximação Luso-Brasileira e a Paz de Versailles című írása, ld. in: João de BARROS: *Presença do Brasil*, Lisboa, Edições dois mundos, 1946, 92. c

[213] „Durante séculos foi a nossa política colonial guiada no sentido duma apertada centralização administrativa, sistema êsse em que fomos acompanhados por todos os povos latinos;" Andrade fent idézett cikke, *Atlântida*, no. 25. (1917. november), 123.

[214] „[…] um homem de sciência e de um escritor, com raras qualidades de observação, e com uma nobre sensibilidade de latino, que soube ver, julgar e condenar as atrocidades da organização alemã." *Atlântida*, no. 15. (1917. január), 197.

> […] minden latin országnak, minden szövetségesnek szeretnie, csodálnia és ünnepelnie kell Brazíliát – írta João de Barros 1917 októberében –, mert belépett a háborúba. Tevőlegesen is kimutatta, hogy tudatában van hivatásának, mindörökre közösséget vállal a testvéri civilizációk sorsával, azokéval, akikkel azonos az érzékenysége, azokéval a régi és örök társakéval, akikkel közös lelki örökséget hordoz.[215]

1919-ben, az első világháború lezárása és a béketárgyalások időszakában az *Atlântida* köre még egy fontos indokot sorakoztatott föl a lap programjának neolatinná bővítése mellett: a győztesek közös büszkeségét. A három latin nemzet a háborúban azonos szövetségi rendszerhez tartozott, és közösen vitte győzelemre a germán új-barbársággal (*novos bárbaros*) szemben a latin (vagy mediterrán) szellemet (*génio latino*).[216] Ezt a büszkeséget az sem zavarhatta meg, hogy Portugália világháborús részvétele inkább fiaskó volt, mint diadalmenet, és az sem, hogy az útnak indított brazil csapatok meg sem érkeztek az európai hadszíntérre az I. világháború befejezéséig.

II.4.
Hanyatlás, előre menekülés és az *Atlântida* megszűnése

Elmondhatjuk, hogy az *Atlântida* folyóirat szerkesztői, szerzői ambiciózus programjukhoz kulturális, történelmi és aktuálpolitikai indokokat egyaránt találtak. A lap szellemi irányának összlatin irányába való elmozdulás jól illeszkedett a munkatársak, főleg a meghatározó szerkesztő, João de Barros hangsúlyosan európéer beállítottságához,[217] aki az intellektuális előnyök mellett nagyobb piacot és biztosabb finanszírozást is keresett a folyóirat kétnyelvűvé tételével. Közben a luzo-brazil irodalom és kultúra magasabb rendű céljait sem tévesztve szem elől, a francia irodalmárok bekapcsolásával a portugál nyelvű alkotások ismertségét kívánta növelni európai viszonylatban. Ez a nem-

---

[215] „[…] todos os países latinos, todos os países aliados devem amar, admirar e festejar o Brasil pela sua entrada na guerra. Ele mostrou, com efeito, que tinha a consciência do seu destino, para todo o sempre irmanado ao destino dos seus irmãos em civilização, dos seus iguais em sensibilidade, dos seus velhos e eternos companheiros de herança espiritual." João de BARROS: O Brasil e a guerra, *Atlântida*, no. 25. (1917. november), 158.

[216] Ezeket a fogalmakat ld. például Graça Aranha antik párhuzamokra épülő tanulmányában, Catástrofe ou evolução, *Atlântida*, no. 38. (1919.h.n. [május]), 132-138.

[217] Ld. CONCEIÇÃO i.m. 118.

zetközi megmutatkozási vágy egyébként nem volt új program, hiszen például már az 1870-es nagy író-nemzedék tagjai is szorgalmazták a külföldiekkel, főként a franciákkal való együttműködést, azzal a céllal, hogy a portugál nyelvű irodalmakat jobban megismertethessék a világgal. Meg is fogalmazták konkrét céljukat: kimozdítani a két portugál nyelvű nemzetet a korábbi elszigeteltségből mind kulturális, mind politikai téren, s a latin testvériség eszméjéhez kapcsolva, elsősorban „latin értékeiket" megmutatva ismertté tenni őket egymás és a művelt európai közönség előtt.[218]

A szerkesztési elvek módosulásának azonban egy nem várt, hátrányos következménye is lett. Hamarosan támadásokra adott okot. 1919 második felében a *Revista Atlântida* anyagi nehézségei miatt amúgy is létezése vége felé közeledett, szaporodtak a duplaszámok, és ritkult a megjelenés. A 44-45. számában a szerkesztőségnek röviden reagálnia kellett bizonyos kritikákra, melyek szerint a portugál szellemi életre nemzetietlen hatást (*uma influencia desnacionalisadora*) fejtene ki.[219] Barros válaszcikkében egyrészt azzal hárította el ezt a vádat, hogy kritikusai túlértékelik a hatást, amit az *Atlântida* képes kifejteni a portugál szellemi életre. Másrészt azzal érvelt a nemzetietlenség „gyermeteg és egyben veszélyes" vádjaival szemben, hogy a külföldi alkotókkal való együttműködés csakis előnyére válhat a portugál nyelvű kultúráknak.

> Végezetül – írja a szerkesztőségi üzenetben – nagy örömünkre szolgál, hogy bejelenthetjük, december elejétől az *Atlântida* párizsi székhellyel is rendelkezik, a Boulevard Montmartre 20. alatt, ahol lapigazgatónk, Graça Aranha mindennap megtalálható. Még egyszer köszönjük a közönségnek, olvasóinknak, szerzőinknek és munkatársainknak az elkötelezettséget ez iránt a folyóirat iránt, amely mindenekelőtt egy nagy és nemes cél szolgálatában áll: – a luzo-brazil közeledés ügyét szolgálja, a latin szellem halhatatlan védnöksége alatt.[220]

---

[218] Vö. Ferreira de BRITO: Projecções europeias de Antero de Quental, *Revista Colóquio/Letras*, no. 123/124. (1992. január), 223-233. és Beatriz BERRINI: *Brasil e Portugal: A Geração de 70*, Porto, Campo das Letras, 2003, 45-53.

[219] Az „Atlântida" című szerkesztőségi cikk tér ki a támadásokra, *Atlântida,* no. 44-45. (1919.h.n.), 3-4.

[220] „Terminando, temos a grande prazer de anunciar que a »Atlantida" possue, desde o princípio de Dezembro a sua séde em Paris, 20, Boulevard Monartre, onde o nosso director Graça Aranha todos os dias se encontra. E mais uma vez agradecemos ao público, aos nossos leitores, aos nossos colaboradores e cooperadores a sua dedicação por esta revista, que é, acima de tudo, a dedicação por uma grande e nobre causa: – a causa de aproximação luso-brazileira, sob a égide imortal do espirito latino." U.o. 4.

A franciás nyitás és Graça Aranha párizsi tevékenysége nem hozta meg a kívánt eredményt. A folyóirat anyagi helyzete 1920-ra sem stabilizálódott. Sőt, újabb gondok merültek fel. Brazília súlyos gazdasági, politika nehézségekkel küzdött és egyre inkább befelé fordult Epitácio Pessoa (1919-1922) elnöksége idején. Az előfizetések száma csökkent, a hirdetők elmaradoztak, lehetetlenné vált a megfelelő anyagi támogatás előteremtése. A reménytelen helyzet João de Barros kedvét szegte és kivált a szerkesztőségből.[221] Az utolsó, 48. szám 1920 januárjában lezárta a *Revista Atlântida* történetét.

A luzo-brazil Atlantisz gondolata az 1920-as évekre vesztett erejéből, de nem merült alá véglegesen. Évtizedek múlva, mikor az Óceán mindkét partján autoriter diktatúrák irányították a luzofón világot, ezek feltámasztották az Atlantisz-gondolatot egy újabb folyóirat formájában. Említettük már az *Atlântico: revista luso-brasileira* című lapot, amely 1942-50-ig működött, elődjéhez hasonló programmal. A szerkesztőség is dupla volt, két fővárosban, két propagandahivatalban szerkesztették: Lisszabonban a salazari *Secretaria da Propaganda Nacional* (1947 után neve *Departamento Nacional de Informações*) illetve Rio de Janeiróban Getúlio Vargas rendszerében, a *Departamento de Imprensa e Propaganda* (DIP) felelt érte.[222]

---

[221] A lap megszűnésének okairól ld. GUIMARÃES: Redemoinhos … (2011), i.m. 145.

[222] Bővebben ld. Gilda BRANDÃO: Atlântico: revista luso-brasileira (1943), *Boletim de pesquisa NELIC* (Florianópolis), vol. 16. no. 26. (2016), 96-114. https://www.academia.edu/36427732/ATL%C3%82NTICO_REVISTA_LUSO-BRASILEIRA_1943_ATL%C3%82NTICO_LUSO-BRAZILIAN_MAGAZINE_1943_ (letöltés 2019. március 11.). A DIP-ről magyarul ld. SZILÁGYI Ágnes Judit: *Távolodás Európától – Nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliában az Estado Novo idején (1937-1945),* Budapest, Áger Bt., 2004, 76-90.

III.
KÉT SZERKESZTŐ:
A LUZO-BRAZIL ATLANTISZ MEGÁLMODÓI
. . . . . .

III.1.
Lisszabonban: João de Barros

Az *Atlântida* folyóirat az 1910-es évek második felében – mint láttuk – központi szerepet játszott a luzo-brazil közeledés gondolatának propagálásában. Működésének személyi feltételét két tehetséges ember elkötelezettsége alapozta meg. Élt két író, két jóbarát a századfordulón. Még születésük éve és a keresztnevük is azonos volt, egyiküket, a portugált, João de Barrosnak hívták, a másikat főleg João do Rio néven emlegették Rio de Janeiróban, bár születésekor a Paulo Barreto nevet kapta. Személyes kapcsolatuk akkor kezdődött, mikor 1908-1909 telén João do Rio Európába látogatott. Irodalmi társaságban találkoztak először, és hamar szimpátia ébredt közöttük. Felismerték ugyanis egymásban a jó szövetségest egy rendkívüli terv megvalósításához: elhatározták, hogy közös portugál-brazil lapot indítanak *Atlântida* címmel.

A virtuális Atlantisz alapító szerkesztőjét, a republikánus elkötelezettségű luzo-atlantista aktivistát így jellemzi életrajzírója: „Kis termetű, elegáns, bal szemére állandóan monoklit szorít, pechjére olyan nevet visel, amivel korábban már két másik portugál is híres lett. […] Ő a harmadik João de Barros, 'a monoklis', vagy úgy is hívhatjuk 'Brazília szerelmese'."[223] (Ld. 10. képmelléklet.) Szavait annyiban pontosítanunk kell, hogy a portugál kultúrtörténet nem is csak három, hanem négy João de Barrost tart számon: a XV-XVI. század fordulójának jogász-filozófusát; a XVI. századi nagy humanista történetírót; és egy, a XVII. században működő nyelvész-misszionáriust. A luzo-brazil testvériség eszméjének elhivatott hirdetője mindhármuknál később, 1881. február 4-én született a portugáliai Figueira da Fozban.[224]

---

[223] „Pequenino, elegante, de monóculo sempre entalado no olho esquerdo, tinha o azar de ser portador de um nome já usado, anteriormente, por dois outros ilustres portugueses. […] O terceiro João de Barros poderia ser chamado 'o do monóculo' ou 'o apaixonado do Brasil'. Rogério FERNANDES*: João de Barros – Educador Republicano*, Lisboa, Livros Horizonte, LDA, (s/d) [1971], 251.

[224] João de Barros életérajzi adatait vö. FERNANDES i.m. 15-39.; João de BARROS: *Adeus ao Brasil*, Lisboa, Edição »Livros do Brasil«, 1962. című posztumusz kötetében lévő kronológia (291-298.o.); valamint Luciana Lilian de MIRANDA: *"Brasil, visão do que fomos, do que*

III.1.1.
Családi háttér – republikánus, szabadkőműves elkötelezettség

(Szabadkőműves kezdetek Portugáliában; kedvező körülmények a köztársaság éveiben; represszió a diktatúrák idején)

João de Barros édesanyja Mariana da Costa Guia de Barros (1838-1883), édesapja Afonso Ernesto Barros (1836-1927) volt, sikeres és vagyonos vállalkozó, a Figueira da Foz nevű portugál városka társadalmi életének meghatározó alakja. Szép karriert futott be a monarchia szolgálatában, diplomataként működött Brazíliában és Franciaországban. Az új nemesség soraiba emelkedett, mikor 1897-ben, gazdasági és társadalmi tevékenysége elismeréséül I. Károly királytól vikomti címet (*Visconde da Marinha Grande*) kapott. Annak ellenére, hogy az 1870-es évektől egyre szorosabban kötődött a hazájában folyamatosan erősödő republikanizmushoz és a szabadkőművességhez, címét a köztársaság idején is rendületlenül viselte mint egyfajta kitüntetést, érdemeivel szerzett elismerést.

A portugál századvég egyre nyíltabban köztársasági középosztálya új morális és spirituális tartalmakat keresve rátalált a szabadkőműves eszmékre. Oliveira Marques az I. Portugál Köztársaságról szóló, klasszikussá vált történeti munkájában leírja, hogy Portugáliában 1907-ben 2733, 1913-ban 4341, 1926-ban 3153 szabadkőművest tartottak számon. Bár a mozgalom taglétszáma sosem volt elsöprően nagy, kapcsolatrendszere átszőtte a társadalom szellemi és politikai elitjét, tagjai kitüntetett szerephez jutottak a köztársaság létrehozásában és vezetésében.[225] A leghívebb atlantidák, a *Revista Atlântida* szerkesztői és közreműködői Portugáliában és Brazíliában egyaránt ehhez az értelmiségi, politikus-diplomata és vállalkozói középréteghez tartoztak. Barrost is ide kötötte családi háttere, neveltetése és pályája.

Szabadkőműves kezdetek Portugáliában

A szabadkőművesség a XVIII. század első harmadában jelent meg Portugáliában, külföldi, főként angol, francia, holland kereskedők közvetítésével és részvételével. Az inkvizíció egy feljelentés nyomán 1742-43-ban súlyos bün-

somos e do que devemos ser": A causa luso-brasileira em João de Barros, 1912-1922, PhD dolgozat, Lisboa, Universidade Nova de Lisboa, 2014. *passim.*

[225] A. H. de OLIVEIRA MARQUES: *A Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Livros Horizonte, 1980 [1971], 74-75. A témáról bővebben u.ő.: *Dicionário da Maçonaria Portuguesa, I-II*. Lisboa, Delta, 1986. és u.ő.: *A Maçonaria em Portugal*, Lisboa, Edição Gradiva, 1998.

tetést mért a testvérekre (később több hullámban is sor került az üldözésükre: 1791-92; 1809-10; 1817; 1823-24). A társaság azonban ismét felvirágzott az 1760-70-es években, Pombal márki főminisztersége, a portugál felvilágosult abszolutizmus idején. Páholyok alakultak Lisszabonban, Coimbra-ban, Valença-ban, Elvasban, Funchalban. Az I. József halálát (1777) és I. Mária trónra lépését követő *viradeira*, azaz abszolutista visszarendeződés időszakában ismét megnehezült a mozgalom helyzete, maroknyi, társadalmi összetételét tekintve vegyes tagság tartotta életben.[226]

Az 1820-as évtized hozta el a szabadkőművesség szélesebb körben való elterjedését, amikor a páholyok és a tagság létszáma megsokszorozódott, főként a városi polgárság körében, és a szabadkőművesek a portugál birodalom tengerentúli részén, Brazíliában is egyre többen lettek. Az alapszabály is megújult 1821-ben, szellemisége és tartalma szinte megelőlegezte Portugália 1822-es, első liberális alkotmányát, mely az alkotmányos monarchia kereteit jelölte ki.

A liberalizmus 1834-es politikai győzelme a szabadkőműveseket kedvező helyzetbe hozta Portugáliában, majdnem egy évszázadra. Oliveira Marques az 1834-től 1926-ig tartó periódust tekinti a titkos társaság legteljesebb fénykorának, ezen belül pedig az 1869 után időszakot a csúcspontjának.[227] A XIX. század közepén a páholyok működésében a skót rítus egyre inkább elterjedt a francia vagy modern rítus rovására. Ebben nagy szerepe volt az időközben függetlenné vált Brazíliából érkező hatásoknak (a tengerentúlon 1841-től működött a szabadkőműveseket összefogó legfelsőbb tanács, a *Supremo Conselho do Brasil*). A taglétszám Portugáliában ekkoriban érte el az ezres nagyságrendet, és a politikai és kulturális elit jelentős része, a legfelsőbb körökből is a testvérek közé tartozott.[228]

---

[226] Az egyik lisszaboni páholy 1790-ben például csupán 23 tagot számlált, köztük 10-en voltak polgárok, 6-an a katonai nemesség, 4-en a klérus tagjai, 3-an pedig külföldiek. Madeira szigetén ebben az időben 2-3 páholy működött, összesen alig 100 taggal. 1801-ben a portugáliai szabadkőművesek országos gyűlésén 200 testvér vett részt. A következő évben ők hozták létre az első nagypáholyt, a *Grande Oriente Lusitano*-t, elöljárójuknak Pombal márki unokáját választották. A legkorábbi alapszabályuk (alkotmány) megszövegezésére is ekkoriban, 1806-ban került sor, a dokumentum a francia rítust követte, de nagy toleranciát tanúsított a más tradícióhoz kötődők felé is. Az adatokat vö. OLIVEIRA MARQUES (1998), i.m. 29-31.

[227] 1843-ban például már 90 működő páholyról van adat a portugál birodalom területén (Lisszabonban, Portóban, Braga-ban és más félszigeti városokban, de a Portugáliához tartozó szigeteken, valamint az afrikai és indiai gyarmatokon is). A testvérek politikai pozíciója megerősödött, a közéletre gyakorolt hatásuk megnövekedett, bár ettől még a mozgalom nem vált mentessé a kisebb válságoktól, belső vitáktól és szakításoktól, a személyes rivalizálástól. Csak 1869-ben sikerült az egység megteremtése, majd fenntartása a további fél évszázadra. V.ö. u.o. 35., 39.

[228] V.ö. u.o. 40.

Kedvező körülmények a köztársaság éveiben

A köztársaság előkészítésében nagy szerephez jutott ez a megerősödött portugál szabadkőműves mozgalom, és a monarchia megszűnte után tovább nőtt a taglétszáma és befolyása. Míg 1910 márciusában az egyesített *Grande Oriente Lusitano* nagypáholyhoz 97, egy évvel később már 122 páholy tartozott. Az I. Köztársaság kikiáltása a szabadkőművesek egyfajta győzelmét, hatalmi pozícióba jutását jelentette. Az 1910-től 1926-ig tartó időszakban a miniszterek, valamint a parlamenti képviselők mintegy fele a testvérek közül került ki.[229] Példaként említhetjük António Maria da Silva-t (1872-1950), aki a legnagyobb republikánus párt (PRP – *Partido Republicano Português*, átalakulása után Demokrata Párt, PD – *Partido Democrático*) vezető politikusa volt. Először 1920 júniusában lett miniszterelnök, majd 1926 májusáig további öt, rövid életű kabinetet vezetett, köztük a katonai diktatúra előtti utolsó kormányt, 1925. december és 1926. május között.[230] A köztársasági kor szinte teljes ideje alatt (kivéve a Sidónio Pais nevével fémjelzett hónapokat) a törvényhozás választott képviselője volt. Ugyanakkor a szabadkőműves mozgalomban is meghatározó szerepet játszott. Kötődött a karbonárikhoz,[231] és képviseletükben aktív résztvevője lett a köztársaságot megteremtők legszűkebb körének. Majd vezető tisztséget töltött be a szabadkőműves nagypáholyban, 1915 decembere és 1929 decembere között helyettes nagymesterként.

A titkos társaság tagjainak gondolkodásmódja – a politikai életben játszott vezető szerepüknek köszönhetően – tükröződött az I. Portugál Köztársaság törvényhozásának és kormányzati munkájának számos progresszív elemében,

---

[229] Az adatokat v.ö. António VENTURA: A Maçonaria no conselho de Montemor-o-Novo (1908-1911), in: Jorge FONSECA – Teresa FONSECA (szerk.): *Cinco olhares sobre a República*, Lisboa, Edições Colibri – Câmara Municipal de Montemor-o-Novo, 2013, 10.

[230] A köztársasági kormányokról összefoglaló táblázatot közöl Oliveira Marques adatai nyomán Douglas L. WHEELER: *História política de Portugal 1910-1926*, s.l. Publicações Europa-América, s.d. [1978], 289-290.

[231] A leginkább Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban és Portugáliában elterjedt titkos, forradalmi szervezet megalapítása 1810 körül, Itáliában történt. A döntően libertariánus elveket valló karbonárik ideológiájának markáns vonása az antiklerikalizmus volt. Szervezetük belső felépítése és eszmerendszerük sok hasonlóságot mutat a szabadkőművességével, Portugáliában a tagság körében személyi átfedések is gyakran előfordultak. Bizonyos politikai célok érdekében (pl. a köztársaság kikiáltása) ezek a titkos társaságok együttműködtek. „A republikánus mozgalom győzelmében kétségtelenül nagy szerephez jutottak a carbonario-k, akik a társadalom igen különböző rétegeihez tartozó aktivistákat tudhattak a soraik között. Közülük többen is bekerültek a Republikánus Párt irányító testületébe." – írja José Hermano SARAIVA: *Portugália rövid története*, ford.: Racs – Wittner – Szelényi – Pál, Budapest, Equinter, 2010 [1992], 323.

a demokratikus jogállam kereteinek megteremtésében. Például olyan intézkedésekben, mint a halálbüntetés és a rabszolgaság megszüntetése; az alap- és középfokú oktatás bővítése, laicizációja, metodikai modernizációja; az oktatási rendszer fejlesztése és demokratizálása a gyarmatokon; árvaellátó intézmények felállítása; a polgári anyakönyvezés bevezetése.

Az 1910 után kialakult, a szabadkőművességnek kedvező közéleti környezetben azonban a mozgalom fél évszázados, viszonylagos egysége 1914-15-ben mégis megbomlott. Részben éppen az átpolitizáltság miatt, hiszen a viták kiélezték a testvérek közötti feszültségeket. Részben pedig azért, mert az új szabadkőműves alkotmány megfogalmazásakor a különböző rítust követők szembe- kerültek egymással. Létrejött, és jó egy évtizeden át függetlenül működött egy skót rítusú, szakadár nagypáholy (*Grémio Luso-escocês*), és csak 1926-ban sikerült az újraegyesítés, de még ekkor is megmaradt egy kisebb, önálló csoport, Portugál Oktatási és Nevelési Társaság (*Sociedade Portuguesa de Instrução e Educação*) néven, 1935-ig.[232]

Represszió a diktatúrák idején

A XX. század különböző portugáliai diktatúrái idején mindig felerősödött az ellenszenv a szabadkőművesekkel szemben, és ez egyes esetekben fizikai erőszak formájában is megnyilvánult. Már az 1910-es évtized végén, a *sidonista* hónapokban több támadás ért páholyházakat.[233] Az 1926-os katonai puccsot követően pedig, mikor még mindig kb. 3000 tag és 115 páholy volt Portugáliában, hasonló atrocitások történtek, ráadásul az államhatalom részéről is. Mivel a katonai rezsim elleni 1927-28-as tiltakozásokban a szabadkőművesek aktívan részt vettek, nyilvánvalóvá téve diktatúraellenes álláspontjukat, a kormány hamarosan karhatalommal lépett fel velük szemben. 1929 áprilisában a rendőrség egységei megszállták a nagypáholy székházát,[234] s az ott tartózkodók egy részét le is tartóztatták. Hiába voltak az 1926-os puccsot irányító tisztek között is szabadkőművesek (Mendes Cabeçadas, Armando da Gama

---

[232] VENTURA i.m. 12.

[233] U.o. 12-13.

[234] A *Grande Oriente Lusitano* székházát, a Lisszabon belvárosában lévő Szabadkőműves Palota (Palácio Maçónico, a Rua do Grémio Lusitano 25. cím alatt) épületét a szervezet betiltása után a portugál Új Állam önkéntes, paramilitáris szervezete, a Portugál Légió (*Legião Portuguesa*) kapta meg. Eredeti tulajdonosának csak az 1974-as szegfűs forradalom után, a diktatúra bukását követően adták vissza. 1984 óta itt működik a Szabadkőműves Múzeum. V.ö. OLIVEIRA MARQUES (1998) i.m. 50-55.

Ochôa, Jaime Baptista), ahogy a katonai diktatúra fokozatosan egyre inkább konzervatív irányba fordult Óscar Carmona (1896-1951) és João José Sinel de Cordes (1867-1930) tábornokok befolyása alatt, a titkos társaságok egyre nehezebb körülmények közé kényszerültek. A Szabadkőműves Palota 1929 májusa és 1930 márciusa között bezárta kapuit a további atrocitások elkerülése érdekében. A hatóságok 1930-ban ugyan engedélyezték az újranyitását, de csakis azzal a feltétellel, hogy tízfősnél nagyobb rendezvényeket nem tartanak ott, és az épületben egyszerre 20-nál többen nem tartózkodnak. Ezek az előírások ellehetetlenítették a szervezet céljaihoz méltó, normális működést, a taglétszám pedig visszaesett. 1935-37-ben – már a salazari diktatúra idején – a titkos társaságok működését törvényekkel is akadályozták, végül betiltották.[235] Mellesleg az intézkedések hatására a modernista költő, Fernando Pessoa nagy, tőle szokatlanul politikus újságcikkben állt ki a megtámadott szabadkőművesek mellett. Ez részéről végleges és nyilvános szakítását jelentett a salazari Új Állammal.[236]

Nemcsak az apa, Marinha Grande vikomtja, de a fiú, maga João de Barros is szabadkőműves volt, 1910 óta, mint a lisszaboni *Solidariedade* páholy tagja. A João de Deus szimbolikus nevet használta, a költő iránti tiszteletből. Folyóirata, a *Revista Atlântida* azonban direkt módon sosem foglalkozott a titkos társaságok témakörével vagy szerzőinek esetleges szabadkőműves kötődésével. Pedig egyszer még a legmagasabb méltóság, Sebastião de Magalhães Lima (1850-1928), a *Grande Oriente Lusitano* nagymestere (1907-1928) is megszólalt a lapban.[237] Igaz, nem ebben a minőségében, hanem mint ismert portugál író és tekintélyes luzo-brazil, sőt pánluzitán elkötelezettségű személyiség.

---

[235] Az adatokat v.ö. VENTURA i.m. 13.; ezzel kapcsolatban OLIVEIRA MARQUES (1998) i.m. 50-55. hivatkozik az 1935. május 21-i 1901. számú és az 1937. február 18. 1950. számú törvényre.

[236] Bővebben ld. José BARRETO: Posfácio a Fernando Pessoa, in José BARRETO (szerk.): *Associações Secretas e outros escritos*, Lisboa, Ática, 2011, 239-288. és SZILÁGYI Ágnes Judit: Pessoa állam-álma, in: u.ő. (2009) i.m. 87-95.

[237] Carta ao Dr. Bettencourt Rodrigues, por Magalhães Lima, *Atlântida*, no. 22. (1917. augusztus), 844-847. A http://ric.slhi.pt/ adatbázis ezt az írást Jaime de Magalhães Limának (1859-1936) tulajdonítja, azonban a levél szövegéből kiderül, hogy a Brazíliában született (845. o.) idősebb testvér, Sebastião írta. Öccse, Jaime, a neves filozófus, vegetáriánus életmód-reformer, aki kettőjük közül többet publikált az *Atlântida*-ban a család áttelepülése után, már Portugáliában jött a világra, tehát nem ő az írás szerzője.

III.1.2.
Barros pályaindulása a monarchia utolsó éveiben

A szabadkőműves elveket valló apa, bár a gyermek jobban vonzódott a hagyományos tengerészeti iskolához, inkább mégis a modern kor követelményeinek megfelelő, új iskolatípusba adta fiát. Egy reálgimnázium jellegű politechnikumot (*Escola Politécnica de Lisboa*) választott számára, ahol João de Barros 1896-ig tanult.[238] Majd a felkészítő kurzus után, 1898-tól 1904-ig a Coimbra-i Egyetem jogi karának hallgatója lett. Itt kötött életre szóló barátságot João de Deus Ramossal (1878-1953),[239] akivel később közeli munkatársak is lettek, a portugáliai oktatás megújítását célzó reformpedagógia jegyében (az új iskola, *Escola Nova* mozgalom, a köztársasági eszméken alapuló nevelés gyakorlatát és elméletét fogta át). Jogi végzettségük ellenére mindketten a tanári hivatás mellett kötelezték el magukat.

Barros 1905-től tanított, előbb a Coimbra-i Líceumban (*Liceu de Coimbra*) portugált és franciát, 1906-tól Lisszabonba került, a *Liceu do Carmo*-ba, majd hamarosan Porto egyik főgimnáziumába, a *Liceu Alexandre Herculano*-ba. Közben hosszabb európai utakat is tett. 1907 folyamán majd' egy teljes évre kapott minisztériumi megbízatást, hogy a francia és angol középiskolákat, Madridban pedig a progresszív oktatási törekvéseket tanulmányozza. 1909-ben Belgiumban tartott egyetemi előadássorozatot a portugál irodalomról. Külföldön szerzett tapasztalatairól nemcsak hivatalos megbízóit tájékoztatta, da a nagyközönséget is, így született *Az iskola és a jövő – megjegyzések a nevelésről* című könyve.[240] A további években több pedagógiai témájú kötetet is publikált.

III.1.3.
A korszerű oktatásért

(A João de Deus Ramos-féle reformpedagógia; João de Barros pedagógiai ideálja)

A századforduló az európai nagyvárosokban az eufória és a prosperitás jegyében telt, a portugál társadalom számára azonban mintha megállt volna az idő. Hiányzott a gazdasági pezsgés, a társadalom modernizációja megfeneklett.

---

238 Az adatokat vö. FERNANDES i.m. 15-39.

239 A pedagógia reformprogramról, João de Deus Ramos kert-iskoláiról írt tanulmánya: João de BARROS: *Um grande educador João de Deus Ramos e a obra dos jardins-escolas*, Lisboa, Oficinas Gráficas UP, s.d. [1933].

240 *A Escola e o Futuro – Notas sobre a educação*, Porto, Lopes e Ca. 1908.

A XX. század elején az ország hatévesnél idősebb lakosságának közel 75%-a volt írástudatlan, és az oktatásszerkezet – iskolák és tanárok híján – nem is volt alkalmas az arány lényeges javítására.[241] Erre a súlyos problémára a portugál társadalomról gondolkodó kortársak írásaikban újra és újra felhívták a figyelmet. Az *Atlântida* szabadgondolkodó szerzője, Emílio Costa például 1919-ben így fogalmazott: „[…] Portugália a XX. század küszöbén egyike volt a legnagyobb írástudatlansággal küzdő, legkulturálatlanabb, legszegényebb és leginkább eladósodott országoknak Európában."[242] Costa, a libertariánus-anarchista reformpedagógia híveként nagy jelentőséget tulajdonított a racionális nevelési elveknek, és figyelve a külföldi példákat, maga is részese lett az új oktatási törekvéseknek Portugáliában. (Rövid életrajzát ld. a VI.2.4. fejezetben.) Azzal, hogy az *Atlântida*-ban publikált nevelési kérdésekről, a lap luzo-brazil ideológiai arculatát a maga erősen társadalomkritikus eszméivel színesítette. Helyzetértékelésével egyébként az utókor ítélete is egybecseng. Rui Ramos, aki az 1980-as években született tanulmányában írástudó és analfabéta nemzetek kultúráját vetette össze, hazáját kénytelen volt az utóbbi kategóriába sorolni.[243]

A monarchia utolsó éveiben Portugáliában nem volt önálló oktatási minisztérium, a terület felügyelete a belügyminisztériumhoz tartozott. Ennek ellenére – mielőtt az új köztársasági kormányzat programként is felvállalta az oktatás átfogó modernizációját – már volt néhány jó szándékú kezdeményezés az írástudatlanság visszaszorítására. A szórványos kormányzati intézkedéseken[244] kívül

---

[241] Pontosabb adatokkal: 1900-ban 4 417 000 portugálból 3 271 021, azaz 74% volt analfabéta. Ez az arány némileg változott 1911-re, 69,9%-ra. A nagyvárosokban a helyzet valamivel jobb volt, mint vidéken, de nem sokkal. 1900-ban a lisszaboniak 53,9% tudott írni, olvasni, köztük a férfiak és a nők aránya 59,8%: 40,2% volt, míg 1911-ben az 56,3%-ot kitevő írástudók közötti nemi arány 62,5%: 37,5% volt. Az adatokat v. ö. Francisco C. P. MARTINHO: *Marcello Caetano uma biografia 1906-1980*. Lisboa, Objectiva, 2016, 68-69. (A kötet angol nyelven is olvasható: *Marcello Caetano And the Portuguese „New State": A Political Biography*. Sussex Academic Pr., 2018.) Ezek az adatok nemzetközi (olasz, spanyol) összehasonlításban is nagyon rosszak. Erre vonatkozóan ld. Sérgio Campos MATOS: Representações da crise finissecular em Portugal (1890-1910), in: Amadeu Carvalho HOMEM – Armando MALHEIRO DA SILVA – Artur César ISAÍA (szerk.): *Progresso e Religião – A República no Brasil e em Portugal 1889-1910*. Coimbra, IU – EDUF, 2007 (17-33.o.), 25-26.

[242] „[…] Portugal chegou ao século XX, um dos mais analfabetos, mais incultos, mais pobres e mais individados países da Europa." Emílio COSTA: As classes médias e a Revolução Social, in *Atlântida*, no. 39. (1919. június), 301.

[243] Rui RAMOS: Culturas da alfabetização e culturas do analfabetismo em Portugal: uma introdução à História da Alfabetização no Portugal contemporâneo, *Análise Social*, vol. 24. no. 4-5. (1988), 1067-1145.

[244] Ld. Luiz Antônio CUNHA – José António AFONSO: Movimentos pela educação pública laica em Portugal e no Brasil monárquicos, *Estudos do Século XX*. (Lisboa) no. 14. (2014), 214-215.

szerepet vállalt ebben például a hadsereg. A besorozottak számára, sőt egyes katonai körzetekben a civil lakosságnak is írás-olvasás tanfolyamokat szervezett, az úgynevezett ezrediskolákban (*escola regimental*). 1911-ben további elemi iskolákat állított fel, ahol nemcsak a tisztek, hanem az altisztek és a sorkatonák 7-12 éves gyermekei is tanulhattak. 1915-ben pedig ezeknek az iskoláknak az átalakításával bevezették az alapszintű felnőttoktatást, és a besorozottak számára a szakmai kurzusokon (pl. altiszti tanfolyam) kívül írás-olvasás-tanítást is szerveztek.[245] Szintén az analfabetizmus csökkentése volt a célja a nagyvárosok munkásai számára a szindikalisták által szervezett alfabetizációs tanfolyamoknak. Egyébként azt a helyzetet, hogy Portugáliában szinte kizárólag katolikus felekezeti oktatás létezett, az 1850-es évektől kezdődően egyre többet bírálták nyilvánosan a legkülönbözőbb beállítottságú véleményformálók, liberálisok, republikánusok, szocialisták, anarchisták, szabadkőművesek és protestánsok egyaránt.[246] Az ebben a vonatkozásban meglévő széleskörű konszenzust mi sem mutatja jobban, mint hogy két olyan személyiség – João de Barros és Fernando Pessoa –, akik szinte semmi másról nem gondolkoztak hasonlóan, az oktatás laicizációját egyaránt szükségesnek tartották.[247]

A João de Deus Ramos-féle reformpedagógia

A portugáliai írástudatlanság felszámolásáért indított kezdeményezések között talán a legkiérleltebb és legmódszeresebb az a program volt, mely a népoktatást, a felnőttoktatást és a 3-7 éves gyermekeknek szóló, iskolaelőkészítő óvodai programot (*jardins-escolas*)[248] komplex módon kapcsolta össze. 1882-ben az elképzelés gyakorlati megvalósítása érdekében hívtak életre egy iskolaegyesületet, *Associação de Escolas Móveis pelo Método de João de Deus*, 1908-tól *Associação de Escolas Móveis pelo Método João de Deus – Bibliotecas Ambulantes e Jardins-Escolas* néven. Az iskolával ellátatlan vidékekre egy-egy tanítót küldtek, azzal a feladattal, hogy gyűjtse maga köré és tanítsa az írástu-

[245] Pedro Marquês de SOUSA: As Escolas Regimentais do Exército e o esforço de alfabetização em Portugal nos séculos XIX e XX, *Revista Militar* (online), no. 2491/2492. (2009. aug.-szept.) http://www.revistamilitar.pt/artigo.php?art_id=498 (letöltés 2015. június 19.)

[246] CUNHA – AFONSO i.m. 219.

[247] José BARRETO: Os destinatários dos panfletos pessoanos de 1923, *Pessoa Plural*, vol. 2. no. 10. (2016. ősz), 652. Egy másik tanulmánya kifejezetten a Barros – Pessoa viszonyról: U.ő.: Fernando Pessoa – germanófilo ou aliadófilo? Um debate com João de Barros que não veio a público, *Pessoa Plural*, no. 6. (2014. ősz), 153-215.

[248] A kifejezés pontos jelentése „kert-iskola", ami emlékeztet az óvoda több nyelven is ismert „gyermekkert" elnevezésére.

datlan gyermekeket és felnőtteket (*escolas móveis)*. A siker érdekében mozgókönyvtárakat (*bibliotecas ambulantes*) is felszereltek.

A pedagógiai módszert egy család négy generációja tartotta életben, mely a mai napig működtet óvodákat,[249] bár az egyesület maga már 1922-re megszűnt. A portugáliai írástudatlanság felszámolására kitalált módszer a XIX. század jelentős költőjétől, a pedagógusként is működő João de Deustól (1830-1896) ered. Az ő fia (Barros már említett, közeli barátja és munkatársa), João de Deus Ramos vitte tovább és teljesítette ki, majd az unoka, Maria da Luz de Deus Ramos Ponces de Carvalho (1916-1999), valamint a dédunoka, António de Deus Ramos Ponces de Carvalho folytatta ezt a munkát. Az anyagi támogatást a program elindításához tehetős polgárok adták, elsősorban Casimiro Freire (1843-1918), a századelő bőkezű filantróp mecénása, de a szponzorok között volt az idősebb Barros is, a gazdag üzletember. João de Barros maga szintén részt vett az adománygyűjtésben. Ennek emlékét őrzi egy kötetecske, egyik beszédének szerkesztett változata, amit 1910 szeptemberében az óvodaprogram javára tartott gyűjtőakció keretében, szülővárosában, Figueira da Fozban mondott el.[250] Ebben is megfogalmazta a projekt alapgondolatát, ami nem volt más, mint a közoktatásba már kora gyermekkorban bevonni a tanulókat. Időben megkezdeni fejlesztésüket egy harmonikus és biztonságot sugárzó környezetben, ahol elsajátíthatják egymás elfogadását, a másik ember tiszteletét. Szerinte a mindenki számára elérhető iskolának olyan közegnek kell lennie, ahol a tanulók kibontakoztathatják egyéniségüket, természetessé válik a vallási tolerancia, és a gyermekek megtanulnak felelősségteljesen élni szabadságukkal, polgári jogaikkal, valamint megismerik a kedvvel végzett munka örömét. A program kerülni igyekszik minden mesterséges uniformizálást.[251]

João de Barros pedagógiai ideálja

Hasonló elveken alapult Barros elképzelése is az intézményes nevelésről. (Nem véletlen, hogy 1950-ben a reformpedagógia szellemét évtizedek múlva is életben tartó óvodaegyesület, az *Associação de Jardins-Escolas João de Deus* tiszteletbeli elnökévé választották.) Értékrendje az antik görög és a reneszánsz

[249] A João de Deus óvodák (kert-iskolák) mai egyesületének pedagógiai programja: *Associação de Jardins-Escolas João de Deus* http://jdeusolivais.blogspot.hu/ (letöltés 2017. december 19.)

[250] João de BARROS – Veiga SIMÕES: *Escola de Coimbra*, Coimbra, Ed. França Amado, 1910.

[251] Aura MONTENEGRO: João de Deus e os jardins-escolas, *Revista Portuguesa de Pedagogia* (Coimbra), no. 1-2. (1963), 117-146.

tradícióban gyökerezett, szemben az előző századfordulón széles körben alkalmazott jezsuita elvekkel. Monográfusa írja róla: „João de Barros tehát a dogmáktól és túlzott tekintélytisztelettől mentes oktatásért küzdött, mely kibontakoztatja az intelligenciát és megerősíti a jellemet azáltal, hogy harmonikusan és szabadon fejleszti a gyermeki lelket."[252] Számára alapvető nevelési cél az „új ember" formálása, olyan emberé, aki képességeinek sokoldalú fejlesztése által válik képessé arra, hogy tevékenyen vegyen részt a társadalom újrarendeződésének elkerülhetetlenül közelgő folyamatában.[253] Mindez pedig – Barros szavait idézve – a haza újjászületését szolgálja: „[…] a miénk olyan ország, mely létének új értelmet keres, ahogy Japán, és magunkban új lélek születését tapasztaljuk, ahogy Brazília."[254]

Az 1890-es évek óta válságtudatban élő portugál értelmiség a társadalom rekonstrukcióját az oktatás segítségével képzelte el. A megújított iskolák, a megfelelő szellemben felkészített tanítók és a segédszemélyzet új embertípust, a köztársaság tudatos polgárát hivatottak nevelni a lakosság minél szélesebb köreiben, így gondolták a portugál monarchia válságának idején a republikánusok, és gyakran beszéltek erről „a felvilágosodási korok kritikus és áhítatos hangján."[255] Barroshoz hasonlóan mindannyiukra erős hatást gyakoroltak a felvilágosodás eszméi, a pozitivizmus, és ennek folytán az a meggyőződés, hogy a társadalom haladását az oktatás nagyban elősegíti.

A *Revista Atlântida* luzo-brazil arculatát jól kiegészítette a társadalompolitikai összefüggésekbe ágyazott oktatási profil, amit főként portugál szerkesztőjének személyes érdeklődése juttatott nagy szerephez a lap anyagában, de más atlantidák is voltak, akik az oktatást az átfogó társadalmi, gazdasági reformprogram kulcskérdésének tartották.[256]

---

[252] „Pugnava, portanto João de Barros por uma educação anti-dogmática e anti-autoritária que forjasse a inteligência e robustecesse o carácter através do desenvolvimento harmonioso e livre do alma infantil." FERNANDES i.m. 19.

[253] FERNANDES i.m. 17.

[254] „[…] nós somos um paiz que procura uma nova razão de existência, como o Japão, e sentimos nascer em nós uma alma nova, como o Brasil." João de BARROS*: A República e a Escola*, Lisboa, Aillaud, Alves, é.n. [1914], 16-17.

[255] LEVENDEL Júlia: „Képességem és szándékom szerint", *Liget* (2007/11.), 66.

[256] A folyóiratban közölt legkomolyabb pedagógiai írás Barrostól az 1919 novemberére keltezett: O Problema educativo português, *Atlântida*, no. 42-43. (1919. h.n.), 729-745.

III.1.4.
Barros a republikánus oktatási szakember és politikus

„A köztársasági oktatás a portugál kultúrtörténet egyik leggazdagabb témája, egyben egyike a legelhanyagoltabbaknak is" – írja Rogério Fernandes az 1970-es évek elején, majd leszögezi, hogy „João de Barros az Első Köztársaság korának legnagyobb hatású alakjai közé tartozott, mégpedig a pedagógia, mindenekelőtt az alap- és a középfokú oktatás területén."[257] Nemcsak elméleti szakember volt, de a köztársaság kikiáltását követően kiteljesedett gyakorlati, oktatáspolitikusi pályája is.[258]

Néhány éves középiskolai tanári működés után, 1910-ben, még a monarchia utolsó hónapjaiban Barrost kinevezték az alap- és középfokú oktatásért felelős belügyminisztériumban közoktatásügyi főigazgatóvá. A monarchia válságának időszakában a republikánus értelmiség szinte messianisztikus hittel várta a megváltást a köztársaság kikiáltásától, minden problémára megoldást a kormányforma megváltozásától remélve.[259] Ez az értelmiség, mely a köztársasági parlamentben döntő számbeli fölényben volt,[260] az 1910-es években elszánt lendülettel, bár kevés valódi sikerrel látott hozzá az ország rekonstrukciójához, és ennek egyik legfontosabb elemeként már az ideiglenes kormány belefogott az oktatás reformjába, a laicizáció szellemében.[261]

João de Barros az I. Köztársaság új parlamentjébe a PRP képviselőjeként került be. Majd az egységes, rendszerváltó politikai tömb töredezése során a demokrata frakcióhoz csatlakozott.[262] Közoktatásügyi főigazgatói pozícióját a monarchia bukása után is megtartotta, 1913-ig a belügyminisztériumban, azután

---

[257] „A educação republicana é um dos temas mais ricos da História da Cultura portuguesa e, ao mesmo tempo, um dos mais descurados. […] João de Barros foi uma das figuras de maior projecção durante a Primeira República, na esfera das questões educacionais, sobretudo nos setores do ensino primário e secundário." FERNANDES i.m. 11-12.

[258] Bővebben ld. Alberto Filipe de ARAÚJO – Joaquim Machado de ARAÚJO: *João de Barros, 1881-1960. Vida, Obra e Pensamento*, Porto, Estratégicas Criativas, 2004.

[259] Bővebben ld. Maria Alice REIS (szerk.): *A pedagogia e o ideal republicano em João de Barros*, Lisboa, Terra Livre, 1979.

[260] Az I. Portugál Köztársaság parlamentjeibe bekerült összesen 751 képviselő közül 637 volt diplomás. Több mint 60% a Coimbra-i Egyetemen végzett, és 30% felett voltak, akik a lisszaboni felsőbb iskolákban kaptak (főleg katonai) képzést. Vö. Pedro Tavares de ALMEIDA – Paulo Jorge FERNANDES – Marta Carvalho dos SANTOS: Os deputados da 1ª República Portuguesa: inquérito prosopográfico, *Revista de História das Ideias* (Coimbra), vol. 27. (2006.), 406.

[261] Ld. Carlos FERRÃO: *História da 1ª República*, Lisboa, Terra Livre, 1976, 38-48. Illetve MARTINHO i.m. 68.

[262] L. L. MIRANDA (2014) i.m. 10-11.

pedig az újonnan létrehozott, önálló oktatási minisztérium keretében. Ennek 1915-ös átszervezését követően az alapfokú tanintézetek felelőse lett mint *Director-geral do Ensino Primário*. (1915-ben neve a magyar sajtóban is felbukkant, ahol– tévesen – mint oktatási minisztert jelölték meg a portugál kormányváltásról szóló hírekben.)[263] Néhány év múlva (1919-26-ig) Barros új feladatkört kapott, és a középiskolákat felügyelte (*Director-geral do Ensino Secundário*). Állami tisztviselőként Barros sokat tett azért, hogy a João de Deus nevéhez fűződő módszer hivatalos támogatást kapjon, és 1913 és 1930 között széles körben elismertté, valamint a kormányzati oktatási reform programjának részévé váljon. Hivatali ideje alatt 300 tanítói missziót, illetve számos mozgókönyvtárat hozott létre országszerte, és az elemi iskolák számát megkétszerezte.[264]

Az I. Portugál Köztársaság fennállása alatt egy viszonylag rövid, 1923 decembere és 1925 júliusa közötti időszakot ölelt fel az a periódus, amikor a politika alakulása João de Barros elképzeléseivel a leginkább összhangban volt. Ekkor az egymást követő, négy, rövid életű kormány (Álvaro de Castro, Alfredo Rodrigues Gaspar, José Domingues dos Santos és Vitorino Guimarães vezetésével) képes volt hatékony intézkedéseket tenni az 1910 előtti republikánus ígéretek, a jogegyenlőség és a demokratizálódás megvalósítása terén.[265] Ebben a periódusban Barros néhány hónapig tárcavezető lett, bár nem az oktatás területén, hanem a köztársaság 41. kormányának külügyminiszteréként, José Domingues dos Santos kabinetjében, 1924 novemberétől 1925 februárjáig.[266] A katonai diktatúra bevezetése (1926. május 28.) után azonban többé már nem vállalt magas hivatali vagy politikai megbízatást. Visszatért a középiskolai

---

[263] „(Az új portugál kormány.) A köztársaság elnöke elfogadta a Castro-kormány lemondását. A lapok jelentése szerint a demokrata kormány összetétele a következő lesz: Elnökség: Alfonzo Costa, belügy és pénzügy: Alexandre Braga, igazságügy: Catanho de Meneses, hadügy: Norton de Mattos, tengerészetügy: Leotte do Rego, külügy: António Macieira, kereskedelemügy: Da Sylva, gyarmatügy: Ribeiro, közoktatásügy: Joao de Barros. A parlamentet december 3-ika előtt rendkívüli ülésre hívják össze." *Budapesti Hírlap*, 326. sz. (1915. november 23.), 9. Ugyanezt a hírt veszi át: *Az Újság*, 326. sz. (1915. november 23.), 12., *Pesti Napló*, 327. sz. (1915. november 23.), 9. José de Castro (1848-1929) 1915 május és november között volt miniszterelnök, azután következett Afonso Costa (1871-1937) második, 1916 március 15-ig működő kormánya. A Párizson keresztül érkező információ találgatásokon alapszik, vagy a kormányalakítási tárgyalások korai szakaszában születhetett, mert a Costa-kabinetben a belügyi, a tengerészetügyi, a külügyi és a gyarmatügyi tárcát is más kapta, az oktatási miniszter pedig Frederico António Ferreira de Simas (1872-1945) lett, aki egyébként az *Atlântida* szerzői közé tartozott.

[264] FERNANDES i.m. 57-59., 143.

[265] V.ö. WHEELER (1978) i.m. 177.

[266] L. L. MIRANDA (2014) i.m. 11.

katedrára, a lisszaboni Liceu Passos Manuel franciatanáraként dolgozott 15 évig, 1936-os nyugdíjba vonulásáig.[267]

Neveléselméleti munkásságát azonban a diktatúrák éveiben is folytatta. Írásait főként Joaquim Manso (1878-1956) lapjában, a *Diário de Lisboa*-ban közölte, ahol 1921-től rendszeresen publikált pedagógiai kérdésekről és a luzo-brazil politika témakörében.[268] Mint a többpárti demokrácia elkötelezettje, a salazarizmus ellenzékéhez tartozott. Politikai álláspontját nyilvánosan is kifejtette. 1945-ben csatlakozott a Demokratikus Egységmozgalomhoz[269] (*Movimento de Unidade Democrática* – MUD). Ez a szervezet különféle demokratikus ellenzéki csoportokat (régi republikánusokat, kereszténydemokratákat, marxistákat) és leginkább értelmiségieket, szabad pályán mozgókat tömörített. A politikai formáció 1949-ben Norton de Matost (1867-1955) támogatta, aki Salazar jelöltjével, Óscar Carmona tábornokkal szemben indult az elnökválasztáson. Barros is mellette foglalt állást. Anti-salazarista meggyőződése szerint további két választás alkalmával, 1951-ben és 1958-ban is az ellenjelölt pártjára állt.[270] (Mivel az ellenzéki indulók kellemetlenül nagy népszerűségre tettek szert a kampányok során, Salazar megszüntette a közvetlen elnökválasztást, és a döntés jogát a parlamentre ruházta.)

Barros annak ellenére is kitartott ellenzékisége mellett, hogy családi kapcsolatai az Új Állam nomenklatúrájának legfelsőbb köreihez kötötték, Marcello Caetano apósaként. A sors úgy hozta, hogy fia, Henrique de Barros (1904-2000) gyerekkora óta jó barátja volt a salazari politikai örökséget majd 1968 és 1974 között továbbvivő politikusnak. A két fiatal még a cserkészetben ismerkedett meg. Egyetemre is együtt készültek az 1920-as évek elején, és João de Barros,

---

267 FERNANDES i.m. 157.

268 Publicisztikája négy kötetbe gyűjtve: António de BARROS (sajtó alá rendezte): *João de Barros e o Diário de Lisboa*, Figueira da Foz, Casino Figueira, 2015., I. köt.: 1921-1930., II. köt.: 1931-1940., III. köt.: 1941-1950. IV. köt.: 1951-1960.

269 A Salazar rendszeren belüli ellenzéki szervezetet a magyar szakirodalomban a politológus Szilágyi István a következőképpen definiálta: „Hivatalosan a II. világháború befejezése után, 1945.október 8-án, a kormányzat tudtával jött létre. Közvetlen elődje az 1943 decemberében alakult és illegalitásban tevékenykedő Nemzeti Antifasiszta Egységmozgalom (*Movimento de Unidade Nacional Antifascista* – MUNAF) volt. […] Az 1945-ben alakult Demokratikus Egységmozgalom vezetője Norton de Matos tábornok, a rezsim hivatalban lévő köztársasági elnökének 1949-es kihívója volt. […] Az ellenzék tevékenységét újjászervező Demokratikus Egységmozgalom veszélyt jelentett a rendszer számára, ezért 1948 januárjában működését Salazar illegálisnak minősítette és betiltotta." SZILÁGYI István: *Portugália a huszadik században*, Budapest, L'Harmattan, 2015b, 105-106.

270 A Salazar rendszer ellenzékéről bővebben ld. Manuel Braga da CRUZ: *O Partido e o Estado no Salazarismo*, Lisboa, Editoral Presença, 1988, 194-227.; és Fernando ROSAS: *Salazar e o poder – A arte de saber durar*, Lisboa, Tinta-da-China, 2013, 226-235.

a kiváló pedagógus maga készítette fel a fiúkat, akik aztán nemcsak közeli barátok maradtak, hanem évekkel később sógorok is lettek, hiszen Caetano Teresa de Barrost vette feleségül.[271] Marcello Caetano-ról monográfusa megjegyzi, hogy bár fiatal korától egész életén át családilag szoros, jó viszonyban volt a köztársasági eszme két jeles képviselőjével – João és Henrique de Barrossal, akik a diktatúra ellenzékéhez tartoztak –, kapcsolatuk végig józan maradt. (Utóbbi egyetemi professzor, és a salazarizmus 1974-es összeomlása után az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, majd szocialista párti parlamenti képviselő volt.) Ellentétes nézeteiket félretéve, a magánéletben becsülték egymást. A családi összejöveteleken általában kerülték a politikát, és a gyerekekről, vagy leginkább művészetről, főleg irodalomról beszélgettek.[272]

III.1.5.
A költő és lapszerkesztő João de Barros

(Az életöröm költője; Lojális szerkesztő; Korlátozott sajtószabadság)

Az életöröm költője

Az ibér világ költészetének magyar nyelvű antológiája *Hesperidák kertje* címmel 1971-ben jelent meg, és máig nem született jobb, hasonló vállalkozás. Második kötete a portugál és galego nyelvű irodalom klasszikusainak műveiből válogat. Ebbe a gyűjteménybe bekerült két João de Barros- költemény is, Végh György, illetve Lothár László fordításában: *„Vidámság! Élet! Élet! / Ó, szép egű hazám, / hol még a fellegek is szinte ragyogóak!"* – kezdi *Vidámság* (Alegria) című versét Barros, és szavai alátámasztják Benyhe Jánosnak, a kötet összeállítójának véleményét: költészete az úgynevezett portugálos mélabú-elméletnek „harsogó cáfolata, az életerő és az öröm lírája."[273] Barros költészetéről ehhez nagyon hasonló módon vélekedett brazil barátja és szerkesztőtársa, João do Rio is, aki így fogalmazott: „Gondolatai ott izzanak minden versében, melyekkel arra törekszik, hogy az élet teljességét ragadja meg. Csupán ennyit akar."[274]

---

[271] MARTINHO i.m. 69., 90.

[272] MARTINO i.m. 91.

[273] BENYHE János (válogatta, jegyzetek): *Hesperidák kertje – Az ibér világ költészete*, II. kötet, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1971, 314. Barros költeményei u.o. 250-252.

[274] „O seu pensamento ardia em cada poesia do dejeso de abraçar a vida no seu multiformismo. Apenas." João do RIO: *Ramo de Loiro*, Paris – Lisboa, Livr. Aillaud – Livr. Bertrand, s.d. [1918], 8.

A két idézett irodalmár a portugál líra vitalizmusnak (*vitalismo*) nevezett, neoromantikus irányzatára utal, ami nemcsak Barros lírájának jellemző vonulata, hanem a XX. első évtizedének meghatározója is volt, hogy aztán más, szintén a neoromantika körébe tartozó áramlatok (*saudosismo*, *lusitanismo*) vegyék át a helyét, nyomot hagyva Barros életművén is.[275] (További két, az *Atlântida*-ban publikált költemény fordítását ld. IX.3. mellékletben.)

Korai irodalmi alkotásai még kamaszkorában születtek, első verseskötetei, a *Versos* (Versek) 1897-ben, az *Algas* (Algák) 1899-ben és a *Pomar dos Sonhos* (Álmok kertje) 1900-ban jelent meg. 1960-ban pedig, halála előtt nem sokkal, utolsó, saját maga által összeállított könyvében két korábbi, az 1920-30-as években született drámai költeményét, az *Anteu* (Anteusz) és a *Sísifo* (Sziszüphosz) címűt adta ki. Az antikvitás kulturális öröksége állandó ihletforrás volt számára, ahogyan a nagy portugál klasszikus eposzköltő, Luís de Camões maradt örök mestere. Itt nem térünk ki Barros életművének esztétikai vagy részletes irodalomtörténeti elemzésére, csupán annyit jegyezünk meg, hogy az 1943-as, *Vida vitoriosa* (Győzelmes élet) című válogatás addigi költői életművének keresztmetszetét adja, és lírai munkásságának további alakulását dokumentálja az utolsó verseiből összeállított, *Eterno mar* (Örök tenger) című posztumusz kötet, 1967-ből.[276] A Seara Nova 1944-ben egy bizonyos Jorge de Miramar verseskötetét publikálta, *Rosarika e Outros Amores* (Rosarika és más szerelemek) címmel, ennek szerzője szintén Barros volt, aki néha a João-Gabriel da Gândara írói álnevet is használta.

Bár a modernisták, élükön Fernando Pessoa-val, nem sokra becsülték Barros költészetét,[277] egyéb elismerés bőven jutott neki pedagógiai, művészi és közéleti tevékenységéért egyaránt.[278] 1913-ban lett a Lisszaboni Tudományos Akadémia (*Academia das Ciências de Lisboa*) levelező, 1917-től rendes tagja. 1919-ben és 1920-ban a tudományos és művészeti élet kiválóságainak járó Szent Jakab-rend (*Ordem de São Tiago da Espada*) tiszti keresztjével, majd nagykeresztjével jutalmazták, a portugál irodalom terén kifejtett jelentős tevékenységéért és a luzo-brazil közeledést elősegítő munkájáért. Brazil részről mindezért szintén számos elismerésben volt része, legrangosabb kitüntetése

---

[275] Az irányzatról és főbb képviselőiről bővebben ld. L. L. MIRANDA (2014) i.m. 17-19.

[276] Az említett kötetek megjelenése: *Versos*, Figueira da Foz, 1897.; *Vida vitoriosa*, Lisboa, Bertrand, 1943.; *Anteu Sísifo: Poemas dramaticos*, Lisboa, Livros do Brasil, 1960.; *Eterno mar: últimos versos*, Lisboa, Of. Gráf. Manuel A. Pacheco, 1967.

[277] Pessoa 1913-ban lesújtó kritikát ír róla, Algumas considerações sobre a obra do Sr. João de Barros címmel a *Teatro – Jornal d'Arte* november 29-i számában. Ld. J. BARRETO (2016) i.m. 652.

[278] Az adatokat ld. BARROS (1962) i.m. kronológia.

az *Ordem do Cruzeiro do Sul,* melynek lovagi fokozatát 1936-ban, nagykeresztjét 1944-ben kapta meg. Külföldi díjai között gyakran kiemelik, hogy 1920-ban a belga király II. Lipót-rendet, 1952-ben pedig, mikor írói munkásságának 50. évfordulóját Lisszabonban és Portóban is megünnepelték, a görög király a Főnix-rendet adományozta neki életműve elismeréseként. 1956-ban egyhangúlag választották meg az akkor alapított portugál írószervezet (irodalmi civil szervezet), az 1965-ben aztán be is tiltott *Sociedade Portuguesa de Escritores* első elnökévé. 1981-ben posztumusz portugál állami kitüntetésben részesült (*Grã-Cruz da Ordem da Liberdade*). A mai napig több iskola viseli a nevét.

Barros írói és pedagógiai munkásságának részét képezik a fiatalok számára készített prózai adaptációi. Klasszikus műveket (*Aeneis, Íliász, Odüsszeia, A Lusiadák, Gulliver utazásai*, José de Santa Rita de Durão XVIII. századi, *O Caramuru* című eposza) dolgozott át könnyen olvasható formában, fiatalok számára, ezek a munkái bizonyultak a legnépszerűbbeknek és a legidőállóbbaknak. Idegen nyelvre (pl. kínai) is lefordították őket, és első megjelenésüktől napjainkig újabb és újabb kiadásban fogynak, nagy példányszámban. Mára Barros jószerével csak ezek révén van jelen a portugál könyvpiacon.

Lojális szerkesztő

João de Barros még a polihisztorok portugál értelmiségi nemzedékéhez tartozott. Nemcsak kiváló pedagógus és tevékeny oktatáspolitikus, jegyzett költő, de termékeny publicista, szerkesztő és irodalomszervező is volt. Csak 14 éves, mikor Coimbra-ban lapot indít *Miniatura* címmel, a vállalkozás 14 számot él meg. Ettől kezdve egy életén át aktív marad a sajtó világában. 1904-ben újabb folyóiratot hoz létre, Manuel de Sousa Pinto-val (1880-1934), címe *Arte e Vida* (Művészet és Élet), ennek 11 száma jelenik meg 1906-os megszűnéséig.[279] Karakterében, művészeti, kritikai és közéleti jellegében már emlékeztet a későbbi sikeres vállalkozásra, az *Atlântida* koncepciójára, csak a luzo-brazil elkötelezettség hiányzik még belőle.

A legsikeresebb szerkesztői vállalkozás Barros életében kétségtelenül 1915 és 1920 között következik, a *Revista Atlântida* létrehozásával. Ennél a folyóiratnál a szerkesztés feladatait döntő részben magára vállalta, miközben sikerült összegyűjtenie a lap holdudvarában az 1910-20-as évek jelentős szerzőit a portugál nyelvű irodalmakból és a közéletből. Ugyanakkor az *Atlântida* tar-

[279] Első, 1904. novemberi száma digitalizálva: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt (letöltés 2016. december 12.)

talmának összeállításakor meglehetős mérsékletet tanúsított az önreprezentáció terén: bár a 48 számban összességében terjedelmes irodalmi anyagot közölt, de ebből csupán öt saját költeményt szerkesztett be.[280] Bár rövid cikkeket, például kritikát vagy más publicisztikát minden számban találunk tőle. Egyébként sem sok az ismétlődő név az irodalmár atlantidák között. A brazil szerkesztőtárs, João do Rio is csupán háromszor jelentkezett saját szépirodalmi művel. A szerzők közül pedig csak néhányan szerepelnek gyakrabban verssel vagy szépprózával. A következők: Júlio Dantas[281] (9-szer), Aquilinio Ribeiro[282] (7-szer), Affonso Lopes Vieira[283] (4-szer), Olavo Bilac[284] (3-szor) és Francisco Teixeira de Queiroz (írói álnéven Bento Moreira, 1848-1919) regényíró (8-szor). Utóbbihoz magánéleti szál is fűzte Barrost, hiszen 1903-ban az ő lányát, Raquel Teixeira de Queirozt (1880-?) vette feleségül. Francisco Teixeira de Queiroz viszonylag gyakori szerepeltetése az *Atlântida* számaiban persze nem a rokonságon múlott, hanem azon, hogy a virtuális Atlantiszon a „ma élő legnagyobb portugál prózaírót" tisztelték benne.[285] A portugál Balzac, mondták a népszerű realista, naturalista szerzőről, aki egyébként eredetileg orvosnak tanult a Coimbra-i Egyetemen. Később politizálni kezdett, mint generációjából sok más intellektuel. Tagja lett az 1911-es alkotmányozó nemzetgyűlésnek, és

---

[280] Verssel az *Atlântida* 3., 7., 27. és 38. számában jelentkezett.

[281] Júlio Dantas (1876-1962) portugál író, újságíró, politikus. Képviselő már az alkotmányos monarchia parlamentjében (1905-1906), a *Partido Progressista* színeiben, majd a *sidonista* szenátusnak is tagja. Az 1920-as években a Nemzeti Republikánus Párt (*Partido Republicano Nacionalista*) vezető politikusa és szenátora. Oktatási- (1921-1922), később külügyminiszter (1923). Íróként rendkívül népszerű volt Portugáliában és elismert Brazíliában és Spanyolországban. 1902-ben ő foglalkozott a portugál színháztörténetben először a homoszexualitással. Vö. J. BARRETO (2016) i.m. 651-652.

[282] Aquilino Gomes Ribeiro (1885-1963) portugál prózaíró. Politikai meggyőződése szerint forradalmi republikánus és demokrata. Az 1921-ben induló *Revista Seara Nova*-nak, a baloldali republikánus értelmiség meghatározó közéleti folyóiratának egyik alapítója. Vö. Clara ROCHA: *Revistas literárias do século XX em Portugal*, Lisboa, Imprensa Nacional/Casa da Moeda, 1985, 643-644.

[283] Affonso [sic! neve így szerepel a folyóiratban] Lopes Vieira (1878-1946) jogász végzettségű költő. Hivatali pályáját hamar feladta és csak irodalommal foglalkozott, elsősorban, mint rendkívül termékeny költő. Bizonyos anarchista elképzelései ellenére az integralistákhoz (ld. a VI.2.3. fejezet) közel álló monarchista volt. A salazarizmustól is ezen az alapon határolódott el. Vö. J. BARRETO (2016) i.m. 634-635.

[284] Olavo Bilac (1865-1918) brazil költő, újságíró, műfordító, aki Portugáliában is nagyon ismert és népszerű volt. A luzo-brazil közeledés elkötelezett híveként több előadást tartott Lisszabonban. Haláláról 1919-ben az *Atlântida* is megemlékezett. *Atlântida*, no. 33-34. (1919. h.n.), 946-951. (Tevékenységéről részletesebben ld. V.5.4. fejezet.)

[285] „[…] é hoje o maior prosador vivo de Portugal […]" *Atlântida*, no. 6. (1916. április), 539. Nekrológja *Atlântida*, no. 40. (1919. július), 501-502.

1915-ben külügyminiszter is volt. Az értelmiségi-polihisztor-politikus modell nála is érvényesült.

Barros szerkesztői teljesítményének kétségtelenül a *Revista Atlântida* volt a csúcspontja, ezután, bár aktív publicista maradt élete végéig, lapindítást vagy működtetést már nem vállalt. Egyrészt az igényes megjelenéshez szükséges anyagi háttér megteremtése követelt volna tőle túl nagy energiákat, másrészt már a luzo-brazil Atlantisz folyóiratát is csak bizonyos korlátozások figyelembevételével lehetett kiadni. Igaz, 1915 és 1920 között ez Barrosnak még nem jelentett önfeladást, nincs arra utaló jel, hogy az *Atlântida* valaha is megütközött volna a portugál cenzúrával, inkább a mindenkori köztársasági kormányhoz nagyon is lojális hangja tűnik fel. A következő évtizedekben azonban hazájában a sajtószabadságot megnyirbálták.

Korlátozott sajtószabadság

Portugáliában a XX. század folyamán a jogi és bürokratikus környezet csupán néhány esztendeig biztosított valódi szabadságot a sajtónak. Az I. Köztársaság kikiáltása után az 1910-es sajtórendelet („*Lei de Imprensa*" 1910. december 28-i dekrétum) garantálta a teljes szólásszabadságot, de már 1912-től adminisztratív intézkedések korlátozták a kormány nyilvános bírálatát (1912. július 9-i és július 12-i törvény). 1916-tól pedig a háborús helyzetre hivatkozva bevezették a cenzúrát (az 1916. március 12-i 2270. számú rendelettel, illetve a március 28-i 495. sz. törvénnyel) a köznyugalom megzavarására alkalmas sajtótermékekkel szemben.[286] Ezt az intézkedést a békekötés után sem oldották fel. Sőt, az 1920-as évek első felében már olyan tágan értelmezték, hogy a „jó erkölcs" nevében tiltottak be irodalmi műveket. Ez történt 1923-ban, mikor a lisszaboni városvezetés – a katolikus sajtó és katolikus diákszervezetek nyomására – kampányt indított a dekadensnek bélyegzett szerzők ellen, és indexre tett három frissen megjelent könyvet, példányait elégettette.[287] Az intézkedés ellen 50 író – Fernando Pessoa-tól az atlantidákig – aláírásával

[286] Tanulmányában Pál Ferenc említi a *Portugal Futurista* című lap elkobzását ezen az alapon: „[…] mert a mozgalom 1917. november-decemberében kiadott folyóiratát a *Portugal Futurist*át a rendőrség még a nyomdában elkobozza, felforgatás és obszcenitás vádjával." PÁL Ferenc: A portugál és a brazil futurizmus különös útjai, *Helikon* (2010/3. sz.), 402.

[287] A három könyv: a homoszexualitás témáját is feldolgozó António Botto veseinek második kiadása *Canções* (Dalok) címmel; Raul Leal 1923-as kötete, a *Sodoma Divinizada* (Istenített Szodoma); és a modernisták között nőként egyedüli Judith Teixeira *Decadência* (Dekadencia) című, szintén 1923-as verseskötete.

tiltakozott. Eredménytelenül. 1926-ban újabb adminisztratív szigorítás következett (az 1926. július 29-i 12008-as dekrétummal). Az előzetes cenzúra intézményét a salazari Új Állam fenntartotta és megerősítette (az 1933. április 11-i 22469. sz. dekrétummal, majd az 1936. május 14-i 26589. sz. törvényerejű rendelettel). A sajtószabadságot Portugáliában csak az 1974-es forradalom után állították helyre.[288]

III.1.6.
Barros luzo-brazil kampánya: szellemi kalandok és tényleges utazások

João de Barros pályájára, a luzo-brazil közeledés iránti, életre szóló elköteleződésére döntő hatást gyakorolt megismerkedése és mély barátsága brazil pályatársával. Barros és João do Rio, mint tudjuk, 1909-ben Lisszabonban találkozott először.

> Pontosan tíz esztendeje, Lisszabonban egy hideg téli délutánon a sok műfajban alkotó szerző, Manuel de Sousa Pinto bemutatott nekem még egy költőt. João de Barrost, aki éppen akkor tért haza Brüsszelt, Londont és Párizst érintő körútjáról. Igen civilizált férfi, azzal a fajta lelki derűvel, ami Bilacot is olyan zseniálissá tette és amit »vibráló szellemnek« nevezünk[289]

– emlékezett később a döntő jelentőségű találkozásra a brazil vendég.
Az ismeretségből és a kölcsönös szimpátiából hamarosan intenzív szakmai kapcsolat és barátság lett a két író között. Barros első brazíliai útját is João do Rio meghívására tette, 1912-ben. Nem írásait népszerűsíteni, könyveit eladni kelt útra, ahogy azt a portugál írók többsége tette volna, hanem Brazíliát tanulmányozni.[290] Lényegében ezzel az úttal indult el a luzo-brazil közeledés kibontakoztatásáért indított kampánya. (Ebben a témában kiadott köteteinek jegyzékét ld. a IX.1.2. mellékletben.) Röviddel hazatérése után, 1912. november 14-én a lisszaboni *Teatro da República* színházban előadást tartott tengeren-

---

[288] A cenzúrára és a sajtótörvényekre vonatkozóan vö. ROCHA i.m. 141-147.

[289] „Exactamente, há dez anos, por uma fria tarde de inverno, em Lisboa, o polígrafo-artista, Manuel de Sousa Pinto, apresentou-me mais um poeta. Era João de Barros, de volta de Bruxelas, de Londres, de Paris. Homem muito civilizado, com a alegria espiritual que fazia o génio de Bilac, denominá-lo »luz em movimento«." RIO [1918] i.m. 7.

[290] BARROS (1913) i.m. 22. (Ez a kötet 1912. novemberi előadásának nyomtatásban megjelent szövege.)

túli élményeiről magas rangú politikai személyiségek jelenlétében. Ott volt a portugál köztársasági elnök és a lisszaboni brazil követ is. Jelezve, hogy a portugál és a brazil politika számára egyaránt kiemelten fontos téma a luzo-brazil közeledés.

Barros megbecsülése Brazília iránt nem maradt viszonzatlan. Ő maga is egyre ismertebbé és kedveltebbé vált a tengerentúli szellemi életben. 1917-ben a brazil irodalmi akadémia (*Academia Brasileira de Letras*) levelező tagjai sorába választotta. Kézenfekvő lett volna, hogy akár ennek apropóján is az I. világháborús brazil hadba lépést üdvözlő portugál delegáció tagjaként elutazzon Brazíliába. Neve a sajtóban evidenciaként rá is került a listára, végül mégsem volt a delegáció tagjai között.[291] 1918-ban azonban az *Utazás Atlantiszra – Egy luzo-brazil kampány* című kötetben további írásokat publikált korábbi brazíliai tapasztalatairól.[292] Ezekre a szövegekre elragadtatott hang a jellemző, ami nem sok teret enged a kritikának, és ami egyébként ettől kezdve a Brazíliáról szóló szövegeinek alaptónusa lesz. A kötet fejezetei kijelölik azokat a témaköröket, amelyek Barros és az atlantidák számára a luzo-atlantizmus csomópontjait jelentik: a két ország népének egymás iránti érdeklődése, ami lényegében az intellektuális elit kölcsönös és jobb megismerését, szellemi termékeik cseréjét és elismerését jelenti; ezen belül az azonos nyelven megszólaló „iker irodalmak" kapják a legnagyobb hangsúlyt; a brazil irodalom egyetemi szintű oktatása Portugáliában; a köztársaság létrejötte az Atlanti-óceán mindkét partján; a gazdasági, elsősorban a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése; a jó diplomáciai viszony a két ország között; annak fontossága, hogy Brazília és Portugália azonos oldalon áll az I. világháborúban.

Barros első pillanattól kezdve csodálja és rajongásig szereti Brazíliát (ugyanúgy, ahogy erős, költészetét is átható nacionalista-patrióta érzelmek fűzik saját hazájához). Igaz, tengerentúli személyes élményei az európai civilizációhoz legközelebb álló közegre, vagyis a partvidék két nagyvárosára, Rio de Janeiróra és São Paulóra, illetve a szellemi elit világára korlátozódnak. Útja során – szakmai érdeklődéséből adódóan és természetes kapcsolatrendszerére építve – írókkal találkozik, oktatási intézményeket, színházakat keres fel, és maga is tart előadásokat. Anyanyelvén beszélhet, és beszélget is olyan intellektuelekkel, akik osztják luzo-brazil atlantizmusát: „Egy este, Rio de Janeiróban a csodásan fénylő csillagok alatt, melyek a trópusi ég bámulatos ragyogását adják, néhány brazil író és művész beszélgetett velem arról, hogy mennyire

---

[291] Hír *O Paiz*, no. 12104. (1917. november 29.), 5.

[292] João de BARROS: Caminho da Atlântida – Uma Campanha Luzo-Brazileira, Lisboa, *Atlântida*, 1918.

fontos és egyre elkerülhetetlenebb a szoros, mély szolidaritás a két testvérország között."[293]

Nemcsak a főváros, Rio de Janeiro, de a rohamosan fejlődő nagyváros, São Paulo is lenyűgözi.[294] Itt sem tagadja meg pedagógiai érdeklődését, és akkor a legelégedettebb, ha az európai kultúra elemeit látja visszatükröződni a tengerentúlon, ugyanakkor megfigyeli, hogy maguk a vendéglátók is „civilizált" országként kívánják bemutatni magukat. A São Paulo magasztalása című fejezetet így kezdi Barros:

> – Na és S. Paulo?
> – Egyszerűen bámulatos. Az értelem legkifinomultabb virága ez a város, fejlődik, életerős marad, miközben anyagi gyarapodása olyan dinamikus, amilyet még sosem láttam. Rendkívül civilizált, és nem is akar mást, csak még civilizáltabb lenni – majd *így folytatja*: –Alaposan és a lehető leghosszabb időn keresztül igyekeztem tanulmányozni mindazt, ami a tanítóképzéssel, illetve a szakképzéssel kapcsolatos. És amit láttam, teljesen bámulatba ejtett. A tanítóképző, amit Dr. Óscar Thompson vezet, mintaszerű, lehetne a világ bármely részén.[295]

Barros 1920-ban ismét meghívást kapott Brazíliából.[296] Március 26-án indult Lisszabonból és június 29-én tért haza. Közben előadásokat tartott Rio de Janeiróban és São Paulóban. Május 29-én az irodalmi akadémia vendége volt, és itt – immáron sokadszor – felvetette a Lisszaboni Egyetem bölcsészkarán létesítendő brazil tanulmányok tanszékének ötletét.[297]

---

[293] „Uma noite, no Rio de Janeiro, sob a scintilação maravilhosa das estrelas que dão ao céu tropical um fulgor de prodígio, alguns escritores e artistas brasileiros conversam comigo sôbre a necessidade, cada vez mais inadiável, duma estreita, duma íntima solidaridade entre os dois países irmãos." BARROS (1918) i.m. VII.

[294] BARROS (1913) i.m. 65.

[295] „– Então, S. Paulo? – Simplesmente admirável. É a mais delicada flor de intelectualidade, crescendo, viçosa entre a mais intença febre de progresso material que eu jamais observei. É uma cidade civilizadíssima, que só deseja ser cada vez mais civilizada. […] Procurei ver, com cuidado, e com a maior demora possível tudo o que dizia respeito a ensino normal primário e profissional. E fiquei maravilhado. A Escola Normal, dirigida pelo Dr. Ócar Thompson, seria uma escola modelar em qualquer parte do mundo." BARROS (1918) i.m. 11-12.

[296] Vö. életrajzi kronológiája in BARROS (1962) i.m. 291-298.

[297] „uma cadeira de Estudos Brasileiros na Faculdade de Letras de Lisboa" Ezt 1923-ban fel is avatják, vö. José da Costa MIRANDA: Manuel de Oliveira Lima – A passagem por Portugal em 1923 e a inauguração dos Estudos Brasileiros na Faculdade de Letras de Lisboa, *Ocidente* (Lisboa), vol. 72. no. 346. (1967), 108-112. (Részletesebben ld. a VII.2.3. fejezet.)

A harmadik brazíliai útjára 1922-ben került sor. Tagja volt annak a delegációnak, amely a portugál köztársasági elnököt kísérte. António José de Almeida a brazil függetlenség 100. évfordulóján rendezett ünnepségekre érkezett Rio de Janeiróba. (Az elnöki látogatás részleteiről ld. az V.4.5. és a VII.1.3. fejezetet.)

1936-ban João de Barros ismét Brazíliában járt. Ez volt a negyedik útja a tengerentúli testvérországban. Ekkor 150 értelmiségivel együtt kapott meghívást a brazil parlament képviselőháza részéről. Szeptember 30-án indultak útnak, és október 12-étől november 16-ig tartott a látogatás. A brazil köztársasági elnöktől Getúlio Vargastól Barros ekkor kapta meg a már említett magas állami kitüntetését (*comendador da Ordem do Cruzeiro do Sul*).

1946-ban João de Barros ötödik, egyben utolsó brazíliai utazására vállalkozott. Április 30-án indult el az országos brazil sajtószövetség (*Associação Brasileira de Imprensa*) meghívására. Ekkorra már nemcsak a portugál nyelvű irodalom, újságírás és pedagógia tekintélyes „intézménye" vált belőle, de a portugál-brazil közeledés és barátság első számú propagátoraként is nagy megbecsülésnek örvendett.

Mikor Barros meghalt, olyan életművet hagyott hátra,[298] melynek jelentős része Brazíliáról, a brazil emberekről szólt, annak az életét végigkísérő törekvésnek a jegyében, hogy a két portugál nyelvű kultúrát hozzásegítse egymás jobb megértéséhez. Lisszabonban, 1960. október 25-én, valamikor estefelé „nyugodt derűvel" távozott, „miután reggeltől egy cikken dolgozott, amit a *Diário de Lisboa*-nak szánt, hosszú éveken át rendszeresen írt ennek a lapnak, és készülő cikkének megint csak Brazília volt a témája."[299]

---

[298] Irathagyatéka egy részét fia, Henrique de Barros 1985-ben a lisszaboni nemzeti könyvtárnak, a *Biblioteca Nacionalnak* adományozta, azóta az *Arquivo de Cultura Portuguesa Contempor*ânea*/Colecçã João de Barros* gyűjteményében kutathatók szépirodalmi kéziratai, irodalmi magán levelezése. Kéziratok és levelek találhatók a Figueira da Foz-i városi levéltárban (*Arquivo Histórico Municipal da Figueira da Foz*). Politikai leveleit a João de Deus emlékház (*Casa-Museu João de Deus*) őrzi. A Barros levelek kiadása már az 1970-es években megkezdődött: Manuela de AZEREDO (válogatta, bevezető, jegyzetek): *Cartas de João de Barros*, Lisboa, Livros do Brasil, s.d. [1971]. U.ő. *Cartas políticas a João de Barros,* Lisboa, Imprensa Nacional, Casa da Moeda, 1982. Virginia CAMILOTTI – Claudia PONCIONI (válogatta, jegyzetek): *Muito d'alma: cartas de Paulo Barreto (João do Rio) a João de Barros 1909-1921*. Rio de Janeiro, Garamond, 2015.

[299] „[…] numa calma serenidade, depois de ter trabalhado de manhã na preparação de um artigo que se destinava ao Diário de Lisboa, onde há longos anos assiduamente colaborava, e cujo tema era uma vez mais o Brasil" L. L. MIRANDA (2014) i.m. 12.

III.2.
Rio de Janeiróban: João do Rio (Paulo Barreto)

„João do Rio kövérkés mulatt volt, modoros és homoszexuális, ezzel a kelleténél is több okot szolgáltatott ellenségeinek arra, hogy támadják."[300] A 2000-es évek elején azonban, mikor rendkívül színes életművét az utókor olvasói és kutatói kezdték újra felfedezni, lenyűgözve konstatálták, hogy riportjai, krónikái, színikritikái, novellái és regényei páratlanul gazdag anyagot őriznek a XX. század első két évtizedének Rio de Janeirójáról. Külseje kifinomultsága, amire az átlagosnál gondosabban ügyelt, és ami egyes kortársai szemében mégis ellenszenvessé tette, mostanra leginkább az európaias szellem és személyiség kivetülésének, fontos elemének tűnik. „Paulo Barreto – a *dandy* – az elegáns »monsieur«, aki párizsi vagy londoni divatot követ. Mindig jól szabott öltönyt visel, selyeminget, finom nyakkendőt, mellényt, kesztyűt, magas keménygallért és ingmellt, van nála kalap, vékony szivar, monokli és sétapálca. Ezek a kellékek eredetisége lenyomatai"[301] – írja francia monográfusa. Fényképét nézegetve a brit kutató is hasonlónak látja: „Korabeli portréjáról lágy arcból, súlyos szemhéjak alól értelmes tekinte pillant vissza ránk, jól szabott öltönyben, stílusos puhakalapban, szép nyakkendővel és keményített inggallérral. Rio de Janeiro egyik jeles *dandy*-jeként ismerték, akinek jól állt a monokli, és aki a legjobb hotelekben élvezte a délutáni fürdőt, mielőtt ruhát váltott."[302]

---

[300] „João do Rio era obeso, mulato, afetado e homosexual – motivos mais do que suficientes para incentivar seus detratatores." João Carlos Rodrigues bevezetője, in João do RIO: *Histórias da gente alegre*, Rio de Janeiro, José Olympio, 1981, xii. és xv.

[301] „Paulo Barreto – le dandy – est un »monsieur« élégamment vêtu à la mode de Paris ou de Londres. Il porte toujours un costume bien coupé, une chemise de soie, une cravate élégante, un gilet, des gants, un col roulé et rigide, un plastron, un chapeau, un cigarillo, un monocle et une canne. Les détails sont l'empreinte de son originalité." Juliana BULGARELLI: *Les représentations de la modernité brésilienne dans l'œuvre de Paulo Barreto et ses pseudonymes*, PhD dolgozat, Paris, Université Sorbonne Nouvelle – Paris 3, 2015, 79.

[302] „A contemporary portrait has him staring at us through heavy lids from a soft face, got up smartly in a well-tailored suit, stylishly cocked hat, sharp tie, and crisp winged collar. He was considered one of Rio's great dandies, sporting a monocle and indulging in afternoon bath at the best hotels, before changing into a second suit." Jeffrey D. NEEDELL: A *Tropical Belle Epoque: Elite Culture and Society in Turn-of-the-Century Rio de Janeiro*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 208.

III.2.1.
A Barreto-szülők

(Pozitivisták, szabadgondolkodók, spiritiszták; Curitiba-i szimbolisták)

João do Rio, polgári nevén Paulo Barreto[303] csupán néhány hónappal volt fiatalabb, mint portugál pályatársa és barátja, 1881. augusztus 5-én született Rio de Janeiróban. Szülőháza a belváros (Centro) egyik ismert utcájában állt, a Szegénykórház utcáján (ma rua Buenos Aires). Édesanyját, Florência Cristovão dos Santost, szép és életvidám mulatt asszonyként említik az életrajzírók.[304] Az apáról pedig feljegyzik, hogy Alfredo Coelho Barreto *gaúcho* volt, azaz Brazília legdélebbi tartományából, Rio Grande do Sulból származott. Rio de Janeiróba költözve gimnáziumi matematikatanár, a köztársasági eszme elkötelezett híve és az úgynevezett ortodox pozitivista értelmiségi kör tagja lett. Ezért fiát – a korabeli általános brazil szokásoktól eltérően – nem római katolikus szertartás szerint kereszteltette meg, hanem elvbarátait követve a Pozitivista Egyházban (*Igreja do Apostolado Positivista do Brasil*) anyakönyveztette.[305] A brazíliai katolikus egyház pozícióit (uralma a lelkek felett a XIX. században még monolitnak tűnt) véglegesen megrendítették a századforduló új irányzatai, visszaszorulása máig tartó folyamat.[306]

Pozitivisták, szabadgondolkodók, spiritiszták

Az ortodox comte-iánusok vagy ortodox pozitivisták a császárság végén és az I. Köztársaság időszakában a Rio de Janeiró-i értelmiség befolyásos csoportját alkották. Elveik közé tartozott a filozófia tudományos jellegű, racionális megközelítése és a tudomány pozitív szerepének hangsúlyozása az életminőség javításában, de eszmerendszerük legfőbb sarokköve talán a tények tisztelete volt. A brazil társadalom szélesebb rétegeiben eszméik csekély hatást gyako-

---

303 Az életrajzi adatokat v.ö. J. C. RODRIGUES i.m.; MAGALHÃES JÚNIOR i.m. és Orna Messer LEVIN: *Teatro de João do Rio*, São Paulo, Martins Fontes, 2002, xxxvii-xli. és u. ő. (szerk.): *João do Rio – antologia de contos,* Pinheiros, Editora Lazuli LTDA, 2010.

304 „[…] a mãe foi uma linda quadrarona" vagyis a mama, szép, negyed részben fekete nő volt, írja C. Malcolm BATCHELOR i.m. 700. „[…] his mother's father chief of the Santa Casa de Misericordia clinic" – jegyzi meg NEEDELL i.m. 207.

305 J. C. RODRIGUES i.m. viii.

306 Az aktuális adatokat ld. SZILÁGYI Ágnes Judit: Egyház, vallások és oktatás Brazíliában a függetlenné válás korszakában, *Vigília*, 78. évf., 1. szám (2013), 2-3.

roltak ugyan, de erős pozícióik voltak a hadseregben és bizonyos oktatási intézményekben (főként a katonai és a műszaki képzésben).

> Ezek az intézmények a pozitivista nézetek kisugárzói voltak, mivel itt a tanárok egy része Comte tudományrendszerét tanulmányozta és tanította. 1876. április 1-én megalakult Rio de Janeiróban az első pozitivista társaság, amelynek két fő alakja Miguel Lemos [1854-1917] és [Raimundo] Teixeira Mendes [1855-1927] volt. […] Benjamin Constant [1836-1891] az Escola Militarban a pozitivista tudományrendszer alapján megreformált tanterv szerint oktatott. [Majd miniszterként] Tanárokat küldött tanulmányútra Párizsba, a pozitivizmus alaposabb tanulmányozására.[307]

Az ortodox pozitivisták Auguste Comte társadalom- és vallásfilozófiai rendszere szerint gondolkodtak, és az Emberiség Vallásának követőiként 1881-ben megalapították a brazil pozitivisták templomát. A kb. 200 fős közösség, mely az I. Brazil Köztársaság kikiáltása után befolyásosabb és tehetősebb lett, 1897. január 1-én avatta fel ünnepélyesen a főváros Gloria negyedében, a régi nevén Szent Erzsébet (rua Santa Isabel, ma rua Benjamin Constant) utcában lévő gyülekezeti termét. Az Emberiség Templomának ez az épülete volt a világon az első, amit Comte elképzeléseit szigorúan követve terveztek meg.[308] Az intézmény 2009-ig működött ugyanott, amikor rossz műszaki állapota miatt be kellett zárni a székházat. 2017-ben gyűjtés indult a felújításra, értékes levéltárát a Rio de Janeiró-i Köztársasági Múzeum épületébe mentették ki.

A történelemfilozófiai irányzatként induló comte-iánus pozitivizmus a humanista vallás attribútumaival ruházta fel magát, saját teológiával, rituáléval és hagiográfiával rendelkezett. Világi jellege tehát vallásossá változott, az emberi kultúra nagyjaiból (Shakespeare, Arisztotelész, Homérosz) szentek lettek, a rituális szertartásokat a polgári/állami ünnepeken tartották, teológiájának alapjait a pozitivista filozófiából és bizonyos politikai gondolatokból (pl. abo-

---

[307] H. SZABÓ Sára: A pozitivizmus Brazíliában, *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica*, no. 77. (1983), 112. és 117. A pozitivizmus brazíliai történetének igen gazdag a nemzetközi irodalma. A magyar kutatók közül részletesebben H. Szabó Sára és Horváth Gyula foglalkozott a kérdéssel, bár vonatkozó tanulmányaikat döntő részben ők is spanyolul publikálták. Pl. HORVÁTH Gyula – H. SZABÓ Sára: El positivismo en Brasil y México, *Tzintzun – Revista de Estudios Históricos* (Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo), no. 42. (2006), 9-36.

[308] João do Rio a brazil főváros vallási közösségeit bemutató krónikáiban a pozitivista templommal is foglalkozik. A gyülekezeti terem berendezésének részletes leírását adja az A igreja positivista (A pozitivista templom) című írásában, in: João do RIO: *As religiões no Rio*, Rio de Janeiro, Gazeta de Notícias, 1904, 114.

licionizmus) merítette. A női princípium, amit Comte szerelme, Clotilde de Vaux (1815-1846) alakja képviselt, kiemelt jelentőséget kapott. A katolicizmus Szűz Máriája mint az Anyaszentegyház allegóriája a pozitivizmusban az emberiség allegóriájává vált, és a pozitivista templom központi helyén szobor jelenítette meg. Egy mellékoltáron más szent asszonyok is helyet kaptak. A Rio de Janeiró-i pozitivista templomot ezen elvek szerint dekorálták.[309] Fénykorában nemcsak a comte-iánus szertartásoknak adott helyet, hanem filozófiai, tudományos és művészeti kurzusoknak is, főleg gyerekek és fiatalok számára. Maga dr. Coelho Barreto szintén részt vett az oktatásban, erre fia utal is a pozitivistákat bemutató cikkében.[310]

Ezeknek az előadásoknak a híre Magyarországra is eljutott. Kozáry Gyula (1864-1925) római katolikus lelkész és hitoktató a *Bölcseleti Folyóirat*ban többször írt a pozitivizmus brazíliai helyzetéről:

> Texeira Mendes 1892. január havának másodikán kezdette meg népszerű előadásait a positiv dogmákról. Míg Európában pártot ütnek, addig – így írja egy positivista – az Atlanti óczeánnak másik partján egy fiatalember készül méltóan az Emberiség Vallásának főpapi magasztos állására, ki az emberi tudás összességét tárja fel előadásaiban positivista rendszer szerint. A positivista dogma népszerű előadása négy évfolyamon át tart. Texeira az előadó, ki ingyen tartja előadásait. Tanítványait a 14. életévtől 21. életévökig oktatja. Kezdi a bölcselet elemeivel (la philosophie première) és bevezeti tanítványait a logika első részébe, mely az arithmetikát, algebrát, a bevezető, algebrai és differenciális mértant foglalja magában. A második évfolyamban a logikát bevégzi (integrális geometria és erőműtan) és a csillagászatot tanítja. A harmadik évfolyamban a tulajdonképeni physikát, a negyedikben a vegytant, az ötödikben az élettant, a hatodikban a sociologiát, a hetedikben az erkölcstant adja elő. Ezen tantárgyakkal párhuzamosan a latin és görög nyelvet s némi mesterséget tanulnak a növendékek. Ezt a fokozatos tanítást megelőzi a házi nevelés, melyben az anya fejleszti ki a gyermek altruistikus érzelmeit a rokonszenves érzelmek tervszerű kiművelése által. […] Texeira egyelőre három folyamra szorítkozik. Az első évet a bölcselet elemeire (philosophie première) és vele kapcsolatban a logika-astronomiára fordítja, a második évet a physiko-khemiára, a harmadikat a biologiára, sociologiára és erkölcstanra. Minthogy azonban az első folyamra tervezett tananyag egy év alatt

[309] Ld. az *IPHAN – Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional* honlapját, portal.iphan.gov.br (letöltés 2022. január 22.)

[310] RIO (1904) i.m. 112.

> elöadhatónak nem bizonyult, az első folyamot két részre osztotta és így négy évfolyamot tart. A tanulók ne értelmük hiú kielégítését célozzák, hanem annak elsajátítására törekedjenek, ami az emberiség újjászületésének közremunkálására legalkalmasabbá teszi őket.[311]

Ez a pozitivista nevelési aktivitás Teixeira Mendes halála után erősen hanyatlott. A Rio de Janeiró-i központ mégis terjeszkedett. 1928-ban kápolnát avatott Porto Alegre-ben (*Capela Positivista*), és az ereje teljében lévő brazil közösség Párizsban is jelen volt, ahol az *Apostolado Positivista do Brasil* 1903-tól működtetett egy kápolnát (*Chapelle de l'Humanité*) a Marais negyedben. Ez ma az Emberiség Vallásának egyetlen fennmaradt európai temploma.[312]

Brazília más városaiban is létrejöttek pozitivista körök (São Paulóban, Salvador da Bahia-ban, Recife-ben, Curitiba-ban), és a Rio de Janeiró-iak mellett gyakran fontos szerephez jutottak nemcsak a helyi, de az országos politikában is (pl. az új, köztársasági szimbólumok megtervezésében, az állam és egyház szétválasztását eredményező elvi vitákban, vagy az abolicionizmus folyamatában stb.). Közülük is kiemelkedtek a Rio Grande do Sul-i pozitivista politikusok: A. A. Borges de Medeiros (1863-1961), aki összesen 35 éven át (1898-1908-ig és 1913-1928-ig) töltötte be a tagállam elnöki tisztét; Júlio de Castilhos (1860-1903), Rio Grande do Sul állam 1891-es, comte-iánus alkotmányának szerzője és Demétrio Ribeiro (1853-1933), a brazil köztársaság első agrárminisztere.[313] Ez a brazíliai jelenség nem egyedülálló Latin-Amerikában. Anderle Ádám úgy fogalmaz: „[…] a pozitivizmus nemcsak gondolati – ideológiai, filozófiai – jelenség, hanem a kormányok »hivatalos« filozófiája, és gyakorlati politikájának is része lett a hatalomra kerülő pozitivista politikusok révén Latin-Amerika legtöbb országában. Azt is mondhatnánk: Latin-Amerika a pozitivista eszmék megvalósításának kísérleti terepe lett."[314]

Artur César Isaía, a brazíliai spiritizmus avatott ismerője hívja fel a figyelmet két fontos összefüggésre. Egyrészt arra a kapcsolatra és hatásra, ami a pozitivistákat a spiritizmushoz köti. A francia forradalom után, a XIX. század

---

311 KOZÁRY Gyula: II. Bölcseleti mozgalmak, vegyesek. A positiv dogmaleczkék, *Bölcseleti Folyóirat*, 7. évfolyam (1892), 720-723.

312 Az adatokat vö. a Rio de Janeiró-i templom honlapján közöltekkel. Ugyanott követhető az épület és 15 ezer kötetes könyvtárának felújítására 2014-ben megindított projekt is: *Templo da Humanidade acompanhe o projeto de revitalização*, http://templodahumanidade.org.br (letöltés 2017. december 23.)

313 V.ö. Frederic AMORY: Euclides da Cunha and Brazilian Positivism, *Luso-Brazilian Rewiev*, vol. 36. no. 1. (1999. Summer), 87-94.

314 ANDERLE Ádám: *Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és XX. században*, Budapest, Kossuth, 1989, 109.

folyamán lendületesen terjedő spiritizmus elveinek rögzülése során figyelemre méltó szintetizáló képességet mutatott: a liberalizmustól a pozitivizmus és evolucionizmus elemein át a szocialista utópiákig több eszmét integrált – állítja írásaiban Isaía. Tanulmányok igazolják August Comte komoly befolyását Kardec[315] munkásságára, különös tekintettel az élők és holtak közötti „kommunikáció" magyarázatára. A spiritizmus elveit rendszerbe foglaló Kardec és az őt követő brazíliai spiritiszták megpróbáltak szintézist teremteni az isteni eredet és a tudományos evolúció elmélete között, eltérően más, XIX. századi eszméktől, például a materializmustól vagy a platóni és kantiánus örökségtől.[316] Maga Kardec pedig kifejezetten érdeklődött a természettudományok iránt, lakásán vegytani, fizikai, összehasonlító bonctani és csillagászati előadásokat is tartott.

Isaía még egy fontos körülményre mutat rá tanulmányaiban. Arra, hogy a spiritizmus azért lehetett olyan nagy hatással a brazil társadalomban, mert az afro-tradíció élő jelenségével találkozott. Ugyanakkor el is különbözött és el is különült tőle. Kardec tanainak ismerete és követése korántsem vált tömegessé, Brazíliába való behozataluk és az európai forrású spiritizmus művelése elsősorban egy szűk, írástudó elit keretein belül maradt, egy olyan országban, ahol magas volt az analfabéták aránya. Az alantasnak bélyegzett afro-brazil spiritizmussal szemben ez az elit emelkedett spiritizmusa volt. Ezért a pozitivizmus, a spiritizmus és a szabadkőművesség közötti kapcsolat Brazíliában nem csupán a véletlen műve, esetleges találkozások láncolata volt,[317] hanem az elitet átszövő személyes viszonyrendszer, a kulturális kapcsolatok és a gondolkodás erősen szimbólumokhoz kötött, új útjainak keresése fűzte össze őket. Amennyiben így tekintünk erre és a spiritizmus brazíliai történetének vizsgálatára, az biztosan több, mint hóbortos szellemek tevékenységének tanulmányozása, sokkal inkább az I. Brazil Köztársaság politikatörténeti hátterének és társadalomtörténeti viszonyainak speciális szempontú feltárása.

---

315 A francia filozófus, Hippolyte Léon Denizard Rivail (1804-1869), írói álnevén Allan Kardec okkult tapasztalatait és a spiritiszta filozófia tételeit 1857-ben *Szellemek könyve* című művében foglalta össze. A mű magyarul többször megjelent, először: *Szellemek könyve. A spiritizmus alapelvei. Magasabb szellemek oktatása nyomán gyűjtötte és rendezte Allan Kardec*, franciából fordította Erdélyi Ede, Budapest, Szellemi Búvárok Pesti Egylete, 1921.

316 Artur Cesar ISAÍA: Spiritism and the Proclamation of the Republic in Brazil, *ÖT KONTINENS*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest (2009/1.), 219-220.

317 U.o. 224., 230.

Curitiba-i szimbolisták

A XIX. századi Európából érkezett új filozófiai vagy hitrendszerek a Rio de Janeiró-i kulturális/politikai centrumból kisugároztak a hatalmas területű Brazília távolabbi vidékeire is. Északon, a cearái Fortaleza-ban a helyi intellektuelek szellemi pékséget (*Padaria Espiritual*) alakítottak,[318] magukat pékeknek nevezték, akik új gondolatokat, szellemi táplálékot „sütnek ki". Délen pedig, a paranái Curitiba-ban hasonló céllal jött létre egy máig működő összművészeti és spirituális központ.

A város Vila Izabel negyedében 1918 szeptemberében avatták fel a Múzsák Templomát, ami jelenleg is a neo-püthagoreus központ székhelye. Az utcát, ahol megtalálható, nem véletlenül hívják úgy, hogy rua Professor Dario Vellozo, hiszen az intézmény alapítója volt Dario Persiano de Castro Vellozo (1869-1937) gondolkodó, író és tanár. Családjával 16 évesen, 1885-ben települt Rio de Janeiróból Curitiba-ba, és ott élt haláláig.[319] Nyomdászként dolgozott, később a helyi gimnázium (*Ginásio Paranaense*) történelemtanára lett, és ott tanított az 1930-as évek elejéig, visszavonulásáig. A korabeli humán értelmiség polihisztor létmódját követve szimbolista költőként, elbeszélőként, esszéistaként és filozófusként is ismertté vált. Szerkesztője és alapítója volt több helyi lapnak (*Club Curitybano, Revista Azul*, az országos hírű *O Cenáculo*, a paranái szabadkőművesek lapjai: *Jerusalem, Ramo de Acácia* és az ezoterikus *Esphynge: Sciencia, Arte, Mysterio*), a merész gondolat- és művészetfelfogás-szabadság jegyében, abban a hitben, hogy az irodalom a progresszió eszköze.

Vellozo 1909-ben a *Ginásio Paranaense* diákjaiból és tanáraiból álló szabadgondolkodó csoporttal együtt megalapította a curitiba-i neo-püthagoreus központot (*Instituto Neo-Pytagorico*),[320] kapcsolódva Pitagorasz és a számmisztika újabb követőinek világmozgalmához, és birtokán 1918-ra felépítette „áhított menedék"-ét, a Múzsák Templomát. Pitagorasz a brazil szellemi elit egyes tagjai számára is talán éppen azért volt vonzó és követendő, amit Hamvas Béla kiemel vele kapcsolatban: „Püthagorasz – mondja a magyar gondolkodó – Európában elsőnek próbálta meg az örök európai kísérletet, hogy az

---

[318] Erről ld. Gleudson Passos CARDOSO – Sebastião Rosério PONTE (szerk.): *Padaria Espiritual vários olhares*, Fortaleza, Armazém da Cultura, 2012.

[319] Vellozo életéről, műveiről, értékeléséről ld. még Prof. Dario Nogueira dos Santos 1949. augusztus 26-án elhangzott megemlékezésének szövegét, közli: Fundador | Instituto Neo-Pitagórico (pitagorico.org.br) (letöltés 2022. január 27.)

[320] Legfontosabb tételeit maga Vellozo tette közzé, *Instituto Neo-Pytagorico, Ramo de Acácia*, 3. évf. 15-15. sz. (1910. január-február), 4-13.

emberi társadalmat ne a természet rendje szerint az erősebb hatalmára, hanem a szellem rendje szerint, a múlhatatlan értékek rendjére építse."[321]

A Múzsák Temploma Curitiba-ban a hasonlóan gondolkozók találkozóhelyévé vált, akik zenei és irodalmi programokat szerveztek, vagy jeles személyiségeket, esetleg távoli népeket bemutató előadásokat tartottak, és ezeket mindig Pitagorasz írásainak felolvasása és magyarázata vezette be. A püthagoreus testvérek magasztalták a görögöket, elmélyültek irodalmukban, és igyekeztek rekonstruálni gondolkodás- és életmódjukat. Tehát nemcsak a filozófiát, hanem az építészetet, a ruházatot, sőt a személyneveket is átvették.

Dario Vellozo, aki a társaság központi figurája és eszmeiségének kidolgozója volt, a katolicizmustól indult, majd a materializmuson keresztül az okkultizmusig és az antiklerikalizmusig jutott el. Hatással voltak rá a német természettudósok, Ernst Haeckel (1834-1919) zoológus, filozófus evolúciós elmélete, Ludwig Büchner (1824-1899) tudományos materializmusa és persze Charles Darwin (1809-1882), valamint francia előfutára, a korai evolucionista-enciklopédista, Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829). Vellozo kora divatos áramlatai közül többet is (teozófia, ezotéria, martinista szabadkőművesség, kabbala, asztrológia stb.) igyekezett minél inkább megismerni,[322] és a közös nevezőt ezekhez a püthagoreus elvekben találta meg. Szintézisét a kortársak neo-püthagoreus gondolkodásnak nevezték el, amit számos saját lírai és prózai szövege[323] mellett az általa létrehozott rövidebb-hosszabb életű lapokban is igyekeztek kifejteni és népszerűsíteni (*Ramo de Acácia, Pátria e Lar, Mirto e Acácia, Brasil Cívico, Pitágoras, Luz de Crótona, A lâmpada*). Nézetrendszerét irodalmi alkotásai közül legteljesebben talán nagy elbeszélő költeménye, a 300 oldalas *Atlântida* (Atlantisz) tükrözi, amit 1933-ban fejezett be, de csak halála után, 1938-ban jelent meg.[324]

---

[321] HAMVAS Béla: Püthagorasz (esszé), *Kortárs* (2003/2. sz.), 2.

[322] Előbb létrehozta a Láthatatlan Fény Ezoterikus Tanulmányok Központját, később a Láthatatlan Fény szabadkőműves páholyt, mely a Louis Claude de Saint-Martin (1743-1803) által alapított Martinista Rendhez tartozott. Curitiba-ban nemcsak utca és iskola viseli a nevét, de 1939. április-májusában 242 taggal létrejött a róla elnevezett szabadkőműves páholy is, a *Loja Dario Vellozo*. Vö. Rosala GARZUZE: *Dario Vellozo e o neo-pitagorismo contemporâneo*, 1939 július 21-i előadásának többször (1941, 2008) átdolgozott szövege. Közli: https://diariovellozo.blogspot.com/2013/09/quem-foi-dario-vellozo_13.html (letöltés 2022. január 26.)

[323] Teljes életművének újrakiadását öt kötetben a neo-püthagoreus központ végezte el az 1960-70-es években.

[324] Műveinek részleges jegyzékét összeállította Cláudio DENIPOTI: Um homem no mundo do livro e da leitura, *Revista de História Regional,* vol. 6. no. 2. (2001), 90.

1936-ban Vellozo *Jesus Pitágorico* (A Püthagoreus Jézus) címmel jelentette meg kései írását. Ez volt az utolsó publikációja halála előtt (1937. szeptember 28-án Curitiba városában hunyt el). Haláláig vezette a neo-püthagoreus – ma úgy mondanánk, kulturális és oktatási – központot, amit akkoriban inkább templomnak tekintettek és neveztek. Az intézmény vezetését, egyben a püthagoreus szellemi örökség és a Vellozo-kultusz ápolását Rosala Garzuze vette át.[325]

A Múzsák Templomában 1987. augusztus 25-én tűz ütött ki, ami elpusztította a berendezés egy részét, és a mintegy 20 ezer kötetes könyvtár odaveszett. Azonban közadakozásból sikerült helyreállítani az épületet. Fennállásának 100. évfordulóján (1909. november 26 – 2009. november 26) megemlékezéseket és kiállítást rendeztek a városban.[326] A központ a 2010-es évek közepéig megőrizte aktivitását.

III.2.2. Paulo Barreto iskolái, pályakezdése

Bár Paulo Barreto neveltetésében édesapja révén meghatározó szerepet kapott a pozitivista eszmerendszer, felnőttkorában mégsem kötődött szorosabban az *Apostolado*-hoz, ahogy más felekezethez sem. Első tanítója, tanára maga Alfredo Coelho Barreto volt. Vizsgáit a riói bencések iskolájában (*Colégio de São Bento*) tette le, majd Brazília legkiválóbb állami gimnáziumába járt. 15 évesen, 1896-ban került be ebbe a híres intézménybe,[327] amit *Colégio Pedro II*-ként ismernek. Akkoriban azonban a fiatal köztársaság egy időre megfosztotta eredeti, az előzött uralkodót, II. Péter császárt idéző nevétől, és 1911-ig Nemzeti Gimnáziumként (*Ginásio Nacional*) működtetette.

Bár a „[…] szinte mindig purizmusra, finomkodásra, akadémizmusra hajlamos diplomások, doktorok, papok"[328] alkotta intellektuális elitbe a belépőt

---

[325] Rosala Garzuze (1906–2009) Vellozo veje volt. A libanoni születésű, 3 éves kora óta Brazíliában élő patológus professzor, filozófus és publicista 1937-2009 között, 71 éven keresztül volt a központ elnöke. Vö. https://rosacruzes.blogspot.com/2009/10/homenagem-dr-rosala-garzuze.htm (letöltés 2022. január 27.)

[326] Vö. www.bpp.pr.gov.br/Noticia/Exposicao-homenageia-os-100-anos-do-Templo-das-Musas (letöltés 2022. január 27.)

[327] LEVIN (2002) i.m. xxxvii.

[328] Gilberto FREYRE: *Udvarház és szolgaszállás. A brazil család a patriarchális gazdasági rendszerben*, ford.: S. Tóth Eszter, Budapest, Gondolat, 1985 [1933], 197. A jogászok és doktorok rubin- vagy smaragdköves gyűrűt viselnek, társadalmi státuszukra cvikkerrel és szemüveggel is utalnak, „hogy nagyobb tiszteletet keltsenek az arra járókban. És az a portugál, de még inkább brazil mánia, hogy mindnyájan doktorok vagyunk – az érettségizett kereskedelmi könyvelő,

valamilyen, leginkább a jogi vagy az orvosi diploma jelenthette volna számára, Paulo Barreto – legtöbb irodalmár pályatársával ellentétben – mégsem végzett felsőfokú tanulmányokat.[329] Azonban családi háttere a pozitivista intellektualizmus volt, és maga is jelentős könyvtárat gyűjtött össze otthonában, ennek segítségével tett szert széles műveltségre. Pályájának korai szakaszában igen erős befolyást gyakorolt rá a francia kultúra. (A brazil és a portugál szellemi élet általános frankofiliájáról már szóltunk.) Fiatalkorától nagy iskola volt számára a dinamikusan fejlődő főváros valósága is, az utcákon, a kávéházakban szerzett személyes tapasztalatait kiváló irodalmi alapanyaggá formálta. Rio de Janeirót senki sem ismerte nála jobban, és senki nem írt róla annyit korábban, mint ő.

Barreto korán rátalált élethivatására, első cikkei tizenéves korában születtek, és diáklapokban jelentek meg. Alig volt 18 éves, mikor 1899. június 1-én először jelentkezett profi újságcikkel, kritikával a *Tribuna*-ban, majd elkezdett rendszeresen publikálni a *Cidade do Rio* című napilapban. Ekkor még a Claude álnevet használta. Később, a kor divatja szerint más írói neveket is felvett: Dickenst João de Oliveira-ként fordított, színházi kritikáit mint João Cláudio illetve mint Máscara Negra (Fekete Álarc) jegyezte, az új művészeti ágról, a moziról pedig egyszerűen csak Joe aláírással közölt cikkeket. Az *O Paiz* társasági rovatába José Antonio José-ként írt. Az *Atlântida*-ban João d'Além (János Odaátról) néven jelentek meg brazíliai levelei (*Cartas do Brasil*) vagy a havi krónikái (*Revista do Mês*). Leginkább mégis az 1903-ban a *Gazeta de Notícias* számára kitalált nevével, a João do Rio-val (Riói János) azonosították.[330]

III.2.3.
Az I. Brazil Köztársaság átalakuló fővárosa és az újságírás

(A *Belle Époque,* a sajtó aranykora; Modern újságírás)

Brazília fővárosa, az europanizálódó Rio de Janeiro nemcsak a politika, de a kulturális élet és a szellemi elit központja is a XIX-XX. század fordulóján. A történész és emlékiratíró Luiz Edmundo (1878-1961), a város életének egy másik

agronómus, mérnök, állatgyógyász is…" U.o. 281-282. Freyre az I. Portugál Köztársaságot is hasonlóan jellemzi: „Operettköztársaság, ahol mindenki doktornak és excellenciás uramnak szólítja egymást." U.o. 242. Nemcsak Freyre, de J. do Rio is céloz a „címekkel teli brazilokra" („*todos brasileiros cheios de titulos*"), RIO: *Pall-Mall …* MCMXVII [1917] i.m. 233.

329 „He never pursued low or medicine, instead, without thought for formal…" NEEDELL i.m. 208.

330 LEVIN (2002) i.m. *passim*

krónikása leírta, hogy a nagy nemzetközi kikötőbe a világ minden tájáról rengeteg könyv érkezett, sok volt a könyvesbolt: „[…] könyvek mindenfelől: francia, német, angol, olasz, spanyol és portugál könyvek. Ragyogott a könyvesboltok kirakata."[331] Az olvasásnak kultusza volt, de csak az elit körében, ahol a véleményformálásában is nagy szerephez jutott. A Párizsra figyelő brazilok számára az újság valami nagyon hasonlót jelentett, mint Marcel Proustnak:

> Majd megszemléltem az újságot, szellemi kenyerünket, mely még meleg volt a friss nyomástól és nyirkos a hajnali ködtől, amelyben kora hajnaltól osztogatják a szobalányoknak, akik a tejeskávéval viszik majd be gazdájukhoz ezt a varázslatos, megsokszorozható kenyeret, mely egy és tízezer egyszerre, s noha számtalan példányban jut el a házakba, mindenki számára egy és ugyanaz marad.[332]

Ugyanakkor kétségtelen, hogy az írástudatlanság adatai Brazíliában országosan meglehetősen rosszak voltak. José Veríssimo 1900-ban úgy kalkulált, hogy 1890-ben minden 100 brazilból, ha 16-17-en tudtak olvasni,[333] és ez a helyzet a Régi Köztársaság idején nem sokat változott. Ezért szokássá vált a közösségi hírfogyasztás, az újságcikkek nyilvános helyeken való felolvasása. Ahhoz hasonló módon, ahogy az Jorge Amado 1920-as években játszódó regényében a brazil vidéken történt a politikai agitációs anyagokkal:

> A röpcédulák eljutottak a városi munkásokon át az ültetvények néger nyomorultjaihoz, és lassan érezni lehetett a hatásukat. A röpcédulák nem sokat beszéltek, de a néhány keresetlen szóból, amit valamelyik munkás szótagolva kibetűzött írástudatlan társai előtt a munkásvityillók faggyúmécsese mellett, mind megértették…[334]

Az újságkiadás mint üzleti vállalkozás, nemzetközi összehasonlításban viszonylag későn, csak az 1890-es évektől virágzott fel Brazíliában, és főleg a nagyváro-

---

[331] „[…] livros de toda a parte: livros francezes, allemães, inglezes, italianos, hespanhoes e portuguezes. As montras das livrarias resplandecem." Luiz EDMUNDO: *O Rio de Janeiro do meu tempo*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1938, 701.

[332] Marcel PROUST: *Albertine nincs többé (A szökevény)*, ford.: Jancsó Júlia, Budapest, Atlantisz, 2005 [1925], 172.

[333] Adatait idézi Nicolau SEVCENKO: *Literatura como Missão – Tensões sociais e criação cultural na Primeira República,* 4. ed. São Paulo, Editora Brasiliense, 1995 [1983], 88.

[334] Jorge AMADO: *Arany gyümölcsök földje*, ford.: Hartai Emil, második magyar kiadás, Budapest, Európa, 1975 [1944], 188.

sokban, São Paulóban és Rio de Janeiróban. (Míg például Észak-Amerikában már az 1830-as években.) Ez az átalakulás szorosan kötődött a lapok előállításában bevezetett költségcsökkentő technikai újításokhoz és legalább annyira a városi élet szellemi, társadalmi és politikai arculatának megváltozásához.

Jórészt a migrációs folyamatoknak köszönhetően a majdnem 15 milliós Brazília legnagyobb városa, Rio de Janeiro lakossága hirtelen duzzadt fel, 1872 és 1920 között több mint négyszeresére nőtt.[335] 1905-ben a becsült lélekszámra vonatkozó hivatalos adat 800 000 fő.[336] A gyors ütemű növekedés kezelése nagy kihívást jelentett a városvezetésnek, ugyanakkor egybeesett a föderális köztársasági kormányzat, elsősorban Francisco de Paula Rodrigues Alves elnök (1902-1906) törekvéseivel, aki az egészségtelen és rendezetlen várost európai mintájú, civilizált metropolisszá kívánta fejleszteni.[337] Ez a program – főként az elit érdekeinek megfelelően – többfrontos támadást indított az elmaradottság ellen a haladás jegyében. A városrendezés, Francisco Pereira Passos[338] polgármester irányításával, sok rombolást és nagy építkezéseket hozott, európai módon megújult, villanyvilágítással, útburkolattal és modern tömegközlekedési hálózattal ellátott belvárost eredményezett, ahol a fásításról sem feledkeztek meg.[339] Osvaldo Cruz[340] doktor átfogó stratégiát dolgozott ki a korábban sok áldozatot követelő sárgaláz, pestis, himlő és más járványos betegségek

---

[335] Az utolsó császári népszámlálás idején, 1872-ben a még viszonylag szerény méretű város lakossága 266 831 fő, ez a szám 1890-re 518 290-re emelkedik, 1906-ban már 805 335 lakost tartanak nyilván, 1920-ban pedig 1 124 572-t. Az adatokat közli Teresa A. MEADE: *„Civilizing" Rio – Reform and Resistance in a Brazilian City, 1889-1930*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, Second printing, 1999, 47-48.

[336] Más fővárosok mérete összehasonlítva a brazíliaival: London 4,5 millió, New York 3,5 millió, Párizs 2,7 millió, Bécs pedig 1 662 000 fős ekkoriban. Vö. Francisco FERREIRA DA ROSA: *Rio de Janeiro*, Edição Official da Prefeitura (R.J.), 1905, 12.

[337] Rio de Janeiro modernizálásának történelmi folyamatáról ld. pl. Rachel SISSON: Rio de Janeiro, 1875-1945: The Shaping of a New Urban Order, *The Journal of Decorative and Propaganda Arts,* no. 21. (1995), 138-155. Ld. még NEEDELL i.m. 231.

[338] Francisco Pereira Passos (1836-1913) pályafutását mérnökként kezdte, 1857 és 1860 között Franciaországban tanult, éppen akkor, mikor Georges Eugene Haussmann német építész III. Napóleon megbízásából elkezdte Párizsban a nagy átépítési munkálatokat. Ez a program hatással volt később Passos Rio de Janeiróval kapcsolatos terveire, melyeket prefektusként (1902-1906) valósíthatott meg. A brazil főváros átépítéséről részletes leírást ad Francisco FERREIRA DA ROSA i.m. 15-18. és 248-259.

[339] RIO: *Pall-Mall …* MCMXVII [1917] i.m. 325-329.

[340] Osvaldo Cruz (1872-1916) kiváló brazil orvos, 1896-1899 a párizsi Pasteur Intézetben tanult, hazatérve a járványos betegségek elleni küzdelemnek szentelte életét. Munkája nyomán jött létre Rio de Janeiróban 1901-ben a ma már az ő nevét viselő nemzetközileg elismert orvosbiológiai kutatóintézet (korábban *Instituto Soroterápico Federal*, majd *Instituto de Manguinhos*). F. de AZEVEDO i.m. 232-236.

megfékezésére. A brazil egészségügy eredményeiről, az orvostudományi kutatások új intézményeiről az *Atlântida* olvasói is tájékozódhattak Silva Araújo Pereira összefoglaló cikkéből.[341]

Ebben a fénylő és tisztuló nagyvárosban azonban nem lehet már akárhogy viselkedni: fel kell hagyni a civilizálatlan szokásokkal. Tilos például frissen fejt tejet mérni a riói utcán, háztól házig hajtva a tehenet. Tilos a disznóhízlalás a hátsó udvarokban, és a kutyákat sem lehet szabadon kószálni hagyni a városban. Háza homlokzatát minden tulajdonosoknak rendben kell tartania. Törvény születik arról, hogy az utcán kötelező cipőt és felöltőt viselni, és tilos a villamosok és társas kocsik padlójára köpködni. Tilalmassá válnak közterületen a népi játékok és a népi vallásosság megnyilvánulásai.[342] Ez a program kétségtelenül az elit programja, és hatékony eszköz arra, hogy az elegáns, belvárosi negyedektől távol tartsa a zabolátlan, sőt veszélyes szegény rétegeket.[343] A rióiak, más szóval a *carioca*-k nap mint nap érzékelik azt a törekvést, hogy a város nyilvános terein és az ott folyó mindennapi életben a lakosságot szétválasszák társadalmi helyzet és előjogok szerint, valamint etnikai, de leginkább kulturális alapon.[344] Ennek a programnak vannak vesztesei is, a nemrégiben (1888) felszabadult rabszolgák, a munkásemberek, a kis- vagy kétes egzisztenciák (José Maria Bello 1936-ban egyenesen a városok kisparazitáiról beszél.[345])

Ez az időszak a XIX. században alapított, fontos lapok átalakulását hozza, a brazil sajtó európai és észak-amerikai mintára modernizálódik a kiadványok technikai kivitele és az üzleti modell tekintetében egyaránt.[346] A szerkesztésmód elsődleges példaképei persze a francia lapok (*Mercure de France, Deux Mondes, Esfera*). A nagy riói hírújságokat, mint a *Gazeta de Notícias*t, a *Jornal do Comércio*-t érintő reformok üzleti alapúvá teszik ezeket a vállalkozásokat. Ezért a lapkiadás során egyre inkább tekintettel kell lenni olyan követelményekre, mint a közönség figyelmének hatékonyabb megragadása, az érdeklődés

---

341 Actualidade inédita da Medicina Brasileira, *Atlântida*, no. 7. (1916. május 7.), 665-670.

342 Vö. NEEDELL i.m. 35-36. és SEVCENKO i.m. 33.

343 Lúcia Lippi Oliveira úgy látja, hogy ez a szándék nem újkeletű a nacionalista köztársaság idején, inkább hagyomány, mely már a Bragançák birodalmi fővárosára is jellemző volt. Vö. Imaginário Histórico e Poder Cultural: as Comemorações do Descobrimento, *Estudos Históricos* (Rio de Janeiro), no. 26. vol. 14. (2000), 188.

344 Vö. MEADE i.m. 94.

345 José Maria BELLO: *A Questão Social e a Solução Brasileira*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1936, 44.

346 Cristiane D'AVILA (szerk.): *Cartas de João do Rio a Joao de Barros e Carlos Malheiro Dias*, Rio de Janeiro, Funarte, 2013, 187. Gutemberg MEDEIROS: 100 anos de *Atlantida*: continente de letras de Brasil e Portugal, *Galaxia* (São Paulo, *Online*), no. 32. (2016. aug.), 166-168. http://dx.doi.org/10.1590/1982-25542016223462 (letöltés 2017. június 18.)

felkeltése és a kíváncsiság kielégítése. Rio de Janeiro modellje ebben is Párizs. Az elit világa és a modernitás megnyilatkozásai kerülnek a hírek középpontjába, és a nemzetközi, elsősorban az európai híreket egyre nagyobb érdeklődéssel várják az előfizetők. Ez a külföldi tudósítások megindulásának korszaka is. João do Rio utazásai során számos interjút készít és küld haza, főként az *O Paiz*nak. Más lapok is alkalmaznak ekkortól kiküldött tudósítókat, főként az európai országokban. Assis Chateaubriand (1892-1968), az 1930-60-as évek sajtómogulja, a későbbi befolyásos újságíró-politikus is ekkor kezdi pályafutását. Mint a németek nagy híve, a *Correio da Manhã*-t tudósítja a német sikerekről, a gazdasági fellendülés tapasztalatairól.

A *Belle Époque,* a sajtó aranykora

A régebbi brazil lapok közül is több sikeres üzleti vállalkozássá válik ekkoriban. Képesek fedezni nemcsak külföldi tudósítóik költségeit, de megfizetik más munkatársaikat is, eltartanak egy jelentős intellektuel réteget. Az irodalmi élet számos képviselője, kritikusok, de még a költők is újságírásból élnek. Olavo Bilac arról beszélt egy interjúban João do Rio-nak, hogy a közönség alig vásárol könyveket, az írók csak a sajtón keresztül juthatnak el olvasóikhoz, akik amúgy is kevesen vannak a nagyarányú, sőt egyre növekvő írástudatlanság miatt.[347]

Mikor João de Barros az 1910-es években Brazíliában jár, érdekes összehasonlítást tesz a portugál és a brazil művészek anyagi helyzete és függetlensége közötti különbségről. Úgy látja, hogy a fiatal portugál írók nem vállalnak állást, főhivatásuknak az irodalmat tekintik, életmódjuk bohém, vagyis nélkülözi a polgári jólét és biztonság pénzügyi alapjait, kiszolgáltatottá teszi a művészi értéket. Ezzel szemben brazil kollégáik kenyérkereset után néznek a sajtóban, és ezzel megteremtik szellemi szabadságukat. Mivel ilyen módon nincsenek kiszolgáltatva a közönség kegyének, megengedhetik maguknak, hogy ne tegyenek esztétikai engedményeket, és irodalmilag becsületesek maradnak.[348]

Ugyanakkor a brazil irodalmárok, mint sajtómunkatársak, nemcsak az újságokban megjelenő szövegek kiváló stílusát garantálták, hanem arról is gondoskodtak, hogy még a politikai lapok se maradjanak szépirodalom nélkül. Időről időre közöltek verseket, novellákat, folytatásos regényeket és műkriti-

---

347 João do RIO: *O Momento Literário*, Rio da Janeiro – Paris, H. Garnier, é. n. [1908], 10-11. elektronikus kiadás: MINISTÉRIO DA CULTURA, Fundação Biblioteca Nacional Departamento Nacional do Livro, http://www.dominiopublico.gov.br/download/texto/bn000134.pdf (letöltés 2019. július 6.)

348 BARROS (1913), i.m. 50. BARROS (1918), i.m. 125-126.

kát. „Irodalmi krónika, elbeszélés, könyv vagy műkritika – sosem hiányzik Rio, S. Paulo, Pernambuco, Baía, Pará és a többi, kevésbé ismert szellemi központ jó lapjaiból”[349] – írja Barros, és ezzel azt is jelzi, hogy a brazil sajtó világa többközpontú, az országos lapokon kívül a helyi szellemi élet is eltartja és megtölti saját újságjait. Nemcsak az tűnik fel neki, hogy milyen színes palettát kínál ez a pezsgő, nagyvárosi szellemi élet, hogy nincs két egyforma újság, mindegyik valami mást, eredetit akar, hanem az is, hogy a szerkesztők és publicisták civilizatórikus feladatuk és elhivatottságuk biztos tudatában dolgoznak.[350] A költőknek szintén valamiféle magasztos célt kell szolgálniuk. Erről 1916-ban az *Atlântida* egy brazil tanár és pedagógiai gondolkodó, Jonathas Serrano (1885-1944) a költészet társadalmi szerepéről szóló szövegének közlésével foglalt állást.

> A költőnek kell, hogy legyen meggyőződése, objektív és szubjektív világlátása, felsőbb ideálja. Végső soron optimista szemléletmóddal, az Élet magas értékébe vetett biztos hittel kell rendelkeznie. Nem lehet romboló, ideges reakcióktól fűtött, beteges pesszimista. Állítson. Szavaljon. Ébressze fel a nemzeti érzést. Ez az, amire Brazíliában szükségünk van.[351]

Ennek a kissé komolykodó elhivatottságnak egy másik arcát mutatja meg João do Rio, aki inkább ironikusan írja le Brazíliát mint az újságírók és poéták földjét: „A brazilok számára csak négy hivatás létezik: a politika, a pénzügyek, a költészet és az újságírás. A gyerekek még alig tudnak olvasni, máris verseket faragnak, kéziratos újságot szerkesztenek, támadják a kormányt, és gazdaságpolitikáról vitatkoznak.”[352]

A legnagyobb brazil napilapot nem a szövetségi fővárosban, hanem São Paulóban adták ki. Az *O Estado de São Paulo* (röviden *O Estado* vagy *OESP*)

---

[349] „A crónica literária, o conto, a crítica de livros ou de arte – nunca faltam nas colunas dos bons jornais do Rio, de S. Paulo, de Pernambuco, de Baía, de Pará, e doutros centros intelectuais menos conhecidos.” BARROS (1918), 126.

[350] BARROS (1913), i.m. 60.

[351] „O poeta ha de ter pois uma doutrina, uma concepção do mundo objectivo e subjectivo, um ideal superior. Deve ser optimista, afinal e crer firmemente no alto valor da Vida. Não será um destruidor, um pessimista doentio de inspiração neurasténica. Affirmará. Prégara. Levantará o sentimento nacional. É do que precisamos no Brazil.” Jonathas SERRANO: A função social do poeta, *Atlântida*, no. 5. (1916. március 15.), 447.

[352] „Ha, porém, quatro vocações que o brasileiro tem sempre: a política, as finanças, a poesia e o jornalismo. Os meninos mal começam a ler, fazem versos, redigem jorleas manuscritos, atacam o governo e discutem economia política.” Paiz de jornalistas, in: João do RIO: *No tempo de Wenceslão*, Rio de Janeiro, Villas-Boas, 1917, 201.

máig az egyik legigényesebben szerkesztett és legnagyobb példányszámú országos lap Brazíliában, melynek sok olvasója volt Rio de Janeiróban is. Az *OESP* elődjét még a császárság idején, 1875-ben republikánus-abolicionista körök hozták létre *A Província de São Paulo* címmel. Korszakunkban tulajdonosa és szellemi karakterének meghatározója Júlio de Mesquita (1862-1927), majd fia, Júlio de Mesquita Filho (1892-1969) volt,[353] aki 1927-ben vette át a lapot édesapjától, és szellemiségét töretlenül vitte tovább. Az Európát, főleg persze annak nyugati felét jól ismerő, a nemzetközi politika problémái iránt nagyon fogékony sajtómogul maga is többször vállalt politikai szerepet. Mint az 1926-ban alakult Demokrata Párt (*Partido Democrático*)[354] egyik prominense, Mesquita 1930-ban támogatta Getúlio Vargas hatalomátvételét, ahogy híve volt az 1964-es katonai puccsnak is. Ám mindkét rendszerrel szembefordult, amint azok diktatórikus jellege megmutatkozott. Így kényszerült többször politikai emigrációba, lapja pedig 1940-ben a nacionalizáció,[355] illetve 1968-tól az előzetes cenzúra elszenvedője lett.[356]

Modern újságírás

A Régi Köztársaság idejének kedvelt, új publicisztikai műfajává a riport vált, a korábbi véleménycikkel szemben. Ennek egyik legnagyobb mestere kétségtelenül João do Rio, aki krónikáival és tudósításaival is rendkívüli népszerűségre tett szert az olvasók körében. Újságcikkeiben ma egy dinamikusan fejlődő nagyváros változásának lenyomatát találjuk, a társadalomtörténet értékes forrásanyagát.[357] A brazíliai újságírás megújítója ugyanis – elődeitől eltérő módon – kiszállt a karosszékből, és lelkes lokálpatriótaként róni kezdte a modernizálódó Rio de Janeiro utcáit, személyes tapasztalatait pedig városi krónikákban, tárcákban és interjúkban közölte vagy szépirodalmi alkotásaiba építette be.[358] Osztozott generációjának a modern kor vívmányai iránti csodálatában, és a technika újdonságai, a mobilitás felgyorsult ritmusa állandó témája lett.

---

353 Bővebben ld. *Dicionário Histórico-Biográfico Brasileiro 1930-1983*. szerk.: I. BELOCH – A. ALVES DE ABREU, Rio de Janeiro, Ed. Fornese Universitária, Finep, 1984, 3. köt., 2220-2221.

354 A São Pauló-i konzervatív politikusok új nemzedékének pártja, mely elitváltást sürgetett a tagállami és a föderális politika szintjén egyaránt, a régi oligarchia és pártja a *Partido Republicano Paulista* dominanciájával szemben.

355 Bővebben ld. SZILÁGYI Á. J. (2004), i.m. 7.

356 Bővebben ld. Maria Aparecida de AQUINO: *Censura, Imprensa, Estado Autoritário (1968-1978)*, Bauru, EDUSC, 1999.

357 LEVIN (2002) i.m. ix-x. és CONCEIÇÃO i.m. 10.

358 BATCHELOR i.m. 700-708.

Ahogy az automobil, a fényképezés, a mozi és néha olyan különlegességek is, mint például a gázgyár működése, amit személyesen a helyszínen tanulmányozott.[359] Témaválasztásával, jóval megelőzve az 1922-es São Pauló-i modernista zászlóbontást, már nem is premodernista, hanem valóban modern volt. Ennek dokumentuma az 1909-es *O Cinematographo* (A mozi) című kötete, ami először Portugáliában, Portóban jelent meg. Középpontjában az 1908-as Rio de Janeiró-i centenáriumi kiállítással.[360] Az ironikus, önkritikus hangja, ami azon kívül, hogy Paulo Barreto egész életművére jellemző, előhírnöke a modernisták önkeresést, önbecsülést szorgalmazó nacionalizmusának:

> Minden nemzet kardinális kérdést csinál abból, hogy fiai megismerjék. Maguk a franciák, akik híresen gyengék földrajzból, képesek makacsul ragaszkodni ahhoz a véleményükhöz, hogy Rio de Janeiro Buenos Aires fővárosa, és hogy Brazília egyike Chile leggazdagabb megyéinek. Azonban nincs olyan francia, aki ne ismerné a saját országát, politikai rendszerét, gazdaságát és saját történelmét. Brazíliában éppen ellenkezőleg. A gazdagok gyerekei Európába mennek tanulni. Mikor hazatérnek, több nyelven beszélnek, és ezt itt nem tekintik a hazájuknak, csak egy városnak, ahol egy kicsivel még több pénzt lehet keresni, vagy leginkább – ez az a hely, ahol családjuk él. A jómódúak, akik mindenben igyekeznek a gazdagokat utánozni, ebben is őket követik, és a szegények, mivel gondolkodásmódjukat valamiféle furcsa kisebbségi érzés határozza meg, ők sincsenek más véleményen.[361]

---

[359] Pl. A era do Automovel (Az automobil kora) in: João do RIO: *Vida vertiginiosa*, Rio de Janeiro – Paris, H. Garnier, 1911, 3-11., A revolução dos „Films" (A filmek forradalma), Como se faz o gaz (Hogy készül a gáz), in: João do RIO: *Os dias passam…*, Porto, Livraria Chardon, 1912, 351-370.

[360] A föderális kormányzat 1908 augusztusa és novembere között ezzel a nagyszabású rendezvénnyel emlékezett meg arról, hogy 100 évvel korábban, 1808-ban nyitották meg a brazil kikötőket a nemzetközi kereskedelem előtt, véget vetve a portugál monopóliumnak. Ez a lépés fontos előkészítője volt az egykori gyarmat függetlenné válásának. Az 1908-as országos kiállítás egymillió látogatót vonzott. Brazília tagállamai önálló pavilonokban mutatták be természeti értékeiket és gazdasági eredményeiket, és ez arra is alkalmat adott, hogy a dél-amerikai állam a hazai és külföldi látogatók előtt nemrégiben modernizált fővárosával büszkélkedjen. A kiállítók között volt saját pavilonnal az egyetlen vendégország, Portugália is. Uralkodójának sokak által várt látogatását az ellene elkövetett halálos kimenetelű lisszaboni merénylet akadályozta meg. (Bővebben ld. a VII.1.3. fejezet.)

[361] „Cada nação faz questão capital de que os seus filhos a conheçam. A propria França, bem conhecida por não saber geografia, póde teimar em julgar o Rio de Janeiro capital de Buenos Aires e o Brasil um dos mais ricos departamentos do Chile. Mas não ha francez que ignore o seu paiz, a sua divisão política, a sua produção e a sua historia. No Brasil dá-se absolutamente o contrario. Os filhos de gente rica vão estudar na Europa. Vêm de lá falando varias

Rio figyelte és ismerni vélte a brazilokat, a politikai elit tagjaitól a legszegényebbekig. Nagy *flâneur* volt, szemlélődő, figyelmes kószáló. Az írásaiban szereplő karakterekben a körülötte élő hús-vér embereket idézte meg. Eközben maga is Rio de Janeiro ismert figurájává vált, furcsa, ellentmondásos személyiséggé, a *dandy* életforma és életérzés leghűségesebb brazil követőjévé és közvetítőjévé. Munkamódszere és gyakran kihívóan modoros stílusa sokak szimpátiáját és csodálatát, egyesek gúnyos megjegyzéseit vívta ki. Kollégája és talán legkérlelhetetlenebb kritikusa, Antônio Torres (1885-1934) így írt róla 1920-ban: „Kijelenthető, hogy João do Rio úr az egyetlen brazil író, akit országszerte mindenki ismer. Ismerik őt a borbélyok, a villamoskalauzok, a bakák a Largo do Rosio-ról […] és a Központi Pályaudvar hordárai […].”[362]

III.2.4.
Barreto szerzői életműve

(Újságíró, a krónikák mestere; A szépíró)

A XX-XXI. század fordulója felfedezte magának az 1900-as évek Rio de Janeiróját, és ezzel együtt a város krónikását, João do Rio-t. Reneszánszának egyik legfontosabb eleme publicisztikai életműve és annak újító jellege. Többen – így például Brito Broca nyomán C. Malcolm Batchelor vagy Jeffrey D. Needell – úgy fogalmaznak vele kapcsolatban, hogy egyenesen forradalmasította a *carioca* újságírást, illetve új műfajt teremtett: a gyakran egészen lírai, irodalmi jellegű riportot.[363] Volt, hogy ezeket a riportokat írásban, levelezés útján készítette, és gyűjteményük a premodernizmus egyfajta enciklopédiája lehet. Hogy miért tartotta fontosnak ezt a műfajt, azt a modern idők közönségének igényeivel magyarázta:

---

linguas e tendo isto aqui não como patria, mas como a cidade onde é preciso ganhar um pouco mais ou melhor – como o logar onde mora a família. Os remediados, cuja ambição em toda a parte é imitar os ricos, seguem o curso geral, e os pobres, como que marcados mentalmente por essa bizarra sensação de inferioridade, não têm outra opinião.” João do RIO*: O Cinematographo*, Porto, Livraria Chardron, 1909, 278.

362 „Póde affirmar-se que o sr. João do Rio é o único escriptor brasileiro universalmente conhecido no Brasil. Conhecem-n'o os barbeiros, os conductores de bond, os soldados frequentadores do largo do Rossio, […] os carregadores do Central do Brasil […]” Antônio TORRES: A Feira literária e os seus mercadores, *A.B.C.*, no. 253. (1920. január 10.), 9.

363 Brito BROCA: *A vida literária no Brasil: 1900*, 2. bővített kiadás, Rio de Janeiro, J. Olympio, 1960 [1956]. NEEDELL i.m. 208., BATCHELOR i.m. 700-708.

A közönség új szenzációra vágyik. Délen az emberek meglehetősen izgágák. Hajtja őket a kíváncsiság, a mindent tudni vágyás, jól informáltak akarnak lenni, azonnal értesülni arról, ha valami érdekes és izgalmas történik. A közönség egy része túlzottan is, majdnem betegesen kíváncsi. Nem is annyira a műveket akarja megismerni, inkább a szerzők élete iránt érdeklődik. Valóban tudnunk kell mindent? Azonnal kifürkésszük mindennek az eredetét, leromboljuk az idolokat, életünk részévé tesszük őket. Manapság aggasztó a kíváncsiság…"[364]

Újságíró, a krónikák mestere

1901-től Paulo Barreto rendkívüli munkabírással egyre több újságnak dolgozott. Számos napi- és hetilapnak állandó munkatársa lett. Írt az *O Dia*-ba, a *Correio Mercantil*ba, 1906-tól a *Revista Chic-Chic* publicistája volt, és 1907-től hetente jelent meg a *Notícia*-ban is. Az 1910-es években São Paulóba is küldött írásokat a *Correio Paulistano*-nak. Orna Messer Levin kronológiájában feltünteti azokat a lapokat, melyeknek alapítója volt (J. de Barrossal 1915-ben elindította az *Atlântida*-t, 1918-ban két munkatársával a *Rio Journal*t és 1920-ban a portugál kolónia anyagi támogatásával az *A Pátria* című reggeli hírlapot).[365] 1903-1915-ig fő munkahelye azonban a *Gazeta de Notícias* szerkesztősége volt.

A Brazil Régi Köztársaság idején a főváros legnépszerűbb – Barros szerint legmodernebb[366] – napilapja vált az 1875 augusztusában induló *Gazeta de Notícias*ból. Alapításakor a dél-amerikai országban még fennállt a császárság és a rabszolgaság intézménye, és ekkor a kritikai szellemű újság anti-monarchista és abolicionista beállítottságú volt. Majd az államformaváltást követően, kormánytámogató álláspontot képviselt. A vállalkozás sikeréhez nagyban hozzájárultak a fokozatosan bevezetett technikai újítások (nyomdai klisé alkalmazása, karikatúrák közlése, az interjúkészítés új technikája), valamint a lap va-

[364] „O público quer uma nova curiosidade. As multidões meridionais são mais ou menos nervosas. A curiosidade, o apetite de saber, de estar informado, de ser conhecedor são os primeiros sintomas da agitação e da nevrose. Há da parte do público uma curiosidade malsã, quase excessiva. Não se quer conhecer as obras, prefere-se indagar a vida dos autores. Precisamos saber? Remontamos logo às origens, desventramos os ídolos, vivemos com eles. A curiosidade é hoje uma ânsia ..." RIO: O Momento… [1908] i.m. XI.

[365] LEVIN (2010) i.m. 240. Az *A Pátria* szeptemberre tervezett elindításáról már júliustól több rövid beharangozót közölt például az *A Noite*, no. 3100. (1920. július 28.), 4. és az *Atlântida*, no. 40. ([s.d.] 1919.), 524-525.

[366] BARROS (1913) i.m. 53.

sárnapi irodalmi melléklete, ahol a legkiválóbb brazil és portugál szerzők[367] művei mellett gyakran közöltek franciából fordított folytatásos regényeket is. Gazdasági melléklete, a francia nyelvű *Le Brésil économique* szintén nagy érdeklődésre tarthatott számot ebben a korszakban, mikor a brazil gazdaságban növekvő szerepet kaptak a külföldi érdekeltségek és a külgazdasági, külkereskedelmi szempontok. A *Gazeta de Notícias* mindig is teret engedett a jelentősebb közéleti vitáknak, és ilyenkor, alapvető kormánypártisága ellenére, inkább kritikai attitűdje erősödött fel. Így elsődlegesen, szintén gazdasági szempontból, a főváros és környéke szorosabb mezőgazdasági kapcsolatrendszere miatt hasznos, Rio de Janeiro és Niterói közötti híd építésének kérdésében, 1876-ban; a kötelező védőoltások bevezetésének ügyében 1904-ben; vagy Hermes da Fonseca tábornagy hadügyminisztersége idején (1906-1908) a hadseregreform, pontosabban a kötelező sorkatonai szolgálat körüli vitákban.[368]

João do Rio 1903-tól közölte krónikáit, riportjait a *Gazeta de Notícias*ban. Hamarosan összegyűjtve is megjelentette őket, így készültek első kötetei: *As religiões no Rio* (Vallások Rióban, 1905); *Alma encantadora das ruas* (Az utcák elbűvölő lelke, 1908); és irodalmi riportjainak gyűjteménye, melyben a korszak minden jelentős brazil íróját meginterjúvolta, az *O momento literário* (Irodalmi pillanat, 1907). Különösen az 1905-ös összeállítás lett kiemelkedő könyvsiker, hat év alatt 8000 példányt adtak el belőle.[369] A *Gazeta de Notícias*nál állandósult João do Rio írói neve. Ennek a lapnak főszerkesztője is volt.[370]

1915-ben João do Rio, aki ekkor már Brazília egyik legismertebb újságírója volt, szerkesztőséget váltott, és a főváros másik nagy napilapja, az *O Paiz* állandó munkatársa lett. Az 1884-ben alapított *O Paiz* független politikai és irodalmi hírlapként határozta meg önmagát, és az egyik legfontosabb, országos terjesztésű, véleményformáló orgánummá vált. Befolyásából, hiteléből az 1920-as évek közepétől kezdett veszíteni, majd Getúlio Vargas hatalomra jutásával meg is szűnt (1930-33-ig megjelenése szünetelt, 1934-ben pedig végleg befejeződött). Virágkorában, az 1880-as évek végén 25 ezres átlagos példányszám mellett néhány különkiadásából 60 ezer is elfogyott. Ekkor jelent meg fejlécén a jelmondat: „*O Paiz é a folha de maior tiragem e de maior circulação na América Latina*", mely szerint az *O Paiz* a legnagyobb példányszámban nyomtatott és terjesztett lap Latin-Amerikában. Politikai orientációját tekintve kezdettől, már a monarchia évei alatt is köztársasági-liberális volt, és az államforma meg-

[367] BARROS (1918) i.m. 127.

[368] Vö. *Gazeta de Notícias* https://cpdoc.fgv.br/sites/default/files/verbetes/primeira-republica/GAZETA%20DE%20NOT%C3%8DCIAS.pdf (letöltés 2019. június 14.)

[369] SEVCENKO i.m. 88.

[370] J. C. RODRIGUES i.m. viii.

változását követően a fennálló oligarchikus berendezkedés elkötelezett támogatója, a Régi Köztársaság legbiztosabb kormánypárti fóruma lett. Arról, hogy milyen hatalmi rendszert támogatott, Boris Fausto a következőket írja:

> Szűk politikai elit által irányított republikánus pártok határozták meg az országos politika irányvonalát, és ők állapodtak meg a köztársasági elnöki cím lehetséges jelöltjeiről is. […] Mindazonáltal a szavazás nem volt kötelező, és a nép rendszerint úgy tekintett a politikára, hogy az a hatalmasok közötti játék vagy szívességek csereberéje. Az érdektelenség tovább nőtt, amikor az elnökválasztásokon a tagállami pártok összefogtak, és megegyeztek egyetlen jelölt indításában, vagy amikor az ellenzéki jelölteknek semmi esélyük sem volt a győzelemre. Az ország teljes népességéhez viszonyítva, a választásokon részt vevő szavazók százalékos aránya a minimális 1,4% (Afonso Pena megválasztása 1906-ban) és a maximális 5,7% (Júlio Prestes, 1930-ban) között mozgott.[371]

Az *O Paiz* a belpolitikai tájékoztatás mellett erős nemzetközi híranyaggal szolgált olvasóinak, és nemcsak hírügynökségi anyagokat, de saját tudósításokat is közölt. A századfordulót követően a Rio de Janeiró-i portugál kolónia tájékoztatására külön melléklet (*Secção Portugueza*) szolgált, ami kifejezetten óhazai híreket gyűjtött össze, a monarchista emigráns, Alexandre de Albuquerque (1875-1937) szerkesztésében. Ebben szerepe volt annak is, hogy finanszírozását portugál pénzügyi körök vették át. A Brazíliában élő külföldieknek, így a portugáloknak (részletesebben ld. V.2. fejezet) több saját lapjuk is volt a *Belle Époque* évtizedeiben.[372] A sajtó aranykorában a régebbi, XIX. századi alapításúak[373] mellett újabb orgánumok jöttek létre Rio de Janeiróban (*Portugal Ilustrado*, *Portugal, Almanaque Português*, *Diário Português*, *Lusitano, Jornal Português,*

---

[371] Boris FAUSTO: *Brazília rövid története*, ford.: Pál Zs., Tímár I., Budapest, Equinter, 2011 [2001], 158-159. A korszak hatalmi politikájáról, illetve a két nagy tagállam, São Paulo és Minas Gerais elitje által dominált, a föderáció kormányzását meghatározó váltógazdaságról, az u.n. „tejeskávé-korszak"-ról bővebben ld. u.o. 149-170., valamint Cláudia M.R. VISCARDI: O federalismo oligarquico brasileiro: uma revisão da »política do café-com-leite«, *Anuario IEHS* (Buenos Aires), no. 16. (2001), 73-90.

[372] Vö. Nelson Werneck Sodré klasszikus műve is foglalkozik az emigránsok sajtójával, *História da imprensa no Brasil,* 4. bővített kiadás, Rio de Janeiro, Mauad, 1999 [1966], 312.

[373] *Gazeta Luzitana* (alcíme szerint „Órgão do povo português residente no Brasil," vagyis a Brazíliában élő portugál nép lapja), a *Tribuna do Commercio* („Órgão da Colônia Portuguesa no Brazil," azaz a brazíliai portugál kolónia lapja) és a hozzájuk hasonló *Diário Português, Campeão Lusitano, Correio Português*. A kolónia lapjainak egy teljesebb jegyzékét ld. a IX.2. mellékletben.

Pátria Portugueza) és São Paulóban (*Echo Portuguez, O Gaiato, A Bandeira Portuguesa, Revista Portugal e Brasil, Revista Portuguesa*) egyaránt.[374] Ezek a lapok többé vagy kevésbé maguk is divulgátoraivá váltak a luzo-brazil gondolatnak. Ráadásul saját orgánumaik mellett a portugálok egyes személyeken, gazdasági érdekeltségeik révén befolyással voltak a szélesebb közönségnek szánt, brazil alapítású vagy tulajdonú újságoknál is, rokoni kapcsolataikon, befektetéseiken vagy szellemi hozzájárulásukon (újságírók, szerkesztők) keresztül. Ez volt a helyzet az *O Paiz* esetében is, amelynek olyan főszerkesztői voltak, mint Rui Barbosa, majd Quintino Bocaiúva, de portugál tőkével alapították, és a XX. század elején irányítását új tulajdonos, a Portóból származó João de Sousa Lage (Laje) (1870-1925) nagyvállalkozó vette át, aki még sikeresebbé tette a lapot.[375] Az óhaza iránti érdeklődés és a portugál kolónia jelentős részének konzervatív-monarchista beállítottsága az 1910-es lisszaboni államforma-váltást követően vált különösen nyilvánvalóvá, mikor az *O Paiz* azok között a riói lapok között volt, melyek nyíltan állást foglaltak a köztársaság ellen. Például publikálták a felhívásokat, melyek a portugál árukkal szembeni fogyasztási bojkottra szólítottak fel, vagy a portugáliai és észak-spanyolországi köztársaság-ellenes szerveződések számára gyűjtöttek adományokat.[376]

Az *O Paiz*-ban 1915 novemberében João do Rio társasági krónika rovatot indított *Pall-Mall-Rio* címmel, és ehhez új álnevet választott, José Antonio Joséként írta cikkeit, melyeket később kötetben is megjelentetett. 1916 telének Rio de Janeiróban zajló nagyvilági életét örökítette meg napról napra. „Nyáron fellapozhatjátok, hogy visszaemlékezzetek– írja könyvéről Rio. – És a jövő télen már az egész történelem lesz. Csak a könnyed dolgok képesek ilyen hamar elmúlni, és csak azok hagynak maguk után ilyen kellemes emlékeket."[377] A sorozata hangvételében és humorában nem lehet nem észrevenni Charles Dickens szatírájának, a *Pickwick Klub*nak (1837) a hatását. A cím- és írói névválasztás, amellett, hogy London előkelő utcájára, a társasági és klubélet központjára utal, szándékosan emlékeztet Michel Georges-Michel 1913-ban indított *Pall-Mall* rovatára is, amely a francia társasági élet, a Côte d'Azur és Párizs eseményeit követte

---

374 Carla Mary S. OLIVEIRA: Imprensa e imigração na República Velha: A revista Lusitania e a colônia luso-carioca (1929-1934), *Portuguese Studies Review*, vol. 12. no. 1. (2004), 144.

375 SODRÉ i.m. 284-288.

376 Isabel Corrêa da SILVA: *Espelho fraterno, o Brasil e o republicanismo português na transição para o século XX,* Lisboa, Divina Comédia Editores, 2013, 366.

377 „ […] conta dia a dia o inverno carioca de 1916. No verão podereis abri-lo para recordar. E já no próximo inverno elle será história. Só as coisas ligeiras duram tão pouco e ficam na memoria tão suavemente." RIO: *Pall-Mall…* MCMXVII [1917], i.m. 10.

nyomon.[378] João do Rio és az *O Paiz* az új rovat elindításával ugyanakkor elhalászott egy népszerű ötletet a rivális laptól, a *Gazeta de Notícias*tól, ahol 1907 és 1914 között, haláláig, Alberto Figueiredo Pimentel (1869-1914) *Binóculo* (Színházi látcső) címmel vezetett társasági krónika rovatot. Amennyire korábban a nagyváros, annak dinamikus fejlődése, hétköznapi élete érdekelte Rio-t, az 1910-es évek közepétől kezdve egyre inkább a nagyvilág hírei, személyiségei, sznob eseményei foglalkoztatták.[379] 1916-ban egy másik hasonló témájú sorozatot is közölt *Semana Elegante* (kb. az elegáns közönség heti hírei) címmel a *Revista da Semana*-ban. 1918 márciusában két szerkesztőtárssal (Azevedo Amaral és Georgino Avelino) saját lapot indított, a *Rio Journal*t.

Az újságírás és a társasági élet krónikái kézenfekvő kapcsolatot teremtettek a főváros politikai elitje és João do Rio között. Bár nem foglalkozott politikai újságírással, személyes ismeretség fűzte köztársasági elnökökhöz (kedvence kétségtelenül Rodrigues Alves volt),[380] miniszterekhez, szenátorokhoz, diplomatákhoz, Brazíliában és külföldön. „[…] láttam már közelről több uralkodót – a csodálatos XIII. Alfonzt Pauban; II. Vilmost családi körében Velencében; II. Emánuelt szomorúan mosolyogni Lisszabonban; V. Györgyöt evezős versenyeken –, beszélgettem én már olyan államférfiakkal, akik hatást gyakoroltak a világra" – írja Rio 1917-ben.[381] A monarchiákhoz egyfajta sznob csodálattal vonzódott,[382] annak ellenére, hogy többször kinyilvánította elkötelezett republikanizmusát.[383] Művészetét ugyanakkor sosem rendelte alá a politikának, inkább a személyiség érdekelte, és ezzel is valamiféle hídszerepet töltött be az irodalmi élet és a nagyközönség között, valamint az írást fel tudta használni arra, hogy az egyszerű emberekkel és a társadalmi elittel egyaránt kommunikáljon.[384]

---

[378] Wilson Martins klasszikus munkájában ezt Rio elhibázott vállalkozásának tartja. Wilson MARTINS: *História da Inteligência Brasileira*, Vol. VI. (1915-1933), (3. kiad.) São Paulo, Lao, 2001 [1978], 179.

[379] Maite CONDE: Film and the Crônica: Documenting New Urban Experiences in Turn of the Century Rio de Janeiro, *Luso-Brazilian Review*, no. 42. (2005. dec.), 70.

[380] Vö. méltatását az elnök tevékenységéről RIO: *Pall-Mall…* MCMXVII [1917], i.m. 398-402.

[381] „[…] eu já vira de perto varios soberanos – o maravilhoso Affonso XIII, em Pau; Gilherme II, na sua familiaridade de Venezia; D. Manuel, sorrindo tristemente em Lisboa; Georges V, na regatas; – eu já conversara com estadistas que impressionaram o mundo." RIO: *No tempo…* (1917), i.m. 101.

[382] Ő írt nekrológot az *O Paiz*-ba II. Péter unokájáról, Lajos hercegről is, 1920. márciusi, Cannes-ban bekövetkezett halálakor.

[383] Ld. például Bernardino Machado-ról szóló írását, RIO: *No tempo…* (1917), i.m. 81-90.

[384] Steve SLOAN: Fragments, patterns, and modernization of the city trough the *crônicas* of João do Rio, *Mester*, no. 34. (2005), 36-38.

A diplomáciai pálya egész életén át vonzotta. 1902-ben megpróbált a brazil külügyminisztérium, az *Itamaraty* kötelékében elhelyezkedni. Miután egyre szorosabb kapcsolatba került a portugálokkal, és a luzo-brazil összekötő szerep egyre kedvesebb lett számára, különösen szeretett volna lisszaboni megbízatást, de azt a talán legnagyobb álmát, hogy Brazília lisszaboni követe lehessen, sosem tudta megvalósítani.[385] Ez irányú kiteljesedését a virtuális Atlantiszon találta meg, a kultúra követeként. Politikai kapcsolatait is felhasználta, hogy speciális karakterű folyóiratának, az *Atlântida*-nak befolyásos támogatókat nyerjen meg, a luzo-brazil eszme széles körű terjesztője legyen, úgy is mint a brazíliai portugál kolóniával jó kapcsolatokat ápoló közéleti személyiség. Az *Atlântida* jellegénél fogva nem a napi sajtóhírek, a társasági krónikák lapja lett. Elmélyült, intellektuális tartalmával az elitre kívánt hatni. Amit Rio a szerkesztésen kívül szívesen vállalt benne, a portugál és brazil kulturális élet kölcsönös bemutatása volt, az érdeklődés felkeltése hazája szellemi teljesítménye iránt. A havi beszámolórovat kedvezett stílusának. Első portugáliai látogatása óta tervezte – hangsúlyozza életrajzírója –, hogy létrehoz egy olyan folyóiratot, amely hasonló gondolkodású brazil és portugál szerzőket gyűjt maga köré. Hitt abban, hogy egy ilyen vállalkozás könnyen széles olvasótáborra talál az Atlanti-óceán mindkét partján.[386] Évek teltek el, végül a terv 1915-ben vált valóra, João de Barroshoz fűződő szakmai kapcsolata és mély barátsága révén, aki így emlékezett vissza rá 1950-ben:

> […] barátja, szinte testvére voltam João do Rio-nak, társa és hűséges követője a brazil-portugál testvériség szép és nemes ügyének védelmében. Folytatója lettem a luzo-brazil politikának, amit João do Rio hirdetett meg, és amit teljes lelkesedéssel, minden tudásával, minden kitartásával és nemes erőfeszítésével szolgált. […] Elképzelése a luzo-brazil kapcsolatokról becsületére vált volna egy nagy politikusnak vagy államférfinak is.[387]

---

385 CONCEIÇÃO i.m. 11., MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 335.

386 MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 248.

387 „[…] teria sido eu um amigo quase irmão de João do Rio, o seu companheiro e discípulo fiel na defesa da bela e nobre causa da fraternidade do Brasil e de Portugal, e o seguidor da política luso-brasileira, que João do Rio preconizou e à qual deu todo o seu entusiasmo, todo o seu talento, toda a sua persistência, e todo o seu notabilíssimo esforço. […] Mas a sua concepção das relações luso-brasileiras […] foram sempre também dignas dum grande político e estadista." TEIXEIRA – BARROS i.m. 7-9.

A szépíró

João do Rio újrafelfedezése az 1990-es évek végén városi krónikáin keresztül kezdődött, majd irodalmi műveinek kiadásával, fordításával, és brazíliai és külföldi elemzésével folytatódott.[388] Összegyűjtött, főként szülővárosáról írott krónikái mellett hamarosan megjelentek új kiadásban novellái, színpadi művei is. Életművének recepciója azóta is főként irodalmi jellegű, viszont politikai programja és ezzel együtt a luzo-brazil vonatkozások máig kevesebb figyelmet kapnak.

Az új Rio de Janeiro a századelőn még megíratlan könyv volt – fogalmaz Steve Sloan –, és João do Rio lett az egyik leghitelesebb szerző, aki keresztül-kasul bejárva ezt a várost írásaiban részletesen elmesélte a tapasztalatait.[389] A valóságot rögzítő krónika és a fikció határai elmosódtak szövegeiben. Nála a *flâneur* kíváncsisága modern szociológiai érzékenységgel párosult, az elitet sznob bámulattal, a nyomor világát borzongva, ugyanakkor részvéttel figyelte és ábrázolta.

João do Rio-t gyakran a szegénység, a nélkülözés világának a polgárt megbotránkoztató egzotikuma érdekli,[390] hiszen közönsége, az elit „körök" számára a városi térben elkülönülten létező civilizálatlanság olyan ismeretlen valóság, amellyel a tényleges érintkezés kerülendő. Az Európára tekintő, civilizatórikus elhivatottsággal eltelt olvasó atyáskodva közelít saját szegényeihez, és importálja társadalmi előítéleteit is. Az író-újságíró azonban igyekszik tárgyszerűen, szociografikus hitelességgel ábrázolni, amit lát, például a külváros kínai ópiumbarlangjairól vagy az embertelen körülmények között dolgozó munkásokról szólva, akik a Guanabara-öböl apró szigetein mangánt és szenet rakodnak. Ugyanez a kíváncsiság hajtja és ugyanez a munkamódszer vezeti a városi kisegzisztenciák, a kisstílű szélhámosok közé, például a rongyszedők és guberálók társaságába, akik szakosodva dolgoznak, egyesek csak a tiszta rongyot

---

388 Bár a *Folha de São Paulo* publicistája 2002-ben még úgy látta, J. do Rio teljesen ismeretlen a nagyközönség előtt. Marcelo Rubens PAIVA: Comentário: Duas histórias de taras, muitas surpresas, *Folha de São Paulo Ilustrada* (online) 08/08/2002 - 03h07 https://www1.folha.uol.com.br/folha/ilustrada/ult90u26341.shtml (letöltés 2008. május 20.)

389 SLOAN i.m. 43.

390 Az író maga is használja a kifejezést: „O Rio tem também as suas pequenas profissões exóticas, produto da miséria ligada às fábricas importantes, aos adelos, ao baixo comércio;" (Riónak megvannak a maga egzotikus kismesterségei is, melyek a fontos üzemekhez, a zsibárusokhoz, a silány dolgok kereskedelméhez kötődő nyomor termékei;) João do RIO: *A Alma Encantadora das Ruas,* Rio da Janeiro – Paris, H. Garnier, 1908. digitalizált formában hozzáférhető a Domínio Público – Biblioteca Virtual de Literatura adatbázisban. www.dominiopublico.gov.br (letöltés 2008. január 21.) 14.

szedik össze, mások meg mindenfélét. Külön módja van a papír, a fadarabok és az ólom gyűjtésének. Olyanok is akadnak, akik csakis elhagyott, kidobott, ócska lábbeli után kutatnak, amit aztán – a társadalmi hierarchiában némileg felettük álló – olasz foltozóvarga néhány fillérért megvesz tőlük, megjavít és szép nyereséggel ad tovább. (João do Rio egyébként mint hiteles krónikás ebben az esetben rögzíti a pontos árfolyamokat is.) Ott vannak aztán a címkegyűjtők, akik az utcán eldobott, még ép jövedéki zárjegyeket, szivargyűrűket szedik fel, majd eladják a trafikosoknak, ezek meg így kétes eredetű, minőségi vagy adózási szempontból kifogásolható árujukat átcímkézhetik, mintha minden rendben lenne velük. Ahol a nyomor és a tisztes polgárok világa találkozik, károsodik a gyanútlan vásárló és a kincstár egyaránt – sugallja az író –, becslése szerint ugyanis a forgalmazott dohányárunak mindössze 5%-án van eredeti zárjegy![391] Aztán a sintért, aki macskákra specializálódik, megöli és megnyúzza őket, hogy éttermeknek adja el portékáját mint nyúlhúst. És jönnek sorban a többiek, a jósnők, tenyér- és kártyajós cigányasszonyok, akik a jövendőmondás közben esetleg ki is zsebelik a kuncsaftot; a koldusok és a szegény sorsú prostituáltak (köztük név szerint szerepel egy bizonyos budapesti születésű Rosnick Emma, aki harmincéves korára hatvannak néz ki);[392] következnek a tetováló gyerekek és a patkányfogók. Ez utóbbiak az egészségügyi reformrendeletek haszonélvezői, hiszen az összefogdosott patkányokért a városi önkormányzat közegészségügyi hivatala (*Directoria Geral de Hygiene e Assistência Pública*) darabonként fizet.

João do Rio szükséges rossznak, a nagyvárosi élet velejárójának tartja a fenti mesterségeket, és mikor róluk beszél, a civilizátor fensőbbséges rosszallásába mindig vegyül valami részvét is.

> Mindezek a szomorú életű szegény teremtések – írja – a szemétből élnek, abból, ami a kanálisba hullik, abból, amit a patkányok és a tetők sovány macskái meghagynak nekik, ők az újrahasznosítás hősei, akik felszedik a látszólag értéktelent, és így öntudatlanul is igazzá teszik a városi életre vonatkozóan Lavoisier axiómáját: anyag nem vész el, csak átalakul.[393]

Ezt az anyagot tehát, amit szülővárosa társadalmáról újságíróként és a korai riporterek egyikeként összegyűjtött, fikcióvá is átformálta prózában és drámá-

---

391 RIO: *A Alma…* (1908), i.m. 15.

392 A magyar vonatkozásra az *As Mulheres Mendigas* (A kéregető nők) című írásban utal, RIO: *A Alma …* (1908), i.m. 80.

393 RIO: *A Alma …* (1908), i.m. 14.

ban. Írt novellákat felnőtteknek és gyermekeknek,[394] regényeket[395] és színdarabokat. Első novelláskötetével krónikagyűjteményei sikere után, 1910-ben jelentkezett, *Dentro da noite* (Az éjszakában) címmel. A könyvben lévő 18 kisprózából 9-et pályatársainak ajánlott, köztük portugál barátjának, João de Barrosnak az *A parada da ilusão*-t (Az illúzió vége). Ekkoriban olyan szövegeket is írt, melyek a tudományos-fantasztikus és a krimiirodalom előfutárává avatták az utókor szemében. A *Dentro da noite* kötetben szereplő írás, az *Aventura de hotel* (Kaland a hotelben) valóságos detektívtörténet.[396] Az 1909-ben írott szatirikus víziója pedig, mint egy korai sci-fi, a tíz évvel későbbi jövőről szól, *O Dia de um Homem em 1920* (Egy ember egy napja 1920-ban) címmel.[397]

João do Rio mindemellett színpadi szerzőként is bemutatkozott.[398] Legnagyobb sikerét *A bela madame Vargas* (A szép madame Vargas) című darabjával aratta, amit a fővárosi nagyszínház (*Teatro Municipal*) mutatott be 1912. október 22-én. A következő évben Lisszabonban is játszották, hasonló sikerrel. Az *Atlântida* rögtön első számának színházi rovatában meg is emlékezett a portugáliai bemutatóról, mint „[…] a luzo-brazil irodalmi kapcsolatok szorosabbra fűzésének" feledhetetlen eseményéről.[399] Rio drámái, ahogy krónikái, hangsúlyozottan a saját koráról szólnak. Ennek megfelelőek szerzői utasításai: „Történik: tegnap" vagy „Történik 1912-ben, talán a múlt héten." A színházi világban is igen aktív író alapítója és első elnöke volt a brazil színpadi szerzők egyesületének (*Sociedade Brasileira de Autores Teatrais,* SBAT).[400] A szervezetet 1917 októberében elsősorban jogvédelem céljából hozták létre az impresszáriók visszaéléseivel szemben. Hasonló kérdések egyébként luzo-brazil problémaként is felmerültek, hiszen rendezetlen volt a *copyright* helyzet a két ország között. Tekintve, hogy Portugália csatlakozott a szerzői jogokat nemzetközi szinten szabályozó 1886-os berni egyezményhez, míg Brazília nem. Az eredeti szellemi termékek, alkotások védelme ugyanakkor a luzo-brazil

---

394 *Era uma vez…* (Egyszer volt,…) Viriato Correia-val, 1909-ben.

395 *Profição de Jacques Pedreira* (Jaques Pedreira mestersége) 1910-13; *A correspondência de uma estação de cura* (Levelek a gyógyüdülőből) 1917.

396 João do RIO: *Dentro da noite*, Rio de Janeiro – Paris, H. Garnier, 1910, 129-140. A kötet anyaga digitalizált formában, jegyzetekkel ellátva is hozzáférhető a *Domínio Público – Biblioteca Virtual de Literatura* adatbázisban. www.dominiopublico.gov.br (letöltés 2019. január 21.)

397 Először 1909-ben jelent meg az *A Notícia*-ban, aztán bekerült Rio már idézet 1911-es *Vida vertigniosa* című kötetébe is 333-341.

398 1906: Última noite (Utolsó este), 1907: *Clotilde* (Klotild), 1915: *Eva* (Éva).

399 „[…] para o estreitamento das relações litterarias luso-brasileiras." Avelino de Almeida színházi rovata, *Atlântida*, no. 1. (1915. november 15.), 87.

400 A vezetőséget karikatúra rajzok kíséretében mutatja be a *D. Quixote* 26. számában (1917. november 7.), 9.

Atlantisz intellektueljei számára, akik mindkét ország piacán megjelenhettek és meg is akartak jelenni műveikkel, húsba vágó kérdés volt.[401]

Az 1897-ben alapított Rio de Janeiró-i irodalmi akadémia (*Academia Brasileira de Letras*) 1910-ben választotta tagjai sorába Paulo Barreto-t, aki még 30 éves sem volt ekkor, de már korábban is kétszer – 1906-ban és 1907-ben – pályázott az elismerésre.[402] Néhány évvel később, 1913-ban, még mindig meglehetősen fiatalon hívták meg a lisszaboni tudományos akadémia (*Academia de Ciências de Lisboa*) külső tagjai közé. Az egyhangú szavazás után Francisco Teixeira de Queiroz, a tekintélyes portugál prózaíró laudálta.[403]

III.2.5.
A luzofil brazil *dandy* európai útjai

(Portugáliában és európai nagyvárosokban; A brazil delegáció az I. világháborút lezáró békekonferencián)

João do Rio-ra erős hatással volt az európai kultúra és a korszakban divatos *dandy* életforma. Fiatalkorától foglalkoztatták a művészetek, főként az irodalom. Különösen a francia szimbolista költő és novellista, Jean Lorrain (1855-1906) *dandyzmusa* és dekadenciája. Majd az ő közvetítésével megismerte Oscar Wilde, Baudelaire, a francia dekadens Joris-Karl Huysmans (1848-1907) és a homoszexualitással is foglalkozó német pszichiáter, Richard von Krafft-Ebring (1840-1902) műveit, melyek szintén nagy hatást gyakoroltak írói világképére.[404] A *Belle Époque* és szülővárosa, Rio de Janeiro szellemisége (ahol a művelt emberek többsége Európára tekintett példaként, és fővárosa modelljét szintén onnan importálta) maga is formálta személyiségét, intellektuális sznobizmusát. A város lakói jelentős részben frissen érkezett európaiak voltak. A velük való érintkezés, főként a portugál és az olasz kolónia João do Rio iránt tanúsított megbecsülése, csak fokozta utazási kedvét, kíváncsiságát az öreg kontinens iránt. Különösen, mivel tisztában volt vele, hogy Rio de Janeiro

---

401 Az *Atlântida* szerzői közül José Vale de Matos Cid jogász, parlamenti képviselő vizsgálta a brazil jogrendet ezzel és más polgárjogi kérdésekkel kapcsolatban: A convenção literária com a Brasil (Irodalmi egyezmény Brazíliával), *Atlântida*, no. 5. (1916. március 15.), 406-411., O Código Civil Brasileiro (A brazíliai polgári törvénykönyv), *Atlântida*, no. 14. (1916. december 15.), 83-90.

402 Jeffrey D. Needell megjegyzi, hogy valószínűleg különcségei és feltételezett homoszexualitása („stigma, his obvious homosexuality") is akadályozta beválasztását az akadémikusok közé. NEEDELL i.m. 208.

403 Hír az *O Paiz* 1913. január 28-i számában, 3.

404 BATCHELOR i.m. 702.

társadalma alapvetően más, mint az európai nagyvárosoké, ahogy hazája is egyfajta nagy, amerikai olvasztótégely. A *flâneur* kíváncsiság, szociografikus érzékenysége és patriotizmusa arra vezette, hogy hűvösen regisztrálja, de fogadja el azt az etnikai sokszínűséget, amit az 1920-as évek nagy modernista generációja a hiteles brazil identitás keresésekor egyre inkább értéknek, nemzetformáló erőnek tekint majd. „Van itt minden – ahogy João do Rio írja –, bűn és borzalom, különböző eredetű emberek, nihilista görögök, elszegényedett orosz professzorok, spanyol anarchisták és züllött cigányok."[405] Eredetük nyomában valóságos száguldó riporterként többször beutazta Európát, és szédületes iramban írta onnan tudósításait.

Portugáliában és európai nagyvárosokban

J. do Rio először 1908 végén utazik Portugáliába, legfőbb úti célja Lisszabon és Porto, de eljut Londonba és Párizsba is. Lisszabon azonnal megragadja. Ugyanazzal az érdeklődéssel fordul a város és az ország lakói felé, mint otthon a *carioca*-k felé. Ennek lenyomata egy daloskönyv (*Fados, canções e danças de Portugal*, Rio de Janeiro – Paris, H. Garnier, 1909.), amelyben több mint ötszáz oldalon az ibériai országban gyűjtött kottákat és dalszövegeket adta ki egy bevezető tanulmány kíséretében.

Az első portugáliai tartózkodás volt a barátság kezdete João de Barrossal és a majd' 6 esztendő múltán megvalósuló *Atlântida* projekt ötletének első körvonalazódása:

> […] a hosszas beszélgetések során – írja Barros 1915-ben –, amelyeket a nagy és híres brazil kollégával folytattam: Paulo Barreto-val, mikor 1909-ben Lisszabonban tartózkodott. Paulo Barreto valóban régi és állhatatos barátja Portugáliának – amellett, hogy őszinte patrióta mindenben, ami hazáját illeti. Az Atlântida megindításának ötlete alapvetően tőle származik. Ez a kezdetektől összekötött minket; és attól a távoli naptól fogva soha többé nem feledkeztünk meg róla.[406]

---

[405] „Há de tudo – vícios, horrores, gente de variados matizes, niilistas, rumaicos, professores russos na miséria, anarquistas espanhóis, ciganos debochados." RIO*: A Alma…* (1908), i.m. 37.o.

[406] „[…] nas minhas longas palestras com um grande e ilustre camarada brasileiro: – com Paulo Barreto, quando da sua estada em Lisboa, em 1909. Paulo Barreto é, com efeito, um velho e constante amigo de Portugal – sendo, simultaneamente, um patriota sincero em tudo e por tudo que diz respeito à sua terra. A ideia de publicação da Atlântida a ele se deve, fun-

A folyóirat szerkesztősége egyébként a későbbiekben brazil intellektuelek (például Olavo Bilac) portugáliai utazását is elősegítette, finanszírozta.[407]

Az európai tartózkodás alatt Rio nagy élménye a francia főváros színházi élete. Ekkor ismerkedik meg Isadora Duncannel, a modern tánc és koreográfia formabontó megújítójával, a női emancipáció szószólójával, akit – mint a róla szóló fejezetben már érintettük – először a híres párizsi Gaîté-Lyrique színpadán látott fellépni, és hamarosan szoros barátság alakult ki közöttük. João do Rio éppen Franciaországban volt 1909 márciusában, mikor a szomorú hírt kapta édesapja, Alfredo Coelho Barreto váratlan haláláról.[408] Ez gyors hazatérésre késztette, de egy év sem telt bele, és újra útra kelt.

1910 decemberének végén ismét Európába indult, azzal a céllal, hogy ez alkalommal az ottani újságírás terén szerez Brazíliában is hasznosítható szakmai tapasztalatokat. Első állomása ismét Portugália volt, de 1911 januárjában már Spanyolországból, Madridból és Barcelonából keltezi leveleit. Egy rövid londoni kitérő, majd Franciaország, Párizs és a Riviéra következett, aztán a híres olasz nagyvárosok (Róma, Nápoly, Firenze, Velence). Májusban tért vissza Brazíliába, és még ebben az évben megjelentette 1908-09-es portugáliai úti élményeit összefoglaló kötetét *Portugal d'agora: Lisboa–Porto notas de viagem, impressões* (A mostani Portugália: Lisszabon–Porto, úti jegyetek, benyomások) címmel.[409] Könyvét portugál barátainak, João de Barrosnak és az író, táncesztéta Manuel de Sousa Pinto-nak ajánlotta. „Ez az egyetlen könyv, amit brazil ember írt Portugáliáról, egy olyan brazil, aki, mivel biztos hazája jövőjében, lázasan szereti Portugáliát" – írta egy levelében.[410]

A harmadik európai utazásra 1913 végén indult el Paulo Barreto, és december ötödikén már a lisszaboni akadémia ünnepélyes fogadásán vett részt, abból az alkalomból, hogy a tekintélyes intézmény külső tagjai közé választotta.[411] Lisszabonba érkezését ebben az évben a portugál sajtó különösen élénk figyelme kísérte, a lapok igen elismerő szavakkal méltatták a nevezetes vendéget, az irodalmárok körében egyre ismertebb és elismertebb, a portugál kultúra iránt nagy érdeklődést és szimpátiát mutató brazil szerzőt. Tiszteletére a vendéglátók 40 fős vacsorát adtak, írók, színészek, újságírók és politikusok, mi-

---

damentalmente. Ela nos ligou logo do princípio; e desde essa época longínqua nunca mais nos abandonou." João de BARROS: »Atlântida«, *Atlântida*, no. 1. (1915. november 15.), 7.

407 Vö. N. H. VIEIRA i.m. 135. Az *Atlântida*, no. 5. 1916. tavaszi száma részletesen foglalkozik a látogatással.

408 MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 94-102.

409 LEVIN (2002), i.m. XXXVII-XLI.

410 A levelet idézi MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 152.

411 MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 206.

niszterek részvételével.[412] Sikerdarabja, *A szép madame Vargas* lisszaboni bemutatója küszöbön állt.[413]

Portugáliai tartózkodása után Rio Párizs érintésével Németországba utazott. Mint Nietzsche nagy híve és jó ismerője, sokat várt ettől a látogatástól, de végül is mégsem szerzett maradéktalanul pozitív benyomásokat. Korábban II. Vilmos Németországát mint a kifinomult európai kultúra egyik fellegvárát idealizálta, de a valóság kiábrándította. Nem beszélte a nyelvet, ráadásul sötétebb bőrszíne miatt előfordult, hogy arabnak, észak-afrikainak nézték, és ez kellemetlenül érintette.[414]

Németországból még a tél folyamán száguldó riporterként továbbutazott kelet felé. Görögországban Athénba látogatott el, ahol szintén csalódással nyugtázta, hogy keveset találni az ókori görögök kultúrájából. Majd Törökország következett (Konstantinápoly, Isztambul). Oroszországban fekete-tengeri hajóutat tett. Felkereste Palesztinát, Egyiptomban Kairót, és visszafelé a Balkánt. 1914 márciusában tért haza. Lapja, a *Gazeta de Notícias* ekkor már a közelgő európai háború lehetőségéről cikkezett.

Az I. világháború eseményei megakadályozták, hogy João do Rio ismét átkeljen az óceánon, de a külföldi utakról nem mondott le. 1914 áprilisában és 1915-ben ismét Buenos Airesben tartott előadásokat. A nemzetközi konfliktus megítélésében egyébként kezdettől fogva Rui Barbosa, Nilo Peçanha vagy Olavo Bilac antantpárti politikus-intellektuelek álláspontját osztotta, szemben a németbarátokkal (Lauro Müller, João Dunshee de Abrantes, Edmundo Bittencourt, Oliveira Lima). Előadásaiban erről az alapról fejtette ki hazafias nézeteit külföldön és több brazil városban. Komolyan vette ugyanis saját, a háború éveiben többször kinyilvánított, kritikus álláspontját, amit 1917-es kötetében is megfogalmazott: a társadalmakban szükség van elhivatott vezetőkre, két irányadó csoportot ismert el, az újságírókét és a politikusokét, és sajnálatosnak tartotta, hogy éppen ezek gyenge teljesítménye vezetett a válságos helyzet kibontakozásához, amiből az ő feladatuk lesz kiutat találni.[415]

Mikor a háború véget ért, ismét átkelt az Atlanti-óceánon.[416] 1918. december 29-én újból Lisszabonba indult, majd tovább Párizsba, hogy részt vegyen a béketárgyalásokon és tudósítsa – immáron nem a *Gazeta de Notícias*-t,

---

412 A *Gazeta de Notícias* 1914. március 1-i számának híre, 2.

413 A *Gazeta de Notícias* 1914. március 1-i száma a címlapon bőséges sajtószemlét hozott a lisszaboni bemutató sikeréről, az írások között João de Barros méltatását. 1-2.

414 MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 207-208.

415 RIO: *No tempo…* (1917), i.m. 11-12.

416 Indulásáról, Lisszabonba érkezéséről természetesen az *Atlântida* is tudósított, no. 33-34. (s.d. [1919]), 974-975.

hanem – az *O Paiz*-t. Később ezt a közel 80 cikket, interjút (amit pl. Woodrow Wilsonnal vagy I. Ferdinánd román király [1914-27] feleségével, Mária királynéval készített) is összegyűjtötte, és három kötetben, 800 oldalon adta ki.[417]

1919 első felében João do Rio hat hónapot töltött Európában, Lisszabonból Madridba, onnan Párizsba utazott. Tavasszal Brüsszelbe is ellátogatott, aztán ismét Párizs, majd Róma következett, és közben Londonban is járt.

Portugáliában 1919-ben érdekes a politikai helyzet. Sidónio Pais 1918. decemberi halálát követően polgárháborús helyzet alakul ki az országban. A liszszaboni hatalmi centrumban Pais Új Köztársaságnak nevezett diktatúrája után az 1910-11-es politikai rendszer helyreállítására törekszenek, míg a másik póluson, északon rövid éltű monarchista felkelés zajlik, Porto központtal. Rio 11 cikket, tudósítást ír az *O Paiz*nak a felkelésről. Olvasói, akik között még mindig sok a monarchista érzelmű portugál, különösen érdeklődnek az óhazai események iránt. Így az 1919. január-februári fejlemények Brazíliában az újságok címlapjára kerülnek. João do Rio cikkei köztársasági meggyőződésről és politikai realitásérzékről tanúskodnak. Leszögezi: a monarchia sosem térhet vissza Portugáliában. Nem hagy kétséget afelől sem, hogy rajong Lisszabonért.[418]

Míg Európában tartózkodott, több veszteség érte a brazil szellemi és politikai életet, ami személyesen João do Rio-t is mélyen érintette. Decemberben, az indulása előtti napon kapta a hírt, hogy elhunyt a korszak nagy brazil költője, a *parnasszizmus* vagyis a *l'art pour l'art* irányzat népszerű képviselője, Rio barátja és példaképe, Olavo Bilac. Januárban az újságok címlapjára nemcsak Theodor Roosevelt, de 15-én Francisco de Paula Rodrigues Alves (1848-1919) halálhíre is felkerült. Rio-t megrázta ez a veszteség is, hiszen nagy tisztelője volt a politikusnak. A korábbi (1902-1905) brazil köztársasági elnök, Rio de Janeiro átfogó urbanisztikai reformjának végrehajtója, akit 1918 decemberében ismét államfővé választottak, beiktatása előtt a spanyolnátha-járvány áldozata lett. (A brazil fővárosban egyébként mintegy 15 ezer halálesetet okozott a fertőzés. Ottani terjedéséről bővebben ld. az V.5.2. fejezetben.)

1919 márciusától João do Rio Franciaországból írta tudósításait, a politika és a művészeti élet szereplőivel készített interjúkat. Párizsi tartózkodását megszakítva Belgiumba is ellátogatott, ahol költőkkel folytatott eszmecserét, leírást készített a flamand vidékről, Gentről és Brugge-ről, és meginterjúvolta I. Albert királyt (1909-1934). Május 1-én azonban már ismét Párizsban volt, ahol a rendőrség letartóztatta, mikor tudósítóként részt vett egy kommunista gyűlésen.

---

417 João do RIO: *Na Conferência da Paz I-II.*, Rio de Janeiro, Vilas Boas, 1919.

418 Útijegyzeteit például az *Eu sei tudo* számára *A Lisboa que eu amo* (Lisszabon, amit imádok) címmel írja, no. 50. (1921. július), 88-90.

A brazil delegáció az I. világháborút lezáró békekonferencián

A Párizs környéki békéket előkészítő nemzetközi konferencia hivatalosan 1919. január 18-án nyílt meg. A brazil delegáció némi késéssel csatlakozott a tárgyalásokhoz, mivel csak január 2-án indult útnak Rio de Janeiróból a *Curvello* nevű gőzössel.[419] Megérkezéséig a dél-amerikai országot párizsi követe, Olinto de Magalhães (1867-1948) képviselte a tárgyalásokon. Rui Barbosa, a tekintélyes jogász, politikus és diplomata visszalépését követően a küldöttség vezetője végül Epitácio Pessoa (1865-1942) paraíba-i szenátor, a későbbi köztársasági elnök lett.[420] A delegáció tagja volt még: Raul Fernandes (1877-1968), a korszak kiváló jogásza, aki az 1910-es években részt vett a brazil polgári törvénykönyv átdolgozásában, emellett igen aktív parlamenti képviselő és vezérszónok is volt, 1919-25 között a Népszövetségben képviselte hazáját; Rodrigo Otávio (1866-1944) jogász-diplomata, ugyanakkor termékeny publicista és az *A Renascença* (1904-1908) című irodalmi és művészeti lap alapító főszerkesztője; Armando César Burlamaqui (1874-1952) tengerésztiszt, később admirális; Alfredo Malan d'Angrogne (1873-1932) alezredes, aki többek között azzal szerzett érdemeket, hogy a brazil hadsereg reformját irányító francia katonai misszióval való együttműködést koordinálta. A delegációhoz Európában csatlakozott a már korábban ott tartózkodó Pandiá Calógeras (1870-1934), a brazil szellemi és politikai élet tekintélyes alakja, történeti munkák szerzője, többszörös miniszter. Ő vette át a békedelegáció vezetését, miután E. Pessoa-nak elnökké választása után, még a konferencia bezárása előtt haza kellett térnie. Népes szakértői és újságírói kíséret is csatlakozott a hivatalos küldöttséghez.[421] Közülük többen már korábban Európában tartózkodtak, ahogy João do Rio, aki szintén csatlakozott Epitácio Pessoa-hoz, és Rómába is vele tartott. Ott interjút készített XV. Benedek pápával (1914-1922). Aztán elkísérte a politikust Londonba, majd visszatért Párizsba és onnan Lisszabonba, ahol előadást is tartott 1919. június 7-én a Nemzeti Színházban (Teatro Nacional), *Portugália és Brazília a háború után* címmel. A közönség soraiban immáron

---

419 Brazil e a Paz – A partida da Embaixada, *O Paiz* (1919. január 2.), 3.

420 Carlos Delgado de CARVALHO: *História diplomática do Brasil*, fakszimile kiadás, Brasília, Senado Federal, 1998 [1959], 383-385. Erről maga Epitácio PESSOA összes műveinek XIV. kötetében: *Obras completas*, vol. XIV., *Conferência da Paz, diplomacia e direito internacional*, Rio de Janeiro, INL, 1961.

421 A küldöttség összetételéről ld. A partida da Embaixada, *O Paiz* (1919. január 3.), 4. A személyek életrajzát részletesebben ld. a Getúlio Vargas Alapítvány dokumentációs központjának honlapján: http://cpdoc.fgv.br/

megválasztott köztársasági elnökként jelen volt Epitácio Pessoa.[422] Az ötlet, hogy az új brazil államfő útban hazafelé hivatalosan viziteljen Lisszabonban, a kíséretében lévő João do Rio-tól származott a luzo-brazil politika jegyében.[423] Rio ezek után még néhány hétig Európában időzött, a portugál fővárosban szállt fel a hazafelé induló Cuiabá nevű hajóra, és 1919. augusztusában Recife érintésével érkezett Rio de Janeiróba.

III.2.6.
João do Rio és az antiluzitán megnyilvánulások Brazíliában

(Nacionalizmus és *luzófóbia*; Kritikák, támadások João do Rio ellen; korai halála)

Amikor a dolgok jól mennek az életben, a brazil népnyelv azt mondja, „Isten brazil" (*Deus é brasileiro*). Ha azonban a helyzet rosszra fordul, a mondás megváltozik: „Isten portugál" (*Deus é português*). Erre hívja fel a figyelmet Nelson H. Vieira a humort elemezve brazilok és portugálok egymáshoz való viszonyában. Mindez arra utal, hogy a brazilok egy részének voltak (és vannak) bizonyos negatív érzelmei a portugál hagyományokkal, illetve az őket továbbvivő portugál emberekkel, főként a hazájukba érkező bevándorlókkal szemben. A portugál örökségnek ez a sajátos elutasítása (az *antiluzitánizmus* vagy *luzofóbia*) a brazilok részéről az 1870-es évektől jelen volt a hétköznapi életben, viccekben, humoros újságcikkekben és az irodalomban, majd a Régi Köztársaság idején politikai vonatkozásai is lettek.[424]

Nacionalizmus és *luzofóbia*

Az 1889-ben kikiáltott I. Brazil Köztársaság erősen nacionalista programot vázolt identitáskeresésében, külpolitikai pozíciójának megerősítése és gyenge gazdaságának talpra állítása érdekében.[425] Az országot sújtó 1900-as pénzügyi, majd az 1905-1906-os ipari és kereskedelmi válság nyomán Brazíliában az „első számú közellenséget" a külföldi érdekeltségek kezdték megtestesíteni. A közvélemény azonban a nagyhatalmak polgárait, az igazán jelentős befek-

[422] CONCEIÇÃO i.m. 11., *Atlântida*, no. 40. (1919. július) ,521-523.
[423] TEIXEIRA – BARROS i.m. 8. Az elnöki látogatást az *Atlântida*, no. 39. (1919. június), I-VI. melléklettel üdvözölte.
[424] N. H. VIEIRA i.m. 227-228.
[425] Vö. W. MARTINS i.m. 45., SEVCENKO i.m. 81-82.

tetések birtokosait (angolokat, franciákat és észak-amerikaiakat), illetve a bevándorlók legnépesebb csoportját képező olaszokat sosem támadta olyan hevesen, mint éppen a rokon nemzet fiait, a portugálokat.

A századforduló Brazíliájában a portugál közösség népes és erős volt, jól szervezett koloniális élettel. (Részletesebben ld. az V.2. fejezetet.) A közös anyanyelv és más történelmi, társadalmi összefonódások ellenére önálló identitásukat tovább őrző, nem asszimilálódó csoportokat hozott létre, főleg a nagyvárosokban (Rio de Janeiróban, São Paulóban, valamint Pelotasban, Recife-ben, Belémben, Manausban, Porto Alegre-ben, Santosban és Salvadorban).[426] Jelentős gazdasági pozíciói, összetartása, kulturális aktivitása, a sajtóban meglévő befolyása, az országos politika alakítására való képessége és hajlama, valamit önsegélyező és mecénási tevékenysége, mind-mind szálka volt a brazil nacionalisták szemében, akik attól tartottak, hogy az említett nagyvárosokban „kis Portugáliák" jönnek létre.[427] Rossz érzéseiket csak tovább fokozta a brazil tengerészeti lázadás során a két állam megromlott viszonya, majd a diplomáciai kapcsolat megszakadása 1894 májusában.[428]

A *luzofób* nacionalista hullám az 1890-es évek közepén, Floriano Peixoto (1839-1895) elnöksége idején, 1891-1894 között tetőzött.[429] A brazíliai portugál közösség békülékenyebb tagjai ekkor jobbnak látták hűségükről biztosítani a kormányzatot az esetleges atrocitások elkerülése végett. Boltjuk ajtajára például többen táblát akasztottak, *Casa Florianista* (kb. az üzlet tulajdonosai Floriano hívei) vagy *Estamos com os brasileiros* (a brazilokkal vagyunk) feliratal.[430] Azonban ezzel sem lehetett elkerülni, hogy a közéletben folyamatosan teret ne kapjon a *luzofóbia*, amihez komoly szellemi emberek is csatlakoztak. Külföldiek ellen szóló manifesztumot fogalmazott például Raul Pompeia (1863-

---

426 A brazíliai portugálokra vonatkozó statisztikai adatok összefoglalását, elemzését ld. például Herbert S. KLEIN: The Social and Economic Integration of Portuguese Immigrants in Brazil in the Late Nineteenth and Twentieth Centuries, *Journal of Latin American Studies*, 23. sz. (1991. május), 309-337.

427 Ezeket a félelmeket cáfolatával ismerteti BARROS (1913) i.m. 43-45.

428 Az 1893-ban kirobbant Rio de Janeiró-i tengerészeti lázadás során a Guanabara-öbölben horgonyzó portugál hajók menedéket nyújtottak a zendülés egyik monarchista vezetőjének, Saldanha da Gama admirálisnak és társainak. (Részletesebben ld. az V.4.4. fejezet.)

429 Vö. June E. HAHNER: Jacobinos versus Galegos: urban radicals versus Portuguese immigrants in Rio de Janeiro in the 1890s, *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, vol. 18. no. 2. (1976. május), 125, 154.

430 I. C. da SILVA i.m. 73. Dokumentáció a konfliktusokra, a portugálokat ért támadásokra a lisszaboni diplomácia történeti gyűjteményben: Arquivo Histórico-Diplomático do Ministério dos Negócios Estrangeiros (A.H.M.N.E.), Lisboa, *Direção Geral dos Negócios Políticos: Relações Políticas de Portugal com Brasil*, 1919-1936, (A.H.M.N.E.) cota: 3º P., A. 12, M. 310.

1895), a realista regényíró és rajzoló, karikaturista, aki Floriano Peixoto nagy híveként lépten-nyomon, utcán, kávéházban hangoztatta portugálellenes nézeteit, és ezt tükröző rajzaival meglehetős közönségsikert aratott. 1893-as híres karikatúrája *Brasil crucificado entre dois ladrões* (Brazília megfeszítve két lator között) szöveggel jelent meg, és a bibliai allúzió centrumában hazája mellé a portugálok és az angolok allegóriáját helyezte.

Az újságok álláspontja a *luzofóbok* és a *luzofilek* között szintén megoszlott (az ellentéteket, részben a jobb eladási mutatók kedvéért, néha mesterségesen is szította a sajtó). Előbbiek közül a legelszántabbnak az *O Nacional* és az *O Jacobino* számított. Ezekben a lapokban felerősödtek a portugálokra vonatkozó sztereotípiák: dolgosak, de fukarok, számítóak, néha kétszínűek.[431] Olyan extrém ötletek is felvetődtek, hogy azonnal száműzni kellene azokat a brazil családokat, melyek eltűrik, hogy gyermekeik portugálokkal házasodjanak; vagy hogy el kellene kobozni a portugál bevándorlók Brazíliában szerzett minden vagyonát. Az *O Jacobino* egyébként már 1894-es indulásakor világossá tette programját: „[…] harcolunk ellene és gyűlöljük a portugál elemet, mely megront és kizsákmányol minket, mindent kisajátít és feláldozza a brazil népet"; és az „Amerika legyen az amerikaiaké!" jelmondatban összefoglalt Monroe-elvvel támasztotta alá céljait, ezzel is magyarázva, hogy durva etnikai nacionalizmusa miért nem támad a sokkal inkább kifogásolható USA jelenlét ellen. „Nem akarunk semmit Európától, csak, hogy legyen jó messzire tőlünk […] Amerika legyen az amerikaiaké, éppen úgy, ahogy Brazília a braziloké, ez minden vágyunk."[432]

Míg a XX. század első évei némi enyhülést hoztak a portugálellenesség tekintetében, az I. világháború következményei ismét növelték a brazilok befelé fordulását. A *Belle Époque* nagyvilági, kozmopolita szelleme nacionalista kampánynak engedte át a helyét.[433] Bár a portugálok a háborúban a brazilokkal

---

[431] Vö. MEADE i.m. 93. Urbán Bálint szíves közlése, hogy Aluísio de Azevedo bár még a köztársaság kikiáltása előtt íródott *O Cortiço* című regényében is nagyon markáns *luzofób* szólamok mozognak. A regény legelvetemültebb figurája a fukar és törtető portugál, aki mindent megtesz azért, hogy társadalmilag feltörjön, gátlástalanságában brutális öngyilkosságba kényszeríti egykori, fekete szeretőjét.

[432] Vö. Adelar HEINSFELD: A ruptura diplomática Brasil-Portugal: um aspecto do americanismo do início da República brasileira, *Associação Nacional de História – ANPUH XXIV. Simpósio Nacional de História*, 2007. http://snh2007.anpuh.org/resources/content/anais/Adelar%20Heinsfeld.pdf (letöltés 2018. március 14.) 2-3. Idézetek u.o.: "[…] combateremos e odiamos o elemento português, que é o que nos corrompe e ceifa a existência, monopolizando tudo e sacrificando nossa população." 2.; "[…] da Europa nada queremos e dela só queremos distância (...) Que a América seja dos americanos assim como o Brasil dos brasileiros é todo o nosso desejo." 3.

[433] Vö. SEVCENKO i.m. 100-101.

azonos oldalon álltak, és ez inkább szimpátiát ébresztett irántuk, a lappangó *luzofóbia* mégis tovább élt, és újra meg újra akár a politikai élet homlokterébe is kerülhetett még az 1920-as években is. Leginkább Prudente de Morais (1894-1898), Hermes da Fonseca (1910-1914) és Epitácio Pessoa (1919-1922) elnöksége idején erősödött fel, majd a brazil függetlenség centenáriumának közös luzo-brazil ünneplése 1922-ben sokat oldott a portugálellenes érzelmeken.[434] Az évtized közepére megint felszínre törtek a nacionalista indulatok, hogy aztán Gilberto Freyre luzo-tropikalizmus elmélete nyomán,[435] az 1930-as évektől ismét enyhüljön és egy időre szinte harmóniává változzon ez a viszony.

João do Rio és João de Barros Atlantisz-projektje 1915 és 1920 között ennek a bonyolult portugál–brazil viszonynak a pozitív irányú befolyásolására született. A két írót az a hit vezérlete, hogy a brazilok és a portugálok szellemi értékeik kölcsönös megismerése és megismertetése révén közelebb kerülnek egymáshoz és valódi megbékélésükhöz, sőt a testvériséghez és az együttműködéshez.[436] Hatni akartak a politikai élet szereplőire is, hogy befolyással legyenek a két állam viszonyára, elősegítve az intenzívebb diplomáciai, kereskedelmi, kulturális stb. kooperációt. Az *Atlântida* elindításával támaszt és barátot kerestek az óceán túlsó partján a luzo-atlantizmus posztkoloniális viszonyai között.

A két író kölcsönösen nagyra értékelte a másik munkáját e program megvalósításában. João de Barros már 1914-ben feltételezte, hogy jelentős részben éppen João do Rio tevékenységének köszönhető, ha a *luzofóbia* lassan eltűnik Brazíliában.[437] (J. do Rio luzo-brazil témájú köteteinek listáját ld. a IX.1.3. mellékletben.) Az *Atlântida* ugyanakkor sok esetben azt a stratégiát választotta, hogy nem beszél a problémákról, nem vesz tudomást a konfliktusokról, inkább elfedi őket a testvériség jegyében. Ez a békülékenység azonban Brazíliában a vadnacionalistákkal szemben nem volt célravezető. João do Rio személyes támadások kereszttüzébe került, részben éppen portugálbarátsága miatt, így maga is a *luzofóbia* szenvedő alanyává vált.

---

434 MEDEIROS i.m. 164.

435 Ez a portugál hódítás pozitívumait domborította ki. Alaptétele: „A kezdettől fogva vegyes brazil lakosság a rasszok viszonyát tekintve valamennyi amerikai társadalom között a legharmonikusabban alakult ki, a csaknem teljes kulturális kölcsönösség légkörében…" FREYRE i.m. 136.

436 Ilyen értelemben beszélt például 1920. január 17-én J. do Rio, mikor előadást tartott a brazíliai portugál kereskedelmi kamarában (*Câmara Portuguesa de Comércio*). Ld. Tudósítás *O Imparcial*, no. 1371. (1920. január 18.), 14.

437 Ld. A República Portugueza e o Brasil, *Gazeta de Notícias,* no. 162. (1914. június 12.), 2.

Kritikák, támadások João do Rio ellen

João do Rio – ma úgy mondanánk – megosztó személyiség volt. Bár újságíróként, krónikásként nagy népszerűségre tett szert az olvasók körében, de néhány ádáz ellenséget is szerzett magának. Személyeskedő támadások érték külseje miatt (többen kiáltó ellentétet láttak sötétebb bőrszíne, polgári származása és arisztokratikus, *dandy* habitusa között), valamint modorossága, sznobsága miatt, végül politikai okokból is. A sajtóban a rendszeres ellenséges cikkezés 1910-ben kezdődött, akadémiai felvételekor. A *Correio da Manhã* a heti eseményeket ismertető rovatában azzal vádolta a tekintélyes testületet, hogy a halhatatlanok sorába túl fiatalon és komolytalan írói teljesítménnyel emelte be Paulo Barreto-t.[438] A következő évben méltatlan karikatúra jelent meg róla és közeli barátjáról, Olavo Bilacról, mely homoszexualitásukra célozgatott, azt gúnyolta.[439] Műveit és személyét érintő élesen ironizáló cikk aztán többször jelent meg az 1915-ben alapított *A.B.C.* hasábjain is.[440] A ma igen durvának és ellenségesnek ható írások hátterében ott voltak a riói sajtóélet korabeli jellegzetességei: a kiélezett piaci verseny a lapok és az újságírók között, az eltérő és hangosan képviselt politikai orientáció, a szenzációhajhászás az eladott példányszám felsrófolása érdekében. Mindehhez alkalmas módszernek tűnhetett a folyamatos kötözködés egy divatos, konkurens újságíró-íróval. A lapok közötti ádáz küzdelemre utal az a rövid hír is, amellyel az *A.B.C.* szerkesztősége szinte fenyegetően üdvözölte az éppen João do Rio által alapított, friss riválisát, az *O Rio-Jornal*t 1918-ban: „Az A.B.C. elragadtatással üdvözli az új gladiátort, aki az arénába lép."[441]

Rio-nak bírálói előbb szemére vetették, hogy dekadens és közönyös a társadalmi problémák iránt, és nem foglal állást politikai kérdésekben. Később, a nacionalizmus feléledésével, hazafiságát kérték számon rajta. Megbélyegezték mint kozmopolitát, illetve felrótták neki, hogy népszerű közéleti ember és született brazil létére jó kapcsolatokat ápol a külföldi kolóniákkal (nemcsak

---

438 Traços da Semana, *Correio da Manhã,* no. 3224. (1910. május 15.), 1. J. do Rio stílusának negatív megítélése évtizedekre kihatott a kánonban elfoglalt helyére, illetve alámerülésére. Ld. pl. SODRÉ i.m. 354. „[…] deslumbrada do simples verbalismo […]." Elvakít az egyszerű verbalizmussal, írja róla máshol SODRÉ i.m. 290.

439 J.C. RODRIGUES i.m. xiii-xiv.

440 Pl. Fernando Borla (no.1. 1915. február 27. 7. és no. 2. 1915. március 6.), Antônio Torres (no. 253. 1920. január 10. 9.), Carlos Maul (no. 279. 1920. július 10. 2.).

441 „O A.B.C. saúda por isso com effusão o novo ladiador que entra na arena." *A.B.C.* no. 159. (1918. március 23.), 11.

a portugállal, de az olasszal is). A *luzofóbia* légkörében ellenfelei[442] ezért hamar rásütötték az *entregizmus* bélyegét, vagyis azt, ami a nacionalisták szemében a legnagyobb bűn volt, hogy megadja magát a külföldi érdekeknek, túlságosan sokat foglalkozik a portugál kolóniával, egyenesen idegen érdekek szócsöve a brazil sajtóban.[443] Gyakori külföldi utazásaiba, illetve a hazaküldött, lelkesült tudósításaiba is belekötöttek, és kifogásolták túlzottnak vélt portugálbarátságát.[444] Ezzel a kritikával egyébként nem egyedül őt illették a brazil szellemi és politikai élet szereplői közül. A *Gil Blas* nacionalistái például egy cikkben 18 nevet soroltak fel (köztük João do Rio-ét is), azzal vádolva őket, hogy a portugálok céljait szolgálják: „Valóban, Brazíliában még a magas értelmiségi körökben is sok a zavarodott és rosszul tájékozott ember, akik nálunk a kezére játszanak a Brazíliát újra gyarmatosító luzitán politikának."[445] (A *luzofilek* és *luzofóbok* ellentétét a háború végén kiélezte a két ország közötti konföderáció ötlete, amelyről a luzo-brazil politika hívei kezdeményeztek közéleti vitát. Az *Atlântida* is teret szentelt a reális alapot valójában nélkülöző kérdésnek. Erről bővebben ld. VII.4.3. fejezet.)

1920-ban, mikor João do Rio létrehozta (valóban, a portugál kolónia anyagi támogatásával) az *A Pátria* című lapot, a politikai elfogultság vádja csak újabb táptalajt kapott vele szemben, annak ellenére, hogy a szerkesztő – bár nem csatlakozott a nacionalistákhoz[446] – számos alkalommal kifejezte hazafiságát, életműve jelentős része pedig köztudottan szülővárosa iránti rajongásáról szólt.

Legkérlelhetetlenebb ellenfelei a sajtóban éppen író- és újságírótársai voltak, akik felszínes, sznob, társasági csevegésnek bélyegzett krónikái, a *Pall-Mall-Rio* sorozat miatt is lecsaptak rá. Humberto de Campos például az *O Imparcial*ban támadta meg kegyetlen paródia formájában, *Pele-Mole Rio de João Francisco João* címmel (szójáték a „bőr" és „gyenge, lomha" kifejezésekkel). Aztán már mindenbe belekötöttek, gúnyolták csodálatát a gyönyörű fekvésű, de akkor még Rio de Janeiro külső, vidékies kerületének számító Ipanema

---

442 Az irodalomtörténészek legádázabb ellenfeleiként Humberto de Campost (1886-1934) és Antônio Torrest (1885-1934) nevezik meg. MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 270-275., W. MARTINS i.m. 356., J. C. RODRIGUES i.m. xii-xiii.

443 Ez a vád olyannyira rögzült az irodalmi emlékezetben, hogy W. Martins nagy irodalomtörténetében még az 1970-es években is visszhangozta. „João do Rio, arauto da colônia portuguesa […]" jegyzi meg, W. MARTINS i.m. 179.

444 J. C. RODRIGUES i.m. XI.

445 „É certo, que no Brazil existem numerosos brazileiros desorientados e pouco esclarecidos, mesmo nas altas camadas intellectuaes, que fazem aqui o jogo da política lusitana de recolonização do Brazil." O „Primeiro de Janeiro" do Porto, *Gil Blas*, no. 93. (1920. november 15.), 5.

446 Vö. A. SARAIVA i.m. 83., 277.

iránt,[447] ahol házat vett (ld. 3. képmelléklet), de kifigurázták Isadora Duncanhez fűződő barátságát is. Mindezen keresztül éppen eredetiségét (eredetieskedését?) bírálták.[448] Tény, hogy a szépen induló társasági krónika sorozatot, a *Pall-Mall-Rio*-t sikerült ezzel tönkretenni, végül már senki sem akart szerepelni benne, kitéve magát Campos durva támadásainak, ezért João do Rio fel is hagyott vele 1917-ben.[449]

A *D. Quixote* című szatirikus lap éppen ebben az időben, 1917 májusában indult, és állandó munkatársai között volt Humberto de Campos és Antônio Torres.[450] Így nem csoda, ha a kiadvány egyik céltáblája kezdettől fogva João do Rio lett. Időről-időre megjelent róla egy-egy karikatúra, gúnyvers vagy csupán néhány odavetett, kellemetlenkedő megjegyzés, gyakran álnév alatt. Más lapokban is előfordult, hogy a vele szembeni ellenszenv a jó ízlés határain túlmenő, személyeskedő hangot kapott. Antônio Torres 1920 októberében például a következőket írta a *Gil Blas* hasábjain:

> Paulo Barreto, aki portugál nemesnek mondja magát annak ellenére, hogy egy etiópiaihoz méltó, vastag alsó ajka és berber módra előre ugró álla van, nemrégiben *Pátria* (Haza) címmel alapított lapot, de inkább *Mátria*-nak [szójáték, a férfias és nőies szembeállítására épül] kellett volna elneveznie (mert minden olyan feminin, amivel Paulo foglalkozik.)[451]

---

[447] Tanúja volt a Rio de Janeiro belvárosától, központi sugárútjától (Avenida Central) 45 percnyi villamosozásra fekvő új, elegáns városrész tervezésének, kiépülésének. Nevet is javasolt a fiatal kerületnek: Praia Maravilhosa (Csodálatos Part), ld. A Praia Maravilhosa című írását, *O Paiz*, no. 11916. (1917. május 23.), 3.

[448] Évekkel Rio halála után nagy sajtóvisszhangot váltott ki egy pszichiáter könyve, mely az írót művei alapján egyenesen orvosi esetként, a romlottsághoz, a bűnözéshez vonzódó, beteg pszichéjű emberként próbálja beállítani. Bár az 1928-as első kiadás után az elutasító kritikák valóságos áradatát vonta maga után, 1934-ben ismét megjelent: Inaldo de Lyra NEVES MANTA: *A Arte e a Neurose de João do Rio* (João do Rio művészete és neurózisa), 2. kiad. Rio de Janeiro, Marisa, 1934.

[449] MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 270-275., J.C. RODRIGUES i.m. xii.

[450] Torres az 1920-as években feltámadó *luzofóbia* jegyében írta legsikeresebb könyveit, támadta a brazíliai portugál kolóniát, az irodalmi életben pedig a luzo-brazil közeledés híveit, legélesebben João do Rio-t és a szimbolista költő, Hermes Fontest (1888-1930), aki egyébként szerzője volt az *Atlântida*-nak is, no. 7. (1916. május), 663. Vö. W. MARTINS i.m. 356.

[451] „Paulo Barreto, que se diz fidalgo, apesar de sua beiçorra etiópica e do seu prognatismo camítico, fundou aí um jornal que ele chama Pátria, mas que deve ser chamado de Mátria (porque, em se tratando de Paulo, tudo é feminino.)" Idézi J.C. RODRIGUES i.m. xiii. Eredeti megjelenés *Gil Blas*, no. 88. (1920. október 14.), 8.

Torresnek egyébként komoly elméleti vitája is volt Paulo Barreto-val. A luzo-brazil testvériséget és az össz-neolatin eszmét is elutasította mint az etnikai alapú nacionalizmus Brazíliában tarthatatlan gondolatát.

> Egy nemzetiség összetevői közül talán a rassz játssza a legkisebb szerepet – írta Torres 1920-ban. – A mai népek között nincs olyan, amely egyetlen homogén fajból formálódott volna ki; némelyik egymástól igen távoli rasszokból tevődik össze. Svájc változatos lakossága körében, a francia, német, olasz eredetűekkel és rétorománokkal, a mai napig jól elkülönül a nagy európai etnikai típusok három ága: a nordikus, a mediterrán és a középső, rövidfejű típus. Az Egyesült Államok összegyűjti minden etnikai eredet reprezentánsait; az osztrák-magyar lakosság valóságos mozaikot alkot emberi sokféleségből, a teutonoktól a hunok magyar leszármazottaiig. Ezek a népek mégis »nemzetet« alkotnak, lelki, politikai és társadalmi értelemben is. Svájc és az USA, bár föderációk, nemzetük erős és stabil egység érzelmileg, valamint a hazafiság és az érdekek harmóniája terén. Brazíliában igen eltérő rasszok képviselői élnek együtt, mégis a blumenaui németeket egyesével kellene alapos etnológiai vizsgálat alá vetni, hogy germánnak tarthassuk őket, és minden S. Pauló-i, minas-i és Rio de Janeiró-i olaszt, spanyolt vagy portugált is csak így lehetne latinnak tekinteni.[452]

[452] „A raça é, de todos os elementos da nacionalidade, talvez o menos activo. Nenhum dos povos contemporaneos é formado de uma raça homogenea; alguns compõem-se de raças distinctas. A Suissa, com a sua população variada, de origem franceza, germanica, italiana e romaica, contém ramos, ainda hoje radicalmente destacados, dos tres grandes typos ethnicos europeus: o typo nordico, o mediterraneo e o brachycephalo central. Os Estados Unidos reunem representantes de todas as stirpes ethnicas; a população austro-húngara forma um verdadeiro mosaico de variedades humanas, desde os teutos até os descendentes magyares, dos hunos. Nenhum destes povos deixa de formar uma „nação", moral, politica e socialmente. A Suissa e os Estados Unidos, paizes federados, são nações de forte e vigorosa unidade, no sentimento, no espírito e na harmonia dos interesses. O Brasil conta exemplares de raças extremas, mas só um cuidadoso estudo ethnologico auctorizaria a classificação de cada allemão de Blumenau como germanico, e de cada italiano, hespanhol ou portuguez, de S. Pailo, de Minas e do Rio de Janeiro, como latino." Senso, consciencia e acracter nacional, *A.B.C.*, no. 267. (1920. április 17.), 15.

Korai halála

João do Rio ellenfelei részéről komoly morális nyomásnak volt tehát kitéve, minél inkább elkötelezte magát a luzo-brazil politika mellett. Utolsó éveinek zaklatottságát a kortárs megfigyelők is regisztrálták. Az I. Brazil Köztársaság fővárosába két fontos visszaemlékező is elkalauzolja olvasóit, Gilberto Amado (1887-1969) és a már idézett Luiz Edmundo, mindketten úgy emlékeznek, hogy João do Rio-t senki sem szerette, mindenki támadta.[453] Ami nyilván túlzás, vagy a szellemi közélet szubjektív érzékelésére utal, ahol az ellenséges hangok harsányabbak, mint a barátiak. Túlzás, mert Paulo Barreto-nak élete végéig és halála után is számos tisztelője és barátja volt Rio de Janeiróban és más brazil nagyvárosokban, művei és előadó körútjai nyomán. A portugál és az olasz közösségek részéről pedig különösen sok megbecsülést kapott.[454] Egymást érték például az ünnepségek, amelyekkel 1919-es európai útjáról hazatérve kedveskedtek neki. Az emigránsok valóban hálásak voltak a népszerű újságírónak szimpátiájáért.[455] Ezek a gesztusok azonban csak tovább provokálták az 1920-21-ben felerősödő támadásokat, melyek az életrajzírók szerint végül kétségtelenül hozzájárultak João do Rio korai halálához. „1921-ben, Szent Iván éjjelén, mindennapi, kimerítő szerkesztőségi munkája befejeztével, útban ipanema-i lakása felé Paulo Barreto-t az Avenida Atlântica aszfaltján csendesen haladó taxiban érte a halál."[456] Szívroham. Csupán 39 éves volt.

Az elhunytat a hajnali órán visszavitték az *A Pátria* szerkesztőségébe, a szomorú hír futótűzként terjedt a városban, és a hirtelenjében felállított ravatalhoz szinte azonnal áramlani kezdtek az emberek, végeláthatatlan tömegben. A temetésre 1921. június 24-én délután került sor a Rio de Janeiró-i Keresztelő Szent János temetőben (Cemitério de S. João Baptista). A koporsót kísérő menet hatalmasra duzzadt, az *A Pátria* szerkesztőségétől, a ten-

---

453 Vö. J. C. RODRIGUES i.m. xii-xiii. Gilberto AMADO: *Mocidade no Rio e Primeira Viagem à Europa*, Rio de Janeiro, José Olympio, 1956. és Luiz EDMUNDO: *O Rio de Janeiro do meu tempo*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1938.

454 A brazíliai olaszok lelkesen fogadták a háború utáni cikksorozatát, *A Itália, onde se enconta a vitória* (Olaszország, mely győzelmet aratott) címmel, olasz személyiségekkel készített riportjait és azt az álláspontját, hogy az olasz igényeket támogatta Fiume és Trieszt hovatartozásának ügyében. Vö. MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 335.

455 LEVIN (2002) i.m. életrajzi kronológiája. MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 334-335. *Atlântida*, no. 41. ([s.d.] 1919.), 638-640.

456 "Na noite de S. João do ano 1921, regressando à sua casa de Ipanema, depois da quotidiana e árdua tarefa jornalística, Paulo Barreto morria no taxi que suavemente deslizava sobre o asfalto da Avenida Atlântica." TEIXEIRA – BARROS i.m. 9.

gerpart érintésével vezetett az út. Az üzletek zárva tartottak, az ünnepségeket lemondták, az egyesületi zászlókat félárbócra eresztették. A taxisok aznapra ingyenes szállítást ajánlottak a gyászolóknak, akik között egyszerű munkásemberek, újságírók, művészek, politikusok, üzletemberek, valamint intézmények – az Akadémia, az újságíró szervezetek, a politikai pártok – képviselői is ott voltak. A brazil főváros így búcsúzott krónikásától, a legrióibb rióitól.[457] A ravatalnál az *A Pátria* szerkesztői és tudósítói nevében a közismert fiatal sportember és sportriporter, Dr. Paulo Magalhães (1900-1972) mondott néhány szót, a sírnál pedig Maurício de Lacerda (1888-1959) jogász-újságíró, korábbi parlamenti képviselő, az elhunyt közeli barátja tartotta a búcsúbeszédet.[458]

A következő napokban a sajtóban számos méltatás jelent meg Paulo Barreto-ról, nagy terjedelemben. A nekrológok rendkívüli alkotói termékenységét (rövid pályája során mintegy 50 kötetet publikált), professzionalizmusát és újító eredetiségét emelték ki. A lapok hasábokon keresztül sorolták a részvétnyilvánításokat az ország minden tájáról. Hírt adtak az elhunyt lelki üdvéért mondatott misékről. (Inkább a gyászolók igénye, mint Barreto hite szerint, hiszen ő egész életében nem kötődött sem a pozitivista, sem a katolikus egyházhoz.) Valódi nemzeti gyász kísérte a váratlan halálesetet, de megemlékezések voltak külföldön is (Lisszabonban, Buenos Airesben).

Rio de Janeiróban az író emlékének ápolására, egyben jótékonysági céllal (pl. árva gyermekek támogatása) már július elején létrejött a Paulo Barreto Luzo-brazil Központ *(Centro Luso-Brasileiro Paulo Barreto)*, ami aztán még 1931-ben is működött.[459] A kulturális Atlantisz eszméjének jegyében özvegy édesanyja João do Rio értékes könyvtárát a brazíliai portugál kolónia legfontosabb kulturális intézményének, a *Real Gabinete Português de Leitura*-nak (erről bővebben ld. V.2. fejezet, illetve ld. 1. képmelléklet) adományozta. A barátok és az olvasók körében évtizedeken keresztül élénken élt Paulo Barreto emléke, halála évfordulóján népes csoport kereste fel a sírját, és néhányan ipanema-i házában (ld. 3. képmelléklet) gyűltek össze egy-egy vacsorára. A portugál kolónia is mindvégig kegyelettel viseltetett iránta.[460] Szülővárosában utcát és könyvesboltot is elneveztek róla. Lisszabonban

---

457 J. C. RODRIGUES i.m. xv.

458 Ld. *O Imparcial,* no. 1289. (1921. június 24.), 1., no. 1290. (1921. június 25.), 3.; *O Paiz*, no. 13396. (1921. június 24.), 3-4. és no. 13397. (1921. június 25.), 7.

459 *O Imparcial*, no. 1299 (1921. július 4.), 3. *Fon-Fon*, XV. évf. no. 29. (1921. július 16.), 30.

460 Ld. a *Fon-Fon* fényképes beszámolóját, XVIII. évf. no. 26. (1924. június 28.), 68. Jarbas de Carvalho O halito de rosas (Rózsaillat) címmel írt az eseményről, *O Paiz*, no. 15242. (1926. július 14.), 3. Az ötödik évfordulón az *O Imparcial*, no. 5606. (1926. június 23.), 3. arról tu-

pedig, ahol a salazarizmus emlékezetpolitikája felmelegítette a luzo-brazil testvériség eszméjét,[461] köztéri portréját is felavatták, 1950. május 3-án (ld. 9. képmelléklet). Álvaro de Brée alkotását, João do Rio emlékoszlopát az őt ábrázoló domborművel a róla elnevezett téren (Praça João do Rio) állították fel, ahol ma is látható.

dósított, hogy a brazíliai portugálok szentmisét rendeltek lelki üdvéért a São Francisco de Paula templomban, majd közösen felkeresték a sírt.

[461] TEIXEIRA – BARROS i.m. 4.

IV.
A BRAZIL I. VAGY RÉGI KÖZTÁRSASÁG: TÁVOLSÁGTARTÓ TESTVÉR A „MÁSIK PARTON”

. . . . . .

IV.1.
Császárságból köztársaságba – búcsú a portugál politikai modelltől és a dinasztiától

Evidencia, de szempontunkból döntő jelentőségű tényező, hogy a dél-amerikai országok közül Brazília az egyetlen, mely nem a spanyol, hanem a portugál nyelvi-kulturális örökség hordozója. Ugyanakkor már a függetlenség első évszázada alatt is egyre nyilvánvalóbb, hogy az egykori gyarmat területileg és természeti kincseit tekintve, demográfiai, valamint politikai és gazdasági értelemben is túlnő Portugálián, és erősen „elhúzza" a több kontinensre kiterjedő luzofón világ súlypontját. Brazília lakóinak száma a statisztikai hivatal által közölt,[462] becsült adatok alapján 1823-ban 5 025 000 fő,[463] míg a népszámlálás szerint 1920-ban már 30 635 605. Közben Portugália európai területeinek lakossága 1821-ben becslések szerint alig több mint 3 millió,[464] és az 1920-as évek közepére sem éri el a 6 milliót.[465]

A függetlenné vált latin-amerikai országok között a Brazil Császárság (1822-1889) egyedi jellegét részben a monarchikus államforma fennmaradása adta.[466] 1822 szeptemberében a portugálok egykori gyarmata (1815 óta emancipált birodalomrész) kiszakadt ugyan a közös királyságból, de már az év végén, december 1-én örökös császárt és védelmezőt (*Imperador e Defensor Perpétuo do Brasil*) koronáztak Rio de Janeiróban. Az uralkodó Bragança I. Péter (1822-1831), korábban portugál trónörökös, ha Lisszabonnak nem is, de a dinaszti-

---

462 *IBGE – Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística* http://www.ibge.gov.br/home/ (letöltés 2016. augusztus 29.) Brazíliában az első országos népszámlálást 1872-ben végezték.

463 Az adat bizonytalanságát mutatja, hogy az 1819-es populációt pl. Boris Fausto csupán 3,6 millióra teszi. Vö. FAUSTO i.m. 80.

464 J. H. SARAIVA i.m. 265.

465 Vö. M. B. da CRUZ i.m. 196.

466 A függetlenné válás brazil sajátosságairól bővebben ld. Miguel DANTAS DA CRUZ – Domingo LILÓN – NAGY Marcel – José Antonio SÁNCHEZ ROMÁN – SANTOSNÉ BLASTIK Margit – SEMSEY Viktória – SZILÁGYI Ágnes Judit: *Latin-Amerika 1750-1840 – A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig*, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2013, 99-101., 217-221.

ának megtartotta Brazíliát, és ez a különös családi és politikai kapocs évtizedekig meghatározó maradt a két ország viszonyában.

Míg Spanyol-Amerikában 1820-23 között nyolc független állam formálódott, majd tovább töredezve, a XX. század elejére kialakult a mai tizenkilenc spanyol hivatalos nyelvű köztársaság, a dél-amerikai portugál gyarmat nemcsak a monarchikus államformát, de egységét is megőrizte, sőt területi gyarapodást is elkönyvelhetett függetlenné válása után. Acre 1903-as megszerzésével alakult ki mai, 8.514.876,599 km^2-es kiterjedése.[467] Tekintélyes mérete alátámasztotta a birodalmi tudatot, a regionális nagyhatalmi ambíciókat, és az itt vizsgált korszakra egyértelművé váló, az USA felé forduló, magát bizonyos vonatkozásokban vele egyenrangú nemzetközi partnernek tekintő külpolitikai orientációt mint olyan tényezőket, melyek fokozatosan teljesen eljelentéktelenítették a Portugáliához fűződő viszonyt. Ahhoz, hogy Brazília felívelő periódusaiban regionális, kontinentális és bizonyos vonatkozásokban akár globális tényezőként értékelhesse önmagát,[468] szüksége volt erre az eltávolodásra.

IV.1.1.
A monarchia vége

(Kialakul a tagállamok köztársasága)

A brazíliai monarchia bukását a XIX. század utolsó harmadában a társadalmi-politikai elit különböző vezető csoportjai közötti versengés készítette elő, és az 1889. november 15-i események alapvetően a hadsereg kezdeményezésére mentek végbe.

> 1889. november 11-én katonák és civilek, mint Rui Barbosa, Benjamin Constant, Aristides Lobo és Quintino Bociúva találkoztak Deodoro da Fonseca marsallal, akit arról próbáltak meggyőzni, hogy álljon az élére a monarchiaellenes mozgalomnak. […] 1889. november 15-én a kora reggeli órákban a hadsereg élére állt, és a hadügyminisztériumhoz vonult, ahol a monarchista vezetők gyülekeztek. Itt történetünk egy zavaros fejezetéhez érkeztünk, mellyel kapcsolatban több változat is létezik, ám nem tudható ponto-

[467] *IBGE* adatok.

[468] A 2010-es évekre Latin-Amerika legnagyobb, a világ 7. gazdasága lett, 2011-ben a brazil GDP 2 293 milliárd dollár volt, bár a növekedés üteme azóta lassult. 2014 júliusa és 2015 márciusa között Brazília a BRICS országok soros elnöki tisztét látta el. *BRICS – Ministry of External Relations* http://brics.itamaraty.gov.br/ (letöltés 2016. augusztus 29.)

san, hogy aznap Deodoro da Fonseca valóban kikiáltotta-e a köztársaságot, vagy csupán legyőzöttnek tekintette a kormányt. Akárhogy történt is, másnapra a monarchia bukása teljessé vált. Néhány nappal később a császári család száműzetésbe vonult.[469]

Boris Fausto így írja le azt az eseménysort, amely a nyitánya lett a korszaknak, amit a brazil történelemben az Első vagy Régi Köztársaság névvel jelölnek (*I. República* vagy *República Velha*, 1889-1930).

Kialakul a tagállamok köztársasága

1889 novemberében Rio de Janeiróban ideiglenes kormány alakult, Deodoro da Fonseca marsall vezetése alatt (1889-1891). Fonseca és utóda, Floriano Peixoto, „a vasmarsall" elnöksége (1891-1894) a brazil történelemben a Kard Köztársasága (*República da Espada*, 1889-1894) elnevezést kapta. Hiszen míg a lakosság túlnyomó része teljes passzivitást tanúsított a császárság megdöntését követően formálódó rendszer alakításában, a katonák nagy szerephez jutottak a monarchia bukásával előállt legitimációs válság leküzdésében. A katona-elnökök diktatúráját[470] – a francia forradalom történetéből vett kifejezéssel – katonai jakobinizmusként (*jacobinismo militar*) is szokták jelölni. Ebben az időszakban olyan régi politikai konfliktusok éleződtek ki, mint a centralizáció és a föderalizmus, a liberalizmus és a pozitivizmus, valamint a republikánusok és monarchisták ellentéte. Vitáik áthatották az alkotmányozó kongresszus (1890. november 4-étől 1891. február 24-ig tartó) üléseit is, ahol nem a mai értelemben vett pártok, hanem az erővonalak mentén formálódó klubokba és frakciókba rendeződött politikai tényezők harcoltak egymással. Végül elkészült az észak-amerikai példa és a pozitivizmus hatását tükröző, 1891-es alkotmány, amely máig ható érvénnyel jelölte ki a brazil állam, a prezidenciális és föderális köztársaság kereteit.[471] Ugyanakkor végleg zárójelbe tette a Portugáliától örökölt, monarchikus politikai struktúrát. Megtörtént a három hatalmi ág, valamint az állam és az egyház szétválasztása.

---

469 FAUSTO i.m. 140.

470 Wittman Tibor alkotmányos diktátorokat emleget az új rendszerrel kapcsolatban. WITTMAN Tibor: *Latin-Amerika története*, 2. kiad. Budapest, Gondolat 1978. [1971], 333.

471 Szövegét eredetileg a hivatalos közlöny, a *Diário do Congresso Nacional* 1891.február 24-i számában publikálták, elektronikusan hozzáférhető a brazil képviselőház honlapján: http://www2.camara.leg.br/legin/fed/consti/1824-1899/constituicao-35081-24-fevereiro-1891-532699-publicacaooriginal-15017-pl.html (letöltés 2017. február 24.)

> Megszilárdult az általános és közvetlen szavazáson alapuló választási rendszer és eltörölték a vagyoni cenzust – írja Boris Fausto. – Minden 21. életévét betöltött brazil állampolgár választójogot kapott. Kivételt képeztek ez alól bizonyos csoportok, mint például az analfabéták, a koldusok és a sorkatonai szolgálatot teljesítők. Az alkotmány nem tesz említést a nők választójogáról, de implicite kifejezi, hogy nők nem szavazhatnak.[472]

(A jogkiterjesztés folyamatában a nők 1932-től, az írástudatlanok csak 1988-tól váltak választóvá.) Az 1891-ben rögzített alkotmány, melynek megszövegezését döntően Rui Barbosa végezte, évtizedekre stabilnak bizonyult, 1934-ig volt érvényben, és jelentősebb reformjára csupán egyszer, 1926-ban került sor (*Emendas Constitucionais de 1926*). Az alapokmány szerint a császárság provinciái a föderális köztársaság tagállamaivá alakultak. Az államfő az erős felhatalmazással rendelkező köztársasági elnök lett, akit a közvetlen választások (elnöki rendszer) alapján négyéves mandátummal ruháztak fel. A törvényhozás, más néven a kongresszus továbbra is kétkamarás maradt (képviselőház és szenátus). A szavazást nem tették sem kötelezővé, sem titkossá, ami visszaélésekre adott módot.

A köztársasági rendszer megszilárdulásával a hadsereg politikai szerepe háttérbe szorult, az első civil elnök, és akit elsőként választottak közvetlenül, Prudente de Morais (1894-1898) volt, az őt követő államfők között a régi köztársaság idején már csupán egy katonát találunk, Hermes da Fonseca marsallt (1910-1904). Az ő megválasztását megelőző kampány ugyanakkor nem tisztán az elit berkein belül, hanem komolyabb népi részvétel mellett, valódi versengésként zajlott le, Brazília történetében először. Különösen riválisa, Rui Barbosa[473] (1849-1923) mellett mozdult meg jelentős támogatói bázis, az úgynevezett civilista kampány (*Campanha Civilista*) keretében, és látványos küzdelmet eredményezett a jelöltek között. Ennek ellenére az egész korszakról elmondható, hogy a politikai akarat kifejezése a lakosságnak csupán egy szűk körét (a népesség mindössze 1,4% – 5,7%-át) érintette.[474] Bár 1910-ben Hermes

---

[472] FAUSTO i.m. 151.

[473] Barbosa a korszak nagytekintélyű polihisztora, jogász, politikus, diplomata. Fiatal korától elkötelezett abolicionista. Liberális álláspontja nagy mértékben érvényesült az alkotmányozási folyamatban. Volt pénz- és igazságügy miniszter; 1890-től haláláig Bahia állam szenátora; 1908-19-ig a Brazil Irodalmi Akadémia elnöke. Nemcsak az 1910-es, de az 1914-es és az 1919-es választáson is a második helyen végzett a köztársasági elnöki posztért folytatott küzdelemben. Az adatokat vö. *Fundação Casa de Rui Barbosa* http://www.casaruibarbosa.gov.br/ (letöltés 2016. január 7.)

[474] FAUSTO i.m. 158.

da Fonseca lett az elnök, személye és tevékenysége annyira kiélezte a civilisták és militaristák ellentétét, hogy az országban polgárháborús helyzetig fokozódott a nyugtalanság. A Rio de Janeiró-i kormány központi katonaságot rendelt a lázadások gócpontjaiba, az észak-keleti Alagoas, Ceará, Bahia és Pernambuco államba, és 1912 januárjában hadihajói a föderáció saját területét, Salvador városát lőtték. Pandiá Calógeras 1930-ban ennek kapcsán így fogalmazott: „Szerencsétlenségünkre a felelőtlenségnek olyan váratlan hulláma indult el, hogy majdnem mindent megsemmisített, ami 1894 és 1910 között nagyszerű civil elnökeink erőfeszítései nyomán létrejött."[475]

Az I. Köztársaság történetét végigkísérték az egyes, különösen a legerősebb tagállamok – São Paulo, Minas Gerais és Rio Grande do Sul – azon törekvései, hogy sajátos érdekeiket föderális szinten minél inkább érvényesítsék. Ehhez monopolizálni igyekeztek az országos politikát. Egy 1913-as szóbeli megállapodás, az úgynevezett *Pacto de Ouro Fino* rögzítette a minasiak és a paulisták egyezségét arról, hogy kölcsönösen segítik egymást a köztársasági elnöki pozíció megszerzésében. 1891 és 1930 között 15 elnököt választottak meg Brazíliában. Közülük hatan a São Pauló-i, öten a Minas Gerais-i érdekkörhöz tartoztak. Mivel az első a legnagyobb kávétermelő, a másik pedig jelentős tejtermelő tagállam volt, némi leegyszerűsítéssel és iróniával ezt a váltakozást a brazil történelemben „tejeskávé szisztémának" nevezik.[476]

IV.1.2.
A száműzött császár és emlékezete

Miután II. Péter császár távozott a hatalomból és Brazíliából is, végleg megszakadt a dél-amerikai országot a portugál monarchiához fűző dinasztikus kötelék. Természetes, hogy a majdnem öt évtizedes uralkodás (1831/1840-1889) után elmozdított Bragança uralkodó első európai állomása legközelebbi rokonainál, Lisszabonban volt. 1889. november 17-én szállt hajóra és december 7-én kötött ki a portugál fővárosban, ahol akkor nővérének unokája, I. Károly (1889-1908) uralkodott. A száműzött császár, miután az udvarnál vendé-

[475] "Por mal nosso, uma corrente inesperada de irresponsabilidade se formou e quase destruiu todos os esforços reconstrutores dos grandes presidentes civis, de 1894 a 1910." João Pandiá CALÓGERAS: *Formação histórica do Brasil*, 8. kiad. São Paulo, Editora Nacional, 1980. [1930], 338.

[476] Ennek a megfogalmazásnak, illetve magának a rendszernek az újragondolása az 1980-as évektől folyamatos a brazil történettudományban. Ld. Cláudia M.R. Viscardi kutatásait, például már idézett kiváló tanulmánya VISCARDI (2001) i.m. 86.

geskedett, felkereste Portugália nagyvárosait, Coimbra-t és Portót is. Feleségét, Terézia Krisztinát a portói tartózkodás alatt, december 28-án érte a halál.[477] Portugáliából távozva 1890-91-ben Péter európai fürdőhelyeket keresett fel (Vichy, Baden-Baden). Ekkor már rossz egészségi állapotban volt. Cukorbetegség hatalmasodott el rajta, kedélyét megtörték az átélt drámai események. Végül 1891 októberében érkezett Párizsba, ahol néhány hét múlva, december 5-én tüdőgyulladásban maga is elhunyt. Haláláról részletesen megemlékezett a brazil sajtó, számos cikk jelent meg például az *O Paiz*–ban.[478]

A császár és a császárné földi maradványai előbb Lisszabonba kerültek, a Bragança-k panteonjába (a São Vicente de Fora templomba). Miután Brazíliában 1920-ban érvénytelenítették a császári család kitiltására vonatkozó rendeletet,[479] 1921-ben a hamvakat átszállították az óceánon, és előbb a Rio de Janeiró-i régi katedrálisban (Igreja Nossa Senhora do Carmo da Antiga Sé), majd II. Péter születésének 100. évfordulóján, 1925 decemberében Petrópolis frissen felszentelt, bár teljesen még be nem fejezett, új nagytemplomában (Catedral de São Pedro de Alcântara) helyezték el, a család kívánságával is összhangban.[480] (Petrópolisban volt a császári család nyári rezidenciája, kedvenc tartózkodási helye.) A kapcsolódó eseményekre ünnepélyes keretek között, nagy nyilvánosság előtt került sor, a portugáliai és brazíliai helyszíneken egyaránt jelentős tömeg kísérte a koporsókat. A sajtó is komoly érdeklődést tanúsított, és terjedelmes képriportokat közölt a részletekről.[481] A császári pár földi maradványainak hazatérése nemcsak monarchisták és republikánusok megbékélésére adott alkalmat, de a luzo-brazil barátság, testvériség szimbolikus pillanata, a luzo-atlanti politika sikere is volt egyben.

Magyar vonatkozású érdekesség, hogy a brazil császári síremléket a budapesti lapokban megjelent több cikk is egy magyar szobrász, Alexander Finta (Finta Sándor, 1881-1958) alkotásaként említi.[482] A művész emigráns vándor-

---

477 Amado Luiz CERVO – José Calvet de MAGALHÃES: *Depois das Caravelas – As relações entre Portugal e o Brasil, 1808-2000*, Lisboa, Instituto Camões, 2000, 157.

478 *O Paiz*, no. 3510. (1891. december 6), no. 3511. (1891. december 7), no. 3512. (1891. december 8).

479 Az 1920. szeptember 30-i 4.129. számú dekrétummal.

480 N. H. VIEIRA i.m. 136.

481 Pl. képriportok Rio de Janeiróból és Lisszabonból, *Fon-Fon*, vol. 15. no. 3. (1921. január 15.), 24. és no. 5. (1921. január 29.), 15. Illetve *O Malho*, no. 1210. (1925. november 21.), 29. és no. 1213. (1925. december 12.), 29, 31.

482 Vö. például a Magyar ember a világban című cikk *Az Est*-ben (1933. december 2.), 15. A hasonló, rövidebb újságcikkek feltehetően a Kornis Gyula által közölt pályaképre mennek vissza, amit szerzője amerikai útjáról hazatérve, a Fintával való személyes találkozás nyomán írt. KORNIS Gyula: Magyar ember Amerikában című cikke eredetileg a *Budapesti Hir-*

lása során néhány évet (1920-23) valóban eltöltött Brazíliában, ahol A. Finta de Aba néven komoly sikereket ért el. Ő volt például 1922-ben a Rio de Janeiróban rendezett centenáriumi kiállítás szobrász-igazgatója,[483] de a brazíliai források a mauzóleum[484] illetve a császár újratemetése kapcsán nem említik a nevét. Szerepének tisztázásához további kutatások szükségesek, például a túrkevei múzeum anyagában, ahol hagyatéka található.

1939-ben Getúlio Vargas köztársasági elnök ünnepélyes keretek között ismételten felavatta a petrópolis-i katedrálisban kialakított császári mauzóleumot. A köztársaság 1889-ben radikálisan szakított a portugál-brazil dinasztiával, mint a monarchia megtestesítőjével, 50 év elteltével azonban a nemzeti uralkodóház tagjai iránti kegyelet az Új Állam (*Estado Novo*) emlékezetpolitikájának elemévé vált. A Vargas-rendszer a császárságot egyfajta aranykorként mutatta fel, miközben igen kritikusan értékelte közvetlen politikai előzményét, az általa Régi Köztársaságnak nevezett időszakot.

Az igaz, hogy az államforma kérdésében két évtizeden keresztül (amikor Brazília már köztársaság volt, de Portugália még királyság) nem volt összhang a két ország között, és ez némileg gátolta a luzo-brazil közeledés kibontakozását is, főként brazil részről. A monarchia (és történelmi arca, a portugál gyarmatbirodalom) restaurációs félelmeket keltett a riói elitben, táplálta a nacionalizmust és a *luzofóbiát*. Viszont a testvériség eszméjének építőköve lett a republikánus alap 1910 után, mikor már két köztársaság kapcsolatára hivatkozhattak a luzo-brazil gondolat hívei,[485] akik a portugál monarchia közös örökségét igyekeztek a legkonfliktusmentesebben beépíteni a brazil nemzeti emlékezetbe, és a hatalmas és szépreményű dél-amerikai köztársaságra mint a portugál monarchia legnagyszerűbb művére tekintettek. Ehhez

---

lap-ban jelent meg (1930. január 5., a címoldalon), és kötetbe szerkesztve, u.ő. *Kultúra és nemzet,* Budapest, Franklin, 1930, 165-178.

[483] Alexander Finta de Aba az 1922-es centenáriumi kiállítás vezető szobrásza volt, és ő tervezte az Államok Pavilonja (*Edifício dos Estados*) főbejáratát díszítő monumentális szoborcsoportot. Erről, és a 46 közreműködő szobrászról, segédről készült fotó megjelent a brazil sajtóban. A kép centrumában „autor do projecto e diretor da sua execução" („a tervező és a kivitelezés vezetője"), a neves magyar művész, Finta de Aba látható. *Fon-Fon*, no. 24. (1922. június 17.), 26.

[484] Az 1925 körül készült és jelenleg is látható márvány síremlék alkotóiként Petrópolisban a francia Jean Magrou-t (1869-1945) és a brazil Hildegardo Leão Veloso-t (1899-1966) tartják számon.

[485] Vö. Lucia Maria Paschoal GUIMARÃES: Portugal e Brasil em diferentes vozes: a revista Atlântida e a "causa" luso-brasileira nos anos de 1915-1920, a *XI. CONLAB kongresszus* (Salvador, 2011) előadásai között, 1-16. http://ric.slhi.pt/docs/Extras/0000000546.pdf (letöltés 2014. március 26.), 14.

a luzo-brazil közeledés elméleti folyóirata, az *Atlântida* ugyan keveset tett hozzá, mert szerkesztői, J. Barros és J. do Rio meggyőződéses republikánusok voltak, akik semmilyen módon nem kívántak hozzájárulni a letűnt monarchiák glorifikálásához.

IV.1.3.
Lisszabonnak nincs többé elsőbbsége

A brazil köztársaság kikiáltását követően Portugália partnerként a nagy európai országok mellett a külpolitika és a gazdaság szempontjából egyre inkább háttérbe szorult. Nemcsak azért, mert a portugál-brazil Bragança-k által szimbolizált európai monarchizmustól egyre inkább eltávolodva, Rio de Janeiro az Amerikák köztársasági és liberális ideálját követte, hanem azért is, mert a portugálok gyenge gazdasága nehezen bírta a versenyt az erős konkurenciával. Meglepő módon még rendszeres hajójáratot sem tudtak fenntartani egykori gyarmatukkal. Így gyakran az információ is csak kerülő úton jutott el az egyik luzofón fővárosból a másikba. Például a brazil kereskedelmi kamara lapja, a *Revista da Associação Comercial do Rio de Janeiro* 1911-ben a portugál gazdasági viszonyok ismertetését francia forrás alapján végezte el, részletezve a portugál–francia kapcsolatokat, ugyanakkor világossá téve azt is, hogy általában a nemzetközi összehasonlításban és kifejezetten Brazília számára is a korabeli portugál gazdaság mennyire jelentéktelen tényező.[486]

1916-ban az *Atlântida* folyóirat hasábjain Moreira Teles vette számba Portugália veszélyes konkurenseit, és arra figyelmeztetett, hogy a portugál kereskedelem visszaesése a brazil piacon főként a riválisok rátermettségének köszönhető. Emellett felemlített egy hosszú ideje meglévő akadályozó tényezőt: „Ismét beszédtéma lett a Brazíliába indítandó portugál hajójárat kérdése. Jelenleg valamennyi politikai, kereskedelmi és pénzügyi szervezet elkötelezett amellett, hogy megoldja ezt a régi problémát, ami olyannyira fontos, hogy a portugál gazdasági fellendülés fő tényezője."[487] A háborús helyzet nem segítette elő a kedvező fordulatot. Így 1919-ben a probléma továbbra is fennállt.

---

[486] *Revista da Associação Comercial do Rio de Janeiro*, vol. 8. no. 36.(2), (1911. december 20.), 3. http://docvirt.com/docreader.net/DocReader.aspx?bib=acrjrevistas&pagfis=43394 (letöltés 2016. augusztus 29.)

[487] „Volta novamante a fallar-se na carreira de navegação portugueza para o Brazil. Actualmente todas as entidades politicas, comerciaes e financeiras estão empenhadas na solução do velho problema, que pela sua magna importancia representa o principal factor do resurgimento economico de Portrtugal." *Atlântida*, no. 13. (1916. november 15.), 62.

Az *Atlântida* ekkor üzletembereket, diplomatákat és hajózási szakembereket kérdezett meg róla. Mindannyian kiemelték, hogy a hajóközlekedés a két ország között elengedhetetlen lenne a kereskedelem és az információáramlás fejlődéséhez, és Portugália számára valóságos nemzeti ügy, éppen „[…] annyira komoly hatással van a [portugál] nemzet jövőjére, mint a luzo-brazil kapcsolatok gyümölcsöző elmélyítésére."[488] A nyilatkozók szerint a kezdeményezést azonban a kormánynak kellene elindítania, nem elég, ha magánszemélyek szorgalmazzák. A megkérdezett külügyminisztériumi tisztviselő viszont arról beszél a folyóiratban, hogy a portugál minisztérium lényegében tehetetlen ez ügyben a brazil fél érdektelensége miatt.

A külső partnerekhez való brazil viszonyulás ugyanis jelentősen megváltozott az I. Brazil Köztársaság időszakában. A századfordulón kezdődött és az első világháború alatt és közvetlenül azt követően a külpolitikai orientációban véglegesen megtörtént a súlypont-áthelyeződés Londonról Washingtonra, bár kulturális referenciaként Párizs még évtizedekig tartotta pozícióit, ahogy a brazil elit a német példát is éberen figyelte, főként katonai és oktatási kérdésekben. A francia mentalitás erős befolyása a brazilra annak köszönhető – írja 1917-ben João de Barros az *Atlântida* hasábjain –, hogy „a brazilok Franciaország szerelmesei, leginkább olyan erényei miatt, mint a világos gondolkodás, az intelligencia, a harmónia, ezekből ered e nagy nép tehetsége ahhoz, hogy az egész világ fölébe kerekedjen, és ezek közvetlenül a görög-latin szellemiség világosságából, intelligenciájából és harmóniájából származnak."[489]

Az európai referenciák között az I. világháború előtt több vonatkozásban (oktatási vagy katonai kérdésekben, illetve külkereskedelmi partnerként) a németek az előkelő második helyen álltak a britek mögött. A háborús helyzet megrendítette ugyan a németek pozícióit, de a békekötés után arra törekedtek, hogy újra megerősítsék befolyásukat a térségben. A luzo-brazil közeledést szorgalmazó atlantidák, akik a háborús években a neolatin szolidaritás mellett kötelezték el magukat, tartottak a német előretöréstől.[490] A brazil kormánypolitika azonban néhány év alatt túllépett ezeken az aggodalmakon. Például 1926-

[488] „[…] que tão intimamente se prende com o futuro nacional e com o estreitamento profícuo das relações luso-brasileiras." *Atlântida*, no. 37. (1919. h.n.), 118.

[489] „[…] os brasileiros amam na França, acima de tudo aquelas qualidades de clareza, de inteligência, de harmonia que deram ao génio dêsse grande povo a sua hegemonia sôbre todo o mundo, e que vêm, directamente, da clareza, de inteligência, de harmonia das criações greco-latinas." João de Barros: O Brasil e a guerra, *Atlântida*, no. 25. (1917. november 15.), 158.

[490] Pl. ezt a félelmet tükrözi pl. az N. S. aláírással jegyzett cikk, Sobre um programa de expansão económica címmel, *Atlântida*, no. 40. (1919. július), 499-501.

ban, amikor a német Meteor kutatóhajó engedélyükkel felkereste a brazil partokat – Fischer Ferenc leírása szerint –, ott szívélyesen és a legmagasabb szinten fogadták (kapitánya, Fritz Spiess, a köztársasági elnöknél, Arthur Bernardesnél audiencián vett részt, és az államfő több minisztere kíséretében a hajót is felkereste). Spiess korvettkapitány a látogatást értékelve kiemelte: „úgy éreztük, hogy a brazil ipar és tudomány nagyon is tudatában van annak, hogy az észak-amerikai és a francia befolyás ellenére milyen sokat köszönhet a német iparnak és a német tudománynak."[491]

IV.1.4. Portugál kezdeményezés, brazil érdektelenség – kísérlet a kétoldalú kereskedelmi és hajózási egyezmény megkötésére

Brazília a portugál kiviteli cikkek első számú felvásárlója volt az 1890-es években, azonban az exportja számára a kis európai ország nem volt az első tíz partner között sem. Ugyanakkor a brazíliai kereskedelmi lehetőségek a portugál cégek szempontjából különösen felértékelődtek az évtized elejének pénzügyi válsága folytán.[492] Bár lisszaboni gazdasági körökben éles elvi viták folytak arról, hogy a kilábalás útját vajon a szabadkereskedelem vagy a protekcionizmus jelenti, abban teljes konszenzus alakult ki, hogy a portugál érdekeket tekintve igen fontos lenne egy olyan kereskedelmi egyezményt kötni Brazíliával, amely segítené a portugál termékek forgalmazóit a brazil színtéren, akik így konkurenseikkel szemben bizonyos előnyökhöz juthatnának. Ennek érdekében I. Károly portugál király tárgyalódelegációt küldött Brazíliába, még Deodoro da Fonseca elnöksége idején, 1891 júliusában, Fernando Matoso dos Santos (1849-1921) professzor, vámügyi főfelügyelő, rendkívüli és meghatalmazott miniszter vezetésével. A megegyezés elvi keretei létre is jöttek, és a megszövegezett egyezményt a brazil kongresszusnak 1892 folyamán kellett volna ratifikálnia, ez azonban elmaradt. A portugál követ egy 1893. januári jelentésében nyilvánvalóvá tette: „a brazil kormány nem kívánja az egyezmény megerősítését […] és be sem fogja terjeszteni kongresszusi vitára, […] a megállapodást itt nem nézik jó szemmel, és a jelenleg hatalmon lévő politikai

[491] Idézi FISCHER Ferenc: *„A háború utáni háború" 1919-1933*, Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2014, 88.

[492] Az 1890-es válság portugáliai hatásairól magyarul bővebben ld. David BIRMINGHAM: *Portugália története*, ford.: Lukács Laura, Pannonica Kiadó, Budapest, 1998 [1993], 116-119. Illetve adatok pl. I. C. da SILVA i.m. 332.

irányzat nem is akarja ratifikálni."[493] Ennek magyarázata, hogy időközben Brazíliában megváltozott a belpolitikai légkör. Változott az elnök személye is, és az 1891 novembere óta Floriano Peixoto vezette adminisztráció halogató magatartást tanúsított. Részben, mert nem kívánt nemzetközi bonyodalmakat a Portugáliának nyújtandó kedvezmények miatt. A brazilok főként az USA reakciójától tartottak, úgy is mint a legnagyobb kávé-felvásárlójukétól, hiszen az Egyesült Államok vezetése – a szabadkereskedelem híveként – nem pártolta a vámtarifa-egyezményeket amerikai országok és európai partnerek között. Ugyanakkor a Peixoto kormányzat azért is vonakodott életbe léptetni a portugálokkal kötendő megállapodást, mert belpolitikai érdekütközésektől kellett tartania, mégpedig az egyik legbefolyásosabb tagállam, São Paulo részéről. A paulista elit – Floriano Peixoto elnök legfőbb politikai és katonai támasza[494] – ugyanis hagyományosan az olasz vagy a francia kereskedelmi orientációban volt érdekelt, mivel azokat a termékeket (olívabogyó és -olaj, bor stb.), melyek védelmét Portugália szerette volna elérni, döntően éppen a konkurens Olaszországból szerezte be, tekintettel már csak az erős brazíliai olasz közösségek kapcsolatrendszerére is.[495] Legfőbb exportcikke, a kávé piaca biztosítása érdekében pedig hasznosabb lett volna São Paulo számára a Franciaországgal való megállapodás. Míg Portugália ebből a szempontból elhanyagolható partner volt, ugyanis saját birodalma keretein belül, gyarmatain – főként a Zöldfoki-szigeteken és São Tomé és Príncipe szigetén – termelte meg a szükséges kávémennyiséget.[496]

Az I. Brazil Köztársaság föderális kormányzata még egy más okból is ellenérdekelt volt a szerződéskötésben. Ebben az időben – főleg a São Pauló-i kávétermelők szempontjaira tekintettel – az agrárbevándorlók fogadása mellett volt elkötelezett. Míg a portugálok által szorgalmazott kedvezmények

---

493 „O governo brasileiro não deseja a aprovação do contrato […] e nem o apresentará para a discussão do Congresso […] o tratado não é bem visto e a actual situação política que está no poder não o quer ratificar." Paço d'Arcos gróf 1893. január 29-i jelentését idézi Maria Manuela Tavares RIBEIRO: Vivências das Crises. Vencer a Crise, in: CASTRO – SILVA – SARMENTO (szerk.) i.m. 156. A megszövegezett egyezményt ld. CASTRO – SILVA – SARMENTO (szerk.) i.m. 158-163.

494 Vö. FAUSTO i.m. 154-155.

495 Egy Olaszországgal, illetve Franciaországgal kötendő kereskedelmi egyezmény előkészítésére vonatkozó dokumentumok, ld. *Relartório do Ministério das Relações Exteriores 1902-1903,* Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1904. 135-144. https://web.archive.org/web/20120229032703/http://brazil.crl.edu/bsd/bsd/u2312/index.html (letöltés 2019. szeptember 7.)

496 Vö. RIBEIRO i.m. 156-157.

leginkább az urbánus iparos, kereskedőkolónia érdekeit szolgálták volna, ezzel is ösztönözve a városokba irányuló migrációt.

Így tehát hamar kiderült, hogy a különleges kedvezményeket nyújtó portugál-brazil kereskedelmi egyezmény megkötésére Rio de Janeiróban nincs valódi szándék. Tehát a két ország viszonyában meglévő aránytalanság és a luzo-brazil politika gyakorlati megvalósulásának kiegyensúlyozatlansága világosan megmutatkozott. A kérdést ennek ellenére újra és újra felvetették a luzo-brazil közeledés hívei.[497] Stratégiájuk az volt, hogy a praktikus előnyökkel szemben az általuk magasabb rendűnek vélt eszmei értékeket igyekeztek a mérleg másik serpenyőjébe helyezni. Érveik között a kereskedelmi egyezmény ügyében sem csak a kölcsönös gazdasági előnyök szerepeltek, hanem kulturális vonatkozások is. Így például mikor João Camelo Lampreia a XX. század első éveiben, követi működése során, maga is szorgalmazta, hogy a lisszaboni kormány próbáljon kedvezményeket és hatékonyabb védelmet kieszközölni Brazíliában a portugál termékeknek arra hivatkozva, hogy ezeket nap mint nap fenyegeti a konkurencia. Egyik legfőbb érve éppen az volt, hogy az egyre erősödő pánamerikanizmus olyan erővel nehezedik a portugál kulturális örökségre, hogy magára hagyva, ezzel a helyzettel lassan már nem tud megbirkózni, ezért a korábbi időkhöz képest sokkal inkább szorul folyamatos táplálásra és művelésre.[498] Három évtizednek kellett ahhoz eltelnie, hogy 1922-ben, a brazil függetlenség centenáriumának ünnepi lendületében végül sikerüljön legalább megszövegezni a kétoldalú egyezményeket Brazília és Portugália között. (Bővebben az V.4.5. fejezetben.) Ezek a következő ügyeket érintették: a kötelező katonai szolgálat, a kettős állampolgárság, a kivándorlás és munkavállalás, valamint a szerzői jogok kérdése.[499] (Ez utóbbi az 1886-os berni egyezmény elvein alapult.)

---

[497] Az *Atlântida* folyóirat, ami a kultúra (oktatás) és a művészet mellett a legnagyobb teret a gazdasági kérdéseknek adott, folyamatosan szorgalmazta a két ország kapcsolatainak fejlesztését. Ld. pl. a São Pauló-i alkonzul, Olímpio Vieira de Melo 1915-ben íródott cikke: Relações económicas entre Portugal e Brasil, *Atlântida*, no. 5. (1916. március 15.), 486-489., São Paulo és a lisszaboni szabadkikötő közötti forgalom élénkítésének lehetőségeiről ld. Vasco MORGADO: O porto franco de Lisboa nas suas relações com o Estado de S. Paulo, *Atlântida*, no. 9. (1916. július 15.), 865-870, és *Atlântida*, no. 10. (1916. augusztus 15.), 967-972. Figyelemre méltó Barros Queirós cikke, melyben a szerző egészen konkrét javaslatokkal áll elő arra vonatkozóan, hogy hogyan kapcsolódhatna be Lisszabon a brazil kakaóexportba, (pl. raktározással) a kölcsönös érdekek alapján. Portugal-Brasil: o Porto de Lisboa, *Atlântida*, no. 37. (1919. h.n.), 100-104.

[498] Vö. I.C. da SILVA i.m. 324.

[499] A centenáriumi egyezményekről ld. MENDES – MIRANDA: i.m. Az egyezmények szövegét közli CASTRO – SILVA – SARMENTO i.m. 197-202. *Tratado regulando a isenção do*

Mindezek olyan kérdések voltak, melyek az 1910-es években a luzo-brazil közeledés tartalmi elemei között szerepeltek, így az *Atlântida* szerzői is vitatták őket. A katonai szolgálat témakörében Olavo Bilac hazafias kampánynak nevezett akciójáról jelent meg cikk 1916-ban.[500] (Bilac a brazíliai kötelező katonai szolgálat intézménye mellett érvelt, amit hivatalosan már korábban bevezettek, de csak az I. világháború körülményei között vált igazán fontossá gyakorlati jelentősége. Erről a kampányról bővebben az V.5.4. fejezetben.) A kivándorolt portugálok pedig éppen azt szerették volna elérni, hogy Brazíliában felmentést kapjanak a katonai szolgálat alól, elkerülve így a kettős kötelezettséget. Ezt a problémát a háborús helyzet kiélezetté tette. A kivándorlás kérdéséhez kapcsolódóan az *Atlântida* szerkesztőségének tagja, Nuno Simões azt vetette fel 1919-ben, hogy szisztematikusan fel kellene mérni a brazíliai portugál kolóniát, hogy érdekében megfelelő államközi egyeztetést lehessen folytatni.[501] Az I. világháborút követő társadalmi változásokat elemezve pedig a portói Bento Carqueja (1860-1935) *Nomadismo dos civilizados* (Civilizáltak vándorlása) címmel írt általában a menekülőkről, a migráció problémájáról.[502] A szerzői jogok kölcsönös védelmének szükségességéről a portugál ügyvéd és képviselő, Matos Cid írt a lap 1916. márciusi számban, a fentebb már idézett *A convenção literária com o Brasil* (Irodalmi egyezmény Brazíliával) című cikkében.[503]

IV.2.
Egy új köztársaság új prefernciái a nemzetközi színtéren

A luzo-brazil eszme hívei pontosan tisztában voltak azzal, hogy a két ország kapcsolatai a több évszázados közös történelem és a szoros kulturális összetartozás ellenére külgazdasági és külpolitikai téren folyamatosan gyengülnek Brazília függetlenné válása óta. Portugália hamar felül tudott volna emelkedni az elhagyott fél sértettségén, azonban a brazil orientáció véglegesen más irányt vett, és tovább jelentéktelenítette a luzo-atlanti relációt.

---

serviço militar e a dupla nacionalidade (Egyezmény a katonai szolgálat alóli mentességről és a kettős állampolgárságról); *Convenção de emigração e trabalho* (Megállapodás a kivándorlásról és a munkavállalásról); *Convenção especial sobre propriedade literária e artística* (Különleges megállapodás a szerzői jogokról).

500 *Atlântida*, no. 12. (1916. október 15.), 1104.

501 *Atlântida*, no. 39. (1919. június), 351-353.

502 *Atlântida*, no. 41. (1919. h.n.), 559-565. A magyarokra is kitér a cikk, 561.

503 *Atlântida*, no. 5. (1916. március 15.), 406-411.

Az I. Köztársaság idején a külpolitikát egy hárompillérű paradigma határozta meg Brazíliában, ami két alapvető célt szolgált. A nemzeti függetlenség folyamatos kifejezését és megerősítését, valamint a gazdaságfejlesztést,[504] hiszen Brazília a nacionalizmus és modernizáció korát élte ekkor. Bár ez a két meghatározó cél jóval túlmutatott az I. vagy Régi Köztársaság korszakán, és még évtizedek múltán is napirenden maradt.[505]

E. B. Burns klasszikus tanulmányában azt írja a Vargas-korszakról, hogy a nacionalizmus akkortól válik a brazil külpolitika új összetevőjévé, meghatározó elemévé.[506] Ezt a magunk részéről annyiban pontosítanánk, hogy bár a császárság és a Régi Köztársaság idején valóban az elit – cukortermelő nagyurak, majd a kávé-oligarchia – önállóan, a szélesebb közvélemény bevonása nélkül, saját üzleti érdekei szerint irányította a brazil külgazdaságot és külpolitikát, s ilyen alapon előbb Londonhoz, majd az Egyesült Államokhoz igazodott, azonban az I. Köztársaság korszaka már igenis használt valamiféle összenemzeti, nacionalista retorikát. Önképe pedig egy erősödő dél-amerikai középhatalomé volt, amit meg is akar jeleníteni mint új minőséget és nemzetközi státust. Ennek az új önképnek a hitelesítéséhez azonban el kellett távolodnia a portugál örökségtől. A két „testvérország" területi, demográfiai, gazdasági teljesítménybéli aránytalansága folytán is nőtt a kettejük távolsága. A folyamat fékezésére vagy megfordítására Brazília sosem törekedett, míg Portugália, mely elszármazott állampolgárai érdekeit is igyekezett védeni, a luzo-brazil közös érdekek propagálásával tett kísérletet.

---

504 Vö. Paulo Roberto de Almeida bevezetőjét C. D. de CARVALHO i.m. xv-l.

505 Az 1950-es 1960-as évek fordulóján ugyanez vezérli a független brazil külpolitikai törekvéseket (*Política Externa Independente*). A témáról magyarul részletesebben ld. SZILÁGYI Á. J. (2009) i.m. 164-167.

506 „The Vargas government may not have been revolutionary in its international orientation, but it did introduce a new ingredient which, in time, when added to that mixture producing foreign policy, would precipitate changes. The new ingredient was nationalism." E. Bradford BURNS: Tradition and Variation in Brazilian Foreign Policy, *Journal of Inter-American Studies*, vol. 9. no. 2. (1967. április), 202.

IV.2.1. A változó külpolitika három pillére Brazíliában

(A határok rendezése; Regionális stabilitás és az ország nemzetközi tekintélyének növelése; Békepolitika)

Az I. Brazil Köztársaság külpolitikájának három pillére közül az első az amerikai kontinensen belüli pozíciójának áthangszerelése volt, a szomszédos országok és az USA vonatkozásában egyaránt. Ezzel hosszabb távon regionális stabilitásra törekedett, és szubkontinentális hatalmi ambíciókat táplált. Sikeres diplomáciával a maga számára előnyösen tudta véglegesíteni határait, érdekeit tárgyalóasztal mellett érvényesítve a területi vitákban.

A határok rendezése

A *Belle Époque* egyik legfontosabb külpolitikai problémája a határviták rendezésének ügye volt. Ezek egy részét még a gyarmati korszakból örökölte a brazil állam, más részük a korábban ismeretlen területek feltárásával, feltérképezésével keletkezett. Rio Branco báró (1845-1912) külügyminisztersége idején (1902-1912) sikerült eredményesen, az országnak előnyösen rendezni jó néhány ilyen kérdést.[507] A korszak legfontosabb megállapodásai voltak: az egykori jezsuita missziók vidéke, az úgynevezett *Missões/Misiones* megosztásáról Argentínával a Montevideói Egyezmény (1890), illetve annak felülvizsgálata és pontosítása Washington, személy szerint Grover Cleveland, az Egyesült Államok elnöke döntőbíráskodása mellett (1895); Amapá kérdésében a franciákkal (Francia Guyana) 1897-ben született megállapodás arról, hogy a jószolgálati módszert veszik igénybe. Svájcot kérték fel, és szakértői véleménye 1900-ban el is készült, bár a határszakasz teljes hosszának kijelölése csak 1955-ben fejeződött be; a britekkel Brit-Guyana és Brazília határáról az olasz király, III. Viktor Emánuel mint döntőbíró bevonásával született megállapodás 1904-ben;[508] az Acre területről Bolíviával (Petrópolisi Egyezmény, 1903) és Peruval (Rio de Janeiró-i egyezmény, 1909) kellett megállapodni; az Amazonas vidéken kijelölt határokról pedig Ecuadorral (1904), Venezuelával (1904-1907, 1931), a hollandokkal (Holland-Guyana, Suriname, 1906) és Kolumbiával

[507] Ezekről bővebben ld. C. D. de CARVALHO i.m. 189-242. FAUSTO i.m. 152-153.

[508] Az olasz királlyal együttműködő brazil diplomáciai küldöttséget Joaquim Nabuco vezette mint rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. Szakértői között pedig ott volt az *Atlântida* későbbi szerkesztője, José Pereira da Graça Aranha, a misszió első titkáraként. Vö. *Relartório do Ministério das Relações Exteriores 1902-1903,* Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1904, 2. melléklet, 7-8.

(1907, 1928, 1930) is sikerült megállapodni. A határrendezési tárgyalások és egyezmények Brazília számára abból a mindig feltételezett vagy valóban meg is tapasztalt elszigeteltségből, idegenségből való kitörést is jelezték, amit a portugál nyelvű Amerika a spanyol nyelvű, kultúrájú köztársaságok tengerében érzett. Bátorítást jelentettek ugyanakkor ahhoz, hogy az ország növekedésénél és jelentőségénél fogva jogot formáljon Latin-Amerika, vagy legalább Dél-Amerika vezető hatalmának státusára.

A fent idézett E. B. Burns tanulmány a brazil külpolitikai sikereket egyértelműen az általa arany kancellárnak („*Golden Chancellor*") nevezett Rio Branco báró személyes sikereként könyveli el, és megjegyzi, hogy a tanácskozásokon a miniszter remekül kamatoztatta saját maga és szakértői széles körű történelmi és földrajzi ismereteit, elsősorban Dél-Amerikára vonatkozóan. Több mint 14 000 kilométeres határszakaszt és 880 000 km^2-t meghaladó területet szerzett így Brazíliának (ez nagyobb, mint Franciaország) vér nélkül, tárgyalóasztal mellett.[509] Mindezzel összefüggésben a kormányzat számára az amerikai környezethez (Spanyol-Amerika, valamint az USA), a kontinentalizmushoz és a pánamerikanizmushoz (és bizonyos értelemben a pánhispanizmushoz) való viszonyulás vált prioritássá. Ennek jegyében, a brazil diplomácia sikerét és elismertségét is jelezve, 1906-ban Rio de Janeiróban rendezték meg a harmadik pánamerikai értekezletet.[510]

A luzo-brazil politika ugyanakkor a fentiekkel éppen ellentétes irányba próbált hatni azzal, hogy Brazília egyediségét, „portugálságát", európai tradícióhoz kötöttségét hangsúlyozta, ahogy az *Atlântida*-ban is sokszor megfogalmazódott: „[…] Dél-Amerika nagy nemzetei, és különösen Brazília közvetlen, folyamatos és soha meg nem szakadó módon részese az európai félsziget történelmi tradíciójának"[511] – írta Malheiro Dias. Azonban ez a meggyőződés nem kelhetett versenyre a brazil külügyminisztérium elsődleges programjával. Ráadásul, ahogy a luzo-brazil testvériség gondolata, úgy a pánamerikanizmus eszméje számára is megteremtődött egy intellektuális kör és saját orgánum, a *Revista Americana* című folyóirat, amit Rio de Janeiróban adtak ki, részben az *Atlântida*-val egy időben, 1909 és 1919 között. A periodikát azzal a céllal hozták létre – Rio Branco elképzeléseinek megfelelően –, hogy segítse elő

---

509 BURNS i.m. 197.

510 Ori PREUSS: *Bridging the Island: Brazilian's views of Spanish America and themselves, 1865-1912,* Madrid – Frankfurt, Iberoamericana – Vervuert, 2011.

511 „[…] todas as grandes nações de América do Sul, excepcionalmente confere ao Brasil participação directa, contínua, ininterrupta, na tradição histórica da civilização peninsular europeia." C. MALHEIRO DIAS: O património histórico do Brasil, *Atlântida*, no. 38. (1919. h.n. 185-195.), 187.

a szellemi és politikai közeledést az amerikai államok között,[512] ezáltal is növelve Brazília nemzetközi tekintélyét.

Regionális stabilitás és az ország nemzetközi tekintélyének növelése

Az *Itamaraty* törekvéseit szolgálta a kulturális diplomáciai offenzíva (amit Manuel de Oliveira Lima személye kapcsán részletesebben bemutatunk a IV.3.6. fejezetben), valamint az, hogy emelték az ország külképviseleteinek számát, és rangos politikusokat láttak vendégül. A köztársasági Brazília 1899-ben fogadott először külföldi államfőt, Julio Roca argentin elnök személyében, és 1900-ban Campos Sales viszonozta a látogatást, ez volt az első alkalom, hogy Brazília elnöke külföldre utazott.

A következő években a sor folytatódott. 1906-ban Elihu Root, az Egyesült Államok külügyminisztere, 1928-ban pedig megválasztott, de még be nem iktatott elnöke, Herbert C. Hoover járt Brazíliában. 1910-ben a szintén hivatalba lépés előtt álló argentin elnök, Roque Sáenz Peña, 1911-ben a francia Georges Clemenceau, 1920-ban a belga király, I. Albert vett részt hivatalos látogatáson Brazíliában. Utóbbit mint valamiféle lovagkirályt és mint háborús hőst ünnepelték.[513] Az esemény szimbolikus tartalma az I. világháború alatt felerősödő – bár a pánamerikanizmust ki nem oltó – latin szolidaritás ünneplése volt.

Az I. Brazil Köztársaság a boldog békeidőktől kezdve tehát emelkedő nemzetközi tekintélynek örvendett, és ebben az összefüggésrendszerben alig volt szüksége a nem túlzottan erős partner, Portugália támogatására. Bár az *Itamaraty* máshová koncentrált, és a riói külpolitika hangsúlyai máshol, leginkább az amerikai kontinens problémáin voltak, a testvériséget mégsem tagadta meg nyíltan az egykori európai gyarmattartóval, és minden nacionalista attitűdje ellenére is respektálta a népes portugál bevándorlókolónia bizonyos érdekeit és érzelmeit. A nemzetközi politikában követett elvét pedig, miszerint a kis nemzetek éppen olyan értékesek számára, mint a hatalmasok, ugyancsak szem előtt tartotta a brazil kormány, mikor 1908-ban a föderáció fővárosát felkészí-

---

[512] Luciana Lilian de MIRANDA: A "causa" luso-brasileira em debate, 1915-1920, *XXXI Encontro da Associação Portuguesa de História Económica e Social*, 2011. november 18. A konferencia anyaga letölthető http://www4.fe.uc.pt/aphes31/programa_full.html (letöltés 2014. március 26.) 8.

[513] Vö. BURNS i.m. 197, 199. Valamint I. Albert látogatásáról ld. a napi sajtót, pl. az *A Noite* (1920. szeptember 18-19.), az *A Pátria* (1920. szeptember 19.) stb. címlapját.

tette a portugál uralkodó fogadására. A királyi látogatás a luzo-brazil politika első látványos sikere lehetett volna, de meghiúsulása folytán inkább kudarca lett. Az előkészítési folyamat mégis egyfajta lendületet adott a két ország közeledésének.

A portugál diplomácia államközi szerződések, gazdasági megállapodások terén érdemi eredményeket hosszú időn keresztül nem tudott elérni a dél-amerikai partnerénél, Brazília a századelőn testvéri jó szándékát inkább csupán szimbolikus gesztusokkal igyekezett kimutatni. Így például mikor 1900 májusának első napjaiban országszerte megünnepelték Brazília felfedezésének 400. évfordulóját, és az ünnepségek keretében kidomborították a portugálok evangelizációs és civilizációteremtő érdemeit. A helyi programoknak része volt a brazil mellett a portugál himnusz és a zászlók felvonása, a konzuli köszöntők és fogadások, a szabadtéri istentisztelet, amivel a brazil földre lépő portugálok első szentmiséjére emlékeztek. A beszédek a luzo-brazil politika szempontjából is igazán kielégítőek voltak. Ha már létezett volna az *Atlântida*, biztos, hogy örömmel közölte volna a szónoklatok szövegét. A fortaleza-i ünnepségen például elhangzott: a 400 évvel korábbi „dicsőséges eseménnyel lépett be Brazília a kultúrnemzetek közösségébe". A világnak a portugálok fedezték fel a nagyszerű Brazíliát, a jövő országát, amire jogosan lehetnek büszkék. A hatalmassá lett Brazília pedig Dél-Amerika gyöngyszeme, és a két testvérnemzet osztozik a 400. évforduló ünnepi pillanatain.[514]

Az évfordulóhoz kapcsolódott az a magánkezdeményezés, mely a luzo-brazil összetartozás eszméje mellett a nacionalizmust is szolgálta Pedro Álvares Cabral[515] emlékének ápolásával. Közadakozásból emlékművet kívántak állítani neki Rio de Janeiróban[516] és hamvait brazil földre akarták vinni. Ez utóbbi nem is volt olyan egyszerű feladat. A portugál hajós nyughelye a portugáliai Santarémben, a régi Ágoston-rendi monostor templomának Szent János kápolnájában (Capela de São João Evangelista, Igreja do Antigo Convento da Graça) található. Az évszázadokon keresztül elfeledett családi sírhelyet 1839-ben azonosította a brazil történetírás atyjának tekintett Francisco Adolpho de

[514] „[…] o glorioso acontecimento da entrada do Brazil para o convivio das nações cultas." A teljes fortaleza-i programot közli és az eseményekről tudósít az *A República*, 1900. május 5-i száma. Forrás: *Revista Instituto de Ceará*/*Portal da História do Ceará,* 233., 235-237. http://portal.ceara.pro.br/index.php?option=com_content&view=article&id=33193&catid=446&Itemid=101 (letöltés 2019. november 5.)

[515] Az 1467/8 körül született felfedező I. Emánuel (1495-1521) portugál király megbízásából az Indiába vezető utat keresve jutott el a mai Brazília partjaihoz. Első portugál hajósként 1500 áprilisában kötött ki a mai Bahia állambeli Porto Seguro-nál. Hazájába visszatérve hamarosan kegyvesztett lett, végül elfeledve halt meg, feltehetően 1520-ban vagy 1528-ban.

[516] Vö. *Jornal do Brasil*, no. 77. (1903. március 18.), 3. és no. 90. (1903. március 31.), 2.

Varnhagen (1816-1878), Porto Seguro vikomtja.[517] Az idők során a kriptát többször felnyitották, és a feltárásokkor különböző személyeknek, minden valószínűség szerint Cabralnak és rokonainak csontjait találták benne, összekeveredve. Dokumentumok híján sosem identifikálták minden kétséget kizáróan, hogy melyek lehetnek a felfedező földi maradványai. Így mikor a helyi hatóságok és a leszármazottak engedélyével a sírt 1903. március 14-én a brazíliai Cabral-kultusz aktivistái kérésére ismét kinyitották, a közadakozást elindító Dr. Alberto de Carvalho a magával hozott urnát csak néhány azonosítatlan csonttal és a sírban talált kis földdel tölthette meg. Ezt helyezték el aztán decemberben a riói régi katedrálisban (Igreja Nossa Senhora do Carmo da Antiga Sé), ahol a szarkofág ma is látható mint Pedro Álvares Cabral szimbolikus brazíliai síremléke. Carvalho lényegében némi alamizsnával vásárolta meg a számára nagy értéket képviselő hamvakat, hiszen Santarém szegényeinek 20 ezer reált adományozott a Brazíliában összegyűjtött pénzből.[518]

A reprezentatív kiállítások divatja elérte a *Belle Époque* Dél-Amerikáját is. Így 1908-ban, mikor elkövetkezett a brazil emlékezetpolitika egyik sarokkövének, az ország függetlenné válását meghatározó történelmi pillanatának 100. évfordulója, nagy országos kiállítást rendeztek Rio de Janeiróban. A centenáriumi ünnepség a napóleoni háborúk fenyegetése elől amerikai gyarmatára menekülő portugál királyi család érkezésére, illetve a brazíliai kikötők külföldiek előtti megnyitására emlékeztetett. (A különleges esemény riói interpretációjában ez utóbbin volt a hangsúly.) A rendezvényen Portugália érthető módon megkülönböztetett szerepet kapott, egyedül őt kérték fel, hogy saját pavilonnal vegyen részt a nemzetközi partnerek közül, még ha ezért bizonyos országok tiltakoztak is.[519] A főváros Praia Vermelha (Vörös Part) nevű városrészében alakították ki a kiállítási központot. A lisszaboni diplomácia és a brazíliai portugál kolónia együttes kezdeményezése volt, hogy ebből az alkalomból az I. Brazil Köztársaság kormánya hívja meg I. Károly portugál királyt. Érkezését a brazil kikötők megnyitásának 100. évfordulójára tervezték időzíteni (1908. június 7.).[520] Ő lett volna az első európai uralkodó, aki felkeres egy függetlenné vált latin-amerikai országot.[521] Jelenlétével a brazilok nemzeti ünnepüket nemzetközivé tehették volna, megerősítve, hogy a dél-amerikai ország immár civilizált, az európai hatalmakkal összemérhető politikai tényező.

---

[517] Bár életműve Brazília történetére irányult, származása és életpályája szerint valódi luzo-brazil személyiség volt.

[518] Vö. *Jornal do Brasil*, no. 95. (1903. április 5.), címlap.

[519] I. C. da SILVA i.m. 328.

[520] MENDES – MIRANDA i.m. 172.

[521] I. C. da SILVA i.m. 323.

Ez a koncepció, a centenáriumi kiállítás jellege és általában a hatalmi presztízs-politizálás szervesen illeszkedett a Rio Branco-i külpolitikai vonalvezetéshez: megmutatni a világnak Brazília gazdasági erejét, technikai fejlettségét, modernségét, nemzetközi elismertségét, egyben legjobb hagyományait is.

A királyi látogatást gondos előkészítés előzte meg mindkét fél részéről, 1907 végétől, és 1908 derekán került volna sor rá. Azonban a sokak – főként Brazíliában élő portugálok és a luzo-brazil közeledés hívei – által várva várt eseményt meghiúsította az I. Károly és a húszesztendős trónörökös, Bragança Lajos Fülöp (1887-1908) ellen elkövetett, halálos kimenetelű merénylet, 1908. február 1-én.

Békepolitika

A Rio de Janeiró-i kormány külpolitikai irányvonalának harmadik fontos eleme az úgynevezett békepolitika volt a Régi Köztársaság idején, illetve az a szándék, hogy a nemzetközi szervezetek keretében minél inkább érvényesíteni tudja a kis és nagy népek közötti jogi egyenlőség eszméjét.[522] Lelkes híve volt a nemzetközi viták választott bíróság útján történő rendezésének és aktív résztvevője a hágai békekonferenciáknak (1899, 1907).[523]

Nemcsak sikerei voltak azonban ennek a külpolitikának. Az 1910-es évek szubregionális együttműködési kísérlete, az ABC (Argentína, Brazília, Chile) paktum például, nem lett hosszú életű. Mégis érzékelteti a brazil külpolitikai szándékokat a békepolitika terén. A háromoldalú megállapodást Lauro Müller (1863-1926) külügyminisztersége idején (1912-17), 1915. május 25-én kötötték meg. Müller, aki hűséges folytatója volt Rio Branco politikájának, a két partnerországgal korábban (1899, 1902, 1905) kötött megállapodásokhoz hasonló egyezményre törekedett. Vagyis arra, hogy egy közös bizottság felállításával, az ABC országok mediátorként beavatkozva elősegíthessék a kontinens konfliktusainak békés, tárgyalásos úton történő rendezését. Közvetítői segítségük azonnal hasznosítható lett volna az USA mexikói intervenciója ügyében (Veracruz 1914-es megszállása). A semleges döntőbírói szerep azonban csak addig tarthatott, míg az I. világháború alakulása, a sorozatos német tengeralattjá-

---

[522] Guilherme Frazão CONDURU: Cronologia e história oficial: a Galeria Amoedo do Itamaraty, *Estudos Historicos* (Rio de Janeiro) [online], vol. 23. no. 46. (2010), 281-300. http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0103-21862010000200004 (letöltés 2017. március 1.)

[523] BURNS i.m. 197-200. A nemzetközi választott bíráskodás intézményéről ld. LAMM Vanda: *Az államok közötti viták bírói rendezésének története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

ró-támadások Brazíliát is hadba lépésre nem késztették. Az ABC paktum sikertelenségét azonban főleg az okozta, hogy éppen a kontinens országaiban igen rosszul fogadták. A regionális egyensúly megbontását látták benne, valamint az Egyesült Államok kifejezetten ellene irányuló gesztusként értékelte. A diplomata-történész, Heitor Lyra (1887-1926) 1922-es esszéjében a következőképpen jellemzi az ABC-t:

> Az 1915-ös egyezmény, amit Argentína, Brazília és Chile kötött, s amit attól kezdve eredeti és semleges néven csak ABC-ként emlegettek, kétségtelenül az egyik legnagyobb politikai kudarc lett, amit diplomáciatörténetünk ismer. Sikertelenségét nemcsak a benne kezdetektől megmutatkozó politikai ügyetlenség okozta, hanem a nyílt és egyöntetű ellenszenv is, ami azonnal megmutatkozott vele szemben minden amerikai országban.[524]

Az 1910-es évek ABC paktuma Brazília kontinentális társtalanságának leküzdésére tett kísérletként is értelmezhető, kudarca nemcsak az USA ellenkezésének volt köszönhető, de annak is, hogy nem szimpátiát, sokkal inkább félelmet keltett a spanyol-amerikai országokban. Bár a paktum a Rio Branco-i politika szellemében, de már a nagy külpolitikus személyes tekintélye nélkül köttetett és fulladt kudarcba. (Az ABC projekt ugyanakkor nem halt el véglegesen, hiszen 1953-54-ben J. D. Perón és Getúlio Vargas megpróbálta feleleveníteni, egy gazdasági együttműködés formájában.[525])

---

[524] „O Tratado de 1915, firmado entre a Argentina, o Brasil e o Chile, e conhecido desde então pelo nome original e inexpressivo de A.B.C. foi, sem dúvida dos, um dos maiores insucessos políticos que se conhecem na história de nossa diplomacia. Êle fracassou, não sòmente devido ao aspecto impolítico com que desde logo se apresentou, como também pela oposição descoberta e uníssona que imediatamente partiu de todos os países de América." Közli C.D. de CARVALHO i.m. 280.

[525] Erről bővebben ld. Danilo José DALIO: The Vargas Administration and the Proposal of the ABC Pact: The Place of Peronist Argentina in Brazilian Foriegn Policy, *Contexto Internacional*, vol. 38. no. 2. (2016. május – augusztus), 731-752. http://www.scielo.br/pdf/cint/v38n2/0102-8529-cint-38-02-00731.pdf (letöltés 2017. szeptember 18.)

IV.2.2.
Brazília jövője: helye az Újvilágban

A fent említett három külpolitikai alapelvet tehát az Első Brazil Köztársaság legkarakteresebb külügyminiszterének szellemisége, tevékenysége jelölte ki. Egyes történészek úgy vélik, hogy Rio Branco báró után,[526] aki egy viszonylag hosszú, tízéves perióduson keresztül volt hivatalban, utódai idején, 1912 és 1930 között a brazil külpolitika egyenesen elszürkült, lényegében többet sosem talált a korábbihoz hasonló, határozott és innovatív irányt.[527]

A köztársaság kikiáltásakor a brazil diplomáciai kar még szinte kivétel nélkül monarchistákból állt. Bár maga a császár továbbszolgálásra biztatta híveit – egyik konzuljának ezt tanácsolta: „Szolgálja a köztársaságot olyan odaadással, ahogy a monarchiát szolgálná. Az államforma pusztán esztétikai kérdés"[528] – a személyi állomány mégis hamarosan jelentős részben kicserélődött, és Rio Branco minisztériumában, közkeletű elnevezéssel az *Itamaraty*-ban átfogó szemléleti és szervezeti reformot hajtott végre. Ügyelt a külsőségekre is. 1904-ben, a föderális főváros Pereira dos Passos által irányított átépítése, urbanisztikai reformja során a külügyminisztériumnak otthont adó épületet is átépítették, kibővítették.[529]

Külpolitikai koncepciójából adódott, hogy az Első Brazil Köztársaság – főként a XX. század első éveitől kezdve – a nemzetközi színtéren az Amerikai Egyesült Államokhoz („a mi nagy és dicső északi nővérünkhöz"[530]) mérte magát, igyekezett szorosan együttműködni vele mint a kontinens másik, vele egyenrangú, erős és expanzív hatalmával. Ugyanakkor kereste a helyét szűkebb környezete viszonyrendszerében is, a spanyol-amerikai köztársaságok között. „Rio Branco realista volt és megértette, hogy Brazília jövője az Újvilág és nem Európa. Brazília számára az USA az elsődleges piac, és szomszédságát a spanyol nyelvű országok jelentik."[531] Ez a határozottan képviselt külpolitikai program

---

[526] Róla szóló monográfia: Alvaro LINS: *Rio Branco (O Barão do Rio Branco) Biografia pessoal e História política*, 3. kiad., São Paulo, Editora Alfa Omega, 1996. [1945]

[527] Vö. Amado Luiz CERVO – Clodoaldo BUENO: *História da Política Exterior do Brasil*, São Paulo, Editora Ática, 1992. *passim*.

[528] „Sirva a República com a mesma dedicação com que servia o Império. As formas de Govêrno são simples questão de estética." Idézi C.D. de CARVALHO i.m. 166.

[529] CONDURU i.m. 283.

[530] „[…] a nossa grande e gloriosa irmã do Norte […]" Rio Branco szavai az 1906-os, harmadik pánamerikai konferencián elhangzott záró beszédéből valók. Teljes szövegét közli LINS i.m. 486.

[531] E. Bradford Burnst idézi Maria Theresa Diniz FORSTER: *Oliveira Lima e as relações exteriores do Brasil: o legado de um pioneiro e sua relevância para a diplomacia brasileira,*

nem sok teret engedett a portugál-brazil közeledésnek, híveinek hangja csak a Rio Branco-korszak lezárulta után erősödhetett fel, és akkor is leginkább egy-egy elkötelezett személyiség magánkezdeményezése nyomán.

Miután Brazília kilábalt az 1900-as évek pénzügyi és gazdasági válságaiból, egy viszonylag nyugodt periódus következett, és néhány év gazdasági prosperitás, egyfajta „gazdasági csoda" bontakozott ki (összefüggésben a növekvő európai befektetésekkel).[532] A diplomácia ezt a prosperitást részint propagálta, részint igyekezett előnyeit kihasználni a fejlett Európa és az USA irányában. Portugália gazdasági gyengesége és jelentéktelensége folytán ezen a téren keveset számított a nagy játékosok mellett.

A megerősödött, magabiztos Brazília az első világháborút a győztesek oldalán zárta, és a Versailles utáni korszakban nagyobb nemzetközi szerepet kívánt magának. Arthur Bernardes elnöksége idején (1922-26) diplomáciai kampányba kezdett a Népszövetségben, hogy az amerikai kontinens képviseletében a szervezet tanácsának állandó tagja lehessen.

> Brazília azon igényét, hogy a Tanácsban az Egyesült Államok által üresen hagyott ötödik állandó helyre léphessen, a britek és a franciák folyamatosan megvétózták. A Népszövetség vezetésében, amely hivatott volt az „egész világot" képviselni, a Tanács állandó tagjai között három európai és egy kelet-ázsiai nagyhatalom mellé az amerikai kontinens képviselőit sosem engedték be. A Népszövetségből való kilépését így először, 1926 júniusában Brazília jelentette be, majd az Egyesült Államok tanácsára a közép- és dél-amerikai országok folyamatosan hagyták el a szervezetet, és tértek vissza a „pánamerikai" együttműködésekbe, amellyel az amerikai kontinens felett az Egyesült Államok végleg bebiztosította vezető szerepét.[533]

Ezt annál könnyebben megtehette, mert a latin-amerikai országok megosztottsága egyre nyilvánvalóbbá vált. Brazília nagy árat fizetett a fehér asztal mellett szerzett expanzív előnyökért és a középhatalmi törekvésekért. Egyre kevésbé volt szimpatikus spanyol-amerikai partnerei számára. Ahogy 1955-ös,

---

Brasília, Fundação de Alexandre de Gusmão, 2011, 84.

[532] Vö. SEVCENKO i.m. 53.

[533] NAGY Gergely: 100 éve kezdte meg a működését a Népszövetség, az *Első Világháborús Centenáriumi Emlékbizottság* honlapján, https://www.elsovilaghaboru.com/tortenete/cikk/100_eve_kezdte_meg_a_mukodeset_a_nepszovetseg
(letöltés 2020. április 28.) Brazília magatartásáról részletesebben ld. C.D. de CARVALHO i.m. 385-389.

édesapjáról[534] írott könyvében Afonso Arinos de Melo Franco fogalmaz az 1926-os szakítással kapcsolatban: annak, hogy Brazília kivált a Népszövetségből, egyik oka az volt, hogy a kontinentális szolidaritás elvesztését érzékelte, nem tudhatta maga mögött a régió, a szubkontinens országainak politikai támogatását. „Összeomlott a kontinentális szolidaritás, és csupán a régi luzo-spanyol versengés maradt meg."[535]

Az *Atlântida,* a luzo-brazil testvériség folyóirata időről-időre foglalkozott a nemzetközi kapcsolatok aktuális fejleményeivel. Egy cikk erejéig 1919-ben a Népszövetség megalakulásáról közölt esszét, a korszak egyik legelismertebb brazil jogásza, az akadémikus Rodrigo Otávio Langgaard de Meneses (1866-1944) tollából.[536] A pozitív kicsengésű írás szerzője az amerikai államok visszafordíthatatlan emancipációját látta a nemzetközi szervezet megalakulásában. 1919-ben, természetesen mit sem sejtve a későbbi fejleményekről, még éppen azt hangsúlyozta, hogy miután a monroe-i elvek helyébe a wilsoniak léptek, az amerikai kontinens országai egyenrangú, tevékeny partnerekként jelenhetnek meg a nemzetközi színtéren.

IV.2.3.
Az exportorientált brazil külgazdaság és nemzetközi partnerei
(A legnagyobb befektető és a legnagyobb felvásárló; Kávé és kaucsuk)

Az I. Köztársaság korának Brazíliája a maga 30 millió körüli lakosságával és a kontinensen kiemelkedő gazdasági lehetőségeivel latin-amerikai viszonylatban ígéretes piacot és a természeti erőforrások kiaknázásához jó terepet kínált az üzleti vállalkozások számára. Ugyanakkor az államháztartás folyamatosan egyensúlyzavarokkal és eladósodással küzdött. Az exportorientált agrárgazdaság csak az 1920-as évektől kezdett átalakulni az iparosodás felgyorsulásával, a régió más országaihoz hasonlóan. A termelés föderális szintű, központosított irányítása Nilo Peçanha (1909-1910) rövid elnöksége idején indult meg, ekkor hozták létre a mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari tárcát. Feladatkörébe tartozott a vasútfejlesztés (főként az export kiszolgálására), az észak-kelet-brazíliai szárazságvidék tanulmányozása (tervezés, a károk mini-

[534] Afrânio de Melo Franco (1870-1943) vezette a brazil küldöttséget 1924-26-ban a Népszövetséggel folytatott genfi tárgyalásokon.

[535] „Desmoronou-se nela a solidariedade continental e só ficou de pé a velha competição luso-espanhola" – idézi C.D. de CARVALHO i.m. 389.

[536] A liga das Nações, *Atlântida*, no. 37. (1919. h.n.), 29-34.

malizálása, enyhítése), a kikötőfejlesztés és a munkaerőhiány enyhítésére szolgáló telepítési programok koordinálása (külső és belső migrációval).

A legnagyobb befektető és a legnagyobb felvásárló

A külföldi befektetések első nagy hulláma már 1860 és 1902 között elérte Brazíliát, és ebben a vezető szerep egyértelműen a briteké volt. A dél-amerikai országra leginkább mint nyersanyagtermelőre és késztermékeik felvevőpiacára tekintettek. Ugyanakkor a brazil export (kávé, kaucsuk, nyersbőr és szőrme, mate tea, kakaó, dohány, gyapot, cukor kivitele, fontossági sorrendben) legnagyobb felvásárlója az 1860-as évektől kezdve az Amerikai Egyesült Államok lett.[537] Az árucsere-forgalom arany realban mért volumenét tekintve a legnagyobb partnerek mögött Portugália, főleg az exporttal igencsak lemaradt.[538]

Az európai tőke főként az agrárexportba, a vasút- és kikötőfejlesztésekbe, a tengeri szállítmányozásba, a pénzügyi szektorba és a külkereskedelmet bonyolító kereskedőházakba áramlott, illetve a brazil állam is vett fel hiteleket a költségvetés finanszírozására.[539] Ezeknek a hiteleknek a törlesztése 1909-től egyre nehezebbé vált, főként a néhány év alatt tetőző pénzügyi és kávé/kaucsuktúltermelési válság miatt.

A brazil gazdaság kiszolgáltatottságán (egy-két termék monokultúráján alapuló, exportorientált, agrárjellegén) a világháború sem sokat változtatott.

---

[537] Vegyük példaként az 1913-as év árucsere-forgalmát: az USA 187587 ezer arany reál értékű vásárlást, illetve 93808 ezer arany reál értékű eladást realizált a brazil relációban. Brazília külkereskedelmi potenciálját az *Atlântida* 1919-ben mérte fel egy francia szerző, J. Gaillard részletes adatsorokkal alátámasztott elemzésével. Itt az ő adataira támaszkodunk: Le développement maritime et l'avenir transatlantique du Brésil, *Atlântida*, no. 38. (1919. h.n. 167-182.), 172-173.

[538] Ismét Gaillard 1913-ra vonatkozó adatait tekintve, a legjelentősebb európai export, ezer arany reálban számítva: a német 81133, a brit 76272, a francia 70755, a holland 42529, az Osztrák-Magyar Monarchiáé 27812, míg Portugáliáé mindössze 2906. Az importált brazil termékek értéke pedig: a briteknél 146102, a németeknél 104332, a franciáknál 58418, a Monarchiában 9013, a hollandoknál csak 6469, míg Portugáliában ez az érték viszonylag jelentős, 26205 volt. U.o. 172. Más évek adatait vö. *Repertório Estatístico do Brasil Quadros Retrospectivos*, Rio de Janeiro, Serviço Gráfico de IBGE, 1941. Digitalizálva az IBGE honlapján: https://memoria.ibge.gov.br/publicacoes/estatisticas-historicas-series-estatisticas.html (letöltés 2015. szeptember 7.)

[539] Vö. pl. Eugênio Vargas GARCIA: Anglo-American Rivalry in Brazil: the Case of the 1920s, University of Oxford Centre for Brazilian Studies, Working Paper Series, *Working Paper CBS-14-00 (P)*, 2000. https://www.lac.ox.ac.uk/sites/default/files/lac/documents/media/eugenio14a_2000.pdf (letöltés 2017. szeptember 2.)

A *Belle Époque* éveiben, majd még az 1920-as évtizedben is a britek próbálták tartani pozícióikat a késztermékek piacán, és kivédeni elsősorban a német és kisebb mértékben az észak-amerikai előretörést. A háborús helyzet módot adott arra, hogy bizonyos németellenes brit–USA összefogás jöjjön létre kereskedelmi téren is.[540] A brazil szereplők pedig e három irányból érkező nyomás közepette próbáltak lavírozni.

> […] Brazília és Németország már a világháború előtt, de különösen utána egymás legjobb kereskedelmi partnerei voltak. Brazília az Amerikai Egyesült Államoktól és Nagy-Britanniától való, egyre fokozódó pénzügyi-kereskedelmi függését a brazil-német kereskedelmi összforgalom növelésével kívánta ellensúlyozni.[541]

Ennek a pozícióharcnak a keretében, a brit-brazil kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére 1917-ben országos kereskedelmi kamarát állítottak fel (*British Chamber of Commerce*) Rio de Janeiró-i központtal, és külön egyet a legerősebb exportgazdaságú tagállamban (*British Chamber of Commerce of São Paulo*). Még az 1920-as évek elején is, csak a szövetségi fővárosban, száznál több brit cég működött, főleg a hagyományos érdekeltségi körükbe tartozó szektorokban, mint a távközlés, közlekedés, szállítmányozás stb. (Western Telegraph Company, Leopoldina Railway Company, Royal Mail Steam Packet Company, Marconi's Wireless Telegraph Company, Pacific Steam Navigation Company, Gueret's Anglo-Brazilian Coaling Company, Machine Cottons stb.)[542]

Nemcsak az infrastruktúra területén volt lehengerlő a brit jelenlét, de az importáruk piacán szintén komoly konkurenciát jelentett a Brazíliában működő más vállalkozásoknak. Így például még az egyik legerősebb, portugál hátterű nagyvállalkozónak is csalódnia kellett üzleti reményeiben. A Sotto Maior cégcsoporthoz tartozó Corcovado textilüzem vezetősége 1920 elején fejlesztés céljából jelentős bankhitelt vett fel, és úgy kalkulált, hogy ezzel megbirkózhat az I. világháborút követően a brazil piacon olcsó textilekkel jelentkező angol riválisaival. A terv azonban nem vált be, a Sotto Maior család textilipari vállalkozásai az évtized végére egyre növekvő veszteséggel szembesültek.[543]

---

[540] A szövetségesek németellenes gazdasági összefogására bíztat az *Atlântida* cikke is, A ofensiva económica dos Aliados címmel, a 11. számban (1916. szeptember 15.), 1077-1080.

[541] FISCHER (2014) i.m. 90-91.

[542] Vö. E. V. GARCIA (2000) i.m. 17.

[543] Az esetet leírja Teresa Cristina de Novaes MARQUES és Hildete Pereira de MELO: Negócios portugueses no Rio de Janeiro: um estudo sobre o Banco Português do Brasil (1918

A britek sikerei a kortársak jelentős része elől még elfedték a közelgő változást: az USA fokozatos térnyerését és néhány év múlva kialakuló dominanciáját a brazil gazdaság felett. E. Bradford Burns ugyanakkor kiemeli, hogy már az 1910-es évektől kezdve voltak, akik a gazdasági és politikai elit körében figyelmeztettek az USA-tól való függés veszélyeire, és az alárendelődés helyett inkább az egyenrangú együttműködés kialakítására intettek.[544]

Bár a Brit Birodalom még az I. világháborút követő jó egy évtizedben is kétségtelenül a legfontosabb gazdasági partnere és legnagyobb hitelezője maradt Brazíliának, mégsem került soha a brazil diplomáciai érdeklődés középpontjába olyannyira, mint az USA. Az Egyesült Államok iránt tanúsított brazil elkötelezettségben a gazdasági és a külpolitikai motiváció szorosan összekapcsolódott, és teret engedett a pánamerikanizmus szellemének. A folyamat érdekes lenyomata a Rio de Janeiró-i külügyminisztérium által 1909-ben létrehozott és 1919-ig működtetett *Revista Americana* című folyóirat, melynek célja az volt, hogy Brazília más latin-amerikai országok és az USA között politikai és kulturális fórumként működjön, támogatva ezzel a pánamerikai orientációt.[545]

Washingtonban 1915 májusában tartották meg az első, majd 1920 januárjában a második pánamerikai pénzügyi konferenciát (*Pan American Financial Conference*), ahová meghívást kaptak a latin-amerikai országok pénzügyminiszterei mellett a térség bankárai és a pénzvilág más magán- és állami szereplői. A szélesebb közvélemény számára az első alkalommal talán még nem vált nyilvánvalóvá, hogy a találkozó lényegi célja az, hogy garantálja az USA pozícióit a térségben. Bár néhány hónap múlva európai elemzők, köztük a portugálok is (pl. az *Atlântida* szerzői) felhívták a figyelmet az „észak-amerikai veszélyre". A „[…] jelenlegi fegyveres konfliktus nyomán Európa pénzügyi és gazdasági tengelye rövidesen át fog helyeződni Londonból New Yorkba, és ez a változás alkalmas lesz, hogy Anglia világuralmi pozícióját nagymértékben fenyegesse – két esztendő sem telik bele, ahogy már most is látszik, és »a világ valutája nem a font lesz, hanem a dollár«."[546] A tengerentúlon az *Atlântida*

a 1938), *Revista de Economia Contemporânea* (Rio de Janeiro), vol. 15. no. 3. (2011. szeptember-december), 473.

[544] Burns erre vonatkozóan idézi az amúgy Amerika-barát diplomata (1911-18-ig Brazília washingtoni követe), Domício da Gama (1862-1925) jelentéseit és hosszú levelét Lauro Müller külügyminiszterhez 1912-13-ból, melyekben arra figyelmeztet, hogy a baráti viszonyt az USA-val nem szabad függőséggé változtatni, és önálló külpolitikai irányt kell kidolgozni. BURNS i.m. 201.

[545] Bővebben ld. BETHEL i.m. 472–473.

[546] Az *Atlântida* is (mint a luzo-brazil egyensúlyt alapvetően befolyásoló tényezővel) foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az I. világháború hatása hogyan rendezi át az erőviszonyokat

szerkesztője, João do Rio is erre figyelmeztet a maga módján, *Explicação* (Értelmezés) című írásában.[547] 1920-ra még világosabb lett a kép, az USA-nak az a nyílt törekvése, hogy a háborús helyzet megszűntével újra építkezni akaró európaiakat, főként a briteket, a pánamerikanizmus szellemében, gazdasági és hadászati téren egyaránt feltartóztassa. Hosszabb távon itt alapozódott meg az 1922-es brazíliai tengerészeti misszió és a fejlesztéshez nyújtott észak-amerikai támogatás terve is, amihez hasonlót a britek sosem ajánlottak.[548] (A szárazföldi haderő reformjára Brazília a franciákkal szerződött.)

A külkereskedelem és a gazdasági rugók által mozgatott, pragmatikus brazil külpolitika számára az első világháború után is elsődleges és egyre növekvő jelentősége volt mint partnernek a kávé nagy felvevőpiacát képviselő USA-nak. Ezért Brazília – az amerikai kontinensen egyedüliként – elfogadott egy olyan vámtarifa-egyezményt, melyben gyakorlatilag lemondott vámjogairól az USA-val szemben. Kiszolgáltatottságát növelte a kávészektor eladósodottsága. Hiába törekedett Epitácio Pessoa elnök átgondoltabb, több tényezőt is figyelembe vevő, diverzifikáltabb vámpolitikára, számítva a háború végével a hadviselő országokban várható ipari fellendülésre, ebben a kérdésben politikai vereséget szenvedett.[549] A portugálok ugyanakkor hiába reménykedtek évtizedek óta hasonló kedvezményekben. A luzo-brazil testvériség keveset nyomott a latban.

A két gazdasági nagyhatalom között mindenesetre a Régi Brazil Köztársaság korai korszakában kezdődött el, majd az I. világháború idején felgyorsult és az 1920-as évtizedben végérvényessé vált a súlyponteltolódás. Az átrendeződés több ágazatban nyilvánvaló lett, például a távközlés területén. A britek, illetve a Western Telegraph Company monopóliuma 1917 után megszűnt. Az Egyesült Államok a tengeralatti kábelek fektetése és üzemeltetése területén gyors expanzióba kezdett a brazil vizeken, és 1920-ban az America Cables Inc. leányvállalataként létrejött a Central and South American Telegraph Com-

---

a britek és az USA között a brazil gazdaságban. A portugál elemző, José de Campos Pereira (? – ?) cikke egyenesen O „Perigo americano" (Az „amerikai veszély") címmel jelent meg a lap 13. számában (1916. november 15.), 35-45. Ebben kifejti: „ […] do actual conflito armado, o eixo financeiro e económico da Europa se deslocará dentro em pouco de Londres para New-York, e que basta êsse desvio para que a hegemonia mundial da Inglaterra seja enormemente afectada, – o que não demorará mais de dois anos, visto como, já agora »o sol do mundo não é a libra, mas o dólar«." 35.

547 Az írást ld. RIO: *No tempo…* (1917) i.m. 255-262.

548 1922 júniusában írták alá Washingtonban az erről szóló megállapodást. Ennek keretében megkezdődött a tengerészképzés reformja, a tengerészet szervezeti és személyzeti átalakítása. Vö. E. V. GARCIA (2000) i.m. 12-13.

549 MENDES – MIRANDA i.m. 173.

pany.[550] A két luzofón ország közötti kommunikáció szempontjából az *Atlântida* cikkeiben is megjelent ennek a terjeszkedésnek a híre. João d'Além (János Odaátról, vagyis João do Rio) 1916-ban a maga szempontjából értékeli a távíróhálózat várva várt fejlesztésének előnyeit:

> Jelenleg a hajóforgalom nehézkessége miatt minden információ, amit innen elküldök, csak nagy késéssel érkezik luzitán földre, de biztos vagyok benne, hogy ha az Americana Hírügynökség, ami nálunk remekül működik, Lisszabonban is elkezd dolgozni, a távírókapcsolat segítségével az általam küldött hírek sokkal gyorsabban megérkeznek majd. Jó dolog lesz ez mindannyiunknak, az elmerült kontinens, a régi Atlantisz újra felbukkan a habokból és szárazföldi utakon köt össze bennünket.[551]

Az észak-amerikaiak nemcsak a hagyományos ágazatokban (pl. a távközlésben vagy a bankszektorban), de a második ipari forradalom újonnan felfutó termékeinek piacán is előretörtek. Így például a gépjármű-kereskedelemben és -gyártásban. A Brazíliában használt autók 1912-1913-ban még 75%-ban francia, német és brit importból származtak. A háború miatt azonban a hagyományos európai kereskedelmi kapcsolatok ellehetetlenültek, és Brazília ekkortól nagyobb mennyiségben kezdett az USA-ból gépkocsikat importálni. Az élénk piaci kereslet hatására az észak-amerikaiak befektetéseket és fejlesztéseket is vittek a dél-amerikai térségbe. A Ford Motor Company volt az úttörő. Összeszerelő üzemet létesített Brazíliában, és észak-amerikai mérnökök vezetésével, tervszerűen futtatta fel a termelést, 1921-től négy év alatt, ekkor elérte a 25 ezer darabos évi szintet. A General Motors képviselői is nagy üzleti lehetőséget láttak Brazíliában. 1925-ben Ipiranga-n (São Paulo állam) kezdték meg a gyártást egy összeszerelő üzemben, majd 1928-ban újabb gyárat nyitottak São Caetano do Sulban (São Paulo állam). Brazíliában a gépkocsiforgalom megugrott az 1920-as évtizedben. São Paulo államban a nyilvántartott autók száma 1917-ben 2661 volt, míg 1928-ban számuk 59213-ra

---

550 Vö. E.V. GARCIA (2000) i.m. 9.

551 „A dificuldade da navegação no momento será outrosim causa de que as informações que eu possa mandar daqui cheguem um tanto atrazadas ás terras luzitanas e estou certo tambem que depois da instalação da agencia Americana em Lisbôa, o que tão bom sucesso produziu aqui, o telegrafo precederá de muito as noticias por mim enviadas.
Bôa cousa seria, para todos nós, que esse continente imerso, essa antiga Atlantida surgisse novamente à tona das aguas a ligar-nós por vias terrestes…" J. do Rio portugál barátjának, közös folyóiratuk társszerkesztőjének címzi Cartas do Brasil (Brazíliai levelek) sorozatát. *Atlântida*, no. 9. (1916. július 15.), 871.

nőtt. Ugyanakkor megjelentek a nagy olajfinomító cégek is, általában észak-amerikai vagy multinacionális érdekeltségek (Standard Oil Company, Texas Company of South America).

Az Egyesült Államok gazdasági hatásán keresztül az életstílus is átalakulóban volt. Például az autós kultúra pártolására létrejöttek az első egyesületek (*Automóvel Club, Associação de Estradas de Rodagem*), és a gépkocsi-közlekedés fejlesztésének (*automobilismo*) népszerűsítésére komoly lobbierő fejlődött ki,[552] de az észak-amerikai életmód vonzereje indirekt módon számos más vonatkozásban is érvényesült, leginkább a sajtón és a szórakoztatóipar termékein keresztül, leghatásosabban talán a mozi által.[553] (Vargas Garcia adatai szerint Brazíliában 1926-ban a bemutatott filmek mintegy 95%-a az USA filmiparából érkezett!)[554] A nagy észak-amerikai hírügynökségek az 1910-es évek végén kezdték ellátni a brazil lapokat, 1918-tól a United Press International, 1919-től az Associated Press is jelen volt a dél-amerikai ország hírpiacán, ahová korábban főleg a francia Havas közvetítette a nemzetközi híranyagot.[555] Az írók, újságírók témái között gyakran tűnt fel a mozi, az autók, a száguldás, a sebesség kultusza. (J. do Rio életműve kapcsán ezt részletesen ld. a III.2.3. fejezetben.)

Az autós kultúrával szoros összefüggésben, valódi pánamerikai programként bontakozott ki az 1920-as évtizedben az úthálózat-fejlesztés (*Good Roads*) Latin-Amerika-szerte. A brazil politikai elit könnyen magáévá tette ezt a projektet. Washington Luísnak, a Régi Köztársaság utolsó elnökének (1926-1930) politikai jelszava lett: „Kormányozni, annyit tesz, mint utakat építeni" (*Governar é abrir estradas*). Ő volt az, aki Brazília első aszfaltozott autóútját átadta a Rio – Petrópolis vonalon, 1928. augusztus 25-én.[556] Ekkoriban a szövetségi fővárosban majd' 20 ezer gépkocsi közlekedett. Korábban már meglévő utak összekötésével és javításával, hidak beépítésével a föderális kormány 1928 májusában megnyitotta a 8 méter széles makadámutat az ország két legfontosabb városa, Rio de Janeiro és São Paulo között.[557] (Ettől kezdve megindult a brazil vasút sorvadása, és kialakult a ma is jellemző közlekedési szerkezet, melyben a közúti és a légi forgalom dominál.)

---

552 Az adatokat vö. E. V. GARCIA (2000) i.m. 10-11.

553 Erről magyarul ld. Lénárt András írásait pl. A film mint történeti forrás, *Aetas,* 25. évf. 3. sz. (2010), 159-171. és u.ő. A Disney-küldetés. Amerika-közi filmpolitika, *Filmvilág,* 63. évf. 6. sz. (2020), 34-37.

554 Vö. E. V. GARCIA (2000) i.m. 9.

555 U.o.

556 Hír az *O Globo* no. 1115. (1928. augusztus 25.) címlapján.

557 Hír az *O Globo* no. 1002. (1928. május 4.) címlapján.

Kávé, kaucsuk

A brazil gazdaság ciklusait[558] jelző kultúrnövények közül az I. Köztársaság kora a kávé- és kaucsuktermelés hirtelen felfutásának és válságának időszaka is. A döntően exportra szánt kávét 60 kg-os zsákokban számolták. 1870-ben a legnagyobb termelő, São Paulo állam össztermése 1 043 112 ilyen zsák volt, míg 1906-ban 15 millió. Azonban a túltermelési válság jelei már 1902-től kezdtek mutatkozni, s míg a brazil lapok figyelmeztettek a veszélyre, a külföldi (angol és francia) befektetők továbbra is ösztönözték a termelés növelését, megelőlegezve az erdőirtás és a cserjetelepítés költségeit. Más kedvezőtlen hatások (a termék minimális védelmének hiánya, a piac ingadozása, a spekuláció) csak fokozták a válságot. 1905-től egyre nagyobb eladhatatlan kávékészletek halmozódtak fel a raktárakban, egészen a világ éves fogyasztásának 70%-áig. Ezzel párhuzamosan beszűkültek a hitellehetőségek is. Az áresés hatalmas volt, az 1903-as zsákonkénti 110 frankról 1905-re 20-25 frankra zuhant az eladási ár. Kétségbeesett minőségrontó megoldás volt, hogy a kávét az olcsó cikóriával kezdték keverni a minimális nyereség reményében.[559]

A kaucsuk (a természetes gumi) ciklusa 1879-1912-ig tartott Amazóniában. 1880-ban Brazília 11 ezer tonnát termelt, 1890-ben már 21 és 1900-ban 35 ezret. Ez a mennyiség szinte teljes egészében külföldre került, és a brazil export 15%-át képviselte.[560] Ebben az ágazatban 1910-ben kezdődött az árzuhanás a külföldi konkurencia erősödésével. Az angolok és hollandok ázsiai gyarmatain olcsón termelt kaucsuk világpiaci részaránya ugrásszerűen növekedett. 1910-ben 13%, 1912-ben 28%, 1915-ben már 68% volt. Ráadásul Amazóniában kártevő is pusztított. Bár a legtőkeerősebb észak-amerikai hátterű vállalkozás, a *Fordlândia* az 1920-as évek végéig kitartott, de végül a cég csődjével a brazíliai kaucsuktermelés több mint húsz évre teljesen elenyészett,[561] hogy aztán egy rövid periódusra ismét felvirágozzon a II. világháború éveiben, de az 1942-45-es felfutás csupán halvány árnyéka lehetett a korábbi aranykornak.

---

[558] Bővebben ld. Celso FURTADO klasszikus művét: *Formação econômica do Brasil*, 34. kiad. São Paulo, Companhia das Letras, 2007. [1959] A magyar kutatók közül HORVÁTH Gyula az 1970-es évek óta foglalkozott ezzel a gazdaságtörténeti jelenséggel. Vonatkozó tanulmányai kötetbe foglalva: *Ültetvény és politika – tanulmányok Brazília történetéből,* Szeged, h.n. 1996, 9-53.

[559] Az adatokat vö. Lucy Maffei HUTTER: *Imigração Italiana em São Paulo de 1902 a 1914: O Processo Imigratorio*, São Paulo, Instituto de Estudos Brasileiros, Universidade de São, 1986, 14-19.

[560] Az amazóniai kaucsuk termelésről bővebben ld. Daniel da Silva KLEIN: A Amazônia no Ciclo da Borracha, *Revista Estudos Amazônicas*, vol. 8. no. 2. (2012), 165-189.

[561] Vö. FAUSTO i.m. 176.

A túltermelési válságok megrázták az egész brazil gazdaságot, és végső soron majdnem csődbe sodorták az államháztartást. 1900 és 1905 között az ország külső adóssága megkétszereződött, majd 1905 és 1913 között ismét a kétszeresére nőtt, 43,9 millió fontsterlingről 166 millióra emelkedett. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy az újabb kávékrízis elkerülésére 1906 februárjában a Taubatéi Egyezménnyel (*Convênio de Taubaté*) keresték a megoldást. A XX. századi Brazíliában ez volt az első próbálkozás valamiféle központi gazdaságirányítási stratégia kidolgozására.[562]

A három legjelentősebb érdekelt tagállam, Rio de Janeiro, São Paulo és Minas Gerais megegyezett abban, hogy közös cselekvési tervvel igyekeznek megakadályozni a brazil kávé árzuhanását. Hitelprogramot dolgoztak ki a föderális kormányzat bevonásával a termés felvásárlására, raktározására, azzal a szándékkal, hogy majd a lehető legkedvezőbb világpiaci ár mellett értékesítsék. Az ehhez szükséges 15 millió fontsterling kölcsönre az állam vállalt garanciát. Míg az USA mint Brazília legnagyobb kávéfelvásárló partnere, erősen ellenezte ezt a valorizációs politikát (mint minden protekcionizmust), a britek hiteleztek. Az intézkedés 1910-ben a kávé árának átmeneti emelkedését hozta, majd 1912-ben újabb áresés következett. Az áringadozást nem sikerült tartósan kiküszöbölni, a válság továbbgyűrűző hatása súlyos államháztartási hiányt idézett elő. Hermes da Fonseca elnök (1910-14) – pénzügyminisztere tanácsa ellenére – előbb papírpénz kibocsátásával és az adósságtörlesztés felfüggesztésével próbált úrrá lenni a helyzeten, 1914 augusztusában. Az államcsődöt végül októberben már csak úgy lehetett elkerülni, hogy az ország újabb áthidaló hitelt vett fel, és átütemezést kért hagyományos partnereitől, a nagy londoni és párizsi bankházaktól. Ennek kapcsán az *Atlântida* részletes elemzést közölt pontos számadatokkal a testvérország (*país irmão*) 1915-17-es pénzügyi helyzetéről, költségvetéséről és az államadósságról, a törlesztés kilátásairól, brazil kormányzati dokumentumok alapján.[563]

Az 1914-eshez hasonló megoldást (*funding loan*) először 1898-ban, Campos Sales elnök választott az inflációs válság megoldására, majd egy újabb alkalommal, 1931-ben, már Getúlio Vargas idején, de még az 1920-as években gyökerező kedvezőtlen folyamatok eredőjeként. (1925-től ismét rohamosan nőni kezdett Brazília külföldi tartozása, és 1928-tól az államkötvények kibocsátásával csődközeli helyzetbe került.)[564] A britek a hitelek fejében az 1920-as

[562] Vö. HUTTER i.m. 20.

[563] A két részben közölt rendkívül alapos elemzést „X." jegyzi, Finanças brasileiras (Brazil pénzügyek) címmel, *Atlântida*, no. 9. (1916. július 15.), 886-889. és no. 13. (1916. november 15.), 74-77.

[564] A gazdasági helyzet leírását bővebben ld. FAUSTO i.m. 156-177.

években rendkívüli befolyást igyekeztek szerezni a brazil nemzeti vagyon felett. Például a nagy állami szállítmányozási cégek (a hajózási *Lloyd Brasileiro* vagy az államvasút, a *Central do Brasil*) megszerzésével, illetve a nemzeti bank (*Banco do Brasil*) 52%-os részesedésének felvásárlásával.[565]

Brazília jelentős – erőfölényükkel élő és visszaélő – partnereivel ebben az időszakban Portugália nem vetekedhetett. Azonban bizonyos gesztusokat a közös történelemre és a testvériségre való hivatkozással még mindig remélhetett. 1919-ben például arról adott hírt az *Atlântida* 38. száma,[566] hogy Portugália a négy ország között van, melyek saját külön bemutatkozó pavilont állíthatnak fel a brazíliai Belém városában (Pará állam), a kereskedelmi múzeum mellett. A cikk szerzője, némi luzo-brazil büszkeséggel (talán némi önáltatással is), azzal indokolja ezt a kivételezett helyzetet, hogy Portugália is Brazília négy legmegbecsültebb kereskedelmi partnere között van, az USA, Franciaország és Olaszország mellett. Azonban míg ez utóbbiak a brazil külgazdasági prioritás – a kávé piacának biztosítása szempontjából – valóban jelentős partnerek voltak, a Portugáliával folytatott kereskedelem volumene sokkal szerényebben alakult, és Lisszabon hiába szeretett volna különleges lehetőségekhez jutni a kétoldalú kapcsolatok terén. Hátrányba került, mert importját alig-alig tudta a brazil partner számára értékes termékekkel ellentételezni. Csak néhány gyarmatáru jöhetett szóba, melyeket a belémihez hasonló kiállításokon igyekezett bemutatni és népszerűsíteni a brazil vásárlók körében.

IV.3.
Kultúra, elit, nacionalizmus

Kialakulásakor a brazíliai antropológia az eltérő emberfajtákhoz, etnikai csoportokhoz kötve osztályozta az ország lakosságát. Ez a rendezési elv kivetült a kultúra kérdéseire is. Megtaláljuk a szociológus, Gilberto Freyre magyarul is olvasható, már többször idézett klasszikus művében, de Arthur Ramos valamivel későbbi, *Introdução à antropologia brasileira* (Bevezetés a brazil antropológiába) című, az 1940-es években publikált összefoglaló munkájában szintén ráismerhetünk, mikor a „brazíliai kultúrákról" szólva a következő két

[565] Ehhez kapcsolódóan az úgynevezett Montagu-bizottság 1924-es tevékenységéről bővebben ld. E. V. GARCIA (2000) i.m. 32-38.

[566] Hír J. de F. aláírással, *Atlântida*, no. 38. (1919. h. n.), 250.

kötetben osztja fel tárgyát: Brazília nem európai (őslakos és afrikai eredetű), illetve európai (portugál, olasz, német stb.) kultúrái.[567]

IV.3.1.
Brazil kultúra, brazil kultúrák

A fenti antropológiai osztályozás előképét – E. Bradford Burns megállapításai nyomán – felfedezhetjük már a XIX. századi intellektuelek sajátos skizofrén nacionalizmusában is.[568] Abban, ahogy gondolkodásmódjukban egyfelől a brazil viszonyokról szerzett élettapasztalatokat, másfelől az európanizált szemléletet és a feltétlenül követendőnek tartott európai értékrendet egyaránt megtaláljuk. Ennek illusztrálására Burns a századforduló értelmiségi elitjéből Euclides da Cunha-t (1866-1909), Canudos[569] krónikását választja: a São Pauló-i újságírót a partvidéki nagyváros kényelmes élete nem készítette fel mindarra, aminek az északi Bahia állam belső vidékein (az *interior*ban) a canudosi hadjáratról tudósítva tanúja lett. Nemcsak a természeti környezet volt neki nagyon idegen, de teljesen meglepték az ott élő emberek szokásai (még portugál beszédük is idegenül hangzott a számára). Úgy érezte, hogy az északi tájakra érkezve „kívül került" Brazílián, és nemzetén belül két eltérő társadalomra ismert rá. Mélyen foglalkoztatta, hogy melyik is a valódi Brazília. Euclides da Cunha sosem felejtette el ennek a találkozásnak a sokkját – írja Burns –, és erős nacionalizmusa ellenére (vagy éppen azzal összhangban?) győzött benne az europa-

---

[567] Arthur RAMOS: *Introdução à antropologia brasileira*, I. köt.: *As Culturas Não Européias* (Nem európai kultúrák) (1943), II. köt.: *As Culturas Européias e os Contactos Raciais e Culturais* (Európai kultúrák, emberfajták és kultúrák kapcsolata), Rio de Janeiro, CEB, 1947.

[568] „The schizophrenia characteristic of the nineteenth-century intellectuals […]" E. Bradford BURNS – Thomas E. SKIDMORE: *Elites, Masses, and Modernization in Latin America, 1850–1930*, Texas, Pan American Series, 1979, 23.

[569] Prudente de Morais elnöksége idején, 1893-ban Bahia állam északi részén, Canudosban jött létre egy vallási vezető irányításával az a kolónia, mely fénykorában a bozótvidék lakói közül 20-30 ezer embernek adott otthont. A brazil köztársaság pozitivista tisztviselői és a republikánus politikusok számára a társadalomból kivonulóknak ez a települése a civilizáció eredményeivel szembeni barbárságot testesítette meg, és fegyveres harcot indítottak a felszámolására. Azonban több sikertelen kísérlet után, végül csak 1897 augusztusában – másfél hónapos ostrommal, jelentős véráldozat árán – sikerült leküzdeniük a közösség ellenállását. A föderáció megtörésükre (végül is saját polgárai ellen) nyolcezer katonát és modern harci eszközöket vetett be. Bővebben ld. FAUSTO i.m. 155-156. FREYRE i.m. több helyen utal rá. Egy helyütt ezt írja: „Ezek különálló, mélyen társadalmi vonatkozású mozgalmak voltak, mint ahogy a tengerpart és a *sertão* [a szárazföld belsejében jellemző bozótvidék] között keletkezett, kulturális differenciálódásból eredő canudosi fölkelés is ide sorolható." 190.

nizáció vágya a brazilizációval szemben. És mivel a szociáldarwinizmus híve volt, úgy gondolta, hogy az *interior* embere addig marad az igazságtalan agresszió és a jogtalanságok áldozata, míg meg nem adja magát a fejlődésnek, a haladásnak. Ezen az alapon állt a civilizációt megtestesítő városi kultúra pártjára, a barbár vidékkel szemben.[570] Gondolkodásában benne rejlik a régi brazil antagonizmus: az atlanti partvidék és a belső területek életstílusa és érdekei között feszülő hagyományos ellentét, valamint a tradicionális agrárhátország és a nagyvárosok változó társadalmának (munkásság, polgári középrétegek, elit) új értékrendje között kialakuló újabb feszültség.

Európai és nem európai kultúrák, civilizált város, barbár vidék kettőssége nemcsak Brazíliában, hanem a XIX. század közepétől a spanyol-amerikai országokban is ott van. Ezek az ellentétpárok a gondolkodók, a politikusok horizontján az 1910-es évek végéig állandó témaként jelennek meg, főként a szubkontinensen oly népszerű esszé műfajában kifejtve.[571] A központi problémák – írja Scholz László – „[…] szinte rögeszmeszerűen ismétlődnek: az önmeghatározás kérdésköre, a faji, földrajzi, politikai, kulturális amerikaiság mibenléte, az anyaországtól, majd az északi szomszédtól való függetlenség lehetősége vagy lehetetlensége, a nyelv szerepe és persze a legnépszerűbb téma: a közelitávoli jövő latolgatása."[572]

Brazíliában a fentiekhez képest némi hangsúlyeltolódás figyelhető meg annyiban, hogy a premodernisták, Euclides da Cunha és kortársai, az 1920-as évek elejéig, főként a faj kérdését állítják a középpontba, és a jövőt tekintve általában pesszimista következtetésekre jutnak.[573] Nagyjából úgy, ahogy 1895-ben, egy Rio de Janeiró-i kulturális lapban megjelent írás szerzője. Szerinte a brazilok sokat kárhoztatott hibáinak fő oka, hogy „nehézfejű" afrikaiakból, „dekadens" portugálokból és „primitív" indiánokból tevődnek össze.[574] Igaz, Euclides da Cunha világhírű *Os Sertões* (A bozótvidék) című könyvében,[575] ahol ugyan szintén egyértelműen jelen vannak ezek a faji sztereotípiák, végső soron

---

570 Vö. BURNS – SKIDMORE i.m. 24-25.

571 A magyar nyelven olvasható legjobb válogatás máig: SCHOLZ László (szerk.): *Ariel és Kalibán, a latin-amerikai esszé klasszikusai*, Budapest, Európa, 1984.

572 SCHOLZ László: *A spanyol-amerikai irodalom rövid története*, Budapest, Gondolat, 2005, 111.

573 Dilamar P. JAHN: *A nação brasileira entre o fato e a ficção: litaratura e questão nacional na imprensa porto-alegrense entre 1922-1937*, PhD dolgozat, Porto Alegre, UFRGS, 2005, 27.

574 A sajtóban is követhető ez a gondolat, pl. Jorge Moreal: Americanismo, *Dom Quixote*, no. 8. (1895), 3.

575 BORBÁTH Péter fordításában a könyv egy fejezete magyarul is olvasható. ld. Sivár bozótvidék – a canudosi hadjárat, *1749*, https://1749.hu/szepirodalom/proza/euclides-da-cunha-os-sertoes.html (letöltés 2021. március 16.)

mégis a caboclo embertípus erényei mellett érvel, mert szerinte, bár külseje előnytelen, viszont ellenálló, szívós és kitartó, és akár egy új nemzeti embertípus letéteményese is lehet.[576]

A portugálok jellemzése ebben a leegyszerűsített sémában szintén nem éppen hízelgő. A századforduló brazil elitjében széles a tábora annak a következtetésnek, mely a luzitán örökséget szembeállítja egyfajta „valódi" európai civilizációval, a fejlett Európa értékeivel, és inkább ez utóbbiak átplántálása által reméli felemelni a nagyra hivatott brazil nemzetet.[577]

A XX. század első felének horizontális kulturális kategóriái később folyamatos átalakuláson mentek keresztül, és az antropológiai felosztás helyett Brazíliában egyre inkább más szempontokat kezdtek használni. Nemzetiségek kultúrájáról[578] vagy társadalmi rétegek (szegények és gazdagok, polgárok és munkások stb.) sajátos kultúrájáról beszéltek, valamint a lokális jellegzetességek meghatározó voltáról. Fenntartva azt a gondolatot, hogy a brazil kultúra egésze alapvetően plurális jellegű. Ezt a sajátosságát még a Brazíliát teljes egységben látó Fernando de Azevedo sem tagadta,[579] aki 1943-ban publikálta a témáról szóló nagy összefoglalását, *A Cultura Brasileira* (A brazil kultúra) címmel, és ebben egyfajta vertikális felosztást alkalmazott a brazil kultúra összetevőinek rendszerezésére: vallási intézmények; intellektuális élet és a szabad foglalkozásúak; irodalom; tudomány; képzőművészet; oktatási intézmények.[580] Az ő nyomdokaiban járt az 1990-es években Alfredo Bosi, aki a brazíliai kultúrák felosztását szintén a vertikális kategóriákkal írta le. *Cultura brasileira e culturas brasileiras* (Brazil kultúra és brazíliai kultúrák) című tanulmányában[581] megkülönböztette a népi kultúrát vagy folklórt, a tudomány és a magas kultúra intézményrendszerhez kötődő világát, valamint az azon kívüli, mégis a magas kultúra fogalmába tartozó alkotásokét, a művészek (írók, zeneszerzők, képzőművészek) által létrehozott kulturális értékek körét. A luzo-brazil közeledés hívei a két társadalom összefűzésében a fenti három kategória mindegyikének, illetve ezek képviselőinek egyaránt szerepet szántak, és az *Atlântida* mint a luzo-brazil gondolat legfontosabb orgánuma foglalkozott

[576] Euclides da CUNHA: *Os Sertões: campanha de Canudos*, 35. kiadás, Rio de Janeiro, Francisco Alves Editora, 1991 [1902]. 77-79., 81-85., 414.

[577] Vö. BURNS – SKIDMORE i.m. 25.

[578] Brazília „szellemi egyesítésének" folyamatáról, ami éppen a köztársaság kikiáltása után kap lendületet, erről magyarul is olvasható tanulmány: Afrânio Raul GARCIA: A vérkeveredés és a nemzeti kultúra kialakulása, ford.: Schneller Dóra, *Replika*, 47-48.sz. (2002. június), 67-76.

[579] F. de AZEVEDO i.m. 36.

[580] U.o. xiii-xviii.

[581] Alfredo BOSI: *Dialética da colonização*, São Paulo, Companhia das Letras, 1992, 308-345.

is mindhárom kulturális területtel. (A folklór maga is akadémikus elemzések tárgyaként szerepelt.)[582]

IV.3.2.
Régi és új elit

Mikor az I. Brazil Köztársaság formálódását akarjuk megragadni, a magas kultúra és az alkotóművészet értékeit és művelőit látjuk olyan tényezőknek, melyek közvetlen módon befolyásolni tudták az állam átalakítását és működtetését.[583] Annak ellenére is igaz ez, hogy hatásuk Brazília több mint 8,5 millió négyzetkilométerén belül egyenlőtlenül érvényesült, és inkább csak bizonyos, főként part menti nagyvárosokra összpontosult. A Régi Köztársaság időszakában a magas kultúra és a művészet elsődleges fogyasztói és alkotói köre is főként a városi elit lett. „A városok, melyek egykor az agrárvilág függelékei voltak, végre kinyilvánították függetlenségüket és elsőbbségüket" – írja a köztársasági korszakról 1936-ban, klasszikussá vált nagyesszéjében Sérgio Buarque de Holanda.[584]

Ugyanakkor ez az (értelmiségi) elit maga is heterogén és rétegzett volt, és a föderáció rendkívül nagy kiterjedése miatt a köztársaság idején továbbra is változatlanul jelentősek maradtak a lokális sajátosságai, a regionális különbségek.[585] Bár volt rá példa, hogy a kisebb vidéki városokban is létrejött egy-egy termékeny szellemi kör,[586] erre az adminisztráció központja, Rio de Janeiro és a kávétermelés gazdagságán egyre inkább felemelkedő São Paulo kínálta a legtöbb lehetőséget. A szövetségi fővárosban a boldog békeidőkben Francisco

---

582 Pl. Virgílio Correia a portugál népművészeti edénymotívumokról írt, *Atlântida,* no. 3. (1916. január 15.), 244-255. Luis Chaves a népi amforákról közölt tanulmányt, *Atlântida,* no. 16. (1917. február 15.), 269-276. Raimundo Esteves pedig a vallási népszokásokról, *Atlântida,* no. 27. (1918. január 15.), 423-426.; no. 28. (1918. február 15.), 505-508.

583 „[…] a földrész meghatározó politikai figurái mind írók voltak (vagy megfordítva: Rubén Daríoig az írók java mindig politikus is volt), akik programjaikat és ideológiai vitáikat gyakran esszéisztikus formában adták közre." SCHOLZ (2005), 111.

584 „As cidades, que outrora tinham sido como complementos do mundo rural, proclamaram finalmente sua vida própria e sua primazia." Sérgio Buarque de HOLANDA: *Raízes do Brasil*, Edição comemorativa 70 anos, org. Ricardo Benzanque de ARAÚJO – Lilia Moritz SCHWARCZ, São Paulo, Companhia das Letras, 2006, 189.

585 Nestor Luiz DOS SANTOS LIMA: La Tercera America: Tentativa De Individualización De La América Luso-Brasileña, *Revista De Historia De América*, no. 43. (1957), 84-85. www.jstor.org/stable/20137146. (letöltés 2017. június 1.)

586 Ld. például a III.2.1. fejezetben már említett fortaleza-i *Padaria Espiritual* (Szellemi pékség) nevű társaságot. CARDOSO – PONTE i.m.

Pereira Passos polgármester irányításával átépítések és az európai metropoliszok mintáját követő fejlesztések valósultak meg. Valóságos paradicsoma volt ez a szakértelmiségnek és a művészeknek, újságíróknak, akik ugyanakkor bizonyos megbecsülést vívtak ki maguknak. Presztízsük az egyház korábbi befolyásával szemben is megnövekedett. A folyamat már a császárság idején elkezdődött.

> Bizonyos időn keresztül – jegyzi meg Gilberto Freyre – az ő kezükben [a papokéban] volt a kultúra fáklyája, de még a hazafiságé is, mielőtt II. Péter császár oltalma alatt az élre nem törtek a tudorok és a doktorok. A császár, a jelek szerint a doktori címet többre becsülte, mint a császárit, szívesebben viselt volna talárt, mint császári palástot.[587]

Eközben a politikai és gazdasági centrumoktól távol eső, vidéki Brazília értékrendje alig változott. A cearái filozófus, Raimundo de Farias Brito (1862-1917) a következőképpen jellemezte szűkebb környezetének viszonyait: „Itt a szellem embere, a gondolkodó, a művész szinte megvetés tárgya a gazdag urak és az állam hivatalnokai részéről. Számukra egy bölcselő, egy művész kevesebbet ér egy szép és erős hátaslónál; a költő pedig kevesebbet, mint egy csinos fogat."[588]

A császárkor földbirtokos-katonai felső rétege mellett mégis felemelkedett egy kettős kötődésű (városi) értelmiség, melyet a régi és az új, a város és a vidék, Brazília és a külföldi minták dichotómiája határozott meg. A tradicionális elittel, melyre a vizsgált korszakban egyre inkább ránehezedett a bankok hatalma, a kormányzati politika hatása és a piaci kihívások terhe,[589] tehát ezzel a gyengülő elittel szemben mind határozottabban megerősödött egy új réteg, mely – Bradford Burns meglátása szerint – tulajdonképpen nem állt másból, mint a régi, döntően birtokos elit fiaiból, akik egyetemeken (gyakran külföldön) végeztek, és bölcsészdoktorok, jogászok, mérnökök lettek. Sokan közülük az europanizált hivatali apparátus bürokratáiként működtek és futottak be karriert. Apák és fiúk generációja, bár számos vonatkozásban eltérő karakterű volt, mégis szerves kapcsolatban állt egymással. Így a régi, oligarchikus elitnek sikerült a saját céljainak megnyernie a születőben lévő városi elit vezéralakjait, annál is inkább, mivel ez utóbbiak végül gyakran sokkal inkább törekedtek arra,

---

587 FREYRE i.m. 247.

588 „Aqui o homem de espírito, o pensador, o artista é objeto quase de escárnio, por parte dos senhores da situação e dos homens de Estado. Um pensador, um artista vale para eles menos que uma forte e valente cavalgadura; um poeta menos que uma bonita parelha de carro." Farias Brito szavait idézi SEVCENKO i.m. 88.

589 A vidéki arisztokrácia gyors hanyatlásáról F. de AZEVEDO i.m. 74-76.

hogy a magasabb státuszú rétegek arisztokratikus életstílusát elérjék, mint hogy megvalósítsák a régi intézményrendszer valódi reformját.[590] G. Freyre egyenesen a brazilokra jellemző karakterjegyet lát a reformok elmaradásának hátterében: „Nagyobb a hajlandóság bennünk, hogy élvezettel szenvedjünk, áldozatnak érezzük vagy feláldozzuk magunkat, mint hogy megpróbáljuk megváltoztatni vagy kijavítani a politikai és a gazdasági rendszer bizonyos fogyatékosságait."[591] Az Első Köztársaság elitje tehát két karakteres történelmi időszak közé ékelődött be, és így még plasztikusabbá vált kettős kötődése: sok mindent megőrzött abból, ami a XIX. század és a császárság öröksége volt, ezért egyfajta szemi-arisztokratikus viselkedés jellemezte; ugyanakkor már magában hordozta a következő történelmi periódus, a tömegtársadalmak és a tömegkultúra korának jellemzőit is, ami majd az 1930-ban kezdődő Vargas-korszaktól fogja egyre intenzívebben átstrukturálni Brazíliát.[592]

A boldog békeidők, a *Belle Époque*, az I. világháború időszaka, majd az 1920-as évek a modernizáció mellett a nacionalizmus és a múlt újragondolásának korszakát jelentette Brazíliában. Ez két nagy feladatkört jelölt ki az új értelmiségi elitnek: az államigazgatás köztársasági szellemű átalakítását és működtetését, valamint a brazil nemzet mibenlétének megragadását. Egyik sem volt egyszerű.

A monarchia 1889-es bukása után a köztársasági működés konszolidációja nem haladt zökkenőmentesen. Sok republikánus ezért úgy érezte, ami létrejött, nem éppen „álmai köztársasága". Szemükben az államforma átalakításának eszméje üres ideológiának kezdett tűnni, a kormányzást átitató korrupciót és főleg a szakmai hozzá nem értést kifogásolták és azt, hogy lényegében hiányoztak a politikai pártok és a valódi ellenzékiség.[593] Ebben a helyzetben könnyen támadt fel a császárság (és a császár személyes kvalitásai) iránti nosztalgia.[594] Ilyesmit érezhetett a Minas Gerais-i politikus és újságíró, Joaquim Ferreira de Salles (1879-1962) is, aki elég sötéten látta a köztársaság első évtizedét:

> A köztársaságot csak tíz esztendeje kiáltották ki – írta –, és máris több felkelést és államcsínyt éltünk meg: a köztársasági elnök és tagállami kormány-

590 Vö. BURNS – SKIDMORE i.m. 28.

591 FREYRE i.m. 97.

592 Vö. C. D. de CARVALHO i.m. xxiv.

593 SEVCENKO i.m. 86-87. Lopes Travão-t idézi: „Essa não é a República dos meus sonhos." Vö. továbbá Cláudia M.R. VISCARDI: *Unidos perderemos: A construção do federalismo republicano brasileiro*, Curitiba, Editora CRV, 2017, 164-165.

594 „[…] Brazíliában őfelsége II. Péter császár, e feddhetetlen és tiszta férfiú uralkodott – az a fajta, aki eszményi férj lett volna Viktória királynő számára […]." FREYRE i.m. 516.

> zók elmozdítását; a kongresszus feloszlatását; a tengerészet lázadását; polgárháborút; Canudos szégyenét; idegek harcát […]. Mögöttünk vannak már az atyai, filozófus császár idejének nyugodt napjai, és a köztársaságot demagóg és anarchikus rendszerként ismertük meg.[595]

A politikai elitet eközben szinte megbabonázta a stabilitás iránti vágy, valamint a félelem attól, hogy az irányítás az eliten kívüli szavazói csoportok révén kicsúszik a kezéből. „A központi hatalom a még gyenge, de mindenképpen létező nemzeti integráció kifejezőjeként tüntette fel magát" – írja Boris Fausto.[596] Azonban, míg a politikai jogok formális gyakorlásából a brazil lakosság jelentős csoportjait (hajlék és megélhetés nélküli felszabadított rabszolgákat, szegény bevándorlókat) igyekeztek kizárni, addig a stabilitást éppen az eliten belüli konfliktusok veszélyeztették a leginkább.[597] Csak a századfordulóra sikerült a konszolidáció, mikor Campos Sales elnök a tagállamok politikájának (*política dos estados*) bevezetése révén, lényegében a kongresszusi választás rendjének átalakításával[598] és a végrehajtó hatalom megerősítésével[599] megteremtette a rendszerstabilitás feltételeit bő harminc évre, az 1899-1930-ig tartó periódusra.

A kritikus elit, ettől függetlenül, nemcsak a köztársaság korai periódusában, de a következő évtizedekben is talált témát a politika és a közélet bírálatára, az elégedetlenség okai sem sokat változtak az évek alatt. Az 1915-ben alapított *A.B.C.* című fővárosi lap például éles hangú közéleti fórummá vált, publicistái széles világnézeti skálán mozogtak. Voltak közöttük libertariánusok, anarchisták, mint az újságíró Astrojildo Pereira (1890-1965) vagy az irányzat intellek-

---

[595] „A República havia sido proclamado há dez anos apenas, e já tínhamos experimentado vários levantes e golpes de Estado: deposições de Presidente da Reública e de governadores de estados; dissolução do Congresso; revolta da esquadra; guerra civil; a vergonha de Canudos; guerra de nervos […]. Tínhamos saído dos dias tranqüilos de um Imperador filósofo e patriarcal, e a República afirmava-se, para nós, um regime de demagigia e anarquia." Joaquim de SALLES: *Se não me falha a memória*, São Paulo, Instituto Moreira Salles, 1993 [1960], 505. Hozzá hasonlóan üresnek látja a köztársasági kereteket a monarchia után HOLANDA i.m. 193-194.

[596] FAUSTO i.m. 166.

[597] VISCARDI (2017) i.m. 164.

[598] A föderális kongresszus megválasztott tagjainak mandátumát utólagos kontroll alá vetették. Előfordult, hogy a szavazatokkal szerzett mandátumok több, mint 20%-át érvénytelenítették. Ez a szisztéma párhuzamba állítható a korábban Brazíliában érvényesülő császári kiegyensúlyozó hatalom (*Poder Moderador*) elvével. Az eljárás részleteit, törvényi hátterét, statisztikai adatokat ld. VISCARDI (2001) i.m. 159-188.

[599] Boris Fausto a Campos Sales-féle modellt a kormányzók politikája (*política dos governadores*) fogalommal írja le. FAUSTO i.m. 156-158.

tuális vonulatának[600] talán legismertebb képviselője, Agripino Nazareth (1886-1961), aki néhány hónap alatt (1918. november 30. és 1919. február 8. között) legalább tíz cikkében ostorozta a politikai tehetetlenséget (*inabilidade da polícia*).[601] A társadalmi progresszió kevésbé radikális hívei közül az író, Lima Barreto (1881-1922) szatíráiban 1918 végén korrupcióról és a brazil elitek felelőtlenségéről[602] írt. De hasonló véleményt publikált a lapban a parlamenti képviselő és ügyvéd, Nicanor Queiroz do Nascimento (1871-1948), ahogy a „mélyebb vallási meggyőződés híján" magát egyszer „történelmi katolikusnak valló"[603] (luzo- és germanofil) történész-diplomata, Manuel de Oliveira Lima (1867-1928) is. Utóbbiak maguk is a köztársaságot működtető politikai gépezet tagjai, egyben kritikusai voltak.

A modernizáció és a nacionalizmus korában a megújuló, a folyton javításra szoruló és bővülő föderális adminisztráció Brazíliában számos lehetőséget kínált – elsősorban – a Rio de Janeiró-i értelmiségiek számára, az egyszerű hivatalnoki állásoktól a legmagasabb diplomáciai posztokig. Az ország méretéhez viszonyítva szűk, de magas színvonalú intellektuel réteg más tagjai, akiknek esetleg nem is volt hivatali pozíciójuk, megtalálták a módját, hogy személyesen vagy kulturális intézményeiken keresztül jelentős anyagi és erkölcsi támogatást szerezzenek, például a külügyminisztériumtól. Ilyen módon álltak a kormányzati körök – brazil és portugál részről egyaránt – a reprezentatív folyóirat, az *Atlântida* mögött is, ami cserébe, a művészetek képviselői mellett rendszeresen teret adott diplomatáknak, minisztériumi tisztviselőknek és más, elsődlegesen politikai álláspontot megfogalmazó szerzőknek.[604] Közvetítői és

---

[600] Ezek az intellektuelek gyakran „[…] a szocializmusról nem mint elméletről vagy mozgalomról, hanem mint a jövő társadalmáról beszéltek […]." HARSÁNYI Iván: *Fölbolydult világ – Történeti és politikai írások*, s.l. Magyar Lajos Alapítvány, 2014, 122.

[601] Aldrin Armstrong Silva CASTELLUCCI: Agripino Nazareth e o movimento operário da Primeira República. *Revista Brasileira de História* (São Paulo), vol. 32. no. 64. (2012), 77-99. https://dx.doi.org/10.1590/S0102-01882012000200006 (letöltés 2017. április 21.) 81.

[602] Az elit felelőssége a portugálokat is foglalkoztatta az I. világháború végén. Erről az *Atlântida* folytatásokban közölte a lisszaboni esszéista, újságíró Joaquim Manso írását, aki személyes szégyent érzett annak az elitnek a háborús tehetetlensége miatt, melyhez tartozónak vélte magát. *Atlântida,* no. 37. (1919. h.n.), 81-84. és *Atlântida,* no. 38. (1919. h.n.), 223-226.

[603] A diplomata önvallomását idézi FREYRE i.m. 119.

[604] Néhány brazil vonatkozású példa: A brazil köztársasági elnök méltatása, *Atlântida,* no. 6. (1916. április 15.), 507-515. São Paulo állam új elnökéről, *Atlântida*, no. 7. (1916. május 15.), 675-677. A frissen kinevezett lisszaboni brazil követről, *Atlântida*, no. 8. (1916. június 15.), 707., 782. Pará állam kormányzójáról, *Atlântida*, no. 16. (1917. február 15.), 311. Nyilatkozatok Brazília háborús helyzetéről a portugáliai brazil követ részéről, *Atlântida*, no. 18. (1917. április 15.), 493-496. és no. 33-34. (1919. h.n.), 857-868. A maranhão-i portugál konzul beszámolói, *Atlântida*, no. 15. (1917. január 15.), 238. és no. 22. (1917. augusztus 15.), 885-887.

értelmezői szerepet vállalva a szélesebb olvasóközönség és a politika között. Az értelmiségi elitnek ezek a lehetőségei (és feladatai) éles kontrasztban voltak a döntően analfabéta brazil társadalom többségének közéleti/kulturális megnyilatkozási esélyeivel,[605] annak ellenére, hogy az I. Köztársaság programszerűen törekedett az oktatás reformjára, illetve általában a kultúra demokratizálására, bár valódi eredményei szerények maradtak.[606]

A személyek szintjén mutatkozó átfedés a brazil értelmiség és az államapparátus között együtt járt azzal, hogy az intellektuális elit feladatának érezte a XIX. századtól örökölt probléma megoldását, a nemzetállam ideológiai hátterének több szempontú végiggondolását. A XIX. század közepén Tobias Barreto még úgy látta: „van államunk, de nincs nemzetünk".[607] Az önreflexió, a kohéziós elemek feltárása és megjelenítése, valamint a pozitivista hittel várt fejlődés útjának kijelölése később továbbra is a közéleti viták középpontjában maradt.

> A függetlenség kivívása utáni évtizedekben – írja Urbán Bálint – a brazil kultúra horizontján megjelenő romantikus eszmetörténeti áramlatok nyomán nacionalista törekvések vegyültek az önálló nemzetállami létezés alapját képező antikoloniális pátosszal. Brazília minden áron el akart távolodni mind a métropolisz kulturális hagyományaitól, mind a koloniális múlttól. A nemzet elképzelt közösségét, valamint az azt legitimáló identitásalakzatot és kulturális narratívákat az ország intellektuális elitjének kellett a politikai önállósodás után létrehoznia a romantikus ideológiák zászlaja alatt.[608]

Ez a feladat az I. Brazil Köztársaság által kijelölt új körülmények között továbbra is aktuális maradt.

A rendszerátmenet bizonytalanságára, az 1910-es évek gazdasági válságaira, a külföldi befolyás növekedésére, az I. világháború éveinek problémáira, az ipari fejlődéssel megjelenő társadalmi mozgalmak (munkásmozgalom, bevándorlás) kihívásaira egyaránt a nacionalizmus és a modernizáció kínálkozott

---

A brazil elnök programadó nyilatkozata, *Atlântida*, no. 26. (1917. december), 287-297. Rodrigues Álves megválasztott elnök méltatása *Atlântida*, no. 33-34. (1919. h.n.), 953-954. és halálhíre, no. 35-36. (1919. h.n.), 1093-1094. J. do Rio tudósítása a brazil küldöttségről a párizsi békekonferencián, *Atlântida*, no. 33-34. (1919. h.n.), 975-976.

605 SEVCENKO i.m. 93-94.

606 F. de AZEVEDO i.m. 431-432.

607 „[…] temos Estado mas não temos nação." Idézi SEVCENKO i.m. 83.

608 URBÁN Bálint: Az indianizmustól a kannibalizmusig – a brazil identitás elméleti konstrukcióinak változásai a 19. és a 20. században, *Orpheus Noster*, XI. évf. 1. sz. (2019), 48.

válaszként Brazíliában. A Régi Köztársaság a császárkor örökségeként folytatta a nemzettudat formálásának, átstrukturálásának programját, ahogy az a XIX-XX. század fordulóján a legtöbb latin-amerikai országban is történt.[609] Burns ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a nemzeti önvizsgálat tipikusan értelmiségi feladat volt.[610] Az elit és a középrétegek fogékonnyá váltak a nacionalizmus és modernizáció ideológiájára, és mindkettőt felhasználták a történelmi-társadalmi rekonstrukciós folyamat szolgálatában, a hagyományok újragondolásával és a nemzeti identitás újraértelmezésével.

IV.3.3.
A brazil nacionalizmus és a portugál örökség

Az önvizsgálatnak egyik legfontosabb eleme Brazíliában a Portugáliához, a portugál kultúrához való viszonyulás, ami ráadásul kétrétegű: a gyarmatosítók örökségére, illetve az újabb portugál bevándorlók erős közösségeinek (főként a rióinak) a jelenlétére reflektál. (A XIX. századi Brazíliában a portugál bevándorlókon keresztül a portugál szokások szinte észrevétlenül hatották át a társadalmat – írja Amado Luiz Cervo.[611] A brazil nacionalizmus pedig általában véve is küszködött a bevándorlók problémájával, akárhonnan érkeztek is.)

A brazil-portugál viszony értelmezésében az írók, újságírók, történészek vitték a prímet, és felfogásuk a *luzofóbiától* a *luzofiliáig* széles spektrumot ölelt fel. A köztársaság első éveit ebben a kérdésben a radikális (*jakobinus*) nacionalizmus, a *nativista* tradíció hangadói határozták meg. Floriano Peixoto elnök és csodálói is ezt az irányzatot képviselték. Mindenért – a kulturális, a társadalmi és a gazdasági elmaradottságért – az egykori gyarmatosítókat („az ibériai rabló-parazitákat") tették felelőssé, felerősítve a xenofób, negatív érzelmeket (*os sentimentos nativistas lusófobos*). Így a brazil kormánypolitika, illetve az értelmiség egy része kiélezett viszonyba került a Rio de Janeiró-i portugál kolónia elitjével. A legismertebb *antiluzitanisták* között említhetjük ebben a korszakban az író, újságíró Antônio Torrest (emlékezzünk konfliktusára J. do Rioval, ld. a III.2.6. fejezet), a katolikus, konzervatív jogász-publicista Jackson de Figueiredo-t (1891-1928) vagy az abolicionista költő, tanár Álvaro Bomílcar da Cunha-t (1874-1957), akik főként a sajtóban fejtették ki nézeteiket, és portugá-

---

609 Nicolau SEVCENCO (szerk.): *História da Vida Privada no Brasil: República: da Belle Époque à Era do Rádio*, III. kötet, São Paulo, Companhia das Letras, 1998, 7.

610 BURNS – SKIDMORE i.m. 33.

611 CERVO – MAGALHÃES i.m. 193.

lellenes felhívásokat is közzétettek.[612] Az ellenségeskedés szétterjedt a társadalomban, és a bevándorlócsoportokkal szembeni atrocitásokhoz vezetett. Erről tudósítottak jelentéseikben, hazaküldött sajtóanyaggal alátámasztva Portugália Belém do Pará-i, manausi, Rio de Janeiró-i és Porto Alegre-i konzuljai.[613]

A „vasmarsall", Floriano Peixoto elnök nemcsak jakobinus nacionalistaként volt ismert, de oligarchia-ellenesség is jellemezte. Egyszerű származásával – szegény, észak-kelet-brazíliai családi hátterével – magyarázzák, hogy a Régi Köztársaság történetében talán az egyetlen államfő volt, aki nem riadt vissza attól a gondolattól, hogy a politikai döntések minél szélesebb népi részvétellel történjenek meg, és érzékeny volt a szociális problémák iránt. Elnöki imázsának része volt, hogy vállalta a hétköznapi emberek által megközelíthető politikus szerepét a köztársasági ideál egyenlőségeszméjéhez híven.[614] Ez népszerűvé tette diktatórikus törekvéseivel és xenofób nézeteivel együtt is.

A nativistáknak erős pozícióik voltak nemcsak a politikai, de a tudományos életben is, pl. a korszak egyik legtekintélyesebb intézményében, az 1838 óta működő történelmi és földrajzi tudományos társaságban (*Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro* – IHGB), mely az I. Köztársaság idején sem tudta teljesen levetkőzni korábbi évtizedeinek antiluzitanista, romantikus szemléletét (a *nativizmust,* az *indianizmust*). Ugyanakkor a patrióta szellemű történetírást helyezte előtérbe, és a brazil múlt nagy pillanatiról szóló narratíva létrehozására törekedett.[615]

A legmagasabb körök által támogatott *antiluzitán* tendenciák az 1910-es évtizedben két jelentős politikai esemény befolyására gyengültek. Az egyik a portugál köztársaság kikiáltása volt 1910-ben, mikor Portugália és Brazília a köztársasági lét közös platformjára került. A másik az I. világháború, melyben mindkét portugál nyelvű ország az antant oldalán, a németek ellen harcolt. Kétségtelen, hogy a háborús években a brazil nacionalizmus hullámai ismét magasra csaptak, de ekkor már nem a tagadás negatív érzelmei, inkább a patriotizmus pozitív

---

612 Vö. GUIMARÃES: *Portugal e Brasil…* (2011) i.m. 14.; MEDEIROS i.m. 164.

613 Számos erre utaló dokumentum található a lisszaboni külügyi levéltárban (*Arquivo Histórico Diplomático do MNE–Lisboa*). Vö. GUIMARÃES: *Portugal e Brasil…* (2011) i.m. 13. A perui Francisco García Calderón, mint külső szemlélő 1912-ben úgy látta, hogy a brazilokban erősebben él a függetlenség eszménye, mint a többi amerikai köztársaság népében. Francisco GARCÍA CALDERÓN: *Las democracias latinas de America; La creación de un continente*, Caracas, Biblioteca Ayacucho, 1979 (Első kiadás: *Les démocraties latines de l'Amérique*, Párizs, 1912.), 243.

614 Aldrin Armstrong Silva CASTELLUCCI: *Trabalhadores, máquina política e eleições na Primeira República*, PhD dolgozat, Salvador, UFB, 2008. http://livros01.livrosgratis.com.br/cp061845.pdf (letöltés 2017. március 1.) 86., 136-137.

615 Bővebben ld. CONDURU i.m. 281-300.

elemei domináltak. A Portugáliához való viszony sem volt már olyan ellenséges, mint korábban, hanem a közös neolatinitás (szemben a germán szellemmel) gondolata hatotta át. A brazil nacionalizmus új optikán keresztül tekintett a testvéri, sokban közös sorsú ibériai országra. A luzo-brazil viszony a posztkoloniális patriotizmus sajátos építőköve lett. A premodernista patriotizmus lényegét pontosan összefoglalja, amit João do Rio nacionalizmusáról, luzofiliájáról, a portugálokhoz és brazilságához való viszonyáról írva Celso Vieira fejtett ki az író halála után, 1921-ben. Ennek a nacionalizmusnak – írja cikkében Celso Vieira – semmi köze az indián falvak és gyékények világának vadromantikus nativizmusához. Mert ez egy nagyvárosi, kifinomult és civilizatórikus ambícióval telített nacionalizmus, mely a luzitán gyökereken keresztül van kapcsolatban a latin tradícióval és a neolatin összefogással. A franciákhoz, Itáliához és Ibériához fűződő sajátos viszony termékenyítően húzódik meg a brazil nemzeti érzés mélyén. Az atlanti erőt és energiát szegezi szembe a germán szellemmel. Mindezeknek legszebb irodalmi megfogalmazását Olavo Bilac költészetében és Paulo Barreto prózájában mint két nagyvárosi, Rio de Janeiró-i művész életművében látja leginkább kiteljesedni.[616] Az 1910-es évek Brazíliájában érzékelhető enyhülést a külső, spanyol-amerikai szemlélő is megérezte.

A brazil művészeti élet, melyben különösen az irodalmárok éreztek elhivatottságot a nemzeti keretek definiálására, az egyszerre konzervatív és újító premodernista korszakát élte (1902-1922). Ekkor több jelentős alkotó jó lehetőséget látott a kulturális alapú luzo-brazil politika kibontakoztatásában, a nacionalizmussal való összebékítésében. A legismertebbek közül csak néhány név, a már említett Euclides da Cunha, a regényíró Lima Barreto, az író, irodalomszervező és műkritikus Monteiro Lobato (1882-1948) és Coelho Neto (1864-1934), az egyik legolvasottabb brazil prózaíró.

IV.3.4.
A fejlett Európára figyelő elit

A jól pozicionált értelmiségi elit általában patrióta kötődése mellett egy másik vonással is rendelkezett.

> Kultúránk fejlődésére – írja Gilberto Freyre 1933-ban – előnyösen hatott a kettősség: egyrészt a spontaneitással, a képzelet és az érzelmek frissessé-

[616] Celso Vieira cikke João do Rio-ról, O chronist e a cidade címmel: *Revista da Semana,* vol. 22. no. 28. (1921. július 9), 3-4.

> gével gazdagodott, másrészt az eliten keresztül kapcsolatot tartott fenn az európai tudománnyal, technikával és haladó eszmékkel. Talán sehol a világon nem volt még példa rá, hogy ilyennyire liberálisan találkozzanak, kölcsönhatásba kerüljenek, sőt összeolvadjanak különböző, vagy inkább egymással ellentétes kultúrhagyományok, mint Brazíliában.[617]

Az európanizáltság bizonyos elemei kisgyermekkortól kísérték a felnövekvő nemzedékeket. „Sok fiúcska hétéves korában már kívülről tudta az európai fővárosok neveit […] latinul deklinált, francia szövegeket idézett. [Az udvarházakban] a gyereknevelésben is a francia és angol illemszabályokat követték."[618] Ezzel kapcsolatban Gáspár Ferenc, a magyar világutazó hajóorvos tapasztalataira is hivatkozhatunk, aki az 1880-as években járt Brazíliában, és a következőket jegyezte fel: „Ma már adnak valamit a nevelésre, a tanításra s számos német és franczia ifjú és leány kap alkalmazást a brazíliai családoknál, mint nevelő s tanító. Magyar ifjú vagy magyar leány – sajnos – nincs talán egyetlen-egy sem."[619]

Az új, értelmiségi karakterű, városi elit jelentős része számára a pozitivista ihletésű programok és a modernizációs stratégiák középpontjába – Brazíliában és Latin-Amerika más országaiban is – szinte magától értetődő módon került be az európai színvonalat megcélzó fejlesztés (*desenvolvimento/desarrollo*) gondolata és az az elképzelés, hogy az oktatás, a bevándorlás, valamint a gazdaságfejlesztés mint egyenrangú eszközök, kapjanak központi szerepet a fejlesztési elképzelésekben.[620] Az ész hatalmába, valamint a Brazíliát vizsgáló tudományok értékébe vetett hit, a XIX. századi szcientizmus örökségeként tovább élt a *Belle Époque*-ban – jegyzi meg Sevcenko[621] –, és jelen volt a XX. század első évtizedeiben is.

A Régi Brazil Köztársaság elitje a fejlett világtól kívánt tanulni. Az I. világháborúig döntően az európai nagyhatalmaktól (és ebbe a körbe Portugália nem tartozott bele), melyek saját értékeik exportjában maguk is érdekeltek voltak. Egyébként polgáraik (kereskedőik, befektetőik) személyes jelenléte és példája sem volt elhanyagolható hatással Brazíliára. A már idézett Gáspár Ferenc Parában – ahol az első brazíliai tapasztalatait szerezte – a következőket regisztrálta: „Nemzetiségre nézve meglehetős vegyes az európai lakosság; egyforma sűrűn hallhatni az angol, franczia és német nyelvet és először üti meg az ember fülét

---

617 FREYRE i.m. 97.
618 U.o. 475., 484.
619 GÁSPÁR Ferenc: *A Föld körül – Délamerika*, Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1906, 290.
620 ANDERLE (1989) i.m. 111., 126-128.
621 Vö. SEVCENKO i.m. 85.

egy sajátos, egészen ismeretlenül hangzó nyelv: a brazíliai; a »lingua geral brazileira«."[622] Következő állomásáról, az amazóniai Manausról pedig ezt írja 1906-ban:

> Ma már mintegy negyvenezer lakosa van, a kiknek talán egy negyede európai. A városnak villamos világítása, előkelő szállodái vannak, a legtöbb európai államot consulátus képviseli s milliókra rúg a kiviteli forgalma. A mi időnkben azonban, a nyolcvanas évek végén, erről még álmodni sem mertek volna a manaosiak. […] Manaosban is úgyszólván német kézben van az egész nagykereskedelem és az a néhány jobb külsejű üzlet, a melyben európai czikkek állnak a vevő rendelkezésére, az nemcsak a német kereskedelem dicsősége, hanem egyszersmind a német ipar haszna. Mert a mit itt Manaosban mint készárut találunk, az mind: „Made in Germany".[623]

Az 1920-as évektől aztán egyre inkább az USA hatása érvényesült Brazíliában is, és valóságos kulturális (gazdasági) gőzhengerként működött a latin-amerikai országokban. A gyarmati korszakban szinte kizárólagos portugál befolyás pedig az új hatásokkal párhuzamosan egyre jobban eljelentéktelenedett a brazilok számára. Utóvédharcait a tengerentúlra vándorló luzitán közösségeken keresztül vívta, melyek éppen emiatt kerültek a frontvonalba a gyarmati örökségével és a posztkoloniális hatásokkal birkózó fiatal brazil köztársaság és nemzet formálódásakor.

„[…] kezünk és lábunk az Atlanti-óceán egyik partján, fejünk a másik parton van" – így foglalja össze röviden a XX. század eleji brazilok önképét Sérgio Buarque de Holanda,[624] és a Brazíliát csak felszínesen ismerő magyar utazó is érzékeli ezt: „A braziliaiak – írja – ugyan nagyon büszkék az ő európai származásukra és a hol csak tehetik, erre fennen hivatkoznak is. […] Hanem azért a braziliai csaknem sértésnek veszi, ha a portugállal összetévesztik, a kit mélyen magaalattinak tart."[625] A Dél-Amerika felőli partokon a portugál örökség (nyelv, irodalom, katolikus tradíció, életstílus stb.) ereje egyre halványul, sőt az elmaradottság oka és szimbóluma lesz a függetlenné válás után, és a XIX. század egyre inkább a franciáké, briteké. A változás nem jelent mélyreható, strukturális (pl. gazdasági) átalakulást. Inkább csak az elit europanizációja történik meg, és az gyakran kimerül a külsőségek átvételében. A fontosabb városok,

---

622 GÁSPÁR i.m. 164. Ez utóbbi feltehetően a *nheengatu*, egyfajta tupi-koiné nyelv, amit Amazóniában akkoriban még beszéltek.

623 GÁSPÁR i.m. 184-186.

624 „[…] pés e mãos numa margem do Atlântico, cabeça na outra" Idézi JAHN i.m. 9.

625 GÁSPÁR i.m. 214.

például a tagállami fővárosok kávéházai, színházai, opera előadásai, a bálok, az irodalmi és tudományos akadémiák, a politikai intrikák, a művészeti élet és az építészet elvonják az elit figyelmét, és egyre inkább pusztán ezek szimbolizálják számára magát a nemzetet is – jegyzi meg E. Bardford Burns.[626] A nagyvárosok egyre szaporodó elegáns kávéházait, szállodáit Európára utalva nevezik el (pl. a São Pauló-i *Hotel de França*, vagy a *Hotel de Itália*; Rio de Janeiróban a *Hotel Germânia*). A magas színvonalú vendéglátás gyakran az Európából érkezett (német, olasz) tulajdonosok vagy üzletvezetők felügyelete alá kerül, akik szívesen alkalmazzák honfitársaikat. Így a hotelkonyhák személyzete is kicserélődik. Az alacsonyabb státuszú személyzet helyét átveszi egy kvalifikált, hierarchizált és szakosodott gárda, egyre inkább a jól fizetett, fehér férfiak világa lesz ez. Ők gondoskodnak az olyan nevezetes külföldi vendégek kényelméről, mint a Brazíliába látogató Henrik porosz királyi herceg vagy az „isteni Sarah", Sarah Bernhardt francia színésznő és társulata.[627]

A francia kultúra és életstílus befolyása hagyományosnak mondható, hiszen Brazíliára a portugálok örökítik a frankofiliát, amelyből korszakunkra kontinentális jelenség válik, ahogy Scholz László Spanyol-Amerika kapcsán hangsúlyozza:

> A politikai függetlenség kivívásával az a vonal [az ibér világhoz fűződő kapcsolatrendszer] meglazul, majd megszakad, s a XIX. század utolsó negyedében feltűnik Párizs mint a francia és kozmopolita kultúra középpontja: a nálunk is ismert módon oda vágynak a költők, ott szívják magukba a festők, szobrászok a modern művészetet, és oda küldik a tehetős családok tanulni gyermekeiket.[628]

Rio de Janeiróban a XIX-XX. század fordulójára francia mintára lesz divat a bohémség. A művészvilág találkozóhelye az Ouvidor nevű belvárosi utca, ahol az értelmiség, az új elit a legjobb könyvesboltokat, kávéházakat, éttermeket találja. A bohémek és a fővárosi társadalomban nagyra tartott szellemi emberek, irodalmárok a saját igényeik szerint alakítják ezt a környéket, ahol francia italokat, francia ételeket fogyasztanak, franciául flörtölnek és a francia technikai vívmányok (főként a film)[629] kápráztatják el őket. Luxuscikkek – illatszerektől hangszerekig – jelennek meg a specializált üzletekben, mint

---

[626] BURNS – SKIDMORE i.m. 28-29.

[627] Lorena Féres da Silva TELLES: *Libertas entre sobrados – Mulheres negras e trabalho doméstico em São Paulo (1880-1920),* São Paulo, Alameda, 2013, 239-244.

[628] SCHOLZ (2005) i.m. 119.

[629] CONDE i.m. 70.

például a drága svájci és francia órákat forgalmazó és javító európai órások boltjaiban.[630]

Az öreg kontinens művészeti exportja elvétve magyar értékeket is eljuttat Brazíliába az I. Köztársaság idején. Az európai sikerdarabot, Molnár Ferenc *Ördög* című drámáját például 1913 júniusában bemutatja a Rio de Janeiró-i városi színház (*Teatro Municipal*). Nagy sikere a neves olasz színész, Ermete Zacconi (1857-1948) kiváló alakításának is köszönhető. Korábban – ahogy az *O Imparcial* kritikusa megjegyzi – nemcsak Molnár, de a magyar színpadi irodalom egésze teljesen ismeretlen volt Brazíliában, azonban ez az előadás felhívta a riói közönség figyelmét a hazájában nagyon népszerű drámaíróra.[631] Érdekes, hogy néhány évvel korábban, 1911-ben a magyar sajtó pedig egy párizsi Graça Aranha-bemutatóról adott hírt a következő szavakkal: „A Théâtre de l'œuvre egy *Malazarte* című háromfölvonásos drámát mutatott be egy ismeretlen brazíliai írótól, Graça Aranha-tól."[632]

A francia kulturális értékekre szomjazó tengerentúli világ azonban nem egyszerűen párizsias, hanem legalább annyira sajátosan brazil is. A nemzeti karakter és a külföldi divatok és áruk riói dömpingje együtt formálja a brazil főváros nagyvilági életét, amit távolabbi vidékekre is kisugároz. José Brito Broca (1903-1961) kritikus és kultúrtörténész máig ható érvénnyel *mundanismo*-nak (nemzetközi világiasság, nagyvilágiság) nevezte el ezt az érdeklődést a korszak irodalmáról szóló munkájában.[633] João do Rio, a *dandy* típus megtestesítőjeként ennek az Európára figyelő brazil világnak lett a tipikus jelensége.[634]

A francia mellett hódít az angol életstílus is (a délutáni teázás szokása, az angol divat stb.), de talán még fontosabbak a brit beruházások nyomán érkező technológiai hatások. Az urbanizáció folyamatában, az infrastruktúra fejlesztésében alkalmazott újítások javarészt britek által érkeznek: a városkép kialakítása európai mintára, a gáz-közvilágítás, az elektromos kábelhálózat, a szennyvíztisztító rendszerek kiépítése, a vasút mint a progresszió legfőbb szimbóluma stb.[635] Építészeti és más műszaki megoldások, melyek importelemek, de gyorsan beépülnek, és formálják a századfordulós brazíliai városi mindennapokat.[636] Ismét Gáspár Ferenc tapasztalataira hivatkozunk, aki a XIX.

---

630 TELLES i.m. 248.

631 O.L.: Primeiras, *O Imparcial*, no. 182. (1913. június 4.), 8.

632 *Budapesti Hírlap*, 31. évf. 52. sz. (1911. március 2.), 14.

633 BROCA i.m. *passim*

634 Kedves témája a női divat, pl. RIO: *Pall-Mall…* MCMXVII [1917] i.m. 300-304., és természetesen tudósít arról, ha egy párizsi divatház üzletet nyit Rióban, u.o. 441-444.

635 BURNS – SKIDMORE i.m. 28.

636 E. V. GARCIA (2000) i.m. 15.

század végén Maranhão-ba is eljutott, és egy előkelő São Luís-i polgári család otthonában a következőket figyelte meg:

> Megjegyzendő, hogy az összes berendezés a Thonet-féle bécsi gyár hajlított bútorai; más bútort, mint például párnázott foteleket vagy ottománokat Brazíliában kivételesen, csak a nagyon vagyonos házakban lehet találni. A nők műveltsége mellett szólt – a zongorán kívül – hogy keveset franciául is beszéltek, sőt a mennyire az ablak párkányán látható piros kötéses Ohnet-kötet után megítélhető volt, olvastak is franciául.[637]

A köztársaság államigazgatási működtetésében, a kor követelményeinek megfelelő, új szervezeti keretek kialakításában szintén fontos szerepet játszik Európa példája. Ennek egyik eleme – urbanizációs és a társadalmi mozgalmak keltette kihívásokra adott válaszként – a Rio de Janeiró-i rendfenntartás modernizálása az 1920-as években. Arthur Bernardes elnök 1922-es hivatalba lépése után például a rendőrségen belül egy speciális feladatkörrel rendelkező csoportot hoztak létre, a 4-es kisegítő kirendeltséget (*4ª. Delegacia Auxiliar*). Célja a politikailag aktív, a fennálló renddel szemben kritikus személyek és társadalmi csoportok kontrollálása volt, főként az 1910-es évek végének forradalmi megmozdulásaira adott válaszként. Az igazságügyi minisztérium felügyelete alá tartozó bűnüldöző szervek összehangolása érdekében az új egység vezetését Carlos Reis őrnagyra, a csendőrség (*Guarda Civil*) parancsnokára bízták, aki ezzel kapcsolatban európai tanulmányútra ment. Részben azért, hogy nemzetközi együttműködést építsen ki az internacionalista politikai mozgalmak (kommunizmus, anarchizmus) elleni fellépésben. Másrészt néhány országban (Svájc, Németország, Franciaország) személyesen tanulmányozta a már működő, hasonló rendőrségi modelleket, hogy aztán hazájában alkalmazza őket.[638] Ezzel nemcsak a hivatali modell, de a társadalmi problémák kezelésének miként je is európanizált, a represszió előtérbe helyező keretek közé került.

Az európai befolyás más fegyveres testületeknél is érvényesült. A XIX. században a latin-amerikai hadseregek reformjait német és francia katonai missziók irányították. A két európai hatalom rivalizálása jellemző volt a tér-

---

[637] GÁSPÁR i.m. 225. Georges Ohnet (1848–1918) a maga korában rendkívül sikeres francia regény- és drámaíró. A századfordulón számos művét magyarra is lefordították.

[638] Carlo ROMANI: Antecipando a era Vargas: a Revolução Paulista de 1924 e a efetivação das práticas de controle político e social, *Revista Topoi* (Rio de Janeiro), vol. 12. no. 23 (2011 júl-dec.), 171.

ségben. Brazíliában az I. Köztársaság utolsó évtizedében végül a németek kerekedtek felül.

> A francia (katona)diplomácia 1918 után – Peru mellett – megkülönböztetett figyelmet fordított a dél-atlanti térség legnagyobb, Európa-méretű országa feletti domináns politikai-katonai befolyás biztosítására – Írja Fischer Ferenc. – A brazil hadsereg modernizálását 1920-tól francia katonai misszió irányította. Az 1920-as évek közepétől kibontakozó francia-német légi rivalizálásnak, az Európa és Dél-Amerika közötti repülőjárat forgalom biztosításának kulcsországa Brazília lett. Brazíliát mind a franciák, mind a németek az Afrikát és Dél-Amerikát összekötő legrövidebb, nyílt óceán felett átívelő légiút „hídfő országának" tekintették. 1924-ben azonban – ugyanabban az évben, mint Peruban – Franciaország nagy presztízsveszteséget szenvedett el. A brazil fegyverbeszerzések kapcsán visszaélésekre került sor, és amikor ez napvilágra került, a francia katonai misszió vezetőjének, Pellegrini tábornoknak gyorsan távoznia kellett Rióból.[639]

A tisztikar és az elit köreiben egyaránt megvolt a francia- és németbarátok tábora, de a németek jelentősebb emigráns kolóniával rendelkeztek a dél-brazíliai tagállamokban. Mikor a német kutatóhajó, a Meteor 1926 júniusában lehorgonyzott a dél-atlanti partoknál, Spiess korvettkapitány Blumenau (Santa Catarina állam) város környékén járva elégedetten jegyezte meg, hogy ez „»az egyik legnagyobb német kultúrteljesítmény Brazíliában«, hiszen enklávét alkotva, mintegy 100 ezernyi német élt itt, ebben a dél-brazíliai régióban."[640] Ráadásul a német állam az 1910-20-as években egyre fontosabbnak tartotta támogatni, ébren tartani a kivándoroltak patrióta érzelmeit, képviselői (gyakran a haditengerészet részéről), időről időre felkeresték a brazíliai német közösségeket is, miközben hangsúlyt fektettek az államközi kapcsolatok fejlesztésére. „Argentína, Brazília, Chile, Uruguay, azaz az »ABC(D)« országok német orientációjának erősítése is célja volt e speciális missziónak és egyúttal az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország befolyásának visszaszorítása. A meglátogatott, részben afrikai, ill. dél-amerikai német kolóniáknál ez a német haza iránti lojalitás megerősítését is szolgálta."[641]

---

[639] FISCHER (2014) i.m. 90.

[640] FISCHER (2014) i.m. 88.

[641] FISCHER Ferenc: „Zeigen der Flagge." II. Vilmos három hadihajója és Henrich von Hohenzollern főherceg különleges missziója 1914 tavaszán és nyarán Brazíliában, Uruguayban, Argentínában és Chilében, in: MAJOROS István, *et. al.* (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára,* Budapest, ELTE, BTK, 2015, 87.

A bevándorlóközösségek egyfelől erősítették a német politika és kultúra brazíliai pozícióit, ugyanakkor sokszor ijesztő zárványokként, belbiztonsági problémaként (különösen az I. világháború idején) jelentkeztek a dél-amerikai ország hatóságai és elitje számára. Jól mutatja ezt Dr. Oscar Thompsonnak, a São Pauló-i tanítóképző igazgatójának nyilatkozata, aki nemcsak a német, hanem minden kevéssé asszimilálódó, de népes bevándorlóközösséget veszélyesnek tartott a brazil nemzet formálódására nézve, és az oktatás révén kívánta megoldani a beolvasztásukat:

> Azt akarjuk, hogy az iskola akadályozza meg, hogy hazánk déli részén kis Németország, Rióban egy kis Portugália és São Paulóban kis Olaszország alakuljon ki. Igen, az az iskola, amit mi akarunk, sosem fogja megengedni nemzeti arculatunk megbontását; […] dicsőséges és hazafias feladat a külföldiek asszimilálásán munkálkodni, bármilyen okból érkeztek is hozzánk.[642]

IV.3.5.
Luzo-Amerika kontinentális környezete

Bár a Régi Köztársaság elitje szívesen hivatkozott szoros kapcsolataira a fejlett Európával, franciákkal, britekkel és németekkel, azonban egyre növekvő mértékben reflektált az Egyesült Államokra is. A brazil felfogás két – ha nem is egyenlő, de sok szempontból mégis összemérhető – igazi óriást látott az amerikai kontinensen, az USA-t és Brazíliát. Az összevetés alapja az országok hatalmas mérete, természeti erőforrásaik bősége, jelentős gazdasági potenciáljuk, demokratikus stabilitásuk (ami Brazília esetében erős szépítés) és mindenekelőtt Spanyol-Amerikáétól eltérő kultúrájuk volt.[643] A közéletben ugyanakkor félelmek és ellenvélemények is megfogalmazódtak, melyek jelezték a túlzott USA-befolyás riasztó jellegét.

Brazíliában az államforma megváltozását követő korai évek egyik sikerkönyve, legolvasottabb műve lett a konzervatív nacionalista Eduardo Prado-nak *A ilusão americana* (Az amerikai ábránd) című munkája, melynek első, 1893-

---

642 "Mas queremos a escola que se opponha à formação d'uma pequena Allemanha no sul do nosso paiz, de um pequeno Portugal no Rio e de uma pequena Italia em S. Paulo. Sim, essa escola, como a queremos, jámais permittirá a dispersão da physionomia nacional; […] honrosa e patriotica tarefa, qual a de operar a assimilação de extrangeiro, que às nossas terras chegar por qualquer motivo." Idézi BARROS (1913) i.m. 42.

643 BETHEL i.m. 465.

as kiadását radikalizmusa miatt a rendőrség el is kobozta.[644] Az „Északi Kolosszustól" való félelem egyébként nemcsak a portugál nyelvű dél-amerikai országban fogalmazódott meg, hanem kontinentális jelenséggé is vált a XIX. század végén. Anderle szerint: „Az e témaköröket elemző könyvek bombaként robbantak a latin-amerikai közvéleményben. Ezek egyben az első kontinentális könyvsikereket is jelentették."[645] Prado könyvét (a további párizsi kiadásokat)[646] csak még népszerűbbé tette, hogy az észak-amerikai orientáció – elsősorban a kereskedelmi kapcsolatok diverzifikációja, a brit dominancia oldására – Rio Branco bárónak, a nagy formátumú brazil diplomatának, tízéves külügyminiszteri tevékenysége nyomán az állami politika szintjére emelkedett. Elképzeléseinek kibontakoztatásában kiválóan együttműködött az író-diplomata Joaquim Nabuco-val, aki 1905-1910-ig washingtoni követ volt, és maga is a pán-amerikanizmus lelkes híve.[647] Az I. világháború, az Európától való elzártság tovább erősítette és visszafordíthatatlanná tette ezt a politikai irányultságot. Így a századfordulón elinduló tendenciák a XX. század egészére meghatározóvá váltak Brazília amerikanizációjában, nemcsak politikai és gazdasági, de szellemi, kulturális téren is.

A brazil kontinentális pozíció másik összetevője a többi latin-amerikai országhoz fűződő viszony, amit sajátos kettősség jellemzett a régi századfordulón. Portugál-Amerika tisztában volt kulturális egyediségével (luzitán örökség), történelmi fejlődésének szingularitásával (monarchikus múlt), ugyanakkor a *pánamerikanizmus*, illetve az USA részvételét mellőző regionalizmus, a *kontinentalizmus*[648] dinamikájából sem maradhatott ki.

Rio Branco diplomáciai tevékenysége nyomán Brazíliának, ahogy láttuk, több határvitáját sikerült tárgyalóasztal mellett tisztáznia spanyol-amerikai szomszédjaival, de ez a diplomáciai siker nem tette népszerűbbé a szubkon-

---

644 Thomas E. SKIDMORE: Eduardo Prado: A Conservative Nationalist Critic of the Early Brazilian Republic, 1889-1901. *Luso-Brazilian Review*, vol. 12. no. 2. (1975), 152. www.jstor.org/stable/3512939 (letöltés 2018. május 20.)

645 ANDERLE (1989) i.m. 157.

646 A monarchista Eduardo Prado (1869-1901) a köztársaság kikiáltása után Párizsba költözött, csak halála előtt nem sokkal tért haza. Luzo-brazil kapcsolatrendszeréről ld. BERRINI i.m. 55-68.

647 BETHEL i.m. 465-466., 470-473.

648 A „[…] nemzeti és nemzetközi tényezők szoros összekapcsolódásának egyik fontos jellegzetessége az lett, hogy az identitástudat most alakuló nemzeti „szintjei" mellett egy „második emelet", a *kontinentalizmus* is erőteljesen formálódni kezdett, […] A nemzethez és a kontinenshez való tartozás egymásba kapcsolódik, újjá formálva a kontinentalizmus eszméjét oly módon, hogy az magában foglalja a fenyegetettség érzését. Ettől válik a latin-amerikai identitástudat állandó jellemzőjévé a *védelmi*, védekező attitűd." ANDERLE (1989) i.m. 149-150.

tinensen. Csak az 1910-es években vált szívélyesebbé és jelentőségteljessé problematikus viszonya például Argentínával.[649] Ennek jele volt az a gesztus is, hogy a két ország kölcsönösen egy-egy korábbi elnökét nevezte ki követnek egymás fővárosába. Júlio Roca (1843-1914) tábornok, argentin politikus (köztársasági elnök 1880-1886; 1898-1904) 1912 júliusában így érkezett Rio de Janeiróba, Campos Sales pedig ugyanakkor Brazília Buenos Airesi-i követe lett. Az *O Paiz* így írt ennek ürügyén a két ország kapcsolatáról: itt az ideje, hogy megszűnjön a

> […] régi és indokolatlan ellenségeskedés a két köztársaság népe között, melyek annyi erőfeszítést tesznek, hogy gazdagítsák és felemeljék a neolatin civilizációt Dél-Amerikában. […] [Elindul] a szolidaritás feltartóztathatatlan folyamata brazilok és argentinok között, […] a Brazília irányába történő külpolitikai nyitás véget vet a kölcsönös bizalmatlanság légkörének, ami Figueroa Alcorta elnök kormányzása idején alakult ki.[650]

Néhány héttel később nemcsak a két ország barátsága, de kontinentális vezető szerepe volt a téma: „Az amerikai civilizációban betöltött vezető szerepről nem mondhatunk le, […] Argentína és Brazília, kéz a kézben, a kultúra, a jog és a szabadság terjesztésének páratlan irányítói kell, hogy legyenek Amerikának ezen a részén."[651] Az újság amerikai és neolatin kultúráról, a jog és a szabadság civilizációjáról szól szép szavakkal, de a háttérben a nemzetközi politika munkál. A két ország viszonya akkor javul látványosan, mikor Argentína is – feladva korábbi álláspontját – belesimul az Egyesült Államok érdekei által vezérelt pánamerikanizmus keretébe.[652]

---

649 A két ország korábbi konfliktusairól bővebben ld. LINS i.m. 367-391.

650 „[…] antigas e infundadas malquerenças entre os povos das duas Repúblicas, que tanto se esforçam para engrandecer e elevar a civilização neolatina de America do Sul. […] a marcha irreprimivel da solidaridade entre brazileiros e argentinos […] a orientação da política internacional com Brazil, pondo termo à situação de desconfiança recíproca, creada durante o governo do presidente Figueroa Alcorta." *O Paiz*, no. 10015. (1912. június 16.), 1. José Figueroa Alcort (1860-1931), Argentína elnöke 1906-1910 között. A két ország kapcsolatát az USA-hoz fűződő viszony élezi ki, különösen az 1910-es Buenos Aires-i Pán-amerikai Kongresszuson, ahol Argentína inkább ellenséges, Brazília kifejezetten szervilis magatartást mutat az USA irányában.

651 „Temos a desempenhar na civilização americana um papel imperioso, […] De mãos dadas, a Argentina e o Brasil hão de ser dois factores incomparaveis da cultura, do direito e da dilatação da liberdade neste ponto do continente americano." *O Paiz*, no. 10138. (1912. július 9.), 1.

652 A pánamerikanizmus születéséről; a *Hispanic American Historical Review* elemzésén keresztül az eszme tartalmáról ld. ANDERLE (1989) i.m. 152-157., 175-182. „Az új észak-amerikai törekvéssel párhuzamosan új ideológiai képlet is született az Egyesült Államokban,

A köztársasági Brazília a spanyol-amerikai nemzetekre új politikai berendezkedésénél fogva is egyre inkább testvérként tudott tekinteni, és az iránt való érdeklődése az I. világháború idején és utána csak élénkült. Mert „a pánamerikanizmus az 1920-as években modernizáló stratégiaként jelenik meg – írja Anderle Ádám –, és a térség elmaradottságának leküzdésében részt kíván vállalni. […] Így vált végső soron a rend és haladás pozitivista eszménye az 1920-as években a pánamerikanizmust kiszolgáló gondolatkörré."[653]

A *pánamerikanizmus* mindeközben egyaránt konkurenciát jelentett a latin-amerikai *kontinentalizmus*, a Spanyolországból induló *hispanismo* által vezérelt *pánhispanizmus*, a luzo-brazil politika és a *pánluzitanizmus* valamint a *pánlatin* testvériség eszmekörének. Érdekes, hogy ezt a problémát – az öreg kontinens és a két Amerika összetett viszonyát – az *Atlântida* lapjain egy vilniusi születésű, orosz cári diplomata, az Ibsen-drámák és orosz klasszikusok francia fordítója, Moritz (vagy Maurice) Pozor gróf (1849-1928) gondolja végig.[654] Terjedelmes francia nyelvű esszéjét *Le vieux monde et les deux Amériques* (Az öreg kontinens és a két Amerika)[655] címmel két részben közölte a folyóirat 1919-ben.

IV.3.6.
Leválás a portugál gyökerekről: két pályakép

(Graça Aranha; Oliveira Lima)

Az *Atlântida* korszakában – 1915-1920 között – még nem dőlt el véglegesen a konkurenciaharc, úgy látszott a luzo-brazil politikának vannak esélyei, és reményteli volt a két ország, a két nép, de leginkább a két kulturális elit közeledésének lehetősége. Ekkor még José Pereira da Graça Aranha, a széles körben ismert és igen elismert premodernista regényíró is ennek jegyében gondolko-

---

amely a kontinentalista érzelmekre építve a *pánamerikanizmus* jelszavát fogalmazta meg. A James Gillespie Blanie nevéhez fűződő új formula a Monroe-doktrina imperialista változataként minősíthető, amely a politika és az ideológia eszközeivel igen hatékonyan szolgálta az észak-amerikai gazdasági expanziót és hegemóniát." U.o. 154.

653 ANDERLE (1989) i.m. 180-182.

654 Nevét az *Atlântida* ellentmondásosan, sajtóhibával közölte, előbb Comte M. Prezor, majd M. Prozor formában. Személyét a következő tanulmány alapján sikerült azonosítani: Karin GUNDERSEN: Moritz Prozor, traducteur d'Ibsen, *Études Germaniques*, no. 62. (2007), 899-904.

655 *Atlântida* 38. szám (1919. h.n.), 209-222. és *Atlântida* 40. szám (1919. h.n. [július]), 484-489.

dott és csatlakozott az *Atlântida* köréhez. Az I. világháború után, 1919-ben közölte a lapban luzo-brazil szemléletű írását *A Nação* (A nemzet) címmel, melyben individuum és nemzet viszonyáról, a háború utáni átértékelődésükről írt, kiemelve, hogy a germán hódítással szemben viselt közös háború, a közös sors közelebb hozta egymáshoz a portugálokat és a brazilokat, és mindkettőjük számára előnyös lehetne akár a politikai újraegyesülés, de a szorosabb gazdasági együttműködés mindenképpen.[656]

José Pereira da Graça Aranha

Graça Aranha ekkoriban még olyannyira elkötelezett volt a luzo-brazil eszme és az *Atlântida* mellett, hogy elvállalta a folyóirat párizsi kirendeltségének vezetését is, és azt, hogy szerzőket és támogatókat, előfizetőket szerez a francia fővárosban. Az író a századelőn ahhoz az értelmiségi körhöz tartozott, mely Rio Branco báró és a külügyminisztérium körül csoportosult, hogy az *Itamaraty*-ból olyan intézményt formáljon, mely – Lucia Lippi Oliveira szavaival élve – szervezi és definiálja a nemzeti értékeket.[657] Az egyik legtekintélyesebb brazil diplomata, Joaquim Nabuco (1849-1910) titkáraként hosszabb időt töltött Európa nagyvárosaiban, Párizsban, Rómában, Londonban, Oslóban, Hágában. 1916 és 1921 között Párizsban élt, ekkor már, mint a Prado család[658] külkereskedelmi érdekeltségeinek képviselője, fia pedig Brazília párizsi követségének attaséjaként dolgozott.[659]

Párizsi évei alatt a neves brazil író gyakran tett eleget reprezentatív felkéréseknek. Részese volt a francia politika erősödő latin-amerikai érdeklődését jelző eseményeknek. Például az ő előadása nyitotta a Bordeaux-ban rendezett latin-amerikai hét eseményeit, 1918 októberében.[660] A vendégek körében dip-

---

656 *Atlântida*, no. 37. (1919. h.n.), 7-12.

657 „[…] uma instituição de organização e definição dos „valores nacionais"." Lúcia Lippi OLIVEIRA: *Cultura é patrimônio: um guia*, Rio de Janeiro, Editora FGV, 2008, 64-65.

658 A São Pauló-i kávétermelő és -exportáló nagyvállalkozó család vagyonát Antônio Prado (1840-1929) növelte meg jelentősen. Fia, Paulo Prado (1869-1941) kiadó, irodalomszervező, a Modern Művészet Hetének mecénása és egyik szervezője, fontos könyvek szerzője is volt: *Paulística: história de São Paulo* (Paulisztika: São Paulo története, 1925), *Retrato do Brasil: ensaio sobre a tristeza brasileira* (Portré Brazíliáról: esszé a brazil szomorúságról, 1928). Graça Aranha-nak a Prado családhoz fűződő művészi, társadalmi és üzleti kapcsolatairól bővebben ld. Thaís WALDMAN: À „frente" da Semana de Arte Moderna: a presença de Graça Aranha e Paulo Prado, *Estudos Históricos* (Rio de Janeiro), vol. 23. no. 45. (2010. január – június), 71-94.

659 Themístocles Graça Aranha (1894-1956) brazil diplomata, 1916 március 8-án indult párizsi állomáshelyére. *O Paiz*, no. 11475-11476. (1916. március 8-9.), 3.

660 Vö. újsághír *O Paiz*, no. 12430. (1918. október 22.), 2.

lomaták, latin-amerikai személyiségek és helyi notabilitások egyaránt voltak. A védnökséget a francia államfő, Raymond Poincaré (1860-1934) vállalta, míg a tiszteletbeli elnök Georges Clemenceau (1841-1929) miniszterelnök volt.

Az *Atlântida* című folyóirat egy másik Graça Aranha-írást is közölt 1919-ben. A *Catástrofe ou evolução?* (Katasztrófa vagy fejlődés?) című cikk a 38-as számban jelent meg.[661] A szerző itt, a háború utáni helyzetet elemezve, a nyugati civilizáció jövőjéről, a nemzetközi helyzetről, illetve az egyes európai országok jövőbeli kilátásairól ír. Történelmi összehasonlítást végez – Guglielmo Ferrero[662] egészen nyilvánvaló hatása alatt – a Római Birodalom bukása és a világháborús kataklizma között. Az olasz tudóshoz hasonlóan párhuzamot vont a IV. és a XIX. századi folyamatok között. 1919-re eldöntöttnek vélte az abszolút monarchiák és a népek önrendelkezési joga között feszülő ellentétet, és egy újabb, nagy, a világ sorsát befolyásolni képes konfliktust látott kibontakozni, a nacionalizmus és az internacionalizmus ellentétét. Bár ekkor még a latin népek összefogásának eszméjét hirdette – úgy is, mint az újlatin értelmiségiek barátságát propagáló párizsi szervezet, a *Ligue intellectuelle de fraternité latine*[663] vezetőségi tagja, azonban már közel volt az életét döntően befolyásoló művészetelméleti váltáshoz: párizsi tartózkodásából hazatérve európanizált világlátását felcserélte a brazil modernizmus eszméjével és – éppen az európai tradíció béklyóitól szabadulni vágyó – forradalmi esztétikájával.

---

661 *Atlântida*, no. 38. (1919. h.n.), 132-138.

662 Az olasz történész, akivel Graça Aranha személyes jó viszonyban volt, az I. világháború idején és közvetlenül utána több nagy hatású előadásában és írásában fejtette ki nézeteit, összevetve a világháború korszakát az ókori birodalom válságjelenségeivel, például a magyarul is olvasható, *Az ókori civilizáció bukása* (ford. Schmidt József, Budapest, Holnap Kiadó, 1993.) című kötetében. Ferrero járt Brazíliában, és többször, szimpátiával írt a brazilokról, és gyakori résztvevője volt a latin népek összefogását támogató rendezvényeknek is. 1919-ben hosszú írást adott az *Atlântida*-nak, *Confesões dum rei destronado* (Egy trónfosztott király vallomásai) címmel (no. 40. 1919. július, 409-427). 1916 májusában Ferrero és Julien Luchaire létrehozta a *Revue des nations latines*-t, a francia-olasz barátság folyóiratát. A riói értelmiség és a szélesebb újságolvasó közönség is ismerte Ferrero nevét, figyelemmel kísérte munkásságát, hivatkozott rá és adott a véleményére. Ld. pl. *O Paiz*, no. 9884. (1911. október 29.), 1.; no. 11087. (1915. február 14.), 5.; no. 11335. (1915. október 20.), 2.

663 Az újlatin népek testvériségét támogató értelmiségi kör ötlete a kolumbiai építész-diplomatától, Corredor Latorrétól származott, de a Ligát 1916-ban végül a francia író, Paul Adam vezetésével hozták létre. Elnöksége a következőkből állt: Graça Aranha (Brazília), Arq. Julio Corredor Latorre (Kolumbia), Francisco León de la Barra (Mexikó), G. Ferrero (Olaszország), Enrique Gómez Carrillo (Guatemala), Léon Lahovary (Románia), Maurice Maeterlinck (Belgium), Enrique Rodríguez Larreta (Argentína) és Ramón del Valle-Inclán (Spanyolország). Vö. *O Paiz*, no. 11627. (1916. augusztus 7.), 3. Paul Adamról halálakor az *Atlântida* rövid hírében úgy emlékezett meg, mint aki gyöngéd szimpátiával viseltetett Portugália iránt. no. 46-47. (1920. s.d.), 287.

A századelőn született korszakindító regénye, a *Canaã* (Kánaán, 1902) megkülönböztetett helyet biztosított Graça Aranha számára a brazil premodernisták között, ugyanakkor esztétikai és ideológiai értelemben már megelőlegezte a későbbi szemléletváltást is. Urbán Bálint írja róla:

> A szöveg gyakorlatilag hidat képez két világlátás, két meghatározó esztétikai gondolkodásforma között, szintetizálva a XIX. század második felének tudományos, pozitivista közelítésmódját az eljövendő avantgárd szemléletével. A *Canaã* a brazil modernizmus két jól elkülönülő alakzata között áll; összeköti a Recifei Iskola pozitivista diskurzusát, az impresszionizmus és a szecesszió esztétikáját a Modern Művészet Hetének radikalizmusával. A klasszikus modernség gondolatisága, művészetfelfogása és ideológiája mögött láttatni engedi a '20-as években kibontakozó avantgárd-mozgalom izzását.[664]

Graça Aranha 1921 novemberében tért haza végleg, európai tapasztalatokkal és azzal a meggyőződéssel, hogy a brazíliai művészet forradalmi megújításra szorul. A modernistákhoz kapcsolódott, és a függetlenné válás centenáriumi évében, 1922 februárjában már az új irányzat zászlóbontását jelentő São Pauló-i Modern Művészet Hete keretében tartott előadást *A emoção estética na arte moderna* (Esztétikai szellem a modern művészetben) címmel.[665] Bár a brazil modernizmus első hullámának[666] prominensei az eltérő karakterű országrészek szellemi és morális egységét hirdették, a São Pauló-iak és a Rio de Janeiró-iak közötti különbségek végig érzékelhetőek maradtak. Például az, hogy a föderális főváros íróit képviselő Tasso da Silveira (1895-1968), Andrade Muricy (1895-1984) vagy Graça Aranha továbbra is a szimbolizmus esztétikája, illetve valamiféle sajátos katolikus spiritualizmus mellett maradt, bár utóbbi az akadémizmussal szakított. Annak ellenére, hogy maga is alapító tagja volt annak idején a brazil irodalmi akadémiának, 1924-ben hátat fordított az intézménynek és eszmeiségének. Június 19-én még előadott ott az irodalom megújításának szükségességéről *O Espírito Moderno* (A modern szellem) címmel, de ekkor már arról beszélt, tévedés, sőt hiba volt az akadémia létrehozása, és ha nem képes a megújulásra, el fog halni. Majd októberben az akadémia elnökének írt lemondó levelében kifejtette: „A Brazil Akadémia meghalt számomra, ahogy a brazil gondolkodás és a mai brazil élet számára

---

664 URBÁN (2016) i.m. 73

665 A brazil modernizmusról ld. Pál Ferenc utószava, M. de ANDRADE i.m. 333-342.

666 Massaud MOISÉS: *História da literatura brasileira. Vol. V. Modernismo 1922 – Atualidade)*, São Paulo, Cultrix/EDUSP, 1989. Moisés a modernizmus három hullámát különbözteti meg: 1922-28, 1928-45 és 1945 után.

sem létezik. Ha következetlenség volt részemről belépni ide és maradni, akkor vagyok következetes, ha elhagyom az Akadémiát."[667] Egyébként az első modernista író, aki később felvételt nyert az intézménybe, Guilherme de Almeida (1890-1969) volt, 1930-ban.[668]

Graça Aranha ezekben az években nemcsak a hivatalos irodalommal szakított, de a politikai elit kedvelt szövetségeséből, kulturális diplomatájából üldözött ellenzékivé is vált. Előbb az Arthur Bernardes megválasztását követő zavargások és katonai lázadás (a Rio de Janeiró-i Copacabana erőd felkelése) körüli szervezkedés vádjával tartóztatták le, és miután szabadon engedték, el kellett hagynia a fővárost. São Paulóba utazott, ahol az 1924-es forradalom kapcsán ismét őrizetbe vették, annak ellenére, hogy valószínűleg nem volt politikai szerepe.[669]

Azzal, hogy a modernistákhoz csatlakozott, Graça Aranha európanizált, összlatin szellemisége is háttérbe szorult. (Addigra már az *Atlântida* is kimúlt.) A premodernisták patriotizmusa helyett a brazil nacionalizmus új arca mutatkozott meg 1922 után. Portugál- (és persze Spanyol-) Amerikában[670] a modernisták első generációját, akárcsak valamivel korábban a szellemi Atlantisz lakóit, erősen foglalkoztatta a saját nemzeti identitásuk formálódása, Brazília mibenléte, Brazília indián, luzitán és afrikai gyökerei és ezek társadalmi, kulturális és etnikai keveredése. Mindebből az olvasztótégely működése során, amit sok intellektuel és művész talált kívánatosnak, valami eredeti és jellegzetes születését várták. Ahogy Pál Ferenc írja:

> A brazil írók és költők a modernista ihletésű brazil hősideál megalkotásán munkálkodnak. Kirajzanak a városból, bejárják az ország eldugott vidékeit, hogy ott helyben […] tanulmányozva jussanak el a hamisítatlan brazil életforma és a brazil ember lényegéhez. A természetes, a kereszténység és a portugál gyarmatosítás előtti embert keresik. […] Az irodalomban egyszerre az őserdő és a puszták mélyén addig elfeledve élő emberek szemléletmódja válik uralkodóvá: a művészek felhasználják alkotásaikban az őserdei és

---

667 „A Academia Brasileira morreu para mim, como também não existe para o pensamento e para a vida atual do Brasil. Se fui incoerente aí entrando e permanecendo, separo-me da Academia pela coerência." A Rio de Janeiróban, 1924. október 18-án kelt levél digitalizált változata a Correio IMS – Instituto Moreira Salles, https://www.correioims.com.br honlapján.

668 Sérgio MICELI: *Intelectuais e Classe Dirigente no Brasil (1920-1945)*, São Paulo – Rio de Janeiro, DIFEL, 1979, 35.

669 Politikai szerepvállalásáról ld. WALDMAN i.m. 76-77.

670 A brazíliai és más latin-amerikai szellemi folyamatok összehasonlításáról ld. BETHELL i.m. 457–485.

a pusztai mitológia szimbólumait, mert ilyen módon akarnak kialakítani egy kizárólagosan brazil elemekből összeálló nemzeti művészetet.[671]

Az érdekes az, hogy a modernisták kevés kivételtől eltekintve régi, vagyonos São Pauló-i családok gyermekei. Jellemző példája ennek az Oswald de Andrade (1890-1954) és Tarsila do Amaral (1886-1973) házaspár, akik kávéexportőr családjuk jövedelméből az 1920-as években több elegáns, gondtalan, kulturális és sportos szórakozást nyújtó európai utat engedhettek meg maguknak. Megvehették Fernand Léger képeit, az *art deco* stílus darabjait vagy az *Atelier Martine* eredeti és divatos lakberendezési tárgyait. André Perugia cipőt és Paul Poiret tervezte ruhákat viseltek.[672]

Bár a modernista paletta a nacionalizmus kérdésében (és sok minden másban is) nagyon színes, csak elenyészően kevesen gondolkodnak úgy az alkotók között, mint az 1920-as években induló, originális, bár marginális költő, Dante Milano (1899-1991), akinek – az 1980-as évekből visszatekintve – szinte semmit nem jelentett a művészetben a brazil nemzeti érzés: „Számomra semmiféle művészetben nem létezik a *brasileirismo*. Nincs brazil festészet, brazil költészet. A költészet vagy költészet, vagy nem az. Nem egy brazil költőnek tartom magam. Költő vagyok bármilyen nyelven. És ha a portugál nyelvű sajtóban szólalok meg, portugálul vagyok költő."[673]

Manuel de Oliveira Lima

A három (angolszász, spanyol és portugál) Amerika koncepcióját gondolta végig brazil részről, és nagyhatású előadássorozatában tárgyalta is ezt a kérdést, az a diplomata, történész és publicista Manuel (vagy régiesen Manoel) de Oliveira Lima (1867-1928), aki nemcsak a Régi Köztársaság új elitjének intellektuel-hivatalnok típusát testesítette meg, de luzo-brazil hátterű és elkötelezettségű értelmiségi is volt.

---

671 Pál Ferenc utószava, M. de ANDRADE i.m. 336-337.

672 MICELI i.m. 14.

673 „Para mim não existe brasileirismo em arte nenhuma. Não há pintura brasileira, poesia brasileira. Poesia ou é poesia ou não é poesia. Eu não me considero um poeta brasileiro. Me considero um poeta, em qualquer língua. E se vou à imprensa de língua portuguesa, sou um poeta português." Idézi Alexandre Fernandes CORRÊA: Magia, poesia e feitiço: entre Mário de Andrade e Dante Milano, *Gragoatá* (Niterói), no. 41. (2016), 700. http://periodicos.uff.br/gragoata/article/view/33423/19410 (letöltés 2020. február 20.)

Oliveira Lima a brazíliai Pernambuco állam fővárosában, Recife-ben született, 1867. december 25-én.[674] Bölcsészeti tanulmányait Portugáliában, a Liszszaboni Egyetemen végezte. 1892 és 1913 között páratlanul sikeres diplomáciai karriert futott be. Attaséként működött Brazília berlini, washingtoni és londoni kirendeltségein, majd 1901-től követi (meghatalmazott miniszteri) pozíciót töltött be Japánban, Peruban, Venezuelában, Svédországban és Belgiumban. 1913-ban visszavonult, és az írásnak szentelte idejét, bár pályája során a diplomácia korábban is összekapcsolódott a tudományos, a publicisztikai és az előadói tevékenységgel. Hazája képviseletében a kulturális diplomácia úttörője volt. Életművének jelentős darabjai a hosszabb, történeti tárgyú művek. Egyebek között könyvet írt a brazil függetlenséget előkészítő mozgalomról (*O Movimento da Independência 1821-1822*, 1922), feldolgozta az önállóvá vált ország diplomáciai elismerésének történetét (*História Diplomática do Brasil: O Reconhecimento do Império*, 1901), és foglalkozott a pánamerikanizmus problémájával (*Pan-Americanismo: Monroe, Bolívar, Roosevelt*, 1908), VI. János uralkodásának brazíliai szakaszával (*D.João VI. no Brasil, 1808-1821*, 1908), valamint a császárság időszakának történetével (*O Império Brasileiro (1822-1889)*, 1927) is.

Oliveira Lima a külügyi szolgálatból visszavonulva úgy tervezte, hogy Európában, Londonban telepszik le. Azonban rövidesen, 1915-ben meghívást kapott az USA-ba, hogy Brazíliáról adjon elő a Harvard Egyetemen, innen 1916 áprilisában családi okok miatt hazatért Pernambuco-ba. Az 1910-es évek végén határozta el, hogy véglegesen az Egyesült Államokba költözik. Negyvenezer kötetes könyvtárát Washingtonba szállíttatta, és a katolikus egyetemnek adományozta, ahol a gyűjtemény (*Catholic University of America, Oliveira Lima Library*) ma is megtalálható és kutatható. Kiváló anyagot kínál elsősorban a portugál, a spanyol és az ibér-amerikai kultúra tanulmányozásához, számos könyvritkasággal, akár a XVI. századból is. Oliveira Lima élete utolsó szakaszában könyvtárának gazdag anyagát dolgozta fel történeti tárgyú művekben, újságcikkekben (pl. a *Jornal do Brasil, La Prensa* hasábjain), és az egyetemen nemzetközi jogot oktatott. 1928 márciusában érte a halál washingtoni otthonában.

Manuel de Oliveira Lima – ahogy szerzői témaválasztása is mutatja – a luzo-brazil értelmiség tipikus képviselője volt. Azok közül a brazil intellektuelek közül való, akiknek – származásuk és/vagy iskolázottságuk folytán – erős szellemi kötődéseik voltak a portugál kultúrához, annak elismerése és szeretete saját, brazil identitásuk természetes építőköveként működött. Az Első Brazil Köztársaság nacionalista és modernizációra törekvő korszakában Oliveira Lima a nemzeti identitás egyik nagy hatású alakítója lett. Ekkoriban a luzo-brazil

[674] Az életrajzi adatokat vö. FORSTER i.m. *passim*.

értelmiség, így az ő tevékenysége is gyakran arra irányult, hogy a függetlenné válás történelmi fordulata által kijelölt, megváltozott kapcsolatrendszerben megkísérelje újraértelmezni a brazilok és az egykori gyarmattartó ország egymáshoz való viszonyát. Műveiben tükröződik személyes elkötelezettsége Portugália, a portugál örökség iránt, ugyanakkor hitet tesz brazilsága mellett is, egy olyan nemzetet konstruálva, melyről állítja, csak akkor lehet alkalmas a politikai és kulturális fejlődésre, ha hűséges marad portugál gyökereihez.[675]

Ez a luzo-brazil látásmód világosan megmutatkozik annak a hat előadásból álló egyetemi sorozatnak a koncepciójában is, amit Oliveira Lima 1912 őszén tartott a californiai Stanford Egyetemen. A másik gondolati elem, ami a stanfordi előadások témaválasztását és felépítését alapvetően meghatározta, az a brazil szerző őszinte pánamerikanizmusa (s ez nem az észak-amerikai vendéglátóknak szóló udvarias gesztus volt csupán). Oliveira Lima ahhoz a külügyi hivatali apparátushoz tartozott, ahol a diplomaták meggyőződésére és tevékenységére erős bélyeget nyomott a miniszter, Rio Branco báró hatása, külpolitikai koncepciója.[676] Az ő nézőpontja – a szakmai meggyőződés és talán a sokáig szívélyes személyes viszonyuk okán is – igen közel állt Oliveira Lima-éhoz, aki stanfordi előadásaiban párhuzamosan vizsgálta a „három Amerikát" – a portugál, a spanyol és az angolszász világhoz kötődő Újvilágot. Emancipációjukról fejtette ki véleményét, összehasonlítva fejlődési hasonlóságaikat és különbségeiket, történelmi távlatba helyezve a folyamatot.

Előadássorozata egyfajta történelmi megalapozása és lenyomata lett a Rio Branco-i külpolitikai iránynak, ugyanakkor eszmei hátteret kínált az I. Brazil Köztársaságnak a nemzeti identitás formálásához. S mivel először angol nyelven hangzott el és jelent meg észak-amerikai egyetemi közönség számára, a brazil identitás felmutatásának eszközévé válhatott a nagy szövetséges művelt közvéleménye előtt.

Nemcsak ezekben az előadásokban, de Oliveira Lima életművének más darabjaiban is nagy szerepet kapott a latin-amerikai társadalmakat alkotó amerikai, európai és afrikai emberfajták keveredésének kérdése. A mexikói José Vasconcelos (1882-1959) *kozmikus fajra* vonatkozó elméletének valamivel pesszimistább (a keveredést a társadalmi zavarok forrásaként kezelő), luzo-amerikai változata. A társadalom irányításában a brazil szerző kulturális alapon tartotta a legtöbbre az európait, a kor divatos elméleteinek (mint a tu-

---

675 Vö. Joshua Alma ENSLEN: Between Diplomacy and Letters: A Sketch of Manuel de Oliveira Lima's Search for a Brazilian Identity, *História* (São Paulo), vol. 24. no. 2. (2005, 243-259.), 244.

676 Erről bővebben ld. LINS i.m. 313-349.

dományos és kulturális rasszizmus vagy az eugenika) hatása alatt. Ugyanakkor adottnak vette a fejlődés pozitivista perspektíváját: „Brazília provinciák mozaikjából áll. Mindegyik sajátos vonású, de mindegyiket egybefogja a faji, a nyelvi, a vallási identitás egysége. […] negyven év béke és virágzás" – írja a monarchiáról –, a társadalmi fejlődésről pedig azt állítja, hogy meg fogja erősíteni „etnikai integritásunkat."[677]

A fejlődés záloga Oliveira Lima számára a modernizáció és az európai értelemben vett civilizáltság széles körű elterjedése. 1917-ben az észak-kelet-brazíliai Pedra (Ceará állam) modern, megtervezett munkástelepülésén szerzett benyomásai kapcsán fejtette ki véleményét az ideális, harmonikus és civilizált Brazíliáról:

> Amit láttam, Brazília kicsiben, amilyennek lennie kellene, amilyennek lennie kell, egy olyan Brazília, ahol nincs sem faji, sem nemzetiségi, sem politikai gyűlölködés, az a Brazília, mely a népek olvasztótégelye és minden tehetség működési terepe. […] a jó nevelési elvek megtörik a berögzült szokásokat: a dolgozók közül senki nem eszik kézzel, és csak kevesen veszik a kést a szájukba. Majdnem mindannyian villával esznek, mint a finom emberek.[678]

[677] Gondolatait idézi ANDERLE (1989) i.m. 116-117. Vasconcelosról u.o. 165-167.

[678] „O espetáculo é uma miniatura do Brasil como deve de ser e tem de ser, um Brasil sem ódios de raça, nem de nacionalidade, nem de política, um Brasil cadinho de todos os povos e campo de trabalho para todas as capacidades. […] os princípios de boa educação abrem brecha nos usos mais enraizados: nenhum dos empregados come com os dedos e raras são os que levam a faca à boca. Quase todos comem com o garfo, como a gente fina." Idézi Dilton Cândido Santos MAYNARD: O „modernizador dos sertões": intelectuais brasileiros e as memorias de Delmiro Gouveia, *Mester*, no. 36/1. (2007), 127-128. https://escholarship.org/uc/item/4fw9m9gk#author (letöltés 2019. október 7.)

V.
LUZO-BRAZIL IMPULZUSOK – BRAZÍLIA
. . . . . .

V.1.
Brazil vidék, brazil városok – a változó társadalom

A brazil társadalom az Első Köztársaság idején még sok mindent őrzött a császárság rabszolgatartó-oligarchikus jellegéből, főleg a hatalmas ország belső, vidékies régióiban. Ezek az évtizedek – 1889 és 1930 között – ugyanakkor fontos változásokat is hoztak. Az atlanti part nagyvárosaiban a hagyományos struktúrákat a kapitalizmus viszonyai kezdték felváltani. A többször idézett E. Bradford Burns már az 1970-es években megállapította – nemcsak Brazíliára, de egész Latin-Amerikára jellemző századfordulós jelenségként –, hogy maga az elit is megosztott. Vidéken még tartják pozícióikat a tradicionális vezető családok, gyakran fiaikon keresztül, akik már egyetemet végeznek, bölcsész vagy jogi doktorátust szereznek, vagy mérnökként válnak az europanizálódást sürgető szektor bürokratáivá. Ez a kétarcú kisebbség háttérbe szorítja a társadalom többségét kitevő, gyakran marginalizált helyzetben lévő, rendkívül változatos etnikai hátterű (indián, európai és afrikai), a politikai változásokat leggyakrabban passzivitással kísérő rétegeket.[679] Korszakunk, a brazil modernizáció és nacionalizmusok kora a városok társadalmát alakította át radikálisabban, és két egyre jelentékenyebb, gyakran egymásnak feszülő városi réteg, az európai mintákat követő elit, valamint a (szervezett) munkásság megerősödést hozta. Brazília nagyvárosaiban a luzo-brazil hálózatok kialakulása mindkettő esetében, bár más és más módon, de tetten érhető.

Az urbanizáció egyes nagyvárosokat különösen felduzzasztott. (1902 és 1911 között például São Paulo lakossága 35%-kal nőtt.[680]) Miközben a hatalmas területű föderáción belül továbbra is igen nagy eltérések mutatkoztak. 1900-ban a legkevesebb lakója Mato Grosso államnak volt, alig több mint 100 ezren éltek itt, és területén csupán tizenhárom önálló önkormányzattal rendelkező település (*município*) volt; míg a legtöbben Minas Gerais államban éltek, majd'

---

679 BURNS – SKIDMORE i.m. 28.

680 Mirian Silva ROSSI: Circulação e mediação da obra de arte na Belle Époque palistana, *Anais do Museu Paulista* (São Paulo), vol. 6/7. (2003 [1998-1999]), 91.

3,6 millióan, a municípiumok száma pedig 124. Az 1920-as cenzus adatai a populáció, ugyanakkor a regionális különbségek jelentős növekedését mutatják. Ekkor a legkevesebb lakója az Acre térségének volt, 92 379 fő, és összesen három komolyabb települést tartottak itt számon. Minas Gerais állam továbbra is az első helyen állt, lakossága több mint 5,8 milliót tett ki, a municípiumok száma 178. A legvárosiasodottabb tagállam azonban São Paulo volt, ahol 1900-ban 173, 1920-ban pedig 204 nagyobb települést regisztráltak.[681]

V.1.1.
Belső migráció

A városok lakosságának felduzzadásáért jelentős részben a belső migráció a felelős. A tengerparttól távolabb eső brazil vidékekről, az úgynevezett *interior*ból származó betelepülők ott vannak minden nagyobb városban. Köztük sokan egykori rabszolgák vagy azok leszármazottai. A rabszolgaság intézményének teljes körű eltörlése Brazíliában a köztársaság kikiáltását csupán másfél évvel előzte meg (1888. május 13.), és döntően az agráriumban vagy a városi háztartásokban foglalkoztatott embereket érintette. (1886-ban például São Paulo tartományban a regisztrált rabszolgák [107.329 fő] 95%-a a mezőgazdasági termelést folytató vidékeken koncentrálódott, ugyanakkor a Rio de Janeiróban foglalkoztatott, rabszolgasorban élő nők 80-90%-át a háztartásokban alkalmazták.)[682]

1851 (további afrikaiak behurcolását tiltó rendelet) és 1881 (a provinciák közötti rabszolga-kereskedelmet tiltó rendelet) között az interprovinciális kényszermigráció alakítja át a társadalom összetételét. A brazil Észak és Észak-Kelet elszegényedő vidékeiről kereskedők és nagybirtokosok (*fazendeiro*-k) tömegesen telepítik át a munkaerőt a közép-keleti és a déli országrészbe, Rio de Janeiro, São Paulo és Minas Gerais prosperáló gazdaságaiba.[683] Az I. Köztársaság idején jelentékeny részük képzetlen és megélhetését vesztett tömegként jelenik meg a nagyvárosok peremén. „Azoknak a felszabadított rabszolgáknak és leszármazottaiknak, akiket uraik nem támogattak telekadománnyal, nem sok lehetőségük maradt […] a szolgasorból kiemelkedve nem rendelkeztek mással, mint karjuk erejével, az elvándorlás számukra a túlélés

[681] A népszámlálási adatok az *IBGE* fent idézett honlapján.
[682] Adatokat vö. TELLES i.m. 53. és 89.
[683] TELLES i.m. 117.

kényszere volt."[684] A rabszolgaság intézményének végleges eltörlése keveset változtatott a vidék hierarchikus, személyi függőségen alapuló viszonyrendszerén, a birtokszerkezeten, és nem javított lényegesen az életkörülményeken.

A föderáció, illetve a tagállamok vezetése az urbanizáció kihívásait részben a modernizáció, a „rend és haladás" (a brazil zászló pozitivista jelszavai) jegyében próbálta kezelni. Ennek árnyoldalát mutatja, hogy a hatóságok és a közvélemény egy része például az I. világháború idején kitört spanyolnátha-járvány során milyen könnyen talált bűnbakra a szegény rétegekben, életmódjukat téve felelőssé a betegség terjedéséért. Amikor a brazil egészségügyi hatóságok komolyabban kezdtek foglalkozni a problémával, a marginalizáltakat kiáltották ki veszélyforrásnak, ahogy ez a XVIII. század óta már többször megtörtént az elit részéről. Okolták rosszultápláltságukat, a higiénia hiányát, az alkoholizmust, az egészségtelen lakásviszonyokat. A járvány terjedésétől tartva elszigetelésükre törekedtek.[685] Látszólag észszerűen, hiszen a legfertőzöttebbek valóban a munkásnegyedek voltak, a munkásszállások (*cômodo*), a hírhedt "kaptárak" (*cortiço*) szegényes bérszobái, vagy a pincelakások (*porão*). A megbetegedéstől való félelem tovább gyöngítette az amúgy sem túl erős társadalmi szolidaritást.[686] A spanyolnátha azonban a kevéssé hatékony óvintézkedések mellett is gyorsan terjedt. Salvadorban például alig több mint három hónap alatt elérte a lakosság 40%-át, tekintet nélkül korra, nemre, bőrszínre vagy a szociális helyzetre.[687]

V.1.2.
Európából érkező bevándorlók

Különösen Brazília déli részén jellemző az 1870-es évektől a külföldről érkezők társadalomalakító hatása. A földek bérlői, a napszámosok és a városi kisegzisztenciák között is egyre több a bevándorló.[688] A brazil nagybirtokokon,

---

[684] Walter Fraga-t idézi TELLES i.m. 106.

[685] Christina Maria CRUZ DE SOUZA: A gripe espanhola na Bahia, *Dynamis,* vol. 30. (2010), 51-52.

[686] CRUZ DE SOUZA i.m. 55.

[687] CRUZ DE SOUZA i.m. 62.

[688] A korszak társadalmi, gazdasági változásairól magyar nyelven ld. FAUSTO i.m. 166-182. A migráció kérdéséről bővebben ld. pl. Hélio MOURA (szerk.): *Migração interna: textos selecionados*, Fortaleza, Banco do Nordeste do Brasil S.A., 1980., T.W. MERRICK – D.H. GRAHAM: *População e desenvolvimento econômico no Brasil*, São Paulo, Zahar, 1981. Neide Lopes PATARRA (szerk.): *Emigração e imigração internacionais no Brasil Contemporrâneo*, São Paulo, FNUAP, 1995.

például a déli országrész kávétermelő *fazenda*-in, az Európából érkezetteket gyakran keserű csalódás éri az életkörülmények és a társadalmi viszonyok miatt. Az emigránsok válasza, akik eredeti hazájukban is többnyire sokat tűrő, alávetett emberek, különböző: szökés és elvándorlás egy másik birtokra vagy a közeli városba; segítségért fordulás konzulátusukhoz védelemért, általában nem sok eredménnyel; repatriálás; kivételes esetben erőszakos akciók. A São Pauló-i kávévidék általában békés világában a legnevezetesebb szervezkedés (*Rebelião de Longaretti*) az olasz telepesekhez kötődik. Az eset akkora publicitást kapott, hogy nemcsak a brazil és olasz, de még a korabeli magyar újságolvasók is értesülhettek róla: Rio de Janeiróból táviratozták, hogy egy gazdag kávétermelő, Diogo Eugênio Campos Salles annapolisi (ma Analândia, São Paulo állam) birtokán összeszólalkozott egyik olasz munkásával, Angelo Longarettivel, mire az dühében két rántott, és leszúrta gazdáját, aki szörnyethalt. A gyilkos megszökött, és a nyomozás dacára még nem sikerült elfogni – állt a tudósításban 1900 októberében.[689] A rövid hír persze nem szól a körülményekről. Arról, hogy Diogo Salles fia, egyben a birtok tiszttartója, Raul a Longaretti-család kiskorú lányait szexuálisan zaklatta, akadályozta, hogy a történtek után csendben elköltözzenek a birtokról, az idős édesapát pedig a kirobbant vita során fizikailag bántalmazta, és hogy a fiú az ő védelmében rántotta elő – nem a kését, ahogy az a magyar újsághírben áll, hanem – a kétcsövű pisztolyát (*garrucha*), és azzal lőtte le a birtok hatalmaskodó urát.[690] A helyzet annál kényesebb volt, mert az áldozat az éppen – 1898 és 1902 között – hivatalban lévő brazil köztársasági elnök, Manuel Ferraz de Campos Sales (1841-1913) testvére volt. A hatóságok anarchistát láttak az alig 20 éves olasz fiúban és – bár a jogos önvédelem ténye megállt mint enyhítő körülmény – szigorú ítélet született, 12 év börtön. Az olasz kolónia azonban tőle szokatlan módon megmozdult Longaretti mellett, bizottságot szerveztek az érdekében, gyűjtöttek ügyvédre, kilincseltek, munkabeszüntetéssel demonstráltak, és sajtójuk útján keltek védelmére éveken keresztül. Alakja szimbólummá vált, ahogy az *Avanti!*[691] 1901 júniusában írta:

---

689 Vö. A brazíliai elnök testvérét meggyilkolták, *Alkotmány*, 242. sz., (1900. október 11.), 9.

690 Az eset körülményeit ld. Christiano Eduardo FERREIRA: "O senhor é morto": colonato e criminalidade em duas localidades paulistas (1900-1901), *ANPUH – XXV. Simpósio nacional de história*, Fortaleza, 2009. http://www.snh2011.anpuh.org/resources/anais/anpuhnacional/S.25/ANPUH.S25.1083.pdf (letöltés 2019. november 16.)

691 „[…] az *Avanti* (1900) pedig az Olasz Demokratikus Liga lapjaként többezres példányszámot ért el (cikkeit portugálul és olaszul közölte), és a legnagyobb hatású brazil szocialista lappá vált." ANDERLE Ádám: *Munkásmozgalom Latin-Amerikában 1870-1959*, Budapest, Kossuth, 1982, 103.

> Ungaretti (sic!) többé nem egy a telepesek közül, ő a telepes, vagyis élő és fájdalmas példája, megszemélyesítője annak a nyomorúságos emberanyagnak, mely arra kényszerül, hogy messziről, a tengerentúlról ide jöjjön, a felszabadított rabszolgákat helyettesíteni. […] Története egy kicsit minden emigráns története, bosszúja szomorú és végzetes lázadás az egész kizsákmányoló és szégyenletes rendszer igazságtalansága ellen.[692]

Az olaszok végül elérték a büntetés csökkentését. Longaretti 1908-ban szabadult, repatriált, és Olaszországban élt egészen az 1960-as években bekövetkezett haláláig.

Az agráriumban dolgozók és a városi munkásság jelentős része tehát olasz, spanyol, portugál, de mellettük ott vannak a németek, esetleg más közép-európai bevándorlók.[693] (Nem véletlenül emlegetik például Curitiba-t Kis-Lengyelország fővárosaként.)[694] A koncentráltság egyébként vidéken nagyobb, mint az éppen csak fejlődésnek indult ipari centrumokban. Közülük a legnagyobbak is csak maximum 3000 munkást foglalkoztatnak, míg egyes ültetvényeken akár 8000-en is élnek. Igaz, ezek a nagybirtokok egymástól elszigetelten, nagy távolságokra vannak, és tulajdonosaik figyelnek arra, hogy vegyes nemzetiségű, nyelvű emigránsokból toborozzák a telepeseket, csökkentve az önszerveződés esélyét.[695] A munkáltatók sokszor szintén külföldről frissen érkezett vállalkozók (olaszok, spanyolok stb.), az általuk létrehozott üzemekben előszeretettel foglalkoztatják honfitársaikat, patriarchális, illetve bizalmi viszonyt alakítva ki velük.

Ez a helyzet Rio de Janeiro egyik külvárosában, Inhauma-n, egy kötélüzemben is, ahol csúnya incidens történik 1913 augusztusában, ami még az újságba is bekerül.[696] A cég tulajdonosa egy magyar vállalkozó, bizonyos Paulo Zigmond (Zsigmond Pál), és magyar a munkafelügyelője is, Francisos Arady (Arady Ferenc), aki a gyárban szemérmetlenül zaklatja a fiatal munkásnőket. Az alkalma-

---

[692] „Ungaretti (sic) não é mais um colono, ele é o colono, quer dizer a imagem viva e penosa, a personificação daquela mísera carne humana que fizeram chegar de longe, do além-mar, para substituir o escravo liberto […] Sua história é um pouco a história dos todos os emigrantes, sua vingança é a insurreição dolorosa e fatal contra todo um sistema iníquo de exploração e de vergonha." Idézi Angelo TRENTO: *Do outro lado do Atlântico: um século de imigração italiana no Brasil*, ford.: Mariarosaria Fabris, Luiz Eduardo de Lima Brandão, São Paulo, Noble, 1988, 113.

[693] A korszak brazíliai magyarjairól ld. SZILÁGYI Á. J. (2009) i.m. 99-129.

[694] „[…]Curityba, capaitale de la Petite Pologne […]" M. Prozor: Le nouveau monde et le monde nouveau: Brésil et Pologne, *Atlântida*, no. 39. (1919. június), 262.

[695] TRENTO i.m. 114.

[696] Az *O Imparcial* című újság rövid cikke *Em Inhauma* (Inhauma-n) címmel, no. 259. (1913. augusztus 20.), 10.

zottak panasszal élnek, de a tulajdonos, bár előbb azzal nyugtatja őket, hogy megígéri, eltávolítja Aradyt, végül mégsem válik meg honfitársától és vélhetőleg bizalmi emberétől. Erre tör ki a vagy 300 embert érintő szolidaritási sztrájk és tiltakozás. Fegyverek kerülnek elő a felügyelők részéről, nagy a felfordulás, végül a rendőrségnek kell beavatkoznia, és csak így kerülhető el a súlyosabb sérülés.

Ezek a konfliktushelyzetek gyakran kaptak nacionalista felhangot már a boldog békeidők Brazíliájában is, szembeállítva a született brazilokat és az első generációs bevándorlókat, kiélezve a portugálellenességet. Aztán az első világháború erősen lefékezte a külföldiek beáramlását, ugyanakkor a már létező, összetartó európai eredetű kolóniáikban felerősítette a nemzeti érzelmeket, ami leképezte a háborús törésvonalakat. Így egy időre fokozta a latin népek közötti szolidaritást, a portugálokkal szembeni ellenérzés átmenetileg csökkent, erősödött a luzo-brazil testvéri érzés. Ugyanakkor a németellenes reakciók megszaporodtak, a háborús években a déli tagállamok németsége a brazil hajókat ért ismételt német torpedótámadásokat követően különösen nagy nyomás alá kerül. (Brazília I. világháborús szerepvállalásáról részletesebben ld. az V.5. fejezet.)

V.2.
Brazíliai portugál közösségek – a társadalom luzo-brazil szövete

A függetlenné vált Brazília a portugál kivándorlók számára az elsődleges célországot jelentette. Ebben a vonatkozásban nemigen akadt konkurense a XIX. század folyamán és a XX. század első felében. 1890 és 1900 között a portugál emigránsok 90%-a Brazíliába indult. Ez az arány a századforduló és az I. világháború között is 70% felett volt (1901-ben 70%, 1910-ben 79%, 1914-ben 75%). Ennek ellenére mégsem ők alkották a dél-amerikai országban a legnépesebb bevándorlócsoportot, hiszen például 1887 és 1903 között az ott élő külföldiek 60%-át az olaszok tették ki, míg a portugálok csupán 18,5%-ot képviseltek.[697] Az előbbiek főként São Paulo államba, a nagy kávéültetvényekre kerültek, az utóbbiak számára azonban ez az úti cél mindig is másodlagos maradt. „A portugálok

[697] Az adatokat vö. Francisco BETHENCOURT – Kirti CHAUDHURI: *História da expansão Portuguesa I-V.,* IV. köt.*: Do Brasil para África (1808-1930)*, Lisboa, Círculo de Leitores, 1998, 304-373.

lemaradtak arról a kávé-vonatról, ami 1872 és 1900 között São Paulo város népességét a nyolcszorosára duzzasztotta (31 ezerről 240 ezerre).”[698]

V.2.1.
A brazíliai portugálok létszáma, rétegzettsége

Portugáliából csak valamivel később és jóval kevesebben vették az irányt São Paulo felé, a többség más brazil területeken keresett boldogulást. Korszakunkban a kaucsuktermelés felfutása vonzotta őket az Amazonas-medence városaiba, főként Belém do Parába és Manausba, de a legkedveltebb útirány még ekkor is Rio de Janeiro állam, illetve maga a szövetségi főváros maradt. Míg São Paulo olasszá vált, Rio de Janeiro megőrizte portugál karakterét. Az 1910-es években Alberto de Oliveira, a Rio de Janeiró-i portugál főkonzul megjegyzi, hogy a Pão de Açúcar, azaz a Cukorsüveg városa a világon a második legnépesebb portugál város, rögtön Lisszabon után.[699]

A tendencia a következő évtizedben erősödött, hiszen például 1922-ben legálisan több mint 28 ezer portugál érkezett Brazíliába, létszámuk az adott évben a bevándorlók mintegy 44%-át tette ki. A portugálok a hivatalos adatok szerint ekkor összesen már 450 ezren voltak, míg az illegálisan Brazíliában tartózkodókkal együtt becsült létszámuk 600 ezer körül lehetett.[700]

Ennek a kivándorlásnak a mutatóit korábban főként az határozta meg, hogy döntően férfiak egyedül vállalkoztak rá – elsősorban Minho tartományból –, többségük földműves volt, aki tudott írni, olvasni, és a visszatérés feltett szándékával kelt útra. A XIX. század végétől azonban a kivándorlás jellege a társadalmi összetétel szempontjából megváltozott. Egyre több nő és gyermek is volt a migránsok között, szerencsét próbálni Brazíliában családi vállalkozás lett. Viszont a kivándorlók között a parasztok túlsúlya megszűnt, és az arányok egyre

---

[698] „[…] os portugueses perderam o comboio do café que, entre 1872 e 1900, fez a cidade de São Paulo aumentar oito vezes a sua população (de 31000 para 240000).” I. C. da SILVA i.m. 288.

[699] Alberto de Oliveira-t (1873-1940) idézi I. C. da SILVA i.m. 288., az eredeti mű: Alberto de Oliveira: *Na Outra Banda de Portugal, Quarto Anos no Rio de Janeiro*, Lisboa, Portugal-Brasil Limitada, 1919. A címadás – Portugália másik partja, négy esztendő Rio de Janeiróban – árulkodik a diplomáciai szolgálatot is teljesítő portugál író, költő, egyben sok kortársa felfogásáról: a brazil függetlenné válás után majd egy évszázaddal is bizonyos értelemben Portugália részének, túlpartjának tekintette az elvesztett gyarmatot. Oliveira publikált az *Atlântida*-ban, például a 3. (1916. január, 195-204.) és a 23. számban (1917. november, 964-966.) is kifejtette véleményét a két ország viszonyáról, a konföderáció ötletéről.

[700] A népszámlálási adatok alapján közli MENDES – MIRANDA i.m. 174.

inkább a városi rétegek irányába tolódtak el. A portugál kivándorlók között nőtt a szakképzett iparosok (ácsok, asztalosok, kőművesek, cipészek) száma, de a tanulatlanabbak is inkább a városokban keresték a boldogulást, kerülve az ültetvényeket és a paraszti munkát. Belőlük Brazíliában rakodómunkások, kereskedősegédek, rikkancsok, pincérek vagy gyári munkások lettek.

A portugál politikai és szellemi elit egy része igen negatívan ítélte meg a kivándorlás jelenségét, vészharangot kongatott a demográfiai deficit, a képzettebb, vállalkozó kedvű lakosok elvándorlása miatt, a parlament pedig – először 1873-ban – hivatalos vizsgálatot indított a kérdésben.[701] (Nagyon hasonlóan egyébként a korabeli magyarországi helyzethez, ahol szintén sok ellenzője volt a tömeges kivándorlásnak – különösen éppen a Brazíliába irányulónak –, és szintén megpróbálták törvényekkel is elejét venni e negatív jelenségnek.)[702] A portugál monarchia és később a köztársaság vezetése alapvetően két irányból kívánt hatást gyakorolni az emigránsokra. Részint nehezíteni igyekezett a teljes családok elvándorlását, részint, különösen azok esetében, akik egyedülállóként indultak útnak, azt szorgalmazta, hogy tartsanak fent élő kapcsolatot Portugáliával.[703] Így a kivándorlók – elhagyott szülőföldjükhöz külföldön is erős szálakkal kötődve – folyamatosan támogatták az otthon maradottakat, amivel jelentősen hozzájárultak a nemzeti jövedelemhez is. A beáramló pénz pontos értékére vonatkozóan csak becslések vannak. Ezek szerint 1873-ban 3 millió, míg 1891-ben már 12 millió reál volt az összege, míg a XX. század első évtizedében az évi összérték 20-30 millió lehetett.[704] A kivándorlók éves hazautalásai biztosították a fizetési mérleg egyensúlyát, és nagyjából annyit tettek ki, mint a portugál birtokosok által fizetett földadó összértéke. Afonso Costa – aki nemcsak kiemelkedő portugál köztársasági politikus volt, de közgazdász-professzor is (ld. 2. képmelléklet) – egy 1911-es tanulmányában így fogalmazott:

> A kivándorlás ment meg bennünket. […] Az emigránsok azok, akik a leginkább hozzájárulnak annak az országnak a fenntartásához, amelyik nem tartotta el őket. A tőlünk rongyosan és éhesen távozó, szegény beiraiak és minhoiak a távoli Brazíliából fizetik annak a csődtömegnek a számláit, amelyben

[701] J. H. SARAIVA i.m. 293., illetve I. C. da SILVA i.m. 285.
[702] Bővebben ld. SZILÁGYI Á. J. (2009) i.m. 117-126.
[703] A kivándorlás portugáliai szabályozásáról ld. I. C. da SILVA i.m. 286-291.
[704] Hasonló adatokat közöl J. H. SARAIVA i.m. 295. és I. C. da SILVA i.m. 283. Ennek fontosságáról ld. még H. S. KLEIN i.m. 336.

> az ország már jó néhány éve tengődik. […] Legyen tehát a kivándorlás kérdése az új kormányok próbaköve a haza feltámasztásának munkája során.[705]

Ennek érdekében Costa azt javasolta, hogy Portugália „szabályozza körültekintően" a kivándorlást, és „támogassa diszkréten az emigránsokat".

Az elfogultság, ami az emigráns közösségek létszámának túlbecsülésére sarkallja az óhazai közvéleményt vagy magukat a kivándorlókat, sőt esetenként a hivatalos fórumokat is, a portugálok esetében is megmutatkozott (ez a túlzás egyébként a brazíliai magyarsággal[706] kapcsolatban sem ismeretlen). Ezért Isabel Corrêa da Silva felhívja a figyelmet arra, hogy bár I. Károly király tengerentúli útjára készülve, 1907 végén 2 milliós létszámot emlegetett,[707] a hivatalos statisztikákon alapuló becslések szerint 1908-ban inkább csak 700 ezer körüli lehetett az 1890 óta Brazíliába érkezett portugálok száma.[708] (A portugál uralkodó brazíliai látogatására 1908 derekán került volna sor, de az eseményt meghiúsította az ellene és a trónörökös ellen elkövetett, halálos kimenetelű merénylet, 1908. február 1-én.) Az a tény, hogy I. Károly számosabbnak állította be a brazíliai kolóniát a valóságosnál, arra utal, hogy bár a portugál politika ellenezte a kivándorlást, a külföldi közösségeket mégis minél nagyobb létszámú tömbökként igyekezett feltüntetni, így hangsúlyozva erejüket, jelentőségüket, és számított politikai támogatásukra a portugál belügyek és a külkapcsolatok terén egyaránt.

A luzo-atlantizmus hívei sem rendelkeztek pontos számadatokkal, de szerettek volna tisztán látni a kivándorlók létszámát illetően. 1919 folyamán az *Atlântida*-ban Nuno Simões szerkesztő újra és újra felvetette, hogy az emigráns szervezetek és a lisszaboni kormány összefogásával és konzulátusainak szervezésében készüljön pontos statisztikai felmérés a Brazíliában élő portugálok lét-

---

[705] Afonso Costa *Estudos de Economia Nacional: A Emigração* (1911) című munkáját idézi J. H. SARAIVA i.m. 295.

[706] A Brazíliába került magyarok létszámára vonatkozóan leggyakrabban az 50-80 ezres számmal találkozunk. Korábbi becslések alapján ezt az adatot ld. SZILÁGYI Á. J. (2004) i.m. 121. Ma már azonban több tényező alapján inkább a 30-50 ezres létszámadatot látom reálisnak, míg a brazíliai magyar kolónia saját méretét 80 ezresre teszi. Vö. TORBÁGYI Péter: *Magyarok Latin-Amerikában*, Budapest, Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004, 45. De publicisztikákban nem ritka a 100 ezres szám sem. Ennek hátterében elsősorban valószínűleg az az igyekezet áll, hogy az emigráns közösség saját jelentőségét növelje. A kérdés alapos mérlegelés utáni tisztázására Pongrácz Attila is kísérletet tett: *A São Pauló-i magyarság 1945-1990*. Szeged, SZTE Doktori Program, 2009, 26-38.

[707] A király egy, a sajtóban közétett 1907. decemberi magánlevelét idézi WHEELER (1978) i.m. 302.

[708] I. C. da SILVA i.m. 294.

számáról, személyes adataikról (életkor, képzettség, foglalkozás stb.), az általuk létrehozott értékekről (vagyonukról, kulturális aktivitásukról) és a legkiválóbb személyiségekről. Az összegyűjtött adatokat aztán szociológusok és közgazdászok elemezhetnék, javasolta Simões, elsősorban a portugál nemzet hasznára.[709]

V.2.2.
A portugál kolónia szervezetei

A Rio de Janeiróban élő portugálok számára vonatkozóan korszakunkból az 1906-os népszámlálás adatai az irányadóak. A statisztika szerint a fővárosban 132 599 portugál illetőségű személyt vettek nyilvántartásba, akik a város lakosságának 1/5-ét és az ott élő külföldiek 71%-át tették ki.[710] A brazíliai portugálok a századfordulón aktív közösségi életet éltek, összetartottak, szívesen alapítottak egyesületeket és – főként a tehetősek – bőkezűen jótékonykodtak ó- és új hazájukban egyaránt. Az általuk létrehozott számos szervezet[711] első *boom*ja az 1880-as években következett be, döntően az önsegélyező egyesületek hirtelen megszaporodásával (az első, az 1863-ban alapított *Caixa de Socorros D. Pedro V.*, azaz V. Péter Segélypénztár volt). 1883-ban már 18 regisztrált portugál egyesületet tartottak számon Rio de Janeiróban, 1913-ban pedig 24-et, összességében mintegy 63 000 taggal. Ez annyit jelent, hogy a különböző szervezetekkel a város portugál lakóinak mintegy 47%-a került kapcsolatba. (A számokat még növelhetnénk a be nem jelentett egyletek adataival.) Ebben az időszakban egyébként az önszerveződés nem csak a portugál bevándorlókra volt jellemző. Az 1922-es statisztikák szerint majdnem 500 – ma úgy mondanának – civil szervezet működött Rio de Janeiróban. Ezek döntő többségét persze a brazilok tartották fenn, de 26 a portugáloké volt, és csupán további 6-ot működtettek más külföldi bevándorlók.[712]

A segélyegyletek alapítása mellett a portugál kolónia elitjének jellemző attitűdje volt a jótékonyság és a kulturális mecenatúra. Nemcsak Brazíliában, de az óhazában is nagylelkű adományokkal segítették templomok építését, menhelyek alapítását, iskolák, kórházak létesítését. A Rio de Janeiróban felállított kulturális intézmények közül az egyik legjelentősebb a *Liceu Literário Português* (1868), egyfajta szabadiskolaként működött: a képzetlenül érkező

---

709 Simões szövege a *Revista do Mês* rovatban, *Atlântida,* no. 39. (1919. június), 351-353.
710 I. C. da SILVA i.m. 296.
711 Részletes felsorolásukat ld. u.o. 294-296.
712 Az adatokat vö. u.o. 296-297.

portugál bevándorló fiataloknak (tízezreknek!) ingyenesen látogatható kurzusokkal (nyelvtanfolyamok, gépírás, kereskedelmi könyvvitel stb.) segítettek szakképzettséget szerezni. A másik legfontosabb, és egyben talán a legismertebb intézmény, a *Real Gabinete Português de Leitura* (1837), a Portugál Királyi Olvasókör, amit művelődési központként érdemes elképzelni: célja a portugál kultúra ápolása volt, 1880-ban már 50 ezer kötetes könyvtárral rendelkezett, ami Brazília második legnagyobb közgyűjteménye lett a Rio de Janeiró-i nyilvános könyvtár után, és 1900-ban megnyitotta kapuit a brazil nagyközönség számára is. A XIX. század közepén már az ország más nagyvárosaiban is (Salvador, Recife, Santos, ahol portugál centrum – *Centro Português* – létesült) követték a riói példát, létrehozva a hasonló elnevezésű és funkciójú helyi portugál művelődési központokat.[713]

A nagyvonalú támogatók adományaiból a kulturális intézmények elegáns székházakba költöztek. A *Real Gabinete Português de Leitura* épületei ma is városképi jelentőségűek, a brazíliai építészeti örökség gyöngyszemei. (Ld. 1. képmelléklet) Fereira da Rosa 1905-ös Rio-könyvében írja:

> Néhány lépésre a Szent Ferenc tértől, a Luiz de Camões úton haladva, majd tovább, a Műszaki Iskola mögötti Akadémia utcán érhető el a Portugál Olvasókör, a legrégebbi művelődési egyesület, amit portugál alattvalók hoztak létre Rio de Janeiróban. […] Fennállásának ötvenedik évfordulóján, 1887. szeptember 10-én adták át ezt a tökéletes épületet, mely kifejezetten azért készült, hogy mint egy ékszerdoboz az értékes kincseket, befogadja nagy könyvtárát.[714]

Ferreira da Rosa nemcsak az 1905-re már 70 ezer kötetesre bővült könyvtárról, de a művészien díszített és berendezett díszteremről is megemlékezett könyvében.

Az épület alapkőletétele a portugál kolónia nagy eseménye volt 1880-ban. Egy szimbolikus napra, az óhaza nemzeti ünnepére (*Dia de Portugal*), június 10-ére tűzték ki. Ehhez a dátumhoz több hagyomány is kötődik. Így például a katolikus hívők számára az ország védangyalának napja, középkori tradíció

---

[713] Az adatokat vö. u.o. 297-298.

[714] „A poucos passos do largo S. Francisco, pela rua Luiz de Camões, e enfrentando a travessa da Academia que passa por detraz da Escola Polytechnica, encontra-se o Gabinete Portuguez de Leitura, a mais antiga Associação litteraria fundada no Rio de Janeiro por subditos portuguezes. […] No seu quinquagesimo anno, a 10 de Setembro de 1887, inaugurou-se esse primoroso edificio feito expressamente para abrigar como n'um escrinio a joalheria preciosa da sua grande biblioteheca." FERREIRA DA ROSA i.m. 39-41.

alapján, amit a pápa is megerősített. Kulturális vonatkozása pedig a világhírű költőhöz, Luis de Camõeshoz, a portugál felfedezések barokk eposzának (*A lusiadák*)[715] szerzőjéhez kötődik, mivel hagyományosan ekkor emlékeznek meg 1580-ban bekövetkezett haláláról. Így ezen a napon máig Camões Napot ünnepelnek. A Rio de Janeiró-i portugálok 1880-ban a 300. évforduló fényét kívánták emelni az alapkőletétellel. Míg Lisszabonban az emléknap megünneplése a monarchia viszonyai között egyre erősödő republikanizmus egyfajta manifesztációjává vált:

> A megemlékezések során a köztársaságiak ragadták magukhoz a kezdeményezést, […] Camõest a köztársaság védelmezőjeként akarták beállítani: ez a szép gondolat a lisszaboni irodalomprofesszor, Teófilo Braga fejében született meg. Teófilo Braga számára Camões a hazát testesítette meg; így válhatott egyben a köztársaság jelképévé is.[716]

1910-ben a frissen kikiáltott köztársaság első intézkedései között volt a nemzeti ünnepek körének felülvizsgálata, a laicizáció szellemében. Június 10-e hivatalosan nem került az állami ünnepek sorába, Lisszabon városában azonban – az önkormányzat döntése alapján – továbbra is megtartották a Camões Napot. Később a salazari Új Állam (1933-1974) emlékezetpolitikájában nagy szerepet kapott ez a dátum, némileg módosult tartalommal: mint a Portugál Faj Napja (*Dia da Raça*) került be a nemzeti történelem egyes elemeit propagandacéllal is hangsúlyozó, autoriter rendszer hivatalos kalendáriumába. A második világháború után újabb tartalmakat társítottak hozzá, a hadsereg, illetve a gyarmati háború hőseinek emléknapjaként.[717]

---

[715] Az eposznak több magyar fordítása készült. Az első, Greguss Gyula munkája 1865-ben jelent meg, a modern változat Hárs Ernő fordítása, amit először 1984-ben publikált az Európa Kiadó. Bővebben ld. RÓZSA Zoltán: Bevezető, in: Luís de CAMÕES: *Költemények*, Budapest, Kráter Műhely, 1993, 4-17. és PÁL Ferenc: Camões *A luziádok* című eposzának magyar fordításairól, in: *Homages à Kulin Katalin*, Budapest, Palimpszeszt Könyvek, 1997, 168-183.

[716] J. H. SARAIVA i.m. 320.

[717] Luís Oliveira ANDRADE – Luís Reis TORGAL: *Feriados em Portugal – Tempos de Memória e de Sociabilidade*, Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2012, 73-80. és 116-124.

V.2.3.
Egy luzo-brazil sikertörténet: a brazíliai portugál bank

Az I. Brazil Köztársaságban élő közel félmillió portugál zöme az óhazában feleséget, idős szülőket, gyermeket, más rokonokat hagyott hátra. Ezért a Brazíliában szerzett jövedelmek tetemes részét hazaküldték. 1895-től ezeknek az utalásoknak a kezelését döntően a portugál kormány által Rio de Janeiróban létesített pénzügyi kirendeltség (*Agência Financial*) kezelte. Az I. világháború előtt más intézmények is jó üzleti lehetőséget láttak ebben a pénzügyi szolgáltatásban, így például az 1864-ben alapított portugál Tengerentúli Nemzeti Bank (*Banco Nacional Ultramarino*), melynek 1913-tól brazíliai fiókjai is voltak, São Paulo, Pernambuco, Pará és Amazonas államban.[718] Más lisszaboni székhelyű bankok (*Banco do Minho, Aliança, Mercantil Português, União, Comércio e Indústria*) is sorra nyitottak alfiókokat Rio de Janeiróban.[719] Ezek a pénzintézetek nemcsak a hazautalásokat intézték, de a Portugáliából Brazíliába irányuló exportot is finanszírozták. A biztosítótársaságok közül az ambiciózus vállalkozásként induló *Latina* nevű *luso-fluminense*, vagyis portugál és egyben Rio de Janeiró-i cégnek volt hasonló karaktere. Azzal a célkitűzéssel jött létre 1919 elején, hogy a portugál, a brazil és a spanyol piacon is gyűjtsön ügyfeleket.[720]

1918-ban a Rio de Janeiró-i portugál kolónia legtehetősebb tagjainak kezdeményezésére saját bankot hozott létre Brazíliai Portugál Bank néven (*Banco Português do Brasil*, ld. 6. képmelléklet), mely valódi luzo-brazil intézményként kezdett működni, hiszen alapításában szerepet játszott az az elképzelés, hogy szolgálja mindkét ország érdekeit, pontosabban közös érdekeiket. Így a két állam közötti kereskedelmi aktívum kezelésében, illetve a forráshiányos portugál gazdaság hitelezésben éppen úgy részt vett, ahogy bizonyos brazil állami beruházások finanszírozásában (pl. a riói belváros modernizációs programjában vagy az állami porcelángyári beruházásban).[721] Ehhez hozzásegítette, hogy vezetősége az 1920-as években kiváló kapcsolatban volt mindkét ország politikai elitjével. A bank elnöke 1931-es haláláig a gazdag riói ingatlantulajdonos, José Júlio Pereira de Moraes (1848-1931), vagy más néven Moraes vikomtja volt, aki társult a textilgyáros és kereskedő Sotto Maior családdal.[722] (A bank

---

[718] Az *Atlântida* is bemutatta ezt a pénzintézetet abból az alakomból, hogy 1919 júniusában megnyitotta párizsi székházát. *Atlântida,* no. 39. (1919. június), 403-404.
[719] Vö. MARQUES – MELO i.m. 466, 470.
[720] *Atlântida,* no. 33-34. (1919. h.n.), 970-973.
[721] Vö. MARQUES – MELO i.m. 474.
[722] Vö. MARQUES – MELO i.m. 467.

szoros kapcsolatban állt portugál társintézményével, a lisszaboni székhelyű Banco Pinto & Sotto Maiorral, a tulajdonosi kör összefonódása révén is.) A részvényesek jelentős része portugáliai születésű, de Brazíliában meggazdagodott vagy módosabb személyekből állt, hasonlóan az alapítókhoz.[723] A vezetőség tekintélye garantálta a pénzintézet szolid, megbízható jellegét és a széles körű ismertséget, ezzel népszerűvé tette a bankot a kolónia körében. Mikor az új vállalkozás megalakulására reflektálva az *Atlântida* bemutatta Cândido Sot(t)o Maiort és Moraes vikomtot, főként azt hangsúlyozta, hogy milyen nagy szerepük volt az I. világháború utáni jótékonysági gyűjtőakciókban, a *Pro-Pátria* (Hazáért) egyesület és az óhaza háborús árváit támogató (*Assistência da Colónia Portuguesa do Brasil aos Órfãos da Guerra*) segélyszervezet megszervezésében.[724] Ezzel is bizalmat keltett irántuk.

A bank alapfeladatai között volt a városban élő portugál emigránsok pénzügyeinek intézése, ipari és kereskedelmi vállalkozásaik hitelfinanszírozása, soraikban aktívan gyűjtötte a betéteseket. Így bizonyos értelemben a lisszaboni kormány ügynökeként is működött, hiszen az elszármazottak megtakarításai és hazaküldött pénze nemcsak a családokon segített, hanem a portugál állam külföldi hiteleinek finanszírozásához és a folytonos mérleghiány[725] kiegyensúlyozásához is hozzájárult. Ez különösen fontos volt a háború utáni és az 1922-es államháztartási reformot megelőző nehéz gazdasági helyzetben. Az 1923-as évet kivéve, ebben az évtizedben a Rio de Janeiróban és környékén élő munkavállalók, kisbetétesek hazaküldött megtakarításainak értéke mindig nagyobb volt, mint a portugál áruexport ellenértéke.[726] A jól eltalált luzo-brazil profil tartós sikert hozott a banknak, amit főként az első tíz évében alapozott meg. Ekkor emeltette a brazil nagyvárosokban – Rio de Janeiróban, São Paulóban és Santosban – az elegáns, értékes telkeken álló székházait. Túlélte a nagy gazdasági világválságot, és független működését 1973-ig fenn tudta tartani.

---

[723] A kisrészvényesek Brazíliában 529-en, Portugáliában 313-an voltak. Vö. MARQUES – MELO i.m. 468.

[724] *Atlântida*, no. 32. (1918. h.n.), 831-833.

[725] Vö. Pedro LAINS – Álvaro FERREIRA DE SILVA (szerk.): *História Econômica de Portugal, 1700-2000*, I–III. Lisboa, Imprensa de Ciências Sociais, 2005. *passim*. Az atlantidák közül Anselmo de Andrade hosszabb elemzést írt Portugália eladósodottságáról, A dívida portuguesa (A portugál adósság) címmel, *Atlântida*, no. 10. (1916. augusztus 15.), 948-960.

[726] MARQUES – MELO i.m. 470. példaként az 1922-es évet hozza, amikor a Rio de Janeiróból származó 2,5 millió £-os teljes utalásból 1 millió volt a portugál exportcikkek ellenértéke és 1,5 millió származott a kisbetétesektől.

V.2.4.
A luzo-brazil historizmus – építészet, történetírás, irodalom

A Rio de Janeiró-i *Gabinete Português de Leitura* és a portugál kolónia más reprezentatív épületei Brazíliában a neo-mánuel stílus jegyében születtek, és a luzo-brazil politika egyfajta művészeti kivetülésének is tekinthetők. Megjelenési formájuk követte az óhazában akkor divatossá váló történelmi építészetet. Szimbolikája árulkodik a régi századforduló emigráns portugál közösségeinek önképéről és önreprezentációs törekvéseinek jellegéről. Az eredetileg a késő gótika és a kora reneszánsz időszakában kialakult stílus, a Mánuel vagy mánuelita stílus, I. (Szerencsés) Emánuel (1495-1521) portugál királyról, a földrajzi felfedezések és a birodalomépítés korának nagy uralkodójáról kapta a nevét. Motívumait az újonnan megismert kultúrák, tájak, egzotikus növények és állatok, a hajózás és a tengerek világának jellegzetességei (korallok, hajókötelek, gyöngyök stb.) ihlették. A XIX-XX. század fordulóján ez a formavilág spontán módon kapcsolódott össze a korábbi birodalmi presztízzsel és nagysággal, szemben a hétköznapok valóságának kisszerűségével, az eljelentéktelenedett Portugália aktuális jelenével.[727]

A *Belle Époque* Rio de Janeiro-városképét egyébként más külföldiek is alakították az eklektika, a neo-stílusok, valamint az art nouveau jegyében. Például az excentrikus olasz építész, Antonio Virzi (1882-1954),[728] aki 1910 körül érkezett Brazíliába, és ugyancsak európai mintákat, Palermo régi épületeinek formáit és a modernizmus szellemét hozta magával. Több, azóta jórészt megsemmisült munkája tette ismertté a tengerentúli fővárosban, így a Schmit de Vasconcellos villa (1915) az Avenida Atlântica-n, vagy a Nogueira Elixír híres gyárépülete a Gloria utcában (1916). Az Oswaldo Cruz sugárúton álló Martinelli-ház 1919-es átalakítása is az ő tervei alapján történt, neogótikus stílusban. Bár ezek az alkotások sokban emlékeztetnek a portugál kolónia neo-mánuelita épületeire, de hiányzik belőlük az ideologikus tartalom, inkább születtek egy építész személyes invenciójából, mint valamiféle kollektív emlékezet esszenciájaként.

A neo-mánuel stílus az óhazában és a brazíliai portugál közösség életében is része lett a történelmi és hazafias pompának, a nemzeti identitást megtestesítve tisztelgett a múlt nagy alakjai előtt is, akik hozzájárultak a birodalom

---

[727] Regina ANACLETO: *O neomanuelino ou a reinvenção da arquitectura dos descobrimentos*, Lisboa, Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico, 1994, 50.

[728] Az adatokat v.ö. Maria Helena da Fonseca HERMES: Antonio Virzi, arquiteto, *19&20* (Rio de Janeiro), vol. 6. no. 1. (2011. jan. – márc.) http://www.dezanovevinte.net/artedecorativa/virzi.htm (letöltés 2018. március 24.)

aranykorának ragyogásához, amelyben kitüntetett helyet kapott Brazília: felfedezése, gyarmati korszaka, a történelmi alapokra és a portugál örökségre épülő, reménybeli fényes jövője. Ez a múlt glorifikálásán alapuló portugál nemzeti mítosz legitimálta is a Brazíliába való újabb kivándorlást, mivel úgy kezelte az emigránsokat, mint akik bizonyos értelemben a gyarmatosító elődök hivatását folytatják. A két ország közös múltjában gyökerező szellemi kötelékek a művészetek által is megerősítést kaptak, és alkalmat kínáltak az egymás tükrében megmutatkozó összehasonlításra: „Brazília túlságosan nagy; Portugália túlságosan régi. Önökre a legnagyszerűbb jövő vár. Nekünk múltunk dicsősége marad"[729] – fogalmazott Carlos Malheiro Dias az 1910-es években. A népszerű író pályája egyébként kiváló példája annak, hogy a portugál bevándorlók adaptálódását mennyire megkönnyítette kiterjedt brazíliai intézményhálózatuk, amely lehetővé tette, hogy bizonyos értelemben portugáliai életük folytatódhasson a tengerentúlon is.

A portói születésű, monarchista meggyőződésű Malheiro Dias (1875-1941, ld. 5. képmelléklet) a köztársaság kikiáltása után nem sokkal önkéntes emigrációba vonult (1910-35). Ekkor már ismert regényíró volt portugál nyelvterületen, Rio de Janeiróba érkezve lelkes olvasói várták a kikötőben.[730] Miután letelepedett Brazíliában (ahol az 1890-es évtized közepén is hosszabb időt töltött, majd néhány rövidebb, hivatalos utat is tett), hamarosan aktív szerepet vállalt a kolónia szellemi életének alakításában, a luzo-brazil eszme gyakorlati megvalósításában. Szerkesztőként (*Revista da Semana, O Cruzeiro*), mintha csak eredeti hazájában lett volna; vagy éppen az első világháború áldozatainak árváit segítette a tengerentúlról a Hazáért Bizottság (*Comissão Pró-Pátria*) keretében. Ennek a szervezetnek egyébként sikerült széles körű összefogással a kolónián belüli konfliktusokat – monarchisták és köztársaságiak között – elsimítania, legalább is addig, amíg a háború véget nem ért.[731] „[…] a háború alatti hazafias helytállásából minden elszármazott portugál tanulhatott, és mindenki számára példát mutatott, aki szereti a hazáját."[732] – olvashatjuk Carlos Malheiro Diasról 1919 elején az *Atlântida*-ban, ahol maga is többször

[729] „O Brasil é demasiado grande; Portugal é demasiado antigo. Tendes um futuro grandiosíssimo. Nós possuimos um passado glorioso." idézi MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 334.

[730] A fogadtatásról ld. *O Paiz,* no. 10545. (1913. augusztus 21.), 5., no. 10546. (1913. augusztus 22.), 5.

[731] Vö. I. C. da SILVA i.m. 392. Az *O Cruzeiro* a portugál kolónia szócsöveként működött. Erről és Malheiro Dias gyors integrációjáról is ld. N. H. VIEIRA i.m. 151.

[732] „[…] a sua atitude patriótica durante a guerra foi uma lição para todos os portugueses degenerados, e um exemplo que seguiam todos os que amam o seu país." *Atlântida*, no. 38. (1919. h.n.), 185.

publikált. Például a lisszaboni egyetemen létesített brazil tanszék, a *cadeira de estudos brasileiros* felavatása alkalmával fejtette ki nézeteit „a két testvérnemzetről."[733] (Az intézmény létrehozásáról részletesebben ld. a VII.2.3. fejezet.)

Brazil részről éppen úgy elismerték tevékenységét – az irodalmi akadémia tagjai közé választották (1907), a Dél Keresztje Rend (*Ordem do Cruzeiro do Sul*) kitüntetettje lett –, mint Portugáliában, ahol korábban a király adományozott neki Szent Jakab-rendet (*Ordem de Santiago*, 1905), de magas elismerést kapott (Krtisztus Rend, *Ordem de Cristo*, 1919) a köztársaság elnökétől is. 1931-ben a Brazíliában működő portugál egyesületek föderációjának elnökévé választották. Az emigránsok végül azzal hálálták meg a riói kolóniában végzett és a két országot összekötő kultúraszervező tevékenységét, hogy mikor 1935-ben végleg visszatelepült Lisszabonba, ott házat vásároltak neki, ahol azután élete végéig élt.[734]

Carlos Malheiro Diasnak, aki pályafutását megosztotta Portugália és Brazília között, legmerészebb álma volt a luzo-brazil monarchia újjáéledése.[735] Megírta Portugália történetét utolsó két királya uralkodása idején,[736] és mint a Rio de Janeiró-i kolóniában vezető szerepet játszó intellektuel vállalkozott arra is, hogy megszervezze a háromkötetes reprezentatív kiadvány, a *História da Colonização Portuguesa do Brasil* (Portugália brazíliai gyarmatosításának története) megírását és kiadását. A könyv 1921-24 között jelent meg Portóban, a Litografia Nacional gondozásában, Brazília függetlenségének 100 éves évfordulójára (1922) időzítve.[737] Az ötlet a tengerentúli portugáloktól eredt, egész pontosan a Pará államban működő portugál kereskedelmi és iparkamarától, de a lisszaboni kormány teljes támogatását is élvezte. A gazdagon illusztrált, térképekkel ellátott kiadvány művészeti megtervezését a Brazíliában mindig szívesen fogadott, ugyancsak luzo-brazil elkötelezettségű portugál festőművész, Alfredo Roque Gameiro vállalta. A XV-XVI. századi történelemről szóló tanulmányokat a kor legelismertebb portugál (Júlio Dantas, Luciano Pereira da Silva, Duarte Leite stb.) és brazil (pl. Manuel de Oliveira Lima) tudósai írták. Forrásközlések is helyet kaptak benne, és a térképeket Ernesto de Vasconcelos portugál földrajztudós szerkesztette. Ez az összefogás, a közös történelem

---

733 Carlos Malheiro DIAS: O património histórico do Brasil, *Atlântida*, no. 38. (1919. h.n.), 185-195.

734 Az életrajzi adatokat vö. João Bigotte CHORÃO: *Carlos Malheiro Dias na Ficção e na História*, Lisboa, ICALP, 1992, 93-103.

735 MENDES – MIRANDA i.m: 181.

736 Aquilino Ribeiro részletes könyvismertetést közölt róla az *Atlântida*, 20. számában (1917. június), 630-640.

737 MENDES – MIRANDA i.m: 182.

megírására tett, valódi luzo-brazil kísérlet volt, és mindkét országban megfért a patriotizmussal, bár sokkal inkább tükrözte a portugál nézőpontot, mint a brazilokét. A kiadvány előszava így jellemzi ezeknek a különleges helyzetben lévő emigránsoknak a viszonyát új hazájukhoz:

> A portugálok rendkívüli szeretetet éreznek Brazília iránt, amit hazájuk kiterjesztésének tartanak, és ahol ugyanazt a családias szeretetet és az otthon melegét találják, mint amit – gyakran egyszer és mindenkorra – hátrahagytak az Atlanti-óceán másik partján; ez a mélyen őrzött szeretet, ez a gyöngédség, a vallásos érzülettel együtt vérünkben lüktet minden pillanatban, a finom és tiszta családi kötelékek által, mindezt megörökíti gazdag és szép, hajlékony és erős nyelvünk, amire szüleink tanítottak, hogy lelkünk jobban átérezhesse a közös örömöt és bánatot és, hogy általa nevethessünk vagy sírhassunk.[738]

V.2.5.
A brazíliai portugálok és az óhazai politikai élet

A Brazíliában élő portugálok jelentős része és főként a kolónia hangadói mindig is kapcsolatban maradtak az óhazával. Érdeklődéssel kísérték az ottani politikai fordulatokat, anyagilag is készek voltak áldozni a befolyásolására, bár nem teljesen önzetlenül. A XIX-XX. század fordulóján kereskedők és iparosok elsősorban azt remélték, sőt természetesnek is tekintették, hogy a lisszaboni kormány, amennyire csak lehet, közbenjár érdekükben.[739] Például segíti a brazil piacon meglévő pozícióik erősítését a napról napra növekvő külföldi konkurenciával szemben, vagy eléri a brazil kormánynál, hogy az adminisztratív elvárásoknál részesítse különleges elbánásban a testvérnemzet fiait. A történelmi előzményekre való hivatkozás azonban legtöbbször kevésnek mutatko-

---

[738] „O extremado amor que os portugueses votam ao Brasil, que êles consideram um prolongamento da sua pátria, onde encontram o mesmo afecto das suas famílias, carinho igual ao dos lares que deixam na outra costa do Atlântico, muitas vezes para sempre; êsse entranhado amor, essa carinhosa afeição, e, juntamente, o sentimento religioso que com o sangue nos é transmitido a cada instante pelas ligações delicadas e puras da família, tudo isso é eternisado pelo idioma opulento e formoso, suave e forte, que nossos pais nos ensinaram, para que as nossas almas pudessem melhor sentir as alegrias e as desventuras comuns, para sorrir ou para chorar com êles." Souza Cruz ajánlása a *História da Colonização Portuguesa do Brasil* első kötete elé. Carlos Malheiro DIAS (szerk.): *História da Colonização Portuguesa do Brasil*, I-III. Porto, Litografia Nacional, 1921-24, oldalszám nélkül.

[739] I. C. da SILVA i.m. 323-324.

zott, és a portugál kormány erőtlennek bizonyult ahhoz, hogy valódi eredményeket érjen el Rio de Janeirónál. Brazília egyre inkább távolodott Európától, és ezzel párhuzamosan a pánamerikanizmus eszméit és gyakorlatát követte, és nem a luzo-atlantizmusét. A luzo-brazil kampány a kapcsolatok erősítésével, a kulturális kötelékek jelentőségének kiemelésével éppen ezt a gyengeséget kívánta kompenzálni, de legfőbb brazíliai bázisát a portugál emigránsok képezték, hatása a brazilokra korlátozott maradt.

A kolónia politikai képe lassan változott, a konzervatív monarchizmusnak és a klerikalizmusnak jelentős tábora volt azután is, hogy a befogadó országban létrejött az I. Brazil Köztársaság. Ez a politikai beállítottság azonban mindig inkább az óhazai viszonyokra, mint a brazíliai közéletre rezonált.[740] A luzo-brazil testvériség eszméjének is sokáig ez a konzervatív meggyőződésű közösség volt a legfőbb támogatói köre. Politikai aktivitásuk különösen intenzívvé vált João Franco[741] (1855-1929) fellépésével. Rendszerét ideológiai kétarcúsága, reformizmusa mellett nyilvánvaló populista autoritarianizmusa ellenére is lelkesen fogadták, és a lisszaboni kormányzat folyamatos válságait látva szinte megváltóként üdvözölték (a portugálok perszonalizmusáról/*sebastianismo* ld. bővebben a Sidónio Paisról szóló VI.1.6. fejezetben). A portugál monarchiának lassan több híve volt a brazíliai kolóniákban, mint otthon. Az I. Károly életét kioltó királygyilkosság nagy felháborodást keltett körükben, annál is inkább, mert meghiúsította az uralkodó tervezett és előkészítés alatt álló brazíliai látogatását, amit az emigránsok körében nagyon vártak, s amitől maga I. Károly is sokat – erkölcsi és anyagi támogatást – remélt.[742] João Franco és a monarchia népszerűsége is hozzájárult ahhoz, hogy 1910 után a Lisszabonban kikiáltott köztársaság erősen megosztotta a brazíliai portugál közösségeket. Különösen túlzott radikalizmusnak tartott lépései (például egyházpolitikája) váltotta ki nemtetszésüket, gyanakvásukat.[743] Szívesen fogadták és támogatták a monarchista politikai emigránsokat. (1912 augusztusa és 1913 márciusa között a bra-

---

[740] Nagyon hasonló mentalitást tapasztal a kutató a magyar kivándorlók esetében is: „Ami […] az aktív koloniális életet élők számára ilyen értelemben megosztó tényezőként működött, az nem az aktuális valóság, a brazíliai jelen, hanem sokkal inkább az »aktuális múlt«, a magyarországi viszonyok emléke vagy a friss, otthoni hírek lecsapódása, esetleg a kolónián belüli egyéb emberi torzsalkodás volt." SZILÁGYI Á. J. (2009) i.m. 106.

[741] João Franco 1906 májusában lett portugál miniszterelnök, a király felhatalmazásával, diktatórikus eszközökkel kormányzott 1908 februárjáig. Bővebben ld. Fernando ROSAS: A crise do liberalismo e as origens do „autoritarismo moderno" e do Estado Novo em Portugal, *Penélope,* no. 2. (1989), 98-114., illetve I. C. da SILVA i.m. 313-333. J. Franco és a kolónia viszonyával részletesebben foglalkozunk az V.4.2. fejezetben.

[742] WHEELER (1978) i.m. 59.

[743] ANDRADE-TORGAL i.m. 71-72.

zil és a portugál állam megállapodása értelmében több mint hétszázan érkeztek a korábban Spanyolországba menekült monarchisták közül.)[744] Mint maga Carlos Malheiro Dias, aki nem sokkal megérkezése után kijelentette ugyan a brazil sajtóban, hogy Brazíliában nem kíván politizálni, tervezett előadássorozatát egyszerűen a Brazil Akadémia tagjaként tartja meg. Azonban Rio de Janeiróban, a kiadott programtól eltérően, már az első alkalommal I. Károly királyról beszélt a Theatro Lyrico színpadán, apologetikus felhangokkal.[745] Szeptemberben São Pauló-i hallgatóságnak adott elő.[746] Amikor közönsége ünnepelte, az nemcsak az ismert regényírónak, de egyben a királypárti személyiségnek is szólt.

A kolónia egységét a köztársaság- és a monarchiapártiak között csak egy rövid időre sikerült megteremteni, nem kis részben köszönhetően Malheiro Diasnak is: az első világháborús portugál és brazil szerepvállalást az emigráció egyöntetűen támogatta, teljes szolidaritást és áldozatkészséget mutatva az óhaza rászorulói iránt.

João Franco népszerűségéhez volt fogható Sidónio Paisé, akit a tengerentúlon sokan Portugália újabb megmentőjének láttak. Bár ő nem keresett támogatást a kolóniánál. Az iránta érzett szimpátiát nemcsak otthon, de a brazíliai portugálok körében is fokozta az ellene elkövetett, 1918. decemberi végzetes merénylet. A brazil lapok címoldalon hozták a szomorú eseményt, amelynek ürügyén kommentálták Pais jelentőségét, értékelték kormányzati tevékenységét. A kolóniában a vele szimpatizálók csatlakoztak a Lisszabonban indított gyűjtéshez, a diktátor-elnök alakját megörökítő emlékmű felállítására.[747]

Igaz, hogy Sidónio Pais hatalomátvételéhez kezdetben restaurációs remények is fűződtek, és ez kiváltotta a kolónia monarchista reflexeit, de ekkoriban, az 1910-es évtized végén a luzo-brazil politika tartalma már alapvetően két testvéri köztársaság kapcsolataira irányult (az 1915 és 1920 között megjelenő *Atlântida* is elkötelezetten republikánus beállítottságú volt). A portugál részről korábban megmutatkozó, atyáskodó hang egyre inkább eltűnt. Előtérbe került viszont az egymás (kulturális) értékeinek kölcsönös megismerése, megismertetése iránti elkötelezettség. Ezzel a módosulással híveinek tábora bővült, főként a valamilyen oknál fogva erős portugál kötődésű (részben portugál

---

744 Adatokat ld. I. C. da SILVA i.m.374.

745 Az előzetes programot ld. *O Paiz,* no. 10446 (1913. május 14.), 2. Az előadás vázlatát közli az *O Paiz,* no. 10552 (1913. augusztus 28.) 3.

746 *O Paiz,* no. 10568 (1913. szeptember 13.), 6.

747 1919 januárjától az *O Paiz* folyamatosan közli az adományozók névsorát és hozzájárulásuk összegét, Subsripção – Um monumento ao Dr. Sidonio Paes, *O Paiz,* no. 12504 (1919. január 4.), 6.

származású, a portugál kultúrát tisztelő stb.) brazil intellektuelek körében. Közülük a Rio de Janeiró-i szellemi élet egyik legérdekesebb luzo-brazil gondolkodású alakja kétségtelenül João do Rio volt. Kiváló kapcsolatokat ápolt nemcsak a portugáliai elit bizonyos köreivel, hanem a brazíliai kolónia tagjaival is. „A portugál-brazil közeledés eszméje egész életét végigkísérte" – emlékezett rá 1950-ben a régi barát és szerkesztőtárs João de Barros. „[…] temetése napján végeláthatatlan tömeg gyűlt össze írókból, művészekből, újságírókból és háromszázezres portugál kolóniánk tagjaiból, hogy megrendülten a temetőbe kísérje a koporsót."[748] João do Rio búcsúztatása sokak számára többet jelentett a puszta kegyeletnél, valóságos szimpátiatüntetés volt a luzo-brazil barátság eszméje mellett. João do Rio-t egyébként a Brazíliában élő portugálok körében már életében is megkülönböztetett tisztelet övezte. Ahogy egyébként nagyra tartották a São Pauló-i olaszok is. Európai útját követően meghívták az olasz egyesítés évfordulóján rendezett ünnepségekre, mert el voltak ragadtatva az Olaszországból küldött tudósítás- és interjúsorozatától, melyben több más téma mellett kifejezte, hogy támogatja az olasz igényeket Fiume és Trieszt vonatkozásában. Röviddel azután, hogy 1919-es európai útjáról hazatért, díszvacsorákat rendeztek a tiszteletére a portugálok is, az egyiket például a Rio de Janeiró-i Portugál Tornaklubban. A szervezőbizottság tagjai között ott voltak a kolónia prominensei.[749] Köztük a közösség első számú vezetője, a bőkezű mecénás, a művelt és dúsgazdag Morais vikomt, José Júlio Pereira de Morais (1848-1931), aki teljes riói utcákat birtokolt, a Niteróiba[750] közlekedő átkelőhajók tulajdonosa volt, és egyik alapítója az 1918-ban létesített, már ismertetett (V.2.3. fejezet) Brazíliai Portugál Banknak (*Banco Português do Brasil*). Ezt a fajta gazdagságot, társadalmi befolyást, amelyre egyes személyiségek, illetve létszámánál, kulturális intézményeinek erejénél fogva maga a portugál kolónia szert tett, nem mindenki nézte jó szemmel a modernizáció és a nemzetépítés korszakát élő I. Brazil Köztársaságban.

---

[748] „A aproximação luso-brasileira foi a tentação total da sua vida; […] no dia do seu funeral, era completada pela infindável multidão de escritores, de artistas, de jornalistas, e dos trezentos mil portugueses da nosa colónia, que até ao cemitério acompanharam comovidamente o féretro." TEIXEIRA – BARROS i.m. 4. és 9.

[749] Vö. MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 334-335.

[750] A Guanabara-öböl keleti bejáratánál, Rio de Janeiróval átellenben fekvő város.

V.3.
Az internacionalizmus luzo-brazil univerzuma

A brazil ipari centrumokban az I. Köztársaság idején az olasz munkáskolóniák voltak a legnagyobb létszámúak és érdekeik védelmében a legaktívabbak. Azonban a külföldiek közül rögtön utánuk a portugálok és a spanyolok következtek. Gyakran szintén Ibériából származtak a szindikalisták által olvasott és hivatkozott szerzők és szövegek, már a nyelvi adottságok és a személyes kapcsolatok miatt is. A legnagyobb bevándoroltató tagállamot, São Paulót tekintve az emigráns munkások többsége olasz volt, második helyen a spanyolok álltak, aztán a portugálok következtek. Nem véletlen, hogy ekkoriban a közeli tengerparti város, Santos – São Paulo kikötője – a „brazil Barcelona" nevet kapta. A portugálok pedig Rio de Janeiróban koncentrálódtak, ahol a korai, nagy sztrájkok egyike is zajlott. A villamostársaság alkalmazottai szüntették be a munkát, fizetésemelést követelve, 1898 márciusában. A kor viszonyaihoz képest meglepően szervezetten zajlott a város legfontosabb tömegközlekedési cégénél ez az akció, vezetői között feltűnően sok volt a portugál. A tapasztalt aktivisták között – a letartóztatási jegyzőkönyvek szerint – több portugál anarchistát is találtak.[751] Rio de Janeiróban a létszámok alapján egyébként is a portugál munkásoké volt az első hely, és csak utánuk következtek a spanyolok. Északon Salvador (Bahia állam) és Belém városában (Pará állam) szintén sok portugál telepedett le. Ezek a brazil ipari körzetekbe került emigránsok lettek azután azok, akik a társadalmi reform szocialista/libertariánus/anarchista útjáról gondolkodva sajátos luzo-brazil univerzumot alakítottak ki.

V.3.1.
Európai eszmék a társadalmi mozgalmak hátterében

A munkásmozgalom legintenzívebb éveiben Brazíliában az érdekvédelmi akciók jellege a helyi sajátosságok szerint igen eltérő volt. Az ezek mögött álló teória azonban, bár gyakran dél-amerikai centrumokból sugárzott ki, európai gyökerekből táplálkozott, és eklekticizmus jellemezte. Például több, Bahia államban működő, korai munkásszerveződésről tudunk[752] (*Partido Operário da Bahia, União Operária Bahiana, Centro Operário da Bahia*), ahol az 1864-

[751] Vito GIANNOTTI: *História das lutas dos trabalhadores no Brasil*, Rio de Janeiro, MAUAD Editora Ltd., 2007, 57-60.
[752] Ezeket leírja CASTELLUCCI (2008) i.m. 154-155.

ben alakult I. Internacionálé szelleme[753] vagy a francia szocialista Benoît Malon (1841-1893) írásai éppen úgy hatottak, mint a szervezetek gyűlésein különösen sokat hivatkozott portugál anarchista neveléselméleti szerző, Adolfo Lima (1874-1943), egyébként maga is atlantida.[754] A szocializmus, a keresztény eszmék, az abolicionizmus, a liberalizmus, a republikanizmus és a pozitivizmus hívei egyaránt ott voltak a változatos szervezeti kereteken belül (egyesület, párt, klub stb.). Az I. világháború viszonyai különösen a pacifista és az internacionalista nézeteket erősítették fel.

A Brazíliában működő legnagyobb hatású anarchista teoretikus Oviedo környékéről, Spanyolországból érkezett Dél-Amerikába, még kisgyerekként, családjával. Florentino de Carvalho (eredeti nevén Primitivo Raymundo Soares, 1889-1947) santosi dokkmunkás, majd nyomdász, újságíró és tanító lett. Otthona, népes családja központi szerepet töltött be a São Pauló-i anarchista és integrált szellemű munkás-önképzés és kulturális élet rövid virágkorában, az 1910-es években. A spanyolországi Francisco Ferrer elveit követő modern iskolaprogramban Carvalho szorosan együttműködött a portugál aktivistával, Adelino Tavares de Pinho-val is. Az úgynevezett *modern iskoláikat* a brazíliai munkásmozgalmat sújtó 1919-es törvényi szigorítások után záratta be São Paulo állam kormánya.[755]

Az erős elméleti-kulturális arculattal rendelkező brazíliai anarchista, anarchoszindikalista mozgalomban a portugálok jelentős intellektuális vonulatot képviseltek, például lapok kiadásával, már az első időktől kezdve. Az *O Protesto* (Tiltakozás) címmel a brazil fővárosban megjelenő, korai anarchista lap motorja is egy fiatal portugál nyomdász, J. Mota Assunção (1878-1929) volt, aki több más kiadványt is készített a századforduló éveiben. Részt vett a kiadói bizottság munkájában az első brazíliai munkáskongresszuson (Rio de Janeiro, 1906), ahol egyébként saját szakmai egyesületét (*Liga das Artes Gráficas*) képviselte. A második (Rio de Janeiro, 1913) és a harmadik (Rio de Janeiro, 1920) országos munkáskongresszuson is ott voltak a portugálok. Például a Bahia-ban

---

753 SZÉKELY Gábor: Gondolatok, viták világunkról – múltunkról, jelenünkről: Válogatott tanulmányok és írások, s.l. Volos Kiadó, 2016, 243-244.

754 Egyetlen cikke jelent meg a folyóiratban, „Utopias" sociais: sentimento e ideia (Társadalmi "utópiák": érzelem és gondolat), *Atlântida*, no. 40. (1919. július), 490-497.

755 A munkásoktatás történetéről bővebben ld. Dagoberto Buim ARENA: Escolas anarco-sindicalistas no Brasil: alguns princípios, métodos e organização curricular, *História da Educação* (Pelotas), no. 22. (2007. május-augusztus, 87-108.), 94-106. http://seer.ufrgs.br/index.php/asphe/article/view/29289/pdf (letöltés 2016. augusztus 29.) és Carmen Sylvia Vidigal MORAES – Tatiana CALSAVARA – Ana Paula MARTINS: O ensino libertário e a relação entre trabalho e educação: algumas reflexões, *Educação e Pesquisa*, no. 38(4). (2012), 997-1012. https://dx.doi.org/10.1590/S1517-97022012005000011 (letöltés 2016. augusztus 29.)

dolgozó Annibal Lopes Pinho, aki a tizenhat tagszervezetet és 25 ezer munkást egyesítő bahia-i szakszervezeti föderációt képviselte 1920-ban, a harmadik kongresszuson.[756]

Életének majdnem tíz évét (1901-1911) töltötte São Paulóban és Rio de Janeiróban Neno Vasco (1878-1920) ügyvéd, a portugál anarchizmus koncepciózus teoretikusa, aki az irányzat nagy hatású képviselőjévé vált Brazíliában is.[757] 1902 és 1904 között São Paulóban *O Amigo do Povo* (A nép barátja) címmel adott ki újságot. A lapnak egyébként több olasz munkatársa volt (Giulio Sorelli, Alessandro Cerchiai, Oreste Ristori, Tobia Boni, Angelo Bandoni, Luigi Damiani, Augusto Donati). A szerkesztésben közreműködött az egyik legismertebb São Pauló-i szabadgondolkodó, Benjamim Mota, aki ügyvédként sok szindikalista, szocialista és anarchista védelmét is ellátta (gyakran ingyen), akiket a kiutasítás veszélye fenyegetett. Neno Vasco szerkesztette a rövid életű *Aurora*-t (1905). Rio de Janeiró-i tartózkodása alatt pedig az *A Terra Livre* (A szabad föld, 1905-1910) munkatársa volt. Hazatelepülése után is szoros kapcsolatban maradt a brazil anarchista mozgalommal.

Szintén Portugáliából érkezett José Marques da Costa, eredeti képzettsége szerint asztalos, aki 1919-1920-ban Pará állam fővárosában, Belémben katonáskodott, közben anarchista és forradalmi szindikalista szellemű lapok (*A Revolta* – Lázadás, *A Voz do Trabalhador* – A munkás hangja*, O Semeador* – A magvető*)* munkatársaként működött. Miután Rio de Janeiróba költözött, ott folytatta újságírói tevékenységét az 1920-as években. Szerkesztette a *Renovação* (Megújulás, 1921-1922*) és* az *O Trabalhador* (A munkás) című lapot. 1923-tól 1925-ös deportálásáig[758] pedig annál az *A Pátria* című újságnál volt a munkásrovat felelőse, amit még João do Rio hozott létre 1920-ban. Ebben az újságban Marques da Costa közreműködésével jelentek meg az alábbihoz hasonló hírek, felhívások, melyek következtetni engednek arra, hogy a brazíliai munkásszervezetekben milyen módszerekkel történt az önképzés, és milyen volt annak európai hátterű, elméleti megalapozottsága, például:

> Camilo Berneri [az olasz anarchista, filozófiaprofesszor] a Felszabadultak (*Os Emancipados*) elnevezésű csoport gyűlésén. Jövő pénteken, pontban 20 órakor, a Buenos Aires utca 265. alatt lévő helyiségben lesz alkalma anarchistáknak, szimpatizánsoknak és általában a munkásoknak meghallgatni

[756] CASTELLUCCI (2012) i.m. 77-99.

[757] Rövid életrajzát ld. *Pensadores Anarquistas e Militantes Libertários*, elektronikusan elérhető: Arquivo de História Social Edgar Rodrigues, 2012. http://www.ebooksbrasil.org/eLibris/pensadoresanarquistas.html (letöltés 2016. augusztus 29.)

[758] GIANNOTTI i.m. 94.

> Camilo Berneri kitűnő előadását: Giordano Bruno a filozófiában és a reneszánszban, a szabadság nagy filozófusának élete és gondolatai. Belépés ingyenes, bárki hozzászólhat, a Felszabadultak.[759]

Belém do Pará különösen a kaucsuktermelés felfutásával (1879 és 1912 között) vált jelentős portugál centrummá Brazíliában. Itt került kapcsolatba a libertariánus és anarchista szervezettekkel és eszmékkel José Maria Ferreira de Castro (1898-1974), a XX. századi neorealista, dokumentarista portugál próza legkiemelkedőbb, világhírűvé vált alakja, aki tizenkét esztendős gyermekként, szülők nélkül emigrált Brazíliába, és éveken keresztül az amazóniai kaucsukültetvényeken dolgozott. Túlélését jelentős részben a belémi munkásszervezetek szolidaritásának köszönhette. 1919-ben tért vissza Portugáliába. Nagy sikert aratott regénye, az 1928-as *Emigrantes* (magyarul Honkeresők címmel jelent meg 1958-ban), majd az 1930-as *A Selva* (A vadon), mely a brazíliai emigrációs élményeit dolgozza fel.[760]

Az 1910-es és 1920-as évek libertariánus vagy anarchista aktivistáit egészen az 1940-50-es évekig követték a Portugáliából érkezők újabb nemzedékei, hogy hosszabb vagy rövidebb időre Brazíliában keressenek menedéket és boldogulást, és hogy ott folytassák elméleti vagy szervező tevékenységüket. Például Roberto das Neves, a portugál libertariánus szocialista író, újságíró, aki a Salazar-rendszernek és a Szovjetuniónak egyaránt kérlelhetetlen kritikusa volt, 1938-ben emigrált Brazíliába.[761] Szintén a Salazar-rendszer üldöztetései elől menekült Brazíliába 1951-ben a történész Antônio Francisco Correia, az irányzat dokumentátora, aki Edgar Rodrigues[762] néven vált ismert teoretikussá.

A brazil és a portugál szocialistákat, szindikalistákat, anarchistákat az egymáshoz fűződő személyes és elméleti kapcsolódás erőssége ellenére kevéssé hatotta át a társadalom más meggyőződésű (republikánus, monarchista) ér-

---

[759] "Camilo Berneri na reunião do grupo Os Emancipados. Sexta-feira próxima, na sua sede à rua Buenos Aires, 265, às 20 horas em ponto, os anarquistas, simpatizantes e trabalhadores em geral terão oportunidade de ouvir uma brilhante Conferência de Camilo Berneri, sobre Giordano Bruno na Philosofia e na Renascença, Vida e Pensamento do grande filósofo da liberdade. Entrada franca, tribuna livre Os Emancipados." Közli Edgar RODRIGUES: *História do Movimento Anarquista no Brasil*, Piracicaba, Ateneu Diego Giménez, 2010, 8.

[760] José Maria Ferreira de CASTRO: *Honkeresők*, ford.: Kordás Ferenc, Budapest, Európa kiadó, 1958 [1928] és U.ő. *A Selva*, 31. kiadás, Lisboa, Guimarães & Co. é.n. [1930].

[761] Ld. a vele készült interjút: Flamínio ARARIPE: O anarquismo revisado: a atrevida audácia das minorias (Entrevista a Roberto das Neves, Anarquista Individualista, Escritor e Editor), *Planeta*, no. 104. (1981. május), 17-26.

[762] José Maria Carvalho FERREIRA: Edgar Rodrigues: um anarquista entre duas pátrias 1-2., *Verve*, no. 25. (2014), 13-29. és no. 26. (2014), 49-81.

telmiségi köreiben a Régi Köztársaság idején hangoztatott luzo-brazil testvériségi gondolat, ez a sajátosan modernizált birodalmi nacionalizmus. Ugyancsak távol tartották magukat a portugálellenességtől. Sokkal meghatározóbb volt a szabadgondolkodók körében az internacionalizmus, vagy egyszerűen hétköznapi, praktikus szempontok ösztönözték őket (például életlehetőségeik otthoni ellehetetlenülése) arra, hogy útra keljenek Brazília felé vagy vissza, Európába. Főleg politikai és gazdasági okai voltak annak, hogy az egykori anyaországból érkezők emigrációs vándorlásba kezdtek, és így, mozgalmi kapcsolataikkal összekötötték az Atlanti-óceán két partján fekvő luzofón világot. Nem a heroikus közös múlt romantikus eszménye vagy a két testvéri (monarchia vagy) köztársaság politikai összefűzésének nagyon is gyakorlati előnyöket kínáló ideálja irányította szellemi tevékenységüket, mégis szállították az európai hatásokat Brazíliába (ahogy a magasabb fokú tanulmányaikat rendszerint Franciaországban vagy Portugáliában végző brazil diákok is sokszor libertariánus eszmékkel tértek haza). A virtuális Atlantisz Portugália és Brazília között általuk is formálódott internacionalista-szocialista-anarchista alapon, és megteremtette a maga luzo-brazil kapcsolatrendszerét, mint más eszmeiség mentén a tradicionalista-patrióta-nacionalista (integralista) vagy a republikánus-patrióta-luzo-atlantista alapokra építő gondolkodók köre.

V.3.2. Munkások, munkavállalói érdekképviselet

(Az átalakuló városi társadalom – Salvador esete; Önszerveződés, érdekvédelem; A kiegyezést keresők; A kiegyezéses módszer kudarca: João do Rio és a portugál halászok esete; A forradalmi szakszervezetek; A brazil állam válaszai a társadalmi mozgalmakra)

A bevándorlás hatásai közrejátszottak abban az I. Brazil Köztársaság idején megindult folyamatban, mely aztán az 1930-as évtizedtől gyorsult fel igazán, már a Vargas-rendszer keretei között. Az iparosodással és az urbanizációval nemcsak a városlakók létszáma növekedett számottevően, de összetétele is megváltozott.

Az átalakuló városi társadalom – Salvador esete

A nagy északi kikötő, Bahia állam fővárosa, Salvador az 1920-as foglalkozási megoszlását mutató adatok alapján jól példázza ezt az agrárvidéket átformáló urbanizációs tendenciát. A város lakossága az említett évben 283.422 fő. Meg-

élhetésük döntően a mezőgazdasághoz kötődik, de 54.635-en, vagyis 19,2% a kézműiparban végez kétkezi munkát, vagy kisebb-nagyobb üzemekben, a kikötőkben, a közlekedésben talál megélhetést. A kereskedelemben, a bankokban dolgozó kistisztviselők aránya 5,6% (15.780), a hivatalnokok az állami szektorban 1,2%-ot (3.406), a magánvállalatoknál 0,5%-ot (1.185) képviseltek, míg a papok és a szabadfoglalkozású értelmiségiek 2%-ot (5.932).[763]

Bár a XIX-XX. század fordulóján a brazil termékszerkezet szintén átalakulóban van, az ország gazdasága még mindig kevéssé diverzifikált, főként nyersanyag-exportra épülő, nyitott és kiszolgáltatott. Az első ipari cenzus Brazíliában 1907-ben még csak valamivel több mint 3000 vállalkozást regisztrál, 1920-ban ez a mutató már több mint 13000. Az ugrásszerű növekedés az I. világháború idején következik be, amikor 6000 cég létesül, főként fogyasztási cikkek gyártására. A húsexport szintén bővül, és túlszárnyalja a textilét, de Brazília gazdasága továbbra is alapvetően az agrárexporttól függ, főleg a kávétól, ami a teljes kivitel majd 70%-át teszi ki.[764] Az ipari beruházások egyik csúcsidőszaka ugyan 1915-16, de 1917-ben visszaesés következik be, és 1918-ra vonatkozóan már negatívak a mutatók, a nyersanyagok és az ipari berendezések hiánya miatt, amit az első világháborús helyzet idéz elő. Ekkor még nem érkezett el az importhelyettesítő iparfejlesztés vargas-i korszaka. „Az állam figyelme elsősorban nem az ipari termelés, hanem a mezőgazdasági kivitel felé fordult. […] ha nem is volt iparellenes, távol állt tőle a tudatos iparfejlesztő politika gyakorlása,"[765] ami majd csak az 1930-as évtizedben bontakozik ki.

A felduzzadt városi lakosság életkörülményeinek romlása – amivel szemben a politikai elitnek csak néhány képviselője mutatott bizonyos érzékenységet – és a munkásság számbeli növekedése, szervezettsége, presztízsének emelkedése a brazil szakszervezeti és munkásmozgalom legnagyobb akcióinak korszakát hozza el éppen az Első Köztársaság éveiben, hogy 1919 és 1921 között a szolidaritás és az új osztálytudat rövid virágkora következzen.

A háborús évek a nyugtalanság, a társadalmi feszültségek csúcspontját idézik elő. Az elhúzódó krízis jól tetten érhető Bahia állam textiliparának példáján, mely 1912-től némi hullámzással, de lényegében folyamatosan túltermelési válsággal küzd, és szimptomatikus jegyei más ipari körzetekre is érvényesek. A munkakörülmények és lehetőségek romlanak, hiszen a termelés több

---

763 A népszámlálási adatokat közli Aldrin A. S. CASTELLUCCI: Flutuações econômicas, crise política e greve geral na Bahia da Primeira República, *Revista Brasileira de História*, vol. 25. no. 50. (2005), 148-149.

764 Esterzilda Bernstein de AZEVEDO: Patrimônio industrial no Brasil, *usjt-arq.urb,* no. 3. (primeiro semestre de 2010, 12-22.), 15. http://www.usjt.br (letöltés 2014. március 20.)

765 FAUSTO i.m. 174.

gyárban leáll, és még így is jelentős raktárkészletek halmozódnak fel, míg az alapanyagok beszerzése korábban a régi, magas, nehezen megtérülő áron történt. A háború tovább rontja a nyers- és üzemanyag-ellátást. A válság költségeit a munkaadók a munkavállalókra igyekeznek hárítani, és a fogyasztói árak is folyamatosan emelkednek (egy pár cipő 1916 januárjától 1917 januárjáig 100%-kal drágul). Bevett módszer a késedelmes fizetés, a kellő létszámnál kevesebb dolgozó alkalmazása, a munkaidő kiterjesztése, az éjszakai műszak bevezetése vagy az alacsonyabb, esetenként fél fizetéssel alkalmazott női és gyermekmunka, illetve a bérek megkurtítása mindenféle ürüggyel (hibás munkadarabok miatt, szállásköltség címén stb.). A bahia-i munkások helyzetét egy véletlen baleset is rontja. Az egyik legnagyobb salvadori üzem, az Északi Kalapgyártó Vállalat (*Companhia Chapelaria Norte Industrial*) – mely egyébként döntően szintén import-alapanyagokból dolgozik – a világháború idején, 1918 áprilisában leég, a cég tönkremegy, 500 munkása pedig az utcára kerül. A válságjelenségek nagyon hasonlóak más városokban és más, a brazil ipari munkásság döntő részét foglalkoztató ágazatokban is (például a bőr- és cipőiparban, az építőiparban vagy a dohányfeldolgozás terén).[766]

Önszerveződés, érdekvédelem

A XIX. század végi rabszolga-felszabadítás és a köztársaság kikiáltása a brazíliai munkások körében nagy várakozásokat és optimizmust idézett elő, lendületet adva az önszerveződésnek. Eleinte azonban a hatalmas területű föderációban nem volt egyetlen átfogó, országos hálózattal rendelkező érdekképviselet, hanem helyi klubok, egyesületek, csoportosulások kezdték összefogni a dolgozókat. (Például Rio de Janeiróban az 1890 januárjában alakult munkásújság, a *Voz do Povo* [Nép hangja] szerkesztői hozták létre az első ilyen köröket.)[767] A lokális sajátságoknak megfelelően két eltérő szakszervezeti irányzat formálódott ki. A forradalmi, az úgynevezett *sindicalismo revolucionário* vagy *anarco-sindicalismo:* elsősorban a sok európai bevándorlót fogadó tagállamokban vált jellemzővé, hiszen főleg a dél-európai országokból érkezők hozták magukkal az anarchista eszméket.[768] A brazil állam már 1907-ben

[766] CASTELLUCCI (2005) i.m. 136-140.

[767] CASTELLUCCI (2008) i.m. 45.

[768] A brazíliai irányzat európai gyökereiről ld. elsősorban Edilene Teresinha TOLEDO: *O sindicalismo revolucionário em São Paulo e na Itália: circulação de ideias e experiências na militância sindical transnacional entre 1890 e o fascismo* című doktori dolgozatát (Campinas, UNICAMP, 2002) http://www.bibliotecadigital.unicamp.br/document/?code=v-

restrikciós választ adott az irányzat terjedésére az Adolfo Gordo-törvény elfogadásával.[769] Ennek alapján ki lehetett utasítani a munkásmozgalomban aktív bevándorlókat.

Bár az anarchizmus alapvetően városi jelenség volt, kivételes esetben az agráriumban is megjelent, ugyancsak bevándorlóközösségekhez köthetően. A ritka példák egyike az Ukrajnából származó orosz libertariánus közösség, mely a brazil köztársaság legdélebbi tagállamában, Rio Grande do Sulban hozta létre az Erebango nevű települést (1911). Az itt lakók szoros kapcsolatban álltak Észak- és Dél-Amerika (Kanada, USA, Argentína, Uruguay) más orosz anarchista csoportjaival, és követték a teoretikusok munkáit. Az erebango-iak, amellett, hogy művelték a földet, utat és házakat építettek, anyanyelvükön kívül portugálul, spanyolul és eszperantóul olvastak, rendeltek irodalmat és sajtótermékeket, és aktív önképzést végeztek.[770]

Ahol a külföldiek jelenléte nem volt meghatározó, ott inkább a reformista jellegű, úgynevezett *amarelo* azaz „sárga" szakszervezetiek (az anarchisták fekete színével szemben) jutottak döntő befolyáshoz.[771] A két irányzat alapkövetelései nagyon hasonlóak voltak, ahogy egyébként a világ bármely más pontján: a munkaidő csökkentése és szabályozása, a bérek emelése, a jobb élet- és munkakörülmények megteremtése, a gyermekmunka megszüntetése, azonos bér a férfiaknak és a nőknek. Háborús specialitásként jelentkezett, főként a brazíliai olasz bevándorlók körében, a tiltakozás az úgynevezett hazafias hozzájárulás (*contribuição „pró-pátria"*) ellen, vagyis az ellen a gyakorlat ellen, hogy az óhaza támogatására egyes gyártulajdonosok – maguk is olasz származásúak – kötelező jelleggel egy bizonyos összeget gyűjtöttek össze dolgozóik – többnyire szintén olasz bevándorlók – bérének terhére. Így járt el például az egyik

---

tls000240606 (letöltés 2014. szeptember 25.) Vö. továbbá ORMOS Mária: *Mussolini*, második, kiegészített kiadás, Budapest, PolgART, 2000, I. köt., 16-18. ZOLCSÁK Attila: Az anarchista föderalizmus és a spanyolországi regionalizmus, *Eszmélet*, 70. sz. (2006. nyár), 61-77. BOZÓKI András – SÜKÖSD Miklós (szerk.): *Anarchizmus (Modern ideológiák)*, Budapest, Századvég Kiadó, 1991.

769 Az 1907. január 7-i, 1641 sz. törvény előterjesztőjének, a São Pauló-i Adolfo Gordo képviselőnek a nevét viseli, teljes szövegét ld. *Collecção das Leis da República dos Estados Unidos do Brasil de 1907*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1908, I. köt., 24-25. Digitalizálva a képviselőház honlapján: http://www2.camara.leg.br/atividade-legislativa/legislacao/publicacoes/republica/colecao2.html (letöltés 2014. szeptember 25.)

770 Antonio Arnoni PRADO (szerk.): *Libertários no Brasil: memória, lutas, cultura*, São Paulo, Brasiliense, 1986, 32-36.

771 Claudio BATALHA: Uma outra consciência de classe? O sindicalismo reformista na Primeira República, *Ciências Sociais Hoje*, São Paulo, Vértice/Anpocs, 1990, 117-127.

legnagyobb São Pauló-i textilgyár, a *Cotonifício Crespi*.[772] (A kivándorlók – ahogy arra már korábban utaltam – hazaküldött támogatása a portugálok számára is nélkülözhetetlen segítséget jelentett az egész korszakban.)

A kiegyezést keresők

A két szakszervezeti irányzat (anarchista és reformista) között lévő legfőbb különbség a politikai élet szereplőihez való viszonyban mutatkozott meg. Míg az anarchisták tagadták az állam, pontosabban minden intézményesült hatalom létjogosultságát, addig a reformista szakszervezetek együttműködésre törekedtek a helyi politika aktoraival. A munkásmozgalom hagyományos eszközei mellett (pl. a munkabeszüntetés),[773] céljaik érdekében, gyakran lobbiztak politikusok, hivatalnokok megnyerésével, ügyvédek bevonásával. Az állam számukra nem volt ellenség, inkább egyfajta közvetítőt láttak benne, mellyel kölcsönös előnyök fejében segíthetik egymást. (Ez a szemlélet köszön vissza majd a vargasi populista-trabalhista politikában, az 1930-40-es években.) Az oligarchikus elit részéről szintén mutatkozott hajlandóság a munkásszervezetekkel való együttműködésre. Különösen akkor, mikor az egymásnak feszülő politikai indulatok felerősödtek, és a hatalmi játszmákban egyik vagy másik szembenálló fél támogatást keresett a szakszervezeteknél. A munkások pedig igyekeztek a lehető legjobban kihasználni a helyzetet, a maguk oldalára állítva a politikusokat, a sajtó nyilvánosságát a gyárosokkal, nagyvállalkozókkal, kereskedőkkel és általában az egyenlőtlen társadalmi viszonyokkal szembeni küzdelemben.[774]

Az együttműködés föderális szintű példája volt, mikor 1912-ben a sárga szindikalisták a katolikus egyház és a sajtó jelentős része által is támogatott munkáskongresszusuk tiszteletbeli elnökének kérték fel a hivatalban lévő köztársasági elnököt, Hermes da Fonseca-t, és a kormány a szakszervezeti vezetők közé híveit juttatta be, hogy aztán segítségükkel próbálja elkerülni az éles konfrontációt.[775]

---

[772] Luigi BIONDI: A greve geral de 1917 em São Paulo e a imigração italiana: novas perspectivas, *Cadernos AEL*, (Campinas) vol. 15. no. 27. (2009), 281-284. http://segall.ifch.unicamp.br/publicacoes_ael/index.php/cadernos_ael/article/viewFile/158/165 (letöltés 2014. március 3.)

[773] A munkabeszüntetés az 1890-es évtized eleje óta vált az érdekvédelem egyre gyakrabban alkalmazott eszközévé Brazíliában is, és az 1917-19-es sztrájkhullámban kulminált. ANDERLE (1982) i.m. 118.

[774] CASTELLUCCI (2005) i.m. 144.

[775] Jorge E. SILVA: *O nascimento da organização sindical no Brasil e as primeiras lutas operárias (1890-1935)* http://www.nodo50.org/insurgentes/biblioteca/o_nascimento%20_

A helyi együttműködés példájaként említhetjük az 1917 júliusa és októbere között Rio Grande do Sul államban zajló vasutassztrájkokat. Itt a munkások a kormányzó, Borges de Medeiros támogatását keresték a vasútvállalattal szemben. Ráadásul az esetnek bizonyos nacionalista felhangja is volt azáltal, hogy a szervezett munkások erős népi támogatást kaptak, így más, a vasutat utazásra vagy szállításra használó társadalmi csoportokkal és a tagállam kormányával megerősítve, közösen szálltak szembe a „külföldi kizsákmányoló kapitalistával", a vasútkoncessziót kézben tartó belga *Compagnie Auxiliaire de Chemins de Fer au Brésil*lel. Részben e tiltakozások vezettek később a cég állami kezelésbe vételéhez.[776] Az eset a köztársasági időszak jellegzetes nacionalizmusának is jó példája.

A reformista szakszervezetek 1919 júniusában a Bahia államban kibontakozó általános sztrájk idején is támogatást kerestek a politikai potentátok körében, de itt a nacionalista felhangok teljesen hiányoztak. Helyette különböző ágazatok munkásai összefogva igyekeztek szövetségeseket találni a hatalomért küzdő elit csoportok közül. A Salvadorban létrehozott központi sztrájkbizottság (*Comitê Central de Greve*) először is memorandumot intézett a hatóságokhoz és az üzemek tulajdonosaihoz, az államot képviselő szenátorokhoz és a reformista képviselőhöz, Maurício de Lacerda-hoz, valamint a riói testvérszervezetekhez. Amellett, hogy ebben megfogalmazták követeléseiket, fontosnak tartották megmagyarázni tetteik motivációit, értelmezni a kialakult helyzetet. A megmozdulások csúcspontján 15 ezren tüntettek a salvadori utcákon, akiket a sztrájkbizottság nyugalomra és a törvények betartására intett.[777] Ehhez a megmozduláshoz csatlakoztak az észak-kelet-brazíliai Recôncavo régió más városai is, mint Nazaré, Cachoeira, São Félix és Vila de Muritiba. Közben a gyártulajdonosok – akik a helyi politikában nagyrészt Bahia állam kormányzójának ellenzékét támogatták – szintén közös fellépést sürgettek. Követelték a hatóságoktól, hogy állítsák helyre a közrendet, fékezzék meg határozottan a felforgatókat, az anarchista agitátorokat. Levelet váltottak a kormányzóval, és sürgönyöket intéztek nemcsak a köztársasági elnökhöz (ekkor már Delfim

---

da_organizacao_sindical_no_brasil_jorge_silva.pdf (letöltés 2014. május 20.) és Emílio GENNARI: *Sindicato e organização de base: histórias, dilemas e desafios,* 20. www.sinairn.com.br/arquivos/sindicatoseOLT.pdf (letöltés 2014. szeptember 25.)

[776] CASTELLUCCI (2005) i.m. 144. A vasúttársaság történetéről és a Rio Grande do Sul-i kolonizációról ld. Caryl Eduardo Jovanovich LOPES doktori értekezése: *A Compagnie Auxiliaire de Chemins de Fer au Brésil e a cidade de Santa Maria no Rio Grande do Sul, Brasil*, Barcelonai Egyetem, PDAG, 2002. www.tdx.cat/bitstream/10803/6081/1/TESE.pdf (letöltés 2014. augusztus 12.)

[777] „[…] aconselhando sempre calma, ordem e respeito à lei […]." idézi CASTELLUCCI (2005) i.m. 152

Moreira, 1918-19), hanem Brazília legfelsőbb bírájához, a riói kereskedelmi kamarához és a *Jornal do Comércio* szerkesztőségéhez. A kormányzó azonban a tüntetők oldalára állt, békésnek, jogosnak és törvényesnek nyilvánította a megmozdulásokat, és elutasította velük szemben az erőszak alkalmazását. Így végül a munkaadók kapituláltak, a munkások hétpontos követelésének több elemét elfogadták: törvény született a 8 órás munkanapról, szabályozták a női és gyermekmunkát, és döntöttek a béremelésekről is. Valamint kilátásba helyezték a további, föderális szintű munkajogi törvények előterjesztését. Bahia-ban május elseje állami munkaszüneti nappá nyilvánításáról is 1919-ben döntöttek, igaz, még az általános sztrájk előtt, áprilisban.[778] A munka ünnepét egyébként 1895 óta megtartották Brazíliában. „A II. Internacionálé londoni kongresszusának küldött 1896-os jelentés […] beszámolt az előző évi – Brazíliában első! – május elseje megünnepléséről, ahol »minden itt élő nemzetiség képviseltette magát«."[779]

A kiegyezéses módszer kudarca: João do Rio és a portugál halászok esete

Az *Atlântida* brazil szerkesztőjét, João do Rio-t eleinte csak mint lelkes *flâneur*t, megfigyelő kószálót érdekli a nagyváros, a modernizálódó Rio de Janeiro szövete, azon belül a munkások sorsa. Krónikái, novellái anyagaként kezeli őket. Aztán sznob korszaka következik, mikor tudósításai leginkább a nagyvilági életről, a főváros előkelő közönségéről, társasági eseményekről szólnak. Az 1910-20-as évek fordulóján azonban, mikor a társadalmi mozgalmak felerősödnek – mint környezetére figyelő, érzékeny ember –, nem vonhatja ki magát a brazil közéletet és politikát is átszövő szociális feszültségek hatása alól. Szoros kapcsolatot épít ki a nyugtalan szellemű, állandó ellenzéki és nacionalista Maurício de Lacerda-val, a népszerű jogvédő/szónok/újságíróval, azon kevesek egyikével, akiket az elit tagjai közül komolyan foglalkoztat a proletárok helyzetének javítása.[780]

Rio külföldi útjain is figyelni kezd a munkások helyzetére. Az I. világháború után Párizsban kommunista gyűlésen vesz részt, rövid időre le is tartóztatják.

---

778 CASTELLUCCI (2005) i.m. 151-154.

779 A jelentésből idéz ANDERLE (1982) i.m. 103-104.

780 Maurício de Lacerda (1888-1959) születése szerint a Rio de Janeiró-i politikai elit tagja, ügyvéd, baloldali politikus. 1917-ben hivatalnok Hermes da Fonseca elnök kabinettjében, a föderális parlament tagja Rio de Janeiro állam képviseletében és szülővárosa, Vassouras prefektusa. Életrajzát vö. BELOCH – ABREU (szerk.) i.m. elektronikus változat.

Az *O Paiz*nak küldött ibériai krónikájában pedig döbbenten konstatálja a portugál munkások szomorú helyzetét. Lisszaboni ismerősei elhívják, látogasson meg egy nyomdát: „Atyaisten! – kiált fel a munkásokat látva. – Sápadt gyermekek, fásult férfiak, vérszegény asszonyok."[781] Azzal folytatja, hogy leírja, bár Portugáliában a háború idején a bérek több, mint a kétszeresükre nőttek, a megélhetés költségei sokkal jobban megemelkedtek. Az éhezésnek látható jelei vannak, és járványok fenyegetnek.

Az 1910-es évtized végétől a közismert és népszerű irodalmár, újságíró, João do Rio olyan befolyásos személyiség, akihez fordulni érdemes, és aki szimpatizál az érdekvédelmi törekvésekkel, hajlandó őket lapjában a nyilvánosság elé tárni. Különösen, ha portugálokról van szó. Közismert régi, jó kapcsolata a kolóniával, elkötelezettsége a luzo-brazil ügyek és a két nép barátsága mellett. 1920-ban, röviddel azután, hogy létrehozza az *A Pátria*-t, az újság hasábjain védelmébe veszi az észak-portugáliai Póvoa do Varzimból elszármazott (*poveiro*) halászok tiltakozó mozgalmát.

Az új lap egyébként kezdettől fogva rezonál a társadalmi változásokra, figyel az egyre nagyobb létszámú és potenciális olvasóként is egyre inkább figyelembe vehető munkásságra. Az alapítását beharangozó rövid hirdetésekben nemcsak azzal próbálják felkelteni az érdeklődést az *A Pátria* iránt, hogy a leendő főszerkesztő luzo-brazil elkötelezettségét hangsúlyozzák, hanem úgy is dicsérik mint az egyszerű emberek problémáira régóta érzékeny újságírót.

> João do Rio volt az első brazil újságíró, akit érdekeltek a rakodómunkások és a segéd nélkül dolgozó, szegény kézművesek, azok a szerencsétlenek, akiknek szintén jár egy kis hely a Nap alatt. Elég olvasni a könyveit, AZ UTCÁK ELBŰVÖLŐ LELKÉ-t, a MÚLNAK A NAPOK-at, elég figyelemmel kísérni a műveit, hogy meglássuk, mindenhová – az általa irányított lapokba, vagy a kötetekbe, amiket ír – beépíti a munka becsületének eszméjét. João do Rio lesz az A PÁTRIA-nak, a szeptembertől megjelenő nagy példányszámú reggeli hírlapnak a főszerkesztője. Támogatná-e Ön is ezt az újságot?[782]

[781] „Deus do céo! Crianças palidas, homens abatidos, mulheres chloroticas…" João do Rio: Sensações de viagem. Lisboa, agora… (Úti benyomások. Lisszabon, ma…), *O Paiz*, no. 12570. (1919. március 11.), 3.

[782] „João do Rio foi o primeiro jornalista brasileiro que se interessou pelos trabalhadores de estiva, pelos pobres operários sem auxilio, pelos desgraçados que devem ter o seu lugar ao sol. Basta ler os seus livros A ALMA ENCANTADORA DAS RUAS, OS DIAS PASSAM, basta acompanhar as suas obras para ver a cada passo a idéa da integração moral do trabalho, tanto nos jornaes que tem dirigido, como nos livros que escreve. João do Rio será o director da A PÁTRIA. Grande jornal da manhã a apparecer em setembro. Não dará a V. Ex. seu apoio a esse jornal?" *A Noite*, no. 3106. (1920. augusztus 3.), 5.

A Póvoa do Varzim-iak nagyon zárt, a kolónián belül is különlegesen összetartó emigránscsoportot alkottak,[783] és az óhazából hozott tradicionális mesterséget, a nyílt tengeri halászatot folytatták Brazília partjainál is. Ők látták el Rio de Janeiro halpiacait. A portugálellenes hangok szerint (melyek új erőre kaptak a világháború végén) egyenesen monopolizálták ezt az üzletágat, idegent nem engedve maguk közé.[784] Jellegzetes hajóik az 1910-es években még szervesen hozzátartoztak a riói városképhez: „A rakpart mentén, a poveiro-k dereglyéi ringatóztak kevés vízzel az aljukban, napfényben úszva"[785] – írja Ferreira de Castro a portugál szemnek olyan ismerős vízi járművekről. Aztán a helyzet megváltozott.

A halászok akkor fordultak a portugál konzulátushoz, majd a nyilvánossághoz, és akkor léptek sztrájkba, mikor a nacionalizmus és a brazilosítás (*campanha nativista*) újabb hulláma őket is elérte. Hetven hajójukból negyven szüntette be a munkát 1920. szeptember közepére. Emiatt már kezdett feltűnően hiányozni a hal a Rio de Janeiró-i piacokon.[786] A tiltakozó akció oka pedig az volt, hogy Epitácio Pessoa elnök kormánya úgy határozott, hogy a modernizáció, a hatékonyság és a nemzetbiztonság szempontjai szerint korszerűsít, és brazil kézbe véteti a halászati ágazatot. (Erről a 1919-20-as kormányzati programról bővebben ld. az V.4.3. fejezetet.) A következő törvényi feltételeket szabta: külföldiek csak úgy folytathatják tevékenységüket a dél-amerikai ország felségvizein, ha 1920. október 12-ig felveszik a brazil állampolgárságot, a továbbiakban brazil zászló alatt hajóznak, és vállalkozásaik halászhajóihoz a legénységet kétharmad részben brazilokból toborozzák. A két utóbbi feltételt a portugál halászok még el is fogadták volna, azonban eredeti állampolgárságuktól semmiképpen sem akartak megválni. Részint patrióta ragaszkodásból, másrészt gyakorlati okokból. A brazil állampolgárság felvétele, egyben a portugál feladása ugyanis azzal járt volna, hogy végleg elveszítik jogukat a portugál vizeken való szabad halászatra.[787] Ezzel a hazatérés reménye végleg elvész számukra.

---

[783] 1915. július 16-án hozták létre segélyegyletüket, *Associação Marítima dos Poveiros* néven.

[784] Bővebben ld. Lima BARRETO: A questão dos „poveiros", az írás eredetileg a *Gazeta de Notícias* 1921. január 2-i számában jelent meg, de bekerült a szerző *Marginália* című kötetébe. Elektronikus változat: Biblioteca Virtual de Literatura, https://literaturabrasileira.ufsc.br/_documents/0042-01260.html (letöltés 2019. november 23.)

[785] „No cais, lá estavam os escaleres dos poveiros, com um pouco de água a estremecer no fundo e encharcadinhos de sol." Ferreira de CASTRO [1930] i.m. 72.

[786] A legrégebben Brazíliában dolgozó *poveiro* halászok közül hárman nyilatkoztak a sajtónak, hogy elmagyarázzák közösségük álláspontját. Ld. *A Noite*, no. 3157. (1920. szeptember 23.), 4.

[787] Vö. pl. a *Correio da Manhã* (Rio de Janeiro) rövid hírét, no. 7891. (1920. október 8.), 2.

João do Rio, az egyszerű embereket ért méltánytalanságokra érzékeny újságíró, aki portugál barátai érdekében amúgy is mindig hajlandó volt szót emelni, lapjában kiállt a Póvoa do Varzim-i halászok védelmében. Támogatta tiltakozó akciójukat. Az *A Pátria* naponta foglalkozott velük, maga Rio a *Bilhete* (Levélke) rovatban írt róluk újra és újra, szélesebb összefüggésbe helyezve ügyüket. Bírálta a kormányprogram jog- és alkotmányellenes voltát, és felelőseit, „a Köztársaság radikálisait", portugál- és idegengyűlölőknek, a túlhajtott nacionalizmus (*jacobinismo*) képviselőinek bélyegezte őket.[788] Ezzel azonban sem ő, sem a vele hasonló véleményen lévők[789] nem tudták feltartóztatni a nativista kormánypolitikát.

A *luzofil* újságíróra nézve más eredménye nem lett az ügynek, csak az, hogy a radikális nacionalisták őt magát kezdték hevesen támadni, hazafiatlannak nevezni. A vele szembeni inzultus ezúttal nem korlátozódott az újságok lapjaira, hanem fizikai formát is öltött. A haditengerészet – a nacionalizációs programban érdekelt – tisztjeinek egy csoportja, elég gyáván, akkor támadt rá váratlanul, mikor egyedül ebédelt egy étteremben. Az egyenruhások körülvették, ütlegelték, a földre lökték. Az agresszió kiváltó okaként két különböző, de mindenképpen az *A Pátria* hasábjain megjelent írását említi a szakirodalom, melyben a téma ugyanaz volt, a *poveiro*-kat ért méltánytalanság, jogtalanság.[790]

A halászokkal kapcsolatos incidens a két ország kereskedelmi és külkapcsolataira is árnyékot vetett, mivel a hivatalos brazil álláspont végkicsengése meglehetősen negatív volt, mintha a portugál halászok nemzetbiztonsági kockázatot jelentettek volna a dél-amerikai testvérország számára. A halászok végül a visszavonulást választották. Dereglyéik eltűntek a riói rakpartokról. 1920 októberétől kezdődően tömegesen, több csoportban hagyták el végleg Brazíliát, a konfliktusban érintettek legnagyobb része repatriált. Köztük olyanok is, akik már hosszú évtizedek óta éltek Rio de Janeiro államban, egyesek a paraguayi háború veteránjai voltak.[791] A közel ezer hazatérő hirtelen megje-

---

[788] Giovanni Roberto Protásio BENTES FILHO: *Do Norte ao Sul: a missão do cruzador "José Bonifácio" e a incorporação do pescador a um projeto de nação (1900-1930)*, MA dolgozat, Centro de Ciências Humanas, Letras e Artes, Universidade Federal do Rio Grande do Norte, Natal, 2018, 153.

[789] A kormány lépéseit jogi szempontból tartotta aggályosnak több, magas pozícióban lévő, kiváló szakértő, akadémikus. Például a tekintélyes jogász, Rui Barbosa, Pedro Lessa (1859-1921), São Pauló-i jogász professzor, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, vagy Clovis Bevilaqua (1859-1944), az 1916-os polgári törvénykönyv szerzője. Vö. u.o. 158.

[790] U.o. 153-154. illetve MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 363.

[791] Ld. *A Noite*, no. 3157. (1920. szeptember 23.), 4. A paraguayi háború a XIX. századi brazil történelem egyik legnagyobb megrázkódtatása volt 1864-70-ig. Bővebben ld. FAUSTO i.m. 121-127.

lenése a portugáliai munkaerőpiacon nem kis problémát jelentett, társadalmi feszültségeket gerjesztett, főként Póvoa de Varzim környékén. Megoldásként az I. Portugál Köztársaság vezetése 1921-22-ben – kedvező feltételekkel – afrikai gyarmataira igyekezett irányítani őket. Az Angola déli partvidékén fekvő Porto Alexandre kolóniájára azonban végül csak néhány (előbb 62, majd még 35) *poveiro* telepes érkezett.[792]

A forradalmi szakszervezetek

A tárgyalásos módszert preferáló érdekképviseletek mellett a másik szakszervezeti irányzat a forradalmi szindikalistáké volt. Legnagyobb megmozdulásuk az 50 ezer embert aktivizáló és São Paulo városát megbénító 1917. július 9-16-i általános sztrájk, mely egyben az 1917-19-es brazíliai sztrájkhullám nyitánya is lett. Résztvevői között igen nagy arányban voltak olasz és spanyol bevándorlók, és a tiltakozások gócpontjaivá a Moóca és Ipiranga városrészben koncentrálódó textilüzemek váltak, köztük a már említett olasz érdekeltség, a *Cotonifício Crespi*.

> São Paulo halott város – írja egy szemtanú, Everardo Dias –: lakói zaklatottak, arcukon aggodalom, sőt pánik tükröződik, mert minden zárva van, semmi mozgás. Az utcákon néhány sietős gyalogoson kívül csak az Antártica [sörgyár] és más vállalatok követelésére kirendelt katonai járműveket látni, rajtuk puskákkal és gépfegyverekkel felszerelt csapatok. Parancsuk van, hogy lőjenek mindenkire, aki megáll az utcán. A gyárnegyedekben (Brás, Moóca, Barra Funda, Lapa) voltak is lövöldözések; egyes utcákban az emberek elkezdtek barikádokat emelni kövekből, régi fadarabokból, felfordított szekerekből, a rendőrök meg nem mernek odamenni, mert a tetőkről és az utcasarkokról célzott lövéseket adnak le rájuk. Az újságokban rengeteg a hír, szinte minden kommentár nélkül, de annyit lehet tudni, hogy a súlyos helyzet drámai eseményeket vetít előre.[793]

---

[792] A telepítési politika kezdeményezője José Norton de Matos volt, mint az I. Portugál Köztársaság akkori angolai főmegbízottja. Gyarmatpolitikai elképzeléseiről bővebben ld. Sérgio NETO: *Do Minho ao Mandovi: um estudo sobre o pensamento colonial de Norton de Matos*, Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2016. A halászok áttelepítésére vonatkozóan, u.o. 285-286.

[793] „São Paulo é uma cidade morta: sua população está alarmada, os rostos denotam apreensão e pânico, porque tudo está fechado, sem o menor movimento. Pelas ruas, afora alguns transeuntes apressados, só circulavam veículos militares, requisitados pela Cia. Antártica e

A São Pauló-ihoz hasonló, anarcho-szindikalista indíttatású volt az 1918. novemberi, vérbe fojtott Rio de Janeiró-i zendülés (*insurreição anarquista)* is,[794] és szintén ezt az irányzatot képviselték azok a munkások, akik az 1917-19-es sztrájkhullám további helyszínein, São Paulo állam más városaiban, valamint Rio Grande do Sul, Minas Gerais, Pernambuco, Alagoas, Maranhão, Paraíba, Rio Grande do Norte, Ceará, Piauí, Sergipe és Paraná államban szerveztek megmozdulásokat.[795] A különböző ágazatok akcióinak összehangolására több koordináló bizottságot hoztak létre: például 1917-ben São Paulóban megalakult a munkásvédő bizottság (*Comitê de Defesa Proletária*), ennek mintájára javasolták 1919-ben Salvadorban a központi sztrájkbizottság (*Comitê Central de Greve*) felállítását.[796] A szervezetek létrejötte és az általuk indított tiltakozássorozat jelentette az anarchizmus legnagyobb brazíliai sikerét, egyben hanyatlásának kezdetét is. Az érdekvédelem forradalmi irányzata a munkások között rövid idő alatt heves, belső politikai/ideológiai vitát generált, ugyanakkor közvetlen céljaiból keveset ért el, megmozdulásaival szemben a hatóságok keményen felléptek.

---

demais indústrias, com tropas armadas de fuzis e metralhadoras. Há ordem de atirar para quem fique parado na rua. Nos bairros fabris do Brás, Moóca, Barra Funda, Lapa, sucederam-se tiroteios com grupos de populares; em certas ruas já começaram fazer barricadas com pedras, madeiras velhas, carroças viradas e a polícia não se atreve a passar por lá, porque dos telhados e cantos partem tiros certeiros. Os jornais saem cheios de notícias sem comentários quase, mas o que se sabe é sumamente grave, prenunciando dramáticos acontecimentos." Leírás Everardo Diasnak (1883-1966), a brazíliai munkásmozgalom ismert alakjának gyakran idézett könyvéből, *História das Lutas Sociais no Brasil*, São Paulo, Edaglit, 1962. http://www.historianet.com.br/conteudo/default.aspx?codigo=55 (letöltés 2014. március 20.). A szerző spanyol származású bevándorló Brazíliában, nyomdai munkásként, újságíróként, szakszervezeti aktivistaként vett részt az 1917-es sztrájkban.

[794] A Rio de Janeiró-i zendülés részletes történetét ld. Carlos Augusto ADDOR: *A Insurreição Anarquista no Rio de Janeiro*, Rio de Janeiro, Dois Pontos, 1986.

[795] A sztrájkhullám más helyszínei: Porto Alegre (1917. augusztus 1-5.), Pelotas (1917. augusztus 9-17.), Rio Grande (RS) (1918. október), Rio de Janeiro (1918. november), 1919-ben újabb általános sztrájk bontakozott ki Rio Grande-ban (1919. május 5-21), Salvadorban (1919. június 2-12), Recife-ben (1919. június végén) és Porto Alegre-ben (1919. augusztus 25-től szeptember 11-ig). Vö. CASTELLUCCI (2005) i.m. 132.

[796] Vö. CASTELLUCCI (2005) i.m. 151.

A brazil állam válaszai a társadalmi mozgalmakra

Az Első Brazil Köztársaság korának egészére jellemző volt, hogy a kormányok az urbanizációs kihívásokat, a munkásmozgalmat, sőt általában a szociális feszültségeket egyszerűen „rendőrségi ügyként" kezelték, és ennek megfelelően büntetőintézkedésekkel reagáltak rájuk (így a szakszervezeti vezetők bebörtönzésével, közülük a külföldiek kiutasításával).[797] Az 1917-es São Pauló-i általános sztrájk és az 1918-as Rio de Janeiró-i felkelés hatására nemcsak a munkásszervezetek, hanem kifejezetten a bevándorló munkavállalók elleni intézkedések is szigorodtak. Megszületett az 1919-es külföldiekre vonatkozó törvény (*Lei de Estrangeiros*), és míg a fent említett 1907-es Adolfo Gordo-törvény betartatására nem mindig került sor, 1919 után már következetesebb volt a retorzió. Bírósági határozattal utasítottak ki minden külföldit, akiről megállapították, hogy veszélyezteti a nemzetbiztonságot (pl. anarchista). Az 1921-es 4247. számú törvény további szigorítással járt, elfogadásával pedig megnyílt a lehetőség arra is, hogy már beléptetéskor ellenőrizzék a külföldieket, mintegy válogassanak a bevándorlók között, kiszűrve a betegeket, fogyatékkal élőket, de a politikailag veszélyesnek minősülőket is.[798]

A törvényekkel megalapozott, egyre szigorúbb rendőrségi fellépés a portugál emigráns, a későbbi író, José Maria Ferreira de Castro neorealista regényében így jelenik meg:

> Az oktatást Hermenegildo végezte közöttük, az egyetlen ipari munkás, aki velük egy házban lakott. São Paulo-i volt […] Egyik kohászati üzemben dolgozott, s néha olyan égetőek voltak a tanai, mint az izzó fémek, amelyeknek mindennapi erőfeszítését szentelte. […] Manuel da Bouça [a regény főhőse, portugál bevándorló] havi öt tostão-val járult hozzá azoknak az eszméknek a terjesztéséhez, amelyek világossá tették előtte becsvágya csődjét. El-eljárogatott a munkásegyesületekbe, ahol összejöveteleket tartottak, és egy éjszaka a tetőre kellett kimásznia, mert a rendőrség megszállta az épületet, s a sötét oldalon kinyitott ablak volt az egyetlen menekülési lehetőség.[799]

Míg a külföldieket kiutasították, a letartóztatott és felforgatásért elítélt brazilokat az Amazonas vidékére internálták. Az ország északi részén, a Francia Guyana-i határon fekvő, nehezen elviselhető klímájú, maláriás területen,

---

797 Vö. GIANNOTTI i.m. *passim*
798 BENTES FILHO i.m. 159-160.
799 Ferreira de CASTRO (1958) i.m. 238-239.

Oiapoque-ban (ma Amapá állam) volt a hírhedt *Clevelândia* nevű börtöntelep és munkatábor, ahová az 1920-as években ezerfős nagyságrendben deportáltak brazil szakszervezeti aktivistákat, anarchistákat. A mortalitás 50%-os volt. 1927-ben a szenátusban Miguel Calmon Du Pin e Almeida (1879-1935) hosszú beszédben volt kénytelen mentegetőzni a börtöntelepen uralkodó állapotok miatt. Ugyanis minisztersége idején (Artur Bernardes elnöksége alatt, 1922-26-ig ő volt a mezőgazdaság-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter) a létesítmény az ő tárcájához tartozott. Calmon a haláleseteket egy behurcolt fertőzésnek tulajdonította, és elhárította felelősséget.

A represszió[800] egyébként a Bernardes elnök idején bevezetett szükségállapottal érte el tetőpontját az I. Brazil Köztársaság korában. Az ő nevéhez köthető rendészeti modernizálás nem sokkal az elnöki hivatalba lépése után kezdődött meg. Az 1900-1910-es évek törvényei (az Adolfo Gordo-törvény, a külföldiekre vonatkozó szabályozás) után az 1920-as évtizedben a hivatali apparátust is bővíteni kellett a feladatkör bővülése szerint. A társadalmi rendre veszélyes személyek felkutatására 1922 novemberében a rendőrségen belül létrehozták a 4-es kisegítő kirendeltséget (*4ª. Delegacia Auxiliar*), ami a vargasi politikai rendőrség elődjének tekinthető. A második *tenente* lázadás elfojtását követően,[801] 1925. május-június folyamán a haditengerészet Campos és Caxambu nevű hajói börtönként és rabszállítóként szolgáltak. 359 embert tartottak rajtuk fogva – forradalmárokat, lázadó katonákat, kiutasításra váró emigránsokat – rendkívül rossz körülmények között, bírósági ítélet nélkül.[802] (A módszert az 1964-es katonai hatalomátvétel után is alkalmazták. Santos kikötőjében a hírhedt Raul Soares nevű, forgalomból kivont hajót használták a politikai foglyok elzárására és kínzására.[803] 1926-ban alkotmánymódosításra is sor került, még szintén Arthur Bernardes időszakában. Ettől kezdve vált egyértelművé, hogy Brazíliában nem élveznek egyforma alkotmányos jogokat a született brazilok és a külföldiek.[804]

---

[800] Az anarchisták és forradalmi szocialisták ellen hozott törvényeket összegyűjtve közli és elemzi Sara Nogueira CRUZ: *Emigração e expulsão: Repressão de anarquistas e comunistas portugueses no Brasil (1890-1930),* MA dolgozat, Porto, Universidade do Porto, 2013.

[801] „A tenentista mozgalom, amely a benne fő szerepet játszó fiatal katonatisztekről kapta a nevét (tenente = hadnagy), a húszas évek egyik sajátos brazil katonai-politikai mozgalma volt." Bővebben elemzi HORVÁTH i.m. 55.

[802] ROMANI i.m. 171-172.

[803] Ezt az eljárást egyébként Latin-Amerika szerte ismerték. 2017 nyarán személyesen találkozhattam egy szlovéniai költőfesztivál díszvendégeként Európába érkező neves chilei költővel, Raúl Zuritával, aki maga is egy ilyen börtönhajó foglya volt a Pinochet diktatúra idején.

[804] BENTES FILHO i.m. 159-160.

Ugyanez az időszak a szisztematikusabbá váló hatósági szigor mellett bizonyos munkajogi vívmányokat (évi kéthetes szabadság, a nyugdíjalapok újjászervezése) is kiérlelt mint a korszak súlyos társadalmi feszültségeit enyhítő intézkedéseket. A föderális parlament néhány képviselője már pár évvel korábban jelét adta, hogy másként gondolkodik, mint a politikai elit többsége. A brazil szindikalisták és az értelmiség bizonyos köreinek sikeres együttműködése nyomán a törvényhozás – az ország történetében először – elkezdett foglalkozni azzal a lehetőséggel, hogy munkásvédő intézkedésekkel vegye elejét a társadalmi feszültségeknek. Létrejött egy, a munkásérdekek védelmét vállaló kongresszusi képviselőcsoport (*ala trabalhista*), és 1918 végén parlamenti bizottságot alakítottak (*Comissão de Legislação Social da Câmara*) azzal a céllal, hogy a megfelelő szociális törvényjavaslatokat készítse elő. A munkacsoport legismertebb tagja (João do Rio elvbarátja és munkatársa) Maurício de Lacerda volt, és részt vett benne Nicanor Queiroz do Nascimento és Deodato Maia is.[805] Maurício de Lacerda már 1917-ben kidolgozott egy törvényjavaslatot, amelyben szerepelt a napi munkaidő nyolc órában való maximálása, a nők éjszakai műszakban történő foglalkoztatásának tilalma, a szülési szabadság, a 14 éven aluliak munkaidejének korlátozása hat órára, és bérük megállapítása olyan módon, hogy ne kapjanak kevesebbet, mint a felnőttek fizetésének 2/3-a. Lacerda javaslatot tett arra is, hogy a 12 főnél több dolgozót foglalkoztató üzemekben szervezzenek bölcsőde jellegű gyermekfelügyeletet, és szabályozzák a szakmai képzés és a betanítás körülményeit.[806] E javaslatcsomag nyomán az egyeztetésekbe a munkaadói oldal is bekapcsolódott szervezetein keresztül. Közülük is különösen két egyesület volt fontos. A már 1904-ben, két korábbi hasonló tömörülés (*Sociedade Auxiliadora* és *Centro de Fiação e Tecelagem de Algodão*) egyesülésével létrejött Brazil Ipari Központ (*Centro Industrial do Brasil,* CIB), illetve a São Pauló-i textileseket összefogó *Centro dos Industriais de Fiação e Tecelagem de São Paulo*, CIFTSP.[807] Ők vetették fel egy egyeztető fórum létrehozásának ötletét

[805] Antônio PAIM – Leonardo PROTA – Ricardo Vélez RODRIGUEZ: *O socialismo brasileiro e a social democracia brasileira*, 16-22. www.institutodehumanidades.com.br (letöltés 2014. május 12.) Nicanor Queiroz do Nascimento (1871-1948) az anarchista eszméktől igen távol álló, de a foglalkoztatás szabályozását politikai programként vállaló Rio de Janeiró-i jogász, képviselő. Deodato Maia (1875-?) sergipei kongresszusi képviselő. Publicistaként, szerkesztőként és politikusként ugyancsak a munkajog megfelelő szabályozásáért szállt síkra. Az életrajzokat vö. BELOCH – ABREU (szerk.) i.m. http://cpdoc.fgv.br/

[806] A javaslatcsomagot övező vitáról részletesebben ld. Palmira Petratti TEIXEIRA: Jorge Street: empresariado brasileiro e questões da década de 1920, *História* (São Paulo), vol. 13. (1994), 169. és 170.

[807] P. P. TEIXEIRA i.m. 168.

a munkások és a munkaadók közötti konfliktusok rendezésére. Érdekes megjegyezni, hogy a vitában, érveik alátámasztására, speciális értelmezési keretben felmerült az *Atlântida* folyóirat körének és a luzo-brazil politika híveinek is olyan kedves gondolat, a latin mentalitás fogalma mint az emberséges munkaadó jellemzője: „[…] a mi érzékeny humanitárius szemléletű latin temperamentumunk”[808] mellett nincs is szükség például a 8 órás munkaidő törvénybe iktatására, mert a latin munkaadó szabályozás nélkül is méltányosan bánik alkalmazottaival – érveltek a munkáltatók képviselői.

A képviselőház végül 1919-ben törvényt alkotott az üzemi balesetekkel kapcsolatban, magát a Munka Törvénykönyvét (*Código de Trabalho*) pedig a következő évben fogadta el. A brazil állam az 1920-as években egyre inkább beavatkozott a munkaerőpiac működésébe, munkásvédő törvényekkel és rendeletekkel szabályozva a feltételeket. 1923-ban a Munka Törvénykönyve kiegészült például a munkahelyi balesetekre, a fiatalkorúak foglalkoztatására vagy a betegbiztosításra vonatkozó előírásokkal.

V.3.3.
Egy elfelejtett forradalom

A Brazil Régi Köztársaság idején nemcsak az érdekképviseletek harcos mozgalmai, hanem más politikai szereplők is többször választották az utcát cselekvésük színteréül. Céljaik elérése érdekében megkísérelték a városi munkásság bevonását. Ferreira de Castro már idézett, *Honkeresők* című regényének fontos motívuma mint a portugál bevándorló főhős tapasztalata, az 1924-es felkelés, ami São Paulóban a korszak legkomolyabb fegyveres összecsapása volt. Nagyjából 1000 halálos áldozatot és 4000 sebesültet követelt, döntően a civil lakosság körében. Pedig az eseménysor a hadsereg zendülésével kezdődött. Ez lett a *tenente*-k, azaz a hadnagyok úgynevezett második lázadása.[809] Eredeti célja kifejezetten a köztársasági elnök, Artur Bernardes elmozdítása volt. A *tenente* lázadás néhány napon belül a São Pauló-i munkásszervezetek egy részétől és a helyi milíciától is kapott támogatást, és a nyomában formálódó *paulista* hadoszlop a pár évvel későbbi, a brazil kommunista mozgalom-

[808] „[…] com o nosso temperamento latino cheio de humanitarismo sensível […]” Idézi P. P. TEIXEIRA i.m. 171.

[809] Az első lázadás 1922-ben Rio de Janeiróban robbant ki. A *tenentismo*, azaz az alacsonyabb rangú, fiatalabb tisztek mozgalmának célkitűzéseiről, szerepéről bővebben ld. FAUSTO i.m. 184-187. és HORVÁTH i.m. 55-73. Ez utóbbi leszögezi, hogy a tenentista mozgalom nem rendelkezett egységes programmal. 57.

ban szimbolikus jelentőségű Preste-féle hadoszlopnak[810] lett az előképe. Az akció vezetője Luis Carlos Prestes (1898-1990), a brazil kommunista párt nemzetközileg talán máig legismertebb politikusa, köszönhetően Jorge Amado (1912-2001) világhírű brazil író róla szóló regényes életrajzának is. A *Reménység lovagja* megjelent ugyan magyarul,[811] azonban túlbuzgó sematizmusa miatt szinte élvezhetetlen olvasmány. Nem úgy Ferreira de Castro idézett regénye, ami sokkal árnyaltabb, részleteiben jobban érzékelteti például a munkások kezdeti tanácstalanságát, a politikai helyzet átláthatatlanságát az 1924-es lázadással kapcsolatban:

– Úgy látszik, kirobban a dolog … Most jövök a Szakszervezetből.
– Miféle dolog?
– Az, amiről a múltkor beszéltem. A forradalom…
– Ah! A Szakszervezetben mondták ezt?
– Ott.
– De ők bekapcsolódnak?
– Látszólagosan. Garrido azt mondja, nem kapcsolódhatunk bele, mert ez még nem a mi forradalmunk. De mások meg nagyon akarják…
[…]
Ilyen esemény még nem történt São Paulóban, a politikai felvonulások napjaiban sem. […]
– Forradalom!
– Micsoda? Forradalom?
Valaki egy nevet kiáltott:
– Isidoro tábornok – s futott tovább.[812]

A katonai lázadást, mely július 5-én vette kezdetét, vezetőjéről, Isodoro Dias Lopes (1865-1949) nyugalmazott tábornokról, Isodoro-féle forradalomnak (*Revolução do Isidoro*) is nevezik.

---

[810] „A hadoszlop – írja Boris Fausto – hihetetlen távolságot, csaknem 24 ezer kilométert tett meg az ország belső területein 1927 február–márciusáig, amikor is a végsőkig kitartók a mozgalmat befejezettnek nyilvánították, és átléptek Bolívia és Paraguay területére. A hadoszlop létszáma soha nem haladta meg az 1500 főt, és ez a szám sokat változott az ideiglenesen csatlakozók érkezése, illetve távozása miatt." FAUSTO i.m. 185.

[811] Jorge Amado kötetét Hartai Emil fordításában 1950-ben adta ki a Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat. A regény először 1942-ben jelent meg, Argentínában, spanyolul, a bebörtönzött L. C. Prestes szabadon bocsátásáért folytatott kampány részeként. Az 1924-es forradalomról ld. a magyar kiadás 65-67.

[812] Ferreira de CASTRO 1958 i.m. 240. és 250.

> A '20-as években Bernardes testesítette meg mindazt, amit a »hadnagyok« az uralkodó oligarchiákban gyűlöltek. […] A lázadás néhány laktanya elfoglalásával kezdődött, majd fegyveres harc bontakozott ki São Paulo ellenőrzéséért, mígnem a felkelők átvették az irányítást a város felett. A »hadnagyok« július 27-ig maradtak a paulista fővárosban. Ezen a napon elhagyták a várost, és az állam belső területein át nyugatra mentek.[813]

Az utóbbi években és főként Arthur Bernardes elnök hatalomgyakorlási módszereinek elemzése révén irányult a történészek figyelme a korábban kevéssé kutatott 1924-es lázadásra (amit szokás elfelejtett forradalomként, *Revolução Esquecida* néven is emlegetni). A kutatók, közülük például Carlo Romai érdeklődését az keltette fel Bernardes elnökségével kapcsolatban, hogy a modern brazil állam későbbi modelljének csíráit látta meg politikájában.[814] Főként a föderáció kormányzásának akkor újnak számító hatalmi módszereiben: elsősorban az erős társadalmi kontrollban, amelynek a fegyelmezés és (át)nevelés volt a legfőbb eszköze (például az anarchisták deportálása és internálása vagy az egészségügyi rendszabályok). Ez a központosító politika majd az 1930-as évtizedben, Getúlio Vargas centralizált államában, elnöksége, illetve diktatúrája, az *Estado Nôvo* (Új Állam)[815] idején teljesedett ki. Ahogy a munkásvédő intézkedések is, melyek az 1920-as évek közepén már megelőlegezték az országos politika szintjére emelkedő vargasi *trabalhizmust*. (Ez a megállapítás talán érthetőbbé teszi azt is, hogy a Régi Köztársaság aktív reformpolitikus nemzedékének jeles képviselői miért üdvözölték az 1930-as vargasi hatalomátvételt, és a nagyon különböző társadalmi háttérrel érkezők miért illeszkedtek be olyan jól az új rendszerbe, főként annak korai szakaszában.)

Érdekes jelenség ugyanakkor, hogy az elfelejtett forradalmat a föderális és a helyi, São Pauló-i állami szintű emlékezetpolitika és historiográfia az 1970-es évekig szinte teljesen elhanyagolta. Ennek az lehet az egyik magyarázata, hogy ezt az aktív munkás- – jelentős részben bevándorló – részvétel mellett zajló megmozdulást nehezen lehetett volna beemelni a polgári rétegek történelmi szerepe köré épített diskurzusba, amelynek hangsúlyos elemei inkább a *pau-*

---

813 FAUSTO i.m. 184.

814 Ld. Carlo ROMANI: Antecipando a era Vargas: a Revolução Paulista de 1924 e a efetivação das práticas de controle político e social, *Revista Topoi* (Rio de Janeiro), vol. 12. no. 23 (2011 július – december), 161-178.

815 Kifejezetten a munkára, illetve a brazil és a portugál korporativizmus összehasonlítására ld. Francisco C. P. MARTIN – Antônio Costa PINTO (szerk.): *O corporativismo em português: estado, política e sociedade no salazarismo e no varguismo*, Rio de Janeiro, Civilização Brasileira, 2007. Magyarul ld. HORVÁTH Gyula és SZILÁGYI Ágnes Judit korábbi kutatásait.

lista elithez köthető megmozdulások lettek, mint például az 1932-es konstitucionalista felkelés (*Revolução Constitucionalista*).[816]

Tény, hogy az elfelejtett forradalmat a belső viták ellenére is támogatta több, São Paulóban működő anarchista és libertariánus szervezet, nem úgy, mint a semlegességet választó kommunista csoportok. Azonban, mikor az előbbiek a csatlakozás mellett döntöttek, tervbe vették, hogy saját, független milíciát állítanak fel. Ezt viszont a lázadást irányító katonák nem tartották kívánatosnak.[817] Pedig az anarchisták az ideális társadalomra vonatkozó nézeteikhez igen közel érezték a *tenente* forradalom bizonyos céljait (főként az oligarchák hatalmának korlátozását, a helyi autonómiák védelmét és a munkásság szociális helyzetének javítását), bár sosem tekintették teljes egészében magukénak ezt a forradalmat. A sajtó útján közzétett nyilatkozatuk mégis elvi elkötelezettségükről árulkodik:

> Hívei vagyunk, védelmezői lettünk és továbbra is azok leszünk egy olyan kommunista-libertariánus társadalomnak, ahol nincsenek hatalmasok és nyomorultak, tekintélyesek és alávetettek, munkások és tulajdonosok, rabszolgák és urak, áldozatok és gyilkosok, elnyomottak és elnyomók, szegények és gazdagok, tehát alapelveinket árulnánk el, ha nem tekintenénk kellő rokonszenvvel e nagyszerű forradalmi mozgalomra.[818]

A szindikalisták éppen ezzel a rokonszenvező, támogató magatartásukkal vonták magukra a föderális kormányzat haragját. A modern brazil állam új hatalmi módszerei a forradalom elfojtása során bevetett megtorló intézkedésekben mutatkoztak meg. A föderális csapatok a legnagyobb erővel São Paulo belvárosát, illetve a főként munkások és bevándorlók lakta negyedeket lőtték,

---

816 Vö. ROMANI i.m. 175-178. A paulista háborúnak (*Guerra Paulista*) is nevezett eseménysor előzményeiről és menetéről bővebben ld. FAUSTO i.m. 201-205., aki többek között megjegyzi: „Az 1932-es megmozdulás a kávétermelőktől kezdve az iparosokon keresztül a középosztályig igen különböző társadalmi rétegeket egyesített. Mindössze az 1932 első félévében fontos sztrájkokat hirdető szervezett munkásosztály maradt az események partvonalán." 204.

817 „A jobboldal (Isodoro Dias és Juarez Távora vezetésével) a népi erők aktív közreműködése nélkül kívánta elérni a politikai változást." HORVÁTH i.m. 57.

818 "Partidários que somos, defensores que temos sido e seremos continuamente de uma sociedade comunista-libertária, sem grandes e pequenos, autoritários e submissos, operários e patrões, escravos e senhores, vítimas e verdugos, oprimidos e opressores, pobres e ricos, não podemos, sem transigir com os nossos princípios, deixar de olhar o movimento revolucionário triunfante com devida simpatia." A szöveg eredetileg az *A Plebe* (Köznép) című lapban jelent meg 1924. július 25-én, közli ROMANI i.m. 167.

cseppet sem ügyelve a civil lakosságra, miközben a polgári negyedeket sokkal inkább megkímélték. Később, a lázadás támogatói és az anarchista kiáltvány aláírói után kutatva, a szegényebb negyedekben rablástól és nemi erőszaktól sem riadtak vissza. Az áldozatok között sokan voltak az emigráns családok nőtagjai.[819] A megtorló és elrettentő (fegyelmező és átnevelő) rendészeti intézkedések a forradalom utáni években is folytatódtak.

Az anarchista mozgalom a brazíliai munkásokra gyakorolt korábbi befolyása ellenére az 1920-as évtizedben belső válságba került. Ebben a megtorlásoknak is nagy szerepe volt. Újabb akcióival csak csekély eredményeket ért el, a taglétszám és a szimpatizánsok köre radikálisan csökkent, és nemzetközi igazodási pontjai is bizonytalanná váltak az oroszországi forradalom nyomán. Mégis fontos szerephez jutott a Brazil Kommunista Párt (*Partido Comunista do Brasil,* PCB) létrehozásában 1922 márciusában, és a párt alapítói zömében az anarchisták közül kerültek ki. Ahogy Boris Fausto megjegyzi:

> A párt keletkezésének ez a formája egyedülálló volt Latin-Amerikában, ahol gyakorlatilag minden kommunista párt a Szocialista Párt szakadásával jött létre. A Brazil Kommunista Párt (PCB) története során szinte mindvégig illegalitásban volt. 1930-ig a párttagság zömmel munkásokból állt, és soha nem haladta meg az 1000 főt. A moszkvai székhelyű III. Internacionálé stratégiájának rendelte magát alá, amely a szocialista forradalmat megelőző polgári-demokratikus forradalmat irányozott elő a gyarmati és félgyarmati sorban lévő országok számára.[820]

V.4.
Diplomácia, államközi kapcsolatok luzo-brazil háttérrel

Az ideiglenes brazil köztársasági kormány viszonylag gyorsan, széles körű nemzetközi támogatást kapott az Európán kívüli világban, azonban az európai monarchiák késlekedtek. A hatalomátvételt követő néhány hétben 18 ország jelentette be, hogy hivatalosan elismeri a Deodoro da Fonseca vezette rezsimet: Marokkó, Perzsia, valamint 16 amerikai köztársaság, közülük elsőként Uruguay, már 1889. november 20-án, és még decemberben Argentína is; az USA csak 1890 áprilisában. Az európai hatalmak gazdasági érdekeiket tartot-

819 ROMANI i.m. 169.
820 FAUSTO i.m. 182.

ták szem előtt (pl. a belgák gázüzleteiket és vasúti érdekeltségeiket), illetve a Brazíliával fennálló vitás kérdések rendezésére igyekeztek kihasználni a kialakult helyzetet (pl. a határ kijelölése Francia Guyanával), de 1890 folyamán ők is sorban állást foglaltak. Közülük a nagy nemzetközi tekintélynek örvendő Franciaország – ekkor Svájc mellett az egyetlen európai köztársaság és a frankofil brazil elit számára különösen fontos referencia – volt az első, de csak 1890. június 20-án. A britek az év végéig (1890. november 3.) halogatták az új dél-amerikai köztársaság hivatalos elismerését. Őket követte az Osztrák-Magyar Monarchia, Hollandia, Belgium és a Svéd-Norvég Királyság.[821] Majd Oroszország is, azonban csak a brazil ex-császár halála után fél évvel.[822]

V.4.1.
Az I. Brazil Köztársaság elismerése és Portugália

Az új brazil kormányzat diplomáciai elismerése a portugál királyság részéről szimbolikus jelentőségű kérdésnek számított az *Itamaraty*-ban. Fonseca marsall Rio de Janeiró-i hatalomátvétele után az első, ideiglenes köztársasági kormány külügyminisztere, Quintino Bocaiuva[823] (1836-1912) a történtekről hivatalosan tájékoztatta a külföldi diplomatákat – így a portugálokat is –, és leszögezte, hogy Brazília korábbi megállapodásait és szerződéseit partnereivel fenn kívánja tartani. A portugál kirendeltséget vezető meghatalmazott miniszter, Gustavo Nogueira Soares[824] távollétében az ügyvivő, Manuel Garcia de Rosa tájékoztatta kormányát a brazíliai eseményekről. December elején Lisszabon követét, Gustavo Nogueira Soarest felmentette, aki ezután hamarosan távozott állomáshelyéről. Ahogy több követségi és konzulátusi diplomata is lemondott. A brazíliai portugál képviselet újjászervezésére csak hó-

---

821 Az adatokat vö. Sandra M.L. BRANCATO: A repercussão em Portugal da implantação da república no Brasil, in: HOMEM – MALHEIRO DA SILVA – ISAÍA (szerk.) i.m. 103-106.

822 C. D. de CARVALHO i.m. 165-167.

823 Brazil újságíró, republikánus politikus. Fontos szerepet játszott a november 15-i eseményekben, a köztársaság kikiáltásában Deodoro de Fonseca szűkebb körének egyetlen civil tagjaként. Politikai pályája mellett folytatta az újságírást, az *O Paiz* főszerkesztőjeként nyerte el „a brazil újságírók hercege" (*„príncipe dos jornalistas brasileiros"*) címet.

824 A meghatalmazott miniszter 1886 óta képviselte hazáját Brazíliában, feladatait ügyvivőként 1891 júniusáig Manuel Garcia de Rosa vette át, aki Paço d'Arcos gróf távozása után ismét betöltötte ezt a tisztséget. Az adatokat vö. a portugál külügyminisztérium diplomáciai intézetének adataival: *Instituto Diplomático Ministério dos Negócios Estrangeiros*, https://idi.mne.pt/pt/titulares/556-representacao-no-brasil-titulares.html (letöltés 2017. március 1.)

napok múlva, a brazil köztársaság hivatalos elismerése után került sor,[825] amikor 1890 decemberében egy magas rangú tengerésztisztet, a gyarmati adminisztráció tapasztalt tisztviselőjét, Carlos Eugênio Corrêa da Silvát (1834–1905), Paço d'Arcos grófját nevezték ki a Rio de Janeiró-i kormány mellé meghatalmazott miniszteri rangban. Paço d'Arcos 1891 júniusában érkezett, és 1893. szeptember 20-áig állomásozott Brazíliában a népes portugál diplomáciai kar első embereként.[826] (Az 1889-es adatok szerint Brazíliában a portugálok 7 konzulátust és 34 alkonzulátust, valamint 39 konzuli irodát működtettek.)[827]

Henrique de Barros Gomes[828] portugál külügyminiszter 1889 végén tett kijelentése a lisszaboni brazil követnek, Aguiar D'Andrada bárónak[829] még az volt, hogy hazája az elsők között vagy akár elsőként fogja elismerni a Brazíliai Egyesült Államok köztársaságát.[830] Azonban a minisztérium élén vezetőváltás volt. Az új külügyminiszter, Ernesto Hintze Ribeiro[831] óvatosabbnak mutatkozott, és hónapok múltán sem történt tényleges előrelépés az ügyben. Különösen, miután 1890 januárjában Portugália a nemzetközi politikában nehéz helyzetbe, valamint belpolitikai válságba is került az angol Ultimátum nyomán.[832] Külügyminisztere 1890 elején a brazil követnél arra hivatkozott, hogy az angolok, akiknek jelentős gazdasági érdekeltségeik, az olaszok, valamint a németek, akiknek pedig népes bevándorlókolóniáik vannak Brazíliában, szintén nem sietnek a diplomáciai elismeréssel, ahogy a köztársasági Franciaország sem. Portugália tehát nem kívánt az európai nagyhatalmak előtt dönteni ebben a kérdésben. Ugyanakkor – ellentétben más államokkal – nem is igyekezett kihasználni az alkalmat arra, hogy feltételeket szabjon a kétoldalú kapcsola-

---

825 Eduardo C. Cordeiro GONÇALVES: Ressonâncias em Portugal da implantação da república no Brasil (1889-1895), in: HOMEM – MALHEIRO DA SILVA – ISAÍA (szerk.) i.m. 126. és Maria Manuela Tavares RIBEIRO: Vivências das Crises. Vencer a Crise, in: CASTRO – SILVA – SARMENTO (szerk.) i.m. 144-145.

826 Bővebben ld. Henrique Corrêa da SILVA (szerk.): *Missão Diplomática do Conde de Paço D'Arcos no Brasil (1891-1893): notas e relatórios*, Lisboa, Sociedade Ind. de Tipografia, 1974.

827 Az adatokat közli RIBEIRO i.m. 145.

828 Henrique de Barros Gomes (1843-1898) a portugál alkotmányos monarchia politikusa, a Progresszista Párt (*Partido Progressista*) tagja. Többször viselt miniszteri tárcát. 1886. február – 1890. januárig külügyminiszter.

829 A brazil diplomata még II. Péter császártól kapta megbízólevelét, és 1881. októbertől 1890. augusztusig működött Lisszabonban.

830 Idézi BRANCATO i.m. 101.

831 Ernesto Hintze Ribeiro (1849-1907) azori-szigeteki portugál politikus. A monarchia utolsó éveinek befolyásos személyisége. Többszörös miniszter és miniszterelnök. 1890. január-októberig külügyminiszter volt.

832 Az angol Ultimátum kérdéséről részletesebben ld. a VII.4.3. fejezetet.

tokban mutatkozó problémák előzetes megoldásával. Végül is kivárta a brazíliai alkotmányozógyűlési választások eredményét, és csak 10 hónappal a köztársaság kikiáltása után, 1890. szeptember 18-án ismerte el hivatalosan az új brazil kormányzatot.[833] Kifejezve ezzel, hogy a rendszernek és intézményeinek legitimációját a támogató választói akarat megnyilvánulásához köti. Brazil részről a következő évben, 1891. március 7-én nevezték ki a kapcsolatok normalizálása utáni első követet, Pedro Araújo Beltrão-t.[834] Megbízatását már a második brazil köztársasági elnöktől, Floriano Peixoto-tól kapta.

V.4.2.
Az I. Portugál Köztársaság elismerése és Brazília

(A brazíliai portugálok és az államforma megváltozása az óhazában)

Két évtized múlva, 1910-ben Brazília az első állam volt, mely elismerte a portugál köztársaságot. Erről a gesztusról néhány évvel később a luzo-brazil gondolat folyóirata, az *Atlântida* is megemlékezett, Nilo Peçanha (brazil köztársasági elnök: 1909-10.) érdemeinek méltatásakor. Nagymértékben az elnök személyes döntésének tulajdonítva a történteket: „A brazil volt a világon az első nemzet, mely elismerte a portugál köztársaságot, és ez azért történhetett így, mert Nilo Peçanha, aki akkor a legmagasabb hivatalt viselte, így határozott."[835]

Az igazsághoz tartozik, hogy a brazil kormány eleinte – Lisszabon 1889-90-es álláspontjához hasonlóan, egyben az USA-ban alkalmazott általános elvet is követve – ki akarta várni, hogy bebizonyosodjon, a portugálok többsége támogatja a köztársaságot. Azonban tudomására jutott, hogy a Buenos Aires-i kormány azonnal kész az elismerésre, feltehetőleg késői hálája jeléül, mivel annak idején Portugália volt az első ország, mely ilyen módon támogatta a független argentin államot.[836] Tehát Rio de Janeiro sem késlekedhetett presztízsveszteség nélkül. 1910. október 22-én José Pereira da Costa Mota útján azt közölte a portugál ideiglenes kormánnyal, hogy Brazília formálisan elismeri az

[833] BRANCATO i.m. 102.
[834] Az adatokat ld. RIBEIRO i.m. 146.
[835] "O Brasil foi a primeira nação do mundo a reconhecer a República Portuguesa e apresentou-se a fazê-lo porque Nilo Peçanha, que então exercia a magistratura suprema, assim o determinou." *Atlântida*, no. 21. (1917. július 15.), 781.
[836] CERVO – MAGALHÃES i.m. 208.

október 1-én kikiáltott portugál köztársaságot.[837] A sietségben még szerepe lehetett annak a nyomásnak is, amelyet a brazíliai portugál kolónia republikánusai gyakoroltak a Rio de Janeiró-i kormányra. Bár az emigráció köreiben – főként a João Franco személyéhez köthető diktatúra hatására – a konzervatív, királyhű álláspont felerősödött, de a XIX. század utolsó évtizedében jelentős tábora alakult ki a köztársasági eszmének is. Paço d'Arcos gróf követi megbízatása idején, 1891 végén aggodalommal tájékoztatta miniszterét, hogy az első francia köztársaságra emlékeztető, valóságos jakobinus klubok (pl. *Club e Batalhão Tiradentes*) működnek Rio de Janeiróban, és hozzájuk elég sok portugál is csatlakozik.[838] A brazil politikai életben a *jakobinus* kifejezés a legradikálisabb republikánus és laicizáció párti irányzatra használatos ebben a kontextusban. Ez a csoport Floriano Peixoto elnöksége idején (1891-1894) volt a legbefolyásosabb, és az államfőt támogatva az erős központi hatalom híveként lépett fel.[839] Ugyanakkor a legvadabb portugál-gyűlölők is az ő soraikban voltak, akik minden brazíliai nehézségért a portugálokat és befolyásukat tették felelőssé. Tehát Paço d'Arcos gróf nem véletlenül furcsállja jelentésében, hogy a Rio de Janeiró-i portugálok jakobinus klubokhoz csatlakoznak. A köztársasági érzelmű emigránsok valószínűleg azért léptek túl a brazil ultranacionalisták ellenséges megnyilvánulásain, mert a befogadó országban végbement államformaváltozást követően fontosabb volt számukra az, hogy hasonló átalakulásokat segítsenek elő Lisszabonban. A monarchiát bíráló republikánusok összefogására saját szervezetük is megalakult Rio de Janeiróban, Portugál Köztársasági Centrum (*Centro Republicano Português*) néven.

A brazíliai portugálok és az államforma megváltozása az óhazában

A kolóniának ez az egyre hangosabbá váló része hallatja hangját akkor is, mikor évek múlva, 1910 októberében demonstráció szerveződik a Catete Palota előtt (1894 és 1960 között ez a riói épület volt az elnöki palota, a neoklasszicista épületben ma a Köztársaság Múzeuma és egy színház működik), követelve, hogy Nilo Peçanha gyorsítsa fel az új portugál rezsim elismerésének hivatalos folyamatát, és a riói utcán zajosan ünneplik a köztársaság portugáliai győzelmét.

---

837 U.o. 208.
838 I. C. da SILVA i.m. 346.
839 FAUSTO i.m. 155.

Azonban a kolónia, melynek hangadói között a *Belle Époque* idején még többségben voltak a királyhű portugálok, 1910-ben sem vált egy csapásra homogén republikánussá. Az óhazával kapcsolatos politikai kérdések mindig is élénken foglalkoztatták az emigránsok jelentős részét, és a köztársaság kikiáltásának időszakában erősen megosztották a közvéleményét. A közösség átpolitizálódásához a korábbi portugál követ, João Camelo Lampreia[840] tevékenysége is nagyban hozzájárult. A diplomata 1896-tól különböző tisztségeket töltött be a külképviseleten, majd 1900-tól Portugália meghatalmazott minisztere lett Brazíliában. Kiterjedt személyes kapcsolatrendszert épített ki mind a portugál, mind a brazil politikai elit köreiben (barátságban volt például João Franco-val és I. Károly személyi titkárával, Arnoso gróffal.)[841] Ugyanakkor szoros és jó viszonyt ápolt a Brazíliában élő portugálok befolyásos személyiségeivel is, így nagy hatást gyakorolt a kolónia szélesebb közvéleményére. Az 1900-as évek közepétől jelentős részben Lampreia propagandatevékenységének köszönhetően erős támogatói bázisa alakult ki az emigránsok körében a João Franco nevével fémjelzett, lisszaboni diktatórikus „új politikának" (*nova política*), és ez a későbbiekben megosztotta a kolóniát. J. Franco-t a portugál király 1906 májusában, egy belpolitikai krízis közepette kérte fel kormányalakításra. Eltávolítására pedig 1908 elején került sor, I. Károly meggyilkolása, illetve ifjabbik fiának trónra lépése után (a merényletért főként Franco-t tették felelőssé).

João Franco szociális liberalizmusa és a tradicionális, monarchista kereteken belül érvényesítendő reformista elképzelései kapcsán Harsányi Iván megjegyzi:

> Károly király korábban a társadalmi reformok felülről szabályozott megvalósításával kísérletezett, korabeli angol liberális minták alapján, Franco a programban egyetértett vele. Ám a kormányzás módját a korábbiaktól eltérően képzelte el. A monarchia új, szinte önkényuralmi típusát látta szükségesnek, a királyi hatalom megerősítésével. Eközben a szociális kérdés fölülről való bismarcki kezelése volt az eszményképe.[842]

---

[840] Életrajza bővebben ld. I. C. da SILVA i.m. *passim*. Lampreia (1863-1943) 1910-ben elhagyta a diplomáciai pályát és magánemberként Brazíliában maradt. Leszármazottai ma is ott élnek. Fia, unokája és dédunokája is az *Itamaraty* munkatársa lett. A dédunoka, Luiz Felipe Lampreia Brazília külügyminisztere volt 1995 és 2001 között, Fernando Henrique Cardoso elnöksége idején.

[841] I. C. da SILVA i.m. 320-321.

[842] HARSÁNYI Iván: *A perifériáról a centrum felé – Spanyolország és Portugália a "hosszú 19." és a még hosszabb 20. században*, Pécs, Publikon, 2011, 131.

J. Franco különös hangsúlyt fektetett a választók mobilizálására, és ebben a Brazíliában élő honfitársaira is számított. Ők finanszírozták 1907 novemberétől a kifejezetten politikai céllal, a lisszaboni kormány támogatására indított lapot, a Rio de Janeiró-i *O Lusitano: órgão da colónia portuguesa no Brasil*t (A Luzitán: a brazíliai portugál kolónia lapja). Amellett, hogy a Rio de Janeiróban megjelenő országos újságok egy része is az emigráns portugálok érdekeltségeként működött, és így jelentős részben szimpatizált J. Franco-val,[843] az óhaza királypárti szervezetei is aktivizálódtak a brazíliai kolóniában. 1908-ban például a lisszaboni Monarchista Liga (*Liga Monárquica*) létesített filiálét Rio de Janeiróban. Helyi támogatói szintén J. Franco hívei közül kerültek ki, és az egyik legfontosabb feladatukként azt jelölték meg, hogy gátat szabjanak az egyre erőteljesebb és sikeresebb köztársasági agitációnak.[844]

A követ, Lampreia maga is nagy híve volt João Franco-nak, segítette politikai céljait. Például feltehetőleg ő volt a kezdeményezője annak a híressé vált üzenetnek is, amit 1907-ben a kolónia elitje fogalmazott és küldött el a portugál kormányfőnek 30 ezer támogató aláírással. Az üzenet záró gondolatai antik szerzőt idéztek: „Thalassza! Thalassza! A tenger! A tenger!"[845] – ennek nyomán J. Franco tengerentúli híveit csak „a *talassa*" -ként kezdték emlegetni. Rio de Janeiró-i politikai tábora egyébként túlélte a kormányfő 1908. februári eltávolítását. 1910 után pedig a portugál köztársaságra ellenszenvvel tekintő konzervatívokra, monarchistákra általában is használatossá vált a *talassa* elnevezés.[846] (A brazil anarchista drámaíró, José Oiticica [1882-1957] tandrámájának, a *Pedra que rola* [Guruló kő] címűnek nem véletlenül lesz központi figurája egy jellegzetes „portugál típus", a gazdag, erősen vallásos katolikus és monarchista kereskedő, aki egyébként a brazíliai portugállellenesség fő céltáblája is.)

Míg a köztársaság Brazíliában élő portugál hívei ünnepelték az 1910-es óhazai eseményeket, a monarchista érzelmű emigránsok szomorúan fogadták a Lisszabonból érkező híreket. Egyik legfontosabb szervezetük, a Portugál Királyi Segélyegylet (*Real Beneficência Portuguesa*) nevében ez alkalommal az elűzött uralkodóhoz, II. Emánuelhez (1908-1910) intéztek levelet, melyben

---

843 I. C. da SILVA i.m. 349.

844 „[…] opor uma eficaz barreira à propaganda republicana cada dia mais invadente e, dizemos a verdade, mais coroada de sucesso." Idézi I. C. da SILVA i.m. 339.

845 „Talassa! Talassa! O mar! O mar!" Idézi I. C. da SILVA i.m. 317. Xenophón *Anabázis* (magyarul Fein Judit fordításában az Európa Kiadó jelentette meg, 1979-ben) című művére utalva, a hazatérő görög harcosok felkiáltása volt, amikor végre hazájukhoz közeledve a Fekete-tengerhez értek.

846 I. C. da SILVA i.m. 313-317.

hitet tettek a király mellett, és állást foglaltak az őt ért jogtalansággal szemben.[847] Közvetlenül az I. Portugál Köztársaság kikiáltása után, 1910 novemberének elején megalakult az elűzött király nevét viselő II. Emánuel Liga (*Liga D. Manuel II.*), és feltűnő demonstrációnak minősült a kolónia részéről az is, hogy António Luís Gomest, a portugál köztársaság által kinevezett első követet[848] (akinek a rendkívül népszerű Lampreia után amúgy sem volt könnyű dolga) a nagy múltú emigráns szervezetek közül egyetlenegynek a vezetője sem köszöntötte, mikor partra szállt állomáshelyén, 1911 februárjában.[849] Helyzete – erőfeszítései ellenére – rövid (tisztségéről már októberben lemondott) brazíliai tartózkodása alatt mindvégig bizonytalan maradt, egy, a kolónia jelentős részének szemében illegitim hatalom képviselőjeként. Mindez arra mutat, hogy a Brazíliában élő portugálokat olyan erősen foglalkoztatták az otthoni viszonyok, hogy új hazájuk politikai élete gyakran csak az óhazai események tükrében érdekelte őket. Véleményüket ilyen kontextusban határozottan ki is fejezték, sőt a *talassa* anyagilag is áldozott a portugáliai politika befolyásolására (a portugál áruk bojkottjával, a politikai menekültek segítésével, sőt akár monarchista összeesküvések pénzelésével).[850]

Bár az 1910-et követő néhány évben a kolónia hangadóinak kollektív megnyilvánulásai inkább monarchista érzelmeket tükröztek, a köztársasággal szimpatizálók köre is folyamatosan bővült. A *talassa* és a köztársaság hívei nemcsak ellentétes elveket képviselő szervezeteket hoztak létre, de az erőszakos akcióktól sem riadtak vissza. Nem voltak ritkák az utcai összecsapások a két tábor szektáns képviselői közötti heves indulatok nyomán. Egy Rio de Janeiró-i belvárosi tér, a Praça Tiradentes környéke vált a megmozdulások centrumává, mivel a fontosabb koloniális egyesületi központok itt voltak.[851] A portugál közösség belső feszültségeinek elsimítása csak az 1910-es évtized közepére sikerült. Pacifikálásában, egységének helyreállításában nagy szerep jutott az új portugál követnek.

Bernardino Machado 1912 júniusában foglalta el állomáshelyét a Rio de Janeiró-i portugál kirendeltség élén. A konszenzus kialakítására különösen

---

847 I. C. da SILVA i.m. 357-358.

848 António Luís Gomes (1863-1961) a portugál republikánus párt egyik legprominensebb tagja, az emberi tartásáról ismert politikus, neves jogászprofesszor, a lisszaboni ideiglenes köztársasági kormány tagja. Követi kinevezése azt tükrözte, hogy a portugálok megkülönböztetett figyelmet fordítanak a brazíliai képviseletüket vezető diplomata személyére. Brazíliai tevékenységéről bővebben ld. CERVO – MAGALHÃES i.m. 208-209.

849 I. C. da SILVA i.m. 359-360.

850 I. C. da SILVA i.m. 365.

851 I. C. da SILVA i.m. 358.

alkalmas volt, hiszen személye és pályafutása szinte egymásba fonta a portugál monarchia és a köztársaság korszakát, ezzel a portugál kolónia két ellenséges részét, valamint a luzo-brazil közösséget az Atlanti-óceán két partján.

Machado Rio de Janeiróban született 1851-ben, portugál nagybirtokos-kereskedő apa és brazil anya gyermekeként, de a család 1860-ban Portugáliába költözött. A Coimbra-i Egyetemen (ld. 2. képmelléklet) folytatott sikeres és sokirányú tanulmányai után, az 1880-as évektől kezdve az ibériai monarchia politikai elitjének tagja, képviselő és miniszter volt. 1903-tól azonban a republikánusokhoz csatlakozott, és az új rendszer emblematikus figurájává vált, kétszer töltötte be a köztársasági elnöki tisztet (1915-17; 1925-26). Bernardino Machado egyébként csak 1914-ig maradt Rio de Janeiró-i állomáshelyén. Viszonylag rövid ideig ahhoz képest, hogy utóda, Duarte Leite (1864-1950) 1914-1931-ig szolgált Portugália brazíliai követeként.[852]

Az új követ megérkezése a brazil fővárosba, majd a kiegyezés és a kolónia egységének helyreállítása kétségtelenül előfeltétele volt annak is, hogy a luzo-brazil testvériség gondolatát érdemes legyen felvetni. Néhány év múlva, 1915-ben, mikor megalakult az eszme legjelentősebb folyóirata, az *Atlântida,* már számíthatott és számított is a brazíliai portugálok támogatására. A lap ebből a szempontból, a portugál kolónia belső viszonyait tekintve, akár a portugál-portugál megbékélés fórumaként is működött, hiszen öndefiníciója szerint *„aberta a todos"*, azaz mindenki számára nyitott kívánt lenni. Akinek Portugáliáról vagy Brazíliáról mondanivalója volt, és azt akadémikus minőségben meg is tudta fogalmazni, szerzője lehetett, nemcsak művészeti, de közéleti témában is. Szerkesztői és szellemi köre azonban mindvégig elkötelezett republikánusokból állt, akik számára a luzo-brazil közeledés eszméje két testvéri köztársaság szoros viszonyára épült.

[852] A. H. de OLIVEIRA MARQUES (szerk.): *História da 1ª República: As estruturas de base*, Lisboa, Iniciativas Editoriais, 1978, 440.

V.4.3.
„Két Haza" állampolgárai

(A nagy honosítás; A tengerpart csak a braziloké)

Annak ellenére, hogy a brazil elit egyes személyiségei – esetleg állami kulcspozíciókban – személyes szimpátiát tápláltak Portugália iránt, és még ha a luzo-brazil közeledésnek lett is fokozatosan bizonyos bázisa a portugál kolónián kívüli brazil szellemi és politikai életben is, a két ország viszonya mégis a legtöbb kérdésben kiegyenlítetlen maradt. A portugál fél kezdeményezőbb volt. Igyekezett – gyakran a történelmi múltra hivatkozva – előnyökre szert tenni a kétoldalú kapcsolatokban, dél-amerikai partnere részéről azonban általában valódi érdekeltség hiányában vagy egyszerűen csak a kontinensnyi ország nehezen mozduló adminisztrációjának, belpolitikai viharainak útvesztőjében e kezdeményezések könnyen elbuktak.

A nagy honosítás

Az első probléma, melynek megoldását a portugál kormány igyekezett állampolgárai érdekei szerint rendezni, néhány héttel a császárság megszűnése után merült fel. Az új brazil kormány első intézkedései között az 1889. december 14-i rendelettel megfogalmazta a „nagy honosításról" (*grande naturalização*) szóló szabályokat, vagyis azt, hogy minden, a köztársaság kikiáltásakor Brazília területén élő külföldi automatikusan brazil állampolgárrá válik, hacsak 6 hónapon belül nem tesz ellenkező értelmű nyilatkozatot.[853] A rendelkezést később megerősítette az 1891-es köztársasági alkotmány is. (Art. 69.)

A nagy honosítás kettős célt szolgált. Egyrészt az egy nemzethez tartozás érzését kívánta megerősíteni a heterogén összetételű brazil lakosság körében, jellemzően a Régi Köztársaság nacionalista arculatára. Másrészt a munkaerőt igyekezett erősebben Brazíliához kötni a bevándorlók hazatérésének nehezítésével.[854] Az intézkedés jogelméleti alapját az állampolgárság *jus solis* (területi) elv szerinti értelmezése adta. Több európai ország, amely sok kivándorlót bocsátott ki Brazília irányába, és így állampolgáraik tömegesen éltek Dél-Amerikában (pl. Olaszország), azonnal tiltakozott a rendelet ellen, a *jus sangvinis* (a szülő állampolgárságához kötődő) jogelvre hivatkozva. Az intézkedést igen

[853] CASTELLUCCI (2008) i.m. 23-24.
[854] RIBEIRO i.m. 147.

sérelmesnek tartotta a Portugál Királyság is, mely külföldön élő alattvalóit nem akarta egy tollvonással, adminisztratív úton elveszíteni. Ezért támogatta és biztatta őket, hogy tartsák meg eredeti állampolgárságukat. Diplomáciai síkon azonban inkább a kivárás álláspontjára helyezkedett, és főként nem kívánt egyedül, a többi érintett európai ország nélkül cselekedni, még a brazil rendelkezés 1891-es alkotmányos megerősítése után sem.[855] A lisszaboni kormányok később, évtizedeken át szorgalmazták a braziloknál az állampolgársághoz kapcsolódó praktikus kérdések (pl. a kettős állampolgárság, a katonai szolgálat) összehangolását, azonban 1922-ig nem sok sikert értek el. Csak akkor, a brazil függetlenség centenáriumán született meg néhány gyakorlati jellegű megállapodás a két ország között.[856] A honosítás és a centenáriumi év között eltelt időben ez a problémakör a luzo-brazil politika tartalmába is beépült, általa újra és újra felvetődött, míg végül a főleg a portugálok számára kedves „két haza" eszméjében nyerhetett volna feloldást, ha az 1922-es portugál elnöki látogatás végül tényleges eredményre vezet.

A tengerpart csak a braziloké

Az *Atlântida* köréhez tartozó Alfredo Roque Gameiro portugál festőművész 1920-ban Brazíliában állított ki, ahová ez alkalomból személyesen is ellátogatott. Feleségének küldött levelében megemlítette, hogy a brazil elnök, Epitácio Pessoa ellenségesen viselkedik a bevándorolt portugálokkal, és közülük többezer halászt akar a brazil állampolgárság felvételére kényszeríteni, vagy kiutasítani az országból.[857] Az incidens a két ország kereskedelmi és külkapcsolatait is beárnyékolta, mivel a hivatalos brazil álláspont végkicsengése meglehetősen negatív lett. Azt sugallva, mintha kifejezetten a portugál halászok jelentenének valamiféle nemzetbiztonsági kockázatot a dél-amerikai testvérországra nézve, és mintha csakis a Póvoa de Varzim környékéről való *poveiro-k* technológiája és munkaszervezésének archaikus elmaradottsága hátráltatná a brazíliai modernizációt, akadályozná a hatékony halászatot. Emlékezhetünk erre az esetre, hiszen João do Rio szerepét említettük már az ügyben (III.2.6. és V.3.2. fejezet), aki lapjában, az *A Pátria*-ban védelmébe

855 RIBEIRO i.m. 148.

856 Ld. 491-es jegyzet a centenáriumi egyezményekről

857 „4000 pescadores portugueses, na sua maioria poveiros são *obrigados* a naturalisarem-se brasileiros ou a […] serem expulsos, repatriados." Az 1920. augusztus 16-án kelt levél digitalizált változata az *Expresso* honlapján http://expresso.sapo.pt/multimedia/2017-01-19-A-pintora-portuguesa-que-conquistou-o-Rio-de-Janeiro-1 (letölrés: 2017. június 12.)

vette a Portugáliából elszármazott és a riói partokra áttelepült *poveiro* halászokat.[858] Az ő helyzetüket és munkalehetőségeiket meghatározó, évtizedeken át háborítatlan *status quo* került veszélybe a brazil kormány nacionalizációs tervével és módszereivel.

A kormányzati álláspont is a sajtó nyilvánossága elé került, békülékeny értelmezésben. Mikor a haditengerészet parancsnoka felsorakoztatta semlegesnek ható érveit a kötelező honosítás mellett (hivatkozott például az általános tengerjogra), tagadta, hogy a *luzofóbiának* szerepe lenne a döntésben.[859] Mégis, João do Rio mellett többen – Rui Barbosa, Pedro Lessa, Clovis Bevilacqua és más politikusok, jogászok, újságírók[860] – is ellenérzésüket fogalmazták meg a kormány terveivel szemben, és még arra is rámutattak, hogy a japán halászokat, akik sokkal veszélyesebbek (!) a brazil nemzetbiztonságra, mint a portugálok, senki sem háborgatja.

A honosítás kérdése az 1920-as évtizedben így került tehát ismét a brazil közéleti érdeklődés homlokterébe, mikor Epitácio Pessoa elnök és kormánya programot dolgozott ki a halászati ágazat brazil kézbevételére: ha az ágazatban egy vállalkozó a továbbiakban folytatni akarta a tevékenységét, azt csak abban az esetben tehette, ha 1920. október 12-ig felvette a brazil állampolgárságot, brazil zászló alatt hajózott, és legénységét legalább kétharmad részben brazilokból toborozta. A halászat felügyelete a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi minisztérium (*Ministério da Agricultura, Indústria e Comércio*) helyett a haditengerészethez (*Marinha do Brasil*) került át.[861]

A Rio de Janeiró-i döntés hátterében egy, az 1900-as évek eleje óta körvonalazódó szándék és legalább három fontos tényező állt. Az első a gazdasági: növelni a halászati ágazat hatékonyságát és jövedelmezőségét. A modernizáló állam tisztviselői felmérték, hogy a brazíliai halászat teljesítménye a XX. század első évtizedeiben nem állt arányban az ország partvidékének és folyóinak bőséges halhozamával. Ezért felülről vezérelt tervet dolgoztak ki a bűvös cél, a fejlesztés nevében. A második tényező a nemzetbiztonsági szempont volt. A hosszú atlanti partszakasz védelme röviddel az I. világháború után szintén

---

858 Cikkeiben alkotmányellenes jogtalanságnak, portugálokkal szemben barátságtalan gesztusnak és a kormány törvénysértő eljárásának nevezete ezt az intézkedést. Pl. O caso da agressão (Az agresszió esete) című cikkében, 1920. október 4-én, az *A Pátria* hasábjain, 1.

859 *A Noite*, no. 3158. (1920. szeptember 24), 2.

860 BENTES FILHO i.m. 158.

861 Az 1920. március 3-i 14.086. számú dekrétum, *Senado Federal* http://legis.senado.leg.br/sicon/#/basica (letöltés 2019. december 20.)

politikai prioritássá vált,[862] amelyben a halászközösségeknek fontos feladatot szántak. Ezért került a halászkolóniák megszervezése a haditengerészet irányítása alá. A harmadik tényező ideológiai természetű volt, és leginkább az Epitácio Pessoa elnöksége idején felerősödött nacionalizmussal és a portugálellenes hangulattal volt összefüggésben. Ilyen módon ez érintette leginkább a luzo-brazil viszonyt. Pontosabban arra a *luzofób* vádra adott válasz volt, miszerint a portugál bevándorló halászok monopolizálják a brazil piacot, ők fölözik le a hasznot, ráadásul elmaradott módszereikkel nem elég hatékonyak, idegent viszont nem engedek maguk közé.

Az adminisztratív intézkedés bevezetését egy haditengerészeti expedíció előzte meg, a José Bonifácio nevű cirkáló útja. A hajó 1919. október 13-án futott ki a Rio de Janeiró-i kikötőből, és csak 1920. július 3-án tért vissza. Az expedíciót Frederico Villar (1875-1964) fregattkapitány vezette. Névleges célja a brazil partvidék tudományos megismerése volt. Valójában azt a feladatot kapta, hogy szervezze meg az atlanti part halászkolóniáit, kezdve fent északon, Belém do Paránál, aztán dél felé haladva, betöltve egyfajta pacifikáló és civilizáló szerepet is ezzel a brazil vizeken.

Villar Európában szerzett tapasztalatok birtokában aktív szervezőmunkát vállalt az 1907-ben alapított tengerészeti liga (*Liga Marítima Brasileira*) és lapja, a *Revista da Liga Marítima Brasileira* munkájában, amely a halászati program intellektuális megalapozásának eszköze lett. A szervezet és folyóirata általános célkitűzése az volt, hogy a tengerészet eszköztárával segítse elő Brazília fejlődését. Közelebbről pedig a hajózáshoz kapcsolódó iparágak, valamint a vízi kereskedelem fellendítését volt hivatott támogatni. Szorgalmazta ennek érdekében a haditengerészet és a kereskedelmi flotta együttműködését. Valamint igyekezett összefogni mindazokat a civileket (kereskedőket, halászokat vagy akár sportolókat), akik érdekeltek lehettek céljai megvalósításában, mert a tenger jelentette megélhetésük forrását, ez határozta meg életformájukat. A liga keretében fogalmazódott meg az a gondolat is, hogy a „tenger munkásainak" életkörülményein átfogó, kormányzati programmal kell javítani.[863] Cserébe a halászok és tengerészek évtizedes tapasztalatait kérte a haditengerészet, hiszen náluk jobban senki sem ismerte a vizek és a partok titkait. Alig valamivel a háborús évek után a nemzetbiztonság kérdése foglalkoztatta a katonákat és politikusokat. A flottafejlesztési elképzelések a Rio Branco-i külpolitika és regionális hatalmi törekvések örökségeként éltek

[862] A brazil nemzetbiztonság kérdését geopolitikai perspektívában vizsgálja SZILÁGYI István: *Geopolitika*, második, bővített kiadás, Budapest, PAIGEO, 2018, 226-247.
[863] BENTES FILHO i.m. 60-61., 67.

tovább. (Ennek szellemében érkezett az USA-ból az 1922-es tengerészeti misszió is.) Ezért vált olyan fontossá, hogy a halászkolóniák hazafias szerveződések legyenek. A modernizáló és paternalista állam programjának jelszava a *Pátria e Dever*, vagyis Haza és Kötelesség lett. Ennek jegyében állították választás elé a portugál halászokat.

Frederico Villar előkészítő expedíciójának valódi célja tehát az volt, hogy megnyerje a partvidék lakóit, a tengeren dolgozó emberek bizalmát. 1920-ban ezért hozták létre a brazil halászok szövetségét (*Confederação Geral dos Pescadores do Brasil*) is. Az állam bizonyos kedvezményekkel igyekezett minél inkább kifejezni odafigyelését és segítő szándékát. Felszerelést (pl. hálót) osztott, megszervezte az egészségügyi ellátást, iskolákat állított fel, és a halászok gyermekeit ifjúsági szervezetbe tömörítette (ekkor jött létre a tengeri cserkészet), ezen keresztül megkezdte hazafias és militáns szellemű nevelésüket. A program betetőzését a halászkolóniák vagy -szövetkezetek egységes működését szabályozó 1923. októberi törvények jelentették.[864] A halászat az átfogó szabályozással a haditengerészet felügyelete alá került, és előírták a kötelező szövetkezeti tagságot.[865] Ebben a kontextusban az erős *poveiro* identitásnak nem volt helye a brazil halászok között.

V.4.4.
A kétoldalú kapcsolatok mélypontja

(A brazil haditengerészet 1893-94-es lázadása; A brazil-portugál diplomáciai válság és a feloldása)

A portugál-brazil kapcsolatok mélypontjához a századfordulót megelőző években a brazil haditengerészet 1893-94-es, kormányellenes lázadása vezetett. Az 1893 szeptemberében kezdődő események irányítója előbb Custódio José de Melo (1840-1902) ellentengernagy, majd decembertől a monarchista érzelmű admirális, Luís Felipe de Saldanha da Gama (1846-1895) volt.[866] A haditenge-

[864] Az 1923. október 25-i 16.183 és 16.184. számú dekrétum, *Senado Federal* http://legis.senado.leg.br/sicon/#/basica (letöltés 2019. december 20.)

[865] A többéves projektet az expedíciót vezető Frederico Villar később maga mutatta be könyvében: *A Missão do cruzador José Bonifácio: os pescadores na defesa nacional: a nacionalização da pesca e a organização dos seus serviços, 1919-1923: subsidios para a historia militar do Brasil*, Rio de Janeiro, Laemmert, 1945.

[866] Az óceánparti halászkolóniák fent említett megszervezője, Frederico Villar fiatal kadétként maga is részt vett a lázadásban Saldanha da Gama híveként. Az amnesztia után tér vissza a tengerészeti iskolába. Karrierjét később nem veszélyeztette, hogy szerepe volt a felkelésben.

részet nem először használta erejét a dél-amerikai országban politikai nyomásgyakorlásra a törvényes hatalommal szemben. A centralizálást és a föderális végrehajtó hatalom megerősítését tervező Deodoro da Fonseca elnök 1891. novemberi lemondását és visszavonulását a haditengerészet első lázadása kényszerítette ki. A politikai akció egyik irányítója akkor is Custódio José de Melo volt, és a tisztikar többsége vele tartott. Bár Fonseca maga is katona, háborús hős, a szárazföldi haderő marsallja volt, a megbuktatására szerveződő erők a hadsereg támogatását is maguk mögött tudhatták, így a haditengerészet sikerrel léphetett fel az államfő ellen. Az elnök a polgárháború elkerülése érdekében engedett és lemondott.

A brazil haditengerészet 1893-94-es lázadása

Floriano Peixoto 1893 szeptembere és 1894 márciusa között hasonló helyzetbe került, mint elődje, de pozíciói jobbak voltak. Bár a tengerészet fegyveres erővel próbálta kikényszeríteni lemondását, az elnökhöz hű szárazföldi csapatok megakadályozták a partraszállást a Guanabara-öbölben. A fővárosra irányított hajóágyúk és a tűzpárbaj azonban sok kárt tett Rio de Janeiróban, veszélyeztette a világkereskedelem egyik központjaként működő kikötő nyugodt forgalmát, és véres polgárháború kialakulása fenyegetett, összekapcsolódva a legdélebbi tagállamban, Rio Grande do Sulban zajló föderalista forradalommal.[867] A nemzetközi reakció nem maradt el. Több nagyhatalom hadihajókat vezényelt a brazil főváros partjaihoz, állampolgárai és gazdasági érdekei védelmében Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, az USA, Olaszország és Portugália is megerősítette haditengerészeti jelenlétét, és az Osztrák Magyar Monarchia is elindította Gibraltárból a Zrínyi nevű hadihajóját, mely 1893. november 15-én horgonyzott le a Guanabara-öbölben.[868] Ugyanakkor az érdekelt hatalmak diplomatái közvetítői segítséget is ajánlottak a brazil kormány és a tengerészet lázadói között. A köztársasági brazil kormány már ezt a gesztust is a belügyeibe való beavatkozásként élte meg, különös érzékenységet mutatva a restaurációs kísérletként értékelt lázadás kérdésében.

A fél éven keresztül tartó válság következményei végül diplomáciai szakításhoz vezettek éppen Portugália és Brazília között. Ennek oka a következő

---

867 Ez utóbbiról bővebben ld. FAUSTO i.m. 154-155.

868 Erről ld. BALOGH Ádám Tibor: Az Osztrák-Magyar monarchia egyik hadihajójának brazíliai kiküldetése: Őfelsége Zrínyi korvettje Rio de Janeiro partjainál, 1893-1984-ben, *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 17. köt. Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2017, 79-100.

tényezőkben keresendő. Floriano Peixoto elnök a lázadókkal szemben képes volt megőrizni a nemzetközi közösség bizalmát, sikeresen diszkreditálta és el tudta szigetelni őket, végül az USA-ból sebtében vásárolt hadihajókkal,[869] fegyveres erővel törte meg a zendülést. A konfliktus záróakkordjaként Luís Felipe de Saldanha da Gama ellentengernagy és kb. 500[870] felkelő tengerész a Guanabara-öbölben tartózkodó portugál hadihajókra, a Mindelo-ra és az Afonso de Albuquerque-re menekült, diplomáciai védelmet kérve. A brazil és a portugál kormány álláspontja különbözött a menedékkérők megítélését tekintve. Jól jelzi ezt a velük kapcsolatos dokumentumok szóhasználata. Míg a hivatalos távirat- és jegyzékváltások során a brazilok konzekvensen a bűnözők, kalózok, lázadók (*criminosos, piratas, rebeldes*) kifejezéseket használták ugyanazokra a személyekre, akik a portugálok szerint – a nemzetközi jogra és a menedékjogra hivatkozva – menedékkérők, emigránsok, politikai menekültek (*asilados, emigrados, refugiados politicos*) voltak. Mindkét fél használta ugyanakkor a felkelők vagy forradalmárok (*insurgentes, revoltosos*) megjelöléseket is.[871]

1894. március 13-án történt, hogy a brazil kormányerők győzelmét követően a Rio de Janeiro partjainál várakozó két portugál korvettet – a Mindelo kapitányának, Augusto de Castilho-nak[872] (1841–1912) a beleegyezésével – ellepték a hajókra felkapaszkodó, menekülő zendülők. Ügyükben a táviratváltás azonnal megindult Lisszabon és Rio de Janeiro között. A brazil kormány követelései ellenére Castilho kapitány nem szolgáltatta ki Saldanha da Gama-t és híveit, hanem néhány nap múlva kimenekítette őket a brazil kikötőből. A diplomáciai védelemről és arról az elhatározásáról, hogy portugál kikötőbe juttatja a brazilokat, előzetesen nem egyeztetett Lisszabonnal vagy a riói követséggel, hanem emberiességi szempontokra hivatkozva – amit egyébként a brazil kormány is elfogadott[873] – maga határozott. (Ekkor már Paraty grófja[874] vezette a Rio de

---

869 C. D. de CARVALHO i.m. 180-181.

870 493 lázadóról ír HEINSFELD i.m. 4. 518 menekült személyt említ João Júlio Gomes dos SANTOS JR.: Um conflito diplomático entre Argentina e Portugal em torno dos brasileiros asilados em 1894: um exercício da história cruzada, *Dimensões*, vol. 35. (2015. júl.), 156.

871 SANTOS JR i.m. *passim*

872 A tengerésztiszt néhány évvel később a luzo-brazilizmus jegyében lapot alapított, főleg az anyaországtól távol élő portugálok tájékoztatására. A *Brasil–Portugal* című újságnak 1899-1914 között 374 száma jelent meg, kéthetente.

873 HEINSFELD i.m. 4.

874 Paraty grófja, Miguel Aleixo António do Carmo de Noronha (1850–1932) portugál arisztokrata, jogász, politikus. A köztársaság kikiáltása után visszavonult a diplomáciai pályától. A luzo-brazil diplomáciai konfliktusról szóló könyve: Conde de PARATY: *Portugal*

Janeiró-i portugál képviseletet.) További lépései nemzetközi bonyodalmakat okoztak nemcsak Brazíliával, de Argentínával és Uruguayjal is.

A brazil-portugál diplomáciai válság és a feloldása

Március elején a lisszaboni külügy és a brazil *Itamaraty* jegyzékekben, táviratokban vitatkozott egymással Saldanha da Gama és társai státusáról, további sorsáról, közben a portugálok angol, német, francia, olasz és spanyol támogatásban reménykedtek. A Mindelo és az Afonso de Albuquerque azonban a brazil menekültekkel olyan túlterhelt lett, hogy a fedélzetükön kialakult helyzet és a veszteglés egyre tarthatatlanabbá vált. Ugyanakkor az Atlanti-óceánon való átkelést ilyen körülmények között nem lehetett vállalni. Augusto de Castilho kapitány úgy döntött, hogy a tárgyalások lezárulásáig, illetve az óceáni átkelés előkészítésének idejére a brazilokat semleges területre, az argentin főváros partjaihoz szállítja.[875] A két hajó március 18-án ki is futott a riói öbölből, a brazilok nem akadályozták őket. 25-én és 26-án érkeztek a La Plata torkolatába. A Buenos Aires-i hatóságok azonban nem engedték partra szállni a veszélyes utasokat. Nem politikai, hanem egészségügyi okokból. Rio de Janeirót ugyanis időről időre sárgalázjárvány sújtotta. Így az onnan érkező hajókat szokás szerint fertőtlenítették, utasaiknak pedig 14 napot a Martín García szigeten (*Isla Martín García*) lévő karanténban kellett várakozniuk, mielőtt érintkezésbe lépnek a főváros lakóival. Az argentin gyakorlat nem volt egyedülálló a korszakban (1870-1920 között működött a Martín García szigeti karantén). A forgalmas nemzetközi kikötővárosokban hasonló eljárással próbálták megakadályozni a járványos betegségek terjedését. Elkülönítő állomás, úgynevezett *lazarett* működött például a Guanabara-öböl Nagyszigetén (*Ilha Grande*)[876] és Montevideónál, a *Isla de Flores* nevű szigeten is.

Míg a portugál diplomácia, üzletemberek segítségét is igénybe véve, mentesítő hajó felszereléséről gondoskodott, a Mindelo-nak és az Afonso de Albuquerque-nek szenet és élelmet kellett felvennie. A menekült brazil tengerészek ezt az alkalmat használták ki arra, hogy április 8-9-én az argentin felségjelzésű ellátó hajókra átszökve partra jussanak. Ez 110 embernek sikerült, a további szökési kísérleteket azonban a portugál legénység megakadályozta.

---

e Brasil: conflito diplomático. Breves explicações do Conde de Paraty, Lisboa, M. Gomes Editor, 1895.

875 Az akció történetéről bővebben ld. HEINSFELD i.m., PARATY i.m. és SANTOS JR i.m.

876 BALOGH i.m. 95.

A kellemetlen incidensek az argentin hatóságok tudomására jutottak, és 1894 április-májusában zavart okoztak a Portugáliával való viszonyban. A helyzet rendezése érdekében a lisszaboni külügy bocsánatkérésre kényszerült. A hajókat ennek ellenére az argentinok felszólították, hogy vagy vessék alá magukat a fertőtlenítésnek és a karanténszabályoknak, vagy haladéktalanul álljanak tovább. Castilho kapitány ez utóbbi mellett döntött, és elindult az uruguayi partok felé.

Montevideóban már egy ideje élénk érdeklődés kísérte a két portugál hajó és a brazil utasaik sorsát. Az események a Buenos Aires-iekhez nagyon hasonlóan alakultak. A hatóságok Uruguayban is előírták a kéthetes karantént, anélkül partra szállásról itt sem lehetett szó. A sietve felszerelt Pedro III nevű mentesítő gőzhajó közben már készen állt az óceáni átkelésre, az átszállást és a rakodást azonban ismét a vízen kellett megoldani. Eközben újabb, több mint 200 brazil szökött meg, köztük maga Saldanha da Gama ellentengernagy is.[877] A többiekkel a Pedro III elindult a tengeri út körülbelül felénél lévő első megállóhely, az angol fennhatóság alatt álló atlanti-óceáni sziget, az Ascension Island felé. Innen a brazil utasokat az Angola fedélzetén utaztatták tovább Lisszabonba, hogy ott egy kaszárnyában, lényegében fogságban várják ki a döntést a sorsukról.

A brazil kormány az Argentínában és Uruguayban lezajlott incidensek után elvesztette a türelmét. Ugyanis Castilho kapitány nem tudta megakadályozni a szökéseket, és így nem tarthatta be azt a korábbi ígéretét, hogy a menekülőket csak portugál területen engedi partra szállni. Floriano Peixoto kormánya attól tartott, hogy azok, akik még dél-amerikai vizeken elhagyják a Mindelo-t és az Afonso de Albuquerque-t, visszaszöknek Brazíliába, és csatlakoznak a Rio Grande do Sul-i föderalista forradalomhoz. Annál is inkább, mivel kitudódott, hogy a montevideói tömeges szöktetési akciót a forradalommal rokonszenvező, Buenos Airesben élő, brazil üzletemberek segítették.[878] A brazil sajtóban a nacionalista hang felerősödött, a nemzeti szuverenitás sérelmének, prepotens európaiak beavatkozásának értékelve a portugálok által humanitárius segítségnek tekintett akciót. Közszájon forgó feltételezés volt, hogy az európai monarchiák képviselői tudatosan állnak egy restaurációs szándék mögé, mikor pártolják a lázadókat. A köztársasági kormány ugyanakkor nemzetközi szinten egyértelműen az USA támogatására számíthatott.[879]

---

877 SANTOS JR i.m. 169.

878 SANTOS JR i.m. 168.

879 A korabeli sajtó elemzését bővebben ld. HEINSFELD i.m. *passim*.

Mindez oda vezetett, hogy 1894. május 13-án Alexandre Cassiano do Nascimento[880] külügyminiszter bejelentette, a Rio de Janeiró-i kormány megszakítja a diplomáciai viszonyt Portugáliával. A brazilok hazarendelték Lisszabonból José P. Costa Mota követet, és Paraty gróf is elhagyta Rio de Janeirót.[881] A két ország között a továbbiakban a britek közvetítettek, és a kapcsolat helyreállítására csak a következő évben, 1895 márciusában kerül sor, már Prudente de Morais elnöksége idején (1894-98). Az új követek – portugál részről Tomás Ribeiro (1831-1901), brazil részről pedig Joaquim Francisco de Assis Brasil (1857-1938) – 1895 májusában nyújtották át megbízólevelüket Rio de Janeiróban, illetve Lisszabonban.[882] A brazilok egy tekintélyes intellektuelt, az író, újságíró és tapasztalt diplomata Assis Brasilt küldték Portugáliába, akit ott nagy szeretettel fogadtak. Díszelőadásokat és banketteket rendeztek a tiszteletére. Ezzel nemcsak azt fejezték ki, hogy Portugália mindig megkülönböztetett figyelemmel és udvariassággal veszi körül az amerikai testvérország képviselőit, hanem azt is, hogy mennyire fontos számára a rendezett viszony Brazíliával. (A partnerek a diplomáciai kapcsolatot egyébként 1914 márciusától nagykövetti szintre emelték.)[883]

A lázadás idején a brazil fővárosban a kormány politikáját támogatók, illetve általában a nacionalisták körében a portugálellenes érzelmek magasra csaptak. Elterjedt a hír, hogy a portugál kolónia pénzeli a lázadást, főként monarchista színezete miatt.[884] Alapot adott erre, hogy a brazíliai portugálok között valóban erős volt a royalisták tábora. A leghevesebb anti-luzitanisták, legtöbbjük a jakobinusok közé tartozott, meg voltak győződve a portugálok rosszhiszeműségéről. Brazíliában – állapítja meg Adelar Heinsfeld – a kapcsolatok megszakítása többet jelentett ekkor egy egyszerű, országok közötti diplomáciai viszálynál. Szimbolikus kifejezője volt a régivel való szakításnak és valami új melletti elkötelezettségnek. Míg Portugália a monarchia emlékét idézte, a fiatal brazil köztársaság inkább az Egyesült Államokkal azonosult, így a korábbi, európai referenciákkal szemben az 1894-es szakítás az új, az amerikanizmus felé forduló politika irányjelzője lett.[885] A jakobinus tábor és örö-

---

[880] Nascimento (1856-1912) brazil politikus. 1893-94-ben külügyminiszter, 1894 folyamán pedig pénzügy és igazságügy miniszter is.

[881] C. D. de CARVALHO i.m. 179.

[882] CERVO – MAGALHÃES i.m. 203.

[883] Paula Marques dos SANTOS: As Relações Portugal-Brasil na primeira metade do século XX (1910-1945), *Repositório Científico do Instituto Politécnico de Viseu*, http://repositorio.ipv.pt/bitstream/10400.19/826/1/PAULA%20SANTOS.pdf (letöltés 2018. április 18.) 5.

[884] HEINSFELD i.m. 3. és GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 146.

[885] HEINSFELD i.m. 9.

kösei a későbbiekben pedig nemcsak a *talassa*-val álltak szemben élesen, de a luzo-brazil testvériség gondolatával és annak képviselőivel is.

Mindamellett az az ötlet, hogy a két ország politikai üldözöttjei egymásnál keressenek menedéket, a későbbiek során is fel-felbukkant. Leghíresebb eset a XX. század közepén talán Humberto Delgado (1906-1965) portugál tábornoké, akinek jó oka volt feltételezni, hogy hazájában börtönbe fog kerülni, miután a salazari diktatúra idején nagy támogatói kört mozgósítva elindult a hivatalos jelölttel szemben az 1958-as elnökválasztáson. 1959 elején a lisszaboni brazil nagykövetségen keresett politikai menedéket, és ezzel a lépésével diplomáciai válságot indított el a két ország között, ami csak azzal oldódott meg, hogy Delgado elhagyta a követség épületét, és brazíliai emigrációba indult.[886]

Az, hogy a brazil-portugál diplomáciai kapcsolatok rendben legyenek – az esetleges súrlódások ellenére – mindig is preferencia volt mindkét ország külpolitikája számára, bár ebben az értelemben ugyancsak kiegyensúlyozatlanság mutatkozott az amerikai fél javára. Míg Lisszabonnak a nemzetközi politikai színtéren, főként gyarmatpolitikája érvényesítéséhez, rendkívül fontos volt Rio de Janeiro támogatása, addig Brazília kevésbé volt ráutalva a portugálokra. Ennek ellenére a luzo-brazil eszmeiség mégis a külpolitikát alakító szempont maradt évtizedeken keresztül, nemcsak az Ibériai-félszigeten, de az óceán túlsó partján is. Ahogy az 1969-ben kinevezett brazil külügyminiszter, Mário Gibson Barbosa (1918-2007) fogalmaz visszaemlékezéseiben, egybegyűjtve a luzo-brazil testvériség alapjául szolgáló, lényegében az 1910-es évek óta változatlan elemeket:

> Brazília helyzete mindig is sajátos volt; hagyományosan különleges kapcsolatokat ápoltunk – és nyilvánvaló okoknál fogva továbbra is ápolnunk kell – Portugáliával mint nemzetiségünk anyaméhével, tőle ered nyelvünk, kultúránk alapjai, országunk egységes területi keretei, valamint a bevándorlók egymást követő generációin keresztül a családi kötelékeink.[887]

---

[886] CERVO – MAGALHÃES i.m. 224-227.

[887] „A situação do Brasil era única; tradicionalmente mantínhamos – e deveríamos continuar a manter, por motivos óbvios – ralações especiais com Portugal, célula-mater da nossa nacionalidade, de quem herdámos a língua, a cultúra básica, a união territorial, os laços familiares através de sucessivas gerações de imigrantes […]" Idézi CERVO – MAGALHÃES i.m. 238-239.

V.4.5.
A kétoldalú kapcsolatok csúcspontja

(Portugál államfői látogatás Brazíliában; Tárgyalások egy luzo-brazil megállapodási csomagról)

1922-ben, a brazil függetlenség centenáriumán (*Centenário da Independência do Brasil*) szerencsésebben alakultak a dolgok, mint majdnem másfél évtizeddel korábban, a kútba esett királyi látogatás esetében. A portugál államfő (bár nem uralkodó, hanem köztársasági elnök) brazíliai utazása immáron megvalósulhatott, illeszkedve abba a rendezvénysorozatba, mely 1922 szeptembere és 1923 áprilisa között zajlott a dél-amerikai országban, Rio de Janeiro súlyponttal. Az ünnepségek és kiemelten a látogatáshoz kötődő luzo-brazil protokolláris események hivatottak voltak jelképezni a két ország végleges megbékélését[888] amellett, hogy néhány konkrét kérdésben sikerült politikai megállapodásra is jutni.[889]

Az elnöki látogatásnak szenzációszámba menő előkészítését a centenáriumi év egy korábbi luzo-brazil eseménye jelentette. Ez egy portugál tisztek által végrehajtott műszaki bravúr volt: az Atlanti-óceán déli medencéjének első átrepülése.[890] A pilóta, Artur de Sacadura Freire Cabral (1881–1924) és a navigátor, Carlos V. Gago Coutinho (1869–1959) expedíciója 1922. március 30-án indult Lisszabonból, és több állomás érintésével, június 17-én ért a célállomásra, Rio de Janeiróba. Hidroplánjaik (a Lusitânia, a Pátria és végül a Santa Cruz) fedélzetén 8383 km-t tettek meg. 62 óra és 26 perc repülési idő után landoltak a brazil fővárosban. Az egyedülálló teljesítmény szimbolikus összeköttetést teremtett Lisszabon és Rio de Janeiro között (ahol a rendszeres hajóforgalom hiányzott!), légi úton ismételve meg Pedro Álvares Cabral századokkal korábbi tengeri útját.

Portugál államfői látogatás Brazíliában

António José de Almeida (1866-1929), a Portugál Köztársaság elnöke (1919-23) – az egyetlen, aki kitöltötte mandátumát az I. Portugál Köztársaság időszaká-

[888] Mindkét ország történészei hangsúlyozták e megbékélés tényét, pl. CALÓGERAS i.m. 353., vagy Vitorino NEMÉSIO: *Jornal do Observador*, Editorial Verbo, Lisboa, 1974, 314.

[889] A látogatás eredményeiről ld. CERVO – MAGALHÃES i.m. 203-204.

[890] A téma irodalmából ld. Rui Miguel da Costa Pinto doktori dolgozatát: *Gago Coutinho (1869-1959), geógrafo e historiador: uma biografia científica*, PhD dolgozat, Lisboa, Universidade de Lisboa, 2012.

ban – szintén a brazil függetlenség centenáriuma alkalmából kapott meghívást a tengerentúli testvérországba. Tekintve, hogy hajójárat nem volt a két főváros között, és a portugál kormány sem rendelkezett megfelelő járművel, az elnöki küldöttség csak bérelt hajóval utazhatott.[891] Rio de Janeiróban 1922 szeptemberében, komoly előkészületek és nagy várakozások után, ünnepélyes keretek között fogadták a delegációt, az államfő, a kongresszus és a Brazíliában élő portugálok egyaránt. Nem maradt el a katonai tiszteletadás, és az utcák megteltek lelkes érdeklődőkkel.[892]

Nyilvános beszédeiben Almeida valódi, jól kidolgozott luzo-brazil programot vázolt. A portugálok – mondta – nem tudták folytatni történelmi művüket az 1820-as évtized kezdete után, azonban magukban a brazilokban e mű méltó továbbvivőire találtak. Olyanokra, akik „[…] befogadják honfitársainkat, ápolják hagyományainkat, fenntartják fajtánk erejét, és ami még ennél is több, életben tartják nyelvünket […].”[893] Az elnök úgy fogalmazott, Portugália szívét hozta el, hogy megerősítse a kötelékeket a „Két Haza” (*Duas Pátrias*) között. Almeida ezzel formába öntötte a századelő óta körvonalazódó koncepciót Portugália és Brazília testvéri viszonyáról. A portugál elnök közös, valódi luzo-brazil ünnepnek nevezte a függetlenség 100. évfordulóját, a luzitán faj ünnepéről (*„festa da raça”*) beszélt. „Brazília és Portugália testvérországok – mondta –, bár már külön élnek, történetük száz év előtt még közös volt, jövőjük sok ponton különbözik, de éppen olyan sokban azonos is. A brazilok saját hazájuknak érzik Portugáliát. A portugálok széles munkástömegei pedig Brazíliát olyannak tartják, mint a hazai földet.”[894]

Almeida célirányos beszédei tükrében a brazil elnök, Epitácio Pessoa válaszai improvizáltnak tűnnek. Szövegük ugyan nem maradt fenn, de reprodukálhatók a sajtótudósításokból. A brazil elnök mondandójának azonban szintén az volt a lényege, hogy portugálok és brazilok egy nagy családot alkotnak, akiket egyesít a közös érdek, ugyanazok a gondolatok inspirálják őket, és együtt sírnak, együtt nevetnek.[895]

---

[891] Vö. WHEELER (1978) i.m. 195-196.

[892] Az elnöki látogatás részletei, programja MENDES – MIRANDA i.m. 182-183

[893] “[...] a hospitalidade para os nossos compatriotas, a manutenção das nossas tradições, a continuidade do poder da nossa raça e, mais do que isso, essa língua admirável que falamos [...]” A beszédet idézi MENDES – MIRANDA i.m. 183.

[894] „Brasil e Portugal são duas Pátrias irmãs, cada uma vivendo em sua casa, tendo um passado até há cem anos comum e um futuro, em muitos pontos diverso, mas em tantos outros equivalente. Os brasileiros sentem-se em Portugal como na sua Pátria. Os portugueses, em vastos núcleos de trabalhadores, sentem-se no Brasil como na sua própria terra.” U.o. 183.

[895] MENDES – MIRANDA i.m. 185.

Tárgyalások egy luzo-brazil megállapodási csomagról

Míg a portugál köztársasági elnök látogatásának nyilvános részét a testvériességről szóló beszédek határozták meg (remek anyagot és megelégedettséget szolgáltathatott volna az esemény az *Atlântida*-nak, ha a folyóirat nem szűnt volna már meg ekkorra, 1920 elején), a háttérben folytatott tárgyalásokat a kettős állampolgárság, a portugál bevándorlók bizonytalan státuszának megoldatlan kérdései dominálták. Almeida nem véletlenül beszélt „két hazáról", ezzel támasztotta alá a portugál fél álláspontját a brazillal szemben, mely azt preferálta, hogy az emigránsok kötelezzék el magukat a kizárólagos brazil állampolgárság mellett. Míg a portugálok, az I. világháború tapasztalatai alapján, még inkább ragaszkodtak ahhoz, hogy kivándorolt állampolgáraik státusa ne változzon, vagy a kettős állampolgárok kapjanak felmentést a brazil katonai szolgálat alól.[896] A több évtizedes probléma 1921-22-ben minden korábbinál közelebb került a megoldáshoz, a vonatkozó megszövegezett megállapodást végül a brazil törvényhozás mégsem fogadta el.

A tárgyalásokon felvetődtek a gazdasági és kereskedelmi együttműködés lehetőségei is. Például egy Lisszabonban vagy környékén létesítendő szabadkikötői, vámmentes kikötői övezet létesítése, kifejezetten a brazil áruk részére. A fejlesztés megvalósításába nemcsak portugál és brazil, de spanyol tőke bevonását is tervezték. Ezenkívül tárgyaltak még egy közös beruházásról, amely tartósító- és fagyasztóüzem felállítását célozta. A portugál fél szerette volna elérni a braziloknál, hogy termékei importvám-kedvezményt kapjanak. Mindezeket a kérdéseket az *Atlântida* fennállása során, éveken át tematizálta mint bizonyos politikai döntéseket előkészítő szellemi műhely és a luzo-brazil közeledést szolgáló nyilvános platform, mely fórumot biztosít az elit körében zajló társadalmi vitákhoz. (Vö. 489-es jegyzet.) Már 1919-ben szorgalmazta egy portugál tárgyalódelegáció Brazíliába küldését.[897] Ahogy azokat a részkérdéseket is érintette, melyekről végül 1922-ben megállapodás született. Mellékesebb problémaként vetődött fel, és közel került a megállapodás a következő ügyekben: a konzuli tevékenység szabályozása, a postai díjszabás és a vámtarifák meghatározása, valamint a különféle szerzői jogok (a könyvpiaci, mozis és képzőművészeti) kérdéséhez kapcsolódva az együttműködés lehetősége a könyvtári szolgáltatások terén.[898] A kulturális és művészeti együttműködés

---

[896] MENDES – MIRANDA i.m. 189.

[897] R.F.: A missão económica ao Brasil (Gazdasági misszió Brazíliába), *Atlântida*, no. 37. (1919. h.n.), 116-118.

[898] A tárgyaláson felmerülő kérdésekről ld. MENDES – MIRANDA i.m. 187-188.

élénkítése főként a dél-brazíliai olasz bevándorlók által kifejtett, egyre erősebb befolyás miatt került terítékre. Vele szemben a portugálok továbbra is biztosítani kívánták a luzitán tradíció monopóliumát a dél-amerikai testvérországban az irodalom és más művészeti alkotások terjesztése révén. (Nem csak J. de Barrosnak volt meggyőződése, hogy „a művészek és az írók az élet hírnökei. Ahhoz, hogy elmúlt korok civilizációinak értékei elérjenek minket, csak az szükséges, hogy ők valami szépet alkossanak […].”[899])

1922-ben az A. J. de Almeida tíznapos látogatásához kapcsolódó tárgyalásokon végül a már említett témakörökben (a kötelező katonai szolgálat és a kettős állampolgárság, a kivándorlás és munkavállalás, valamint a szerzői jogok kérdésében) sikerült a diplomatáknak megszövegezniük és aláírniuk az egyezményeket az *Itamaraty*-ban, de brazil részről ez nem volt unikális, hiszen Rio de Janeiro más európai országokkal (pl. Nagy-Britanniával) is szándékozott vagy ekkorra már alá is írt hasonló egyezményeket.[900] Ilyen módon a portugálok nem jutottak különösebb előnyökhöz, és a dél-amerikai „testvérország” nem mutatott kivételes elbánást irányukban. Ráadásul végül, hosszú hónapok után is csak az egyik egyezményt fogadta el a kongresszus és írta alá a brazil elnök. 1924 márciusáig kellett várni a szerzői jogi egyezmény ratifikálására és hatályba lépésére. Azonban 1923 második felében a riói portugál követségről azt jelentették Lisszabonba, hogy a hadsereg, a parlamenti képviselők jelentős része, sőt maga az új külügyminiszter, Félix Pacheco (1879-1935) sem elégedett a többi aláírt egyezménnyel. Különösképpen az állampolgárságra vonatkozónak azzal a kitételével, hogy a Brazíliában letelepedett férfiak más ország (Portugália) hadseregében katonai szolgálatot teljesíthetnek.[901] Így a portugálok számára legfontosabb kérdésekben (a migrációra, a munkavállalásra és az állampolgárságra vonatkozóan) megfelelő kongresszusi támogatás hiányában végül nem született törvény Brazíliában.

---

[899] „É que os artistas e escritores são os mensageiros da vida. Para que as civilizações do Passado chegassem até nós só foi preciso que criassem um pouco de beleza […].” Az idézet 1918 februárjában hangzott el, mikor a lisszaboni brazil kolónia bankettet rendezett J. de Barros, a portugál-brazil barátság elhivatott előmozdítója tiszteletére. Beszédét közli az *Atlântida,* no. 28. (1918. február 15.), 514-517.

[900] Vö. MENDES – MIRANDA i.m. 173.

[901] Vö. MENDES – MIRANDA i.m. 195. Az előző külügyminiszter, José Manuel Azevedo Marques (1865-1943), aki 1919 júliusa és 1922 novembere között vezette a tárcát, inkább hajlott a megállapodásra. Az újságok a portugál elnök látogatása előtti évben címlapjukon hozták, hogy a külügyminiszter mérlegeli a nemzetközi ajánlások elfogadását a kettős állampolgárság kérdésében. Vö. *A Noite,* no. 3427. (1921. június 24.), 1.

V.5.
Luzo-brazil fegyvertársak a németellenes szövetség perifériáján: Brazília I. világháborús szerepvállalása

A hadászati eseményeket vagy a nemzetközi politika alakulását tekintve Brazília háborús részvétele – főként az európai hadviselőkkel összehasonlítva – rövid és jelentéktelen epizódnak tűnhet. Azonban fontos megjegyezni, hogy bár több, az USA külpolitikájához szorosabban igazodó állam (Bolívia, Kuba, Ecuador, Guatemala, Haiti, Honduras, Nicaragua, Panama, Peru és Uruguay) a maga módján támogatta az antanthatalmakat, Latin-Amerikában a Rio de Janeiró-i kormány volt az egyetlen, mely már 1914-ben hivatalosan is tiltakozott Belgium megtámadása ellen, és néhány év múlva, korábbi semlegességét feladva, tényleges katonai erő küldésével kapcsolódott be az I. világháborúba. A németeknek szóló hadüzenettel a latin-amerikai országok közül Kuba megelőzte ugyan,[902] de más országok (Mexikó, Venezuela, Kolumbia, Chile és Argentína) sosem jutottak el eddig a lépésig, és végig semlegesek maradtak a nemzetközi konfliktusban.

V.5.1.
A brazil semlegesség feladása és a hadba lépés

(Casus belli)

A háború kezdetén Hermes da Fonseca brazil elnök több rendeletet bocsátott ki a semlegesség jegyében. 1914. augusztus-szeptember folyamán három dekrétummal is tiltotta,[903] hogy hadihajók kössenek ki és legénységet toborozzanak külországi harcokhoz; tiltotta továbbá hajók felfegyverzését, a hadianyag-exportot és a hadviselőket segítő állomások felállítását, beleértve a rádió- vagy

[902] A karibi ország 1917. április első napjaiban Németországnak, decemberben az Osztrák-Magyar Monarchiának üzent hadat. Szerepvállalását Brazíliában is ismertették a sajtóban. Ld. pl. Xavier de Carvalho: Carta de Paris, *O Paiz*, no. 12504. (1919. január 4.), 7-8.

[903] Az 1914. augusztus 4-i 11.037 sz., az augusztus 24-i 11.093 sz. és a szeptember 9-i 11.141 sz. dekrétummal. A rendeletek szövegét ld. *Collecção das Leis da República dos Estados Unidos do Brasil de 1914*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1916. II. köt. 275-279., 478-479., 561-562.

távíróadókat is. A brazilok semleges pozícióját aztán 1917 áprilisában ismét megerősítették, már Wenceslau Brás elnöksége (1914-18) idején.[904]

A közvélemény és a sajtó ugyanakkor élénken követte a nemzetközi és hadieseményeket. Kialakult a békepártiak tábora éppen úgy, mint a háborúra való felkészülést, a tevőleges bekapcsolódást szorgalmazóké. Magalhães Júnior megjegyzi, hogy az 1914-es háború idején igen nehéz dolog lett volna Brazíliában teljesen semleges értelmiségit találni.[905] A brazil elit franciás műveltsége, frankofil beállítottsága sokban magyarázza, hogy erősebb volt az antantszimpátia.[906] De óvatosságra intett az országban élő nagy számú és óhazájához általában erős patriotizmussal kötődő német bevándorlók kényes helyzete. A brazil elit egy része aggodalommal figyelte a déli területeket, ahol a zárt német közösségek viselkedése kiszámíthatatlannak tűnt az expanzív propagandával szemben. A luzo-brazil kontextusban gondolkodók számára ráadásul ez a tapasztalat azt a fenyegetettségérzést idézte fel, amit a portugálok éltek át gyarmati területeiket védve, miután 1914 augusztusában az afrikai hadszíntéren megindult ellenük a német támadás. (Erről és Portugália I. világháborús helyzetéről részletesebben ld. a VI.1.5. fejezet.)

A brazil szellemi életben egyébként a századforduló óta, elsősorban Sílvio Romero (1851-1914) nyomán, bizonyos tábora és irodalma alakult ki az úgynevezett „német veszély" problémának,[907] amit a pángermán térfoglalással kapcsolatos népi hiedelmek és egyes külföldi, főként francia szerzők műveinek hatása is táplált. Romero és mások kívánatosnak tartották a neolatin bevándorlást a germán telepesek dél-brazíliai kolonizációjának visszaszorítására, akikkel kapcsolatban amúgy is a mielőbbi asszimilációt sürgették. (Ez a szemlélet a luzo-brazil közeledés híveitől sem volt idegen.) Az I. világháború körülményei között ismét előtérbe kerültek a németektől való félelmek, ahogy azt például Raimundo Bandeira (1855-1921) vagy Raul Darcanchy (?-?) 1910-es

---

[904] Az 1917. április 25-i 12.458 sz. dekrétum, szövegét ld. *Collecção das Leis da República dos Estados Unidos do Brasil de 1917*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1918. II. köt. 431.

[905] MAGALHÃES JÚNIOR i.m. 283.

[906] Rui Barbosa volt talán az egyik legelkötelezettebb antantpárti, ahogy az maradt haláláig az egyik legnagyobb brazil irodalomtörténész, José Veríssimo (1857-1916), vagy az ismert közéleti személyiség és sokoldalú szerző, a luzo-brazil értelmiségi, José Joaquim C. C. de Medeiros e Albuquerque (1867-1934) is.

[907] *O alemanismo no sul do Brasil* (A németpártiság Brazília déli részén, 1906) Romero 1902-es szövegét idézi Livia Claro PIRES: O arco do passado, a flecha do futuro: a Primeira Guerra Mundial e as relações luso-brasileiras na Revista Atlântida (1915-1920), *Revista História* (Rio de Janeiro), vol. 1. no. 1. (2012), 331. http://www.revistahistoria.com.br/ (letöltés: 2017. január 3.)

évek közepén született írásai is tükrözik.[908] Ugyanakkor majd a háborús szövetségben való brazil részvétel a dél-amerikai országban is népszerűvé tette a neolatin országok összefogását erősítő törekvéseket. Graça Aranha mint ennek a közösségnek a híve (aki 1919-ben az antant melletti propagandáért és a francia-brazil közeledés elősegítéséért megkapta a francia becsületrendet és a portugál Krisztus-rendet),[909] nemcsak regényíróként (*Canaã*) foglalkozott a német bevándorlókkal, de publicistaként és közéleti emberként is szerepet vállalt a német terjeszkedési szándék vélt vagy valós veszélyeinek megmutatásában. Még a háborút követően is tartott előadásokat hasonló szellemben,[910] és maga írt előszót André Chéradame (1871-1948) *Le plan pangermaniste démasqué*-jének portugál nyelvű, riói kiadásához. A kötet *O plano pangermanista desmascarado* (A leleplezett pángermán terv) címmel jelent meg 1917-ben a Rio de Janeiró-i Garnier kiadásában.[911]

Azonban nemcsak a németektől való félelem, de az erős szimpátia is jelen volt Brazíliában, és már a háború kezdetén kiformálódott egy németbarát csoport.[912] Ennek egyik prominense maga a külügyminiszter, Lauro Müller volt,[913] aki nagy szerepet játszott abban, hogy a riói kormány sokáig nem adta fel semlegességét. 1917 áprilisa előtt sikeresen védte ki még az olyan erős impulzusok hatását is, mint a császári jóváhagyás a korlátlan tengeralattjáró-háború megindítására, vagy Zimmermann német külügyminiszter 1917. március elején nyilvánosságra került terve arról, hogy hogyan vonná be Mexikót a háborúba (Zimmermann-távirat). Müllernek néhány hónapig még annak a nyomásnak is sikerült ellenállnia, amit az okozott, hogy az USA már február 3-án megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Berlinnel.[914]

---

[908] Az előbbi könyve 1914-ben jelent meg *O perigo prussiano no Brasil* (Porosz veszély Brazíliában), utóbbié 1915-ben, *O pan-germanismo no sul do Brasil* (A pángermanizmus Dél-Brazíliában) címmel.

[909] Um banquete em honra do Sr. Graça Aranha, *O Paiz*, no. 12527. (1919. január 27.), 1.

[910] Vö. Portugal e Brasil, *O Paiz*, no. 12576. (1919. március 17.), 6.

[911] Az előszó címe *Brasil e pangermanismo*, vö. GUIMARÃES: Redemoinhos … (2011) i.m. 140.

[912] Ide tartozott például Oliveira Lima, vagy a *Correio de Manha* tulajdonosa, Edmundo Bittencourt.

[913] Külügyminisztersége 1912. február és 1917. május között. Arcképét az *Atlântida* is közölte, 13. számában (1916. november 15.) a 8. és 9. oldal közé fűzött lapon.

[914] A brazil hadba lépésre és a háborús részvételre vonatkozó további adatokat is vö. Adler Homero Fonseca de CASTRO: Poucos sem preparo e desarmados: o Brasil vai à Primeira Guerra. In: Luciano FIGUEIREDO (szerk.): *Guerras e Batalhas Brasileiras,* Rio de Janeiro, SABIN, 2009, I. köt., 68-73., illetve Hélio SILVA: *Entre a paz e a guerra, 1915-1919*. São Paulo, Editora Três, 1975., valamint Hélio SILVA – Maria Cecília Ribas CARNEIRO: *O Brasil e a 1ª Grande Guerra*, São Paulo, Editora Três, 1998.

Casus belli

Fordulópontot jelentett viszont egy 1917. áprilisi tragédia. A brazil kereskedelmi flotta egyik legnagyobb hajóját, a kávéval (vita tárgyát képezte, hogy ez hadianyagnak minősül-e vagy sem) megrakott Paranát[915] útban Le Havre kikötője felé, a francia partok közelében a németek elsüllyesztették. A legénység három tagja odaveszett. Az esetet a közvélemény felháborodása kísérte, és a riói kormány április 11-én megszakította a gazdasági kapcsolatokat és a diplomáciai viszonyt Berlinnel.[916] Azonban a hajókat fenyegető tengeralattjáró-támadások nem szűntek meg. 1917 májusában a németek a bretagne-i Brestnél elsüllyesztették a Tijuca-t. Ennek az lett a következménye, hogy a köztársasági elnök, Wenceslau Brás kezdeményezésére a Kongresszus döntött a brazil kikötőkben horgonyzó német hajók lefoglalásáról kártérítés címén, és ez a lépés a Rio de Janeiró-i kormány semlegességének végét jelentette. A német származású és a berlini politikával szimpatizáló külügyminiszter, Lauro Müller lemondott, a tárcát a továbbiakban, 1918 novemberéig Nilo Peçanha vezette.

A hadiesemények persze folytatódtak, az európai nyár és az ősz folyamán további brazil kereskedelmi hajókat ért támadás: elsüllyedt a Lapa nevű gőzös, a Maceió, az Acary és a Guayba. A *casus belli* végül a Macau pusztulása lett, melyet október 18-án támadtak meg, spanyol vizeken. A riói kormány október 27-én kinyilvánította, tudomásul veszi a hadiállapotot, amit a németek provokáltak ki Brazíliával szemben. (Bár korábban Ausztria-Magyarország és Törökország hajóinak lefoglalására is sor került a dél-amerikai ország kikötőiben, az Osztrák-Magyar Monarchiával csak majd' egy év múlva, 1918. szeptember 25-én lépett életbe a hadiállapot.) Wenceslau Brás a kongresszusi határozat indoklásakor egyértelművé tette, hogy a külpolitikai döntés elsődleges motivációja az amerikai kontinentális szolidaritás és testvériség eszméje. A brazil semlegesség feladásának lett a közvetlen következménye, hogy megkezdődött az európai hadszíntérre küldendő tengerészeti különítmény, a *Divisão Naval em Operações de Guerra* (DNOG)[917] felkészítése.

---

915 Az itt szereplő hajókról ld. *Navios Brasileiros*, www.naufragiosdobrasil.com.br/1guerranavbrasil.htm (letöltés: 2014. május 2.)

916 Vö. Harold W. Vazeille TEMPERLEY (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris, I-III. köt.*, London, Oxford University Press, 1920, III. köt, 1-9.

917 Erről részletesebben ld. João do Prado MAIA: *D.N.O.G. (Divisão Naval em Operações de Guerra), 1914–1918: uma página esquecida da história da Marinha Brasileira,* Rio de Janeiro, Ministério da Marinha, Serv. de Documentação, 1961.

V.5.2.
A spanyolnátha Brazíliában

1918-ban a déli félteke tavaszi hónapjaiban spanyolnátha-járvány söpört végig a brazíliai nagyvárosokon. Az első fertőzötteket szeptemberben regisztrálták. A legveszélyeztetettebbek a tengeri kikötők (pl. Recife, Salvador, Rio de Janeiro) lakosai voltak, de a háromnapos láz hamarosan elérte az ország belső vidékeit, novemberben már Amazóniában is jelentkezett. A hivatalosan elismert járványidőszakban, októbertől decemberig Rio de Janeiróban 600 ezer körüli (ld. 4. képmelléklet), São Paulóban pedig több mint 110 ezer megbetegedés történt. A fővárosban a regisztrált halálesetek száma valamivel több volt 12 ezernél, míg a kávékereskedelem központjában meghaladta az ötezret.[918] Az egészségügyi hatóságok eleinte nem vették komolyan a helyzetet. Abban bíztak, hogy az óceán meggátolja a járvány átterjedését Európából, és az első fertőzöttek megjelenésekor sem ismerték el, hogy komoly a veszély. Könnyű, szezonális betegségnek tulajdonították a tüneteket. Késlekedésük hátterében üzleti megfontolások is voltak, hiszen attól lehetett tartani, hogy ha a brazil kikötőket járványveszélyesnek nyilvánítják, az ideiglenesen az exportforgalom teljes leállását eredményezheti. Ebből a szempontból már amúgy is kritikus volt az 1917-es év, mivel az I. világháború viszonyai között a Németországba és az Osztrák-Magyar Monarchiába irányuló, korábban jelentős volumenű szállítások szinte lehetetlenné váltak, és ezzel nagyban csökkent a kikötői forgalom.[919] A kereskedelmi érdekek rövidlátó védelme és a bajok elkendőzése azonban nem tartóztathatta fel a járványt. Becslések szerint Brazília-szerte összesen mintegy 300 ezer halálos áldozatot követelt a spanyolnátha és szövődményei. Az első brazil betegek azonban hazájuk határain kívül fertőződtek meg, a világháborúba küldött haditengerészeti egységek, illetve az egészségügyi misszió tagjaiként.

---

[918] A São Paulóra vonatkozó pontos számadatokat közli Liane Maria BERTUCCI: Pesquisas e debates sobre a gripe durante a epidemia de 1918, *ANPUH – XXV SIMPÓSIO NACIONAL DE HISTÓRIA*, Fortaleza, 2009, 9. http://anpuh.org/anais/wp-content/uploads/mp/pdf/ANPUH.S25.0258.pdf (letöltés: 2014. május 2.) Eszerint São Paulóban 116 777 megbetegedés és 5331 haláleset történt.

[919] A korábban több millió fontra rúgó kereskedelmi forgalom ezekkel az országokkal a háborús években gyakorlatilag nullára esett vissza. Vö. *Repertório Estatístico do Brasil Quadros Retrospectivos,* no. 1., Rio de Janeiro, Serviço Gráfico de IBGE, 1941, 76.

V.5.3.
Brazília háborús szerepvállalása az antanthatalmak oldalán

(Belbiztonsági kérdések és a bevándorlók)

A brazilok a DNOG keretében, Pedro de Frontin (1867-1939) ellentengernagy vezérlete alatt nyolc hadihajót indítottak Európába 1918 májusában: két cirkálót, négy rombolót, egy ellátó- és egy tengeri vontatóhajót. Mire ezek az Atlanti-óceánt átszelve megérkeztek a Sierra Leone-i Freetownba, kitört a spanyolnátha-járvány, amelynek a legénység 156 tagja esett áldozatul. A betegség miatt veszteglő különítmény csak november 10-én érte el Gibraltárt, de akkor a háborúnak már gyakorlatilag vége volt. A hajókról egyetlenegyszer nyitottak tüzet, mikor német tengeralattjárónak véltek egy raj barna delfint (ez volt a „csata a delfinekkel", azaz a *batalha das toninhas*). A DNOG-t a versailles-i szerződés 1919. június 28-i aláírása után nem sokkal, augusztus 25-én oszlatták fel.[920]

Egy brazil orvosi misszió is útnak indult 1918 augusztusában Franciaországba, Dr. Nabuco Gouveia (1864-1953) vezetésével, kórházi felszereléssel és segédszemélyzettel. Ugyanakkor a brazil légierő fejlesztésére 8 francia repülőgép-szakember és 33 gép érkezett, tisztek egy csoportját pedig olaszországi kiképzésre küldték.

A világháború ideje alatt a szembenálló európai hatalmak saját lakosságuk és hadseregük ellátására egyre nagyobb mértékben igényelték a nyersanyagokat a fegyveres konfliktuson kívül álló országoktól is. A kávé, a cukor, a gyapot, a bőr, a szárított hús vagy a kaucsuk exportjával kezdetben Brazília haszonélvezője volt a világpiaci konjunktúrának. Javítani tudott kereskedelmi mérlegén, és egyes esetekben többlet is mutatkozott. A kivitel fokozása ellenállhatatlan kísértést jelentett. Azonban ezért a későbbiekben a hazai piac nagy áldozatokra kényszerült. Az alapvető cikkek ára belföldön jelentősen emelkedett. Drága volt a kenyér, magasak a lakbérek. Az infláció sok egyszerű ember kisvállalkozását tette tönkre.[921] A brazil üzemek egyre inkább a háborús konjunktúrát szolgálták. A gazdaságot végül is összességében rendkívül megviselte az a szövetségesi erőfeszítés, amelyet dr. Gastão da Cunha, lisszaboni követ

---

[920] Brazília I. világháborús szerepvállalásáról részletesebben ld. pl. Francisco Luiz Teixeira VINHOSA: *O Brasil e a Primeira Guerra Mundial: a diplomacia brasileira e as grandes potências*, Rio de Janeiro, Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, 1990.

[921] CASTELLUCCI (2005) i.m. 134.

röviddel a háború után, az *Atlântida*-ban, egy 1919-es interjúban, nem kis büszkeséggel így értékelt:

> A katonai együttműködés kiegészült azzal, hogy az antantszövetségesek privilégiumot élveztek különböző mezőgazdasági és ipari termékeink felvásárlására; rendelkezésükre álltak gazdag ásványkincsforrásaink, hosszú tengerpartunk kiépített és biztonságos kikötői, melyek menedékként és bázisul szolgáltak hajóiknak; számíthattak 100 óceánjáró és számos, a part menti közlekedésben használatos hajóból álló, kiváló kereskedelmi flottánk együttműködésére is.[922]

Belbiztonsági kérdések és a bevándorlók

A háborúval összefüggésben 1917 novemberében a brazil föderáció egyes területein a köztársaság kormánya szükségállapotot vezetett be: a Rio de Janeiró-i szövetségi kerületben és São Paulóban mint a politikai nyugtalanság, főként a munkásmozgalom nagyvárosi fészkeiben; valamint Paraná, Santa Catarina és Rio Grande do Sul államban, mivel ott élt a legtöbb német bevándorló.

A kongresszus szinte minden tagja támogatta ezt a döntést, azonban Maurício de Lacerda, Rio de Janeiró-i képviselő tiltakozott, mondván, az intézkedések valójában nem az ország ellenségei vagy a hazaárulók ellen irányulnak, hanem a kormány csupán ürügyet keres arra, hogy a társadalmi mozgalmakat megtörje, és vezetőit elhallgattassa. Kétségtelen, hogy az ország gazdasági életében az 1910-13-as válsággal kezdődő tendenciákat csak tovább erősítették a háború hatásai, és az életkörülmények romlásával a szakszervezetek és más érdekvédők aktivizálódtak. A szükségállapot bevezetésekor a dél-brazil ipari tengely már túl volt története legnagyobb általános sztrájkján.

Az I. világháború fordulatai Brazília határait vagy területét nem fenyegették közvetlen módon. Azonban mivel a sok európai kivándorlót kibocsátó országok érintettek voltak a konfliktusban, az emigráns közösségeik aktivitása fokozódott a háború éveiben: ez a jótékonysági akciók szervezésétől az utcai összecsapásokig széles spektrumot ölelt fel. (A kolóniák közvéleménye mindig érzékeny volt az otthoniak, tehát Európa sorsára.) A németek titkos rádióadót üzemeltettek, megszegve ezzel a brazil semlegességre vonatkozó törvényeket.

---

[922] A Dr. Gastão da Cunha-val készült interjú címe O Brasil e os Aliados (Brazília és a szövetségesek), *Atlântida*, no. 33-34. (1919. h.n.), 867-868.

Előfordult, bár a kormány neutrális pozíciójának szellemében szintén tilos lett volna, a háborús kötvényjegyzés, valamint a toborzás, és az sem volt ritka eset, hogy fiatal férfiak visszatértek harcolni Európába. Az asszonyok[923] búcsút, jótékonysági vásárokat, gálaesteket szerveztek, hogy az óhaza számára gyűjtsenek. Ebben különösen a São Pauló-i olasz[924] és a Rio de Janeiró-i portugál kolónia jeleskedett.

A brazíliai portugálok közösségének gazdag lapkínálata hazafias szellemű képesújsággal bővült 1916 májusától, *Portugal na Guerra*[925] (Portugália a háborúban) címmel. Az orgánum indulásakor a portugál katonák még nem vettek részt az európai háborúban, azonban csapataik harcban álltak a németekkel az afrikai frontokon, és a tényleges hadiállapot bejelentésére is sor került Lisszabon részéről 1916 márciusában, miután a portugál köztársaság kormánya – régi szövetségese, Anglia sürgetésére – kikötőiben horgonyzó német hajókat foglalt le. A *Portugal na Guerra* ekkoriban brazíliai olvasóinak azt elemezte, hogy a kis ibériai ország mivel tudná leginkább segíteni angol szövetségesét a harcokban, miért szükséges, hogy bekapcsolódjon a nemzetközi konfliktusba. A lap bemutatta a mozgósítást kísérő örömmámort, és képeket közölt a Lisszabon utcáit elborító, háborúpárti tömeggyűlésekről, katonai felvonulásokról. Beszámolt a brazíliai Pro-Pátria Bizottság (*Comissão Pro-Pátria*) működéséről, mely a Portugál Vöröskereszt számára szervezett gyűjtést a németekkel vívott harcok idején. A júliusi számban az egyik szerkesztő, Rui Pinheiro azt javasolta a lisszaboni kormánynak, hogy tegye lehetővé a háborús kölcsönjegyzést, amivel a brazíliai portugálok megválthatnák katonai szolgálatukat.[926] (Áthidalandó a két haza felé is fennálló hadkötelezettségüket.)

A háborús lelkesedéssel szemben azonban Brazíliában szinte kezdettől fogva demonstráltak a háború ellenzői is. Például 1915. március 26-án Rio de

---

[923] A jótékonykodásban mutatkozó egyre nagyobb női szerepvállalásról, illetve az államról és az egyházról leváló, privatizálódó karitativitásról ld. Frederico de Castro NEVES: Caridade e controle social na Primeira República (Fortaleza, 1915), *Estudos Históricos* (Rio de Janeiro), vol. 27. no. 53. (2014. január-június), 115-133. http://dx.doi.org/10.1590/S0103-21862014000100006 (letöltés 2020. augusztus 20.)

[924] Luigi BIONDI: A greve geral de 1917 em São Paulo e a imigração italiana: novas perspectivas, *Cadernos AEL*, (Campinas) vol. 15. no. 27. (2009), 280-282. http://segall.ifch.unicamp.br/publicacoes_ael/index.php/cadernos_ael/article/viewFile/158/165 (letöltés 2014. március 3.)

[925] A *Portugal na Guerra – Revista Patriótica Illustrada* című lapnak 1916 májusától decemberig 7 száma jelent meg, havonta tájékoztatva a portugál kolóniát az európai háború eseményeiről. Szerkesztői: dr. Custódio Martins és Rui Pinheiro.

[926] Rui Pinheiro: Os portugueses residentes no Brasil e o serviço militar, *Portugal na Guerra,* no 3. (1916. július), 2-3.

Janeiróban munkásgyűlést tartottak, ahol háborúellenes agitációs bizottságot (*Comissão Popular de Agitação contra a Guerra*) hoztak létre. A brazil anarchisták pedig 1915-ben nemzetközi békekongresszust (*Congresso Internacional da Paz*) hívtak össze Rio de Janeiróba.[927] Az 1916-os május 1-e is háborúellenes demonstrációvá vált, ötezer ember részvételével a São Pauló-i Szent Ferenc téren (Largo de São Francisco de Paula), az *„Abaixo a guerra, queremos a paz"* (Le a háborúval, békét akarunk!) jelmondat jegyében.[928] Ezek a tiltakozások, ahol a portugál bevándorló munkások mindig jelentős számban képviseltették magukat, a háború negatív hatásaira figyelmeztettek, leginkább az elszegényedés problémájára, ami alól végül a semlegességre törekvő Brazília sem tudta kivonni magát.

V.5.4.
Patrióta lelkesedés – a kötelező katonai szolgálat támogatása

(Költészet és közéletiség – Olavo Bilac; A Nemzetvédelmi Liga; Az Atlântida patrióta-aktivista szerzője)

Az I. világháború kitörésekor, 1914 júliusában Miguel Calmon, bahiai mérnök, ismert mezőgazdasági szakember és közéleti személyiség[929] éppen Európában, Svájcban tartózkodott. A fegyveres konfliktus első hónapjaiban felkereste a német offenzíva pusztítása által sújtott francia városokat, és keserű tapasztalatokkal tért haza 1915 közepén. Otthon aztán nyilvános előadásokat tartott az európai helyzetről és arról, hogy annak milyen következményei lehetnek Brazíliára nézve. Az önvédelem szükségességét hangoztatva csatlakozott Olavo Bilac kampányához, aki ismertségét és írói népszerűségét felhasználva a háború éveiben igyekezett a brazil fiatalokat a hazafiságra és annak gyakorlati megélésére, a katonai szolgálat teljesítésére biztatni.

---

927 E. RODRIGUES (2010) i.m. 5. és 58.

928 GIANNOTTI i.m. 108.

929 Nem más, mint Miguel Calmon Du Pin e Almeida, aki az V.3.2. fejezetben már szerepelt miniszterként. Képviselő a bahia-i republikánusok (*Partido Republicano da Bahia,* PRB*)* támogatásával, ebben a minőségében hevesen ellenzi a taubatéi egyezményt. 1906-09 között Afonso Pena elnök felkérésére az I. Brazil Köztársaság legfiatalabb minisztere, a gazdasági (*Ministério da Indústria, Viação e Obras Públicas*) tárcát vezeti, majd 1922-1926-ig Artur Bernardestől is hasonló megbízatást kap. Életrajzának itt közölt tényeit ld. Paulo Brandi összefoglalója, *CPDOC FGV – Fundação Getúlio Vargas* dokumentációs központ honlapja: http://cpdoc.fgv.br/sites/default/files/verbetes/primeira-republica/CALMON,%20Miguel.pdf (letöltés 2019. január 2.)

Költészet és közéletiség – Olvao Bilac

Korának költőfejedelme, a brazil parnasszizmus legkiemelkedőbb alakja. Az I. Brazil Köztársaság egyik szimbólumának, a Zászló Himnuszának (*Hino à Bandeira*) szövegírója.[930] 1865-ben született Rio de Janeiróban, Olavo Braz Martins dos Guimarães Bilac néven.[931] Édesapja katonaorvos volt, és a paraguayi háború veteránja, így fia lehetőséget kapott, hogy már 15 évesen orvosi tanulmányokat kezdjen a Rio de Janeiró-i orvosképzőben. Első versei is ennek lapjában, a *Gazeta Acadêmica*-ban jelentek meg, 1883-tól, és arra mutattak, hogy a fiatalembert már ekkor is valójában az irodalom érdekelte. Diplomát végül nem is szerzett. Később jogi tanulmányokba kezdett São Paulóban, s bár ezt a képzést sem fejezte be, a továbbiakban szorosan kötődött a jogi fakultás szellemi köréhez. Hivatásának a szépirodalmat és az újságírást választotta, számos lapnak dolgozott (pl. *Atlântida*, *Kozmos, Branco e Negro, Brasil-Portugal*, *A Imprensa, A Leitura*, *A Semana*, *Gazeta de Notícias*; alapítója volt pár rövid életű vállalkozásnak: *A Cigarra*, *O Meio, A Rua;* és párizsi tartózkodásai idején tudósította a *Cidade do Rio*-t) szerzőként, szerkesztőként, gyakran különböző álneveken. A sajtóban 1897 és 1908 között volt a legaktívabb. Írt a városi élet eseményeiről, a politikai botrányoktól, a közbiztonság és a köztisztaság problémáin át a női egyenjogúság kérdéseiig, foglalkoztatták a nemzetközi események és az egyház szerepe. Publicisztikájának jelentős részét szentelte az oktatás ügyeinek, és több mint két évtizedes hivatalnoki pályáján, amit Rio de Janeiro állam, illetve a Szövetségi Kerület szolgálatában töltött, 1898-tól nem sokkal halála előtti nyugdíjba vonulásáig, 1918-ig iskolai felügyelő (*inspector escolar*) volt. De nem adta fel bohém, művész életmódját. Igen intenzív társadalmi életet élt, kiterjedt baráti köréhez tartoztak a szellemi és a politikai elit tagjai.

Bilac 1888-ban jelentkezett első verseskötetével (*Poesias*), mely átütő sikert hozott a fiatal költő számára, és megalapozta haláláig töretlen népszerűségét. (Bár a modernizmus Brazíliában elementáris erejű stílusirányzata 1922 után

---

930 A zenét Francisco Braga (1868-1945) komponálta. A mű eredetileg a riói polgármester, Francisco Pereira Passos felkérésére született, és 1906 novemberében mutatták be. Egy ideig a főváros használta, majd ismert és népszerű lett föderális szinten is. A Zászló Himnusza, a Nemzeti Himnusszal (*Hino Nacional*), a Függetlenség Himnuszával (*Hino da Independência*) és a Köztársaság Kikiáltásának Himnuszával (*Hino da Proclamação da República*) együtt az egész ország szimbólumává vált. A Nemzeti Himnusz szerzője egyébként a már említett Medeiros e Albuquerque.

931 Életrajzi adatait v.ö. Massaud MOISÉS: *História da literatura brasileira – Vol II. Realismo e simbolismo*, átdolgozott kiadás, São Paulo, Cultrix, 2001, 174-178. Illetve akadémiai életrajza https://www.academia.org.br/academicos/olavo-bilac/biografia (letöltés 2020. október 2.)

egyszer és mindenkorra zárójelbe tette a parnasszisták esztétikáját.)[932] Tekintélyét jelzi, hogy a brazil irodalmi akadémia alapító tagjai között volt, ugyanakkor diplomáciai szerephez is jutott, megbízták például a Rio de Janeiróban rendezett 1906-os Pánamerikai Konferencia titkári teendőivel. A magyar közönségnek is ismerős lehet néhány Olavo Bilac-vers. Egy költeményét Rónai Pál már 1939-ben beválogatta brazil költőket bemutató antológiájába.[933] Majd más művei Timár György és Tótfalusi István fordításában, hazája irodalmát reprezentálva, bekerültek több tematikus válogatásba.[934]

Bár parnasszista költészete a *l'art pour l'art* művészetfilozófiai irányzatához kötötte, aktív közéleti szereplő volt, határozott véleményt formált társadalmi kérdésekben. Közismert republikánus és abolicionista felfogása, patriotizmusa, és az, hogy milyen nagyra tartotta az öntudatos, köztársasági állampolgári cselekvést (*civismo*). Ebből a beállítottságából adódott, hogy Floriano Peixoto elnök diktatórikus törekvéseinek első kritikusai, ellenfelei között volt. Az 1892-es politikai krízis, valamint a tengerészet 1893-as lázadása idején a sajtóban megfogalmazott markáns ellenzéki véleménye miatt politikai üldöztetésben volt része. Börtönbe is került, hónapokra a *Fortaleza da Laje* nevű erődben tartották fogva, majd el kellett hagynia Rio de Janeirót. Minas Gerais államban az íróbarát, Afonso Arinos (1868-1916), Ouro Preto-i jogászprofesszor vendégeként vészelte át a nehéz időket.[935]

A Nemzetvédelmi Liga

Olavo Bilac népszerűsége csúcsán, 1915. október 9-én fiataloknak tartott előadást[936] egykori iskolája, a São Pauló-i jogi fakultás meghívására. Közönsége

---

[932] Massaud MOISÉS egyenesen a modernisták hangadóinak Bilac-fóbiájáról beszél: „[…] os próceres do Modernismo a fobia a Olavo Bilac e demais companheiros de geração", MOISÉS (1989) i.m. 121.

[933] *A pók szerelme* című verse, RÓNAI Pál (szerk.): *Brazília üzen – Mai brazil költők*, Budapest, Vajda János Társaság, 1939, 21.

[934] A *Portugál nyelv* című verse bekerült a *Dél keresztje – Latin-amerikai költők versei* (Budapest, Európa, 1957, 30.) című antológiába. Továbbá a *Hesperidák kertje* (II. köt. 209-210.), a *Járom és csillag* (163-165.) és más gyűjteményes kötetekben is olvashatók művei.

[935] V.ö. Bilac fent idézett akadémiai életrajza és Afonso Arinos életrajza, *Academia Brasileira de Letras (ABL),* https://www.academia.org.br/academicos/afonso-arinos/biografia (letöltés 2020. október 2.)

[936] A Brazíliában ekkor rendkívül divatos irodalmi előadásokról és magáról Bilacról nem túl pozitív képet fest A moda das conferências literárias című írásában Carlos MAUL, in U.ő.: *O Rio da Bela Época*, Rio de Janeiro, Livraria S. José, 1967, 23-24.

arra számított, hogy költészetről fog hallani tőle, Bilac ezzel szemben lelkesítő közéleti beszédet mondott. Szavait a patriotizmus, a *civismo* és az I. világháború kezdetén még jellemző háborús-hazafias eufória diktálta. Nagy hatást gyakorolt hallgatóságára. Arról beszélt, hogy a nemzeti kohéziót megteremtő ideálra van szüksége az országnak. Ezt az ideált pedig a katonai felkészítésen keresztül kaphatja meg a lakosság. Le kell győzni a művelt rétegek érdektelenségét és a nép apátiáját. Hiszen – jelentette ki Bilac – a bozótvidék primitív lakóit szinte alig lehet brazilnak vagy egyáltalán embernek tekinteni, és ennek az analfabetizmus az oka.[937] A São Pauló-i előadás után élete hátralévő három évében Bilac fokozta közéleti aktivitását. Belevetette magát a hazafias és a kötelező sorkatonai szolgálatot népszerűsítő propagandába. Meggyőződésévé vált, hogy az ország legfőbb problémái ezáltal oldódnak majd meg.[938] Kampányában végig hangoztatta, hogy ő nem militarista. Elképzelése inkább a tudatos és felkészült katona-állampolgárok (*cidadão-soldado*) államára vonatkozik. Leszögezte, hogy mindez nála leginkább a demokratizmus záloga, hiszen, ha a kötelező katonai szolgálat által közelebb kerül egymáshoz a civil és a katonai mentalitás, minden polgár egyben katona is lesz, a laktanyákat pedig jobban átjárja majd a civil gondolkodásmód, nincs esélye a hadsereg túlhatalmának, értelmét veszti esetleges diktatúrája. Bilac számára a hadsereg az állampolgár legjobb iskolája, mert a katonai szolgálatban hatékonyabban valósulhat meg a hazafias nevelés és még a művelődés is.[939]

Miután Miguel Calmon hazatért Európából a németekről szerzett rossz I. világháborús tapasztalatokkal, kézenfekvő volt számára az együttműködés Olavo Bilac-kal a kötelező sorkatonai szolgálat népszerűsítése és a patrióta kampány ügyében. Ők ketten, valamint Pedro Lessa[940] (1859-1921) jogászprofesszor voltak a legfőbb kezdeményezői a Nemzetvédelmi Liga (*Liga da Defesa*

---

937 "[...] falta de ideal e coesão, [...] a indiferença das classes cultas, [...] a manutenção das camadas populares na mais bruta ignorância [...] inércia, apatia, superstição [...] e a sua absoluta privação de consciência. Nos sertões, os homens não são brasileiros, nem ao menos são verdadeiros homens, e tal se devia ao analfabetismo." Olavo BILAC: *A Defesa Nacional*, Rio de Janeiro, Liga da Defesa Nacional, 1917, 5-6.

938 Vö. SEVCENKO (1995) i.m. 84.

939 Patrícia Santos HANSEN: Golpes de Memória: usos políticos de Olavo Bilac no século XX., *Revista do Instituto de Estudos Brasileiros*, no. 61. (2015. augusztus), 124-125., valamint v.ö. a LDN-ről szóló Sérgio Lamarão által szerkesztett szócikk, *CPDOC FGV – Fundação Getúlio Vargas* dokumentációs központ honlapja: http://www.fgv.br/cpdoc/acervo/dicionarios/verbete-tematico/liga-da-defesa-nacional-ldn (letöltés 2019. január 2.)

940 Rövid életrajzát Alberto Venâncio Filho közli, ld. *CPDOC FGV – Fundação Getúlio Vargas* dokumentációs központ honlapja, (letöltés 2019. január 2.) http://cpdoc.fgv.br/sites/default/files/verbetes/primeira-republica/LESSA,%20Pedro.pdf

Nacional, LDN) létrehozásának, amit 1916. szeptember 7-én (szimbolikus dátum, a függetlenné válás ünnepe) alapítottak meg Rio de Janeiróban. A kifejezetten értelmiségi (Bilac vezető szerepet szánt az értelmiségnek a hazafiság és a társadalmi modernizáció terén) kezdeményezésként induló mozgalom alakuló ülésének helyszíne szintén jelentőségteljes, a Nemzeti Könyvtár (*Biblioteca Nacional*). A szervezet tiszteletbeli elnökének a köztársaság mindenkori elnökét kérték fel, hangsúlyozva pártoktól független, pártok feletti jellegét. Bilac a főtitkári és a szóvivői teendőket látta el.[941] A Liga céljait bemutatva további előadásokat tartott országszerte. Tekintélyének és hatásos fellépésének köszönhetően a mozgalom számos fontos személyiséget nyert meg magának a civil és a katonai elitből egyaránt. A Liga nyilvános platformja lett az 1913-ban alapított folyóirat, a *Defesa Nacional* (Nemzetvédelem), melynek szerkesztését a szervezet átvette, de könyveket, rövidebb tájékoztató füzetkéket is adott ki amellett, hogy Bilac az ország nagyvárosaiban előadókörutakon, főleg a tanulóifjúság előtt ismertette céljait, a *civismo* és a hazafiság apostolaként („*apostolado de civismo e patriotismo*"). A hadsereg vezetése hamar felfedezte a brazilok népszerű, karizmatikus költőjének támogatásában rejlő politikai lehetőséget, és kezdettől együttműködött vele, ahogy a katolikus egyház is.

A Nemzetvédelmi Liga által kitűzött cél az volt, hogy „összefogja a brazilok minden osztályának hazafias érzelmeit, elmélyítve az állampolgári öntudatot, a jogok tiszteletét és a hazafiság kultuszát."[942] Ennek érdekében népszerűsítette a kötelező katonai szolgálat intézményét mint a tudatos állampolgárok képzésének, formálásának egyik fontos eszközét. Ez a program már egy évtizeddel korábban, Hermes da Fonseca hadügyminisztersége idején körvonalazódott, és a katonakötelezettséget elvben 1908-ban be is vezették Brazíliában, de a gyakorlatban a rendelkezést nem érvényesítették.[943] Az első világháború körülményei között ismét előtérbe került a hadsereg szerepének és a militarizmusnak a kérdése, amit a véleményformáló értelmiség körében ismét vitatni kezdtek.[944]

Bilac kampánya elérte, hogy 1916-ban sor került az első sorozásokra. Két év múlva pedig katonakönyvet kértek a közalkalmazotti állásra pályázóktól. Bilac már nem érte meg az LDN átalakulását az 1910-es évtized végén: azt, hogy érdeklődése ellenségesen fordult a társadalmi mozgalmak felé. A mun-

---

941 A szervezet felépítéséről a máig érvényes alapító okmány alapján ld. Lamarão fent idézett szócikkét az LDN-ről.

942 "[…] congregar os sentimentos patrióticos dos brasileiros de todas as classes. […] difundindo a educação cívica, o amor à justiça e o culto do patriotismo" Idézi u.o.

943 HANSEN i.m. 126.

944 1918 sokkoló hatásáról a brazil értelmiségre ld. Alceu Amoroso Lima sorait idézi MICELI i.m. 56-57.

kásmozgalom és a sztrájkhullám csúcspontján a Liga elítélte a munkabeszüntetéseket, a demonstrációkat és az anarchisták akcióit, melyeket külföldiek által provokált rendzavarásnak értékelt. Mivel az LDN kormánypolitika mellett aktivizálódott, támogatta azokat a kemény intézkedéseket is, melyekkel az Epitácio Pessoa vezette adminisztráció fellépett a munkásvezetők ellen. Később, a vargasi Új Állam idején szintén ebben a szellemben működött tovább.[945]

Az első világháborús eufória 1916 decemberére kerítette hatalmába a brazil fiatalság szélesebb köreit. Ezt az LDN-on kívül más szervezetek létrejötte, működése is elősegítette. Ilyen volt az antantbarát tábor prominensének, Rui Barbosa-nak a kezdeményezése, a szövetségeseket támogató liga (*Liga Brasileira pelos Aliados*), mely szintén intenzív kampányt fejtett ki amellett, hogy Brazília lépjen be a háborúba, mégpedig a németek ellen.[946] Ugyanakkor az ország más nagyvárosaiban is voltak hasonló szervezetek. Így a sorkatonai szolgálat mellett kampányoló Olavo Bilac hatására São Paulóban, a jogi karon az aktív és a már végzett diákokból alakult meg a Nacionalista Liga (*Liga Nacionalista de São Paulo*).[947]

Ez utóbbi az 1924-es forradalomig működött. A forradalom részleteivel az V.3.3. fejezetben már foglalkoztunk. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a kivándorolt magyarok körében élt az az elképzelés, hogy a felkelést vezető Isidoro Dias Lopes tábornok körül egy kifejezetten magyar ezred alakult volna. Csipak Péter emlékezete szerint:

> Úgy alakították meg ezt az ezeredet, Isidor Lopez tábornok beosztottjaival vagy magával a tábornokkal együtt, hogy a magyar ajkú ezred magyar stílusú ruhát kapott, mint a magyar katonák. [...] Ebben a magyar ezredben nemcsak magyarok voltak, hanem voltak bolgárok, horvátok, Szlovéniából jugoszlávok és voltak a Felvidékről is magyarok, meg szlovákok, akik önként csatlakoztak.[948]

---

945 Vö. az LDN-ről szóló fent idézett szócikk.

946 Vö. Rui BARBOSA: *Guerra Mundial 1914-1918*, Rio de Janeiro, Fundação Casa de Rui Barbosa, 1988. és Mario de LIMA-BARBOSA: *Ruy Barbosa de la Conférence de La Haye à la Guerre des nations* (Suivie de la Conférence de M. Ruy Barbosa au profit de la Croix-Rouge des alliés, 17 mars 1917), ford.: Clément Gazet, Paris, 1917.

947 A Nacionalista Ligáról és a São Pauló-i értelmiségi és politikai elit körében betöltött szerepéről ld. MICELI i.m. 6-8.

948 Csipak Pétert idézi *Magyarok São Paulóban*, az interjúkat felvette KACZÚR Ágnes, kézirat, Szeged, 1988, 104.

Csipak szerint 2-3 ezer magyar volt az ezredben. A számadatok és a magyar stílusú egyenruha alighanem túlzás, brazil forrásból nem sikerült igazolni, de néhány magyar bevándorló forradalmi részvétele valószínűsíthető.

Bilac az Atlântida patrióta-aktivista szerzője

Kétségtelen, hogy Olavo Bilac a XX. század elején egyfajta szupersztár volt Brazíliában, nevével cigarettát, gyógyszirupot hirdettek a korabeli újságokban. Röviddel halála után, már 1919-ben São Paulo állam (szokatlan módon túllépve sok másban jellemző, befelé forduló regionalizmusán) azt kezdeményezte, hogy közadakozásból állítsanak szobrot a Rio de Janeiró-i művésznek. A szoborcsoportot 1922-ben, a centenáriumi megemlékezések keretében fel is avatták São Paulo állam fővárosának központi sugárútján, az Avenida Paulista-n.[949]

Bilac Portugáliában is ismert és népszerű szerző volt. Az *Atlântida* szerkesztői hangsúlyt fektettek rá, hogy megnyerjék maguknak és ügyüknek mint a brazil irodalom karizmatikus alakját. Olyan tisztelettel övezték, ami csak a legnagyobbaknak, például a korszak talán legelismertebb portugál költőjének („*o poeta maximo da Pátria*"), Guerra Junqueiro-nak (1850-1923) járt, aki egyébként maga is igen elismerően szólt brazil pályatársáról.[950]

A folyóirat azonban összesen csak háromszor kapott közlésre Bilac-költeményt. Bár már rögtön az első számban megjelent a *Ruth* című szonett, és ugyanitt adtak hírt a költő hatásos São Pauló-i beszédéről is.[951] Patrióta kampányára októberben is visszatértek.[952] 1916 decemberében pedig João d'Além (alias João do Rio) arról írt a lapban, hogy őt meggyőzte a Nemzetvédelmi Liga és Bilac kampánya a kötelező katonai szolgálattal kapcsolatban. Meglátogatva az önkénteseket, jó benyomásokat szerzett róluk:

---

[949] Az emlékművet egy svéd szobrász, William Zadig készítette. Az ötalakos, bronz kompozíció Bilac figuráját egy előadói pulpituson ábrázolta, utalva a város jogi karán tartott egykori hatásos előadására. A másik négy alak költészetére, költeményeire utaló allegória volt: *A tarde* (Délután), *O caçador de esmeraldas* (A smaragd után vadászó), *O beijo eterno* (Örök csók) és *Pátria e família* (Haza és család) címmel. A szoborcsoportot 1922. szeptember 7-én leplezték le, a centenáriumi ünnepségek közepette, nagy érdeklődés mellett, sok jurátus jelenlétében HANSEN i.m. 129.

[950] Olavo Bilac, *Atlântida*, no. 6. (1916. április 15.), 499. és Discurso de Guerra Junqueiro, u.o. 597-599.

[951] Ruth, *Atlântida*, no. 1. (1915. november 15.), 16. és 87.

[952] A campanha patriótica de Olavo Bilac (Olavo Bilac hazafias kampánya), *Atlântida*, no. 12. (1916. október 15.), 1104.

> És végül nagyon megváltozott a véleményem a hadseregről, úgy a tisztikarról, mint a legénységről, mivel ezekben az együtt töltött napokban *de visu* [saját szememmel] láttam csapataink kiváló állapotát. […] A tisztek nagyon elégedetteknek tűntek ezekkel az új katonákkal, akik között vannak diplomaták, költők és más művészek, az új brazil nemzedék teljes elitje.[953]

Bilac a továbbiakban ritkán publikált verset a lapban,[954] annak ellenére, hogy a szerkesztőség szinte rajongással vette körül.[955] Inkább csak a róla szóló, vele kapcsolatos híradások és beszédei képviselték személyét a luzo-brazil Atlantiszon. António Carneiro (1872-1930) portrérajzát a 12. szám közölte, míg a 6. szám terjedelmes blokkban[956] tájékoztatott portugáliai látogatása programjáról, lehozta az elhangzott beszédek szövegét. A tizenegy felszólalás lényegében kitöltötte a számot a Bilac látogatást dokumentálva. A „csodálatos zseniként" emlegetett költő 1916. márciusi érkezésére bankettel készültek az *Atlântida* szerkesztőségben, a lisszaboni Bertrand könyvesboltban. Ide várták a szellemi és politikai élet kiválóságait egy jó hangulatú luzo-brazil intellektuális barátkozásra (*confraternisação intelectual Luso-Brazileiro*). „Bilac a brazil lírai tehetség legkiválóbb kifejezője. Nemes lelkű pedagógus. Portugália őszinte barátja. Őt ünnepelni Brazília iránt mutatott tisztelet – és ez annyi, mint tiszteletet adni önmagunknak"[957] – írták a szerkesztőség részéről a luzo-brazilizmus jegyében.

A portugál irodalmi élet képviselőivel való találkozásakor Olavo Bilac maga is hitet tett a luzo-brazil elkötelezettség mellett, ugyanakkor hangsúlyozta patriotizmusát és azt a véleményét, hogy e kettő harmonikus egységet alkot.

---

[953] „E, finalmente, modifiquei muito minha opinião sôbre o Exército, tanto oficialidade como soldadesca, pois com a convivência dêsses dias pude avaliar de visu o excelente estado de nossas tropas. […] Os oficiais mostram-se contentes com êsses novos soldados entre os quais se acham diplomatas, poetas, artistas, e toda a élite da nova geração brasileira." João d'Além: Revista do mês Carta do Brasil: O movimento patriótico (A hónap hírei, Brazíliai levél: A hazafias mozgalom), *Atlântida*, no. 14. (1916. december 15.), 139-140.

[954] Crepúsculo na mata (Alkonyi erdő), *Atlântida*, no. 5. (1916. március 15.), 420., A um poeta (Egy költőnek), *Atlântida*, no. 6. (1916. április 15.), 552.

[955] J. de Barros több nagyobb terjedelmű esszéjében a legnagyobb elismeréssel szólt művészetéről, pl. Euclides da Cunha e Olvao Bilac (1923) in BARROS (1946) i.m. 151-176.

[956] Olavo Bilac, *Atlântida*, no. 6. (1916. április 15.), 499. és Revista do mês: Olavo Bilac em Lisboa, u.o. 569-603.

[957] „Bilac é a maxima expressão lírica do génio brazileiro. É um nobre educador. É um sincero amigo de Portugal. Festeja-lo é honra o Brazil – e honrar-nos a nós-próprios." Rövid szerkesztőségi hír, *Atlântida*, no. 5. (1916. március 15.), 483.

> Mindig tradicionalista voltam, anélkül, hogy haladásellenes lettem volna. […] Ez a hagyománytisztelet nem összeegyeztethetetlen nacionalizmusommal. Lelkes nacionalista vagyok, de nem nativista, hazaszeretetemnek a nemesi levelekhez és címerekhez van köze. És itt [Portugáliában] ugyanazt vallom, ami Brazíliában vezérel. […] a két nemzet története örökre egy és oszthatatlan marad.[958]

Ezzel együtt számára Brazília politikai függetlensége és önálló jövője magától értetődő.

Bilac 1918. decemberi halálát követően az *Atlântida* a Portugáliában legismertebb és legkedveltebb brazil költőként emlékezett meg róla, és közölte 1916 márciusában a lisszaboni Irodalmi Akadémián elhangzott luzo-brazil szellemű beszédének szövegét.[959] Néhány soros kéziratának reprodukciójával pedig a 41. számban idézték fel emlékét.[960]

V.5.5.
Brazilok és portugálok testvériségben és szövetségben az I. világháborúban

A portugál-brazil közeledés hívei számára az I. világháború és az abban való szövetségesi részvétel a testvéri összetartás ügyévé vált, mint egy olyan tényező, mely erősítheti a két nemzet jó kapcsolatát. Az előbb Portugáliát érő német agresszió a tengeralattjáró-támadásokkal fenyegető valósággá vált Brazíliára nézve is, és összekapcsolódott a pángermanizmustól való régi félelemmel. A szolidaritás, a fegyvertársi szerep a brazil hadbalépéssel új lehetőséget kínált a testvériség mélyebb megélésére, ugyanakkor a konfliktusok eljelentéktelenítésére a két állam és a két nép között. Ez az időszak a luzo-brazil politika egyik csomópontja volt, és előkészítette az 1922-es centenáriumi év egymásnak tett szimbolikus gesztusait is.

Az *Atlântida* kezdettől sokat foglalkozott a háborús helyzettel, várható hosszú távú hatásaival, a portugál részvétellel, illetve bemutatta az antant

---

[958] „Sempre fui um tradicionalista, sem ser um retrogrado. […] Este meu tardicionalismo não é incompativel com o meu nacionalismo. Nacionalista ardente, e não nativista, tenho um patriotismo com pergaminhos e brazões. E a minha atitude, aqui é a mesma que me governa no Brasil. […] a história das duas nações permanence una e indivisa." *Atlântida*, no. 6. (1916. április 15.), 572-573.

[959] Olavo Bilac, *Atlântida*, no. 33-34. (1919. h.n., 946-951.o.), 946.

[960] *Atlântida*, no. 41. (1919. h.n.), 606.

erejét, esélyeit, a hadviselés költségeit, a háborús áldozatokat stb.[961] Miután Brazília szerepvállalása is napirendre került, ezt a kérdést szintén több szempontból körüljárták a folyóirat szerzői. Először Helio Lobo (1883-1960) brazil történész-diplomata elemezte hazája semlegességének hagyományait, hangsúlyozva, hogy a dél-amerikai ország mindig a békés, tárgyalásos megoldásokra hajlott nemzetközi konfliktus esetén.[962] A brazil-német szakításról dr. Gastão da Cunha-val, a lisszaboni brazil követtel készített interjút a folyóirat portugál szerkesztője, João de Barros az 1917. áprilisi számba.[963] 1917 végén az Atlantisz köre úgy érezhette, a brazil hadba lépéssel megerősödött a két ország közötti szolidaritás. Sőt, Barros ezt egyenesen a luzo-brazil unió felé mutató szövetségként értelmezte.[964]

A 25. – kétnyelvű, portugál-francia – számot teljes egészében a háborús tematikának szentelte a szerkesztőség. Ebben a tizenkilenc (!) Portugáliáról szóló cikk mellett csupán kettő foglalkozott a tengerentúli testvérországgal: Barros írása a braziloknak az antant melletti elkötelezettségéről szólt, mint a luzo-brazil politika és a latin szolidaritás egyfajta megnyilvánulásáról;[965] João do Rio francia nyelvű szövege pedig, ami egy korábbi előadásának szerkesztett változata volt, szintén a két testvérország közös háborús szerepvállalását állította a középpontba.[966] Rio háborús írásai, főleg, amelyeket az *O Paiz*ban publikált, kötetbe gyűjtve is megjelentek 1919-ben. Itt írja: „Továbbra is azt állítom, hogy a háború valami jót is hozott. […] Rávette a portugál patriotizmust, fontolja meg, hogy szeresse Brazíliát, és a brazil patriotizmust arra, hogy szeresse Portugáliát."[967]

Az *Atlântida* szerzőit általában leginkább a nagy nemzetközi konfliktus morális kérdései foglalkoztatták.[968] A háborút a modern világ korábban sosem

---

[961] PIRES i.m. 321. tanulmányában úgy számol, hogy az I. világháborúval a nagyobb tanulmányok közül 21 írás foglalkozik a háború alatt megjelent 32 lapszámban, a legkülönbözőbb műfajban. Áttételesen azonban ennél jóval több szöveg és alkalmi hír sorolható ehhez a tematikához.

[962] Um trecho da guerra marítima e a lição do Brasil (Dokumentumok egy tengeri háborúról, a brazil példa), *Atlântida*, no. 4. (1916. február 15.), 307-313.

[963] Brasil e Alemanha: a ruptura das relações diplomáticas... (Brazília és Németország: a diplomáciai kapcsolatok megszakítása…), *Atlântida*, no. 18. (1917. április 15.), 493-496.

[964] U.o. 493-494. és *Atlântida*, no. 25. (1917. november 15.), 158.

[965] O Brasil e a guerra/Le Brésil et la guerre (Brazília és a háború), *Atlântida*, no. 25. (1917. november 15.), 156-161., 162-166.

[966] Portugal et Brésil, *Atlântida*, no. 25. (1917. november 15.), 195-198.

[967] „Eu continuo a dizer que a guerra foi um bem. […] Ela obriga a considerar patriotismo português, amar o Brasil; o patriotismo brasileiro, amar Portugal." João do RIO: *Adiante!*, Paris – Lisboa, Bertrand, 1919, 219.

[968] Az *Atlântida* háborús tartalmával kapcsolatos elemzést végez GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 133-149.

tapasztalt intenzitású, kritikus pillanataként értékelték, civilizációk harcaként, ahol a megtámadott fél az újlatin népek csoportja, maga a latinitás, míg a germánok az agresszorok.[969] A lap szerzői leírták a harctér borzalmait, a riasztóan hatékony új fegyvereket, számba vették a pótolhatatlan veszteségeket.[970] Azt érzékelték, hogy forradalmi változások következnek, veszélyben forog az egész civilizáció, a fejlődés, az emberek közötti testvériség lehetősége és legfőképpen a liberális értékek. Mindezt pedig az agresszív önzés, az önös érdekek erőszakos érvényre juttatása okozza, amiért az atlantidák egyértelműen a németeket és II. Vilmost tették felelőssé. Európa többi része ártatlan áldozat, hirdették. (Brazil viszonylatban a német veszély itt is felvetődött mint belbiztonsági probléma, amit a háború csak felerősített. Ugyanakkor a francia revansizmust a frankofil szellemi műhelyben nem tematizálták.) A németellenességben a lap álláspontja egyöntetű volt: a germánok leszármazottai barbárságuk örökösei; uralkodójuk irracionálisan megalomániás és felelőtlen, aki nem tartja tiszteletben a civilizált népek számára olyan fontos morális értékeket, a jogot, és megpróbálja igába hajtani Európát.[971] Gyakori volt összehasonlítása a jó oldallal, az antant országokkal, melyekhez Portugália és Brazília is csatlakozott, és ahol a valódi humanista értékeket képviselik. A szövetségesi tömbök megerősödése egyébként is világjelenség és kortünet a luzo-brazil Atlantisz gondolkodói számára. A pán-germanizmus mellett a pán-szlávizmus és a pán-iberizmus mellett ebbe a tendenciába illeszthető a pán-luzitanizmus is, a szövetségnél akár szorosabb egyesülés formájában, ami Brazília és Portugália morális erejét, nemzetközi súlyát megsokszorozhatja. Ezen a nyomvonalon egyes szerzők egészen a két ország konföderációjának tervéig jutnak el. Az első írás ezzel kapcsolatban az 1917. júniusi számban jelent meg, és egyfajta terjedelmes programadó interjú lett. João de Barros készítette Dr. Bettencourt Rodriguessel, az elkötelezett unionistával, vagyis konföderációpártival, aki brazíliai éveiben a São Pauló-i portugál közösség befolyásos tagja volt, de 1913-

[969] Ld. pl. Paulo Osório: Esta guerra, *Atlântida,* no. 16. (1917. február 15.), 304-309. Hasonló kontextusban veti fel a háború problémáját az *Atlântida,* no. 28., 1918. február 15-i számában a J. de Barrost köszönő Dr. Melo Matos, brazil jogászprofesszor is, aki szembeállítja a latin népek – így Portugália és Brazília – magasabb rendű ideálját a központi hatalmak erőpolitikájával. Ld. Revista do mês, Banquete de homenagem a João de Barros című cikk, 514.

[970] A 22. lapszám a háború okozta mentális betegségekről a tekintélyes francia orvos, pszichiáter, dr. Georges Dumas előadásának szövegét közli: Conferência G. Dumas, *Atlântida,* no. 22. (1917. augusztus 15.), 888-892.

[971] Ld. pl. Teófilo Braga: Portugal e os Aliados (Teofilo Braga: Portugália és a Szövetségesek), *Atlântida,* no. 25. (1917. november 15.), 7-10.

ban hazatelepült Portugáliába, ahol ismert volt republikánus és luzo-brazil felfogása.[972] (A konföderációs elképzelésekről bővebben ld. VII.4.3. fejezet.)

A Vilmos császárral szövetséges Osztrák-Magyar Monarchiáról egyébként alig ejtettek szót a lapban, és külön Magyarországról még annál is kevesebbet írtak, azt is negatív felhanggal. Közölték például a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság Lisszabonban működő diplomatája, D. L. Stéfanovitch (sic!) [Stefanović] francia nyelvű írását a szerbekről, Egy félreismert nemzet címmel. Ebben a szerző említi ugyan a magyarokat, de csupán röviden, és csakis a délszlávokkal szemben méltánytalan, elnyomó politikájuk miatt,[973] igazolandó a szerbek I. világháború előtti önállósági törekvéseit, s főként az Osztrák-Magyar Monarchiában elszenvedett sérelmeikkel érvel. A szerbpárti szemléletet az *Atlântida* portugál szerzői is osztják, például a radikális párt egyik vezető személyisége, José de Macedo (1876-1948), aki a következőket írja:

> Amikor Oroszország a prepotens osztrák ultimátum által megalázott Szerbia segítségére sietett, minden valószínűség szerint nem csak tiszta és nyers kereskedelmi érdekek vezérelték és nem csupán az elsődlegesen gazdasági természetű megfontolások. Oroszország az ellen az erőszak ellen lépett fel, mellyel a kicsiny és hősies dunai népet Ausztria elviselhetetlen uralma alá próbálta hajtani, amire Berlin, pontosabban Potsdam bátorította imperialista gőgjében.[974]

---

[972] Uma ideia a defender – A Confederação Luso-Brasileira – Será possível uma nova e grande Lusitania? (Egy gondolat védelmében – A luzo-brazil konföderáció – Lehetséges az új és nagy Luzitánia?), *Atlântida*, no. 20. (1917. június 15.), 659-673. António Maria de Bettencourt Rodrigues (1854-1933) párizsi tanulmányai befejezése után majd 20 évig Brazíliában praktizált, ahol jó kapcsolatokat alakított ki politikusokkal és a sajtóval. 1913-ban telpült vissza Európába. Sidónio Pais híve és barátja. Portugália párizsi követe, a béketárgyalásokon a delegáció tagja, majd a katonai diktatúra idején, 1926-1928-ban külügyminiszter volt. Vö. GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 147.

[973] D. L. Stéfanovitch: Une nation méconnue, *Atlântida,* no. 39. (1919. június), 332-339.

[974] „Quando a Rússia veio em defesa da Sérvia, humilhada pela prepotência do ultimato austríaco, pode se bem crer que não o fez num mero e grosseiro intuito mercantil, nem por preocupações de natureza económica predominantes.
A Rússia levantou-se contra o abuso da força que tentava esmagar o pequeno e heróico povo danubiano vivendo subjugado pela insuportável supremacia da Áustria por sua vez impelida pela sobrançaria imperialista de Berlim ou, melhor, Potsdam." José de Macedo: Os problemas da paz (A béke problémái), *Atlântid*a, no. 42-43. (1919. h. n.), 676.

V.5.6.
A háború után

(Béketárgyalások: Brazília a győztesek oldalán; Az *Atlântida* és a háború utáni várakozások; Katonák a háború után: az Új Állam felé)

Bár az európai hadszíntérre küldendő tengerészeti különítmény, a DNOG nem sok dicsőséget szerzett, Brazília mégis büszke volt arra, hogy a győztesek oldalán zárta a háborút, hogy egészségügyi különítménye derekasan kivette a részét a sérültek ellátásából, valamint hogy kereskedelme és nyersanyagforrásai támogatták a harcoló antantországokat.

Béketárgyalások: Brazília a győztesek oldalán

A béketárgyalásokra küldött brazil delegáció[975] mérete a dél-amerikai ország nemzetközi presztízsét, kedvező pozícióját jelezte.[976] Az *Atlântida* is foglalkozott 33-34. számában[977] a küldöttség összetételével és feladatával, ami nem volt más, mint a béketárgyalásokon védelmezni az ország gazdasági érdekeit, alapvetően két kérdésben.[978] Először is garanciát kellett kapnia arra, hogy a háború elején a berlini Bleichröder bankháznál elhelyezett letétét a Rio de Janeiró-i kormány vissza fogja kapni. A pénz São Paulo állam kávéüzleteiből származott, és kölcsönfedezetül szolgált Brazília számára. A hathatós észak-amerikai támogatás is szerepet játszott abban, hogy a békekonferencián sikerült elismertetni a követelés jogosságát, és elérni a német kötelezettségvállalást a pénz visszafizetésére. Berlin ígéretet tett rá, hogy a São Pauló-i eredetű kávékészlet (mintegy 1 850 000 zsák, antwerpeni, hamburgi, brémai és triesti lerakatokban) értékesítéséből származó teljes összeget kamatokkal, a betét napján érvényes árfolyamon visszatéríti. Ezt a békeszerződés 263. cikkelye rögzítette is.[979] Végül azonban az adósságot sosem fizették ki teljes egészében.

---

975 Összetételéről részletesen ld. a III.2.5. fejezet.

976 „The five Great Powers were given five Plenipotentiaries each; Serbia and Belgium, and – to the general surprise – Brasil, three each; China, Greec, Hedjaz, Poland, Portugal, Rumania, Siam, and Czecho-Slovakia, two each; and the other South American Republics, one each." TEMPERLY i.m. I. köt. 248.

977 A Embaixada Brasileira à Conferência da Paz (A brazil küldöttsége a béketárgyalásokon), *Atlântida,* no. 33-34. (1919. h.n.), 975-976. Párizsról, mint a békekonferencia helyszínéről, és Epitácio Pessoa ottani részvételéről a francia-latin-amerikai díszvacsorán: J. N. Faure-Biguet: La vie à Paris, *Atlântida,* no. 39. (1919. június), 398-402.

978 A brazil misszió feladatiról vö. C. D. de CARVALHO i.m. 383-385.

979 TEMPERLY i.m. III. köt. 241-242.

A másik kérdés annak a 46 német hajónak az ügye volt, melyeket Brazília akkor foglalt le, amikor 1917 áprilisában megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal. Később maga használta a hajókat, azonban a rekvirálást és a tulajdonjogot hivatalosan sosem formalizálta. A béketárgyalásokon a franciák azt az álláspontot képviselték, hogy ezt a hadizsákmányt, mint a háborús károk kompenzációját, meg kellene osztani a győztesek között. Ez a megoldás azonban Brazíliának jelentős veszteséget okozott volna, hiszen kereskedelmi flottájának tetemes részét tették ki a használatba vett német hajók.[980] A brazil delegációt vezető Epitácio Pessoa kijelentette, hogy ha ebben a kérdésben nem érvényesülnek országa érdekei, nem írja alá a békeegyezményt. Végül az USA közbenjárására (a brazil és az USA-delegáció kölcsönösen támogatta egymást Wilson és Epitácio Pessoa megállapodása alapján) és a britek egyetértésével sikerült a brazil érdekeknek megfelelően rendelkezni a kérdésről a versailles-i békeszerződés 297. pontjában.[981]

Az *Atlântida* és a háború utáni várakozások

A háborús években az *Atlântida* folyóirat nehéz helyzetbe került, megjelenése rendszertelenné vált. 1918 folyamán hónapokig szünetelt. Mikor konszolidálódott a helyzete, és kiadása újraindult, már a győzelmi mámor dominált a háborúval foglakozó írásokban. A két alapító szerkesztő a közös katonai sikert és a béketárgyalásokat is arra használta fel, hogy az elmélyülő portugál-brazil viszonyról szóljon. A 40. számban mindketten a két ország kapcsolatának új minőségéről írtak,[982] és João de Barros egy terjedelmesebb esszét szentelt annak, hogy a versailles-i békét is a luzo-brazil közeledés perspektívájából vizs-

[980] A kereskedelmi flotta akkoriban 297 800 tonna összkapacitású volt, 169 tengeri hajóval rendelkezett, ebből 63 a Lloyd Brasileiro-é, 23 a Companhia de Comércio e Navegação-é, 20 a Companhia Nacional de Navegação Costeira-é, a többi pedig kisebb vállalatoké volt. Az adatokat vö. Eugênio Vargas GARCIA: Epitácio Pessoa diplomata: de Versalhes ao Catete, in: Marcílio Toscano FRANCA Filho, *et. al.* (szerk.): *Epitácio Pessoa e a codificação do direito internacional*, Porto Alegre, Sergio Antonio Fabris Editor, 2013. 5. 70 lefoglalt hajót említ C. D. de CARVALHO i.m. 384.

[981] C. D. de CARVALHO i.m. 384. és E. V. GARCIA (2013) i.m. 8.

[982] João do Rio: Portugal – Brasil após a guerra (Portugália – Brazília a háború után), *Atlântida,* no. 40. (1919. július), 440-459. és João de Barros: Portugal, o Brasil e as colónias portuguesas (Portugália, Brazília és a portugál gyarmatok), *Atlântida,* no. 40. (1919. július), 498-499.

gálja.[983] A legtöbb, a témához kapcsolódó szerző azonban mégis a jövő mérlegelésével foglalkozott. Graça Aranha a háború lezárását ünnepelve feltette a kérdést, katasztrófa vagy kibontakozás következik-e?[984] Emílio Costa írását kora társadalmi problémáinak szentelte, és ebben úgy értékelte a helyzetet, hogy a békekonferencia csak jobban összezavarta a már korábban is kaotikus nemzetközi politikai és társadalmi viszonyokat.[985] Az I. világháború borzalmainak tanulsága Costa szerint az, hogy nincs abszolút győztes. Az új világrendben alapvetően kell, hogy megváltozzon a szembenállók viszonya:

> Most ne beszéljünk az oroszországi, magyarországi és müncheni eseményekről, ahol forradalmárok ragadták magukhoz a hatalmat, elég, ha csak a többi országon végigtekintünk, és megbizonyosodhatunk róla, az olyan megoldás, mely mint legyőzöttet, teljesen leírja a harcoló felek egyikét, mindinkább pusztán egy álom. […] a totális győzelem lehetetlenség […].[986]

A háború utáni hónapokban a társadalmi problémák között merült fel a migráció témája is, ami a brazilokat különösen érintette. Az *Atlântida* folyóiratban a már említett Civilizáltak vándorlása[987] című cikk volt a legfigyelemreméltóbb erről a kérdésről, melynek szerzője, a portói egyetem tanára úgy vélekedett, hogy a háború után alapvetően változik majd meg az európai kivándorlás jellege. A Portugáliát elhagyók – írja Bento Carqueja –, akiknek az elsődleges célországot Brazília és az USA jelenti, és létszámuk évente átlagosan 40 ezer ember, nos, ennek a csoportnak az összetétele a jövőben szükségszerűen átalakul. A kivándorlók száma csökkenni, míg „minőségük" javulni fog, és a gazdasági kilábalás fontos tényezői lesznek. Cikkében Bento Carqueja amellett, hogy az ázsiai munkaerő kiáramlásával foglalkozik, röviden más európai népeket (németek, szlávok) is jellemez migrációs szempontból. A magyarokról például ezt írja: „A magyar emigráció, mely a háború előtt mintegy 700.000 főt érintett, és a vándormozgalmak új jelensége, alapvetően át fog alakulni a kelet-európai viszonyok megváltozásával." A magyar kivándorlás

---

983 A aproximação luso-brasileira e a paz de Versailles (Luzo-brazil közeledés és a versailles-i béke), BARROS (1946) i.m. 79-98.

984 Catástrofe ou evolução? (Katasztrófa vagy fejlődés), *Atlântida,* no. 38. (1919. h.n.), 132-138.

985 Vida social (Társadalmi élet), *Atlântida,* no. 44-45. (s.d.), 135-140.

986 „Sem falarmos dos acontecimentos da Rússia, da Hungria e de Munich, onde os revolucionarios se apoderaram do poder, basta-no o que nos outros paises e se passa, para se verificar que a solução baseada na renuncia duma das partes à luta, considerando-se vencida, se torna, cada vez mais, um sonho […] o triunfo total é impossível […]" U.o. 137.

987 Bento Carqueja: Nomadismo dos civilisados, *Atlântida,* no. 41. (1919. h.n.), 559-565.

növekedését az olaszhoz hasonlóan az agrárium sajátosságaival (nagybirtokrendszer, a modernizálás hiánya) magyarázza a szerző és megjegyzi:

> Egy ország demográfiai helyzete nem független, nem választható el más országok demográfiai viszonyaitól. Brazília Portugáliából, Olaszországból, Spanyolországból remél embereket benépesüléséhez; az olasz, a magyar és az orosz demográfiai helyzet alakulása az Egyesült Államok felvevőképességének és szándékainak függvénye; Kanada pedig azoktól a kontingensektől függ, melyeket Európa nyugati országai küldenek neki.[988]

Katonák a háború után: az Új Állam felé

A Régi vagy Első Brazil Köztársaság kora katonák közreműködésével kezdődött 1898-ban és ért véget 1930-ban. Genezise és bukása egyaránt igazolni látszott a katonaság politikai szerepvállalásának létjogosultságát. A hadsereg a függetlenn**é** válás korszakában, majd főként a paraguayi háború során, a köztársaság kikiáltásakor és az I. világháború folyamán is erősítette szervezeti és szemléleti kohézióját. 1913-ban, a realengo-i (Rio de Janeiro) központi katonaiskola létrehozásával professzionalizációja is megkezdődött. Azonban az 1920-as évtizedben a brazil társadalom és a hadsereg viszonyában alapvető változások következtek be. A szervezet erős kohéziója megbomlott, politikai megosztottsága egyre jobban megmutatkozott. A fiatal tisztek (*tenente*) forradalmi mozgalma és a magasabb rangúak konzervatív/legalista elkötelezettsége ütközött össze. A *tenente* politikai aktivitás felerősödésének hátterében kétségtelenül ott volt a bilac-i értelemben vett „állampolgár – katona" felfogás térnyerése is: katonaként is gondolkozni az ország ügyeiről, és ha a helyzet megkívánja, azokba felelősséggel, akár politikailag is beavatkozni. Az 1920-as évekre a tisztek egy része az elit egy olyan rétegeként tekintett magára, mely még az alkotmány ellenében is hivatott megragadni az irányítást, amire az átlagosnál magasabb képzettsége, hazafisága és becsületessége jogosítja fel. Ennek alapján a mozgalom képviselői valódi patriótákként, a nemzeti érdek

[988] „A emigração húngara, que antes da guerra regulava por 700.000 individuos, e que representava um facto novo no nomadismo, vai soffrer profunda modificação com o novo ser da Europa Oriental. […] A demographia de um paiz não é um facto independente; depende da demographia de outros paizes. O Brasil espera de Portugal, da Itália, da Hespanha elementos para se povoar; a demographia italiana, hungara e russa depende do poder e da vontade de absorpção dos Estados-Unidos; o Canadá depende dos contingentes de emigrantes que lhe enviam os paizes da Europa occidental." U.o. 561., 563-564.

egyedül hiteles képviselőiként magukat akár a kormány fölébe is helyezhették. Ez a pozíció csírájában már megvolt Hermes da Fonseca 1910-14-ig tartó elnöksége idején is, majd az I. világháború éveinek patrióta kampányával tovább erősödött, hogy végül az 1920-as évek *tenente* mozgalma Getúlio Vargas 1930-as hatalomátvételének katonai támogatásában teljesedjék ki.[989] Véget vetve ezzel a Régi Köztársaság korszakának.

[989] A brazil katonák és a politika kapcsolatáról részletesebben ld. Jefferson Rodrigues BARBOSA, *et. al.* (szerk.): *Militares e política no Brasil*, São Paulo, Expressão Popular, 2018.

VI.
AZ I. PORTUGÁL KÖZTÁRSASÁG: A REPUBLIKANIZMUS KIBONTAKOZÁSÁTÓL A DIKTATÚRÁIG (1890-1930)

VI.1.
Az „őrült" és „nemes" portugál politikai élet

Luís da Câmara Reis (1885-1961), a demokratikus meggyőződéséről ismert tanár és publicista az 1910-es évek közepén, mikor visszatekintett a boldog békeidőkre, a portugál *Belle Époque*-ra, leszögezte, hogy a hazáját jellemző korábbi problémák nem oldódtak meg a köztársaság kikiáltásával, azonban úgy érzékelte, hogy az újfajta felfordulásnak vannak pozitív vonásai is. A monarchia agóniájáról írja:

> […] a mindennapokban nincs semmi magasztos és nincsenek eszmék, a közhatalmat csendes korrupció hatja át, a nemesség megkopott, a polgárságnak nincs tekintélye, a népet pedig csupán a hazafias érzület nagy válságai mozgatják meg, az újságokban az ártalmatlan pletyka hírmorzsái, a színházakban a művészet ritka felvillanásai, az irodalomban a romantika harminc-negyven évének kísérletezése és nagyravágyása.

Majd a köztársasági Portugáliáról szólva így folytatja: „A fenti vonások közül alig változott valami, de ma a politikában, az irodalomban és a társadalmi életben meglévő zűrzavar – minden őrültsége és minden szenvedélyessége mellett is – nemesebb és lángolóbb."[990]

[990] „[…] a vida sem garneza e sem ideias, uma corrupção mansa nos poderes públicos, a classe nobre sem fausto, a burgesía sem prestígio, o povo vibrando só pelas grandes crises de entusiaismo patriótico, nos jornais um cisco noticioso de bisbilhotice inofensiva, nos teatros raros lampejos d'arte e na literatura as tentativas e ambições esploradas em trinta ou quarenta anos de romantismo. Alguns destes aspectos pouco mudaram, mas hoje, na política, na literatura, na vida social, ha, com todos os desvarios e todas as paixões, uma turbulência mais generosa e mais ardente." Luís da Câmara Reis: Ramalho Ortigão, *Atlântida*, no. 1. (1915. november 15.), 28.

VI.1.1.
Az utolsó Bragança távozása

Portugália a XX. század küszöbén peremvidék, sőt a peremvidék – Ibéria – pereme volt. A XIX. század közepén induló reformkísérletek lendülete néhány évtized alatt elenyészett, és a hanyatló monarchiából a köztársasági eszme kínált kiutat. Az Első Köztársaság (*Primeira República*) ünnepélyes kikiáltására 1910. október 5-én 11 órakor került sor a lisszaboni városháza erkélyéről. Az ország lakosságát néhány napon belül hivatalos táviratok szétküldésével értesítették erről a politikai aktusról.[991]

Az uralkodó, II. Emánuel (1908-1910) és családja még hajnalban Mafra-ba távozott, majd Gibraltár érintésével angliai száműzetésbe indult. A köztársaság vezetése szinte azonnal megkezdte a szimbolikus szakítást a monarchia külsőségeivel apróbb és nagyobb jelentőségű ügyekben. Például Lisszabon első számú nagyszínházát már októberben átnevezték II. Mária Színházról Nemzeti Színházzá. Decemberre heves viták kíséretében ugyan, de elkészült az új, zöld és piros köztársasági zászló is. Tervezője az *Atlântida* legszűkebb köréhez tartozó képzőművész (mellesleg szabadkőműves)[992] Columbano Bordalo Pinheiro. 1911 májusától új pénznemet vezettek be, a királyi elnevezésű *real* helyett az *escudo*-t.[993] A lisszaboni alkotmányozó parlament a nyitóülésén, 1911. június 15-én kimondta a Bragança-ház trónfosztását.

V. György angol király a száműzetésbe vonuló Emánuelt mint magánembert rendkívül szívélyesen fogadta, és a továbbiakban is szoros, személyes viszonyt ápolt vele. Az utolsó, 35. portugál király váratlanul hunyt el, 1932. július 2-án, London környéki otthonában (Fulwell Park, Middlesex). António de Oliveira Salazar – aki röviddel ezután, július 5-én lett miniszterelnök Lisszabonban – döntést hozott arról, hogy Portugáliában ünnepélyes állami temetés keretében helyezzék örök nyugalomra az egykori uralkodót, a Bragança-k panteonjában, a São Vicente de Fora templomban. A családfő szerepét ettől kezdve Duarte Nuno (1907-1976) töltötte be, aki feleségével és három gyermekükkel szintén a salazari időkben, az 1950-es évek elején települt vissza Portugáliába, miután a *miguelisták*[994] kitiltására vonatkozó 1834-es törvényt érvénytelenítették.

---

991 Az eseménytörténetet vö. pl. FERRÃO i.m. 29-55.

992 OLIVEIRA MARQUES (1998) i.m. 41. A portugáliai szabadkőművesség történetéről a III.1.1. fejezetben bővebben szóltunk.

993 WHEELER (1978) i.m. 80.

994 A Bragança-házat megosztó dinasztikus konfliktusban játszott szerepükről bővebben ld. J. H. SARAIVA i.m. 259-265.

VI.1.2.
A liberális köztársaság és a monarchisták

(Spanyol területről induló monarchista akciók)

1910 után a monarchiának nem maradt nagy létszámú támogatói bázisa Portugáliában,[995] mégis sok kormányzati energiát emésztett fel a köztársaság valós vagy vélt ellenfeleivel szembeni fellépés. Főként az 1911-1913-as időszakban a királypárti szervezkedések[996] kezelése, aztán pedig a folytonos gyanakvás. Az új rendszer szigora bizonyos fokig ennek a védekező pozíciónak volt köszönhető, és az egyházi kérdéshez hasonlóan megosztotta a közvéleményt. Az eljárások jogi alapja, a börtönviszonyok vagy az amnesztia éveken keresztül vitatott téma maradt. Miközben a politikai okokból bebörtönzöttek (főleg monarchisták) száma ezekben az években gyorsan növekedett. 1911 végére mintegy hétszázan voltak, 1912 nyarára számuk már meghaladta a 2300-at. 1912 januárjában cenzúra alá vonták a monarchista sajtót, júliusban törvény mondta ki, hogy a politikai vádakkal kapcsolatos eljárásokat a továbbiakban hadbíróság előtt folytatják le. Fel is állítottak három katonai bírósági körzetet Braga, Coimbra és Lisszabon központtal, kifejezetten a monarchista szervezkedések kivizsgálására.[997] Hiszen a hadsereg soraiban jelentkező monarchista szerveződések voltak a leggyakoribbak, és különösen veszélyesnek számítottak.

Az ellenséges légkörben a királyság hívei közül sokan választották az emigrációt, tőkéjüket kivonva az országból,[998] különösen, miután az 1918. áprilisi választások előtt ennek a politikai irányzatnak megszűnt a parlamenti képviselete is. (A monarchisták közül csak ekkor kerültek be ismét a törvényhozásba, a 155 képviselőből 37-en és a 77 szenátorból 8-an.) A királypártiak jelentős számban ellenállás helyett beilleszkedtek az új rendszerbe, egyesek meggyőződésből vagy merő pragmatizmusból, mások egyszerűen félelemből – ahogy D. L. Wheeler írja[999] – a köztársaság oldalára álltak. Többen jelentős pozícióhoz jutottak az államigazgatásban, a diplomáciai karban vagy a hadseregben.

---

995 Bár Costa Pinto megjegyzi: “[…] a resistência à República por parte de uma pequeno mas relativamente forte núcleo de monárquicos […].” vagyis, hogy a monarchisták bár kevesen voltak, relatíve erős politikai csoportot alkottak. António Costa PINTO: A queda da 1.a República Portuguesa: uma interpretação, in: Manuel BAIÔA (szerk.): *Elites e poder, A crise do sistema liberal em Portugal e Espanha (1918-1931)*, Lisboa, Edições Colibri-Cidehus, 2004, 165-183.

996 Ezekről bővebben ír WHEELER (1978) i.m. 97, 106-109.

997 Az adatokat vö. a POLITPÉDIA (Politipedia | Portugese Political Encylopedia) adataival.

998 WHEELER (1978) i.m. 98.

999 U.o. 100.

Az, hogy radikális elitcsere nem történt a monarchia időszakához képest, nemcsak a royalisták hajlékony pragmatizmusát mutatja, de azt is, hogy az új, köztársasági rendszer egyfajta káderhiánnyal küzdött.

A lisszaboni kormányzat monarchistákkal szembeni, 1910-et követő türelmetlensége és szigora a külföld és a világsajtó figyelmét is felkeltette. Brit filantrópok tiltakoztak a portugál kormánynál a börtönviszonyaik miatt.[1000] Francia közvetítéssel pedig még a magyar lapokban is lehetett olvasni a royalista ellenállók megbüntetéséről. Az észak-portugáliai katonai lázadás hírét például így kommentálta a *Népszava* 1911-ben:

> A 2. gyalogezred parancsnoka fölszólította a fölkelőket, hogy adják meg magukat, és amikor nem engedelmeskedtek, rohammal akarta bevenni a kaszárnyát, de kénytelen volt a fölkelők heves puskatüzelése elől visszahátrálni. […] ekkor adták meg magukat a zendülők, miután megígérték nekik, hogy csak enyhe büntetésben lesz részük. A kormány azonban kijelenti, hogy a bűnösöket a legszigorúbb büntetéssel fogja sújtatni.

Ugyanez az újság a lisszaboni pátriárka esetét is felidézte, akit világi bíróság elé állítottak, és royalista összeesküvéssel vádoltak meg:

> Mint Lisszabonból táviratozzák, a patriarchát, akit a köztársaság ellen való izgatással és a royalistákkal való összejátszással vádolnak, külön bíróság elé fogják állítani. Ha a terhére rótt tények igazaknak bizonyulnak, akkor valószínűleg a törvényben előírt legnagyobb büntetésre fogják ítélni, amely hatévi fegyházra és tízévi afrikai deportálásra szól.[1001]

A köztársasági vezetés nemcsak a Portugáliában maradt monarchistáktól tartott, de az emigrációtól és nemzetközi támogatóiktól is. Szintén a világsajtóban kapott szárnyra annak a nagyszabású, európai szintű tervnek a híre, amit az elűzött portugál király, II. Emánuel szőtt volna trónja visszaszerzése érdekében több uralkodó segítségével. A francia *l'Humanité*-re hivatkozva a *Népszava* is átvette az erre vonatkozó értesüléseket, és egy háromrészes cikksorozatot jelentetett meg Fabra Ribas[1002] írásai alapján a portugál monar-

---

[1000] U.o. 108.

[1001] Mindkét hírt ld. *Népszava,* 307. szám (1911. december 28.), 4.

[1002] Antonio Fabra Ribas vagy Antoni Fabra i Ribas (1878-1958) katalán szocialista politikus, újságíró. Párizsi évei alatt a *l'Humanité* munkatársa volt.

chisták külföldi kapcsolatrendszeréről.[1003] Eszerint az elmozdított portugál király nem állt félre olyan elegánsan, mint annak idején rokona Brazíliában. Külföldi udvarokban keresett szövetségeseket, és elsősorban a spanyol királynál, XIII. Alfonznál, illetve a német császárnál, II. Vilmosnál talált támogatást. Ez utóbbi segítő szándékai mögött német gyarmati érdekeket lehetett sejteni, kísérletet a portugálok rovására történő előre nyomulásra, leginkább az I. Portugál Köztársaság szuverenitása alá tartozó angolai területek rovására. (Annak ellenére, hogy Angola és Német Délnyugat-Afrika határát 1886-ban szerződés rögzítette.[1004] És a gyarmatokra vonatkozóan angol-portugál egyezményt is aláírtak 1890-ben.[1005]) Ahogy a *Népszava* cikkírója megjegyzi:

> […] az 1898-iki német-angol egyezmény[1006] nem biztosítja a portugál gyarmatokat. Most itt a kedvező pillanat, hogy Németország érvényesítse igényeit és így kárpótlást szerezzen perzsiai veszteségeiért. […] Angolát ugyanis Németországnak ígérték, ha segít leverni a portugál köztársaságot. […] Halálos döfést jelent Portugáliára, ha Angolát elveszik tőle. Ha Németország megkapja Cabindát, hozzá a belga és a francia Kongo egy részét, továbbá Rio Mumi [Muni] és Fernando Po [Poo] spanyol területeket, akkor teljesülne az álma a német gyarmati politikusoknak, akik egy, Kameruntól a Fokföldig terjedő gyarmati birodalomról álmodoznak. Mindezekhez járul még az, hogy Németország Kelet-Afrikában is szomszédja Portugáliának. Már 1889-ben elfoglalta Keonga[1007] portugál kikötőt, most pedig északon Mucumot [sic! pontosan Mucusso, Angola dél-keleti, namíbiai határán], Sobat [sic!], Libebet [ma Zambia] és Diricot [Angola]. Ha sikerülne az, hogy a közbüleső belga Kongo részeit is megszerezzék, úgy a német gyarmati spekulánsoknak

[1003] A portugál köztársaság ellen. Császárok és királyok nemzetközi összeesküvése, *Népszava*, 296. sz. (1911. dec. 14.), 5. A portugál köztársaság ellen. Fabra Ribas leleplezései, *Népszava*, 297. sz. (1911. dec. 15.), 5. Összeesküvés a portugál köztársaság ellen. Angola gazdasági jelentősége, *Népszava*, 298. sz. (1911. dec. 16.), 5.

[1004] NÉMETH István – JUHÁSZ Dániel: *Német gyarmatpolitika a 19-20. század fordulóján*, Grotius e-könyvtár/47. Budapest, BCE, 2012, 24.

[1005] BÚR Gábor: *Afrika-történeti tanulmányok II.* Budapest, Mundus Novus, 2020, 521.

[1006] „1898. augusztus 30-án titkos brit-német egyezményt (Angola-Vertrag) írtak alá, amelyben megállapodtak Angola, Mozambik és Kelet-Timor felosztásáról. Angola az Észak-Rhodesiával határos terület kivételével német gyarmattá vált volna. A következő évben a britek visszatáncoltak, így a felosztás elmaradt." U.o. 521.

[1007] A mai Mozambik északi csücskében fekvő Keonga (Quionga) partjainál valójában 1894-ben jelentek meg a német haditengerészet hajói és tűzték ki a foglalást jelző lobogót. A portugálok tiltakozása ellenére csak az I. világháború után került vissza hozzájuk a kikötő. Erről dokumentumokat közöl José António Rodrigues PEREIRA: A Grande Guerra na Revista Militar. A guerra no mar, *Revista Militar,* no. 2604 (Janeiro de 2019), 82-83.

> semmi kívánnivalójuk sem maradna hátra. Fabra Ribas szerint csak Anglia és Franciaország beavatkozása tudja megmenteni Portugália gyarmatait, amelyektől a köztarsaság sorsa is függ.[1008]

Az tény, hogy 1910-12-ben a hivatalos német-portugál afrikai határt feltehetően tudatlanságból vagy a pontatlan kijelölés miatt a felek többször megsértették egymás rovására. Azonban a németek nem tudták elorozni az I. Portugál Köztársaság gyarmatait, és a monarchista összefogásnak látható eredménye nem volt. Talán azért sem, mert:

> A német gyarmatpolitika a vilmosi időkben valójában retorikai erődemonstráció maradt. Stratégiailag, gazdaságilag és népesség-politikailag semmi sem valósult meg az 1890-es évek elejének nagyhangú nyilatkozataiból. A német védnökségi területek nem lettek katonai támaszpontok, ahonnét tengeri összeköttetéseket ellenőrizhettek, a helyi lakosságot nem sorozták be a német hadseregbe, s nem kötöttek le említésre méltó német haderőt sem.[1009]

Területi vitáikat a portugálokkal az I. világháborúig sikerült tárgyalóasztal mellett rendezni. Annyi azonban mégis történt, hogy néhány német fegyver érkezett Spanyolországba a zendülés szítására készülődő emigráns portugál monarchisták részére.[1010]

Spanyol területről induló monarchista akciók

Nem a gyarmatok, hanem az anyaország határait fenyegette a portugál monarchisták Spanyolország irányából érkező támogatása. Ráadásul a szomszédos állam vezetői kétarcúan viselkedtek velük szemben. Hol kiutasítással fenyegették őket, hol meg szemet hunytak a területükön működő portugál emigránsok tevékenysége felett, esetenként anyagilag is segítve politikai aktivitásukat, vagy éppen fegyverhez jutásukat.[1011]

[1008] A *Népszava* fent idézett cikkeiből: 297. szám 5. és 298. szám 5.

[1009] NÉMETH – JUHÁSZ i.m. 67. Bővebben ld. Jakob ZOLLMANN: *Naulila 1914. World War I in Angola and International Law, A Study in (Post-) Colonial Border Regimes and Interstate Arbitration*, Baden-Baden, Nomos, 2016, 31-42.

[1010] Artur Ferreira COIMBRA: *Paiva Couceiro e a contra-revolução monárquica (1910-1919)*, MA dolgozat, Braga, Universidade do Minho, 2000, 99.

[1011] A téma első számú kutatója Hipólito de la Torre Gómez, pl. *Conspiração contra Portugal 1910-1912*. Lisboa, Livros Horizonte 38, 1978. Illetve újabban figyelemre méltó Artur Ferreira

Röviddel a lisszaboni ideiglenes köztársasági kormány megalakulása után a meggyőződéses monarchisták egy része átlépte az országhatárt, és Spanyolországban gyülekezett. 1911-12-ben két szervezkedést is indítottak a köztársaság ellen – vagy a monarchista terminológia szerint, a rend helyreállítása érdekében – a Portugáliával szomszédos észak-nyugati régió, Galicia irányából. Ezeknek azonban nem az előzött portugál király volt az értelmi szerzője. Mindkét alkalommal Henrique Paiva Couceiro (1861-1944) vezette az akciót, aki nagy katonai tapasztalattal rendelkezett, hiszen a portugál hadsereg tisztjeként korábban az afrikai gyarmati harcokban tüntette ki magát, mind az angolai, mind a mozambiki hadszíntéren. Bár II. Emánuel[1012] nevében igyekezett Santiago de Compostelában meghúzódva, vagy éppen Párizsban támogatást szerezni. Általában az ex-uralkodó tudtán kívül kezdett akcióba, és csak utólag értesítette a Bragança család tagjait, kérve jóváhagyásukat.[1013]

Spanyolország területéről a királyság felfegyverkezett hívei 1911. október 5-én lépték át először az I. Portugál Köztársaság államhatárát. Bár a monarchisták végső célja egy angol típusú alkotmányos monarchia létrehozása volt, Paiva Couceiro az államforma szempontjából semleges elképzeléssel érkezett. Nyitva hagyta az államforma kérdését, előbb a rendet kívánta helyreállítani, ehhez maga jelentkezett diktátornak. Abban bízott, hogy proklamációja hatására az északi vidék és néhány laktanya mellé áll, az emberek az utcára vonulnak. (Főként a fiatal köztársaság egyházzal szembeni intézkedései miatt elégedetlen, vallásos északi lakosság erejére számított, de hiába.) Ebben az esetben Emánuelt előzetesen felkészítette a neki szánt szerepre, arra, hogy azonnal siessen az első városba, mely elismeri majd visszatértét és restaurációját. Nem sok embere volt, hívei körülbelül 950-en lehettek, de csak 240-nek jutott – főként spanyol – fegyver, a munícióit pedig két málhás szamár elbírta.[1014] Október közepéig még néhány más, kisebb fegyveres csoport is érkezett. Azonban az északi nagyvárosokat, Bragança-t, pláne Portót, ahol jelentősebb támogatást

---

Coimbra már idézett dolgozata. Foglalkozik a kérdéssel José Miguel SARDICA: *Ibéria – A relação entre Portugal e Espanha no século XX*, Lisboa, Alétheia Editores, 2013, 52-75.

[1012] A manuelisták (II. Emánuel hívei) és a miguelisták (Dom Miguel de Bragança hívei) kiegyezésére 1911-12 fordulóján hozták tető alá a Dover-egyezményt. A XIX. századi gyökerű dinasztikus és egyben politikai konfliktus a két unokatestvér trónöröklésének legitimitását érintette. A miguelisták utóbb tagadták, hogy ez a megállapodás megszületett, és hogy ezzel korábbi álláspontjukat feladva, felsorakoztak volna II. Emánuel trónigénye mögé. WHEELER (1978) i.m. 292-293. A Bragança-ház egyesítésére végül 1922-ben a párizsi egyezménnyel került sor. Bővebben ld. Nuno Simão FERREIRA: O protagonismo de Alberto de Monsaraz na História do Integralismo Lusitano, *LOCUS: Revista de Historia*, vol. 18. no. 1. (2012), 42.

[1013] COIMBRA i.m. 99-100.

[1014] Az adatokat vö. TORRE GÓMEZ i.m. 39.

remélhettek, meg sem tudták közelíteni. Paiva Couceiro csapatát a határmenti Vinhaisnál rövid harcban megállította a köztársaság 2000 fős, jól felfegyverzett serege néhány órával azután, hogy a royalisták a vinhaisi községházára kitűzték a zászlójukat. A többi egységre is hasonló sors várt.[1015] Megjelenésük nem jelentett valódi veszélyt az első születésnapját ünneplő portugál köztársaságra, azonban vezetésében elhintette az óvatosság, a gyanakvás magvát. A királypártiak érkezésükkor abban hittek, hogy az ország mellettük áll, de a portugálok ennek nem sok jelét adták.

A sikertelen betörés után Paiva Couceiro visszavonta csapatait a spanyol határ mögé, és kilenc hónap múlva, 1912 júliusában ismételt betöréssel próbálkozott. A felkészülés megint csak a határmenti spanyol területeken folyt, ahol a hatóságok nem avatkoztak közbe a lisszaboni kormány tiltakozása ellenére sem.[1016] Sikerült ezer ember számára elegendő fegyvert beszerezni, főként Hamburgból, Madridból, Barcelonából és Bilbaóból, annak ellenére, hogy a corunhai és a belga hatóságok feltartóztattak olyan illegális fegyverszállítmányokat, melyek feltehetően szintén Galiciába tartottak a portugál monarchistákhoz.[1017]

Az 1912-es akciót Paiva Couceiro jobban előkészítette, mint a korábbit. Embereit három csapatra osztotta, és ezek a néhányszáz fős osztagok július 7-én önállóan támadtak Valença do Minho-nál, Vila Verde da Raia-nál és Chavesnél. A legkomolyabb ütközet ez utóbbi körül bontakozott ki, de mivel a lisszaboni hadvezetés szintén felkészült, és számított a támadásra, könnyen leszerelte Paiva Couceiro csapatait.[1018] A vidék lakosságát ez alkalommal sem sikerült mozgósítani. A támadás napján összegyűlt ugyan néhány kisebb csoportosulás a környező településeken, a legkomolyabb események talán Cabeceiras de Basto-ban voltak, de a zavargások hamar elültek.[1019] 15-ére a monarchisták visszavonultak Galiciába vagy elfogták őket, az észak-portugál vidék lecsillapodott.

A köztársasági katonai bíróság röviddel a második támadás előtt, még 1912 júniusában ítéletet hozott 18 korábbi lázadó ügyében. Paiva Couceiro-t távollétében hat év börtönnel sújtották, amit a körülményekre tekintettel (hogy a végrehajtásra nincs lehetőség) 10 év száműzetésre változtattak. A második

---

[1015] U.o. 39-40.

[1016] Ld. az erre vonatkozó 1912. márciusi dokumentumokat, közli TORRE GÓMEZ i.m. 227-236.

[1017] COIMBRA i.m. 107.

[1018] TORRE GÓMEZ i.m. 125-133.

[1019] Az említett kistelepülések Portugália északi részén, Minho és Trás-os-Montes területén, a spanyol határ közelében vannak.

akcióban fogták el a miguelista arisztokrácia vezető figuráját, a galiciai előkészületek szponzorát, D. João de Almeidát (1874-1945), Lavradio márkiját, és őt is hadbíróság elé állították. Az 1912-es akciót követő ítéletek 1912 novemberében születtek meg. A köztársasági szigor enyhülésével, az I. világháború körülményei között a politikai elítéltek amnesztiát kaptak, és Paiva Couceiro haza is tért a száműzetésből Oeirasba, bár sosem békült meg a köztársasággal. Fiatal híveivel az integralista mozgalomhoz csatlakozott.[1020]

A politikai ellenfelekkel szembeni békülékenység a korábbi történelmi korszakokban is jelen volt a portugál polgárháborús helyzetek lezárásakor. (Hasonlóan jártak el a XIX. században politikai ellenfeleikkel szemben például a miguelista háború utáni konszolidáció során II. Mária, illetve édesapja, IV. Péter. Nem kívántak végletes, kemény leszámolást, sokkal inkább megbékélést akartak.) Az I. Portugál Köztársaság konszolidációra törekvő, az elit köreibe tartozó lázadókkal szemben békülékeny hozzáállása Paiva Couceiro esetében abban mutatkozott meg, hogy 1915-ben a kormány részéről felkínálták neki (talán azért is, hogy az európai Portugália határain kívül tudják), legyen Angola gyarmati kormányzója, amit nem vállalt.

A monarchista emigráció egyébként több európai országban szóródott szét, és a legtöbben Dél-Amerikába távoztak. A kérdés luzo-brazil vonatkozása, hogy 1912 augusztusa és 1913 márciusa között a brazil, a portugál és a spanyol állam megállapodása értelmében több mint hétszázan keltek át az óceánon és találtak életlehetőséget Brazíliában a korábban Spanyolországba menekült monarchisták közül. Megsegítésükre 1912-ben Rio de Janeiróban királyságpárti portugál emigránsok létrehoztak egy bizottságot (*Comissão de Apoio aos Emigrados Políticos Portugueses*), amit a brazil katolikus egyház is támogatott. A tengerentúli monarchista érzelmű portugálok egyébként kezdettől ott álltak Paiva Couceiro törekvései mögött, erkölcsi és anyagi értelemben egyaránt.[1021] Ahogy ő maga nyilatkozta: „Megvallom, a monarchia portugáliai helyreállítására egy húszezer escudo-s összeget kaptam, amit visszafizetek vagy a győzelemmel, vagy a saját életemmel."[1022]

A két ibériai ország viszonyára erősen rányomta bélyegét a portugál monarchista szervezkedés. Míg az 1910-es lisszaboni politikai változások ellenszenvet, sőt félelmet keltettek a spanyol királyságban, „portugál veszélyt" láttak benne, a határok mentén támadt, esetleg ragadós példát, addig a portugálok

---

[1020] PINTO i.m. 165-183. Az integralistákról bővebben ld. a VI.2.3. fejezet.

[1021] Adatokat ld. I. C. da SILVA i.m.374-375. Lásd még WHEELER (1978) i.m. 170.

[1022] "Declaro que recebi a quantia de vinte contos para o restabelecimento da monarchia em Portugal e que pagarei com a sua victoria ou com a minha vida." Idézi COIMBRA i.m. 105-106.

a restaurációs kísérletek támogatóját vélték felfedezni a szomszédos országban, tartottak a köztársaság szuverenitását akár fegyveres erővel is megtámadó „spanyol veszélytől". Az ibériai szomszéd katonai fölénye a történelem során egyébként folyamatosan nyomasztotta a portugálokat.[1023] A két monarchista akció után Lisszabon a zendülők kiutasítását követelte szomszédjától. Ekkor került sor a fent említett megállapodásra London közvetítésével. Az 1912-es paktum szerint a királypárti emigránsokat végül eltávolították a határ közeléből azzal, hogy többségüket Brazíliába irányították.[1024]

Az I. Portugál Köztársaság számára – a döntően monarchikus Európában – feltétlen megerősödést hozott, hogy sikeresen állt ellen a restaurációs kísérletnek, amiben régi szövetségese, Anglia támogatását is élvezte. Ettől kezdve a továbbiakban még a személyi diktatúrák (Pimenta de Castro,[1025] Sidónio Pais vagy Salazar) idején sem kérdőjeleződött meg komolyan a köztársasági államforma legitimitása. Csupán egyetlen rövid és lokális epizód maradt a királyság restaurációja, pontosabban a néhány hetes kísérlet a katolikus-korporatív monarchia visszaállítására: Sidónio Pais elnökségét követően az alig egyhónapos, 1919. január–februári, portói Északi Monarchia (*Monarquia do Norte*), melynek kezdeményezőjeként és vezetőjeként ismét Henrique Paiva Couceiro lépett fel.[1026] Működését szimbolikus intézkedésekkel kezdte (visszaállította a régi valutát, a forgalomban lévő bankjegyek felülbélyegzésével; a köztársasági gárdát királyi gárdának keresztelte át), de nem tudta elérni, hogy a király visszatérjen Portugáliába. A hatalmi központot, a fővárost hívei meg sem tudták közelíteni, és a lakosság részéről sem kaptak érdemi támogatást. João Sarmento Pimentel (1888-1987) vezetésével republikánus katonák (maga a gárda) vetettek véget Portóban a monarchiának, utolsó hívei elhagyták Trás-os-Montest Galicia irányába. Északot is visszavette a köztársaság. A január-februári összecsapásoknak összesen mintegy 150 halálos áldozata volt. (A sors fintora, hogy

[1023] Míg a spanyol haderő az 1910-es évek elején 115 ezer fős volt, és háborús helyzetben mobilizálhatott 500 ezer embert, addig Portugália 11 600 katonáját mozgósítással 300 ezer főre bővíthette. Bevételeinek 13,1%-át fordította hadi kiadásokra, míg Hollandia, Belgium vagy Svájc a 25%-át. Adatokat ld. WHEELER (1978) i.m. 132-133.

[1024] A két ország közötti ellenségeskedésről ld. u.o. 108. A portugál, spanyol, angol és brazil diplomáciai egyeztetések részleteit aprólékosan feltárja TORRE GÓMEZ i.m. 150-167.

[1025] Joaquim Pereira Pimenta de Castro (1846-1918) 1915-ben a hadsereg politikai aktivizálódásának eredményeképpen került pozícióba. Néhány hónapra (január – május) katonai puccsal (*Movimento das Espadas*) ragadta magához a miniszterelnöki hatalmat és személyi diktatúra kiépítésre tett kísérletet. A monarchisták támogatását is élvezte. Bőveben ld. WHEELER (1978) i.m. 133-138.

[1026] Az Északi-Monarchiáról részletesebben ld. COIMBRA i.m. 118-154.

1939-ben az időközben hazatért Paiva Couceiro-t és politikai ellenfelét, Sarmento Pimentelt egyaránt száműzte Salazar.)

A *sidonismo* idején szünetelő, majd újraindított luzo-brazil folyóirat, az *Atlântida* köre nagy megelégedéssel vette tudomásul az autoriter és monarchista kísérletek végét. Ahogy a tántoríthatatlan republikánus szerkesztő, João de Barros írta 1919-ben:

> A köztársaság győzelme nemcsak a politikai közeget tisztította meg, hanem a szellemi és művészeti életet is. Megújító hatása alatt minden intellektuális munkát végző ember nyugodt környezetre lel, és megtalálja a valódi dicsőség biztonságát. Ez azért lehetséges, mert [a köztársaság] magával hozza a békét és a nyugalmat, ami nélkülözhetetlen a szellemi teljesítményhez és a gondolkodás szabadságához – melyek mindig is az invenció, az álom és a líra mozgatórugói voltak […].[1027]

VI.1.3.
Az I. Portugál Köztársaság történetének szakaszai

A köztársaság kikiáltását követően az új politikai berendezkedés megteremtésének és fenntartásának vezető ereje Portugáliában a republikánus értelmiség lett, mely társadalmi ideálja megvalósításán fáradozott: célja a haza megújítása, a korrupciótól, botrányoktól és a politika hátterében munkáló, személyes összefonódásoktól mentes rendszer felépítése volt. A köztársasági tábor rendkívüli összetettsége és heterogenitása, folytonos belső harcai miatt azonban ez a folyamat nem vezetett konszolidációhoz, eredményeit elfedte a nyugtalanság.

A felületes szemlélő számára az I. Portugál Köztársaság egy olyan átmeneti korszak, amely zavaros és főként nehezen megragadható, bonyolult politikai események láncolatával köti össze a *Belle Époque* monarchiáját a salazari diktatúra Új Államával (*Estado Novo*). A centenárium ürügyén (2010 körül) különösen megélénkült, újabb történeti kutatások azonban egyre inkább rávilá-

[1027] “A vitória da República saneou, não só o meio político, mas tambêm o meio intelectual e artístico. É sôb a sua influência renovadora que todos os trabalhadores do espírito encontrarão um ambiente desafogado e a certeza duma glória mais sólida. E isto porque traz consigo a paz e o sossego, indispensável para a criação mental e a liberdade de pensamento – que foi sempre a força propulsora da invenção, do sonho e do lirismo […].” João de Barros: A vitória da República: o seu significado intelectual (A köztársaság győzelme: intellektuális jelentősége), *Atlântida*, no. 35-36. (1919. h.n.), 989.

gítanak arra, hogy ezek az évek sok vonatkozásban (pl. a demokratizálódás vagy a modern intézményrendszer kiépülése szempontjából) mégsem csupán zűrzavart hoztak. Ez az időszak nem pusztán véletlen események rendszertelen halmaza, hanem karakteres, jól elkülönülő szakaszokra bontható, modernizációs korszakként értelmezendő,[1028] melyben több cezúra is megfigyelhető (pl. az első világháború, vagy Sidónio Pais diktatúrája). Douglas L. Wheelerrel egyetértve megállapítható, hogy bár az I. Köztársaságot nem sikerült hosszú életűvé tenni Portugáliában, sőt Nyugat-Európa leginstabilabb parlamenti rendszere lett, mégis hatalmas energiákat szabadított fel a közéletben, és különösen kezdetben, igen nemes célok határozták meg. Feltétlenül újdonságot hozott abban, hogy eszméi mellett, fennállása során végig széles tömegeket tudott mozgósítani, és legalább hozzálátott a szabadságjogok kiterjesztésével a politikai élet valódi demokratizálásához.[1029]

E korai köztársasági időszak tagolása kérdésében számunkra Luís Oliveira Andrade és Luís Reis Torgal,[1030] illetve Douglas L. Wheeler[1031] felosztása vált irányadóvá, mert sem a válságba került alkotmányos monarchiát, sem a katonák nemzeti diktatúrának nevezett rendszerét (1926-1933) nem választják el élesen a korszak egészétől. Bár ez utóbbi, a diktátor nélküli diktatúra, nyilvánvaló szakítást jelentett a liberális demokráciával, azonban amennyire a *salazarizmus* előkészítőjének, úgy a korábbi köztársasági korszak folytatójának is tekinthető több vonatkozásban. Például a tanulmányunk középpontjában álló luzo-brazil politika szempontjából, ami visszamutat a monarchia időszakára. A vizsgált történelmi periódus kezdete szempontunkból tehát nem lehet a portugál köztársaság kikiáltása, 1910, hanem sokkal inkább az 1890-es válságos év lesz. Lezárulása pedig a salazari kronológiához köthetően 1930 (a gyarmati alapokmány) vagy 1933 (az Új Állam alkotmánya).[1032] Ez egybecseng João Paulo Avelãs Nunes felosztásával, aki portugál „hosszú XX. századról" ír, elkülönítve benne a liberális monarchia (1891-1910), a köztársaság (1910-1926), az auto-

[1028] Vö. António Costa PINTO – Nuno Severiano TEIXEIRA (szerk.): *A Primeira República Portuguesa – entre o Liberalismo e o Autoritarismo,* Lisboa, Colibri, 2000. *passim*. És Fernando ROSAS – Maria Fernanda ROLLO (szerk.): *História da primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinta da China, 2009. *passim*.

[1029] WHEELER (1978) i.m. 279-281.

[1030] ANDRADE – TORGAL i.m. 82-96.

[1031] WHEELER (1978) i.m. *passim*

[1032] A korszak kezdeteként több kézikönyv, szakmunka is az 1890-es évet jelöli meg. Pl. *História de Portugal em Datas* i.m. 233. vagy Fernando Luís GAMEIRO: A elite parlamentar republicana. Deputados e senadores eleitos por círculos eleitorais do Alentejo (1890-1926), in: J. FONSECA – T. FONSECA i.m. 25-44.

riter katonai rezsim (1926-1933), az Új Állam (1933-1974) és a demokratikus rendszer (1974 utáni) korszakát.[1033]

Az általunk vizsgált időszak ugyanakkor tovább bontható a fentiekkel összhangban: beszélhetünk az alkotmányos monarchia válságáról 1890-től, majd – a *sidonista* terminológiát kölcsönözve – Régi Köztársaságról (*República Velha*) 1910 októberétől 1917 decemberéig. Az előbbi periódusnak nagy megrázkódtatása az angol Ultimátum sokkja, míg az utóbbié az I. világháború, amelynek kihívásaira az António José de Almeida (1866-1929) vezette Szent Egység (*União Sagrada*) kormánya (1916. március 15-e és 1917. április 25-e között) a teljes nemzeti összefogás jegyében adta a legérvényesebb republikánus választ. Azonban így is csupán 406 napig maradhatott hivatalban. Igaz, ezzel az egyik leghosszabb életű kabinet volt az I. Portugál Köztársaság történetében.

Részben az I. világháború következménye az 1917. decemberi *sidonista* hatalomátvétel is. Ezzel kezdődött Portugáliában – öndefiníciója szerint – az Új Köztársaság (*República Nova*), vagyis Sidónio Pais néhány hónapig tartó diktatúrája, a háborús válságra adott autokratikus válaszként. (Ezzel részletesebben a VI.1.6. fejezet foglalkozik.) Már elnevezésével is mintát kínált az 1933-ban bevezetett Új Államnak, amely később büszkén vállalta vele az eszmei rokonságot. Bár a *sidonista* politikai formáció rövid életűnek bizonyult, nyomában az erős prezidiális rendszerbe vetett bizalom hosszú időre gyökeret vert a portugál politikai gondolkodásban. Kultuszát Salazar beépítette ideológiai rendszerébe, és panteonjába beemelte Sidónio Pais alakját.

> A Sidónio-portré nélkülözhetetlen ikonná vált az »Estado Novo« Szentjeinek hivatalos galériájában, amit a salazari diktatúra idején még a falusi elöljáróságokon is szokás volt kiakasztani. Mint az autoriter rendszernek és mint Salazar karakterének előfutára és előképe, Sidónio integráns része lett az 1974-ben megbuktatott rezsim mitológiájának és dicső előtörténetének."[1034]

Igaz, 1919 elejéig a rövid *sidonista* diktatúrával egyfajta megszakítottság állt be a demokratikus hatalomgyakorlás tekintetében, de – a monarchisták reményei ellenére – a köztársasági államforma kontinuitása fennmaradt. A korábbi intézményrendszer teljes helyreállítása és működtetése 1919 februárja után ismét folyamatossá vált a köztársaság 1926. május 28-i bukásáig, vagyis

---

[1033] João Paulo Avelãs NUNES – Américo FREIRE (szerk.): *Historiografias portuguesa e brasileira no século XX – Olhares cruzados*, Coimbra, IU – FGV, 2013, 58.

[1034] João MEDINA: O homem que matou Sidónio Pais, *História* (Lisboa), no. 10. (1979), 56.

a katonai hatalomátvételig. Azonban az I. Köztársaság – ahogy Fernando Rosas meggyőzően kimutatja – korántsem omlott össze azonnal, a „május 28-i tisztek" rendszere csak lépésről lépésre tudta átalakítani, előkészítve a terepet az antiparlamentáris, antiliberális salazari berendezkedés számára.[1035]

Wheeler a fenti szakaszokon belül is további jellegzetességeket emel ki, és sajátos karaktert ad egy-egy rövidebb periódusnak. Az 1913. januárig tartó időszakot a fiatal köztársaság önvédelmi, radikális szakaszának tekinti, amit 1915 januárjától egy valóban demokratikus periódus követ: Afonso Costa és a brazíliai születésű Bernardino Machado miniszterelnöksége idején (ld. 2. képmelléklet). Machado-t – a portugál közvéleményre olyannyira jellemző *perszonalizmus* jegyében – megváltóként fogadták Lisszabonban, miután brazíliai követi posztját elhagyva hazatért. Amikor megérkezett Lisszabonba a Rio de Janeiró-i hajó fedélzetén – írja róla Wheeler –, tömegek fogadták, hogy üdvözöljenek egy olyan vezetőt, aki a köztársaság válságát meg fogja oldani, és egyesíti a portugálok megosztott családját.[1036]

A következő szakaszt az I. világháború, majd Sidónio Pais személyi diktatúrája, Új Köztársasága határozza meg a fent idézett New Hampshire-i professzor szerint. Az 1918. decembertől 1925. áprilisig tartó időszakot a *pronunciamentok*kal jellemzi, vagyis azzal, hogy a hadsereg szerepe erősödött, a politikai válsághelyzetek megoldását újra és újra katonai körök befolyásolták, a civil államvezetés fölé kerekedve. 1925 áprilisától reménytelen sodródás következett a katonai hatalomátvétel felé, ami 1926. május 28-án be is következett, a katonai diktatúra (1926-33) és bizonyos értelemben az Új Állam (1933-1974) nyitányaként. 1926-28-ig a fiatal tisztek, az úgynevezett hadnagyok (*tenentes*) kezében volt a hatalom Portugáliában. Az állami adminisztráció kulcspozícióit ők foglalták el. Párhuzamosság, hogy az 1920-as években Brazíliában is fontos politikai szerephez jutott az alacsonyabb rangú tisztek mozgalma, a *tenentismo,* a hadnagyi szerveződés, és az évtized végén részese lett Getúlio Vargas hatalomra segítésének.[1037] A portugáliai periodizációhoz visszatérve, az 1928-30-ig tartó időszak már Salazar felemelkedése volt, és a visszatérés a polgári kormányzáshoz, a civilek, köztük több egyetemi ember bevonásával. Azután pedig, 1930-33-ig az *Estado Novo*, azaz az Új Állam szorosabban értelmezhető genezise következett.

[1035] ROSAS (2013) i.m. 154-156.
[1036] WHEELER (1978) i.m. 120.
[1037] Vö. az V.5.6. fejezet.

VI.1.4.
A demokratikus modernizációs program mérlege

A portugál republikánus kormányzat (bárki, ha mégoly tekintélyes személyiség, mint Afonso Costa vagy António José de Almeida állt is az élén) folyamatos politikai támadások kereszttüzében működött, szinte első pillanatától kezdve. Az ország új, köztársasági alkotmánya 1911 augusztusában lépett életbe.[1038] Ezzel a képviseleti demokrácián alapuló állam intézményrendszere létrejött ugyan, de működésének fogyatékosságai számos vonatkozásban szembetűnőek voltak: a radikális szekularizáció keserű lakossági ellenállásba ütközött; a reformprogramok sorra kudarcba fulladtak; a politikai élet zavarait tetézte az államháztartás zilált állapota, a gazdaság rendkívül rossz teljesítménye, a portugálok európai viszonylatban igen alacsony életszínvonala, a kétségbeejtő közegészségügyi helyzet.[1039]

> Noha a kormány bevezette az általános szavazati jogot, ennek tényleges gyakorlását az írni-olvasni tudáshoz kötötte, így a lakosság 80%-a nem élhetett az újonnan elnyert lehetőséggel. Ez végül azt eredményezte, hogy a kormány által folytatott politika elutasításának az emberek alternatív módokon kezdtek hangot adni, vagyis megnövekedett a sztrájkok és a különböző agrárius mozgalmak száma, amelyek aztán tovább nehezítették az államgépezet működését.[1040]

Az alkotmányozó képviselőknek megvolt a lehetőségük arra, hogy az I. Portugál Köztársaság sikeres konszolidációjának feltételeit kialakítsák, és kivezető utat találjanak a kedvezőtlen körülményeknek ebből az ördögi köréből. Roppant feladat várt az éppen csak létrehozott, új intézményekre: egy olyan mű-

---

[1038] Szövegét közli *As Constituições portuguesas de 1822 ao texto actual da Constituição*, bevezeti Jorge MIRANDA, 4. kiad. Lisboa, Livraria Petrony, LDA, 1997, 207-237. Az alkotmányt részletesen bemutatja SZILÁGYI I. (2015b) i.m. 20-21.

[1039] OLIVEIRA MARQUES (1978) i.m. *passim*

[1040] PÁL Zsombor Szabolcs: *Portugália magyarországi megítélése a két világháború között*, Budapest, Göncöl, 2018, 24. U.ő. a korabeli *Népszavá*t idézi, ahol szintén reflektáltak az 1910-es portugáliai változásokra, megjegyezve, hogy az új kormány választójogi reformja a monarchia korához képest jelentős visszaesést jelentett, „[…] mert a 75%-os írástudatlansággal küzdő Portugáliában kizárta az analfabétákat a szavazásból, [és nehezményezte] a kormánynak a szocialistákkal szembeni erőszakos fellépését is. Azt is kifogásolták, hogy a forradalom csak a polgári pártoknak biztosít nagyobb mozgásteret, és »minden tekintetben kielégítette a nagytőkések kívánságait, azonban *teljesen megfeledkezett a munkásokról*«, így a köztársaság igazi urai a kapitalisták maradtak." 39.

ködőképes modernizációs program megvalósítása, amely kiterjed az általános választójog bevezetésére, magában foglalja az agrárreformot, az iparfejlesztést, az oktatási és pénzügyi reformot, és felkészíti az államot szociális feladatainak megfelelő ellátására. Ennek a szerteágazó modernizációs politikának a zavartalan és folyamatos megvalósítása az új rendszer társadalmi bázisának megmaradását, sőt bővülését hozhatta volna. Azonban a köztársaság ellenfeleinek és barátainak konfliktusai, valamint a republikánus tábor megosztottsága mindezt megakadályozták.

A köztársaság ellenfelei között találjuk a jobboldalon a republikánusok konzervatív szárnyát, a katolikus politikusokat, illetve magát az egyházat, valamint az integralistákat és a monarchista tábort, bár ez szintén hamar megosztottá vált (az I. világháború különösen kiélezte belső ellentéteiket, pl. a német- és angolbarátok konfliktusát), és fokozatosan apadt. Rajtuk kívül az ipari, kereskedelmi és agrárvállalkozók bizonyos, rend után áhítozó érdekcsoportjai is támadták a lisszaboni kormányokat. Bizalmatlanságukat mutatja a jelentős mértékű pénzkivonás is, ami először 1910. október 5-ét követően, majd a háború hatására erősödött fel, amikor Brazíliába, Európa országaiba és az USA-ba komoly tőkemennyiséget menekítettek ki és helyeztek külföldi bankokba.[1041]

Hamar kiábrándult az egymást sűrűn váltó kormányok teljesítménye nyomán a baloldali ellenzék is. A republikánus balszárny, illetve a munkás-érdekképviseletek különféle irányzatai, a fénykorukat élő anarcho-szindikalisták, a szocialisták és kommunisták. Az I. Köztársaság kormányait gyengeséggel vádolták, és azzal, hogy túlságosan szerények eszményeik érvényesítésében. Türelmetlenül kárhoztatták a reformok lassúsága miatt, és azért is, hogy a középosztályt pozicionálja, háttérbe szorítva a munkások érdekeit.[1042]

Ugyanakkor a köztársaságiak saját bázisa is töredezett volt. Az Afonso Costa vezette rendszerváltó republikánus párt (PRP – *Partido Republicano Português*, 1876–1911) többször átalakult, osztódott, fő ereje a Demokrata Pártban (PD – *Partido Democrático*, 1912-1926; 1935) koncentrálódott.[1043] Hatalmi pozícióba kerülve maga kezdte alkalmazni a korábban elutasított

[1041] WHEELER (1978) i.m. 250-251.

[1042] Raquel VARELA – Ricardo NORONHA – Joana Dias PEREIRA (szerk.): *Greves e conflitos sociais em Portugal no século XX*. Lisboa, Edições Colibri – I.H.C., 2012, 85-96.

[1043] Az I. Köztársaság pártjai közül az egyetlen, mely szélesebb tömegeket tudott maga mögött. Választói bázisa a városokra és a vidékre is kiterjedt. Gyengülését és szétesését a katonai diktatúra időszakában elsősorban az okozta, hogy vezetői közül sokan emigrációba vonultak, és a továbbiakban Párizsban, Madridban vagy máshol működő csoportjaik sosem tudtak igazán megerősödni. WHEELER (1978) i.m. 294.

módszereket: a választások korlátozását és manipulálását; az „utca" mobilizálását, ha a helyzet úgy kívánta; a kíméletlen fellépést a munkások spontán szerveződései ellen. Mindeközben igyekezett semlegesíteni a hadsereg politikai törekvéseit is. A PRP/PD igyekezete, hogy mindenáron és lehetőleg ellenfél nélkül hatalmon maradjon – Fernando Rosas szerint – végső soron az úgynevezett demokratikus kormányzás folyamatos legitimációs válságát idézte elő. A PRP köztársasága ilyen módon két fatális hibát követett el a portugál történész szerint. Először is képtelennek mutatkozott arra, hogy megtalálja azt a társadalmi és politikai stratégiát, amellyel kitörhet a kényszerpályáról, másrészt ennek következtében minden tervét feladta, ami az oligarchikus liberális korszakból megörökölt politikai rendszer valódi demokratizálására irányult volna. A strukturális legitimációs válságtól beteg, politikai és pénzügyi instabilitásba merült köztársaságot könnyen ejtették rabságba az antiliberális jobboldal egyre erősödő összeesküvő erői.[1044]

A válságtényezőkből kialakult ördögi körből tehát nem sikerült kitörni. Az illegális módon egymásnak feszülő politikai erők pedig gyakran kilátástalan belső helyzetet idéztek elő Portugáliában. A nagyvárosok utcáin egymást érték a zavargások. 1910 és 1926 között 16 kisebb forradalom zajlott le, 8 államelnök és 45 miniszterelnök váltotta egymást.[1045] Az utcai megmozdulások különösen 1919 májusától 1922 januárjáig öltöttek korábban sosem látott méreteket, és csak ez alatt a néhány hónap alatt 14 kormány alakult.[1046] (A politikai élet kiegyensúlyozatlansága egyébként nem volt új jelenség Lisszabonban. Már a monarchia utolsó éveiben is egymást érték a kormányválságok, II. Emánuel alig 24 hónapos uralkodása alatt 7 kormányt nevezett ki.)[1047] A megfeneklett köztársaság a permanens krízis rabja lett, Sidónio Pais diktatúrája után, ha lehet, még inkább, mint korábban. Wheeler azt hangsúlyozza ezzel kapcsolatban, hogy az 1919-26-ig tartó, legreménytelenebb években ráadásul nemcsak a kormányzat, de a parlament is teljesen instabillá vált. A köztársaság folyamatosan távolodott az 1891-ben megfogalmazott demokratikus alapelvektől: az egyenlőség eszméjétől, a képviseleti és az önkormányzati rendszer normális működésétől. Rendkívül felduzzadt a bürokrácia, és nagymérvű lett a korrupció.[1048]

[1044] Fernando ROSAS: Os cinco erros capitais, *Público Online*, 13/09/2010. http://www.publico.pt/culturaipsilon/jornal/os-cinco-erros-capitais-20158013 (letöltés 2016. június 19.)

[1045] OLIVEIRA MARQUES (1980) i.m. 131-132.

[1046] Vö. História de Portugal em Datas i.m. 234.

[1047] Vö. U.o. 257-260.

[1048] WHEELER (1978) i.m. 175-177., 180-181. Az 1891-es portói köztársasági mozgalomról és alapelveiről ld. João CHAGAS – Ex-Tenente COELHO: *História da Revolta do Porto de 31*

A politikai válság együtt járt a gazdaságival, és a hétköznapokban ez utóbbi még inkább éreztette hatását. A legkritikusabb, 1917-18-as és 1918-19-es gazdasági évben az államháztartás deficitje elérte a 10.798 és 13.833 millió fontos szintet. A kivándorlás nagy tömegeket érintett. A XX. század folyamán egyetlenegyszer, éppen 1918-ban az is előfordult, hogy csökkent az ország lakosainak száma, mintegy 70 ezer fővel. Ennek elsődleges oka a kivándorlás, illetve az 1918-19-ben pusztító spanyolnátha-járvány volt.[1049]

Mindehhez társultak a nemzetközi politikában mutatkozó feszültségek. A századforduló és a halódó portugál monarchia örökül hagyta az Első Köztársaságra a még megmaradt, ám fenyegetett helyzetben lévő gyarmatok problémáit is, melyeket különösen szorongatóvá tettek az első világháború évei, mikor a portugálokra Afrikában és az európai fronton is komoly megpróbáltatások vártak.

A republikánusok ebben a kiélezett helyzetben nem találták meg a konszenzuális utat. Merre is vezessék az országot, és hogyan is egyezzenek ki egymással? Ellentéteiket a háborús válság inkább csak fokozta: rontotta a viszonyt a feszültség a radikális szárny és a magukat reálpolitikusnak tekintő, úgynevezett modernek között; a franko- és anglofilek, valamint a németbarátok között; a háborúpártiak és pacifisták között. A kortársak regisztrálták a válságot:

> Belső helyzetünk nagyon rossz, a külső meg egyenesen rémisztő – szögezi le 1914 decemberében Raul Brandão (1867-1930), az ismert portugál író –, Anglia semmibe vesz minket. A háború ügyeit gonosz és ostoba emberek intézik. […] A monarchistáknál ugyanaz a helyzet, nincs köztük egyetértés.[1050]

Az ország belső politikai és gazdasági viszonyai a *sidonizmus*t és az I. világháború végét követően sem javultak, sőt az 1920-as évek elejétől kormányok és csődök egyre gyorsabb ütemben követték egymást.[1051] Rövid, átmeneti javulás a demokrácia állapotában csupán néhány hónapra állt be, 1923 decembere és 1924 júliusa között, Álvaro de Castro (1878-1928) miniszterelnöksége

---

de Janeiro de 1891: depoimento de dois cumplices, Lisboa, Empreza Democrática de Portugal, 1901.

[1049] A adatokat vö. OLIVEIRA MARQUES (1980) i.m. 121., WHEELER (1978) i.m. 223., illetve Carlos ALMEIDA – Antônio BARRETO: *Capitalismo e emigração em Portugal*, 3. kiad. Lisboa, Prelo, 1976 [1970], 179, 299.

[1050] „A nossa situação interna é péssima, a externa é um pavor. A Inglaterra olha para nós como para uma pescada podre. A questão da guerra tem sido dirigida por maus ou por tolos. […] Mas os monárquicos estão na mesma. Não se entendem." Raúl BRANDÃO: *Vale de Josafat*, Lisboa, Serra Nova, 1933, III. köt., 84-85.

[1051] Vö. FERRÃO i.m. 158-159.

idején.[1052] Hogy aztán kevesebb mint két év múlva, 1926. május 28-án a Braga-ból induló katonai puccs Manuel Gomes da Costa (1863-1929) tábornok vezetésével lezárja a demokrácia másfél évtizedes korszakát Portugáliában.

VI.1.5. Portugália és az I. világháború

1914 augusztusában a németek megtámadják Portugália gyarmati területeit az afrikai hadszíntéren. Ekkor kerül sor az első mozgósításra. A közvélemény számára a szuverenitás, a távoli birodalmi határok védelme evidencia, szükségességét senki sem vitatja. Hónapokig tartó harc kezdődik az angolai frontokon, és éveken át folyik a küzdelem Mozambik területén. Portugália az afrikai hadszíntéren harcol a németekkel, gyarmatai védelmében, közben riadtan tapasztalja, hogy a rettegett szomszéd, Spanyolország egyre szorosabbra fűzi a szálakat az ő régi, nélkülözhetetlen támogatójával, szövetségesével, Angliával.[1053] Ezért London sürgetésére nem marad a „veszélyes semlegesség" állapotában,[1054] hanem az antant oldalán katonákat küld az európai frontra, Belgiumba is, hogy így erősítse meggyengülni látszó nemzetközi pozícióit.[1055]

[1052] WHEELER (1978) i.m. 233.

[1053] Az I. világháborús spanyol semlegesség kérdéseire vonatkozóan részletesebben ld. Pallagi Mária kutatásait. PALLAGI Mária: Spanyol békeközvetítési kísérletek az első világháború alatt. *Aetas*, 19. évf. 3-4. sz. (2004), 190–210. és U.ő.: XIII. Alfonz – egy semleges uralkodó lehetőségei és korlátai. *Aetas*, 21. évf. 1. sz. (2006), 74–99. Ő idézi Christoph Graf von Wydenbruckot, az Osztrák-Magyar Monarchia madridi követét: „Különösen figyelemreméltó e kérdésben Wydenbruck gróf 1912. szeptember 12-i jelentése, mely szerint »Anglia két hónappal ezelőtt tudatta itt, hogy adott esetben Spanyolországnak szabad kezet adna Portugáliával szemben […]«. Miután Alfonz egyik fő célkitűzése a háború alatt az volt, hogy az Ibériai-félszigetet uralma alatt egyesítse, így ez a hír különösen veszélyesnek bizonyulhatott a központi hatalmak számára." (PALLAGI i.m. 81) Nemkülönben Portugáliának. Végül „Spanyolország mindvégig fenntartotta semlegességét. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az ország, habár politikailag hű maradt semlegességi nyilatkozatához, gazdaságilag hasznot próbált húzni a háborús konjunktúra kínálta lehetőségekből." (U.o. 85)

[1054] A. H. de OLIVEIRA MARQUES kifejezését kölcsönözzük: The Portuguese 1920's; A general survey, *Revista de História Económica e Social*, no. 1. (1978. január-június), 87.

[1055] Portugália I. világháborús szerepvállalásáról ld. Nuno Severiano TEIXEIRA: Portugal na „Grande Guerra" 1914-1918: as razões da entrada e os problemas da conduta, in U.ő. (szerk.): *Portugal e a Guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais séculos XIX e XX.* Lisboa, Edições Colibri, 1998, 58-61. Illetve sokoldalú tanulmánykötetben tárgyalja a kérdést Gaspar Martins PEREIRA – Jorge Fernandes ALVES – Luís Alberto ALVES – Maria da Conceição MEIRELES (szerk:): *A Grande Guerra (1914-1918): Problemáticas e Representações*, Porto, CITCEM, 2014. Valamint a háború lezárásáról ld. José

Az ország területétől távol, indirekt módon védekezni, ezzel bekapcsolódni az európai háborúba, de idegen földön, ez olyan kérdés, mely erősen megosztja a portugál társadalmat. Harcoljunk-e vagy ne, és ha igen, kinek az oldalán? Portugáliát az I. világháborúba lényegében a félelem hajtja bele, ez mozgatja döntési helyzetben lévő politikusai jó részét. Bár a portugál lakosság többsége közömbös, vagy kifejezetten ellenzi a háborús részvételt. A politikusok jelentős része azonban azt reméli, a lakosság szélesebb körének mozgósítása a külső ellenség ellen a köztársasági rendszer konszolidációját, egyben a nemzeti érzés megerősítését fogja segíteni, a túllépést az urbánus szférán, nyitva az egész ország felé.[1056] A nemzeti összetartás fokozása mellett erős a félelem Portugália nemzetközi pozícióinak további gyöngülésétől, összefüggésben az ország még meglévő gyarmataihoz való görcsös ragaszkodással. A háborús részvétel mellett van a republikánusok többsége, akik leginkább a Demokrata Párt köré tömörülnek Afonso Costa vezetésével, és háborúpárti a szocialisták (PSP) egy része, valamint az António José de Almeida vezette Evolucionista Párt (*Partido Republicano Evolucionista*). A republikánus értelmiség és művészeti elit háborúpárti szektorai az *A Águia* (Sas) című folyóirat körül gyülekeztek. Az intervencionista republikánusok táborához tartozó Augusto Casimiro – bár elegánsan hallgat az angol politikai nyomásról, inkább hazája döntési szabadságát hangsúlyozza – a hadba lépés végső célját tekintve 1919-ben világossá teszi Sidónio Paisról szóló munkájában:

> Portugália azért lépett be a háborúba, szabad nemzetként, sorsa iránti felelősségtől vezérelve, mert megértette, hogy így és csakis így mentheti meg gyarmati örökségét, csak ezzel szolgálhatja becsületét, és így készülhet fel a jövőre, mikor majd a békekötés után, a nemzetközi porondon a győztesek között lesz.[1057]

Medeiros FERREIRA klasszikusát, *Portugal na Conferência de Paz; Paris, 1919*, Lisboa, Ed. Quetzal, 1992. Magyar nyelven pedig SZILÁGYI István: Portugália az első világháborúban, in MAJOROS, *et. al.* (2015) i.m. 683-698.

[1056] Az I. Portugál Köztársasággal foglalkozó szakirodalomban ez az értelmezés dominál. Vö. L. L. MIRANDA (2011) i.m. 6.

[1057] "Portugal foi para a guerra porque, como nação livre e na consciência do seu destino, entendeu que assim, e só assim, salvava o património colonial, servia a hora e preparava um novo destino, aparecendo depois da Paz em condições internacionais à altura dos vencedores." Idézi Alice SAMARA: O impacte económico e social da Primeira Guerra em Portugal, 89-106.o. in: TEIXEIRA (szerk.) i.m. 90.

Ellenzik a portugál háborús részvételt a monarchisták, Manuel de Brito Camacho (1862-1934) jobbközép unionistái,[1058] António Machado Santos (1875-1921) követői és a szocialisták egy része is.[1059] A munkások egységszervezete, az *União Operária Nacional* szintén háborúellenes volt.

Érdekes e kérdés kapcsán João de Barros és Fernando Pessoa amúgy is létező ellentétének további éleződése. Pessoa hosszú szöveget írt, amelyet ugyan nem fejezett be, de ebben bírálta João de Barros egy cikkét, amely 1915. július 10-én jelent meg az *O Mundo*-ban. Barros itt frankofil beállítottsága szerint arra szólította fel a portugál értelmiségieket, hogy mutassanak szolidaritást a szövetségesekkel, elsősorban Franciaországgal. Az egyszerre anglofil és germanofil Fernando Pessoa, a semlegesség híveként nem értett egyet vele, és írásában arról értekezett, hogy miért szükséges a Németországgal való „lelki szolidaritás".[1060] Barros, az antantbarát szerkesztő és virtuális Atlantisza sem vonhatta ki magát a háborús témák felvetése alól. A 2. számban Hermano Neves (1884-1929) a szemben álló szövetségi rendszerek további bővülését jósolja, valamint Portugália és Spanyolország hadba lépésének lehetőségét latolgatja.[1061] Még azt reméli, hogy a háborúnak gyorsan vége lesz majd. 1916-ban a patrióta és luzo-brazil lelkesedés hatja át az atlantida brazil költő, Olavo Bilac portugáliai látogatását. Felvonulás köszönti előbb a köztársasági elnököt, majd a tömeg a közelben lakó kedves vendég ablaka alá vonult, és őt is üdvözölte. Bilac *Viva Portugal!* felkiáltással válaszolt. A történteket megírták az esti lapok, és a költő interjút is adott az *A Capital, O Século, A Opinião* újságíróinak arról, hogy mi Brazília pozíciója a nemzetközi helyzetben, hogy viszonyul a háborúhoz. Az *Atlântida* is beszámolt erről, és ugyanabban a számban Barros nagy interjút közölt a külügyminiszterrel, Portugália és a háború címmel.[1062] Augusto Soares (1873-1954) itt is azt a kormányálláspontot képviselte, hogy a köztársaság konszolidálása szempontjából nagy jelentősége van a hadba lépésnek.

Végül 1917 januárjában az angolok unszolására megegyezés születik arról, hogy portugál csapatokat vetnek be brit műveleti területen Európában is. Ezek a csapatok azonban nem sok dicsőséget szereztek hazájuknak. A lövészárkok-

[1058] Az unionista kifejezés itt a köztársasági mozgalom egységét megteremtő szándékra utal, és nem a luzo-brazil föderációt támogatók csoportjára vonatkozik, bár őket is így nevezték.
[1059] A kérdésről ld. Filipe Ribeiro de Meneses munkáit, pl. *De Lisboa a La Lys: O Corpo Expedicionário Português na Primeira Guerra Mundial*, Lisboa, Dom Quixote, 2018.; *Portugal 1914-1926: From the First World War to Military Dictatorship*, Bristol, Hipla, 2004.
[1060] J. BARRETO (2016) i.m. 652.
[1061] Algumas prophecias sobre a grande Guerra (Néhány prófécia a Nagy Háborúról), *Atlântida,* no. 2. (1915. dec. 15.), 170-171.
[1062] Olavo Bilac em Lisboa (O.B. Lisszabonban) és Portugal e a Guerra (Portugália és a háború), *Atlântida,* no. 6. (1916. ápr. 15.), 569-603. és 500-506.

ban töltött hosszú, demoralizáló hetek után 1918. április 9-én megsemmisítő vereséget szenvedtek a németektől a belga fronton, a La Lys-i csatában.[1063]

Az angolokkal kötött 1917-es megállapodás értelmében a lisszaboni kormány 55 ezer főt küldött a belga frontra, Fernando Tamagnini de Abreu[1064] (1856-1924) tábornok vezérletével. A csapat 28%-ban önkéntesekből, 72%-ban pedig sorkatonákból állt, akiknek Dél-Flandriában (Arie-sur-la-Lys) egy 4-11 km-es frontszakaszt kellett védeniük, 13 hónapon át, az állóháború lövészárkaiban, rossz ellátás és igen demoralizáló körülmények között. A katonák körében egyre gyakoribbá vált a fegyelemsértés, és nem volt ritka a dezertálás, az öngyilkosság sem. A német áttöréskor a portugálok veszteségei jóval nagyobbak lettek, mint amennyit a németek elszenvedtek (ld. 8. képmelléklet).

Az áttörés előzménye volt, hogy 1918 januárjában már éppen egy új megállapodás született Nagy-Britanniával, ebben előirányozták, hogy az angol vezérlet alatt harcoló portugál kontingens létszámát a felére csökkentik, mivel egyes egységek tarthatatlanul rossz állapotba kerültek. A végrehajtásra azonban csak tavasszal került volna sor, a felső hadvezetés – sajnálatosan későn – április 8-án rendelkezett a másnapi visszavonásukról. Az intézkedés végrehajtását azonban megakadályozta a 9-én hajnalban indított német támadás, amelynek portugál visszavonulás és nyomában a szövetséges front átszakadása lett a következménye. A csata mérlege 1341 halott, 1932 eltűnt, 4626 sebesült és 7740 fogságba esett portugál katona.[1065] Az expedíciós sereg maradéka a fegyverszüneti megállapodásig (1918. november 11.)[1066] még tovább harcolt az angol csapatokkal, majd az első kivont egységek november 23-án érkeznek haza Portugáliába, ahol a már ismertetett tényezők következtében rendkívül zaklatottak a viszonyok: a Sidónio Pais ellen elkövetett halálos kimenetelű merénylet; a Paiva Couceiro-féle északi monarchia és az ehhez kapcsolódó polgárháborús helyzet, majd a Régi Köztársaság helyreállítása; valamint a teljes gazdasági-társadalmi instabilitás. Valószínűleg igaza van João Vieira Borgesnek, mikor ezzel kapcsolatban megjegyzi, mindez azt is megakadályozta, hogy Portugália a remélt magabiztossággal állhasson a győztesek oldalán a békekonferencián.[1067] Az I. Köztársaság mindenesetre lényegében semmit nem

---

[1063] Vö. TEIXEIRA (1998) i.m. 58-61.

[1064] A főtiszt fotóját az *Atlântida* is közölte 1917. augusztusi, 22. számában.

[1065] Az adatokat vö. TEIXEIRA (1998) i.m. 64-67.

[1066] A portugál hadsereg helyzetéről részletesebben ld. João Vieira BORGES: Subsídios para o Portugal militar do armistício ao Tratado de Paz de Versalhes, in *Actas do XIII Colóquio 'Portugal Militar da Regeneração à Paz de Versalhes'*, Lisboa, Comissão Portuguesa de História, 2004, 115-133.

[1067] U.o. 118.

nyert a háborús részvétellel, sőt, amint Fernando Rosas hangsúlyozza, annak igen drámai gazdasági, pénzügyi, társadalmi és politikai hatásai sokban súlyosbították helyzetét, végső válságához és a katonai puccs bekövetkeztéhez inkább csak egyre közelebb sodródott.[1068]

A politikai élet zavarai mellett a portugál társadalom is nagyon megsínylette a háborút és következményeit. Az egyszerű emberek életkörülményei egyre romlottak. Működött a feketepiac, a létfenntartás költségei egyre magasabbak lettek, a bérek azonban nem emelkedtek. Az infláció miatt az árak naponta kúsztak felfelé. A háború egyébként az *Atlântida* anyagi helyzetét is megrendítette. Működtetéséhez új formát keresett a szerkesztőség, anyagi biztonságát egy alapítvány létrehozásával kívánták megteremteni.[1069] Hiszen olvasói, potenciális előfizetői maguk is reménytelen anyagi helyzetbe kerültek, lévén a középrétegek lecsúszása drámai volt. Mikor 1919 januárjában João do Rio Lisszabonba látogatott, onnan arról tudósította az *O Paiz*t, portugál ismerőseire hivatkozva, hogy az áremelkedés, a nehéz életkörülmények talán a középrétegeket sújtották leginkább. Az alkalmazottak jövedelmei egyáltalán nem tudtak lépést tartani a drágasággal. Sidónio Pais, akitől éppen ez a réteg olyan sokat várt, szintén nem volt képes megfelelően kezelni a helyzetet.[1070]

Bár a köztársaság törvényei tiltották a háborúellenes propagandát, 1917 májusától kezdődően mégis szaporodnak a háborús részvétel-ellenes, tiltakozó demonstrációk. Az 1918. novemberi tűzszünet idejére az ország teljesen elszegényedett, és folyamatosak voltak a pacifista megmozdulások és a más jellegű zavargások.[1071] A hatóságok válasza az erőszak volt, a fegyveres fellépés, a letartóztatások, elzárások.

A portugálokban talán akkor mutatkozott utoljára némi patrióta, ugyanakkor luzo-brazil háborús lelkesedés, mikor a brazilok is bekapcsolódtak az I. világháborúba a központi hatalmak ellen. A lisszaboni kormány egy speciális delegáció kiküldésével üdvözölte a testvéri ország döntését. A küldöttek között politikusok mellett intellektuelek is voltak. 1917 novemberében indultak el és decemberben kötöttek ki Brazíliában.[1072] Út közben azonban a delegáció elvesztette hivatalos jellegét, mivel Afonso Costa kormánya, amelytől

---

[1068] ROSAS (2010) i.m. 13/09/2010.

[1069] Az alapítványról ld. *Atlântida* no. 37. (1919. s.d.), 124.

[1070] João do Rio: Sensações de viagem. Lisboa, agora… (Úti benyomások. Lisszabon, ma…), *O Paiz*, no. 12570. (1919. március 11.), 3.

[1071] V.ö. Albérico Afonso COSTA: Setúbal republicana – quando as fábricas transbordavam de greves, in VARELA – NORONHA – PEREIRA (szerk.) i.m. 67.

[1072] A embaixada portugueza (A portugál küldöttség), *O Paiz*, no. 12123. (1917. december 18.), címlapon.

a megbízást kapta, megbukott, és elkezdődött Sidónio Pais rendszerátalakító diktatúrája. Így a kiküldöttek szinte magánemberekként érkeztek meg Brazíliába, „mely nem kívánt beavatkozni más országok belügyeibe", tudomásul vette a hatalomváltást, de örömmel fogadta az érkező illusztris, portugál vendégeket hivatalos megbízatás nélkül is. Jó alkalom volt ez arra, hogy mindkét fél nyilatkozói hangsúlyozzák a két testvérnépet összekötő kapcsolatok, a nyelvi és vérségi összetartozás fontosságát.

Miután Brazília is csatlakozott az antantszövetséghez, a luzo-brazil lelkesedés a virtuális Atlantiszon is elragadtatott megnyilvánulásokat eredményezett. Brazília portugál barátai számára rendkívüli pillanat volt, hogy a két ország egymás katonai szövetségese lett. De az Atlantiszon hamar megjelentek a fájdalmas és kiábrándult cikkek is,[1073] a hősöknek ajánlott versek,[1074] a hadiárvák támogatására rendezett jótékonysági események támogatása,[1075] hogy annál nagyobb lelkesedéssel ünnepelje a folyóirat a háború végét és azt a tényt, hogy Portugália a győztesek oldalán állt ebben a nemzetközi konfliktusban.[1076] Maga J. de Barros túlzó elragadtatásában a köztársaság háborús győzelmét (amennyiben teljesítményét annak lehet nevezni) párhuzamba állította a régi birodalmi dicsőséggel.[1077]

A háborús részvétel az I. Portugál Köztársaság belső stabilitását nem sokban növelte, és a nemzetközi porondon sem erősítette pozícióit. Bár "Portugália a győztesek közé tartozott, küldöttsége Afonso Costa vezetésével részt vehetett a békekonferencián. Több mint 8300 katonájának elvesztése fejében szerény német hadikárpótlást is kapott, és birtokba vehette Kiongát, a Mozambik határán fekvő, 1894-ben a németek által megszállt területet."[1078] Ilyen módon rövid távon teljesültek is fő célkitűzései, hiszen Portugália első világháborús részvételének egyik célja éppen az volt, hogy katonai hozzájárulásával jogot nyerjen a békekonferencián való részvételre, a szövetségesek oldalán. Ezzel garantálva mindenekelőtt a birodalmi területek megtartását, a fegyveres erők modernizálásával, a gyarmati örökség gyarapításával és a nemzetközi

---

[1073] Pl. José de Campos Pereira a háború gazdasági következményeiről, mint a hatalmas gazdasági krízis okozójáról írt vö. *Atlântida*, no. 23. (1917. szeptember 15.), 909-916.

[1074] Mint pl. a Sôbre a campa dum soldado (Egy katona sírjánál) című költemény Vicente Arnoso-tól (1880-1925), *Atlântida*, no. 32. (s.d.), 752.

[1075] Pl. Sobre o Bailado do Encantamento e a Princesa dos Sapatos de Ferro (A Bűbájbalett és a Vascipős hercegnő előadásáról) *Atlântida*, no. 32. (s.d.) melléklet 1-16. A jótékonysági rendezvényen két Ruy Coelho (1892-1986) táncjáték került színre, az előbbit 1917-ben, az utóbbit 1912-ben komponálta a szerző, ez volt az első portugál balett darab.

[1076] Az *Atlântida,* no. 33-34. (1919. s.d.)

[1077] A Vitória da República, *Atlântida,* no. 35-36. (1919. d.n.), 985-989.

[1078] HARSÁNYI (2011) i.m. 135.

kapcsolatok diverzifikálásával, szoros együttműködésben a régi angol szövetségessel. Az ország gazdasági helyzetét a Németország által fizetendő kompenzációval kívánták megerősíteni.

Portugália helyzetét azonban hosszabb távon nem sikerült stabilizálni. Gyarmatain hamarosan még bizonytalanabbá vált a hatalmi pozíciója, mint amilyen a háború előtt volt. A területei elvesztésétől való félelem csak erősödött, különösen 1922-28 között.[1079] A gyarmati válsággal párhuzamosan Portugália újabb pénzügyi krízisbe sodródott 1923 és 1926 között. A problémák összegzésére és a megoldás keresésére a Lisszaboni Földrajzi Társaság pártfogásával megrendezték a második gyarmati kongresszust (*Segundo Congresso Colonial Nacional*, 1924). A szakértők végkövetkeztetése az volt, hogy az államnak új adminisztrációs rendszert kellene bevezetnie Angola és Mozambik területén. Nehezítette a helyzetet, hogy mindeközben angol részről humanitárius akciókra került sor, és egy olyan kampány bontakozott ki, mely nyílt támadás volt a portugál gyarmati kormányzás ellen. Azzal kezdődött, hogy a nyugati sajtót bejárta az a Népszövetség számára készített jelentés, amelyet az amerikai szociológus, Edward Ross állított össze a portugál gyarmatokon szerzett tapasztalatai alapján (kvázi-rabszolgaságról, kényszermunkáról), alapot adva ezzel a dél-afrikai, német és olasz igényeknek a portugál területek rovására. Az angol részről érkező támadások és a Ross-jelentés Douglas L. Wheeler szerint ismét sokként érte a portugálokat. Éppen úgy hatott, ahogy 1890-ben az angol Ultimátum, amely megrengette az alkotmányos monarchiát. Hiszen ez az újabb gyarmati válság kétségtelenül hozzájárult az I. Portugál Köztársaság bukásához.[1080]

VI.1.6.
Sidónio Pais diktatúrája, Új Köztársasága

(Egy magával ragadó személyiség; Politikai pálya republikánus kezdettel;
Az Új Köztársaság mint harmadik út; A legitimáció kérdése; A gazdasági helyzet;
Egyházpolitika; Háború és merényletek; Az *Atlântida* és a perszonalimus)

Portugália modern kori történetét alakító legfontosabb tényezők között szokás említeni a *perszonalizmust* (*sebastianismo*), vagyis a kiemelkedő személyiségekbe helyezett kollektív bizalmat, illetve ezzel párhuzamosan, a küldetéstudattal rendelkező egyéniségek fellépését, akik szinte megváltóként tűnnek fel

[1079] WHEELER (1978) i.m. 211.
[1080] WHEELER (1978) i.m. 242-244.

a politika színpadán, hogy egyszemélyben oldják meg az ország problémáit. Rövid tündöklés után azonban végül sikertelenek lettek.

Egy magával ragadó személyiség

Fernando Pessoa, a világhírű portugál költő, Sidónio Pais kortársa és nagy csodálója, úgy tartotta, hogy ebből a politikusból az élet hőst csinált, és a halál egyenesen királlyá avatta.[1081] Raul Brandão pedig, a szimbolista prózaíró, a modernizmus egy másik kiemelkedő alakja így írt róla visszaemlékezéseiben: „Alakja magas volt és előkelő, az asszonyok imádták, és ő maga sem tudott női társaság nélkül meglenni. […] Volt benne valami ritkán tapasztalható finomság; nem is tudom, miért vonzódtak hozzá annyira az emberek, főleg a nők – belülről fakadó önzetlensége, vakmerősége, a megalázottak iránti szeretete miatt-e (Lisszabon szegényei mind megsiratták, jó okuk volt rá).”[1082] Feljegyezték róla továbbá, hogy különösen sokat adott a külsejére, szívesen járt feketében, és hogy hatalomra kerülve, hétcsillagos elnöki uniformist készíttetett magának. Gyakran viselt kesztyűt. Szenvedélyes dohányos volt, 4 csomag cigarettát szívott el naponta.[1083] Ami pedig a jellemét meghatározta ennek a hamar karizmatikussá váló, nárcisztikus figurának, az fiatal korától fogva a kitűnni vágyás, ugyanakkor a közügyek iránti elhivatottság volt. Ez a két tényező irányította politikai érdeklődését is, először, még a monarchia éveiben, a republikánus eszmék felé, hogy azután pályafutását és életét korábbi nézetei jó részével ellentétesen cselekedve, diktátorként fejezze be.

Sidónio Pais a család első gyermekeként, 1872. május elsején született a Caminha nevű, észak-portugáliai kisvárosban, egészen fent a spanyol határszélen. A szülők, Sidónio Alberto Marrocos Pais és Rita Júlia Cardoso da Silva

---

[1081] F. Pessoa a “*presidente-rei*” kifejezést használja több politikai témájú írásában és költeményében. Ld. például az 1920-ban született verssorozatát, *A Memória do Presidente-Rei Sidónio Pais* (Az elnök-király, Sidónio Pais emlékére) címmel.

[1082] „Era uma figura alta e distinta, adorada pelas mulheres – e que não conseguia passar sem saias à sua volta. […] Havia nele uma distinção que os outros não tiveram; não sei o quê, que atraía os homens principalmente as mulheres – desprendimento de si próprio, arrojo, amor dos humildes (todos os pobres de Lisboa o choraram e eles bem sabem porquê.)” R. BRANDÃO i.m. 96-98.

[1083] Az életrajzi adatokra vonatkozóan ld. José BRANDÃO: *Sidónio »Ele tornará feito qualquer outro« Contribuição para a História do Presidencialismo*, Lisboa, Perspectivas&Realidades, 1983. és újabban Armando Malheiro da Silva több mint 800 oldalas nagymonográfiája, *Sidónio e Sidonismo, I-II.* Coimbra, Universidade de Coimbra, Museu da Presidência da República, 2006.

szerényen éltek gyermekeikkel az apa kishivatalnoki, jegyzői fizetéséből. Az életrajzírók jelentőségteljes tényként közlik a családról, hogy több tagján is kiütköztek a mentális terheltség jelei. Tudunk egy szerzetes nagybácsiról, aki előbb Braga városában, majd Brazíliában élt, ahol az őrültség tünetei mutatkoztak nála. Hasonló betegségben szenvedett Sidónio Pais egyik lánytestvére is. António nevű öccse azonban mindvégig hűséges segítőtársa maradt, mellette volt élete utolsó pillanatában is.

A Pais gyermekek egyébként édesapjuk halálával korán nehéz anyagi körülmények közé kerültek, távolabbi rokonaik támogatására szorultak. A szegényebb sorú, ám az élettel szemben középosztályi elvárásokat támasztó és törekvő fiatalemberek számára a XIX. század végi Portugáliában elérhető karrierlehetőséget kínált a katonai pálya. Sidónio Pais is emellett döntött, 16 évesen, mikor önkéntesnek állt. 1890-1892-ig volt a lisszaboni tisztiiskola (*Escola do Exército*) tanulója, majd a tüzérséghez került, 1892-től zászlósi, 1895-től hadnagyi, 1911-től kapitányi, 1916-tól pedig őrnagyi rangban.

Kezdetben tehát a katonaiskola, a hadsereg szellemisége formálta Sidónio Pais világlátását is. Mivel azonban fogékony volt az elméleti problémák iránt, ambíciói a Coimbra-i Egyetemre vezették, ahol a katonai pályával párhuzamosan matematikai és filozófiai tanulmányokat folytatott, és ahol hamarosan maga is tanítani kezdett. 1898-ban doktorált, habilitáció jellegű vizsgaelőadását (*oração de sapiência*) 1908-ban tartotta mint a differenciál- és integrálszámítás professzora (ld. 2. képmelléklet).

Pais még ifjú katonatiszt korában, 1895 februárjában megnősült, elvette Maria dos Prazeres Martins Bessa-t (1867-1945), és 1896 és 1902 között öt gyermekük született, de az asszony a továbbiakban nem osztozott férje nyilvános karrierjében, különváltan, visszavonultan élt Coimbra-ban. Paisnak 1907-ben még egy lánya született, az Ema Manso Preto-val folytatott viszonyából.[1084]

Politikai pálya republikánus kezdettel

Sidónio Pais a monarchia utolsó éveiben republikánus, mint sok más kortársa, akik változást akarnak Portugáliában, s bár az 1910-es megmozdulásokban személyesen nem vesz részt, üdvözli az új rendszer, a köztársaság létrehozását. Az első években több hivatalt is vállal Coimbra önkormányzatában és az országos politikában. Tagja például az 1911-es alkotmányozó nemzetgyűlésnek

[1084] A nőkkel való kapcsolatáról ld. Phillip ROTHWELL: *A Canon of Empty Fathers: Paternity in Portuguese Narrative.* Lewisburg, Bucknell University Press, 2007, 91-92.

az aveiro-i kerület[1085] képviseletében, és ugyanebben az évben bekerül João Chagas kormányába. Néhány hónapig fejlesztési miniszter, 1911 novemberétől pedig Augusto de Vasconselos kabinetjének pénzügyminisztere.

Közben szintén 1911-12-ben, néhány hónapra a szabadkőműves eszmék is magukkal ragadják. A coimbra-i Hajnalcsillag (*Estrela da Alva*) páholy tagja lesz, ahol – igen árulkodó a választás – a Carlyle testvér nevet veszi fel.[1086]

A világháború kérdéséről folytatott vitákat Sidónio Pais csupán távolról kísérhette figyelemmel, hiszen 1912 augusztusában elutazott diplomáciai állomáshelyére, Berlinbe mint a Portugál Köztársaság németországi követe.[1087] Megbízatása 1916 márciusában ért véget, a tényleges német-portugál hadiállapot életbeléptével.[1088] A berlini tapasztalatok igen nagy hatással voltak rá. A porosz példa, a robbanásszerű fejlődés rendkívül imponált neki. Későbbi politikai törekvéseit tekintve úgy látszik, hogy éppen az ragadta meg, amit évtizedekkel később Paul Kennedy így foglalt össze: „Németországnak valóban voltak döntő jelentőségű egyedi vonásai. Az egyetlen nagyhatalom volt, mely egyesítette a nyugati demokráciák modern ipari erejét a keleti monarchiák autokratikus döntéshozatali mechanizmusával."[1089] Pais rendszeralkotó törekvéseinek modellje éppen ez a császári Németország lett. A történeti irodalom a *sidonizmus* politikai gyakorlatát sokszor „protofasisztának" titulálja, vagy a salazarizmus előképeként kezeli, így későbbi minták alapján próbálja tipizálni. Álláspontunk ezzel szemben az, hogy a diktátor személyében nem egy érzékeny jövőbelátóval van dolgunk, aki már az 1910-es évek közepén megérzi a következő évtizedek „erős Európájának" tendenciáit, pláne nem egy széles körben ismertté és elterjedtté vált szabadalom ötletgazdájával. Sokkal inkább egy arisztokratikus és diktátor hajlamú (félig herceg volt, félig pedig *condottiere*

[1085] Aveiro Coimbra és Porto között fekvő nagyobb város. Az 1911-es alkotmányozó nemzetgyűlés 234 taggal ült össze, ebből 229-en, ahogy Pais is, a republikánusokat képviseleték. Adatokat v.ö. A. H. de OLIVEIRA MARQUES (1980) i.m. függeléke.

[1086] A szimbolikus névválasztással Pais Thomas Carlyle (1795-1881) skót történész szellemiségéhez kötődött, akinek egyik fő tétele az volt, hogy a történelmet a kivételes személyiségek irányítják.

[1087] A Paul Lindau (1839-1919) által alapított folyóirat, a *Nord und Süd,* amit a nemzetközi együttműködés orgánumaként Boroszlóban (Breslau, Wrocław) illetve Berlinben szerkesztettek, ezekben az években több tanulmányt is közölt Portugáliáról, köztük Pais (Paes!) írását 1913-ban *Die portugiesischen Finanzen* címmel.

[1088] A németek március 9-én üzennek hadat, miután a lisszaboni kormány – angol sürgetésre – portugál kikötőkben horgonyzó német hajókat foglal le.

[1089] Paul KENNEDY: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása,* ford.: Bojtár P., Csillag G., Varga Zs., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 205.

– írja róla Raúl Brandão),[1090] politikai modernistával,[1091] aki a portugál bajok orvoslására új struktúrával kísérletezett, ihletet pedig saját jelenének leglátványosabb sikertörténetéből merített.[1092] A német adottságokkal összehasonlítva Portugáliában persze döntő elemek hiányoztak: a birodalmi-nagyhatalmi státusz ekkor már rég csak illúzió volt, bár a luzo-brazil gondolat hívei valamiféle újraértelmezésén fáradoztak éppen. És főleg hol van a modern ipari erő? A Pais-féle Új Köztársaságnak nem maradt más, csupán az autokratikus döntéshozatali mechanizmus.

Sidónio Pais szenvedélyes németbarátként tért tehát haza. Meggyőződésévé vált, hogy a császár megnyeri a háborút. Személyes tapasztalatai tükrében különösen élesen látta a kontrasztot a porosz rend és a portugál káosz között. Néhány hónap kellett csak hozzá, hogy egy katonai puccs élére állva átvegye a hatalmat a lisszaboni köztársasági kormánytól. Politikai ambíciói és karizmatikus személyisége folytán sok honfitársa számára azt a messianisztikus vezetőt testesítette meg, akit szorult helyzetükben Sebestyén király óta annyiszor vártak már vissza a portugálok.[1093]

Az Új Köztársaság mint harmadik út

1917 nyarán ágazati sztrájkok és utcai zavargások hulláma söpör végig Portugálián. Afonso Costa[1094] kormánya hiába próbál úrrá lenni a helyzeten. A rendteremtés érdekében újra meg újra be kell vetnie a köztársasági gárda vagy a rendőrség egységeit. Az összecsapások után aztán sokan kerülnek börtönbe, de a szigor mit sem ér, hiszen a lakosság zendüléseihez vezető kétségbeejtő életkörülmények nem változnak. A nagyvárosok élelmiszerellátása akadozik, gyakran még kenyérből is csak rossz minőségű kapható vagy az sem, az árak pedig folyamatosan emelkednek. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a december 5-i puccshoz, melynek vezetője kadétjai élén Sidónio Pais őrnagy, nemcsak

[1090] „Metade principe, metade *condottiere* […]." R. BRANDÃO i.m. 98.

[1091] João MEDINA: A ditadura sidonista. A »Ideia Nova« de Sidónio: presidencialismo carismático ou regime protofascista? *Clio* (Lisboa), Nova Série no. 5. (2000), 110.

[1092] Egyetérthetünk David Birmingham jellemzésével, aki „porosz stílusú rezsimnek" nevezi Pais rendszerét, i.m. 126.

[1093] Sidónio Pais diktatúrájának karizmatikus, messianisztikus jellegéről ld. João Medina fent idézett művét és u.ő. *Morte e Transfiguração de Sidónio Pais,* Lisboa, Edições Cosmos, 1984.

[1094] Az Első Portugál Köztársaság korai időszakának kiemelkedő republikánus politikusa, több alkalommal volt miniszterelnök: 1913. I. 9. – 1914. II. 9., 1915. XI. 29. – 1916. III. 15. és 1917. IV. 25. – 1917. XII. 8., majd visszavonult a közélettől, és Párizsban ügyvédi praxist folytatott. V.ö. OLIVEIRA MARQUES (1980) i.m. 131. és WHEELER (1978) i.m. 244-245.

más lisszaboni katonai egységek, hanem hamarosan az utca népe is csatlakozik. Így a „decemberiek forradalmát" (*revolução dezembrista*) irányító junta[1095]néhány nap alatt győzelmet arat a kormányerők felett. Norton de Matos hadügyminiszter azonnal lemond, a külföldről éppen hazatérő Afonso Costa-t december 8-án Portóban tartóztatják le. A köztársaság elnöke 1915 óta, Bernardino Machado, emigrációba kényszerül. A *sidonistá*k feloszlatják a parlamentet, és szükségállapotot vezetnek be.

A haza megmentőjének szerepében fellépő Sidónio Paistól sokan sokfélét várnak. A köztársaságiak megosztott táborából az őrnagy korábbi párttársai, az unionisták (*União Republicana*) állnak a puccs mögött.[1096] Ugyanakkor vannak támogatói más republikánus körökből is, de a köztársaság legádázabb ellenfelei, a monarchisták is mellette vannak, ahogy a katolikusok, akik sehogyan sem tudnak megbékélni az állam és az egyház radikális szétválasztásával. Bíznak benne a szocialisták, és egy rövid időre mellé áll a republikánus kormányokkal folyamatosan konfliktusba kerülő munkásszövetség (*União Operária Nacional*, UON) is, abban bízva, hogy egy erős rezsim megoldja a dolgozók súlyos problémáit. Támogatják a germanofilek, akik Portugália németellenes háborús szerepvállalását kárhoztatják. De sokan csatlakoznak hozzá azok közül is, akiknek nem politikai, inkább egzisztenciális szempontjai vannak: nehezen élő munkások, városi középrétegek, az agrár, az ipari, a kereskedelmi szektor vállalkozói és a katonaság jelentős része. „Minden konzervatív és a vidék teljes egészében Sidónio-val van" – írja Raúl Brandão 1918. január 18-án.[1097] Paisnak, bár a politikai paletta szélsőséges szereplőitől elhatárolódik, a nemzeti megbékélés és összefogás megteremtése az egyik legfontosabb célja.[1098] „Sok lélek spirituális egységét" kívánja létrehozni Portugáliá-

---

[1095] A rövid életű testületnek Pais mellett tagja még António Maria de Azevedo, Machado Santos és José Feliciano da Costa Júnior. December 12-e után mindhárman az ideiglenes kormány tagjai lesznek.

[1096] A republikánusok különböző csoportosulásainak programja nem tért el lényegesen egymástól. Erre a tényre alapult az unionisták legfontosabb politikai célja, a köztársasági tábor összefogása. Másik két jelentős formáció a *Partido Democrático* a baloldali irányt képviselte, míg a *Partido Republicano* evolucionista programjában mérsékeltebb átalakulást hirdetett. A korszak igen összetett pártstruktúrájáról, a számos politikai alakulatról és programról részletesen ld. A. H. de OLIVEIRA MARQUES (szerk.) i.m. 545-580.

[1097] „Todos os conservadores, a província em peso estão com Sidónio." R. BRANDÃO i.m. 95.

[1098] Nézeteinek összefoglalását ld. beszédeinek gyűjteményes kiadása alapján: Feliciano de CARVALHO (szerk.): *Um Ano de Ditadura. Discursos e Alocuções de Sidónio Paes,* Lisboa, Biblioteca de Acção Nacionalista, 1924.

ban.[1099] Ezt szolgálja az új politikai struktúra, mely nem monarchia, de nem is az 1911-es alkotmány működésképtelennek mutatkozó parlamentáris köztársasága, hanem egyfajta harmadik út: az erős elnöki rendszer. Ez Sidónio Pais „Új Gondolata" (*Ideia Nova*), és „Új Köztársaságával" (*República Nova*) – bár így keserű csalódást okoz monarchista híveinek – konzekvensen kitart a respublika mellett, élére diktátor-elnökként, *quasi* uralkodóként maga áll, és nincs szándékában hazahívni az emigrációból II. Emánuel ex-királyt. Lényegében ennyi a *sidonizmus* eszmei tartalma: széles tömegbázis felé nyitó, erősen nacionalista retorika és a karizmatikus diktátor koncentrált, személyi hatalma – a modern autoritarianizmus első portugáliai példája. Ezen túlmenően – a 371 napig tartó rendszert – csupán az aktuális problémák, a megoldandó gyakorlati feladatok formálják, összehangolt kormányzati stratégia vagy bármiféle program nélkül.

A legitimáció kérdése

Új alkotmány kiadására ugyan nem került sor a diktatúra idején, azonban a köztársasági alapokmányt dekrétumokkal módosították az erős prezidiális rendszer megteremtése érdekében. Sidónio Pais szinte napról napra egyre nagyobb hatalmat összpontosított saját kezében: 1917. december 8-ától a Forradalmi Junta elnöke, 11-én már ideiglenes miniszterelnök, aki maga a had- és a külügyminiszter is, 27-étől pedig az ideiglenes köztársasági elnöki címet is viseli. A kormányprogram megfogalmazása elmarad, az új rendszer alapelvei csak Pais beszédeiből szűrhetők ki: rend, a magántulajdon védelme, jogszerűség és a törvények uralma, decentralizáció és önkormányzatiság; a meglévő pártok alkalmatlanok feladatuk ellátására.[1100] Hamarosan már egy egységes kormánypárt szükségességéről beszél, mely a nemzetet megosztó pártok helyébe lépve összeköti a portugálokat, tekintet nélkül vallási vagy politikai meggyőződésükre, ilyen alapon formálódik valamiféle népi front jelleggel a Nemzeti Köztársasági Párt (*Partido Nacional Republicano)*.[1101]

A választási törvényt az ideiglenes államfő tervei szerint módosítják (az 1918. március 30-i 3997-es számú dekrétummal), és 1918. április 28-án – rendszerét legitimálandó – egyfajta komplex szavazásra kerül sor. A lakosság közvetlenül dönt részint az elnök személyéről (Sidónio Pais az egyetlen jelölt, aki

[1099] MEDINA (2000) i.m. 104.
[1100] OLIVEIRA MARQUES (1978) i.m. 566-567.
[1101] F. de CARVALHO i.m. 49. és 51.

a 6 millió lakosú Portugáliában kb. fél millió vokssal szerez mandátumot), részint a törvényhozás összetételéről (a republikánus többség mellett – az I. Portugál Köztársaság történetében először – az új parlamentbe bekerülnek a monarchisták is; a korporatív jelleg a szenátus összetételében érvényesül).[1102]

Az 1918-ban megválasztott küldötteknek azonban nem jut valódi szerep sem a törvénykezésben, sem a végrehajtó hatalom feletti ellenőrzésben. Ez a parlament egyetlen jogszabályt sem alkot. A képviselők közötti eldurvult csatározások miatt a júniusban megnyitott ülésszakot már augusztusban fel kell függeszteni, és csak november 4-étől folytathatja tevékenységét.[1103] A *sidonista* kormányzás így mindvégig diktatórikus módon, rendeletekkel (*diplomas legislativos*) történik, a rezsim rövid működése alatt 1895 – azaz naponta átlagosan 5 – ilyen dokumentum születik.[1104]

A gazdasági helyzet

A kormányzati stabilitás kulcsa Portugáliában hosszú évek óta az ország rendkívül súlyos gazdasági helyzetének javítása lett volna. Erre a kihívásra a Sidónio Pais vezette állam válasza a központi intézményrendszer bővítése volt. 1918 márciusában két új tárcát hoztak létre, a Földművelési illetve a Közellátási és Közlekedési Minisztériumot. Az intézkedésnek gesztusértéke is volt: a diktátor jelezni kívánta, tudja, hogy a portugál gazdaság alapja a mezőgazdaság, helyzetének javítása rendszere számára kulcsfontosságú; jelezte továbbá, hogy átérzi a lakosság problémáit, segíteni kíván nehéz sorsán.

Maga az elnök nemcsak intézkedéseivel, de látványosan, személyesen is osztozott a gondokban. Kórházakat látogatott, ingyenlevest (*sopas do Sidónio*) osztott. Személyiségének előnyös oldalait jól kamatoztatta a körülötte formálódó kultusz építésében.

> A Sidónio-ról készült fotók elborították a falakat, ott voltak az újságokban, a folyóiratokban, a vicclapokban és a könyvekben, de még a szentképek között is: Sidónio állva, ülve, lóháton; Sidónio amint éppen ír, amint olvas, amint rendelkezik, amint üdvözöl valakit; Sidónio éppen levest oszt a szegé-

---

[1102] Vö. Ernesto CASTRO LEAL: Presidencialismo autoritário nos anos 20 em Portugal, *Clio* (Lisboa), Nova Série no. 5. (2000), 127-145.
[1103] MEDINA (2000) i.m. 104.
[1104] OLIVEIRA MARQUES (1978) i.m. 432.

nyeknek, Sidónio gyermekekkel ünnepel (főleg árvákkal, kitűnő alkalom, ha »hadiárvák«), Sidónio szegénynegyedeket és kórházakat látogat stb. stb.[1105]

A gazdaság élénkítésére a decemberiek kormányának elődjéével ellentétes elképzelései voltak. Míg Afonso Costa a városok élelmiszerellátását javítandó az árak szabályozásával próbálkozott, addig Pais a nagybirtokok termelését kívánta ösztönözni, az árak felszabadításával és hitelekkel. Ezek a lépések azonban nem hozták meg a kívánt eredményt. Az államháztartás hiánya az 1910-30-ig tartó időszakot tekintve 1917-19-ben volt a legnagyobb. Az emberek reményeit, a *sidonizmus*ba vetett bizalmat talán egyetlen mutató tükrözi, a kivándorlók számának radikális csökkenése 1918-ban.[1106] Ettől eltekintve a helyzet nyárra már a Régi Köztársaság legrosszabb napjait idézi. A lakosságot járványok tizedelik, az élelmiszerellátás katasztrofális, az infrastruktúra összeomlóban. Augusztusban bevezetik a jegyrendszert, szeptemberben országszerte zavargások robbannak ki, novemberben pedig általános sztrájkot hirdetnek a szakszervezetek. Ahogy a decemberiek mozgalma veszít népszerűségéből, és a rendet ígérő Új Köztársaság a káoszba csúszik, az állam úgy fokozza a terrort. Erőszakos fellépése nyomán a politikai foglyok száma növekszik, nem ritkaság a kínzás és a deportálás. Egyesületeket tiltanak be, a munkáskerületeket ostromzár alá veszik. Októberben szükségállapotot vezetnek be.[1107]

Egyházpolitika

1918 márciusa a szimbolikus gesztusok hónapja. A *sidonista* kormányzat nemcsak a mezőgazdasági termelőket és a nehéz sorsú szegény rétegeket biztosítja odafigyeléséről, de békejobbot nyújt a katolikus egyháznak is az I. Portugál Köztársaság korábbi vezetésétől eltérően. Az ideiglenes államfő már 2-án hivatalos minőségében vesz részt egy szentmisén – *tedeum*ot hallgat a háborúban hősi halált halt katonák emlékére – a lisszaboni katedrálisban, a Sében. Előtte portugál köztársasági elnök ilyet még sosem tett. A katolikus egyház és az állam viszonya ugyanis kifejezetten rossz volt a köztársaság éve-

[1105] „Fotografias de Sidónio inundavam as paredes, jornais, revistas, panfletos, livros e até […] santinhos: Sidónio de pé, sentado, a cavalo; Sidónio a escrever, a ler, a comandar, a saudar; Sidónio a inauguar a sopa dos pobres, Sidónio numa festa de criancinhas (de preferência órfãos, e então se fossem «órfãos de guerra» seria ouro sobre azul), Sidónio a visitar bairros pobres e hospitais, etc. etc." J. BRANDÃO i.m. 92.
[1106] Adatokat ld. OLIVEIRA MARQUES (1980) i.m. 121 és 117.
[1107] SAMARA i.m. 96.

iben, miután a modernitás és az antiklerikalizmus szellemében fogant rendszer rendkívül határozottan és – az egyház, illetve a mélyen vallásos, főleg vidéki társadalom[1108] számára fájdalmas módon – igen radikálisan hajtotta végre a laicizációs programját (*Lei de Separação*, 1911). Manuel Braga da Cruz szerint: „Az egyházat nem egyszerűen elválasztották az *á*llamtól, sokkal inkább üldözötté, mellőzötté tették, és megfosztották a működéséhez szükséges eszközöktől."[1109] Ennek nyomán a diplomáciai kapcsolat megszakadt Portugália és a Szentszék között (1913). Pais úgy látta, hogy az erősen katolikus országban a megnyugvásnak, a stabilitás megteremtésének egyik eszköze lehet az egyházpolitikai válság rendezése. Viszonylag szerény engedmények árán, 1918 júliusától sokat javult a kapcsolat Rómával. Az amúgy is békülékenységre hajló XV. Benedek pápa (1914-22) és a defenzívában lévő Vatikán még csak nem is kívánt érdemi változást az állam és az egyház viszonyában Portugáliában. Beérte néhány méltányossági, szimbolikus engedménnyel. Az Új Köztársaság parlamentjébe öt alsó- és egy felsőházi képviselőt küldhetett a klérus. A korábbi (köztársaságellenes) politikai állásfoglalásuk miatt száműzött portugál püspökök hazatérhettek. Az 1911-es szeparációs törvény felülvizsgálatával lehetőség nyílt a vallásos egyesületek újjászervezésére; az állam csak a fiskális ellenőrzés jogát tartotta fenn a hitéleti jellegű intézményeknél; és engedélyezték a járadékfolyósítást a papok özvegyei és árvái (!) számára.[1110]

Háború és merényletek

Az Új Köztársaság háborús politikáját[1111] erősen befolyásolták Sidónio Pais berlini tapasztalatai és németbarát beállítottsága, valamint az a tény, hogy 1918-ra a portugál társadalom lényegében egységesen háborúellenessé vált.

Otthon sokan éppen azért álltak a messianisztikus diktátor mögé, hogy az elszegényedett országra rendkívüli gazdasági, demográfiai és morális teherként nehezedő háborús részvételnek véget vessen. Ez nem is tűnt reménytelennek,

---

[1108] Az egyházellenes köztársasági eszmék nagy hatással voltak ugyan a két nagyváros, Lisszabon és Porto polgáraira, de szinte érintetlenül hagyták a vidéki lakosságot, azaz – ebben az időben – a portugáloknak mintegy 82-83%-át.

[1109] Manuel Braga da CRUZ: *O Estado Novo e a Igreja Católica,* Lisboa, Editorial Bizâncio, 1998, 13.

[1110] U.o. 13-14.

[1111] Bővebben ld. José António SEQUEIRA GONÇALVES: *Sidónio Pais e a participação portuguesa na Guerra de 1914-1918*, MA dolgozat, Lisboa, Universidade de Lisboa, 1989.

hiszen Pais külpolitikai preferenciái közismertek voltak, és a decemberiek forradalma után a portugál diplomáciai törekvések valóban meg is változtak, bár végeredményben felemás eredményre vezettek. A katonai egységek dicstelen harctéri szerepléséért országszerte kezdték Sidónio Pais politikáját okolni, aki végső soron magára hagyta, így sem győzelemre vinni, sem határozottan hazarendelni és megmenteni sem tudta a portugál csapatokat. Karizmatikus személyiségének integráló varázsa, többek között emiatt is, 1918 nyarára szertefoszlott.

A politikai játéktér szereplői fokozatosan kihátrálnak az elnök mögül, és több elkeseredett fanatikus gondolja úgy, hogy akár gyilkosság árán is, de meg kell tőle szabadítani Portugáliát. Októberben zavargások kezdődnek Aveiro, Coimbra, Évora és Lisszabon utcáin. A rémes életkörülmények miatti elkeseredést csak fokozza az I. világháborús kudarc. Az elnök a nehéz helyzetben sem veszti el aktivitását, sokat mutatkozik az emberek között, utazik, jelenlétével próbál hatni, jószerével nem is marad más eszköze. Még akkor sem riad vissza a nyilvános szerepléstől, mikor világossá válik, hogy veszélyben az élete.

Az első merényletet – ez még sikertelen – egy republikánus képviselő követi el ellene, aki az 1918. december 5-i ünnepségen lő rá, mikor az elnök éppen egy portugál hadihajó hős legénységét tünteti ki. Intő jel, de Pais talán sérthetetlenségében bízik, vagy fatalista módon vállalja végzetét? Mindenesetre 6-án ismét a nyilvánosság elé lép, beszél a néphez a lisszaboni városháza erkélyéről. Ekkor még nem is történik baj, de december 14-e végzetes dátum lesz számára, amikor – João Medina szerint – „a terror, az elnyomás és a halál légkörében lehanyatlik a *sidonizmus* hulló csillaga."[1112]

A diktátor ezen az estén Portóba készül, hogy személyesen csillapítsa le a kedélyeket az ország lázongó, északi vidékén. Testvére, António Pais is a kíséretében van, mikor a lisszaboni Rossio pályaudvarra érkezik, hogy onnan vonattal utazzon tovább. Itt lő rá egy újabb merénylő, José Júlio da Costa (1893-1946), és a golyók ezúttal célba találnak, Sidónio Pais már halott, mikor a São José Kórházba érkeznek vele. A tettest még a pályaudvaron meglincseli a feldühödött tömeg, majd a tortúra a tiszti iskolába szállítása után folytatódik. Costa-t – az alentejo-i gazdálkodót és hős, afrikai veteránt – fogságba vetik ugyan, de sosem állítják bíróság elé, formális ítélet nem születik az ügyében. 1921-ben forradalmárok kiszabadítják, aztán az 1926-os katonai hatalomátvétel után ismét beörtönzik. Elfeledve sínylődik az egymást követő rezsimek idején, végül 52 évesen, 1946-ban, megbomlott elmével hal meg a lisszaboni

[1112] A merénylőre vonatkozó adatok forrása João MEDINA: O homem que matou Sidónio Pais, *História* (Lisboa), no. 10. (1979), 51.

Miguel Bombarda Kórházban. Ez az ember majdnem 30 éven át várta a nyilvános tetemrehívást, hogy bíróság előtt beszélhessen tette motivációiról, amire végül is csak néhány újságíró volt kíváncsi. Costa nekik mondta el, hogy hazáját az abszolutizmustól akarta megmenteni, egy lelke mélyén németbarát, monarchista és klerikális, azaz áruló republikánustól, akit többezer portugál katona haláláért is felelőssé tett.[1113]

A messianisztikus diktátorral egy messianisztikus merénylő végzett. És bár Sidónio Pais rendszeréből egy esztendő alatt sok portugál kiábrándult, halálának pillanatában fordult a közhangulat, s az elnökből a haza mártírja, kultikus figura lett. Több tízezres, rendkívüli tömeg kísérte utolsó útjára, a lisszaboni Nemzeti Panteonig (Igreja de Santa Engrácia). „[…] az emberek csókolgatták a kocsi kerekeit, ami a holttestet szállította. A felravatalozott testnél a városházán hatalmas volt a sor, négyesével álltak, végig a Rua das Capelistas utcán fel, a ravatalig."[1114] A búcsúztatás azonban nem volt mentes az erőszakos megmozdulásoktól sem, melyek már előrevetítették a gyászos folytatást, az 1919 elején kirobbanó polgárháborút. Míg a Régi Köztársaság hívei a merénylet után két nappal új köztársasági elnököt választottak João do Canto e Castro (1862-1934) tengerésztiszt személyében, és az 1911-es alkotmányos alapokhoz kívántak visszatérni, addig a portói Északi Katonai Junta (*Junta Militar do Norte*) Sidónio Pais örökösének tekintette magát. Programjában tovább éltek a *sidonista* politika elemei, a közvetlen elnökválasztás, a hivatásrendiség és a szoros viszony a katolikus egyházzal.

Az *Atlântida* és a perszonalimus

A portugál politikai hagyományban a vezető mindig fontosabb volt, mint az intézmények – állítja Wheeler.[1115] Sidónio Pais is ennek a *messianisztikus perszonalizmusnak* volt a jellegzetes képviselője. Elnöksége karakteres, de viszonylag rövid intermezzo az I. Portugál Köztársaság történetében.

Ennek a pár hónapos diktatúrának az időszakában a luzo-brazil barátság eszméje teljesen háttérbe szorult. Magát az elnököt nem különösebben érdekelte az atlanti távlat, mert energiáit teljesen lekötötték a belső válságok és az európai helyzet, az I. világháború problémái, nacionalizmusa határozottan

[1113] MEDINA (1979) i.m. 44-47.

[1114] „[…] gente beijava as rodas do carro que transportava o cadáver. Na exposição do corpo na Câmara Municiopal, uma bicha enorme, uma bicha a quatro de largo, prolongava-se pela Rua dos Capelistas, ascendendo até ao catafalco." R. BRANDÃO i.m. 99.

[1115] WHEELER (1978) i.m. 175-176.

befelé fordult.[1116] Így a luzo-brazil eszme szócsöve, az *Atlântida* számára – mely korábban kifejezetten jó kapcsolatot ápolt a legfelsőbb politikai vezetéssel – kedvezőtlenné vált a légkör, a forráshiány és a politikai viharok egy időre lehetetlenné tették magát a működését is, megjelenése szünetelt.[1117] A gyakorlati nehézségeken túl ellehetetlenítette a lapot az is, hogy egész szellemisége szemben állt a diktatúra logikájával. A luzo-brazil projekt a perszonalizmussal szöges ellentétben a demokratikus közösség erejére épült, a kollektív cselekvéstől, két nép közeledésétől várt eredményt. Szellemi köre elkötelezett volt a köztársaság és a demokratikus intézmények mellett. Többen a passzív rezisztenciát választották a *sidonista* hónapok alatt. Pais diktatúrája, kacérkodása a monarchiával hallgatást váltott ki a portugál-brazil folyóiratból, és a későbbiekben sem foglalkozott az Új Köztársaság részletes elemzésével, alig reflektált a diktatórikus epizódra.[1118] Annál nagyobb lelkesedés kísérte az *Atlântida* részéről az alkotmányosság helyreállítását, amikor – ahogy írták – „[…] a köztársaság újra és véglegesen győzött."[1119]

A brazil közönség, és főként az ott élő portugálok, általában élénk érdeklődéssel kísérték a lisszaboni eseményeket. Az ő tájékoztatásukat is felvállalta a portugál melléklettel megjelenő Rio de Janeiró-i napilap, az *O Paiz.* Az újság 1917 decemberétől folyamatosan cikkezett a lisszaboni hatalomátvétel részleteiről, Sidónio Pais tevékenységéről, és azonnal regisztrálta az 1910-es köztársasági renddel való szakítási szándékát: „[…] az első köztársaságot megdöntötték – írja a lap december 13-i számában –, elkezdődtek a második köztársaság előkészítő munkálatai."[1120]

Az *Atlântida* brazíliai szerkesztője, João do Rio röviddel a Sidónio Pais elleni merénylet után, 1918. december 29-én éppen Európába indult, főként

---

[1116] Érdekesen mutatja ezt önünneplő hivatalos kalendáriuma. Vö. ANDRADE – TORGAL i.m. 81-82.

[1117] A lap nehézségeiről a II. fejezetben a szerkesztőség beszámolói alapján részletesebben szóltunk, a késedelmes megjelenésről és az áremelésről ld. *Atlântida,* no. 29-30. (1918. március), 631-632. Szüneteltetéséről és újraindulásáról (Sidónio Pais politikai rendszerének említése nélkül) szerkesztőségi cikk jelent meg, *Atlântida,* no. 33-34. (1919. h.n.), 843-845.

[1118] Csupán néhány rövid megjegyzésre került sor a lap újraindulását követően, pl. az 1919. januári számban, vagy a március 11. számban megjelent cikkekben egy fél mondatot kapott Sidónio Pais, az is arról szól, hogy nem tudta megoldani a középosztály problémáit. De az Új Köztársasággal vagy az elnök személyével, politikai szerepével bővebben itt sem foglalkoztak.

[1119] „Agora, que a República de novo triumfa, e definitivamente […]." Írja a portugál szerkesztő, João de Barros a köztársaság győzelméről szóló cikkében, *Atlântida,* no. 35-36. (1919. h.n.), 985-989.

[1120] „[…] foi destruida a primeira República, começando os trabalhos preparativos para a segunda." A segunda República (A második köztársaság) című cikk az *O Paiz* 1917. december 13-i portugál mellékletében (no. 12118.) jelent meg, a címlapon.

azért, hogy az I. világháborút lezáró béketárgyalásokról tudósítsa az *O Paizt*. Ugyanakkor féléves útja során 11 cikket írt a brazil lapnak a *sidonista* diktatúra egyfajta folytatását felvállaló 1919-es portói monarchista felkelésről is. Ezekben az írásokban, hűen az *Atlântida* republikánus szelleméhez, köztársasági nézőpontból szögezte le: a monarchia sosem térhet vissza Portugáliába.[1121]

VI.1.7.
Az I. Portugál Köztársaság vége – hadsereg és katonai diktatúra

Sidónio Pais diktatúráját követően Portugáliában az egymásnak feszülő ellentéteket tovább mélyítette a hadsereg politikai aktivitásának fokozódása. Mi sem érzékelteti ezt jobban, mint hogy 1919 és 1926 között a miniszterek 46%-a került ki a hadsereg soraiból, és hogy a katonák körében szaporodott az illegális szervezkedések száma.[1122] A *pronunciamento*-k ibér tradíciója folytatódott, vagyis az a hagyomány, hogy az ország sorsáról gondolkodó katonák időről időre jogot formálnak a politika közvetlen befolyásolására, a civil hatalom fölé kerekedve a haza nevében, ha úgy érzik, hogy a dolgok rossz irányban haladnak az országban. Szilágyi István értelmezésében az 1920-as évtizedben tehát: „A fegyveres erők soraiban egyre inkább általánossá vált az a meggyőződés és vélemény, hogy a hadsereg az egyedüli intézmény, amely képes úrrá lenni a válságon és a belső anarchián."[1123] A hadseregről politikai meggyőződés, ideológia tekintetében mégis nehéz egységesen beszélni, érdemes akár fegyvernemek szerint különbséget tenni. Erre világít rá Fernando Rosas, mikor meghatározza azokat a köröket, melyek 1926-ban a két politikai pólust alkották.[1124] A katonai diktatúra bevezetését támogatták a republikánusok között a jobboldal képviselői, pártkötődéseik szerint a Francico Cunha Leal (1988-1970) vezette Liberális Republikánus Únio (ULR – *União Liberal Republicana*), a konzervatív republikánusok nacionalista pártja (PRN – *Partido Republicano Nacionalista*), valamint a vezető republikánus párt (PRP–PD) jobbszárnya. Hozzájuk csatlakozott az antiliberális jobboldal (a Portugál Katolikus Centrum, valamint az integralisták és nemzeti szindikalisták egy része). Társadalmi és intézményi beágyazottságukat tekintve ez a meggyőződés határozta meg a hadsereg legfelsőbb vezetését, illetve a szárazföldi haderő

[1121] Az *O Paiz,* 1919. január 24-i (no. 12524.) számától kezdődően.
[1122] Vö. HARSÁNYI (2011) i.m. 136.
[1123] SZILÁGYI I. (2015b) i.m. 36.
[1124] Vö. ROSAS (2013) i.m. 74-75.

fiatal tisztjeinek mozgalmát, a Portugáliában is jelentkező *tenentismo*-t; bizonyos technokrata és szabad pályán mozgó értelmiségi csoportokat. Ugyanakkor a szárazföldi csapatokhoz képest a tengerészetnél és a nemzeti gárda soraiban erősebb volt a katonai diktatúrát ellenzők tábora, bár a kibontakozást, megújulást maguk is keresték (*reviralhismo*), de a demokratikus kereteken belül. Köztük voltak olyan ismert, tekintélyes politikusok, mint Afonso Costa vagy Bernardino Machado, neves értelmiségiek, például Jaime Cortesão, Raul Proença, António Sérgio (mindhárman az *Atlântida* szerzői voltak korábban.)[1125] A régi karbonári körök szintén hevesen ellenezték a diktatúrát. Politikai orientáció szerint ehhez az oldalhoz tartoztak a szocialisták, a kommunisták, a CGT-hez kapcsolódó anarcho-szindikalista szakszervezetek, a demokratikus baloldal, és az integralista eszmékkel tudatosan szembehelyezkedő szellemi műhely, a *Seara Nova* folyóirat köre. Pártok szerint a PRP–PD diktatúraellenes csoportjai, a Radikális Párt (PRR – *Partido Republicano Radical*) és Álvaro de Castro kis szakadár liberális-republikánus parlamenti frakciója (*Acção Republicana* vagy *Grupo de Acção Republicana*). Az ő *reviralhismo* irányzatuk éppen úgy a válságból való kivezető utat kereste, mint a katonai kormányzás hívei.

Ez utóbbiak rend utáni vágyát erősítette a szinte folyamatos polgárháborús feszültség hatása, a köztársaság permanens válságának kiúttalansága. („Az 1920-tól 1926-ig terjedő időszak volt az Első Köztársaság történetének legzavarosabb periódusa" – jegyzi meg Hermano Saraiva.)[1126] A mélypont kétségtelenül az 1921. októberi katonai lázadás és a hivatalban lévő miniszterelnök, António Granjo (1881-1921),[1127] valamint öt másik politikus ellen elkövetett merénylet volt 1921. október 19-e véres éjszakáján (*Noite Sangrenta*). A máig tisztázatlan hátterű akció mögött minden valószínűség szerint a hadsereg csoportjait lehet sejteni, a színfalak mögül már ekkor valószínűleg Manuel Gomes da Costa generális irányított.[1128] A katonai diktatúra érdekében szervezkedők között, de általában a fiatalok, az egyetemisták körében is egyre népszerűbbé vált a portugál integralizmus ideológiája,[1129] az antiliberalizmus,

[1125] Jaime Cortesão (1884-1960) több írását idéztük már a folyóiratból. Raul Proença (1884-1941) figyelemreméltó cikke O eterno retorno e o optimismo de Nietzsche (Nietzsche örök időszerűségéről és optimizmusáról) a 27. (1918. január 15-i) számban jelet meg, 370-379. António Sérgio (1883-1969) hosszú prózáját pedig a 11. (1916. szeptember 15-i) számban találjuk, Espectros (Kísértetek) címmel. 1052-1067.

[1126] J. H. SARAIVA i.m. 326.

[1127] Rövid ideig kétszer is miniszterelnök volt, 1920. július–november és 1921. augusztus-október között.

[1128] WHEELER (1978) i.m. 228-230. J. H. SARAIVA i.m. 327.

[1129] FERRÃO i.m. 160.

az antiparlamentarizmus és a köztársaságellenesség, valamint bizonyos külföldi minták hatása. „A húszas években […] bármely európai konzervatív tekintélyuralmi törekvés már az olasz fasizmus jelenlétében bontakozott ki, ennek a mintakészletéből meríthetett. Portugália esetében ennél is közvetlenebb volt a szomszédban 1923 szeptemberében keletkezett Primo de Rivera-féle spanyol diktatúra hatása" – írja Harsányi Iván.[1130] Így formálódott tehát a katonai hatalomátvétel egyre növekvő társadalmi bázisa és politikai támogatottsága.

Előbb 1925-ben történt két puccs, és bár hamar felszámolták őket, megítélésük a közvélemény részéről már annyira kedvező volt, hogy vezetőiket a bíróság felmentette.[1131] Végül 1926. május 28-án Braga lett a kiindulópontja a Manuel Gomes da Costa által indított sikeres katonai államcsínynek. A kezdeményezés számított a kulcsfontosságú laktanyák részéről érkező támogatásra, és azt meg is kapta. A portugál történelemmel foglalkozó magyar nyelvű szakirodalomban több helyen hozzáférhetőek az eseménysor főbb tényei, elemei. „1926. május 29-én Bernardino Machado elnök José Mendes Cabeçadas Júnior ellentengernagyra, a felkelés lisszaboni vezetőjére ruházta az államfői és a miniszterelnöki hatalmat […]" – írja Szilágyi István, majd így folytatja: „A hadsereg »mérsékelt« erői […] két lépcsőben számoltak le a köztársasági államformát megtartó, a kiegyensúlyozott katonai diktatúrát ellenző csoportokkal. 1926. június 18-án megtörtént a liberális-reformista irányzat, július 8-án pedig a radikális jobboldal eltávolítása és kiszorítása a hatlomból."[1132] Harsányi Iván hasonlóan látja a hatalmi harcot: „Május vége és július eleje között valójában három katonai puccs zajlott le, s végül Óscar Carmona tábornok kezébe került a hatalom."[1133] Azok az integralisták, monarchisták, akik Gomes da Costa-val, majd Óscar Carmona-val (1869-1951) tartottak, megalkudtak a köztársasági államformával,[1134] mert a katonai vezetők világossá tették, nem kívánják a restaurációt. A *junta* programja erős kormányról szólt, de monarchiáról nem: „Kinyilvánítom a Nemzeti Érdek elsőbbségét a politikusok és a pártok kárhozatos tevékenységével szemben, és a beteg Hazának erős kormányt ajánlok, amely képes rá, hogy a belső ellenséggel szemben ugyanolyan hősi harcot vívjon, amilyet a hadseregnek külső ellenségeinkkel kellett vívnia"[1135] – jelentette ki Gomes da Costa június elején.

[1130] HARSÁNYI (2011) i.m. 135.
[1131] HARSÁNYI (2011) i.m. 136.
[1132] SZILÁGYI I. (2015b) i.m. 36. és 41.
[1133] HARSÁNYI (2011) i.m. 136.
[1134] Erről bővebben ld. COIMBRA i.m. 116.
[1135] Közli HARSÁNYI (2011) i.m. 136.

Az I. Portugál Köztársaság parlamentáris rendszerének működési zavaraira, a szétzilált gazdaság gyengeségére, a programok (laicizáció, oktatás) radikalizmusára és kifulladt lendületére 15 év elteltével a konzervatív, antiliberális, diktatórikus fordulat volt a válasz. Az 1926-ban létrejött – Gomes da Costa és Óscar Carmona nevével fémjelzett – portugál katonai diktatúra (és majd az általa előkészített salazari rendszer is) különböző politikai erőket integrált. Ezek közül a három legfontosabb: a kereszténydemokrácia; a portugál integralizmus, mely a tradicionalista/nacionalista/monarchista, illetve az antidemokratikus/autoriter/korporativista elveket kölcsönözte a diktatúrának; és ezekhez az elemekhez járultak még a portugál viszonyokra adaptált európai minták, főként Mussolini és Primo de Rivera rendszeréből.

A diktatúra évei azonban nem hozták meg a kívánt eredményt. Különösen a gazdasági nehézségek megoldása, az életkörülmények javítása váratott magára.[1136]

> A katonai kormányzat […] a Carmona-érában is a korábbi súlyos nehézségekkel nézett szembe. Hiányzott a koherens program, a mozgósító jellegű és hiteles jövőkép. A diktatúra olyan vitathatatlan tekintélyű vezetővel sem rendelkezett, aki tekintélyénél és karizmájánál fogva képes lett volna politikailag irányítani és összefogni az országot.[1137]

Ezen az sem segített, hogy 1928 márciusában népszavazás erősítette meg Óscar Carmona-t a köztársasági elnöki székben. Ráadásul a rendet, az utca és a politikai élet nyugalmát (a diktatúrával szembeni talán legfontosabb elvárást) sem sikerült azonnal és maradéktalanul megteremteni. Egyrészt a diktatúrán belül kemény hatalmi harc bontakozott ki azok között az irányzatok között, melyeket az 1926-os puccs előtt sikerült integrálnia. Másrészt a köztársaság sem adta meg magát harc nélkül. (Az erőtlen köztársaság ellenállás nélküli önfeladásának történelmi toposzával Fernando Rosas meggyőzően számol le itt már többször idézett könyvében.)[1138] A permanens polgárháború voltaképpen 1927 februárja (Porto és Lisszabon) és 1931 augusztusa (Lisszabon) között továbbra is folytatódott. Résztvevői döntően a nagyvárosok felfegyverzett lakosai (republikánusok, munkás aktivisták) és katonai alakulatok voltak (összesen 300-350 tiszt és mintegy 2000 közkatona kapcsolódott be

---

[1136] „A diktatúra azzal vádolta az előző kormányt, hogy 295 millió escudo költségvetési hiányt hagyott maga után. Ám egy évvel a diktatúra létesítése után a hiány már 678 milliós volt. Hasonló mértékben nőtt a külső és belső államadósság." HARSÁNYI (2011) i.m. 136-137.

[1137] SZILÁGYI I. (2015b) i.m. 41.

[1138] ROSAS (2013) i.m. 64-73. A további adatok u.o.

a diktatúra elleni harcokba.) Utcai lövöldözések, barikádok, bombamerényletek jelezték az ellenállást döntően a két nagyvárosban, de Chavesben, Viseuban is voltak megmozdulások. Az 1931. áprilisi atlantikumi lázadásban pedig Madeira szigetéről kiinduló zavargások voltak az Azori-szigeteken, Portugál Guineában és São Tomén. A diktatúra létét ezek a *reviralhista*-nak, azaz új irányt keresőnek nevezett akciók nem tudták komolyan veszélyeztetni, a katonai kormányzat sikerrel számolta fel a fegyveres gócokat. A harcok mérlege 200 körüli halott, kb. 1000 sebesült, 1500 deportált civil és katona, és több mint 2000-en kerültek börtönbe.

Az I. Portugál Köztársaság végső vereségét azonban mégis a salazarizmus diktatúrán belüli győzelme jelentette. Két szimbolikus, intézményes lépésben: először is a „pénzügyek diktátorának" – ahogy Szilágyi István fogalmaz – az 1928. április 27-i miniszteri beiktatásával, majd 1932. július 5-i kiteljesedésével, mikor António de Oliveira Salazar több mint 30 évre megszerezte a miniszterelnöki hivatalt.

VI.1.8.
A kortársak és az utókor ítélete

Sidónio Pais, a katonai diktatúra, majd különösen az Új Állam propagandája újra és újra felemlegette az I. Portugál Köztársaság hibáit. Az első években Salazar rendszeresen kritizálta a korábbi évtizedeket (az alkotmányos monarchia működési zavarait is). Interpretációja az általa fenntartott autoriter rendszer egyik alapvető legitimációs eszközévé vált. A katonai diktatúrát megelőző korszakról előszeretettel beszélt úgy, mint a felfordulás időszakáról. Véleménye szerint az 1910-11-ben kialakított köztársaság konszolidálódni képtelen konstrukció volt, mely voltaképpen egész fennállása alatt leginkább puszta jogi keret maradt, igen hullámzó támogatói bázissal, híján a megbízható szimbolikus legitimációnak. „Egyetlen szó csupán – rendetlenség – ez jellemzi minden téren a portugál helyzetet"[1139] – jelentette ki Salazar az 1920-as évek végén, és ítélete nemcsak a portugál történeti gondolkodást és az emlékezetpolitikát befolyásolta hosszú időre, de a külföldi vélekedéseket is. (Leggyakrabban ez a beállítás érvényesült a portugál I. Köztársaságot illetően a magyar sajtóban is.)[1140]

[1139] "Uma palavra só – desordem – definia em todos os domínios a situação portuguesa." Idézi ROSAS (2013) i.m. 26-27.

[1140] Erről részletesen ld. PÁL Zs. Sz. i.m. *passim*

Ugyanakkor az értelmiségnek az a része, mely a működési zavarok ellenére feltétlen híve maradt a köztársaságnak, és Salazarral ellentétben nem tartotta megfelelőnek az autoriter berendezkedést, hanem a többpárti parlamentarizmus folyamatos korrekciója jegyében gondolkodott a jövőről, maga sem volt kritikátlan a portugál helyzet fogyatékosságaival szemben. Igyekezett reálisan felmérni, elemezni az ország viszonyait, és megoldásokat keresett. A portugál szellemi/politikai elit egy befolyásos része a kiutat éppen a luzo-brazil közeledésben látta. Ennek a luzo-brazil testvériségi politikának már az alkotmányos monarchia elitjében is jelentős tábora volt, és aztán a gondolatot némi hangsúlyeltolódással a republikánusok is továbbvitték. A portugál-brazil testvériség hívei között ott voltak az 1910-ben létrejött nacionalista köztársaság teoretikusai, politikusai, hivatalnokai, olyanok, akik gyakran nem voltak elégedettek Portugália szűkös kereteivel, érdeklődésük kitágult a portugál nyelvű világ egészére. Ők – T. E. Skidmore kifejezésével élve – az „intellectuals of the Portuguese-speaking world".[1141] Ennek a részben új, másik részében csak átalakult elitnek a luzo-atlantista elképzeléseit pontosan dokumentálja az *Atlântida*. Portugál szerzői közül például Sebastião de Magalhães Lima, a szabadkőműves nagymester Bettencourt Rodriguesnek címzett levelében a lényegét a következőkben foglalta össze:

> Minthogy Rio de Janeiróban születtem, anyámtól örököltem azt az érzékenységet, ami a brazil lélekre jellemző. Brazília és Portugália számomra egy és ugyanaz a haza. És mennyi, mennyi más portugálnak hasonlóak a körülményei? És hány brazil osztozik ebben a kettős minőségben, mert Portugáliában született, vagy mert portugál családok leszármazottja […]. A kontinensek között testvériség alakul ki. Európa Amerika, Amerika pedig Európa. A pán-luzitanizmus![1142]

A luzo-brazil közeledés folyóirata lapjain időről időre megjelentek kritikus hangvételű írások, a portugál valóság különböző területeit analizálva. A leg-

---

[1141] SKIDMORE i.m. 150.

[1142] „Nascido no Rio de Janeiro herdei de minha mãe a sentimentalidade que caracteriza o génio brasileiro. O Brasil e Portugal são para mim uma e a mesma. E quantos outros portugueses existem nas mesmas condições? E quantos brasileiros participam desta dupla qualidade, por haverem nascido em Portugal e serem descendentes de famílias portuguesas. […] Os continentes fraternizam. A Europa é a América, e a América é Europa. O Pan-lusitanismo!" Carta ao Dr. Bettencourt Rodrigues, *Atlântida*, no. 22. (1917. augusztus 15.), 844-847.

alaposabbak a gazdaság állapotára vonatkoztak.[1143] A konklúzió a virtuális Atlantisz közösségéhez tartozó szerzőknél ugyanakkor mindig nagyon hasonló volt: meglehetős elfogultsággal a minden bajra jó gyógyírt a Brazíliához való közeledésben, a kereskedelmi kapcsolatok elmélyítésében látták, és lelkesen érveltek emellett.[1144] Például azért, hogy Portugália egyoldalú és kiszolgáltatott elkötelezettsége oldódjon. Hiszen, amint az I. világháború után Emílio Costa[1145] kifejtette az *Atlântida*-ban, Portugália gazdasági értelemben kétségtelenül függő helyzetben volt Angliától, ideológiai téren pedig elsősorban Franciaországot követte. Ennek az alárendelt szerepnek hátrányos következményei nyilvánvalóak, érvelt Costa, a Brazíliához fűződő, sokkal kiegyensúlyozottabb és kölcsönösségen alapuló viszony erősítése igen kívánatosnak tűnt számára, olyasvalaminek, amiből erőt meríthetnének a portugálok, talpra állhatnak és regenerálódhatnak. (A *Regeneração* fogalmát eredetileg az 1851 és 1910 közötti időszakra használták, de a folyamat nem ért véget a köztársaság kikiáltásával, inkább csak kitolódott.)

VI.2.
A megtorpant társadalom és a kiútkeresés irányai

Míg Párizsnak a *Belle Époque* új ritmust diktált a kommunikációs eszközök, a közösségi terek és a közlekedés fejlesztése révén, addig a francia kultúrára mindig hódolattal tekintő, ám egyre inkább Európa legszegényebb nyugati perifériáját jelentő Portugáliában ezek a lehetőségek szinte alig jelentkeztek. Ahogy a XX. század neves portugál filozófusa, Eduardo Lourenço magyarul is megjelent esszéjében írja: „[…] amint egyre jobban közeledtünk az új Európa stílusához, ugyanennek az Európának a betegei lettünk."[1146]

[1143] Ld. például José de Campos Pereira A grande crise (A nagy válság) című igen kritikus elemzését 1917-ből. *Atlântida*, no. 23. (1917. szeptember), 909-916.

[1144] Ennek jellemző példája a *Notícias & Comentários* rovatban olvasható A missão económica ao Brasil (Gazdasági küldöttség Brazíliába) című írás 1919-ből, mely a háború utáni helyzetben a portugálok brazíliai gazdasági, kereskedelmi és hajózási lehetőségeit latolgatja. Ld. *Atlântida*, no. 37. (1919 [s.d.]), 116-119. Albero de Veiga Simões (1888-1954), a sokoldalú szerző is fontos tanulmányokat közölt, pl. a portugál érdekekről Brazíliában. Ld. *Atlântida*, no. 42-43. (1919 [s.d.]), 825, vagy 65 oldalas kereskedelem politikai programját, ld. *Atlântida,* no. 44-45. (1919 [s.d.]), 5-70.

[1145] *Atlântida*, no. 44-45. (1919 [s.d.]), 138.

[1146] Eduardo LOURENÇO: *Mi és Európa*, ford.: Csaba M., Kutor T., Rákóczi I., Szelényi Zs., Székely E., Szilágyi Á. J., Budapest, Íbisz, 1999 [1978-1988], 68.

VI.2.1.
A városok, a vidék, a gyarmatok társadalma

A korszakunkban 5-6 milliós portugál lakosság[1147] nagy része vidéken él. Az urbanizáltság foka kisebb 20%-nál,[1148] és az önkormányzattal (*conselho*) rendelkező települések száma valamivel kevesebb, mint háromszáz.[1149] A regionális különbségeknél fontosabb a város/vidék ellentét. Az államforma-változtatásban is döntően a városlakók vesznek részt aktívan, főként a legnagyobb település, Lisszabon lakói. (Jelentősebb urbánus centrum még ekkor Porto, Coimbra és Braga.) A főváros 1911-ben 435 ezer lakosú, 1920-ban pedig 486 ezres, és növekedési üteme meghaladja az országos átlagot.[1150] Lisszabon a többi városnál lendületesebben fejlődik infrastrukturális és építészeti értelemben is. A kortársak úgy látják, politikai súlya az országon belül a korábbihoz képest egyre nagyobb, mindinkább olyan, mint Párizsé Franciaországban.[1151]

A portugál birodalom belső arányainak szemléltetésére és teljes lakosságára vonatkozóan magyar kutatók is közölték már a releváns adatokat. A századforduló korszakát Szilágyi István a gyarmatok méretével így jellemzi: „A 2 092 290 km^2-t magában foglaló terület még így is huszonkétszer nagyobb kiterjedésű a 92 391 km^2–es anyaországnál."[1152] Egy Angoláról szóló országtanulmány szerzői pedig megállapítják: „A 20. század elejére a portugál gyarmatbirodalom kiterjedése már hússzorosan haladta meg az anyaországét. Az afrikai kontinens területéből hét százalékot sikerült megszerezni, ez négy

---

[1147] A tízévenkénti népszámlálások adatait ld. *Censos em Portugal de 1864 a 2001* – a portugál statisztikai hivatal (*Instituto Nacional de Estatística*) honlapján digitalizált formában http://censos.ine.pt (letöltés 2016. július 23.)

[1148] Európai összehasonlításban: a városlakók százalékos összeurópai aránya 1910-ben 36%, Nagy Britanniában 73% (1911), Németországban 60% (1911), az USA-ban 46% (1910), Franciaországban 44% (1911), Oroszország 20% (1914), Portugália 16,7% (1910). Az adatokat ld. António CANDEIAS: Modernidade e cultura escrita nos séculos XIX. e XX. em Portugal. População, economia, legitimação política e educação, *Educação, Sociedade & Culturas*, no. 31. (2010), 153.

[1149] 1878-ban számuk 290, 1900-ban 291 és 1920-ban 296. Vö. ANDRADE – TORGAL i.m. 145.

[1150] Az összehasonlítást l.d. OLIVEIRA MARQUES (1978) i.m. 17. A fővárosra vonatkozó adatokat v.ö. *Censo da população da cidade de Lisboa – 1911*, Lisboa, Imprensa Nacional, 1918, IV. tábla, 8. A portugál statisztikai hivatal honlapján digitalizált formában rendelkezésre állnak az I. Köztársaság korára vonatkozó népszámlálási adatok: http://censos.ine.pt (letöltés 2016. július 24.)

[1151] Az adatokat elemzéssel közli OLIVEIRA MARQUES (1978) i.m. 17.

[1152] SZILÁGYI I. (2015b) i.m. 13.

gyarmatot és hozzájuk kapcsolódó területeket jelentett." Az angolai portugál telepesek száma 1897-re meghaladta a kilencezer főt.

> A belső keleti és a déli területek tényleges birtokbavétele csak a 20. század elejére fejeződött be. […] Azonban a terület nagy kiterjedése miatt Angola keleti fele valójában ezután is hasznosíthatatlan maradt mindaddig, míg a partvidékről induló vasutak 1913-ban el nem érték a belső tartományokat. Az angolai-kongói határig csupán 1929-re ért el a vasút, amelynek fő funkciója a továbbiakban a belga-kongói (katangai) réz kiszállítása lett.[1153]

Az afrikai területek nagy kiterjedése ellenére a birodalmon belül a gyarmatok szerepe perifériális.

Az irányítás az anyaország társadalmának kezében van, azon belül is azokéban, akiket a korszak bemutatására vállalkozó szakirodalom, főleg az angolszászok, némi homogenizáló leegyszerűsítéssel „elit"-ként emlegetnek (egyébként a portugál és a brazil viszonyokról szólva nagyon hasonló módon, egyaránt használatos ez a kifejezés).[1154] A monarchia vezető politikai körei mellett a XIX. század utolsó évtizedeitől mind erősebbé válik ez a réteg, és bővül, döntően a középrétegekhez kötődő liberális értelmiségiekkel, a gazdasági élet szereplőivel és a hadsereg köreiben kialakuló, republikánus meggyőződésű új katonai csoportokkal.

VI.2.2.
A köztársaság elitjének pozitivista értelmiségi karaktere

(Értelmiség a politikában; Mindenható oktatás; A vallási kérdés)

A portugál közéletben az 1870-es évektől egyre növekvő hatása volt a republikánus eszmének. Főként a franciák – Comte és Proudhon gondolatai nyomán –, a pozitivizmus és a szocializmus elemeire építve, de mégis sajátos ar-

---

[1153] BESENYŐ János – BÚR Gábor – HORVÁTH Sándor – KOBOLKA István (szerk.): *Magyar katonák és rendőrök az ENSZ angolai békeműveleteiben*, Budapest, Katonai Biztonsági Hivatal, 2013, (Szakmai szemle) 44.

[1154] Pl. WHEELER (1978) i.m. *passim.;* Manuel Villaverde CABRAL: The 'Seara Nova' Group (1921-1926) and the Ambiguities of Portuguese Liberal Elitism, *Portuguese Studies,* vol. 4. (1988), 181-195.; NEEDELL i.m. kötetének alcíme is ez: *Elite culture and society in turn-of-the-century Rio de Janeiro;* Carmen Lúcia Tindó SECCO: *Morte e prazer em João do Rio (texto integral),* Rio de Janeiro, Editora Francisco Alves, 1978, 27.

culatot öltve: erős volt benne a demokratikus elkötelezettség, nacionalista érzelmek hatották át, rendkívül intellektuális és alapvetően urbánus jelenség volt. Az államforma megváltozása előtt, párttá szerveződött politikai erőként a köztársaságiak az 1910. augusztusi választásokon szerepeltek a legjobban, 14 képviselői helyet szerezve a parlamentben, ebből 11 lisszaboni mandátum volt.[1155] Folyamatos erősödésükhöz a korábbi négy évtizedben három különösen fontos tényező járult hozzá: a köztársaság brazíliai kikiáltásának hatása; az 1890. január 11-i angol Ultimátum rendkívül negatív hatása; illetve ezek nyomán, a Coimbra-i Egyetem vonzáskörében kibontakozó értelmiségi-politikusi kör fellépése.[1156]

Portugáliában a társadalom mozdulatlansága korszakunkban jól tetten érhető az értelmiség és a politikai vezetők összetételének változatlanságán. A *Belle Époque* monarchia és az autoriter *Estado Novo* elitje jellegében alig különbözött, a társadalmi mobilitás a köztársaság éveiben sem érvényesült, lényeges elitcserére nem került sor a három eltérő politikai berendezkedés alatt.

Értelmiség a politikában

A szellemi és politikai életet egy szűk, hagyományos képzettségű – és Wheeler megállapítása szerint[1157] – homogén karakterű városi elit dominálta. A javarészt a Coimbra-i Egyetemen végzett teológusok, jogászok, bölcsészek, illetve a papi szemináriumok a monarchia utolsó évtizedeiben meglehetősen merev, nehézkes, akadémikus szellemben nevelkedtek,[1158] a korszerűbb eszmék inkább csak a katonaiskolák falai közé jutottak be.

Ez a portugál értelmiség egyébként sokat olvas és sokat ír. A külföld mindig is nagy hatással van rá. A Brazíliához fűződő kulturális kapcsolatok természetes módon, a nyelvi és társadalmi összefonódások miatt folyamatosan igen fontosak. A francia szellemi élet dominanciája mellett az angol és a német befolyás is érvényesült. A tehetősebb fiatalok közül többen tanulnak Francia-

[1155] Az adatokat vö. WHEELER (1978) i.m. 52.

[1156] Vö. Luís Reis TORGAL: Portugal/Brasil, 1889-1910 – uma visão cronológica, in: HOMEM – MALHEIRO DA SILVA – ISAÍA (szerk.) i.m. 309. és I. C. da SILVA i.m. 63-108.

[1157] WHEELER (1978) i.m. 89.

[1158] A portugáliai oktatás jezsuita szellemű örökségéről, intézményrendszerének fejletlenségéről, a monarchia korszakának reformkísérleteiről (1878, 1890, 1901, 1907) ld. Luiz Antônio CUNHA – José António AFONSO: Movimentos pela educação pública laica em Portugal e no Brasil monárquicos, *Estudos do Século XX*. (Lisboa), no. 14. (2014), 208, 213-215. valamint FERRÃO i.m. 35-38. A portugál elit négyötöde rendelkezett értelmiségi képzettséggel WHEELER szerint, (1978) i.m. 89.

országban, Németországban, Angliában vagy Svájcban. Érdekes módon a szomszédos spanyol kultúra hatása azonban alig észrevehető.[1159] Ennek egyik oka, hogy az elit történelmi okokból ellentmondásos viszonyban van vele, ahogy az 1930-as évek elején a brazil szociológus, Gilberto Freyre látja, kritikusan szemlélve Portugáliát és a brazilok portugál örökségét:

> Egy nép, amely szüntelenül úgy tesz, mintha fontos és hatalmas lenne, magas európai civilizációt és jelentős gyarmati hatalmat képviselne. Bell megfigyelte, hogy a XX. század elején a portugálok elképzelése a nemzeti nagyság megújhodásáról még mindig »Spanyolország leigázása és a haditengerészet kiépítése« között ingadozott. Svájc csak gyártsa azt a tejport, Hollandia meg a sajtot! Portugália viszont egyre csak lábujjhegyen áll, és erőlködik, hogy az európai nagyhatalmak közé számítson.

És „a portugálok szinte földrajzi alapokat nélkülöző" nacionalizmusáról és kozmopolitizmusáról beszél.[1160] Az Atlantisz projekt egyébként a spanyolokhoz fűződő viszony javítására is az integratív luzo-brazilizmust, illetve annak össz-neolatinná bővített receptjét kínálta, fenntartva, hogy a portugálok jelentik ennek a kultúrkörnek az egyik legrégebbi, legnemesebb és türelmesen keresztényi komponensét.

Ennek az értelmiségnek az anyagi függetlenség, a megfelelő jövedelmi alap nélkülözhetetlen, hiszen – ahogy arra Oliveira Marques felhívja a figyelmet – a köztársasági korszak előtt az oktatáson túl az általános kulturális élet támogatását semmiféle törvényi háttér nem mozdította elő,[1161] megélhetést csak kivételes keveseknek biztosított.

Bár az egyetlen portugáliai egyetem a monarchia értelmiségét volt hivatott formálni, hallgatói körében az 1900-as évekre megerősödött a reformista és köztársasági szellem. Coimbra-ban többször tört ki zavargás a diákok körében (1902, 1903), de a legnagyobb egyetemi sztrájkra 1907. március-áprilisban került sor (*Greve Académica de 1907*). Ezek a megmozdulások nyilvánvalóvá tették az intézmény elavult maradisága és fiatal hallgatóinak reformokat sürgető elképzelései között feszülő ellentétet. Az egyetemi élet (oktatási módszerek, tudományos közélet, az intézményi bürokrácia) megújításának igénye összekapcsolódott a szellemi (a konzervatív ideológiával szembeni) és politikai

---

[1159] A. H. de OLIVEIRA MARQUES: *Ensaios de História da I. República Portuguesa*, Lisboa, Livros Horizonte, 1988, 22.
[1160] FREYRE i.m. 242., 248.
[1161] OLIVEIRA MARQUES (1988) i.m. 21.

(köztársasági) modernizációs törekvésekkel, és az 1890 és 1910 közötti egyetemista (szélesebb értelemben értelmiségi képzettséggel rendelkező)[1162] nemzedék szinte belenőtt a köztársasági politizálásba.

Az I. Portugál Köztársaság alakítói – az alkotmányozó és az első választott parlament tagjai – kivétel nélkül férfiak voltak, és az ország legmodernebb szellemű, europanizált és városi szektorát képviselték. Az 1911-es alkotmányozó nemzetgyűlés 226 tagjából 88-an tanultak korábban a Coimbra-i Egyetemen: a 24 ügyvéd, 48 orvos és 25 hivatalnok (közülük többen egyúttal publicisták és tanárok) mellett a hadsereg tisztjei 47 fővel képviseltették magukat.[1163] Az egyetemi hallgatókkal szemben a katonatisztek egyébként korszerűbb, természettudományos és technikai ismeretekkel bővített szakmai képzésben részesültek. A tisztek, kultúr- és hadmérnökök így bizonyos értelmiségi ellenpólust képviseltek a szellemi eliten belül. Ugyanakkor nem maradtak szűkebb szakterületükön, hanem gondolkodtak, véleményt formáltak társadalomról, politikáról is. Patrióta nézeteik erősen befolyásolták az I. Köztársaság nacionalista arculatát. A katonák képzésében részt vevő tanárok, gyakran a matematika, fizika és a filozófia határterületei iránt érdeklődő, jól képzett szakemberek, az elsők között voltak, akik utat nyitottak az oktatásban az olyan új eszméknek mint a darwinizmus vagy a pozitivizmus.[1164] Ráadásul a hadsereg volt talán az egyetlen össznemzeti intézmény, amely teret engedett a társadalmi mobilitásnak is. Az itt szolgálók eltérő társadalmi kötődéssel, néha küldetéstudattal gondolkoztak Portugália, a portugál társadalom sorsáról, jövőjéről. (Részben ez magyarázza egyébként a hadsereg késztetését arra, hogy az ország újabb kori történelme során a civileket háttérbe szorítva, több alkalommal is magához ragadja a politikai hatalmat. Vagy azt, hogy a köztársasági időszakban a hadsereg az egyik legégetőbb kulturális/társadalmi probléma megoldásába, az analfabetizmus csökkentésének programjába is bekapcsolódott.)

[1162] A korszak felsőfokú képzettséget adó intézményeiről ld. a vonatkozó táblázatot GAMEIRO i.m. 44.

[1163] Az adatokat vö. WHEELER (1978) i.m. 89.

[1164] A képzés folyamatos reformjáról, a követelményekről és tantárgyakról ld. Fábio Samuel MARMELO: *A Formação dos Oficiais da Arma de Artilharia: História do Ensino da Artilharia da Escola do Exército (1837) à Academia Militar*, MA dolgozat, Academia Militar, Lisboa, 2011. http://comum.rcaap.pt/bitstream/123456789/8058/1/TIA%20Marmelo.pdf (letöltés 2015. június 19.)

Mindenható oktatás

Az I. Portugál Köztársaság irányítói úgy látták, hogy az ország lakosságának igen alacsony iskolázottsági mutatói a modernizáció gátját jelentik, és a politikai elit intellektuális karaktere önmagában is kihatással volt arra, hogy 1910 után nagy figyelmet kapott az oktatásügy reformja, párhuzamosan az állam és egyház szétválasztásával. A kormányzat egyik legfontosabb oktatási célkitűzése lett a Coimbra-i Egyetem kulturális monopóliumának megtörése és saját értelmiség képzése, valamint a felekezetileg semleges közoktatás kiterjesztése, hatékonyságának javítása. Ennek érdekében 1911-ben az alapfokú, 1914-ben a középfokú iskolák reformjára került sor, hivatkozva a köztársaság 1911-es alkotmányára.[1165] Illetve új lisszaboni és portói egyetemeket hoztak létre, és elvégezték a meglévő fakultások reformját már az 1910-es években.[1166]

A köztársasági oktatáspolitika céljait nemcsak az indokolta, hogy a portugál lakosság általános kulturális szintjének emelése nagyon időszerű volt a kor követelményeihez igazodva, és nemcsak az, hogy nemzetközi összehasonlításban is igen magas volt a portugáliai analfabetizmus, hanem az is, hogy a republikánus elit távlati célja modern gondolkodású, köztársasági elkötelezettségű, jogaival élni tudó, öntudatos és munkaerőként is felkészült állampolgárok, választók kinevelése volt. Ennek a programnak az irányítására Afonso Costa 1913-14-es kormánya létrehozta a közoktatási tárcát (*Ministério da Instrução Pública*).[1167] Mellé szakértői kollégiumot rendelt (*Conselho Nacional dos Amigos da Instrução*). Az *Atlântida* szerkesztője, João de Barros, akinek nézetei teljes összhangban voltak a kormányzati kulturális politikával, mindkettőben szerepet kapott.[1168] Az ő személyes pedagógiai érdeklődése és elkötelezettsége nagyban meghatározta, hogy a luzo-brazil testvériség folyóirata is kiemelt témaként, jelentős terjedelemben foglalkozott oktatási kérdésekkel.[1169]

[1165] Az I. Portugál Köztársaság alkotmánya, II./3.art. 10-11. pontja, vö. *As Constituições portuguesas…* i.m. 211.

[1166] Vö. FERRÃO i.m. 38-48. A lisszaboni egyetem megnyitóján elhangzott miniszteri beszédet, mely a közoktatás alapelveit és a portugál kormány céljait foglalta össze az *Atlântida* kétnyelvű számában közölte portugálul: A Instrução Pública em Portugal, illetve franciául, L'instruction publique en Portugal, *Atlântida,* no. 25. (1917 november 15.), 41-58, 59-77.

[1167] WHEELER (1978) i.m. 117. Korábban, már 1870-ben és 1890-92-ben is, rövid időre létrehoztak hasonló profilú tárcát. Vö. CUNHA – AFONSO i.m. 213-214.

[1168] Vö. III.1.4. fejezet.

[1169] Az oktatásügyhöz kapcsolódó cikkek tematikája szerteágazó a lapban. A nevelés ismeretközlésen túli jelentőségéről ír a filozófus Jaime de Magalhães LIMA: Do direito de atropelamento, *Atlântida,* no. 3. (1916 január 15.), 222-229; Costa Sacadura cikke az iskolai higéniáról szól, A higiene escolar em Portugal, *Atlântida,* no. 3. (1916 január 15.), 231-236.

Egyébként az oktatással és neveléssel foglalkozó sajtó, ahogy Brazíliában, úgy Portugáliában is fontos közvetítő eszköze volt a különféle pedagógiai elméleteknek és a gyakorlati módszereknek. Azok az intellektuelek, akik ilyen témában publikáltak, általában nemcsak az értelem fejlesztését tűzték ki célul, hanem a fiatalokat társadalmi lényként kívánták kiteljesíteni. Ilyen gondolkodó volt az *Atlântida* szerzői között például Adolfo Lima,[1170] a Brazíliában is ismert libertariánus pedagógiai gondolkodó, az új iskola (*Escola Nova*) mozgalom kiemelkedő alakja, oktatáspolitikus, aki egyébként 1919-ben az elemi iskolák reformját előkészítő minisztériumi bizottság vezetője lett. (Luzo-brazil kötődését pedig családi háttere is alátámasztotta, hiszen édesapja révén portugál volt, míg anyai ágon brazil.) A lap 40. számában kifejtette, hogy a munkások, akik hátrányos helyzetük miatt jogosan lázadnak, hibát követnek el, ha csak az elsődleges gazdasági helyzetük jobbításáért harcolnak. Mélyebb társadalomfilozófiai okokat is tekintetbe kellene venniük. Olyan magasabb rendű célokat kellene kitűzniük, melyek esetleg csak generációk múlva valósulnak majd meg, és csak hosszú távon hoznak eredményt. Az ehhez szükséges távlatos gondolkodást és a szolidaritást leghatékonyabban az oktatáson keresztül lehet kialakítani.[1171]

Agostinho de Campos terjedelmes tanulmánya a portugáliai középiskolai oktatást mutatja be, Os progressos da educação secundária em Portugal, *Atlântida,* no. 8. (1916 június 15.), 724-741. Míg a brazil iskolákról A. Carneiro Leão számol be, A educação no Brasil, *Atlântida,* no. 11. (1916 szeptember 15.), 1032-1038. A portugál-brazil oktatási együttműködés lehetőségeiről és szükségességéről ld. Lúcio dos SANTOS: As relações luso-brasileiras: questões de ensino I-II., *Atlântida,* no. 18. (1917 április 15.), 484-492. és *Atlântida,* no. 19. (1917 május 15.), 541-551. A gyakorlati jellegű képzésről és a műhely-iskoláról ld. Luís CARDIM: Uma instituição que nos afirma: a Escola-Oficina n.º1, em Lisboa, *Atlântida,* no. 21. (1917 július 15.), 746-751. A művészeti neveléssel kapcsolatban rajz- és zeneórákról, Tomás Bordalo PINHEIRO: O ensino do desenho mecânico, *Atlântida,* no. 23. (1917 szeptember 15.), 949-957., illetve Rui COELHO: Comentários ao estudo do sr. José Viana da Mota sobre "O ensino da música em Portugal", *Atlântida,* no. 26. (1917. december 15.), 325-329.; A politikának az iskolákra gyakorolt hatásáról ld. João de Deus RAMOS: Influência das agitações políticas na evolução do ensino popular, *Atlântida,* no. 27. (1918 január 15.), 412-416. Az iskolai gyermeknyaraltatás belgiumi tapasztalataival foglalkozik João Gomes de OLIVEIRA: As Colónias Escolares: na Bélgica, *Atlântida,* no. 32. (1918 h.n.), 817-821. A népoktatás sürgető, alapvető problémáiról a II. világháború után a szerkesztőségi rovatban ld. O ensino popular em Portugal, *Atlântida,* no. 41. (1919 h.n.), 649-650.

[1170] Életrajzát ld. António CANDEIAS: Adolfo Lima, in: António NÓVOA – Filomena BANDEIRA (szerk.): *A Educação Portuguesa: corpus documental (séc. XIX-XX): Dicionário de Educadores Portugueses,* Lisboa, Imagens Obrigatórias (versão digital), 2003, 453.

[1171] Adolfo Lima: "Utopias" sociais: sentimento e ideia (Társadalmi "utópiák": érzelem és gondolat), *Atlântida,* no. 40. (1919. július, 490-497.o.), 495-496.

> A jövő jól képzett, teljesen felkészült generációinál érhetjük csak el a Gondolat vezető szerepét, csak náluk válhat irányítóvá az Eszme, testükben az artériákon és vénákon kering majd, és tudatossággal itatja át az érzelmeket és a szenvedélyt. Csak így lesz az emberiség fogékony a Valóságra, az Erkölcsre és az Igazságra. Időbe telik, de biztos úton haladunk[1172] – írja cikkében Lima.

Az I. Portugál Köztársaság ambiciózus programja azonban minden jó szándék ellenére sem tudott áttörést hozni. A kultúrához való általános, demokratikus hozzáférés feltételeinek megteremtésében, megfelelő anyagi források hiányában, csupán részsikerek születtek, és az írástudatlanság felszámolása lassan haladt. A népszámlálási adatok szerint 1911-ben a 7-54 éves portugál lakosság 31%-a tudott írni, olvasni, és ez az arány a korszak végére, 1930-ra mindössze 38%-ra javult.[1173] Tehát az átalakulás lassú tempója folytán a feladat örökül maradt az I. Köztársaságot követő korszakokra is. Az avantgárd művészet elkötelezettjeként, a XX. század elejének új irányzatait követve, futurista-modernista íróként induló António Ferro (aki az 1920-as években maga is kihasználta az értelmiségi lét luzo-brazil lehetőségeit)[1174] az 1930-as években továbbra is megoldatlannak látta a problémát. Ekkor már mint Salazar propaganda titkárságának[1175] (SPN, majd 1944-től SNI) vezetője, továbbra is időszerűnek látta, hogy szorgalmazza egyfajta új kultúra és új ember megteremtését.[1176] Az Új Állam kultúrpolitikája, más elvek mentén, de kénytelen volt felvállalni ezt a feladatot, nehéz örökségként, mert az I. Köztársaság – Ferro szerint annyi minden más mellett – ezt sem tudta megoldani. Az előző korszak sikertelenségéért maga a diktátor, Salazar nem is csak egyes személyeket, hanem a demokráciát magát tette felelőssé, legitimálva ezzel saját autoriter rendszerét:

[1172] „Só pelas gerações futuras bem educadas, integralmente educadas, é que podemos conseguir que só se determine por ideas, em que a Idea corra pelo seu corpo o sangue pelas suas artérias e veias, em que a Idea intelectualize os sentimentos e as paixões. Só então haverá uma humanidade de capaz de Verdade, de Moral e de Justiça. Levará tempo, mas a senda é sólida." U.o. 496-497.

[1173] Az adatokat vö. António CANDEIAS – Eduarda SIMÕES: Alfabetização e escola em Portugal no século XX: Censos Nacionais e estudos de caso, *Análise Psicológica*, vol. 17. no. 1. (1999), 170.

[1174] Ferro luzo-brazil művészként több írását egyszerre jelentette meg a két országban: *Leviana* (1921), *As grandes trágicas do silêncio* (1922), ez utóbbi a luzo-brazil közegben az első tanulmány volt a moziról, a némafilm világáról. Elismert színpadi szerzőként Brazíliában is sikeres előadókörutat tett 1922-23-ban, és számos brazil modernistával állt kapcsolatban. TORGAL (2009) i.m. I./61-68.

[1175] *Secretariado da Propaganda Nacional,* SPN; 1944-től *Secretariado Nacional da Informação,* SNI.

[1176] TORGAL (2009) i.m. I./55.

> A diktatúra a nemzet zavarodottsága ellen jött létre – jelentette ki 1932-ben. A bajok a parlamentarizmus és a rendezetlenül működő pártrendszer miatt hatványozódtak: vitathatatlan, hogy a nálunk megvalósuló demokrácia siralmas volt. Vagy a parlamentáris rendszer, vagy az azt szolgálók hibájából: minél inkább felmentjük ez utóbbiakat, annál inkább hibáztatható az előbbi; mindazonáltal mindenkit nagy felelősség terhel, aki szerepet játszott ebben a drámában.[1177]

Az I. Köztársaság valójában lehetőségeihez, anyagi forrásaihoz, apparátusához és a hatékonyság hiányához képest túl nagy feladatot vállalt magára, mikor ki akarta terjeszteni a világi oktatás rendszerét.

A vallási kérdés

Az I. Portugál Köztársaság jellemzésekor a történeti irodalom hangsúlyosan foglalkozik az állam és a katolikus egyház szétválasztásának radikalizmusával, a köztársaságiakra jellemző egyházellenességgel. José H. Saraiva portugál történész például így fogalmaz a republikánus alapelveket jellemezve:

> Érveik nem voltak túlságosan bonyolultak. Lényegében a hazaszereteten és az egyházellenességen alapultak. […] Egyrészt, mivel ez az 1820-as radikális liberálisok öröksége volt, másrészt pedig azért, mert az antiklerikalizmus a mozgalom irányadó tagjainak személyes meggyőződéséből fakadt. Hiszen az első köztársasági kormány miniszterelnöke, Teófilo Braga volt a pozitivizmus legjelentősebb portugáliai képviselője. Az egyházellenesség pedig nem volt más mint harcos pozitivizmus; a pozitivista állam apostolai a metafizikus gondolkodás képviselőiben, vagyis a papságban, veszélyes ellenfelet láttak. Inkább ez az elméleti ellentmondás, nem pedig a gyakorlati szükség-

[1177] "A Ditadura surgiu contra a desordem nacional. Era um dos expoentes dela o parlamentarismo e a desregrada vida partidária: a nossa realização da democracia foi, sem contestação, lamentável. A culpa era ou do regime parlamentar ou dos seus servidores: quanto mais absolvermos estes, mais culpas encontraremos naquele; responsabilidades porém há-as que sobrem para todos os que intervieram no drama." Jelentette ki Salazar gyakran hivatkozott 1932. november 23-i beszédében, melyet az Új Államban megtűrt egyetlen párt, a Nemzeti Egység vezetői előtt tartott. Közli António FERRO: *Entrevistats de António Ferro a Salazar*, 2. kiadás, Lisboa, Parceira A.M. Pereira, 2003 [1933], 256.

szerűség vezetett a köztársaság és a katolikus papság súlyos összeütközéséhez már 1910-ben.[1178]

A laicizáció a köztársaság létrejöttének első pillanataiban megkezdődött különböző rendeletek kiadásával. 1910 októberében az ideiglenes kormány ismét érvénybe léptette a jezsuiták kiűzésére vonatkozó XVIII. századi törvényeket, és minden más szerzetesrendet is feloszlatott.[1179] A magyar *Népszava* kárörvendően és kissé irigykedve jegyzi meg 1911 decemberében:

– Kiebrudalják a csuhásokat Portugáliából. Az új portugál köztársasági söprő jól seper – ami a csuhásokat illeti. Irgalmatlanul kiseprűzik őket, ami nagyon helyén való. De házaikat és kolostoraikat is pusztítják. A kormány a lisszaboni jezsuita-kolostort leromboltatta. *Képünk* a kolostor romjait mutatja. Mikor jutunk már mi is idáig?[1180]

Bár a köztársasági Portugáliában nem az épületek lerombolása, hanem állami tulajdonba vétele és új funkcióban való használata volt az általános gyakorlat (francia mintára). Például a híres jezsuita elit iskola, a *Colégio de Campolide* épülete éveken át szolgált a hadsereg központi gyógyszerraktáraként.

1910 novemberében ismét nagy jelentőségű dekrétumok születettek. Bevezetésre került a polgári házasság intézménye, és lehetővé tették a válást. November-decemberben pedig megkezdődött a köz- és felsőoktatás radikális szekularizációja.

Fernando Rosas a köztársasági kormányzás öt végzetes hibája közé sorolja, hogy kezdettől fogva és nagyon hirtelen fogott hozzá az egyház és az állam szétválasztásához. Ezzel a politikai viták homlokterébe helyeződött a vallás szerepének kérdése (*Questão Religiosa*), ami okot adott a katolikus egyháznak arra, hogy főleg vidéken vallásellenséggel vádolhassa meg az új rendszert, „ateista" köztársaságról beszéljen, összemosva azt a „sztrájkoló" és „rendbontó" város képzetével. A republikánusok kétségtelen jakobinus túlkapásai (támadások az egyházi épületek vagy személyek ellen stb.) sokat ártottak, és az I. Portugál Köztársaság már szinte létrejöttének pillanatában feloldhatatlan konfliktushelyzetet teremtett azzal, hogy szembehelyezkedett az egyházzal és sok hívével. A vallás és a hit erőteljes fegyvere szegeződött neki az új rendszernek,

---

[1178] J. H. SARAIVA i.m. 320-321.

[1179] Az egyházzal kapcsolatos 1910-11-es intézkedésekről bővebben ld. ANDRADE – TORGAL i.m. 65-66.

[1180] *Népszava,* 285. sz. (1911. dec. 1.), 9. (kiemelés az eredeti szerint)

és még azután is hatékonyan működött, hogy az egyházpolitikai feszültség enyhítését célzó 1918-as *sidonista* intézkedések életbe léptek.[1181]

Egyház és állam intézményes szétválasztására Portugáliában az 1911. április 20-án közzétett, 196 artikulusból álló, átfogó vallási törvénnyel került sor (*Lei de Separação do Estado das Igrejas*). Ez elsősorban a felekezeti szabadságról rendelkezett, és megszüntette a katolicizmus hivatalos államvallás státuszát, ahogy költségvetési támogatását is. A törvény szellemét és rendelkezéseit az augusztusban elfogadott új, köztársasági alkotmány is megerősítette. Ugyanakkor a vallásos portugál társadalomban elfogadottságuk kicsi volt, sőt szigoruk miatt kifejezetten negatív hatást váltottak ki. Például a papok kizárása a hivatalos állami események reprezentációjából, a segélyszervezetek és jótékonysági társaságok vezetéséből, a közoktatás működtetéséből; az iskolai vallásoktatás megszüntetése; az egyházi szertartások hatósági ellenőrzés alá vonása és a vallási jelképek tilalma nyilvános helyeken; a szakrális helyett a köztársasági szimbolika bevezetése az ünnepnapok rendjébe;[1182] az egyházi vagyon lajstromozása és ellenőrzése, a papoknak csupán meghatározott évjáradékot engedélyezve a jövedelmekből; a reverenda vagy más papi öltözet templomon kívüli viselésének tilalma; bullák és pásztorlevelek kiadásának igazságügyminisztériumi engedélyéhez kötése. Az intézkedéscsomag nemcsak társadalmi ellenállást váltott ki, de 1913 júliusában a Vatikánnal való szakításhoz is elvezetett.[1183]

A portugál katolikus ellenzék politikai megszerveződésére 1917-ben került sor. Egy 60-70 fős braga-i gyűlésen, ahol felerészben világi, felerészben egyházi személyek vettek részt, augusztus 8-án megalapították az egységes katolikus mozgalom vezető testületét, a Portugál Katolikus Centrumot (*Centro Católico Português*). Az elnök a lisszaboni ügyvéd és tanár António Lino Neto (1873-1961) lett. A szervezet élvezte a monarchisták és a katolikus klérus támogatását. 1920 januárjától lapot is adott ki, *A União* (Az egység) címmel. Az 1921. július 10-i választásokon a Coimbra-i Egyetem egy fiatal oktatója, António de Oliveira Salazar a Centrum színeiben lett Guimarães képviselője.[1184]

[1181] ROSAS (2010) i.m. 13/09/2010.

[1182] A köztársaság hivatalos ünnepei a következők lettek: január 1., az egyetemes testvériség napja; január 31., a köztársaság hőseinek és mártírjainak emléknapja; október 5., a köztársaság kikiáltásának ünnepe; december 1. a haza függetlenségének napja, emléket állítva a spanyol-portugál perszonálunió 1640-es megszűnésének és december 25., a családok ünnepe. 1912-től május 3-a, Brazília felfedezésének emléknapja is munkaszünet lett. 1925-ben pedig június 10-e mint Portugália Napja került az ünnepek sorába. A nemzeti ünnepekről szóló 1910. október 12-i, 1912. május 1-i és 1925. május 25-i rendeletet közli ANDRADE – TORGAL i.m. 185-186.

[1183] COIMBRA i.m. 29-30.

[1184] ROSAS (2013) i.m. 50-51. és SZILÁGYI I. (2015b) i.m. 43.

A közéletben egyébként folyamatos polémia zajlott az egyházi törvény körül, és 1914 márciusában alapos parlamenti politikai vitát is tartottak róla, azonban 1918-ig nem módosítottak rajta. Akkor, Sidónio Pais rövid diktatúrája idején, a legelutasítottabb intézkedéseket egy rendelettel visszavonták (*Decreto nº 3656, de 22 de fevereiro de 1918*). Több templom és más ingatlan került ismét egyházi tulajdonba, megszüntették a klérus tagjaival szembeni korlátozó rendszabályokat (például a papi öltözet nyilvános viselésének fent említett tilalmát). Sidónio Pais hivatalos minőségben jelent meg egyházi szertartásokon, amitől a köztársaság vezetői korábban elzárkóztak. A Vatikánnal azonban a kapcsolatok teljes körű rendezése csak az 1940-es konkordátummal történhetett meg. Az 1918-as dekrétumot egyébként 1924-ben vissza is vonták, és a parlamenti viták tovább folytatódtak 1926-ig, a katonai diktatúra bevezetéséig, pontosabban addig, amíg az fel nem oszlatta a köztársaság parlamentjét. Az új rendszer hamarosan dekrétumot adott ki (1926. július 4-i 11887. sz.) a katolikus egyházzal kapcsolatban, ezzel megkezdődött a vallásügyi visszarendeződés, és ez a folyamat aztán felgyorsult 1928-ban, miután Salazar a kormány tagja lett, illetve a következő évben, mikor közeli személyes és elvbarátja, Manuel Gonçalves Cerejeira (1888-1977) lett Lisszabon pátriárkája.[1185]

Az állam és az egyház szétválasztását Brazíliában is a Régi Köztársaság végezte el, és a húsz esztendővel korábbi brazil megoldásra a portugáliai viták során[1186] sokszor mint követendő példára hivatkoztak: „[…] mint a hazaszeretet, a józan észszerűség, a nemes gondolkodás, a bölcsesség és a méltányosság ékes példájára."[1187] Azok, akik Portugáliában pozitívan ítélték meg a brazíliai megoldást, úgy látták, hogy ott megvalósult az ideális „szabad egyház egy szabad államban" elképzelés, amely mindenki számára biztosítja hite megvallásának és megélésének lehetőségét; egyének és intézmények egyaránt alakíthatnak vallási egyesületeket, de a kegyúri jogok azért megszűntek; ugyanakkor az egyházak jogi személyként birtokolhatnak és kezelhetnek saját vagyont.

Egyébként az 1890. június 22-én közzétett alkotmánytervezet Brazíliában is radikálisabb intézkedéseket ígért: ez egyházi vagyon kezelésére, az oktatás vagy a temetők és temetések szekularizálására vonatkozóan, a felekezetek tá-

---

[1185] ROSAS (2013) i.m. 262.

[1186] Erről bővebben ld. Eduardo C. Cordeiro GONÇALVES: *Ressonâncias em Portugal da implantação da república no Brasil (1889-1895)*, Porto, Reitoria da Universidade do Porto, 1995, 115-134.

[1187] Részletesen elemzi a kérdést I.C. da SILVA i.m. 194-232. Eduardo Abreu (1856-1912) orvos, parlamenti képviselő szavait idézi a brazil rendelettel (119-A számú 1891. január 7-i dekrétum) kapcsolatban u.o.: „[…] que considerou tratar-se de »uma clamorosa lição de patriotismo, de bom senso, de nobreza, de sabedoria e de equidade«." 196.

mogatásának, illetve új vallási közösségek alapításának tilalmára vonatkozóan, valamint papi személyek kizárására a törvényhozás tagjai közül. Az intézkedéstervezet azonnal a brazil klérus heves tiltakozását váltotta ki. Ezért az alkotmányozók végül is meghátráltak az egyházi vagyon ügyében, illetve elálltak a rendalapítás tilalmától. Egyfajta megbékélési politika, *modus vivendi*, sőt bizonyos együttműködés alakult ki a köztársaság és a katolikus egyház között. Az állami támogatás megfelelő felhasználásának kontrollját is magukra a papokra bízták. A felek kiegyezését jelezte, hogy a Szentszék már 1890 folyamán diplomáciai elismerésben részesítette az I. Brazil Köztársaság kormányát, 1901-ben pedig nunciatúra rangjára emelte Rio de Janeiró-i diplomáciai képviseletét.[1188]

A tengerentúli szeparációs megoldást nagyra értékelő portugálok javaslatait legkiérleltebben az Eduardo Abreu által vallásügyben beterjesztett 1911-es önálló parlamenti indítvány tartalmazta. (Az áprilisban a törvényhozás által végül elfogadott *Lei de Separação* nem ezen az alapon állt, hanem döntően Afonso Costa elképzeléseit tükrözte, így a radikálisabb elvek politikai győzelmét jelentette.) Abreu szerint a braziloknak sikerült megvalósítaniuk (amit a portugáloknak nem, vagyis), hogy olyan törvényt alkossanak, „[…] mely születése pillanatától mindenkié, senki nem gyűlöli és senkit nem sért".[1189] A brazil és portugál elképzelés mélyén az ellentét mintáik jellegéből fakadt. Míg a brazil szekularizáció inkább az amerikai példát követte, addig a portugál törvény a franciát. A kettő közötti döntő, szemléletbeli különbséget Fernado Catroga a következőkben ragadja meg. Az állam és egyház szétválasztásának alapelve az Amerikai Egyesült Államokban az volt, hogy világi kormányzatukat Isten áldásával működtetik, míg a franciák egy Istennek szentelt ország helyett olyan új világot akartak teremteni, ahol semmi nem konkurálhat a köztársasághoz való feltétlen hűséggel. A portugálok által követett francia modellben a republikanizmus egyfajta filozófia, amelynek célja a polgárok világnézetének teljes átalakítása, és ebben a köztársaság vezetői nem tűrtek ellentmondást. Céljaik megtestesítője végső soron maga a szekuláris köztársasági állam volt. E cél tekintetében egyébként Abreu javaslata teljesen egybecsengett az 1911. áprilisi törvény szellemével.[1190]

A luzo-brazil Atlantiszon, mint a kor aktuális problémái, megjelentek a vallási kérdések is, a republikánus/pozitivista szerkesztők szemléletéhez igazodva, a katolikus egyházzal szemben meglehetősen kritikus hangvételű cikkekben.

[1188] I.C. da SILVA i.m. 224.

[1189] „[…] olhando de alto para a lei, que quando nasce é para todos, e portanto sem ódio, nem ofensa para ninguém." Eduardo Abreu szavait idézi I.C. da SILVA i.m. 200.

[1190] Fernando CATROGA: *Entre Deuses e Césares: Secularização, Laicidade e Religião Civil. Uma Perspectiva Histórica,* Coimbra, Almedina, 2006, 225-227.

Ha nagy ritkán szentek kerültek szóba, történelmi személyiségként méltatták őket, előtérbe helyezve intellektuális teljesítményüket.[1191] Az egyházi épületeknek az esztétikája volt a téma.[1192] Hangot kapott a hit intézményes, külsőségekben megélt formáit elvető felfogás, főként a katolikus vallásgyakorlat (leginkább a gyónás) került pellengérre. Ennek példája a portugál tengerésztiszt (később altengernagy), Alfredo Guilherme Howell (1863-1940) szövege:

> […] az emberiség nagy része vallásos – írja Howell –, de azok a formák, amelyek a Mindenható tisztelete vagy imádása céljából létrejöttek, nagyon különbözőek lehetnek, vannak, akiknek a tudományos magyarázatokon túl is szükségük van valamire, másoknak lelki szükséglet, hogy higgyenek, és vannak olyanok is, akik hitüket nem élik meg kifelé, mert nem értenek egyet bizonyos vallási rítusok megjelenési formáinak egészével vagy egy-egy elemével, mert úgy érzik, vannak ezek között nevetségesek, kellemetlenek, sőt erkölcstelenek is, mint például a katolikus gyónás, amit valószínűleg csak az gyakorol, akinek vallásossága talán tudatlanságból, ostobaságból, sznobizmusból vagy egyszerűen csak kényelmességből fakadóan nem valódi.[1193]

Érdekes, hogy az 1920-as évek radikálisan *luzofób* szerzője, a brazil Antônio Torres 1916-ban még a portugál-brazil testvériséget propagáló *Atlântida* folyóiratban publikál, bár írásának hangütése szokatlan a lapban, eltér a luzo-brazil ügyek iránt elkötelezett szerzők egymás országa, kultúrája felé mutatott alázatos tisztelettől.[1194] Torres ironikus, kritikus és önkritikus: a portugál szakrális művészet Brazíliában hátrahagyott emlékeit éppen úgy lefitymálja, mint a tudatlan, vakbuzgó vidéki honfitársai ízlését, kritizálja a brazil klérus hiányos valóságis-

---

[1191] Ilyen módon írt a forradalmi republikánus és demokrata prózaíró, Aquilino Ribeiro (1885-1963) Szent Antalról, *Atlântida,* no. 8. (1916. június 15.), 746-752.

[1192] Az alcobaça-i gótika szépségeiről írt Manuel Teixeira Gomes, *Atlântida,* no. 11. (1916. szeptember 15.), 1009-1016.

[1193] "[…]uma grande parte da humanidade seja religiosa, sendo porêam muito variadas as formas que se estabeleceram para prestar homenagem ou culto a êsse Poder Supremo, e fora da alçada das investigações scientíficas para uns, e criado como uma necessidade espiritual para outros, havendo tambêm crentes que não exteriorisam a sua religiosidade, por não concordarem com todas ou parte das manifestações do culto externo dos ritos existentes, algumas das quais são ridículas e outras até inconvenientes e imorais, como por exemplo a confissão no catolicismo, que só se percebe que se pratique por ignorância, estupidez, snobismo ou qualquer conveniência em aparentar uma falsa religiosodade." Alfredo HOWELL: Religião e política (Vallás és politika), *Atlântida*, no. 23. (1917. szeptember 15.), 960.

[1194] António TORRES: O catolicismo no Brasil (A katolicizmus Brazíliában), *Atlântida,* no. 13. (1916. november 15.), 7-18.

meretét és életidegen beállítottságát. De talán éppen ez, az idejétmúlt vallásosságot kritizáló és egyházellenes attitűd az, ami helyet biztosít számára a szekuláris szellemi Atlantiszon. A katolicizmus Brazíliában című írása, egy 1915. karácsonyi élménnyel indul: Torres egy barátjával a várost járva betér Rio de Janeiro templomaiba az éjféli mise idején, bár, amint leszögezi, „inkább érdeklődőként, mint meggyőződésből". Majd kijelenti: „Ahány templomban csak jártunk, képtelenek voltunk ott tíz percnél tovább maradni. Atyaisten! Milyen rémesek a templomok Rióban! […] lélektelenek, nincs bennük semmi emelkedettség, semmi áhítat. Mintha Rio templomait a faragatlan papok és ostoba szenteskedők ízlése szerint építették volna."[1195] Torres beszél a vidéki papság alkalmatlanságáról is, és felhívja a figyelmet egy érdekes ellentmondásra:

> […] a katolicizmus lelki elszegényedése csodálatos ellentmondásban van az egyház anyagi gyarapodásával […]. A köztársaság kikiáltásakor (1889) Brazíliában csak úgy tizenkét püspökség létezett. Ma a számuk hatvan körüli. Egyedül São Paulónak hét püspöke van. Minasnak nyolc. És minden egyes püspökségnek megvan a maga vagyona, értékes ingatlanai, van püspöki palotája, székesegyháza, papi szemináriuma, leányiskolája stb. Püspökeink közül néhányan valóságos dúsgazdag fejedelmek.[1196]

Torres kritikáját a brazíliai egyházi viszonyokról, a köztársasági szekularizáció húszesztendős folyamatáról a pozitivista atlantidák talán csattanós válasznak szánták azoknak, akik a tengerentúli példát ajánlották Portugália számára.

Az *Atlântida* cikkei között volt még egy, mely kifejezetten elégtelennek ítélte a brazil szekularizációs megoldást, túl engedékenynek és ezért veszélyesnek mutatva be az egyházra vonatkozó, 1890. január 7-i 119-A számú dekrétumot, melynek hét paragrafusát a szövegbe építve közölte is.[1197] Szerzője,

---

[1195] „ […] mais como observadores do que como devotos. […] Em cada uma igrejas em que estivemos não conseguimos permanecer mais do que uns dez minutos. Deus! Como são horríveis as igréjas no Rio! […] não têm alma, não têm elevação, não têm misticismo. Os templos do Rio parecem feitos de propósito para gôzo de padres toscos e beatas imbecis." U.o. 7.

[1196] „[…] a miséria espiritual do catolicismo contrasta miraculosamente a prosperidade material da Igreja […] Ao tempo em que se proclamou a República (1889) havia apenas uns doze bispados no Brasil. Hoje êles são uns sessenta, pouco mais ou menos. S. Paulo só por si tem sete bispados. Minas tem oito. E cada um dêsses bispados tem seu património em espécie ou em imóveis de valor, tem seu palácio, sua catedral, seu seminário, seus colégios de meninas etc. Alguns dos nossos bispos são verdadeiros príncipes opulentos." U.o. 13-14.

[1197] A. Rigaud Nogueira: A Separação da Igreja e do Estado no Brasil (Az állam és egyház szétválasztása Brazíliában), *Atlântida,* no. 31. (1918. május), 659-662.

António Rigaud Nogueira[1198] (1861-1932) valóságos csapásnak értékelte az I. Brazil Köztársaságban megvalósuló laicizációs politikát, éppen emiatt a túlzott engedékenység miatt. Szerinte a szerzetesek, akiknek jelenlétét továbbra is megtűrik Brazíliában (sőt befogadják a Portugáliából kiutasított jezsuitákat), csak a dologtalan, fölösleges külföldiek számát növelik: „[…] a férfi és női szerzetesrendek alapításával Brazíliát elárasztották ezek a paraziták – fogalmaz Rigaud Nogueira –, pont akkor, amikor a valódi áldozathozatal sokkal inkább a munkáskezek gyarapítása lett volna! Brazíliába özönlöttek ezek a haszontalan emberek, akiket az európai országokból az egészséges tisztogatás során kisöpörtek."[1199] A szerző azt is nehezményezi, hogy az újonnan alapított és külföldiekkel (főleg németekkel) feltöltött rendházak részesülhettek a brazil egyházi vagyonból, anélkül, hogy maguk egyetlen fillérrel is hozzájárultak volna: „[…] ilyen módon a Köztársaság fajunknak és a népek szabadságának legnagyobb ellenségét támogatta!"[1200] Ne feledjük, a cikk 1918 májusában jelent meg, mikor Brazíliában szinte elvárás az idegenellenesség, és Portugáliában a háborús szembenállással felerősödött a germanofóbia hangja! Valamint előkerült az a régi, elterjedt, jezsuitaellenes nézet, hogy ez a rend úgy működik, mint állam az államban, kihasználva az egyszerű emberek szellemi elmaradottságát, főként a nők hiszékenységét. Rigaud Nogueira nemhogy a portugálok számára követendő példának nem állítja az *Atlântida* lapjain a brazíliai mintát, de teljes felülvizsgálatát javasolja.

Az állam felekezeti semlegességének, a katolikus egyháztól való elválasztásának kérdésében az *Atlântida* cikkei tehát a portugál *Lei de Separação* szellemében fogantak. Ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy a két köztársaság mennyire másként kezelte a vallási kérdést. Bár Brazíliában a köztársaság világi államot épített ki, éppen úgy, mint Portugáliában, de a társadalomtól az egyháznak és intézményeinek tiszteletben tartását és a velük való együttműködést várta el. Portugáliában azonban olyan világi állam *j*ött létre, amelynek célja az volt, hogy

---

[1198] A Portóban működő, de brazíliai, bahia-i születésű mérnök és egyetemi tanár 1910-ben készített egy tervet az I. Portugál Köztársaság új zászlajára. A terv a brazil nemzeti lobogóra erősen hasonlított. A szimbólum formája egyébként – mint annyi más – heves vitát váltott ki a köztársaság vezető köreiben és a közvéleményben. Vö. Fernando CATROGA: Religião civil e ritualizações cívicas (EEUU e França), in: HOMEM – MALHEIRO DA SILVA – ISAÍA (szerk.) i.m. 209-270.

[1199] „[…] vieram estabelecer os conventos de frades e freiras e inundar o Brasil com êsses parasitas, no momento em que se faziam os maiores sacrifícios a obter braços para a lavora! E encheu-se o Brasil de todos êsses inúteis que os países da Europa varreram numa sanitária limpeza!" *Atlântida*, no. 31. (1918. május), 661.

[1200] "[…] tendo a República enriquecido assim os maiores inimigos da nossa raça e da liberdade dos povos!" U.o. 662.

alávesse a társadalmat a radikális szekularizáció elveinek, míg az egyház felett ellenőrzést gyakorol. A braziltól eltérően a portugál törvény több volt, mint pusztán egy állam és egyház viszonyát szabályozó dokumentum. Sokkal inkább a pozitivista/köztársasági politikai program egyik fő pilléreként működött, az állampolgári meggyőződés forradalmát volt hivatott irányítani. Valami hasonlóról beszélt Bernardino Machado, mikor kiemelte: „[…] nem azért vagyunk itt, hogy bárki ellen szektás politikát folytassunk, politikánk nagyon is vallásos, mert mindenekfelett hiszünk valamiben, ami nem más, mint a Haza."[1201]

VI.2.3.
Portugál integralisták

(Monarchista inegralisták; A nemzeti szindikalista integralisták; Luzo-brazil kontextus: Kékingesek, Zöldingesek)

João de Barros, aki Lisszabonból követte az észak-portugáliai monarchista fejleményeket, a kísérlet bukásának apropóján írt, lelkesedését tükröző cikkében úgy értelmezte a helyzetet, hogy a királyságnak voltaképpen nincs intellektuális tábora Portugáliában, a monarchia iránti nosztalgia legfeljebb egy maroknyi sznob értelmiségit érint.

> Nem tartok attól, hogy megcáfolnak, mikor kijelentem, hogy két vagy három kivételtől eltekintve korunk nagy portugál szellemei közül senki sem szűnt meg szeretni és akarni a Köztársaságot. Persze egyikük sem szektáns híve ennek vagy annak a politikai pártnak, és természetesen távol tartják magukat a külső agitációtól, de értik vagy megérzik, hogy a jelenlegi intézmények szenzibilitásukat jobban elfogadják, nagyobb garanciát jelentenek műveik terjesztésére, és így népszerűségük is növekszik azok körében, akik megismerik őket […]. Mikor 1910-ben a Köztársaságot kikiáltották, látszott, hogy a legkiválóbb emberek mellette voltak. Akkoriban a szellemi elegancia a Köztársaság oldalán állt. […] Most, hogy a Köztársaság ismét és végérvényesen győzedelmeskedik, úgy gondolom, érdekes lehet egy gyors mérleget készíteni – és megmutatni, hogy a számottevő, általunk nagyra becsült szellemek túlnyomó többsége itthon is és külföldön is a Köztársaság mellett van, legalábbis nincs a monarchia pártján. Kinek az oldalán van tehát az intel-

[1201] "[…] não estamos aqui a fazer política sectária contra ninguém, estamos fazendo uma política altamente religiosa, porque acima de tudo, há uma religião, que é a religião da Pátria." Bernardino Machado szavait idézi I.C. da SILVA i.m. 232.

lektuális fölény, ami a szellem és a tudás legnagyobb eleganciája? A válasz nem is lehet kétséges.[1202]

Barros lelkesedésében alig vett tudomást egy, bár szűk, de létező és éppen az értelmiség körén belül létező irányzatról, azokról, akik nem az 1910-ben létrejött köztársaságban látták Portugália jövőjét.

Monarchista integralisták

A luzitán (vagyis portugál) integralizmus[1203] katolikus és monarchista értelmiségiek csoportosulásaként indult, kulturális szervezetként, mely a köztársasági mozgalomnak elsősorban antiklerikalizmusával szállt szembe. Bölcsője a Coimbra-i Egyetem volt. Nagy hatást gyakoroltak rá az *Action Française* és Charles Maurras (1886-1952) gondolatai.[1204] A francia kultúra hagyományosan erős portugáliai befolyása mellett ebben szerepet játszott az is, hogy az áramlat több monarchista képviselője emigrációba (éppen Franciaországba) kényszerült a portugál köztársaság kikiáltása után. A monarchista sajtó (pl. a coimbra-i *Nação Portuguesa*, vagyis Portugál Nemzet) 1912-es korlátozása után az integralisták zászlóbontását jelző első folyóiratok is külföldön jelentek meg, pl. az *Alma Portuguesa* (Portugál lélek) Belgiumban vagy 1913-ban Párizsban Amadeu de Vasconcelos atya, alias Marriotte (1878-1952) hetilapja, *Os meus cadernos* (Füzeteim) címmel.[1205] Az eleinte elméleti-irodalmi csoportosulásnak hamaro-

[1202] „Sem receio de que me contradigam, afirmo que, salvo duas ou três exepções nenhum dos grandes espíritos portuguêses contemporâneos deixa de amar e de querer a República. Claro que não são sectários dêste ou de aquele partido político; claro que vivem fora a agitação exterioir; mas entendem, ou sentem, que dentro das atuais instituições encontram um maior acolhimento para as suas sensibilidades, uma garantia maior de expansão para as suas obras e um maior respeito popular a envolvê-los. […] Quando a República se proclamou, em 1910, viu-se que tinha consigo os homens mais ilustres do povo. Nesse tempo, a elegância mental estava do lado da República. […] Agora que a Rapública de novo triumfa, e definitivamente, pareceu-me interessante fazer êste balanço rápido – e mostrar como a grande maioria dos espíritos representativos, daqueles que nos honram, aqui e no estrangeiro, estão com a República, ou não estão com a monarquia. De que lado existe, pois, a superioridade intelectual; isto é a suprema elegância do espírito e do talento? A resposta não pode ser duvidosa." Barros fentebb már idézett cikke, *Atlântida*, no. 35-36., 988-989.

[1203] David Birmingham a mozgalmat portugál fundamentalizmusként értelmezi és definiálja. Vö. U.ö. i.m. 130.

[1204] Paulo ARCHER DE CARVALHO: Integralismo Lusitano: reação, recristianização, retorno, *LOCUS: Revista de História*, vol. 18, n. 1. (2012), 18-20.

[1205] FERRÃO i.m. 145.

san politikai ambíciói is lettek. Önálló szervezete formális megalapítására 1916 áprilisában került sor. Ekkor a királypártiaktól függetlenedve, létrejött a Luzitán Integralisták Központi Gyűlése (*Junta Central do Integralismo Luzitano*). Vezető személyiségei voltak: António Sardinha (1887-1925), José Hipólito Raposo[1206] (1985-1953) és Alberto de Monsaraz[1207] gróf (1889-1959). Távlati céljukként a királyság visszaállítását, egy tradicionalista, organikus, nemzeti monarchia megteremtését jelölték meg, antiliberális és antiparlamentáris alapon. Ez lett volna a teljes, vagyis integrált monarchia (*Monarquia Integral*).

Egy rövid időre, néhány év múlva, az államigazgatásban is szerepet kaptak: 1918-ban, hiszen ekkor két integralista került be Sidónio Pais kormányába. A diktátor halála után részt vettek az északi restaurációs kísérletben is. Az 1920-as évek elején a mozgalom vezetői megkísérelték az országos szervezet kiépítését, néhány regionális, városi és szakmai *junta* létre is jött. Ezzel párhuzamosan a vezetők törekedtek a pontosabb elméleti definícióra, illetve a királyi házhoz való viszonyuk tisztázására. 1921-ben az integralista önmeghatározás esszenciája ez volt: „Alapeszméjében nacionalista, eszközeiben szindikalista (korporatista), végső célját tekintve monarchista."[1208] Azonban ami magát a szervezetet illeti, szinte ugyanekkor megindult belső egységének felbomlása, valamint külső politikai elszigetelődése, marginalizálódása. Az integralista meggyőződés azonban nem tűnt el, sőt az 1920-as évtizedben a hadsereg soraiban egyre nagyobb befolyásra tett szert, és jelentős szerepe volt az I. Portugál Köztársaság elleni szervezkedésekben.

A következő évtizedben az integralista mozgalom átalakult, majd az 1933-ban formalizálódó *Estado Novo* létrejötte után politikai tényezőként fokozatosan teljesen háttérbe szorult. Az az ideológiai tartalom, amit az integralisták kölcsönöztek a salazarizmusnak, azonban jelentkezett a rendszer önmeghatározásában, bár nem lehetett kizárólagos.[1209] Rövidesen kiderült, hogy Salazar elsősorban kiegyezést kereső, pragmatikus politikus, aki korporatív államában az egypárti, konzervatív, tekintélyelvű személyi diktatúra kiépítése után is

---

[1206] Hipólio RAPOSO: *Dois nacionalismos: l'Action Française e o Integralismo Lusitano*, Ferin, Lisboa, 1929. Az *Atlântida*, mint világnézetileg nyitott folyóirat, Raposo több írását is közölte, bár szépprózai és nem politikai szövegeket: Os Padroeiros, 12. (1916. október 15-i) szám, 1144-1162; Funerais de Viriato, 16. (1917. február 15-i) szám, 277-287.

[1207] FERREIRA i.m.: 33-43.

[1208] "Nacionalista, por princípio, Sindicalista (corporativista) por meio, Monárquico por conclusão." Idézi: COIMBRA i.m. 57.

[1209] Manuel Braga da CRUZ: O integralismo lusitano nas origens do salazarismo, *Análise Social*, vol. 18. (70), n. 1. (1982), 137-182.

igyekszik fenntartani a demokrácia látszatát, ráadásul az integralisták legfontosabb célkitűzését, a királyság visszaállítását nem támogatja.

A szakirodalomban elfogadottan prefasisztának tartott Központi Gyűlés egyébként éppen 1933-ban oszlatta fel magát.[1210] De ekkor (1932-től) helyét a portugál politikai palettán már egyre inkább Francisco Rolão Preto (1893-1977) Kékingeseinek (*camisas azuis*) úgynevezett nemzeti-szindikalista szervezete (*Movimento Nacional-Sindicalista*) vette át.

A nemzeti szindikalista integralisták

Több történész véleménye szerint e politikai formáció mintájául az európai fasiszta pártok (főként az olasz) szolgáltak. De ezzel kapcsolatban maga az egykori pártvezér azt állította egy 1975-ös interjúban, hogy a luzitán integralizmus kibontakozásakor az olasz fasizmusnak még nem volt hatása Portugáliában.[1211] Majd később, az 1920-as években már többen figyeltek az olaszországi változásokra. Például Marcello Caetano, aki nemcsak a köztársasági demokrata João de Barros veje volt, de az autoriter Salazar közeli munkatársa, politikai örököse, rendszerének 1968-tól 1974-ig továbbvivője is, és fiatal éveiben közel állt az integralistákhoz és személyesen Hipólito Raposo-hoz is. Felfigyelt Mussolinire, és 1926-ban elismeréssel írt is róla az *Ordem Nova* (Új Rend) című lapban:

> Olaszország próbál újjáéledni. Hátrahagyja az ócska jogászkodás, politikusi machinációk és szónoklatok nemzetet fertőző, romboló hatását, és erős államként áll a Világ elé, népe egységes, magabiztos és határozott, mely tiszta és energikus hangját hallatja a Nemzetek Kórusában, kinyilvánítva férfias akaratát. […] A *duce* energiája megtisztította Itáliát a gyengítő elemektől […].”[1212]

Az integralista és a nemzeti-szindikalista mozgalom – bár a portugál közéletben szinte váltotta egymást – karakterében némileg mégis különbözött.

[1210] FERREIRA i.m. 42-43.

[1211] A fasizmushoz való viszonyulás kérdése az 1930-as években is foglalkoztatta, ld. O Fascismo – Artigos ressuscitados de uma antiga polémica (1939), in Rolão PRETO: *Obras Completas I-II.*, ed. José Melo ALEXANDRINO, Edições Colibri, Lisboa, 2015. II. köt., 1-36.

[1212] “A Itália é um país que tenta reviver. Uma vez varidos os bacharéis, os políticos, os retóricos, todos os elementos inefecciosos que invenenavam a nação, revelou-se ao mundo um Estado forte, um pôvo unido, consciente e decidido, que faz ouvir no Concerto das Nações a sua voz clara e enérgica, exprimindo uma vontade viril. […] A energia do duce limpou a Itália de tais elementos enfraquecedores, […].” Idézi MARTINHO i.m. 118-119.

Az előbbi elitista és erősen intellektuális jellegű volt. Míg legitimációját a történelmi hagyománnyal (monarchia) kívánta megteremteni, addig utódja a tömeg mobilizálása, a karizmatikus vezető személye és a mozgalom erőszakos, katonai jellege által. A nemzeti-szindikalista tervekben egy, a monarchia hagyományaihoz szervesen kapcsolódó, antiparlamentáris rendszer szerepelt, melynek legitimációját a tradicionalista nacionalizmus, a politikai és társadalmi szervezőelvet pedig a korporativizmus adta volna. Fontos szerepet szántak a helyi önkormányzatoknak, tehát ellenzői voltak a centralizációnak; mivel a királyságot elsősorban mint intézményt (és nem a király személyét) védelmezték, szembekerültek a személyes hatalmon alapuló tekintélyuralommal. Így szinte törvényszerű volt, hogy az integralisták nemcsak a köztársasági előzményeket vetették el, de bírálták a salazarizmust is, melynek végső soron eklekticizmusát kifogásolták. Kritikájuk szerint az Új Állam megpróbálta összebékíteni – ahogy Manuel Braga da Cruz fogalmaz – az állam önzését a korporativizmussal, a liberalizmust a szervezett nemzettel, a múlt halott elméleteit a jelen egész Európára kiható, izgalmas valóságával.[1213] Salazar eleinte együttműködési ajánlattal próbálta semlegesíteni egyre kellemetlenebbé váló politikai ellenfeleit, és ez részben sikerült is neki, hiszen a mozgalom tagjai közül többet integrálni tudott a Nemzeti Szövetség[1214] keretébe. Azonban a két legfontosabb vezető, Rolão Preto és Alberto de Monsaraz nem volt együttműködő, és inkább külföldre távozott.[1215]

Rolão Preto a spanyol emigrációban, 1934 novemberében José António Primo de Rivera házának vendége volt, és részt vett a falangista program kidolgozásában, később pedig a spanyol polgárháborúban, a francóisták oldalán. 1935-ben hazatért, és a salazari rendszernek a továbbiakban is kérlelhetetlen ellenfele maradt, már 1935-ben részese volt egy sikertelen összeesküvésnek, és később is szoros kapcsolatban maradt az ellenzéki körökkel. Ennek köszönhetően a Portugál Köztársaság elnöke, Mário Soares 1994-ben posztumusz kitüntetést adományozott neki „hazafiságáért és olthatatlan szabadságszeretetéért".

[1213] Manuel Braga da CRUZ: *Monárquicos e Republicanos no Estado Novo*, Publicações Dom Quixote, Lisboa, 1986, 71-72.

[1214] *União Nacional* – 1930. július 30-án még a katonai diktatúra hozta létre. Aztán a salazarizmust támogatók, széles bázisú tömegszervezeteként működött, mely egyedüliként állíthatott jelölteket a további parlamenti választásokon, így gyakorlatilag az Új Állam egyetlen legális pártja lett, vagyis az *Estado Novo* voltaképpen egypártrendszerként működött. A pártot – bár tényleges átalakulást ez nem jelentett – 1970-ben V. kongresszusán átkeresztelték és Népi Nemzeti Akció (*Acção Nacional Popular*) néven működött tovább.

[1215] F. R. Preto nyilvánosan vitába szállt Salazar nézeteivel: Salazar e a sua Época – Comentário às entrevistas do actual chefe do governo com o jornalista António Ferro (1933), in PRETO i.m. I. köt. 213-230.

A nemzeti szindikalizmus, bár inkább már az 1930-as évtized jellegzetes politikai formációja, intellektuális háttere miatt mégis erősen kötődik az általunk vizsgált korszakhoz. Alapítója, fő ideológusa és vezére, a jogász végzettségű Francisco Rolão Preto az integralisták tradicionalista-monarchista táborából indult. Az 1910-es években maga is hosszabb időt töltött Brüsszelben, Toulouse-ban és Párizsban. Itt ismerkedett meg a korszak francia nacionalistáinak (a republikánusok közül Maurice Barrès, a monarchisták közül Charles Maurras, Léon Daudet és Jacques Bainville) eszméivel. A korai portugál integralizmus mellett leginkább ezek hatottak rá, valamint később az európai szélsőjobb pártjainak főként a külsőségei. A nemzeti-szindikalisták, akik „római módra" karlendítéssel üdvözölték egymást gyűléseiken, formaruhájukról a Kékingesek elnevezést kapták. A portugál munkások viseletéből átvett ruhadarab militáns külsőt kölcsönzött az aktivistáknak, akik között férfiak, nők és gyermekek is voltak. Karszalagjukra a portugál tradíciót jelképező embléma, a Krisztus-rend stilizált keresztje került. A nemzeti-szindikalisták önmeghatározása egyébként szintén intellektuális teljesítményként, főként a sajtón keresztül történt. 1932 elejétől jelentek meg brosúráik és lapjaik, *A Revolução* (A Forradalom), *O Nacional-sindicalista* (A nemzeti szindikalista). Ezekben mozgalmuk forradalmiságát és egyfajta harmadikutasságot hirdettek. Antiparlamentáris, hierarchikus, tekintélyuralmi, hivatásrendi, nemzeti és kereszténynyi állam szükségességéről beszéltek, melyben a gazdaságot nem a szabad verseny, hanem a központi irányítás vezérli. Különös fontosságot tulajdonítottak a társadalmi kérdéseknek, az önkormányzat kiteljesítésének, a magántulajdon és a család védelmének. Programjuk kevésbé volt intellektuális, inkább a munkásérdek-védelem kérdéseit tematizálták. Bár különös figyelmet fordítottak a munkásság megnyerésére, a csatlakozóknak csak 15%-a került ki ebből a rétegből. A nemzeti-szindikalisták viszont népszerűek voltak a diákság és általában a fiatalság körében, támogatóik jelentős része a középosztályhoz tartozott (alkalmazottak, kistermelők, kiskereskedők). A nemzeti-szindikalizmus alapvetően nagyvárosi mozgalom volt, legjelentősebb rendezvényeire, megmozdulásaira Lisszabonban, Portóban, Braga-ban került sor. Ugyanakkor nemzeti-szindikalista ideológiájában nem voltak raszszista vagy antiszemita vonások.

Rolão Preto körül vezérkultusz formálódott, szervezete félkatonai jelleget mutatott (felvonulások, harcias indulók, egyenruha). Ennek ellenére írásaiban, főként az 1930-as évek második felétől, elhatárolódott a fasizmustól, és a fasiszta jelszó parafrázisaként 1936-ban meghirdetett elve lett: „mindent az emberért, semmit az ember ellen". Az is igaz, hogy az *A Revolução* – a portugáliai sajtóban kivételes módon – lelkesen üdvözölte Hitler 1933-as hatalomra jutását.

Luzo-brazil kontextus: Kékingesek, Zöldingesek

A brazil politikai élet palettáján is feltűntek az integralisták. Vezéralakjuk, Plínio Salgado (1901-1975) az 1910-20-as évek São Paulójában elméleti munkáival, publicistaként készítette elő a latin-amerikai ország első tömegszervezetének létrejöttét, a nacionalista, tradicionalista és radikális *Ação Integralista Brasileira* – AIB megalakulását (1932). Az intellektualizmus és a tömegkommunikáció (sajtó, rádió, film) propagandisztikus használata a dél-amerikai integralizmusra is jellemző volt. Maga a vezér modernista íróként indult, aki az újságokat „az ideológiai nevelés eszközének" tekintette.[1216]

Salgado-nak az 1930-as évek közepére sikerült Brazíliában egy többszázezres tömegszervezetet létrehoznia,[1217] az AIB 1934-35 folyamán mozgalomból politikai párttá alakult, és készülődött az 1938-as köztársaságielnök-választásra. Azonban, ahogyan az Portugáliában történt az autoriter állam és az integralisták viszonyában, Getúlio Vargas tekintélyuralmi Brazíliájában is az Új Állam bevezetése hozta el Plínio Salgado mozgalmának betiltását. Az integralista vezér portugáliai emigrációba vonult (1939-1946), ahol leginkább az elméleti tevékenységnek szentelte idejét. Politikai gondolkodására döntő hatással volt a portugáliai emigrációban töltött idő.

Az integralizmust főként az 1970-es évektől a brazil történeti irodalomban bizonyos leegyszerűsítéssel a „latin-amerikai fasizmusok" közé sorolták be.[1218] Az 1990-es évek elején folytatott doktori kutatásaimhoz kapcsolódóan magam is igyekeztem tisztázni a fasizmushoz való viszonyát, illetve e kettőnek a Brazíliában kiépített populista Új Állammal való eszmei kapcsolatát, finomítva

---

[1216] A mozgalomhoz köthető sajtóról ld. Leandro Pereira GONÇALVES – Renata Duarte SIMÕES (szerk.): *Entre tipos e recortes: histórias da imprensa integralista*, Guaíba, Editora Sob Medida, 2011. Ők idézik „A imprensa integralista: »órgão de educação ideológica«", u.o.134.

[1217] Az AIB 1936-ban volt a legkiterjedtebb, ekkor több, mint egymillió tagot számlált. 3000 központja létezett országszerte, 123 hetilapot, számos oktatási centrumot és több, mint 1000 elemi iskolát tartott fenn. Az adatokat közli Daniel PÉCAUT: *Os intelectuais e a política no Brasil,* São Paulo, Editora Ática, 1990, 75. Ugyanakkor HORVÁTH Gyula a mozgalom felépítésének bemutatásakor szerényebb, bár szintén tekintélyes számadatokat közöl: 1932-ben 40.000, 1933-ban 133.000, 1937-ben 400.000-re teszi a taglétszámot. vö. A népfrontvezetők perétől az integralista puccskísérletig (Brazília 1935-1938). in: U.ő: *Tanulmányok Latin-Amerika történetéből,* Kaposvár, Más Kor Kiadó, 1993, 78. Salgado életrajzát ld. Leandro Pereira GONÇALVES: *Plínio Salgado Um Católico Integralista entre Portugal e o Brasil (1895-1975)*, Rio de Janeiro, FGV Editora, 2018. Az AIB tömegszervezetté válásáról, a választási előkészületekről ld. u.o. 96-97.

[1218] Ld. pl. Leôncio BASBAUM: *História Sincera da República de 1930 a 1960*, São Paulo, Editora Alfa-Omega, 1976, 113.

a szimplifikáló besorolást.[1219] Hasonló álláspontot foglal el az integralizmus témakörének kiváló ismerője, Leandro Pereira Gonçalves is, aki írásaiban Salgado gondolatrendszerét luzo-brazil kontextusban elemzi. Róla szóló politikai életrajzában Salgado elméleti műveinek elemzésén keresztül helyezi új megvilágításba Mussolini és a fasizmus hatását a luzo-brazil közegben, és hangsúlyozza Salgado teoretikus munkáinak originalitását. „Azt kijelenteni, hogy az integralizmus hű másolata lett volna a fasizmusnak, nyilvánvaló tévedés" – írja Gonçalves,[1220] és arra is figyelmeztet, hogy a francia *Action Française* és a luzitán integralizmus mennyivel nyilvánvalóbb hatást gyakorolt Brazíliában, mint az olasz példa.

Így valószínűsíthető, hogy a brazil Zöldinges[1221] paramilitáris egységek akcióira is inkább R. Preto Kékingeseinek példája nyomán, és kevésbé az olasz fasisztákat követve került sor. Gondoljunk csak az 1934-es, talán legnagyobb megmozdulásukra, a „Katedrális téri csatárára", amikor tízezer Zöldinges gyűlt össze, hogy a São Pauló-i Praça da Sén összecsapjon az ott demonstráló kommunistákkal.[1222] Az ilyen és ehhez hasonló erőszakos utcai harcok szolgáltattak okot Vargas elnöknek arra, hogy 1935-től szükségállapotot vezessen be, és rövidesen betiltsa mind a bal-, mind a jobboldali politikai szervezetek működését.[1223]

1939-ben, a brazil Új Állam populista személyi diktatúrájának kiteljesedése után, Plínio Salgado portugáliai emigrációba vonult, ahol gondolkodásában egyre erősödött a katolikus spirituális jelleg. Mikor Getúlio Vargas bukása után hazatért, nyilvános megszólalásaiban luzo-brazil identitását hangsúlyozta, bár komoly politikai szerepet már nem játszott. Figyelemre méltó, hogy míg R. Preto idővel António de Oliveira Salazar kérlelhetetlen ellenfelévé vált, addig Salgado a diktátor személyének, illetve Portugáliában kiépített rendszerének csodálója lett, és élete végéig igyekezett népszerűsíteni az ott megvalósuló sajátos kereszténydemokráciát és kolonializmust.[1224]

[1219] SZILÁGYI Á. J. (2004) i.m. 30-31.

[1220] L. P. GONÇALVES i.m. 69.

[1221] Formaruhájuk a zöld ing (*camisa verde*), jelképük a görög szigma betű kék zászló közepén, jelmondatuk Isten, haza és család! (*Deus, pátria e família!*) volt.

[1222] L. P. GONÇALVES i.m. 100-101.

[1223] SZILÁGYI Á. J. i.m. 29.

[1224] L. P. GONÇALVES i.m. 271-298.

VI.2.4.
Portugál munkások: anarcho-szindikalisták és nacionalisták

(A portugál munkásság létszáma, szervezettsége; Az anarcho-szindikalizmus Portugáliában; A köztársasági szövetség felbomlása; Tiltakozó akciók; A köztársasági állam válasza; Luzo-brazil patrióta ünnep kontra munkásünnep; Társadalmi mozgalmak a virtuális Atlantiszon)

A fentiekben már utaltunk rá, hogy az 1910. október 5-ével kezdődő politikai változásoknak, az új államforma bevezetésének és fenntartásának vezető ereje a republikánus értelmiség volt Portugáliában, mely egy évtizedeken keresztül (az 1870-es évektől) formálódó politikai ideál megvalósításán fáradozott: alapvetően a haza megújítását, a korrupció megszüntetését, a botrányok elkerülését és a személyes összefonódásokat kiküszöbölő adminisztráció kiépítését, valamint a gazdasági nehézségekből való kilábalást tűzte ki céljául. A monarchia megbuktatásának előkészítésében a republikánusok heterogén táborához csatlakozott a létszámában nem sokkal korábban jelentősen megnövekedett és megszerveződött munkásság, mely 1908 után – összhangban saját célkitűzéseivel – egyre nyilvánvalóbban támogatta a köztársaságiak alapköveteléseit: az általános választójog bevezetését, a világi oktatás kötelezővé és ingyenessé tételét, valamint az ország hazafias szellemű eszmei megújítását. E célok megvalósításának eszközét és egyben feltételét a munkásszervezetek is az államformaváltásban látták.

A portugál munkásság létszáma, szervezettsége

Európai összehasonlításban Portugália gyengén fejlett iparral rendelkezett a XIX-XX. század fordulóján. A lakosság 56%-ának[1225] megélhetése a mezőgazdaságból, a halászatból és vadászatból származott, a vidék társadalma archaikus és apolitikus volt. Néhány nagyobb városban (Lisszabonban, Portóban, Coimbra-ban, Braga-ban) koncentrálódott a kevéssé diverzifikálódott portugál ipar. A legtöbb munkást foglalkoztató ágazatai a textilipar, a főként halak tartósításával foglalkozó konzervipar és a fémipar; emellett számottevő volt még a malomipar, a húsipar és a parafa-feldolgozás. A politikailag leg-

[1225] A foglakozás szerinti megoszlásra vonatkozó adatokat l.d. MALHEIRO DA SILVA i.m. I. köt. 207-208.

aktívabb munkások azonban a közlekedésben (a vasút- és a városi villamostársaságok alkalmazottai) és az építkezéseken dolgoztak.[1226]

A köztársasági korszakban a fent említett nagyvárosokban – leginkább Lisszabonban, Portóban és környékükön – a felgyorsult urbanizáció és iparosítás a munkásság jelentős koncentrációját eredményezte. Az erős koncentráltság pedig számottevő politikai erővé változtatta a proletárokat, akik az archaikus, rurális társadalommal szemben, a városok és agglomerációs övezeteik lakóiként, már csak úgy is, mint „városiak", korszerűbb szemléletet, valamiféle modernitást képviseltek. Az 1911-es népszámlálás adatai szerint a Lisszabon vonzáskörzetéhez tartozó településeken az iparban foglalkoztatottak aránya legtöbbször az országos 24,4%-os átlag felett volt: Setúbalban 26%, Barreiro-ban 44,1%, Almada-ban 38,7%, Seixalban 26% és Montijo-ban 16%.[1227] (A portugál ipari munkások összlétszáma 1907-ben 85 ezer körüli, 1912-ben meghaladta a 106 ezret.)[1228]

A főváros környéki Setúbal példája jól mutatja az iparosítással felfutó, gyors urbanizációt: 1890-ben a településnek 17581 lakosa volt, ami 1911-re 30346 főre duzzadt, tehát húsz év alatt több mint 12 ezerrel nőtt. Az üzemekben kínálkozó munkalehetőség főként a környék vidéki fiatalságát vonzotta. Egy 1909-ben, a monarchia kormányának megrendelésére készült felmérés szerint[1229] Lisszabon és Porto után itt működött a legtöbb és legerősebb munkásegyesület. Ezek fogadták be, segítették és szervezték a falvakból frissen érkezett fiatalokat, erős munkásszolidaritást alakítva ki bennük. Az I. világháború korszakától Setúbalban igen aktív sztrájkmozgalom bontakozott ki. Komolyabb megmozdulások voltak 1917-ben, 1918-ban, 1920-ban, 1921-ben, 1922-ben és 1925-ben. A leghosszabb munkabeszüntetésre 1922-ben került sor, mikor a sztrájk 74 napig tartott.[1230]

Portugáliában az első olyan kongresszusra, ahol a munkások osztályszervezeteinek képviselői gyűltek össze (*Congresso Nacional das Associações de Classe*), 1894. május 1-jén került sor. Az országban működő valamennyi egyesület részt vett a találkozón és a konföderáció megalakításában. Ennek vezetésére a szocialista irányzatnak volt döntő befolyása. 1911 májusában a máso-

---

[1226] U.o.

[1227] Az adatokat közli Joana Dias PEREIRA: As comunidades industriais no alvorecer do associativismo operário português, in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 77.

[1228] MALHEIRO DA SILVA i.m. I. köt. 208.

[1229] A felmérés adataira hivatkozik Albérico Afonso COSTA: Setúbal republicana – quando as fábricas transbordavam de greves, in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 61.

[1230] U.o. 67.

dik országos értekezleten már több mint 35 ezren képviseltették magukat,[1231] főként építőipari, fémipari és közlekedési dolgozók.[1232] A munkásmozgalmi szerveződés csúcspontján,[1233] 1919. szeptember 13-án a Coimbra-ban rendezett második országos munkáskongresszuson (*II. Congresso Nacional Operário*)[1234] pedig, ahol a különböző érdekképviseleteket összefogó konföderáció (*Confederação Geral do Trabalho* – CGT) is létrejött, mintegy 200 szervezet 85-90 ezer munkást képviselt.[1235] A portugálok céljai nem különböztek a más országokban működő, hasonló szervezetekétől. Elsősorban a jobb fizetésért és életkörülményekért, a napi munkaidő – nem ritkán 14 órás – csökkentéséért, a kötelezően járó heti pihenőért, a veszélyes vagy nehéz fizikai munkakörben a gyerekek alkalmazásának betiltásáért és az analfabetizmus ellen léptek fel.

Az anarcho-szindikalizmus Portugáliában

A XIX. század utolsó évtizedeitől kezdve egyre gyakoribb és kitartóbb sztrájkok a forradalmi és anarchista szakszervezetek dominanciájával voltak összefüggésben.[1236] Portugáliában a formálódó munkás-érdekképviseletek (nagy hatást gyakorolt rájuk a francia példa, pl. az Amiens-i Charta, *Charte d'Amiens* – 1906], valamint az olasz Errico Malatesta és az orosz Pjotr Kropotkin gondolatai). A munkásszerveződések már a monarchia idején is döntően ezt az anarchista irányzatot képviselték; gyakran választották a tulajdonosok és a hatóságok elleni erőszakos fellépés eszközét első számú céljuk, a béremelés elérése érdekében, módszereik sokszor az éhséglázadásokra emlékeztettek, és gyakran sikerre vezettek. (A folyamatosan robbanásközeli társadalmi feszültségeken nem csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük, amit Emílio Costa az *Atlântida*-ban jelentett ki 1919 nyarán: „Portugáliában a királyi kormányok-

---

[1231] Vö. TORGAL (2007) i.m. 337.

[1232] Luis FARINHA: Sindicalismo livre e I. República. Percursos paralelos, convergências efémeras (1908-1931), in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 91.

[1233] A kedvező nemzetközi helyzetről, a világforradalom perspektívájáról ld. SZÉKELY Gábor: *Háborúk, forradalmak és a fasizmus kora – Válogatott tanulmányok és írások*, s.l. Volos Kiadó, s.d. [2014], 193-384.

[1234] Az első ilyen rendezvényre 1914 márciusában került sor Tomarban, a továbbiak pedig az 1922-es covilhã-i és az 1925-ös santerémi voltak. Dokumentációját ld. MOSCA – Arquivo Histórico-Social, http://mosca-servidor.xdi.uevora.pt (elérés 2017. február 24.)

[1235] V.ö. Joana Dias PEREIRA: Sindicalismo revolucionário em Portugal, *Revista Mundos do Trabalho*, vol. 1. no. 2. (2009. július-december), 210. https://periodicos.ufsc.br/index.php/mundosdotrabalho/article/viewFile/1984-9222.2009v1n2p195/11101 (letöltés: 2016. július 24.)

[1236] Luís FARINHA idézett tanulmánya, in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 87.

nak volt egy nagyon kényelmes módszerük a szociális kérdés kezelésére: letagadták őket."[1237])

Az anarchista módszerek között volt a szabotázs, a nyersanyagellátás blokkolása, az exportszállítmányok megtámadása, de üzletek kifosztása vagy kis tanyák, kertek kollektív megtámadása is. Szerveztek bombamerényleteket, gyárak felgyújtását, a forradalmi szervezetek fogdákat támadtak meg és rabokat szabadítottak ki, fegyveresen léptek fel a tulajdonosok, a rendőrség, esetleg más munkások ellen is.[1238]

Ezzel szemben a szocialisták – a portugáliai munkásszerveződéseknek ekkoriban már a kisebb hányada – csak kivételes esetben nyúltak a sztrájk eszközéhez, inkább érdekérvényesítő szervezeteik megerősítésére törekedtek, és ehhez szövetségeseket kerestek más társadalmi rétegekben. Fellépésük, kiegyezéses, tárgyalásos módszerük azonban ebben az időben általában szinte teljesen eredménytelen maradt, nem volt elég erejük ahhoz, hogy akár a legkisebb engedményt is kicsikarják a munkaadókból, akik hasznuk minimális részéről sem voltak hajlandóak önként lemondani.[1239] (A két szakszervezeti irányzat viszonya egyébként nagyon hasonló volt a brazíliai helyzetképhez.)

Az 1910-es évek közepéig az egyik oldalon álltak a növekvő befolyású forradalmi szakszervezetek (*União Geral dos Trabalhadores* – UGT), a másikon a reformistának vagy szocialistának nevezett föderáció (*Federação Geral de Trabalhadores* – FGT), mely fokozatosan vesztett jelentőségéből. Megegyezésükre és fúziójukra (*União Operária Nacional* – UON) 1914 márciusában került sor a Tomarban tartott kongresszusukon.[1240] Az egyesült szervezetben a forradalmi szindikalista irányzat vált meghatározóvá. Az 1919 szeptemberében rendezett, fent említett coimbra-i kongresszuson ismét módosult a struktúra a CGT létrejöttével. A következő országos értekezletre 1922 szeptemberében került sor Covilhã-ban, ahol megerősítették az anarchista dominanciát, és a viták középpontjába a nemzetközi kapcsolatokat helyezték (a III. Internacionáléhoz és a szovjethatalomhoz való viszonyulás stb.). A mozgalom kétségtelen hanyatlását azonban nem tudták feltartóztatni. 1919 és 1923 között a CGT 45 ezer tagot vesztett![1241]

[1237] "Em Portugal, os governos da Monarquia tinham um sistema, muito cómodo, de resolver a questão social: negavam-na." Emílio Costa cikke ld. 236. jegyzet, *Atlântida*, no. 39. (1919. június), 301.

[1238] A. A. COSTA idézett írása, in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 66.

[1239] U.o. 71.

[1240] MALHEIRO DA SILVA i.m. I. köt. 287.

[1241] J. D. PEREIRA (2009) i.m. 217.

Az 1921 márciusában alapított portugál kommunista párt (*Partido Comunista Português* – PCP) létrehozásának előkészítésében is fontos szerep jutott az anarchistáknak, különösen a rövid életű bolsevik (=maximalista) föderáció (*Federação Maximalista Portuguesa* – FMP) aktivistáinak, akik az oroszországi szovjethatalom hívei és népszerűsítői voltak. A szervezet 1919 májusában tette közzé alapító okmányát, de a köztársasági hatóságok fellépése miatt hamar ellehetetlenült, és 1920 októberében be is szüntette működését.[1242]

Az I. Portugál Köztársaság idején az anarcho-szindikalizmus az újságolvasó közönségre komoly hatást gyakorolt (mint tudjuk, a társadalomnak a kisebbik része volt újságolvasó, de a városi munkásság egy tanultabb réteget alkotott). Lévén, hogy az UON majd a CGT napilapjaként 1919 februárjától megjelenő *A Batalha* (Az Ütközet) a korszak második-harmadik legnagyobb példányszámú újságja volt annak ellenére, hogy a hatóságok többször felfüggesztették működését, majd a katonai diktatúra 1927 májusában be is tiltotta, szerkesztőségét a rendőrség feldúlta.[1243] Azonban 1949-ig működése nem szűnt meg teljesen, illegálisan jelent meg. Az FMP 1919 októberében induló hetilapja, a *Bandeira Vermelha* (Vörös Zászló) is, bár jóval rövidebb ideig működött, azonban közel 5000 példányban került az utcára, ebből 1200-at Portóban terjesztettek.

A köztársasági szövetség felbomlása

Bár a monarchia több évtizedes válsága szövetségbe terelt szinte minden, a politikáról, Portugália további sorsáról gondolkodó vagy akár csak saját életkörülményein javítani kívánó egyént és társadalmi csoportot, és mindannyian magukévá tették a köztársasági eszmét, 1910 után hamarosan kiderült, hogy a republikánus egység nagyon törékeny. Fernando Rosas írja erről az összefogásról:

> Az I. Köztársaság Lisszabon városi forradalmából született, amit az »Október 5-ei Blokk« vezetett, az a szövetség, mely a carbonári mozgalom szervezte fővárosi plebejusok és a kispolgárok sokszínű világa – boltosok és más kereskedők, kistisztviselők, vásározók, kétkezi emberek – között jött létre,

[1242] U.o. 211-212.

[1243] Maria João CABRITA: No rasto da passagem de Ferreira de Castro pelos suplemento e revista de A Batalha (1919-1927), *Cultura – Revista de História e Teoria das Ideias*, vol. 26. (2009), 119-137. https://cultura.revues.org/433 (letöltés 2011. január 5.) és João FREIRE: Revistas anarquistas portuguesas: Entre a política e a cultura, in *AAVV Revistas, Ideias e Doutrinas*, Lisboa, Livros Horizonte, 2003, 153-180.

és melynek élén a Portugál Republikánus Pártot (PRP) irányító szabadfoglalkozású szellemi elit állt.[1244]

1910 októbere még az általános eufória és ünneplés jegyében telt, de a munkások körében közvetlenül ezután megkezdődött a felkészülés az újabb tiltakozásokra, hiszen a köztársaság kikiáltása nem hozta el a türelmetlenül várt javulást az életkörülményeikben, lehetőségeikben. Hamarosan szakításra került sor a szervezett munkások és a köztársaság egymást sűrűn váltó kormányai között, a társadalmi válság pedig egyre mélyült. Különösen, mivel az ambiciózus pénzügyi reformprogramok sorra kudarcba fulladtak, valamint a mezőgazdaság és a kereskedelem támogatását, élénkítését célzó kormányzati intézkedések sem hozták meg a várt eredményt. A portugál lakosság életszínvonala európai viszonylatban igen alacsony volt ekkor (éhezés, munkanélküliség), a közegészségügyi helyzet pedig rendkívül rossz (spanyolnátha-járvány, tüdőgyulladás). Ugyanakkor az I. Köztársaság kormányai kevéssé bizonyultak érzékenynek a szociális problémákra. Főleg 1913-tól egyre nyilvánvalóbbá vált munkásellenességük. Ekkor került sor a definitív szakításra a republikánusok prominens politikusa, Afonso Costa és a szindikalisták között (*racha-sindicalista*).[1245]

A republikánusokkal való szövetségtől a munkás-érdekképviseletek többek között a sztrájkjog törvényi garantálását várták. Ennek az ígéretnek a beváltása azonban felemásra sikerült: 1910. december 6-án született meg az úgynevezett „svindlis-rendelettel" (*„decreto-burla"*), ami a munka szabadsága nevében rögzítette ugyan a sztrájkjogot, ugyanakkor törvényesítette az azonnali elbocsátás (*lockout*) lehetőségét is. Csak az I. világháború után (mikor a fizetések vásárlóereje nagy nehezen elérte az 1914-es szintet) került sor a munkaidő részleges korlátozására: az iparban és a kereskedelemben dolgozók esetében heti 48 órában maximálták.[1246] Ebben a vonatkozásban fontos lépés volt az évora-i munkások által kikényszerített korlátozás, amit az építőipar és más

[1244] „A I República nasceu de uma revolução urbana, em Lisboa, conduzida pelo »Bloco do 5 de Outubro«, essa aliança entre a plebe urbana da capital, organizada pela Carbonária, e o mundo diversificado da pequena burguesia dos lojistas, dos comerciantes, dos pequenos funcionários públicos, dos caixeiros e amanuenses, capitaneados pela elite letrada das profissões liberais, os chefes do Partido Republicano Português (PRP)" ROSAS (2010) i.m. 13/09/2010.

[1245] ANDRADE – TORGAL i.m. 72.

[1246] Carlos CARVALHO: Centenário da República: O Sindicalismo na I República, *Revista Seara Nova* (online), no. 1713. (2010. ősz) http://www.searanova.publ.pt/pt/1713/dossier/161/Centenário-da-República-O-Sindicalismo-na-I-República.htm (letöltés 2016. augusztus 19.) A *Revista Seara Nova* a baloldali republikánus értelmiség egyik meghatározó folyóirata 1921. októberében indult, és kisebb megszakításokkal máig megjelenik. Az I.

szektorok összefogása vezetett sikerre. 1918 nyarán az évora-iak sztrájkjukkal elérték, hogy a napi 10 órás munkaidejük 8 órára csökkenjen.[1247]

A Portugál Szocialista Párt (*Partido Socialista Português* – PSP) már az ideiglenes kormány idején (1910. október – 1911. szeptember) kialakuló politikai viszonyok között háttérbe szorult az országos politikában. A munkások legális érdekérvényesítési lehetőségei ettől kezdve erősen beszűkültek. Ez a körülmény és az állandósult szociális feszültségek lényegében folyamatos, másfél évtizedes polgárháborús helyzethez vezettek, rövid szünetekkel.[1248] Ezen lényegileg az sem tudott változtatni, hogy a munkaügyi minisztérium – Augusto Dias da Silva szocialista politikus 1919-es rövid miniszterségei idején – komoly társadalmi reformprogramhoz és törvényalkotáshoz fogott (társadalombiztosítás, napi 8 órás munkaidő). A szakszervezetek éppen *camarada Augusto* – ahogy nevezték – hivatali ideje alatt szervezték 30 ezres május elsejei tömegrendezvényüket, ahol a szovjet forradalmat éltették, és követelték a termőföldek és az ipar fokozatos társadalmi tulajdonba vételét.[1249] Ugyanakkor a nagyiparosok és vállalkozók is szövetségbe tömörültek (*Associação Industrial Portuguesa* és *Confederação Patronal*) a munkás-érdekképviseletek megfékezésére (akár kémkedéssel, saját milícia felállításával, az aktivisták korrumpálásával próbálták megakadályozni a készülő akciókat).[1250]

Az állam és a szindikalisták közötti meghasonlást világosan jelezte, hogy bizonyos munkáscsoportok már a köztársaság patrióta/nacionalista/historizáló ideológiája jegyében szervezett megemlékezéseit sem tartották tiszteletben, hanem ezeket az alkalmakat megpróbálták felhasználni saját követeléseik érdekében. Ez történt Lisszabon város Camões ünnepségén, 1913. június 10-én, az éhínség és a munkanélküliség elleni tiltakozás jegyében. Az akció rendőri erőszakkal végződött, egy halálos áldozatot követelt, többen megsebesültek, és letartóztatások is voltak.[1251]

Köztársaság idején publikált számai digitalizálva: http://ric.slhi.pt/Seara_Nova/revista (letöltés 2017. december 21.)

[1247] MALHEIRO DA SILVA i.m. II. köt. 278.

[1248] V.ö. Ângelo NOVO: O 18 de Janeiro na história das ideias, in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. (97-107.o.) 99-100.

[1249] J. D. PEREIRA (2009) i.m. 210.

[1250] U.o. 215-216.

[1251] ANDRADE – TORGAL i.m. 78.

Tiltakozó akciók

A szakszervezetek – bár előbb csak helyi szinten – már az I. Portugál Köztársaság kikiáltását követő hetekben elkezdték a tiltakozásokat. Hamarosan elérték nemcsak a magánvállalatok alkalmazottait, hanem a közalkalmazottakat is: a gázgyárak dolgozóit, a városi és vasúti közlekedésben, a vízművekben, a telefontársaságoknál, a kikötőkben foglalkoztatottakat. Például a fent említett Setúbalban 1910 októberében segélyalapot hoztak létre a munkabeszüntetések esetére, és novemberben a helyi konzervgyár dolgozói, többségükben a nők, valamint a tengerészek, mintegy 5 ezer ember sztrájkba is lépett. Decemberben sokan mások is – a gázgyár munkásaitól, a pékeken, halászokon át, a város állatait gondozó juhászokig – csatlakoztak hozzájuk. 1911 elejére pedig újabb foglalkozási ágak képviselői (cipészek, újságárusok, kocsisok, vasutasok, a kiskereskedelemben dolgozók, a konzervgyárak kiskorú alkalmazottai, a fémmunkások, a sólepárlással foglalkozók) léptek sztrájkba, szinte megbénítva a város életét. A sztrájkmozgalom elérte a vidéket is. Egyébként ez volt az az időszak, amikor a portugál szakszervezetek (közülük a forradalmi irányzat képviselői) komoly hatást tudtak gyakorolni az agrárszektorban foglalkoztatottakra is. Setúbalban 1912-ben 14 munkabeszüntetés volt, és az anarchisták aktivitása csak 1914-re csökkent, főleg a hatóságok erőszakot sem nélkülöző, kemény fellépése következtében.

1916-tól újból felerősödött a portugáliai sztrájkmozgalom, főként a háborús helyzettel romló életkörülmények miatt (áremelkedés, lakhatási költségek emelkedése, áruhiány, elbocsátások).[1252] 1917-ben a már idézett portugál agrárszakember, José de Campos Pereira így foglalja össze a válság és a háború hatásait:

> […] alig-iparunkat megbénította a nyersanyaghiány, a magtárak üresek, mert nincs se hazai, se gyarmati búza, az import akadozik, a megélhetési költségek őrült méreteket öltöttek, és nem állnak arányban a munkajövedelmekkel, a teljes gazdasági és társadalmi élet fenekestül felfordult, nincs kihez folyamodni, és nincs hova fellebbezni. Sem a bölcsesség, sem a nyers erőszak, sem a politikacsinálás nem segít rajtunk, annak ellenére, hogy különféle javaslatokkal és logikus érvekkel gazdagon el vagyunk látva. A közéleti

[1252] V.ö. A.A. COSTA írja idézett tanulmányában, in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 65-66.

embereknek szembe kellett nézniük azzal, hogy népeket kormányozni sokkal nehezebb feladat, mint barátokat ültetni a képviselői székbe.[1253]

Az almada-i molnárok 1911. novemberi tiltakozásával például az egész szektor szolidaritást vállalt. Decemberben pedig az egyik legnagyobb portugál vegyipari üzem, a szappan, növényi olaj, sztearingyertya stb. előállítására szakosodott *Companhia União Fabril* – CUF alkalmazottai léptek sztrájkba Barreiro-ban. Ugyanakkor kocsisok, sofőrök, textilipari munkások, a lisszaboni diákok és a moita-i napszámosok sem vették fel a munkát, Portimão-ban pedig általános sztrájkot hirdettek. 1912 januárjában a lisszaboni villamosvezetők és Alentejo vidékén több mint 10 ezer agrármunkás tiltakozott. A karhatalom ez utóbbiakkal szembeni azonnali fegyveres fellépése általános szolidaritási sztrájkhoz vezetett. Ez volt a portugál munkásmozgalom történetében az első országos, általános sztrájk, 1912. január 28-án. Márciusban ismét munkabeszüntetések voltak a fővárosban, a textiliparban és a városi közlekedési vállalatnál (*Carris*). Júniusban pedig újabb vasutassztrájk következett.[1254] Az I. Köztársaság idején, a katonai diktatúra bevezetéséig (vagyis 1910-1926 között) összességében 518 ágazati vagy országos sztrájkot tartanak számon, közülük 217-et a béremelésért, 84-et a munkaidő csökkentéséért, 97-et más harcoló munkásokkal való szolidaritásként és 129-et egyéb okból kezdeményeztek. Eredményességüket tekintve 128 esetben a munkások által kitűzött cél megvalósult, 196 alkalommal kompromisszumos megoldás született, és 63 sztrájk elbukott vagy felfüggesztésre került.[1255]

A köztársasági állam válasza

Az egymást érő sztrájkok és az anarchista szervezetek egyéb akciói a mindennapi és a politikai életben egyaránt folyamatos nyugtalanságot idéztek elő, és jelezték a visszafordíthatatlan eltávolodást a szakszervezetek, más munkás-ér-

[1253] „[…] as pseudo-indústrias paralisadas por falta de matérias primas, os celeiros vasios por falta de trigo nacional e exótico, as importações rareando, as subsistências atingindo preços doidos e incompatíveis com os recursos próprios do trabalho, toda a vida económica e social profundamente perturbada, sem apêlo nem agravo. Nem os sábios, nem as fôrças vivas, nem a politicagem nos valiam, apesar de todos os alvitres e arrazoados em que é fértil a imaginação dêsses talentos. Os homens públicos viram então que governar povos deve ser tarefa mais difícil do que eleger amigos deputados." *Atlântida,* no. 23., 913-914.

[1254] V.ö. MALHEIRO DA SILVA i.m. I. köt. 286-287. és NOVO idézett írása, in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 100.

[1255] A számadatokat közli C. CARVALHO i.m. *passim*

dekképviseletek, valamint a köztársasági hatalom között. Ennek alapvető oka az volt, hogy a sokszor jószándékú, de sikertelen és hamar elvetélt kormányzati kezdeményezésekkel lényegi javulást nem tudtak elérni sem Portugália siralmas gazdasági helyzete, sem a munkaadók és a munkások viszonya tekintetében. Az utóbbiak a köztársasági mozgalom támogatásától problémáikra konkrét válaszokat vártak volna, azonban az állam – például a bérharcokban – rendre a tulajdonosok oldalára állt.[1256] Hiszen legfőbb támogatói bázisának – a városi értelmiség és a szabadfoglalkozásúak mellett – a kereskedői és ipari burzsoáziát, valamint az agrárszektorban a nagybirtokosokat tekintette. Ezek érdekei legtöbbször szembenálltak a munkásokéval.

Az ellentétes érdekű társadalmi csoportok megbékéltetésére, a társadalmi feszültség enyhítésére, az össznemzeti, hazafias érzelmek felélesztésére a retorika szintjén alkalmat kínált egy rövid időszak közvetlenül azután, hogy Portugália bekapcsolódott az I. világháborúba, pontosabban az európai hadszínterein zajló hadműveletekbe.[1257] A despotizmusellenes erők összefogásának, a civilizált világ közös fellépésének eszméje sok szocialistát és anarchistát is meggyőzött a fegyveres fellépés szükségességéről, bár az egyöntetű lelkesedés csupán kezdetben (1917. január-május) volt jellemző. A patrióta hevület megmutatkozott a háborús propaganda által festett idealizált életképekben, például a polgári köztársaság dolgos és önfeláldozó népéről, azokról, akik szorgos munkájukat hátrahagyva, közös kötelességtudattal indulnak a frontra: „És a földműves majd otthagyja az ekét, amivel széles barázdákat szántva, előkészítette a földet a termékeny mag befogadására. A fiatal munkás elindul a műhelyből. Az értelmiségi félrelöki a könyveket, melyekben a holtak lelke él. Mindannyian készen állnak. A nemzet energiája csodákra képes."[1258] Ez az első lelkesedés azonban hamarosan alábbhagyott, az állam kénytelen volt törvénnyel tiltani a háborúellenes megnyilatkozásokat.[1259]

Az I. Portugál Köztársaság már röviddel létrejöttét követően a rendfenntartás különböző módszereit alkalmazta az anarchista mozgalom megfékezésére. Egyrészt megerősítette az erőszakszervezeteket. A közbiztonság védelme érdekében 1911 májusában állították fel a mai napig működő köztársasági

---

[1256] A. A. COSTA in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 70.

[1257] Erről részletesebben Portugália háborús részvétele kapcsán a VI.1.5. fejezetben szóltunk.

[1258] „E o camponês deixaria a charrua com que em largos sulcos preparava a terra para receber a semente fecunda. O moço operário abandonaria a oficina. Os intelectuais largariam os livros onde vive a alma dos mortos. Todos se prepararam. Realizou-se o milagre da energia nacional." Henrique de VASCONCELOS: Manhã heróica, *Atlântida*, no. 25. (1917. november), 15.

[1259] A. A. COSTA szerint, in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 67.

őrséget (*Guarda Nacional Republicana* – GNR), a korábbi helyi rendfenntartó szervek (*guardas municipais*) központosításával. A fegyveres testületek – a rendőrség mellett a katonaság és a GNR esetenként lovas alakulatinak – bevetése állandósult az anarchista és forradalmi szakszervezetek akcióival szemben. Az összecsapásoknak halálos áldozatai is voltak, pl. Setúbalban már 1911-ben, a konzervgyár munkásai közül egy férfi és egy nő vesztette életét a karhatalommal való összetűzés során.[1260] Betiltották a szindikalista agitációt. Mindennaposak voltak a razziák, nemcsak a nyilvános helyeken, hanem sokszor a munkásegyletekben, sőt magánlakásokon is. Boltok bezárására, ideiglenes kijárási tilalom bevezetésére került sor, ami nemcsak a munkásokat, hanem az egész lakosságot korlátozta. Lisszabonban 1917. május 19-20-án szükségállapotot hirdettek ki a zavargások miatt.[1261] Letartóztatások, politikai okokból való elbocsátások történtek. Többször alkalmaztak statáriális ítélkezést, és deportálták a sztrájkok szervezőit. A haditengerészet Zaire nevű, kisebb hajóját valóságos politikai börtönné alakították át ebben az időben.[1262]

Néhány hónap múlva Sidónio Pais diktatúrája a háború következményeként és az oroszországi forradalom hatására megélénkülő anarchista aktivitást két irányból igyekezett leszerelni. Tárgyalásokkal és karitatív segítséggel fordult azok felé a munkások felé, akik nem vettek részt anarchista akciókban, és erőszakot alkalmazott az anarcho-szindikalista tiltakozókkal szemben.[1263] Ez utóbbiak működésének rendeleti korlátozására és több száz aktivista preventív bebörtönzésére is sor került. A karhatalom irányított passzivitására szintén akadt példa. Így a rendőrség tétlenül nézte, mikor az országos munkásszövetség (UON) központját felfegyverzett civilek támadták meg és dúlták fel.

Pais rövid életű, diktatórikus Új Köztársaságát követően sem szűntek meg a zavargásokig erősödő tiltakozó akciók. A munkások helyzetének javítását célzó reformkísérletek (pl. *camarada Augusto* említett törvényjavaslatai) mellett a kormányzat továbbra is alkalmazta a repressziót. Szindikalista szervezeteket tiltott be, például a vasmunkásokét, vagy magát a szakszervezeti konföderációt, a CGT-t helyezte törvényen kívül, a vasút működtetését pedig a hadsereg felügyelete alá helyezte.[1264]

Az 1920-as évek közepén a társadalmi mozgalmak elleni fellépés újabb intenzív hulláma következett. 1925 nyarán és ősszel a kormány időlegesen korlátozta az anarcho-szindikalista *A Batalha* megjelenését, több száz mun-

[1260] U.o. 65.
[1261] A köztársasági elnöki rendeletet ld. *Diário do Governo*, no. 80. (1917. május 20.), 357.
[1262] Közli idézett írásában A. A. COSTA, in VARELA – NORONHA – PEREIRA i.m. 65-68.
[1263] MALHEIRO DA SILVA i.m. II. köt. 275-277.
[1264] Vö. C. CARVALHO i.m.

kásaktivistát deportált az afrikai gyarmatokra, valamint lisszaboni és setúbali sztrájkokat tört le, ahol a rendőrség erőszakosan lépett fel a munkások ellen.[1265] Ezzel végleg megbontva az „Október 5-ei Blokkot", az Első Köztársaság és a szervezett munkások szövetségét. Pedig ez volt a republikanizmus fő támasza a városokban, és minden nehézség ellenére, a döntő, politikailag kényes pillanatokban korábban mindig működött. (1910-ben, a köztársaság kikiáltásakor; az I. világháború idején; az 1919-es monarchista restaurációs kísérletek alkalmával; a katonai összeesküvések idején 1924-25-ben.) A köztársasági kormány ennek hiányában végül nem tudott ellenállni az 1926. május 28-i puccsnak.

Luzo-brazil patrióta ünnep kontra munkásünnep

Miközben az I. Portugál Köztársaság a szindikalista akciókat a karhatalom bevonásával és alapvetően közbiztonsági kérdésként kezelte, illetve a szegénység alkalmi enyhítésére karitatív programokat szervezett, a munkások önálló kezdeményezéseit, spontán vagy szervezett, békés vagy erőszakos megmozdulásait retorikájában elítélte. A patrióta, nacionalista politikai elit azzal a súlyos váddal illette a munkás-önszerveződéseket, hogy hazafiatlanok vagy egyenesen a haza ellenségei. Illetve alkalmazta velük, követeléseikkel és akcióikkal szemben az elhallgatás módszerét is. Ez, a sztrájkokkal és más tiltakozó megmozdulásokkal a patriotizmust szembeszegező, vagy a róluk tudomást sem vevő attitűd mutatkozott meg az I. Köztársaság egy korai, emlékezetpolitikai lépésében, amit a szervezett munkásságnak szánt politikai fricskaként is értelmezhetünk, és egyúttal a luzo-brazil keretbe is beilleszthetjük.

Portugáliában a munkások már az 1890-es évtized elejétől fogva ünnepelték május elsejét, bár hivatalos, országos munkaszüneti nappá csak az 1974-es szegfűs forradalom után nyilvánították. Brazília felfedezésének évfordulójáról ugyanakkor egy több évszázados, bár utóbb tévedésnek bizonyult tradíció alapján május 3-án emlékeztek meg.[1266] Annak ellenére, hogy a tévedésre már korábban fény derült, 1912-ben az I. Köztársaság parlamentje, ragaszkodva a hagyományos dátumhoz, rendeletével május 3-át nemzeti ünneppé nyilvá-

[1265] WHEELER (1978) i.m. 250

[1266] A Cabral expedíció írnokának, Pero Vaz de Caminha-nak híressé vált levelét már a XIX. század elején publikálták, ebből tudható, hogy a portugálok 1500-ban valójában április 22-én kötöttek ki először a brazil partokon. Bővebben ld. SZILÁGYI Ágnes Judit: Caminha és Gonneville: a Brazíliára vetett első pillantások, *Sic Itur ad Astra*, 1994, 1-2. sz., 115-117.

nította mint „Brazília felfedezésének dicső napját".[1267] Portugál történészek[1268] ezzel kapcsolatban emlékeztetnek arra, hogy ennek az ünnepnapnak a kiemelése – illeszkedve a köztársasági emlékezetpolitikához – több szimbolikus célt szolgált: erősíteni kívánta a birodalmi múlthoz való kötődést; emléket akart állítani a portugálok nagyszerű eredményeinek a felfedezések terén; egyben megkülönböztetett szerepet juttatott Brazíliának ebben a kontextusban. (A brazilok szintén május 3-ához kötötték földjük „felfedezését", így a dátum megtartása feléjük tett gesztus is volt.)

A május 3-i luzo-brazil dátum kiválasztásában az emlékezetpolitikai háttér mellett minden bizonnyal szerepe volt annak a belpolitikai tényezőnek is, hogy a hatóságok és a munkásmozgalom között egyre élesebbé vált az ellentét. A köztársaság ideiglenes kormánya – ahogy korábban említettük – már 1910 októberében megalkotta a szekularizált állam új kalendáriumát,[1269] amin csak két alkalommal változtatott: először éppen 1912-ben, majd 1925-ben, mikor a korábbi Camões napot – június 10-ét – Portugália napjaként feleleventette. 1912-ben, a május 3-i emléknap megerősítésével a republikánus törvényhozás céljai között lehetett a május elsejei munkásünnep negligálása, illetve internacionalista jellegének patrióta ellensúlyozása, mozgósító erejének tompítása. A köztársaság polgárait közös, hazafias ünneplésre hívta két nappal későbbre, egy olyan megemlékezésre, melyben a múlt, a dicsőséges nemzeti történelem állt a középpontban és nem a nyomorúságos és kaotikus jelen.

Társadalmi mozgalmak a virtuális Atlantiszon

Portugáliában az anarchizmus ideológiai összegzését, a szindikalizmushoz való viszonyának leírását Neno Vasco (1978-1920) kísérelte meg elvégezni.[1270] Vonatkozó munkáját (*A Concepção Anarquista do Sindicalismo*) 1920-ban jelentette meg a népszerű szindikalista újság, az *A Batalha* kiadója. Neno Vasco elméleti tevékenységét Brazíliában, São Paulóban kezdte, ahol 1900 és

[1267] „É declarado feriado oficial o dia 3 de Maio, data gloriosa do descobrimento do Brasil." *Suplemento ao Diário do Governo*, no. 103. 1912. máj. 2. Szövegét mellékletében közli ANDRADE – TORGAL i.m. 185-186.

[1268] Fernando CATROGA: *História da História em Portugal. Séculos XIX-XX*. I-II.köt. 2. kiad. Lisboa, Temas e Debates, 1998 [1996], II. köt., 330.

[1269] ANDRADE – TORGAL i.m. 72. Mellékletben a vonatkozó rendelet, u.o. 185.

[1270] Valódi neve Gregório Nazianzeno Moreira de Queirós Vasconcelos, a brazíliai tartózkodás után Portugáliába hazatérve, 1920-ban meghalt TBC-ben, elméleti munkája befejezetlen maradt.

1911 között több újságot szerkesztett, és levelezésben állt Malatestával.[1271] Az anarchista újságírás másik kiemelkedő alakja, António Tomás Pinto Quartin[1272] (1883-1970) lapalapítóként, szerzőként, szerkesztőként számos újság, köztük a CGT lapjaként már említett *A Batalha* (1919-1927/1949), a portói *A Vida* (Élet, 1905-1910), a lisszaboni *A Greve* (Sztrájk, 1908-1917) és más sajtóorgánumok munkatársa volt. Nagyban hozzájárult Portugáliában (többrendbeli száműzetése idején pedig Brazíliában és Angolában is) az anarchizmus teoretikus megalapozásához, eszméinek népszerűsítéséhez.

A munkásújságok virágkora Portugáliában egyébként már 1908-1909-ben elkezdődött, számos, a társadalmi mozgalmakra (*movimento social*) reflektáló periodika és kiadványsorozat indult ekkor, és ez a bőség az I. Köztársaság egész korszakára jellemzővé vált.[1273]

Bár a munkások problémái nem tartoztak az *Atlântida* szerzőinek fő témái közé, a társadalmi kérdések néhány cikkben vagy tanulmányban mégis megjelentek. A folyóiratban Adolfo Lima, az oktatással kapcsolatban már idézett szerző például az utópiákkal foglalkozva reflektált az 1917. áprilisi lisszaboni országos munkáskonferenciára (*Conferência Nacional Operária*),[1274] illetve az ott elhangzottakra. Kiemelve, hogy az internacionalizmus, ami korábban talán utópisztikusnak, a munkásmozgalom fantazmagóriájának tűnhetett, a világháború hatására valódi realitássá vált. A háború utáni nemzetközi rendszerben Lima erősödni látta a nemzetekfelettiséget. Nemcsak nemzetközi bíróságok, de akár egy nemzetközi kormányzat kialakulását is elképzelhetőnek tartotta, ahogy a munkások jogainak vagy a nemek közötti egyenlőségnek államok feletti szabályozását. A folyamat kezdetét pedig a gazdasági szempontból fontos, politikailag azonban neutrális nemzetközi területek kijelölésében látta. A Szuezi-csatornához hasonlóan semleges státusú lehetne szerinte

> […] az a sokkal inkább természetes, mint történelmileg mesterségesen létrehozott nagy útvonal, ami az Északi-tengertől indul, és Hollandián, Belgiumon, Luxemburgon, Elzász-Lotaringián, Svájcon és Olaszországon át

[1271] Rövid életrajzát ld. *Pensadores Anarquistas e Militantes Libertários*, fonte digital Arquivo de História Social Edgar Rodrigues [www.ceca.org.br/edgar/anarkp.html] 2012. http://www.ebooksbrasil.org/eLibris/pensadoresanarquistas.html (letöltés 2016. augusztus 29.)

[1272] Irathagyatéka – jelentős részben digitalizálva – megtalálható az *Arquivo de História Social* (AHS) gyűjteményében, Arquivo PQ – Espólio Pinto Quartin, http://www.ahsocial.ics.ulisboa.pt (letöltés 2016. június 19.)

[1273] A fontos forradalmi szindikalista lapokról, a Bertrand Kiadó könyvsorozatáról, az anarchista eszmék portugáliai hatásáról ld. PEREIRA (2009) i.m. *passim*

[1274] Dokumentációját ld. MOSCA – *Arquivo Histórico-Social*, http://mosca-servidor.xdi.uevora.pt (elérés 2017. február 24.)

> Brindisiig fut, majd tovább a Földközi-tengeren és a Szuezi-csatornán át; vagy a Baltikumból induló Lengyelországon, Ausztrián, Magyarországon és a balkáni országokon át vezető fontos útvonal, mely Konstantinápolyban végződik, és összekapcsolja Európát Ázsiával. Nem kellene ugyanígy semlegesíteni a transzszibériai út zónáját teljes nyugat-keleti hosszában?[1275]

– teszi fel a kérdést A. Lima, a libertariánus pedagógiai gondolkodó.
Abílio Manuel Guerra Junquerio (1850-1923) – a korszak legnépszerűbb költője, ismert közéleti személyiség – érintőlegesen gyakran reflektált kora társadalmi problémáira. Az *Atlântida* hasábjain egy 1919-es, a szövetségesek győzelmét éltető cikkében (*A Vitória dos Aliados*) és a hozzá kapcsolódó interjúban például két általános válságtényezőt említ, mint ami a háború előtti időszakban meghatározó volt a nagy európai társadalmakban: a vallási kérdést és a tőke és a munka, a munkaadó és munkavállaló konfliktusából adódó társadalmi feszültséget.[1276]

José de Campos Pereira[1277] gazdasági elemzőként közelítette meg a társadalmi feszültségek problematikáját. Már idézett, 1917-es írásában röviden jellemezte, hogy milyennek látta a köztársaság megteremtésében a középrétegekkel, értelmiséggel szövetséges portugál proletárosztályokat (*classes proletárias*): hazai ipar híján pénztelenül, munkalehetőségek nélkül, a polgári jogokat tekintve tájékozatlanul és idealista, romantikus elképzelésekkel vágtak bele az államforma megváltoztatására irányuló politikai vállalkozásba[1278] – jegyezte meg róluk Campos Pereira.

Kapcsolódott az *Atlântida* köréhez a fentebb többször szintén idézett szabadkőműves, libertariánus-anarchista tanár és publicista, Emílio Costa (1877-1952), aki elsősorban az anarchista teória fórumain fejtette ki véleményét, de néhány cikket közölt a luzo-brazil testvériség lapjában is. Saját újságjában, az 1902-ben alapított *O Amigo do Povo*-ban (A nép barátja) Demétroi

---

[1275] „[…] a grande estrada muito mais natural que histórico ou artificial, que vai do mar do Norte, pela Holanda, Bélgica, Luxemburgo, Lorena, Alsacia, Suíça e Itália, até Brindes e que se prolonga pelo Mediterrâneo e pelo canal de Suês; a grande estrada do Báltico que pelo longo corredor da Polónia, Áustria, Hungria, países balcânicos termina em Constantinopla e que liga a Europa a Ásia. O «transiberiano» com as suas extremidades ocidentais e orientais e as zonas próximas não deveria ser neutralizado?" A. Lima szövege az *Atlântida* 40. számában, ld. 1117. jegyzet, 492.

[1276] *Atlântida,* no. 35-36. (1919 [s.d.]), 1071-1077.

[1277] Az 1910-es években két kötete jelent meg, az egyik a portugál nagybirtokokkal (*Economia e finanças: a propriedade rústica em Portugal: superficies, produções, rendimentos, valores,* 1915), a másik az iparral (*Portugal industrial: caraterísticas, comentários,* 1919) foglalkozik.

[1278] *Atlântida,* no. 23., 913.

álnéven publikált, s bár lapja rövid életűnek bizonyult, mivel azonban Neno Vasco fontos elméleti írásait jelentette meg benne, a portugáliai anarchizmus egyik meghatározó orgánumaként tartják számon.

Costa az *Atlântida*-ban közölt egyik cikkében Campos Pereira-hoz hasonlóan maga is felvetette azt a problémát, hogy a portugál munkásokat becsapták hiú reményeik, és a szentimentális propaganda hamissága, vagyis 1910 után az önámítás és a Köztársaság általi megcsalatás áldozatai lettek. 1919. júniusi cikkében Emílio Costa (*As classes médias e a Revolução Social* – A középosztályok és a társadalmi forradalom címmel) figyelmeztet erre és az elkerülhetetlen társadalmi átalakulás, valamint a valódi, átfogó reformok szükségességére. Woodrow Wilson USA-elnök elveit követve („a jólét hozza a rendet") szegül szembe a konzervatívokkal, és a jólét kérdését a háború kataklizmájával összefüggésben elemzi. Szerinte a jólét megteremtésének meg kell előznie a rend megvalósulását, mert az előbbi nélkül az utóbbi lehetetlen, és ha a szegénységet nem képesek legyőzni a háború nyertesei, akkor győzelmük nem lehet teljes. A korábbi gyakorlat, a szórványos jótékonykodás, a háború után már nem lehet megoldás – írja Costa.[1279] A valódi átalakulást a magántulajdonhoz való viszony felülvizsgálatában látja, és az ipar államosításának gondolatáig jut el.[1280] A tőke korlátozásának, szabályozásának szükségességét tekintve akár a korporatív állam – salazari vagy vargasi – modelljével is rokonítható gondolatai érthetővé teszik számunkra egyes radikális reformista gondolkodók későbbi vonzódását a két *Estado Novo*-hoz. Történelmi távlatból úgy tűnik, az I. Köztársaság által már meghirdetett, de sikerre nem vitt új világ (*o mundo novo*) egyfajta megvalósításával a későbbiekben éppen az autoriter rezsimek próbálkoztak Portugáliában és Brazíliában egyaránt.

A háború utáni Európa társadalmainak belső konfliktusát elemzi E. Costa néhány hónappal későbbi írásában (*Vida social* – Társadalmi élet) az *Atlântida* lapjain. Nyílt, végzetes és leküzdhetetlen ellentétet lát a társadalmi rendszer megújítására törekvők és a konzervatívok között. Reménytelennek tartja, hogy bármelyik fél engedjen ebben a harcban: „Sem a konzervatívok, sem a forradalmárok nem hajlandók engedni, mert meg vannak győződve róla, hogy a győzelem, akár a teljes, akár csak a részleges, az övék lesz."[1281] Costa írásaiban nemzetközi példákat hoz, és ebben a keretben helyezi el a portugál viszonyokat. (A munkás-érdekvédelem problémái kapcsán glasgow-i és lyoni munkás-

[1279] *Atlântida,* no. 39., 298-300.

[1280] U.o. 302-304.

[1281] „Nem conservadores, nem revolucionários se mostram dispostos a ceder, convencidos de que a victoria, total ou parcial, será sua." *Atlântida*, no. 44-45., 137.

kongresszusok példája, a társadalmi reform kérdésében az angol és az orosz modell vetődik fel nála.)[1282]

Az 1915 és 1920 között megjelenő *Atlântida* és szerkesztősége élvezte a portugál vezető körök támogatását. Szerzői között feltűntek magas állású állami tisztségviselők (még miniszterek is), diplomaták, a művészeti és a tudományos elit tagjai. Többségük azonban keveset szólt a kor súlyos osztálykonfliktusáról. Leggyakrabban filantróp hangot ütöttek meg.[1283] Bár a lap indulásakor nemcsak irodalmi, művészeti programot hirdetett, de a társadalmi kérdések elemzését is felvállalta, szemléletét döntően a republikanizmus, a nacionalizmus és az osztálybéke gondolata határozta meg. Ez utóbbit az anarcho-szindikalista teoretikusok – főként Hilário Marques (1877-1949) lapjának, az 1908 és 1919 között megjelenő *Sementeira* (Vetésidő) címűnek a szerzői a társadalmi haladás legnagyobb ellenségének tartották. A *Sementeira* egyébként a legsikeresebb anarchista folyóirat a XX. század elején Portugáliában. Meghatározó publicistája Emílio Costa is, aki az utolsót kivéve, minden számába írt.[1284] Ő és az 1927-ben nézetei miatt börtönbe zárt Adolfo Lima közvetlen szellemi kapcsolatot teremtettek az *Atlântida* köre, vagyis a luzo-brazil közeledés gondolata és az anarchista/libertariánus eszmék képviselői között.

Ez a szellemi kapcsolat kézenfekvő volt a közös gondolkodásban, ahogy az Első Portugál Köztársaság létrejöttében is a városi intellektuelek, a középréteg, valamint a másik újabban felduzzadt, karakteres, városi társadalmi csoport, a munkásság meg-megújuló együttműködése valósult meg.

> Amikor Portugáliában – írja az *Atlântida* hasábjain Emílio Costa 1919-ben – a köztársasági propaganda egyre intenzívebbé vált, és a republikánusok tömegeket gyűjtöttek maguk köré, főként a középosztályból, a szocialista eszmék is – a lehető legtágabban értelmezve ezt a kifejezést – utat törtek maguknak, olyan módon, hogy többé nem lehetett figyelmen kívül hagyni őket. A republikánus propagandának, mikor a monarchiát támadta, kettős hatást kellett kifejtenie: egyrészt a középosztályt kellett meggyőznie, mely-

[1282] U.o. 138-140.

[1283] A munkásokkal kapcsolatos problémák megoldásában az erőszak mellett a filantrópia, a jótékonyság, esetleg az átnevelés is szerepet kapott. Például a filantróp alapú, egyházak körül szerveződő munkásgyermek nyaraltatásról szól a belga példa bemutatásával João Gomes de Oliveira cikke, As Colónias Escolares: na Bélgica, *Atlântida,* no. 32. (1918 h.n.), 817-821. A szerző kiemeli, milyen fontos a szegény gyermekek nyaraltatásakor, hogy az otthoni rossz körülményekkel szemben az üdülés idején rendezettségben és higiéniás viszonyok tekintetében jó példával találkozzanak a programban résztvevő gyermekek.

[1284] João FREIRE: «A Sementeira», do arsenalista Hilário Marques, *Análise Social*, vol. 17. no. 67-68. (1981), 774.

> nek fő szervezőereje az úgynevezett liberális polgárság volt, a köztársaság megalakulását olyan politikai rezsim győzelmeként kellett feltüntetnie, mely biztosítja számára a monarchista kormányoktól hiába remélt gazdasági szerepet; másrészt meg kellett nyernie a sokkal szervezettebb és harcosabb proletárosztályok támogatását is, elkerülve, hogy szocialista várakozásaikban csalatkozzanak. Ezt a propagandát igen nehéz volt jól csinálni, mert vigyázni kellett, ahogy a francia mondja – *ménager la chèvre et le chou* – vagyis, hogy a kecske is jól lakjon, és a káposzta is megmaradjon. Olyan kormányprogram kidolgozására lett volna szükség, ami előkészíti a középrétegek által igényelt és követelt gazdasági fejlődést, ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy mit nyújt a munkásosztály számára.[1285]

A munkásmozgalom szervezői – elsősorban az anarchizmus teoretikusai – nem nacionalista, hanem internacionalista meggyőződéssel, de szintén helyet foglaltak a virtuális Atlantiszon. Kötődtek ugyan a luzo-brazil politikához, de a társadalmi mozgalmakra adott válaszaikat jórészt nem annak függvényében gondolták végig. Nem zárkóztak el ugyanakkor attól, hogy olyan orgánumban publikáljanak, mely közel van a köztársasági államgépezet hatalmi pozícióihoz.

[1285] "Quando a propaganda republicana se intensificou e os republicanos recolhiam adeções em massa, vindas principalmente da classe média tinham as ideias socialistas – tomando êste termo no seu significado mais amplo – feito também o seu caminho, de modo a não poderem já passar despercebidas. Os republicanos, nos seus ataques à Monarquia, tinham uma dupla propaganda a fazer: por um lado, era preciso que as clásses médias constituindo a chamada burguesia liberal, vissem no advento da República, a conquista do regime político que o seu papel económico debalde até então reclamara dos governos monárquicos; por outro, era preciso ganhar a adesão das classes proletárias mais organisadas e combativas, sem ferir as sua aspirações socialistas. Esta propaganda era muito difícil de fazer, para ser bem feita, porque dava-se o caso ser preciso, como dizem os franceses, ménager la chèvre et le chou. Seria preciso traçar planos de administração donde resultasse a desenvolvimento económico que as classes médias necessitavam e reclamavam e, ao mesmo tempo, indicar o que se faria que satisfizesse as classes proletárias." Emílio Costa cikke ld. 236. jegyzet, *Atlântida*, no. 39. (1919. június), 301.

VII.
LUZO-BRAZIL IMPULZUSOK – PORTUGÁLIA
. . . . . .

VII.1.
Diplomáciai közelítések – szívélyes gesztusok

A Brazil Császárság 1889. november 15-i bukása – a köztársaság győzelme és a portugál dinasztiával szoros rokoni kapcsolatban álló dél-amerikai uralkodó távozása a hatalomból – jelentős hatást gyakorolt a lisszaboni monarchia politikájára és az egyre erősödő portugál köztársasági mozgalomra egyaránt. Annál is inkább, mivel mindkettőt átitatta a luzitán atlantizmus és testvériség eszméje, portugál részről a Brazíliával való kapcsolatok kiemelt jelentősége, valamint a folyamatos igyekezet ezek fejlesztésére.

VII.1.1.
Bragançák egymás között

(A száműzött luzo-brazil királyi rokon Lisszabonban; Bonyodalmak Péter temetése körül)

> I. Károly királyságát (1889-1908) kezdettől fenyegette a republikanizmus kibontakozása és erősödése. Ennek egyik oka a korábbi portugál dinasztia, a Bragança-k brazíliai ágának 1889. évi megdöntése, a brazil köztársaság kikiáltása, majd megerősödése volt. Véletlen egybeesés, hogy ez éppen november 15-én történt, azon a napon, mikor az utolsó, a 35. portugál király megszületett a lisszaboni belémi palotában. Közvetve, a francia köztársaság konszolidációja is szerepet játszott benne.[1286]

– írja Harsányi Iván a portugál diktatúrák öt felvonásáról szóló tanulmányában. I. Károly uralkodása éppen csak elkezdődött, néhány héttel korábban történt, hogy apja és elődje örökébe lépett (I. Lajos király [1861-1889] október 19-én halt meg), mikor megérkeztek a drámai Rio de Janeiró-i hírek II. Péter brazil császár (Lajos első unokatestvére) elmozdításáról. Henrique de Barros

[1286] HARSÁNYI (2011) i.m. 129.

Gomes[1287] portugál külügyminiszter azonnal sürgönyözött a brazíliai portugál kirendeltséget vezető meghatalmazott miniszternek,[1288] Gustavo Nogueira Soaresnek: „Felhatalmazom, hogy a király nevében ajánljon menedéket a császári családnak. Adjon meg minden segítséget. Itt nagyon nagy a nyugtalanság. Küldjön részleteket. Barros Gomes"[1289]

A száműzött luzo-brazil rokon Lisszabonban

Az elűzött II. Péter császár, polgári nevén Pedro de Alcântara és családja 1889. december 7-én érkezett Lisszabonba az Alagoas nevű hajóval. A Braganza Hotelben szálltak meg. A portugál fővárosban a politikai körök, a sajtónyilvánosság és az emberek egyaránt szívélyesen és érdeklődéssel fogadták őket. Tíz nap elteltével a család egy része, Péter lánya, Izabella,[1290] veje és unokái rokonlátogatásra Spanyolországba távoztak, de az idős, számkivetett „filozófusuralkodó" és felesége Portugáliában maradt. Mivel azonban jelenlétük, mint bukott császári párnak, az ifjú portugál király közelgő trónra lépési ceremóniáján nem lett volna kívánatos, az ünnepi események előtt ők is elhagyták Lisszabont. A december 28-i protokollt minden diszkréciójuk ellenére mégis felborította egy hozzájuk kapcsolódó, szomorú hír. A szívbeteg és nagyon rossz lelkiállapotban lévő excsászárné, Terézia Krisztina[1291] a portói Grande Hotel do Porto-ban lévő szállásukon váratlanul meghalt.

[1287] Henrique de Barros Gomes (1843-1898) a portugál alkotmányos monarchia politikusa, a Progresszista Párt (*Partido Progressista*) tagja. Többször volt miniszter, 1886. február – 1890. januárig külügyminiszter.

[1288] Duarte Gustavo Nogueira Soares (1831-1901) meghatalmazott miniszterként 1886 óta képviselte hazáját Brazíliában. Majd 1891-1900 között Bernben teljesített szolgálatot. Az adatokat vö. a portugál külügyminisztérium diplomáciai intézetének adataival: *Instituto Diplomático Ministério dos Negócios Estrangeiros*, https://idi.mne.pt/pt/titulares/556-representacao-no-brasil-titulares.html (letöltés 2017. március 1.)

[1289] „Autorizo oferecer nome El-Rei hospedagem Família Imperial. Prestar todos bons ofícios. Ansiedade aqui muito grande. Mande por menores. Barros Gomes" Közli RIBEIRO i.m. 144-145.

[1290] Életrajzát naplók és levelek alapján rekonstruálta Roderick J. BARMAN: *Princess Isabel of Brazil – Gender and Power in the Nineteenth Century*, Lanham, SR Books, 2002. A száműzetés éveiről ld. u.o. 200-234. Ugyanennek a szerzőnek hasonló életrajza jelent meg II. Péterről is: *Citizen Emperor: Pedro II and the Making of Brazil, 1825-1891*. Stanford, Stanford University Press, 1999.

[1291] Bourbon Terézia Krisztina (1822-1889) alakja sokáig kevés figyelmet kapott a brazil történészektől. Életrajza olasz szerző tollából, Aniello Angelo AVELLA: *Teresa Cristina de Bourbon: Uma Imperatriz Napolitana nos Trópicos*, Rio de Janeiro, EDUERJ, 2014.

> A király trónra lépésének napján, mikor este mindenki a Szt. Károly Színházba indult, hogy megnézze a gálaműsort, ami oly nagy várakozást ébresztett Lisszabonban, a színházat zárva találták, a kapun kézzel írott és két gyertyával megvilágított cédulán az állt, hogy Őfelsége Brazília Császárnéja Portóban bekövetkezett halála miatt, felsőbb utasításra az esti előadás elmarad."[1292]

A portugál kormány 1890. január 7-én Lisszabonban állami temetést rendezett az elhunytnak.

A portugál közvéleményt kezdettől fogva érdekelte, hogy a partraszállás után mik a brazil vendégek további tervei. Maga az eltávolított császár szűkszavú volt ebben a kérdésben. Az Alagoas fedélzetén olvasással és intellektuális társalgással töltötte napjait, miközben, szokásos önuralmához híven – írja Barman – kerülte, hogy akár csak egyetlen szóval is említse a történteket, vagy további terveiről beszéljen. Lánya, Izabella rövid lisszaboni nyilatkozatából pedig csupán annyit lehetett tudni, hogy Péter Cannes-ban készül letelepedni, családját is a közelében tartva.[1293] Ekkor még arra számított, hogy Brazíliából származó jövedelmei rendelkezésére állnak majd. Azonban a Rio de Janeiró-i ideiglenes kormány 1889. december 21-i 78-A sz. határozatával nemcsak visszavonta november 16-i döntését az elmozdított uralkodónak szánt évjáradékról (amit Péter egyébként nem is kívánt elfogadni), hanem őt és leszármazottait egyenesen kitiltotta Brazília területéről, ahol ingatlantulajdona sem lehetett többé. A család két évet kapott, hogy mindent értékesítsen, felszámoljon.[1294] A portugál sajtó úgy értesült, hogy Pedro de Alcântara szorult helyzetében, felesége halála után talán mégis Portugáliában marad egy ideig: „Őfelsége a Császár elfogadta Portugália királya megismételt meghívását, hogy hazánkban az ő egyik palotájában szálljon meg, és valószínűleg egy időre a Necessidades Palotába költözik."[1295] Azonban már a temetés után pár nappal, január

---

[1292] „No dia da acclamação de El-Rei, quando à noite toda a gente se dirigia para o theatro de S. Carlos, para assistir à recita de gala, que tanto enthusiasmo despertara em Lisboa, encontrou o theatro fechado, e à porta um letreiro escripto em lettra de mão e allumiado por duas velas dizendo, que por ter morrido no Porto Sua Magestade a Imperatriz do Brazil e por ordem superior não havia n'essa noite espectáculo." Gervasio Lobato cikke a továbbiakban részletesen beszámol a haláleset körülményeiről, *O Occidente*, no. 397. (1890. január 1.), 2. A temetés részletes leírását ld. *O Occidente*, no. 398. (1890. január 11.), 11.

[1293] BARMAN (2002) i.m. 202-206.

[1294] *Banimento da família imperial*, ld. a Getúlio Vargas Alapítvány dokumentációs központjának (CPDOC-FVG) honlapja http://cpdoc.fgv.br/ (letöltés 2017. február 24.)

[1295] "Sua Magestade o Imperador acceitou o offerecimento que lhe repetiu o rei de Portugal d'um dos seus palacios para se alojar no nosso paiz e parece que virá viver algum tempo para

10-én elhagyta Lisszabont, és Cannes-ba utazott. Az I. Károly által felajánlott kegydíjat sem fogadta el. Inkább nagy összegű kölcsönt vett fel a gazdag portói kereskedőtől, Manuel Joaquim Alves Machado-tól (1822-1915).[1296] A vikomti címet viselő üzletember az úgynevezett „brazilok", a kivándorolt, Brazíliában meggazdagodott, majd hazatért portugálok jeles képviselője volt. Porto egyik legtehetősebb polgáraként és monarchistaként nemcsak Pétert segítette ki, de a portugál uralkodók híve és hitelezője is volt.

Az excsászár rossz egészségi állapotban hagyta el Lisszabont, cukorbetegsége és annak szövődményei egyre inkább elhatalmasodtak rajta, bár Baden Badenben és Vichy-ben kúráltatta magát. Naplója és levelezése tanúsága szerint politikai ambíciói nem voltak többé, irodalmi és tudományos tevékenységét kívánta folytatni Brazília javára. Főként héber nyelvtudását fejlesztette ekkoriban fordítói munkájához. Komolyan vette akadémiai tagságát (1875 óta a Francia Tudományos Akadémia földrajzi és tengerészeti tagozatának levelező, majd 1877-től külföldi rendes tagja, *associé étranger* volt). A társasági életében családján kívül az európai szellemi elit képviselőivel keresett kapcsolatot, és a nemzetközi arisztokráciával érintkezett.[1297] Uralkodói jogairól lemondott, és leányát jelölte meg utódjául, azonban azt reálisan felmérte, hogy 1890-91-ben a brazil belpolitika megrázkódtatásai ellenére sincs Brazíliában a restaurációnak valódi esélye, semmiféle, a visszatérésére irányuló konspirációban nem kívánt részt venni.

1891 októberében a párizsi Bedford Hotel második emeletén rendezkedett be. (Az elegáns és disztingvált L'Hôtel Bedford ma is ugyanazon a helyen működik a belvárosi rue de l'Arcade 17-ben.) Napjait olvasással, írással, látogatók fogadásával és a nagyváros nyújtotta kulturális kínálat (műemlékek, kiállítások, színházlátogatás stb.) élvezetével töltötte. Azonban gyenge egészségét a hűvös, késő őszi párizsi időjárás kikezdte, és egy megfázásból eredő tüdőgyulladás végzetesnek bizonyult. 66. születésnapja után 3 nappal, 1891. december 5-én hunyt el párizsi lakosztályában. Halálával, úgy tűnt, a restauráció kérdése végleg nyugvópontra jut.

A portugál sajtót élénken foglalkoztatták a brazíliai változások, az új politikai szereplők[1298] és az elmozdított császár Lisszabonba érkezése. Később halálhíre és ünnepélyes, lisszaboni temetése kapcsán egy időre ismét az érdek-

---

o palacio de Necessidades." Írta az *O Occidente*, no. 397. (1890. január 1.), 2. A Necessidades Palota Lisszabon történelmi épülete, ma a külügyminisztérium központja.

[1296] BARMAN (1999) i.m. 375.

[1297] U.o. 376- 394.

[1298] Ld. pl. az *O Occidente* az ideiglenes brazil kormány összetételéről tudósít, és rajzokat is hoz 4 riói politikus arcképével. No. 396. (1889. december 21.), 284.

lődés középpontjába került Péter személyisége, uralkodói habitusa. A lisszaboni monarchia ellenfeleinek kézenfekvő volt az összehasonlítás: Péter, akit világszerte, még Brazíliában is meggyászolnak, jó ember volt, (talán maga is áldozat, akit rossz tanácsadók vettek körül és vezettek félre), szemben rokonával, a Liszszabonban zsarnoki módon uralkodó I. Károllyal, aki sokkal inkább megérdemli a bukást. Az idős császár bölcsességét előszeretettel állították szembe az ifjú király alkalmatlanságával.[1299] Az *O Século*, a portugál republikánus sajtó legnagyobb hatású, ugyanakkor mérsékelt hangvételű orgánuma is felidézte Péter alakját halálakor, és jellemére utalva a következő politikai tanulságot vonta le általában a monarchiák jövőjére vonatkozóan az 1891. december 12-én közölt nekrológban: „nincsenek hagyományok, se család, se személyes szimpátia, se jóságos jellem, se nemes szív, ami szilárdan a felszínen tarthatná őket [a királyokat] az üvöltő hullámverésben."[1300]

Bonyodalmak Bragança Péter temetése körül

A francia köztársasági kormány a brazil tiltakozások ellenére ünnepélyes, államfőnek kijáró, állami búcsúztatást rendezett Péternek, akit Sadi Carnot köztársasági elnök maga is személyesen ismert és tisztelt. Ravatalát a tágas, sok gyászoló befogadására alkalmas, napóleoni Mária Magdolna templomban (La Madeleine) állították fel. A december 7-i gyászmiséhez Gabriel Fauré komponálta a zenét.[1301] A koporsót – az *O Paiz* hírei szerint[1302] – 200 ezres tömeg kísérte a pályaudvarra, ahonnan a bebalzsamozott testet vonat vitte Lisszabonba. Mivel a frankofil portugál elit, illetve azon belül az ekkorra már többségben lévő republikánusok számára mindig is kézenfekvő és bensőségesen ismert szellemi inspirációt jelentett a francia köztársasági minta, a párizsi kormánynak és magának az államfőnek az a szimpátiája, amit az elhunyt és családja iránt mutatott (a köztársasági elnök magas rangú küldöttség által kondoleált, és díszes állami búcsúszertartást rendezett, vállalva azt is, hogy konfliktusba kerül egy másik, a brazil köztársasági kormánnyal), a portugál republikánusoknak fontos referenciát jelentett. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy sajtójuk pozitív, bár alapvetően inkább csak sztereo-

[1299] I. C. da SILVA i.m. 116-117.
[1300] „[…] não há tradições, nem família, nem simpatias pessoais, nem bondade de caracter, nem dotes de coração que os [os reis] sustentem erectos e firmes contra a onda que freme ruge e galga." Az Horas Tristes (Szomorú órák) című cikket idézi I. C. da SILVA i.m. 121.
[1301] BARMAN (1999) i.m. 396.
[1302] *O Paiz*, no. 3514. (1891. december 10.), 1.

típiákból építkező képet formált az elhunyt császárról, és jelentős terjedelemben foglalkozott vele.

1891. december 12-én a portugál monarchia is díszes, állami temetéssel búcsúzott Pétertől. Földi maradványait felesége mellé helyezték a lisszaboni São Vicente de Fora templomba, a Bragança-k panteonjába.[1303] A tiszteletadás módja megfelelt a dinasztikus kapcsolatokból eredő kötelezettségeknek, ugyanakkor teljesen egybevágott a luzo-brazil testvériség híveinek elvárásaival is. Annál meglepőbb volt a brazil reakció. Hiába létezett rendezett diplomáciai viszony a portugál monarchia és a brazíliai köztársaság között 1890 ősze óta, Bragança Péter koporsója mellett, a búcsúztatáson, 1891 decemberében mégsem vett részt egyetlen brazil diplomata sem hivatalos minőségben, se Párizsban, se Lisszabonban. Portugáliában a monarchista érzelmű sajtó kifejezetten sértő, tiszteletlen gesztusként értékelte ezt, kiemelve, hogy brazil részről elvárható lett volna a protokolláris jelenlét azon a hivatalos eseményen, ahol a hatalmon lévő portugál uralkodó nagybátyját temetik. Az ügynek azonban további következményei nem lettek.[1304]

Brazíliában ugyanakkor kormánykörökben inkább nyugtalanságot váltott ki az eltávolított császár halálhíre és búcsúztatásának körülményei. A reakciókban felmerült némi lelkiismeretfurdalás, a személyével szemben az I. Brazil Köztársaság részéről mutatkozó méltánytalanság (a 1889. december 21-i 78-A sz. dekrétum) miatt. Másrészt érzékeny volt a pillanat azért is, mert Rio de Janeiróban nem sokkal korábban belpolitikai válság bontakozott ki. (Deodoro da Fonseca elnök 1891. november 3-án feloszlatta a kongresszust, és három hét múlva, belebukva a haditengerészet lázadásába, átadta a hatalmat alelnökének, Floriano Peixotonak.) A bizonytalan viszonyok közepette veszélyesnek tűnt megidézni az excsászár emlékét, nem is annyira személyes kvalitásai miatt, hanem inkább azért, mert majd' fél évszázadon keresztül uralkodott, és ezzel irigylésre méltóan hosszú időre politikai stabilitást teremtett a dél-amerikai országban. Ez olyan sikernek számított, ami nemcsak Brazíliában, de egész Latin-Amerikában páratlan volt, és éles kontrasztban állt az aktuális jelen válságaival. A nosztalgia az egykori uralkodó és a monarchia iránt a bizonytalan hatalmi helyzetben lévő, új politikus gárda számára kerülendőnek tűnt.

A Rio de Janeiró-i köztársasági kormányzat különösen aggódott a portugál kolónia erősen konzervatív és királyhű részének reakciója miatt, attól tartva, hogy a császársággal kapcsolatos megemlékezései egyfajta monarchista de-

---

[1303] A lisszaboni búcsúztatás krónikáját a portugál sajtóban ld. pl. *O Occidente*, no. 468. (1891. december 21.), 1. Illetve Brazíliában ld. *O Paiz*, no. 3517. (1891. december 13.), 1.

[1304] I. C. da SILVA i.m. 121-122.

monstrációsorozattal árasztják majd el a brazil fővárost. Isabel Corrêa da Silva leírja, hogy a külügyminisztérium a belpolitikai válság során kifejezett kéréssel fordult a portugál, az angol és a német diplomatákhoz, hogy a feszült légkörben, Brazíliában élő honfitársaik között próbálják elősegíteni a nyugalom fenntartását. A külképviseletek azonban elhárítottak bárminemű intézkedést a szólás- és véleményszabadság tiszteletére hivatkozva.[1305]

Civil szervezetek (nemcsak a bevándorlók szervezetei), vallási közösségek Brazília-szerte mégis megemlékeztek a „nagy emberről", ezek a rendezvények azonban végül is valódi aktuálpolitikai fenyegetést nem jelentettek. Ahogy azok a vádak sem bizonyultak helytállóknak, melyek a portugál kormánnyal szemben fogalmazódtak meg, és röviddel a császár halála előtt kaptak lábra.

Még 1891 novemberében történt, hogy a brazil kormányt lisszaboni diplomatái úgy tájékoztatták, hogy a portugál kabinet kapcsolatot tart fenn a franciaországi császári leszármazottakkal, és részese lehet egy restaurációs terv előkészítésének. A Rio de Janeiró-i lapok pedig ezzel egy időben arról közöltek híreket, hogy Brazília különböző pontjain császárpárti lázadások szerveződnek.[1306] Az adott belpolitikai helyzetben ezek az értesülések pillanatnyilag fontos propagandaeszköznek bizonyultak a riói vezetés számára, felnagyítva a köztársaságra leselkedő veszélyeket. Később, hosszabb távon azonban igen kedvezőtlen kihatásai lettek a portugálokhoz fűződő viszonyra. Brazíliában felszították a szélsőségesen nacionalista, nativista érzelmeket és a *luzofóbiát,* a portugálellenességet, ami visszavetette a luzo-brazil politika kibontakozását is. Ebben a helyzetben Lisszabon sem volt elég taktikus. Bár szerette volna elkerülni, hogy az intrika gyanújának árnyéka vetüljön rá, mégis egy vitatható és sokak által bírált személyi döntést hozott: olyan diplomatát küldött a brazil kormány mellé meghatalmazott miniszterként – Carlos Eugénio Corrêa da Silva (1834 – 1904), Paço d'Arcos grófja személyében –, aki közismert és intranzigens monarchistaként nem volt alkalmas a portugál királyság és a brazil köztársaság viszonyának érdemi javítására.[1307]

[1305] U.o. 118.
[1306] U.o. 124.
[1307] U.o. 125.

VII.1.2.
A luzo-brazil nézőpont és a portugál diplomácia

(Portugál jószolgálat 1896-ban; A köztársaság diplomatái és feladataik Brazíliában)

A portugál alkotmányos monarchia vezetése az ismert okokból (kereskedelmi érdekek, nagyszámú kivándorolt portugál stb.) folyamatosan kereste a kapcsolatok bővítésének és elmélyítésének lehetőségét Brazíliával. Ezért Lisszabonnak félre kellett tennie a köztársaságellenes érzelmeket 1889 után. Portugália nem engedhette meg magának, hogy a kétoldalú kapcsolatokat hosszú időre beárnyékolja a brazil államforma megváltozása és az, hogy a tengerentúlon véget vetettek a királyi házzal közeli rokonságban álló császári Bragança-k Rio de Janeiró-i hatalmának. A dél-amerikai ország továbbra is kiemelt diplomáciai partner maradt Lisszabon számára. A kétoldalú kapcsolatokban a harmonikus viszony fenntartása prioritást élvezett a részéről, hiszen a portugál birodalom törékenysége a nemzetközi porondon a XIX. század utolsó évtizedében egyre nyilvánvalóban mutatkozott meg: egyrészt az afrikai versenyfutásban, másrészt az 1890-es évek gazdasági válságában. A lisszaboni külpolitika nélkülözhetetlen támaszát a régi, erős szövetséges, Anglia mellett éppen Brazília jelentette. Prioritást élvezett, a korábbi helyzetnél még inkább, a kettejükkel való baráti viszony fenntartása, erősítése. Ugyanakkor Portugáliának a tengerentúlon élő, nagy létszámú kivándorló közösségekre való tekintettel sem lett volna előnyös sokáig halogatnia a diplomáciai kapcsolatok mielőbbi rendezését.

Ennek ellenére mégsem a luzitán testvérország volt az első az új Rio de Janeiró-i kormány elismerésében, mivel Lisszabon nem kívánt az európai nagyhatalmak előtt lépni. A portugál fél kivárta az 1890. szeptemberi brazíliai választások eredményét, és csak az így legitimált I. Köztársasággal újította meg diplomáciai kapcsolatát, 1890. szeptember 18-án.[1308]

A portugál monarchia diplomáciájának ettől kezdve – vagyis története utolsó két évtizedében – három fő törekvése volt Brazília irányában. Részint kerülni az esetleges beavatkozásnak még látszatát is a partnerország belügyeibe. Részint – a luzo-brazil politika jegyében – védeni a portugál állampolgárságú, de Brazíliába települt személyek családi kötelékeit, az anyaországhoz fűződő kapcsolatait. Továbbá minél inkább életben tartani a brazíliai portugál közös-

[1308] C. D. de CARVALHO i.m. 171. és vö. az V.4.1. fejezet.

ség nemzeti identitását, kulturális nemzeti örökségét, szintén a luzo-brazil eszmeiség alapján.[1309]

Portugáliában az I. Köztársaság létrejötte után is kiemelten fontos külpolitikai irány maradt a brazil reláció, mi több, az államforma kérdésében a két ország harmóniába került. A luzo-brazil testvériség politikájának bizonyos erősödésére, gyakorlati érvényesülésére is utalt az a tény, hogy az első és egy bő évtizedig az egyetlen portugál külképviselet, amit nagykövetség szintjére emeltek, a Rio de Janeiró-i volt 1913-ban; hasonló lépést tett Brazília lisszaboni kirendeltségére vonatkozóan 1914-ben, a kölcsönösség jegyében.[1310] (A kisebbik ibériai országnak később is csupán a legfontosabb partnereinél, Londonban és Madridban voltak nagyköveti rangú diplomatái a II. világháborút megelőzően. A helyzet majd csak 1966 után változott meg lényegesen, amikor minden korábbi portugál követséget nagykövetség szintjére emeltek.)

Portugál jószolgálat 1896-ban

Az a luzo-brazil koncepció, hogy a két ország támogassa egymást a nemzetközi színtéren, az 1890-es évtized közepén egy Brazíliát érintő területi konfliktus kapcsán formalizálódott is, a Trindade és Martim Vaz-szigetek hovatartozásának kérdésében.

Az Atlanti-óceán középső-déli részén fekvő apró, lakatlan szigetek jelentőségét geostratégiai helyzetük és az ott létesített tengerészeti bázis adja. Trindade és Martim Vaz XVI. század elejei felfedezése portugál hajósoknak köszönhető, azonban az angolok a XVIII. században megpróbálták elfoglalni a kis szigeteket, amit a portugálok több alkalommal sikerrel akadályoztak meg. Bár eleinte nem hasznosították, de jogilag mégis megtartották őket, majd átengedték az 1822-ben függetlenné vált Brazíliának. A Rio de Janeiró-i kormány 1825 és 1894 között több tengeri expedíciót szervezett az elhagyatott területre, és terveket készített természeti erőforrásainak kiaknázására, illetve egy fegyintézet ottani létesítésére. 1895 júliusában az a hír érkezett Rio de Janeiróba, hogy a britek egy cirkálót irányítottak a szigetekhez, és kitűzték a brit zászlót, jelezve a foglalást egy addig lakatlan és szerintük egyetlen országhoz sem tartozó földterületen. A diplomáciai huzavona hamarosan megkezdődött a bra-

[1309] RIBEIRO i.m. 148.
[1310] Ld. CERVO – MAGALHÃES i.m. 209., 217.

zilok és a britek között.[1311] Mindkét fél történelmi dokumentumok (pl. régi térképek, szerződések) bemutatásával igyekezett igazolni jogosultságát. Mivel az érdekeltek jó államközi kapcsolatukat szerették volna megőrizni, de viszályuk még 1896 elejére sem rendeződött, megállapodtak abban, hogy egy harmadik ország döntőbírói jószolgálatát veszik igénybe, amit a portugálok május elején fel is ajánlottak nekik. A portugál pártatlanság feltételezhető volt, hiszen az ibériai országot a két vitázó félhez egyaránt szoros, régi, baráti és érdekkapcsolat fűzte. A portugál külügyminiszter ekkor, 1895-1897-ig Luís Pinto de Soveral (1851-1922) volt, aki a nemzetközi jogi érvek és történelmi előzmények ismeretében végül a brazilok javára döntött, amit a szemben álló felek el is fogadtak. A brit zászlót augusztus 3-án eltávolították, és két hónap múlva a Trindade-szigeten elhelyezték a brazil felségjelzést.

Portugália számára fontos volt két régi szövetségesének jó viszonya és az, hogy maga is mindkettejükkel megerősítse kapcsolatát. Lisszabon a probléma rendezése kapcsán sikerrel alkalmazta a korszak kedvelt diplomáciai megoldását, a közvetítői és döntőbírói jószolgálatot. Azzal, hogy a testvérország javára döntött, némileg sikerült csökkentenie az 1890-es évek elejétől Brazíliában egyre inkább tapasztalható *luzofóbiát,* a nacionalista gyökerű portugállellenességet is.[1312]

A köztársaság diplomatái és feladataik Brazíliában

Az I. Portugál Köztársaság Brazíliától gyors hivatalos elismerést remélt, és azt meg is kapta. Egyébként nemcsak a testvérország, hanem több más dél-amerikai köztársaság, például Argentína is hamar lépett ez ügyben. Az amerikai államok kedvező döntésének hátterében részben a politikai-ideológiai szolidaritás állt, részben pedig a Monroe-elv inspirációja.[1313] Kétségtelen, hogy közülük Brazília kormánya volt az első.

[1311] A térért vívott küzdelem geopolitikai jelentőségéről érzékletesen ír Szilágyi István. Ratzel nyomán a XIX-XX. század fordulójának öt legjelentősebb nagyhatalma között említi a két riválist, ld. SZILÁGYI I. (2018) i.m. 39. és 41.

[1312] N. H. VIEIRA i.m. 129.

[1313] "Ez az elv számos ponton érintkezik a szuverenitás elvével […]. Az 1814-1815. évi bécsi kongresszus a Szent Szövetség életre hívásával a dinasztikus legitimitás elvére helyezkedve szentesítette a forradalmi mozgalmakkal szembeni szolidaritást és beavatkozási jogot. Az 1823-ban meghirdetett ún. Monroe-doktrína és főleg az a tény, hogy azt a Szent Szövetség államai de facto tudomásul kényszerültek venni, történelmileg a belügyekbe való beavatkozás tilalma doktrínájának erősödésére vezetett […]." KOVÁCS Péter: *Nemzetközi jog*, Budapest, Osiris Kiadó, 2011. 461.

Ugyanakkor a portugál várakozásokhoz képest némi késlekedéssel foglalt állást Franciaország és az USA (1911. július-augusztusban), és a régi szövetséges, Nagy Britannia *de jure* elismerése 1911 októberéig váratott magára. Ezt aztán azonnal követte a szomszédos Spanyolország, majd más európai monarchiák, Olaszország, az Osztrák-Magyar Monarchia, Hollandia és Belgium. Október végéig Svédországban, Norvégiában, Kínában, Görögországban, Japánban és Oroszországban is megszületett a döntés az I. Portugál Köztársaság elismeréséről.[1314]

A portugál külügy részéről a brazilok felé gesztusértéke volt annak, hogy kezdettől prominens republikánus politikusokat nevezett ki oda követnek. Előbb, 1911 februárjától António Luís Gomes utazott Brazíliába, őt hamarosan Bernardino Machado[1315] váltotta, aki 1912 júniusában foglalta el állomáshelyét Rio de Janeiróban, és elődjénél alkalmasabb, integratív személyiségnek bizonyult.

A brazíliai portugál kolóniáról szóló fejezetben már részletesebben foglalkoztunk azzal, hogy az új hatalom diplomatáinak számolniuk kellett az emigráns közösségekben tapasztalható erős monarchista elkötelezettséggel, a *talassa* ellenállásával és a korábbi királyi követ, João Camelo Lampreia nagy személyes befolyásával. 1912 derekától a frissen érkezett, köztársaságellenes politikai emigránsok kényes helyzete tovább színezte a képet, ami a két ország kapcsolatát is befolyásolni tudta.[1316] Bármilyen rátermettek is voltak a fiatal köztársaság diplomatái, tekintettel arra, hogy az 1889 és 1914 között Brazíliába érkező portugál emigránsok döntő többségének jellemzően nem politikai, ideológiai vagy kulturális, sokkal inkább társadalmi-gazdasági mozgatói és meghatározottságai voltak, Lisszabonból csak nehezen lehetett megnyerni őket annak, hogy a luzo-atlanti vagy pánluzitán célkitűzéseket magukévá tegyék.[1317]

Az 1910-es években aztán a kolónia köztársasági, politikailag aktív részének segítségével mégis sikerült a közösség lecsillapítása, az új vezetés elfogadtatása még a monarchista körökkel is, és megfelelően alakult a politikai emigránsok helyzete. Ettől kezdve több teret kapott a diplomaták feladatai között a gazdasági kapcsolatok előmozdítása (részben a Rio de Janeiró-i kereskedelmi és iparkamarán keresztül, részben egy banki ügynökség felállításával, a nemzeti és a tengerentúli bank bekapcsolásával).

[1314] Vö. Armando MALHEIRO DA SILVA i.m. I. köt. 270-271.

[1315] A két követ pályájáról és brazíliai tevékenységéről részletesebben szóltunk a tengerentúli portugálok közösségekkel kapcsolatban (V.2.). Kiegészítésként megjegyezzük, hogy Machado 1895-99-ig szabadkőműves nagymester volt.

[1316] I. C. da SILVA i.m. 372.

[1317] RIBEIRO i.m. 148.

A háborús évek problémái aztán végleg közel hozták egymáshoz az egységesült portugál kolóniát és a portugál kormányt. Ebben jelentős szerepe volt a Hazáért mozgalomnak (*Grande Comissão Pró-Pátria*), mely tisztán magánkezdeményezésként indult a brazíliai emigránsok köréből a hadiárvák megsegítésére. Minden brazil tagállamban működtek albizottságai. De igényelte a lisszaboni kormány együttműködését is. Mikor Joaquim Leitão (1875-1956) az *Atlântida* számára 1917-ben interjút készített a Portugáliába látogató Carlos Malheiro Diassal, a kolónia egyfajta spirituális követével, a mozgalom vezető aktivistájával, ő a következőket mondta erről:

> A brazíliai portugál kolónia nagyszerű elképzelésének megvalósításához a [lisszaboni] kormánynak rendszeresen és pontosan tájékoztatást kell adnia azokról, akik árvaságra jutnak. Csak a kormány rendelkezik eszközökkel ennek az információnak a megadásához; íme, az első dolog, amit a kormánytól várunk. A második nyilvánvalóan az, hogy a Háborús Árvák Megsegítésének Programját hozza összhangba […] a saját jótékonysági intézményeivel, végtére is ugyanarról van szó. Ez az összhang pedig bizonyos anyagi hozzájárulást kell, hogy jelentsen, úgy mint épületek biztosítását az árváknak szánt iskola vagy nevelőotthon részére, illetve ezek működési kereteinek megteremtését."[1318]

Malheiro Dias – elősegítendő az együttműködés ügyét – belémi rezidenciáján felkereste Bernardino Machado-t is, aki akkor már az I. Portugál Köztársaság elnöke volt.

Az 1920-as évtizedben a brazil bevándorlási politika folyamatos szigorodása ismét komolyabban megterhelte a portugál-brazil viszonyt. Tekintettel arra, hogy az I. világháború után a dél-amerikai ország hatóságai több intézkedéssel folyamatosan szűkítették a külföldről érkezők belépésének és letelepedésének feltételeit. Például szelektáltak az érkezők között, nem engedték belépni a testi fogyatékkal élőket, vagy az idősebb (60 év feletti) embereket,

---

[1318] „Ora, para pôr em execução esta gigantesca ideia da Colónia Portuguesa no Brasil é preciso que o govêrno informe dos órfãos que fôr havendo, duma maneira regular e precisa. Só o govêrno tem elementos para fornecer essa informação; aqui tens a primeira cousa que havia a obter do govêrno. A segunda, justíssima, é que equipare a Obra de Protecção aos órfãos da Guerra […] as instituições beneficência, porque esta o é, igualmente. E essa equiparação refere-se a certas incenções de contribuições como para aquisição de edifícios para um asilo-escola ou uma creche destinada aos órfãos e privilégios de uso concedidos a estas obras." Joaquim Leitão: Embaixada Espiritual – Entrevista com Carlos Malheiro Dias, *Atlântida*, no. 19. (1917. május 15.), 600.

1921-től pedig a törvényi szabályozás egyre könnyebbé tette a közbiztonságot veszélyeztetőnek ítélt külföldi személyek kiutasítását is.[1319] Bár az 1922-es centenáriumi év fellélegzést, egyfajta megbékélést hozott a portugál-brazil viszonyban, a lisszaboni kormánynak a további években mégis az vált a legfontosabb törekvésévé, hogy a brazil félnél a korlátozások hatását minimalizálja, és különleges elbánást próbáljon elérni kitelepült polgárai számára.

VII.1.3.
Az államfői látogatások a luzo-brazil politika ünnepi pillanatai

(Portugália vendége: Manuel Ferraz de Campos Sales; I. Károly portugál király tengerentúli utazásának terve; Portugália vendége: Hermes Rodrigues da Fonseca; Epitácio Pessoa lisszaboni látogatása; António José de Almeida Brazíliában)

Portugál részről mindig különleges várakozás előzte meg a magas szintű látogatásokat, különösen, ha az előkelő vendég Brazíliából érkezett. A luzo-brazil közeledés híveinek a két ország hivatalos kapcsolatai szempontjából ezeknek a látogatásoknak különleges és szimbolikus jelentőségük volt, azonban nem sok gyakorlati eredményt hoztak.

Portugália vendége: Manuel Ferraz de Campos Sales

Manuel Ferraz de Campos Sales (1841-1913), Brazília negyedik köztársasági elnöke (1898-1902) súlyosan eladósodott országot vett át elődjétől. Megválasztása után, de még beiktatása előtt, 1898 derekán többhónapos európai látogatást tett. Tanulmányútnak nevezte, de voltaképpeni célja az volt, hogy párizsi és londoni bankárokat keressen fel, és a konszolidációhoz szükséges áthidaló kölcsönökről, valamint egy pénzügyi intézkedéscsomagról (*funding loan*) tárgyaljon velük.[1320] Dolga végeztével aztán felkereste Európa más nagyvárosait. Eljutott Skóciába, Torinóban I. Umbertó (1878-1900) olasz királlyal, Rómában XIII. Leó pápával (1878-1903) találkozott. Járt Berlinben, Hamburgban, Bécsben és július 9-én Budapesten is, amiről a magyar sajtó rövid hírek formájában be is számolt:

[1319] MENDES – MIRANDA i.m. 175.

[1320] Ez az adósság átütemezésből és áthidaló hitelből álló megoldás átmenetileg enyhítette az állam terheit, de a külföldi érdekeltségek brazíliai részesedését és befolyását tovább növelte. A második *funding loan*t 1914-ben vette igénybe Brazília, és 1931-ben harmadszor is újabb, hasonló intézkedéscsomagra volt szüksége. Vö. FAUSTO i.m. 157-158.

> Brazília elnöke Budapesten. Mint már említettük, Ferraz de Campos-Salles [!], a brazíliai köztársaság elnöke Budapestre érkezik néhány nap múlva. Kíséretében lesznek dr. Toledo Piza e Almeido Gábor [Gabriel de Toledo Piza e Almeida (1851-1925)], a brazíliai köztársaság párisi követe és dr. Oliveira Peys bécsi, berlini és római követ. A három brazíliai úr tegnap érkezett Bécsbe, a honnan egy-két nap múlva jönnek Budapestre.
>
> Brasilia elnöke Budapesten. Campos-Salles, a brazíliai köztársaság elnöke a párisi és berlini brazíliai követ kíséretében ma megtekintette a főváros nevezetességeit, így a Mátyás-templomot, a várbazárt, a nemzeti és iparművészeti múzeumokat és a vásárcsarnokot. Az elnök ma este utazott el a fővárosból.[1321]

(A magyarországi élményekről a kíséretében utazó titkára, a történész és publicista Tobias Monteiro [1866-1952] is készített feljegyzéseket. A Budapestről szóló rész fordítását ld. a IX.4. mellékletben.)

Campos Sales első és utolsó európai állomása Portugália volt: „őseink földje" – ahogy a vele utazó titkára fogalmazott.[1322] Brazíliából érkezve májusban hajója csupán néhány órára kötött ki a Tejo torkolatában, mielőtt a spanyol partok felé vette az irányt. Campos Sales ekkor nem is szállt partra Lisszabonban, részben a sárgaláz-járvány miatt. Csak augusztusban, hazafelé tartva tett eleget I. Károly király meghívásának, ekkor két napot töltött Portugáliában. Tiszteletére a vendéglátók zsúfolt programot, valóságos ünnepségsorozatot állítottak össze fogadóbizottságokkal, bankettekkel, zenével, fellobogózott épületekkel, kíváncsi sokasággal. Érkezését a republikánusok különleges lelkesedése kísérte, de az uralkodócsalád tagjai is rendkívül előzékenyen látták vendégül a testvéri ország – akkor már köztársaság – megválasztott államfőjét,[1323] demonstrálva ezzel, hogy ismét a legszívélyesebb a viszony Portugália és Brazília között, miután nem sokkal korábban helyreállt köztük a diplomáciai kapcsolat.[1324] A korabeli sajtó tanúsága szerint a portugálok nem rejtették el

---

[1321] Rövid hírek, *Hazánk*, 162. sz. (1898. július 8. péntek), 5. és 164. sz. (1898. július 10. vasárnap), 5.

[1322] Tobias MONTEIRO: *O Presidente Campos Sales na Europa*. Brasília, Senado Federal, 2005 [1900], 85.

[1323] Tobias Monteiro erről szóló beszámolóját hazaérkezésük után jóval, csak 1900 áprilisában, már Rio de Janeiróban vetette papírra. Ld. u.o. 195-199.

[1324] A két ország között a diplomáciai viszony 1894-1895 folyamán, mint korábban bemutattuk, szünetelt a brazil haditengerészet lázadásának nemzetközi komplikációi miatt. (Bővebben ld. V.4.4. fejezet.)

pozitív luzo-brazil érzelmeiket, *és* szurkoltak Brazília pénzügyi talpra állásának is, ami a két gazdaság szoros összefonódása folytán nekik szintén elemi érdekük volt. Ugyanakkor Lisszabon nehéz helyzetben lévő dél-amerikai partnerének lényegében semmilyen pénzügyi segítséget nem nyújthatott. A nemzetközi politika szempontjából pedig a fiatal brazil köztársaság ekkor elsősorban az amerikai kontinensen belül kívánta erősíteni pozícióit, az USA-t választva új mentorának és legfontosabb partnerének.[1325] A portugál monarchiának ebben az összefüggésben sem juthatott túl sok szerep. Ezért Campos Sales rövid portugáliai látogatása, bármilyen szívélyes légkörben zajlott is, nem volt több szimbolikus gesztusnál.

I. Károly portugál király tengerentúli utazásának terve

Az uralkodó brazíliai utazásának ötlete Campos Sales látogatása után tíz évvel vetődött fel, először a brazíliai portugál kolónia részéről, és nem aratott azonnal osztatlan tetszést Lisszabonban. A látogatásra mégis jó alkalmat kínált a brazil kikötők külföldiek előtt való, 1808-as megnyitásának 100. évfordulója (1908. június 7.) és a brazil kormány meghívása a tervezett ünnepségekre.[1326] A portugál külügy álláspontja az volt, hogy az uralkodói látogatás önmagában is elég hangsúlyos esemény, nem szükséges különösebb alkalomhoz kapcsolni. Hiszen jelentősége nemcsak a kétoldalú relációban van, a két ország közti jó viszonyt erősítve, hanem általánosabb összefüggésben is: a portugál király lett volna az első európai uralkodó, aki ellátogat egy függetlenné vált latin-amerikai országba.[1327] Lisszabon ugyanakkor konkrét, szerződésekben formalizálódó megállapodásokat várt volna a királyi látogatás eredményeként mind a kétoldalú kereskedelem, mind a tengerentúlon élő portugálok szempontjából előnyös feltételekkel.

Rio de Janeiro számára azonban inkább a szélesebb szimbolikus összefüggések számítottak. Nem Portugália, a kistestvér uralkodójának gesztusa volt a fontos önmagában, hanem mindaz, amit európai notabilitásként a fejlett világból képviselt. I. Károly ugyanis népszerű alakja volt a nemzetközi diplomáciának és a dinasztikus hálózat élvonalába tartozott. (Látogatást tett nála az angol és a spanyol király, valamint a német császár és nagy pompával fogadták Londonban és Párizsban.) Így, amennyiben a nemzeti ünnepet általa

[1325] BURNS i.m. 198-199.
[1326] MENDES – MIRANDA i.m. 172.
[1327] I. C. da SILVA i.m. 323.

lehetett volna nemzetközivé tenni, Brazília egy csapásra az európai hatalmakkal mérhető, civilizált országok sorában tudhatta volna magát.[1328] Ez a külpolitikai koncepció és nagyhatalmi presztízs-politizálás éppen ebben az időben, Rio Branco báró külügyminisztersége idején, 1902 és 1912 között bontakozott ki a legsikeresebben: megmutatni a világnak Brazília gazdasági erejét, technikai fejlettségét, modernségét, nemzetközi presztízsét és legjobb hagyományait egyben.

Azonban mind Lisszabon praktikus tervei, mind Rio de Janeiro szimbolikus reményei szertefoszlottak a király váratlan halálával. A brazíliai látogatásra nem kerülhetett sor az I. Károly ellen elkövetett halálos kimenetelű merénylet miatt (1908. február 1.). A királygyilkosság híre megrázta az emigráns portugál közösségeket, gyűjtést indítottak, és Brazíliából jelentős összeggel járultak hozzá a temetés költségeihez. Sokak szerint a gyász őszintébb volt Rio de Janeiróban, mint Lisszabonban, ahol a monarchia egyre népszerűtlenebbé vált.[1329]

I. Károly meghiúsult brazíliai látogatását követően egyébként a luzo-brazil inspirációra utaló események megszaporodtak Portugáliában.[1330] Igaz, ezek sorát már néhány évvel korábban megnyitotta egy, a kivándorolt portugálok nagyvonalúságát dicsérő gesztus: 1906-ban az ő adományaikból helyeztek el egy bronz emléktáblát a nemzet kiválósága, az író, José Maria de Eça de Queirós[1331] (1845-1900) szülőházán, Póvoa de Varzimban.

Aztán az akadémián és a lisszaboni földrajzi társaságban egyre többet kezdtek beszélni valamiféle morális egységről a két ország között, ezzel szinte programot adva a luzo-brazil közeledés politikájának. 1909-ben a társaság akkori elnöke, Zófimo Consiglieri Pedroso (1851-1910) professzor és parlamenti képviselő felvetette, szükség lenne egy luzo-brazil egyezményre (*acordo*), ami kereskedelmi, diplomáciai és törvényhozói szinten, valamint az intellektuális értékek cseréje terén is formális együttműködést létesítene a két ország között. Halála miatt az ötletet nem volt, aki továbbvigye, de még ugyancsak 1909-ben a jogász és költő, Joaquim José Coelho de Carvalho (1852-1934) a lisszaboni tudományos akadémián egészen odáig ment el, hogy már nemcsak egyezményt sürgetett, de egyenesen a két ország föderális egyesülésének prog-

---

[1328] U.o. 328-329.

[1329] Erről magánlevelezést idéz I. C. da SILVA i.m. 336.

[1330] Az itt sorolt luzo-brazil gesztusokról ld. MENDES – MIRANDA i.m. 176.

[1331] A Magyarországon is jól ismert realista szerzőnek több műve olvasható fordításban, *A főváros*, *Amaro atya bűne*, *A város és a hegyvidék*, *Egy szőke leány különcségei* címmel. Róla bővebben ld. PÁL Ferenc: *Eça de Queirós és a realizmus: „A portugál társadalmat szeretném bemutatni...”*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.

ramját fogalmazta meg.[1332] Bár az ötletnek volt néhány támogatója Brazíliában is, de ott inkább riadalmat és ellenállást váltott ki. (Ezt az elképzelést azután az I. világháború körülményei ismét felszínre hozták, és még tíz esztendő múltán is élénken foglalkoztatta a luzo-brazil közeledés híveit.) A két portugál nyelvű ország föderációjának ötlete szolgálta volna a szoros kapcsolattartást a távoli (de mégis testvéri) Brazíliába szakadt portugál honfitársakkal is. Gondoljunk csak a lisszaboni földrajzi társaság szintén 1909-ben kiírt pályázatára olyan tanulmányok írására, melyek azt elemzik, „hogyan lehetne hatékonyabban támogatni a Brazíliában és az anyaországban élő portugálok morális egységét."[1333] Az erre vonatkozó igényt aztán a köztársaság is megörökölte és továbbvitte a monarchia korszakában megfogalmazódott feladatok közül.

1911. szeptember 7-én – már az I. Portugál Köztársaság létrejötte után – neogótikus stílusban készült felirattal díszített márványlapot avattak Santarémben, a kegyes Szűz templomában (Igreja Santa Maria de Graça). A gótikus építészetnek ezt a remek épületét egyébként 1910-ben a nemzeti örökség részévé nyilvánították, hivatkozva arra a körülményre, hogy két nagy felfedező, Pedro Álvares Cabral (Brazília) és Gil Eanes da Costa (Afrika partjai) síremléke is itt található. Az új márvány fedéllappal Brazília felfedezőjének sírját díszítették, hangsúlyozva ezzel a portugálok szerepét a dél-amerikai ország létrejöttében.

A következő évben, 1912-ben Portugália a tengerentúli testvérország népének szép, allegorikus ajándékot ajánlott fel. Augusto César Moreno (1870-1955) Bragança tekintélyes polgára, a városi tanács elnöke 5000 reált adományozott a Brazília köszöntésére alakult szervezőbizottságnak, amely a testvéri népnek szimbolikus ajándékot kívánt átnyújtani, a „Két Haza Virágkosár"-ként (*"Floreira duas Pátrias"*) emlegetett műalkotást.[1334] A korszak divatos és kiváló ötvösművésze, João da Silva[1335] (1880-1960) tervezte meg a 70 cm magas bronz-ezüst-arany-alabástrom-márvány dísztárgyat, egy nagyobb szobor makettjeként, ami historizáló szimbolikájában sűrítette az 1910-es évek luzo-brazil

---

[1332] PIRES i.m. 317., GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 135.

[1333] „[…] o modo mais eficaz de promover a união moral dos portugueses residentes no Brasil com a mãe pátria […]." Idézi GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 135.

[1334] „Dr. Augusto César Moreno – Donativo de 5.000 réis à Comissão Organizadora da Homenagem ao Brasil, que consistiu na entrega simbólica ao povo irmão de um trabalho de arte intitulado »Floreira duas Pátrias«." PRESIDENTES DA CÂMARA DE BRAGANÇA,*https://www.cm-braganca.pt/uploads/writer_file/document/644/Obras_e_factos_de_maior_relevo.pdf* (letöltés 2022. június 29. César Moreno adománya a gyűjtött teljes összeg felét tette ki.)

[1335] João da Silva (művésznévként João da Nova) elkötelezett republikánus művészek közé tartozott és szabadkőműves volt, a lisszaboni *José Estêvão* páholyba *Cellini* néven nyert felvételt 1910-ben.

eszmeiségének esszenciáját: a Brazíliát és Portugáliát elválasztó, egyben összekapcsoló óceán csendes vizén stilizált karavella ringatózik; elülső részén az erőt jelképező, karba tett kézzel ülő izmos alak a győzelem szárnyas figurájával; mögötte két szép allegorikus nőalak, akiket „a szeretet érzése egyesít" (*„unidas por um sentimento de amor"*), kéz a kézben állnak, és a két testvéri köztársaságot hivatottak megjeleníteni; lejjebb a Haladás alakja fénynyalábbal világítja meg útjukat; a vízből atlantidák csoportja emelkedik ki, „hogy kecses ívben megkoronázza a két nemzetet" (*„que numa curva graciosa coroando as duas nações"*); a hajót Neptunusz óvó figyelme kíséri; a talapzaton elhelyezett nyolc kisebb érme jeleníti meg a portugál tartományokat, míg a két nagyobb a Portugáliát és Brazíliát összekötő, döntő történelmi eseményekre emlékeztet; körben virágok idézik a két ország természeti szépségeit; a virágkosáron felirat áll: *„Duas Pátrias"*, vagyis Két Haza. Az ajándékot a portugál haditengerészet egy hajójával kívánták elküldeni Brazíliába, hogy a luzo-brazil ügyekben elkötelezett portugál író, Sebastião de Magalhães Lima átadja a riói kormány képviselőinek. Ő volt ugyanis a gyűjtési bizottság vezetője, mely a közadakozásból egy másfél méter magas talapzaton álló, 1,8 m-es szobor kivitelezését tervezte. A sajtó mindkét országban a testvéri elragadtatás patetikus hangján emlékezett meg a portugáloktól érkező luzo-brazil gesztusról.[1336]

Portugália vendége: Hermes Rodrigues da Fonseca

Hermes Rodrigues da Fonseca (1855-1923) brazil marsall előbb hadügyminisztersége idején, 1908-ban utazott Európába, hogy a német katonaság szervezetével ismerkedjen, majd 1910-ben visszatért, hogy immár mint megválasztott elnök, egyezményt kössön Berlinben a brazil hadsereghez kiküldendő német kiképzőtisztek ügyében.[1337]

A brazil politikust még a portugál királyság kormánya hívta meg, de amikor hajója 1910 októberében kikötött Lisszabonban, a város már republikánus hevületben égett, és a lelkesedést csak fokozta a dél-amerikai testvérország rövidesen hivatalba lépő köztársasági elnökének érkezése, akit a monarchia

---

[1336] A tárgy leírását ld. a korabeli brazil sajtóban, As duas pátrias, *O Paiz,* no. 10209. (1912. szeptember 18.), 4, és Homenagem ao Brasil, Offerenda valiosa, „Floreira Duas Pátrias", *A Imprensa*, no. 1718. (1912. szeptember 15.), 1., képet is közöltek az ajándékról, ahogy Portugáliában pl. az *O Occidente,* no. 1202. (1912. május 20.), 106.

[1337] Útjáról Caetano Alberto, maga a laptulajdonos-főszerkesztő ír cikket O Novo Presidente da República dos Estados-Unidos do Brasil (A Brazil Köztársaság új elnöke) címmel az *O Occidente* 1148. számában (1910. november 20.), 258-259.

ellenzéke a „szabadság hírhozójaként" („*mensageiro da liberdade*") ünnepelt. Programjában főként protokolláris események szerepeltek. Kölcsönösen fogadást adtak egymásnak a fiatal portugál uralkodóval, II. Emánuellel (1908-1910), és mivel a vendég szabadkőműves volt, találkozott a lisszaboni páholyok küldöttségével, de köszöntötték a lisszaboni önkormányzat és különböző szakmai, társadalmi szervezetek részéről is.[1338] A hivatalos *és* protokolláris alkalmakon, a köszöntők szövegében a vendéglátók az eltérő államforma kényes kérdését kerülték, a hangsúly a luzo-brazil testvériségre helyeződött. Ez a legnyilvánvalóbb módon október 3-án este, a lisszaboni kereskedelmi és ipari egyesület által rendezett 300 fős banketten nyilvánult meg.[1339]

A már többször idézett *O Occidente* (A nyugat) című újság – a korszak legnépszerűbb és legstabilabb lisszaboni képes hetilapja – is teljesen a luzo-brazil eszmekörbe helyezve értelmezte a brazil elnöki látogatást. A fontos diplomáciai eseményt dokumentáló október 20-i számában a lap idézte Hermes da Fonseca köszöntőjét, ami nem volt más, mint a luzo-brazilizmus jegyében fogant válasz a szívélyes fogadtatásra.[1340] Alberto Caetano da Silva (1843-1924), a kiváló grafikus-újságíró, az *O Occidente* tulajdonos-főszerkesztője, aki egy hónappal később, már a köztársaság kikiáltása után, hosszú cikkben méltatta a vizit jelentőségét, összekapcsolta a republikánus és a luzo-brazil gondolatot, és úgy fogalmazott, Brazília „[…] még sosem volt a születő Portugál Köztársasággal olyan szoros testvériségben, mint most, mikor a faj, a nyelv és a hagyományok mellett immáron kötelék köztük kormányzatuk azonos politikai rendszere is."[1341]

A forrongó Lisszabonban Hermes da Fonseca fogadása volt az utolsó udvari esemény. A köztársaság kikiáltása néhány órával később megtörtént. 1910. október 5-én délután a királyi család elhagyta Portugáliát és emigrációba vonult. A megválasztott brazil elnök közelről kísérhette figyelemmel az eseményeket, bár visszahúzódott a Tejo torkolatában várakozó hajójára. A frissen kikiáltott I. Portugál Köztársaság azonnal küldöttséget meneszt hozzá, ezt a gesztust azonban a helyzet kiforratlanságára való tekintettel elhárította, s egy nappal később, 6-án elindult Brazília felé.

[1338] Programjáról részletesen, fényképekkel illusztrálva számolt be az *O Occidente* no. 1144/45. (1910. október 20.), 225-228. A látogatás jelentőségéről ld. CERVO – MAGALHÃES i.m. 208-210.

[1339] Leírása *O Occidente,* no. 1144/45. (1910. október 20.), 225-228.

[1340] *O Occidente* no. 1144/45. (1910. október 20.), 226.

[1341] „[…] hoje, mais do que nunca, se associa a nascente Republica Portuguêsa, tão irman pela raça, pela lingua e pelas tradições, como hoje é pelo regimen politico que a governa."*O Occidente,* no. 1148. (1910. november 20.), 258.

Hermes da Fonseca 1910-es látogatásakor is feltűntek a politikai beszédekben és a sajtóban mindazok az elemek, a luzo-brazil testvériség jellegzetes hívószavai, melyek néhány évvel később az *Atlântida* gondolati tartalmának alapját jelentik majd. Az eredendő vagy természetes kötelékek: a két nép alkotóelemeként a közös luzitán faj; a latin kultúrához való kötődés; a történelmi tradíció; a portugál nyelv.[1342] Azonban az atlantidák ennél tovább léptek, és náluk a múlt helyett a jövő ígéretére került a hangsúly, az ősi Portugália és a fiatal, dinamikus Brazília antagonizmusa mentén: a gazdasági és diplomáciai szolidaritás megteremtése a két ország között; a vérségi kapcsolat szerepét részben át kell, hogy vegye az intellektuális összefogás, egymás értékeinek mélyebb megismerése és tisztelete. Sőt, egymás gazdasági pozicionálása a régi összefonódásokra építve. Ez lesz közös sikerük alapja, ahogy legrészletesebben talán Bento de Sousa Carqueja (1860-1953), portói egyetemi tanár és publicista 1916-ban kifejtette, leszögezve: „Amint Portugália gyarmatainak múltja dicsőséges volt, [önálló] jövőjüknek is virágzónak kell lennie."[1343]

Az atlantidák programja szerint e dicső jövőhöz a legjárhatóbb út a két portugál nyelvű ország összefogásán keresztül vezetett volna. Azonban a luzo-brazil testvériség elveinek megfogalmazódását követően egy évtized telt el, és João de Barrosnak 1919 márciusában, a portói kereskedelmi körben (*Ateneu Comercial do Pôrto*) tartott előadásán továbbra is kampányolnia kellett mellettük a portugál-brazil viszony háború utáni alakulásáról szólva.[1344] Bármennyire is reménykedtek a luzo-brazil politika hívei a kibontakozásban, és bármennyit kampányolt is az *Atlântida* köre a két ország viszonyának szorosabbra fűzése mellett, kevés volt a gyakorlati eredmény. Mutatja ezt az is, hogy 1910 után az újabb luzo-brazil államfői látogatásra majd egy évtizedet kell várni.

Epitácio Pessoa lisszaboni látogatása

[1342] Vö. pl. Cinco de Maio, *Atlântida,* no. 38. (1919. h.n.), 250.

[1343] „Se as Colónias Portuguesas tiveram um passado glorioso, deverão ter um futuro próspero." Bento de Sousa CARQUEJA: Solidariedade ethnico-economica, *Atlântida*, no. 3. (1916. január 15.), 212.

[1344] Vö. Gedes de OLIVEIRA: No Porto, *Atlântida,* no. 38. (1919. h.n.), 120-121.

Ez volt az egyetlen luzo-brazil keretbe illeszthető államfői látogatás, mely az *Atlântida* megjelenésének időszakára esett. A lap részletesen dokumentálta a kiemelkedő eseményt.[1345] Annál is inkább, mivel brazil szerkesztőjének, João do Rio-nak része volt a vizit előkészítésében (vö. III.2.5. fejezet).

Miután Rui Barbosa a megbízatástól visszalépett, az első világháborút lezáró béketárgyalásokra készülő delegáció vezetésével Domício da Gama[1346] külügyminiszter Epitácio Pessoa-t bízta meg, aki 1919. január 2-án indult útnak Rio de Janeiróból Európa felé. (Akkor még paraíba-i szenátori minőségében.) Azonban mivel győzött a távollétében, az április folyamán megrendezett, Rodrigues Alves elnök halála miatt szükségessé váló államfőválasztáson, hamarosan, még a konferencia bezárása előtt haza kellett térnie, hogy beiktathassák a dél-amerikai ország 11. köztársasági elnökeként. João do Rio, aki Európában csatlakozott a kíséretéhez, és vele tartott a fontos fővárosokba (Párizs, London, Róma, Brüsszel), a luzo-brazil politika jegyében meggyőzte őt, hogy mint újonnan megválasztott brazil államfő, június elején, útban hazafelé hivatalosan viziteljen Lisszabonban is.[1347] A portugál fővárosban Epitácio Pessoa-t rendkívül előzékenyen fogadták.[1348] A képviselőházban António José de Almeida köztársasági elnök köszöntötte, aki aztán 1922-ben udvariassági viszontlátogatást tett nála Brazíliában, ahol ismét személyes találkozásra kerülhet sor kettejük között.[1349] (Egyébként I. Albert belga király és felesége már 1920-ban viszonozta a brazil államfő brüsszeli látogatást.)

1919 nyarán ugyancsak felszólalt a lisszaboni parlamentben és üdvözölte a megválasztott brazil elnököt Nuno Simões képviselő, aki ekkor már az *Atlântida* szerkesztője is volt. Beszéde, amit teljes terjedelmében közölt a folyóirata,[1350] a háború utáni viszonyok között egyfajta újrafogalmazása, aktualizálása volt a luzo-brazil koncepciónak, kiemelve azt, hogy a megváltozott nemzetközi helyzetben a két ország testvéri összefogásának programja még fontosabb lett, mint korábban volt, és egészen a konföderáció létrehozásáig mélyíthető. Az elnök válaszul rövid, kézzel írott üzenetet küldött a szerkesztőségnek jókívánságaival, amit az atlantidák úgy értelmeztek, egyetért velük romantikus elragadtatásukban:

[1345] Az 1919. júniusi (39.) számba külön mellékletet illesztettek a látogatás kapcsán, I-VII.

[1346] Domício Afonso Forneiro (1862-1925) használta ezt az álnevet íróként, újságíróként, de diplomataként is így emlegették.

[1347] MENDES – MIRANDA i.m. 176. ezzel kapcsolatban J. de Barros kéziratos visszaemlékezéseire hivatkozik: Arquivo de Cultura Portuguesa Contemporânea/Biblioteca Nacional/Colecção João de Barros, *Memórias autógrafas de João de Barros*, B.N., Esp. N 11, no. 5.

[1348] GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 143.

[1349] Vö. MENDES – MIRANDA i.m. 172-173.

[1350] No Parlamento – O Discurso do Dr. Nuno Simões, Deputado e Director da „Atlantida", *Atlântida,* no. 39. (1919. június), ii-v.

„Brazíliában és Portugáliában ugyanaz a latin ideál vibrál, közös a bennük munkáló nagyratörő vágy, mindannyiunknak, vezetőknek és vezetetteknek, és mindenekelőtt a fiataloknak, vagyis mindenkinek, aki megérti a Jövőt, kötelessége ennek kiteljesítésén dolgozni, minden erővel, szívvel-lélekkel."[1351]

A látogatás kapcsán, immáron sokadszorra, hasonló programot fogalmazott meg az *Atlântida* portugál szerkesztője, João de Barros is, a lap 41. számában. Végkövetkeztetése:

> […] az *entente* Brazíliával nélkülözhetetlen, ezt követelik érzelmeink és érdekeink egyaránt; ez az *entente* semmiben nem sérti a szintén hasznos közeledést Spanyolországhoz; de Brazíliának mindig az első helyen kell állnia államférfiaink gondolkodásában, mert rajta keresztül és benne folytatódnak, maradnak fenn és teljesednek ki a portugál faj képességei és a portugál nép nagysága.[1352]

Az elnöki látogatás idején, 1919. június 7-én az *Atlântida* brazil szerkesztője, João do Rio is kifejtette nézeteit az érdeklődő lisszaboni közönségnek, és ezek nagyon hasonlóak voltak szerkesztőtársáéhoz: Portugália és Brazília gazdasági és politikai egységét sürgette a nemzetközi helyzetet elemezve. A lisszaboni Nemzeti Színházban tartott nyilvános nagyelőadásán – címe Portugália és Brazília a háború után – Epitácio Pessoa is megjelent.[1353] Ekkor még úgy tűnt, a politikus megérti a luzo-brazilizmus törekvéseit, és egyet is ért velük. Azonban további tevékenységén ebből nem sok érződött (sőt például az 1920-as halászati reform ennek éppen az ellenkezőjét mutatta, vö. az V.3.2. és az V.4.3. fejezet). Elnöki ciklusát amúgy is számos politikai és társadalmi konfliktus terhelte, közülük csak egy kisebb jelentőségű volt az az elhidegülés, amely az 1920-as évtized elején a luzo-brazil viszonyban bekövetkezett.

[1351] „Brasil e Portugal, vibrando no mesmo ideal latino, trabalhando pela grandeza comun eis a aspiração a que todos que teem entre nós o sentido do Futuro, governantes e governados, e sobretudo, a mocidade, devem dar o melhor do seu esforço e da sua alma." *Atlântida*, no. 39. (1919. június), ii.

[1352] „[…] a entente com o Brazil se torna indispensável, e é exigida pelo nosso sentimento e pelos nossos interesses; que em nada prejudica essa entenete a proximação, tambem util, com a Hespanha; mas que o Brazil deve sempre ter o primeiro logar nas preoccupações dos nossos estadistas, porque por elle e n'elle continuam, perduram e se magnificam as qualidades da raça e a grandeza do povo portuguez." João de Barros: Reflexões A Espanha, o Brazil e Portugal, *Atlântida*, no. 41. (1919. h.n.), 642.

[1353] CONCEIÇÃO i.m. 11. Az előadás szövegét ld. João do Rio: Portugal-Brasil após a guerra, *Atlântida,* no. 40. (1919. július), 440-459.

António José de Almeida Brazíliában

1922 szeptemberében, az Epitácio Pessoa elnökségének permanens kormányzati válságát jelző ostromállapot közepette került sor a centenáriumi ünnepségek megrendezésére, Brazília függetlenségének századik évfordulóján. Nagy előkészületek kezdődtek, különösen Rio de Janeiróban, az események központi helyszíne a tengerparti zónában kialakított nemzetközi kiállítás volt.[1354] Míg São Paulóban az autentikus, hazai gyökereit kereső brazil modernizmus első nagy bemutatkozó seregszemléjére, az új művészet nagyszabású zászlóbontására is ebben az évben, de már februárban sor került.[1355]

A portugálok a maguk részéről szintén kapcsolódtak a centenáriumi év eseményeihez. Néhány hónnappal megelőzve a kiállítás megnyitását, 1922 júliusában Gago Coutinho és Sacadura Cabral szenzációs repülős bravúrral kötötte össze a két kontinenst, egyben képletesen a két testvérnemzetet. Természetesen a portugál sajtó is részletesen foglalkozott az úttörő vállalkozással. A *Seara Nova* 1922. május 12-i, 13. száma valóságos tematikus különkiadásként mutatta be az előkészületeket, megszólaltatva magát a pilótát és navigátorát, felidézve előző évi madeira-i (Lisszabon-Funchal) útjukat is. Kézenfekvő volt, hogy a projektet történelmi távlatba helyezték. Jaime Cortesão bevezető cikkében egyenesen *A lusiadák* parafrázisaként értelmezte, a luzo-brazil szempontot a portugál újjászületéssel és az egyetemességgel kapcsolta össze:

> Amellett, hogy ez az esemény két ország politikai közeledését jelzi, a repülőút eposzi öleléssé tágul és átfogja az egész emberiséget – írja Cortesão. – A két szárny, amely látszólag csupán két testvéri népet egyesít, kitárul az egész világra, és hatalmas védőernyőként oltalmazza az egyetemes testvériség gyönyörű reményét. (…) A portugál géniusz a legkiválóbb adottságokkal rendelkezik, merész és őszinte, kalandvágyó és átgondolt, amennyire egyetemes, éppen annyira portugál, újra felragyog benne a régi dicsfény.[1356]

[1354] Vö. V.4.5. fejezet.

[1355] Vö. PÁL Ferenc: Egy hét, amely megrengette a brazil irodalmat, *1749*, https://1749.hu/fuggo/essze/egy-het-amely-megrengette-a-brazil-irodalmat.html (letöltés 2022. július 6)

[1356] „Para além do acto político de aproximação entre dois paízes, o abraço épico do seu vôo dilata-se e cinge toda a Humanidade. As duas asas que na aparência unem apenas dois povos irmãos, abrem-se sôbre o mundo e abrigam sob a possante envergadura uma formosa esperança de fraternidade universal. […] É que o génio lusitano nas suas virtualidades mais perfeitas audaz e candido, aventuroso e reflectido, tanto mais universal quando mais portugues, revive neles o esplendor antigo." Jaime Cortesão: Os novos Lusiadas, *Seara Nova*, no. 13. (1922. május 12.), 1.

Az 1922-es centenáriumi év – amit Luís Reis Torgal a hivatalos kapcsolatok csúcsévének tekint[1357] – legkiemelkedőbb luzo-brazil eseménye mégis a portugál köztársasági elnök, António José de Almeida hivatalos tengerentúli látogatása volt, mely az udvariassági gesztuson túl néhány, ma már eleminek tűnő kérdésben végre valamiféle előrelépéshez vezetett a kétoldalú szerződések tekintetében.[1358] Ennek alakulását az V.4.5. fejezetben részleteztük, itt csupán annyit, hogy kivétel nélkül olyan ügyekre (a szerzői jogok kölcsönös védelmére, a kettős állampolgárságra és ezzel összefüggésben a hadkötelezettségre, a migráció és a munkavállalás szabályozására) vonatkoztak, melyeket a portugál fél jó ideje napirenden tartott, többek között az *Atlântida* nyilvánosságát is felhasználva. A folyóirat 1919-ben több szöveget is közölt és bocsátott vitára. A 42-43. dupla számban jelent meg Manuel Gaspar de Lemos[1359] (1874-1967) parlamenti felszólalása és törvénytervezete a szenátusi állásfoglalással együtt. Lemos a törvényhozás előtt kiemelte, hogy a testvériség a két ország és két nép között a nagyszámú portugál kivándorló helyzete miatt is elemi érdek. A szenátor foglalkozott a kétoldalú kereskedelemmel, a hajózás és a kikötők kérdésével, a szerzői jog védelmével és más jogharmonizációs kérdésekkel, a diplomák kölcsönös elismertetésével, valamint a nyelvi problémákkal. 1919 júniusában Lemos egy bizottság (*grande comissão de estudo para o estreitamento de relações entre Portugal e Brasil*) felállítását is javasolta a szenátusnak a luzo-brazil kapcsolatok javításának elősegítésére.[1360]

A közös anyanyelv egységének megtartása, a helyesírási szabályok harmonizációja a pán-luzitán puristáknak egyre nagyobb problémát okozott, miután 10-15 évvel korábban a két ország – Portugália 1904-ben, Brazília 1907-ben – egyeztetés nélkül hajtott végre ortográfiai reformot. Ez felgyorsította az európai és az amerikai nyelvváltozat távolodását, és ilyen módon valódi luzo-brazil kérdéssé vált. A szellemi impérium egyik legmaradandóbb eleme került veszélybe. A tengeren inneni és túli portugál nyelv egységének megtartása alapvető érdeke volt mindkét művész-értelmiségi elitnek. Még az a João Ribeiro (1860-1934) brazil író, publicista, az irodalmi akadémia tagja és az 1907-es ortográfiai reform egyik kezdeményezője is, aki egyébként nem sokra tartotta a portugál

---

[1357] TORGAL (2009) i.m. II. köt. 35.

[1358] Vö. CERVO – MAGALHÃES i.m. 203-204.

[1359] A portugál politikus az 1920-as évtizedben több köztársasági kormányban is miniszter volt, a szenátus alelnöke. Szövege Brasil-Portugal: Um Projecto de Lei, *Atlântida,* no. 42-43. (1919. h.n.), 791-798. Erről még GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 145.

[1360] A vonatkozó parlamenti iratok digitalizálva az *Arquivo Histórico Parlamentar,* https://ahpweb.parlamento.pt adatbázisban. Referencia szám: PT-AHP/CR/DGSC/SLCD/S54/D1479 (letöltés 2020. január 5.)

örökséget, az *Imparcial*ban megjelent írásaiban a közös nyelvvel kapcsolatban hangsúlyozta: a portugáloktól nem sok minden marad fenn Brazíliában, csak a régi templomok, az erődök tartós, de hasznavehetetlen falai, valamint néhány költemény. Legmaradandóbb hagyatékuk mégis a nyelv, szabályaival és az irodalmi, tudományos szókincsével, amit védelmezni kell, nehogy a sokféle beszélt nyelvváltozat és az elkövetkező generációk tönkretegyék.[1361]

Mivel a politikai élet alakításában jelentős szerep jutott magának az irodalomnak, a publicisztikának mint véleményformáló erőnek, a szellemi és a politikai elit érdekei nyelv és irodalom egységének kérdésben szorosan összefonódtak. Nem vitatható – írja N. Sevcenko –, hogy a *Belle Époque* az irodalom aranykora volt Európában és Brazíliában is, és az irodalmi termelés kifejezésmódja az európai kultúra hatása alatt állt. Az irodalmat nagy presztízse alkalmassá tette arra, hogy igen hatékony propagandaeszköz váljon belőle.[1362] Arnaldo Saraiva hívja fel a figyelmet arra, hogy a jelentős portugál szerzőket mindig olvasták Brazíliában, és a portugál hírek – kiemelten a művészet és kultúra eseményei – különleges helyet kaptak a brazil sajtóban. Fontos brazíliai újságok egész sora portugál érdekeltségként működött, és a tulajdonosaik szívesen láttak portugálokat a szerkesztőségben. Ebben a kérdésben kölcsönösség volt a két ország között, hiszen Portugáliában is gyakran adtak ki brazil szerzőket, akik írásaikat szívesen publikálták portugál lapokban, lisszaboni kiadóknál.[1363] Ennek a kulturális cserének a lenyomata végig jelen volt a virtuális Atlantiszon is, a kritikai rovatban.[1364]

Az irodalmi élet meghatározó pozíciója a luzofón világban nem rendült meg az I. világháború után sem, ez tükröződött Lemos tervezetén, illetve az 1922-es elnöki látogatás célkitűzéseiben. Az az erőfeszítés, amivel a portugál intellektuelek a századforduló óta igyekeztek felkelteni az érdeklődést Brazília iránt, a háborús és háború utáni években inkább új lendületet kapott, és hatott a politikára, a kormánykörökre is. Megújult a pánluzitán retorika (*pan-lusismo*), döntően szintén a közös nyelvre alapozva, és a kulturális nagyság (*grandeza cultural*) eszméjével kiegészülve, Portugália történelmi (gyarmatosító) hivatását idealizálva.

[1361] Idézi W. MARTINS i.m. 45.

[1362] SEVCENKO i.m. 226-227.

[1363] A. SARAIVA i.m. 93.

[1364] Időről-időre ismertettek olyan köteteket, mint például a brazil szerző, Mateus de Albuquerque Lisszabonban, a Livraria Portugal-Brasil LTD gondozásában megjelent kötete, *Da Arte e do Patriotismo* (Művészetről és Hazafiságról) címmel. Joaquim Manso írása, *Atlântida,* no. 42-43. (1919. h.n.), 817.

Az *Atlântida* hasábjain folyamatosan jelen voltak ezek a gondolatok, és 1919-ben a kétoldalú megállapodások témáját sem csak Lemos tervezete szorgalmazta. A legterjedelmesebb és talán a legkiérleltebb szövegeket ezzel kapcsolatban Alberto de Veiga Simões[1365] (1888-1954) tollából olvashatjuk. Előbb egy rövidebb interjút, Portugál érdekek Brazíliában címmel, majd egy részletes, hosszú tanulmányt a Brazíliával folytatott kereskedelem-politikai programról.[1366] Utóbbit provokatív megállapítással kezdi, „Portugália még mindig Brazíliából él."[1367] A régi gyarmatosítók helyét az emigránsok vették át – állítja. A gyenge gazdaságú Portugáliának tehát létszükséglet a Brazíliával való kereskedelem, az onnan származó jövedelem.

A kis ibériai ország szegénysége az 1922-es elnöki utazás körülményeiben is megmutatkozott. Nemcsak abban, hogy A. J. de Almeida brazíliai látogatásához az állam nem rendelkezett megfelelő saját hajóval, bérelnie kellett.[1368] (Mint tudjuk, rendszeres hajójárat sem volt a két ország között!) De a riói utazás alkalmával az elnök feleségét, Maria Joana Queiroga de Almeida-t (1885-1965) kénytelen volt Lisszabonban hagyni. Mivel – ahogy maga az asszony fogalmazott – férjének nem volt elég pénze hozzá, hogy méltón mutathassa be Brazíliában mint Portugália első asszonyát.[1369]

A hivatalos küldöttség egyébként luzo-brazil ügyekben elkötelezett férfiakból állt. A két ország közeledését hosszú ideje intenzíven propagáló João de Barros ugyan már elveszítette Atlantiszát, de mint oktatási szakember nem maradhatott ki a külügy által összeállított elnöki kíséretből. A delegációt a külügyminiszter, José Barbosa de Magalhães (1879–1959) vezette (maga is atlantida). Csatlakoztak a riói kiállítás portugál pavilonjának (ld. 7. képmelléklet) katonai mérnök-biztosai: a korábbi gyarmatügyi miniszter, Alfredo Lisboa de Lima (1866-1935) és a volt pénzügyminiszter, Ventura Malheiro Reimão (1886-1965). A Coimbra-i Egyetem rektora, António Luís Gomes (1863-1961), aki annak idején az I. Portugál Köztársaság első követe volt Rio de Janeiróban. Jaime Cortesão, a lisszaboni Nemzeti Könyvtár igazgatója, az *Atlântida és*

[1365] Közgazdász, publicista, diplomata. 1915-ben Portugália manausi konzuljának nevezik ki, 1921-22-ben külügyminiszter, majd 1940-ig több európai fővárosban teljesített diplomáciai szolgálatot (Oslóban, Prágában, Bécsben, Budapesten és Berlinben), 1946-ban került kínai állomáshelyére. http://www.bibliotecas.cm-arganil.pt/index.php?option=com_content&view=article&id=1656&Itemid=942 (letöltés: 2022. január 17.)

[1366] Interesses Portugueses no Brazil (Portugál érdekek Brazíliában), *Atlântida,* no. 42-43. (1919. h.n.), 825-827 és Programa de Politica Comercial com o Brasil (Kereskedelem-politikai program Brazíliával), *Atlântida,* no. 44-45. (1919. s.d.), 5-70.

[1367] „Portugal continúa ainda a viver do Brasil." U.o. 5.

[1368] WHEELER (1978) i.m. 195-196.

[1369] Idézi MENDES – MIRANDA i.m. 170.

a *Seara Nova* publicistája. A gazdasági szakemberek közül pedig Francisco António Correia (1877-1938), a Lisszaboni Felső Kereskedelmi Iskola (*Instituto Superior do Comércio de Lisboa*) tanára, korábbi pénzügyminiszter *(1920 és 1921).* A haditengerészet részéről Augusto Eduardo Neuparth (1859-1925) altengernagy, a neves oceanográfus és biológus, a hadsereg képviseletében Bernardo de Faria e Silva tábornok kelt útra. Rajtuk kívül a személyes kíséret a köztársasági elnök hivatalának főtitkárából (Jaime Anahory Atias), a protokollfőnökből (Luís Barreto da Cruz), az államfő személyi titkárából (Almeida Nunes) és a magánorvosából (dr. Francisco Luzes) állt. A delegációval tartott nyolc-kilenc újságíró is. Mindkét fél nagy sajnálatára, kora és egészségi állapota miatt nem utazhatott a korszak talán legnépszerűbb költője, a Brazíliában is igen nagyra becsült Guerra Junqueiro.[1370] (Ahogy az *Atlântida* szerzőinek névsora, a Brazíliába induló portugál küldöttség összetétele is jól mutatja a korabeli luzo-brazil politikus-értelmiségiek sokoldalúságát. A több területen tevékenykedő intellektuelek között nem volt ritka, hogy valaki egyszerre író, újságíró, politikus, diplomata és történész vagy katonatiszt, kartográfus, író, kormányzati tisztviselő is legyen. Ez a politikai és szellemi elit többszörös átfedését eredményezte.)

VII.2.
Intellektuális közelítések – megismerés, értékek cseréje

A XIX-XX. század fordulóján a Portugáliába látogató külföldiek előszeretettel hangoztatták, hogy ebben az országban él a világ legpolitikusabb nemzete, és a politizálás túlhajtott, egymás ellen acsarkodás és e nemzetnek valóságos betegsége.[1371] A túlzott érdeklődés a politika iránt valójában nem érintett minden portugált, kiterjesztése az állampolgárok szélesebb körére a João de Barroshoz hasonló demokraták álma maradt.

A monarchia utolsó éveiben éppen úgy, ahogy a köztársasági fordulat után, inkább csak egy viszonylag szűk elit intézte és értelmezte a közéletet. Korábban is szóltunk már róla, hogy azok, akik kezükbe vették az I. Portugál Köztársaság irányítását, társadalmi háttér tekintetében nem különböztek lényegesen az 1910 előtti politikai elittől. Az első, 1911-es köztársasági parlament összetétele nagyon hasonló volt a korábbiakéhoz: a hivatalnokok, a gazdasági élet tulaj-

[1370] A delegáció összetételét vö. MENDES – MIRANDA i.m. 170-171.
[1371] Vö. A. H. de OLIVEIRA MARQUES (1988) i.m. 23.

donosi köre és az egyetemi végzettségűek (főként az orvosok) dominanciája határozta meg.[1372] Az egymásba fonódó értelmiségi és politikai elitet erős intellektualizmus jellemezte. A publicisták, művészek, tudósok bennfentes nyilvánossága kitüntetett szerepe bűvöletében élt, bár hitt abban is, hogy feladata az emberek véleményének formálása, a megismertetés és a felvilágosítás által. Köztük João de Barros és brazil szerkesztőtársa, João do Rio, minden demokratikus elkötelezettségük mellett, maguk is ennek az elit közönségnek a figyelmére számítottak az *Atlântida* megalapításakor. A folyóirattal kimondva-kimondatlanul szintén íróknak és más művészeknek, az iparban és kereskedelemben érdekelt vállalkozóknak, tudósoknak, politikusoknak szánták, alapvetően az elit közönségre irányították magát a luzo-atlanti propagandát is.[1373] Ennek pedig egyik legfontosabb eleme az intellektuális közelítés volt. A két ország (állam), nép és kultúra kapcsolatának elmélyítését a megismerés és megismertetés segítségével, a már meglévő luzo-brazil alapokra helyezve képzelték el. João de Barros 1912-es brazíliai útjára emlékezve írta erről az alapról és erről a megismerésről, ráadásul mint a portugál patriotizmus fontos eleméről: „[…] úgy érzem, ha nem töltöttem volna el egy bizonyos időt Brazíliában, neveltetésem, mint portugálnak és mint hazafinak, nem lenne teljes. Mivelhogy Portugália és Brazília ugyanannak a lelkiségnek a két különböző elnevezése."[1374]

VII.2.1.
A kölcsönös megismerés igénye: luzo-brazil vágy

Az *Atlântida*-ban João de Barros – túllépve a luzo-brazil közeledés gondolatának puszta hangoztatásán – több elemből álló gyakorlati programot is kínált és bontott ki évek alatt. Ennek végig egyik sarokpontja maradt a portugálok és brazilok közötti művészeti, intellektuális megértés elmélyítése, egymás teljesítményének alaposabb megismerése által. A fent idézett 1918-as, hosszú cikkében például vázolta egy megfelelő, kétoldalú oktatási-kulturális intézményrendszer megteremtésének tervét. Hiszen – szögezte le Barros – hiába

[1372] GAMEIRO i.m. 29.

[1373] Vö. a lap programadó beköszöntője, João de Barros: «Atlantida», *Atlântida,* no. 1. (1915. november 15.), 5-9.

[1374] „[…] e sinto que, se nunca ali tivesse passado algum tempo a minha educação de português e de patriota teria ficado incompleta. É que Portugal e Brasil são dois nomes diversos de uma igual personalidade moral." João de Barros: Aproximação artística luso-brasileira, *Atlântida*, no. 28. (1918, február 15.), 435-436.

van meg a jó szándék a szellemi közeledésre az eliteken belül, ha a szélesebb rétegeknél az írástudatlanság és a tanulatlanság minden fejlődést megakadályoz. A műveltebb rétegeknek az egymás iránti luzo-brazil tiszteletet és szeretetet az ismeretek bővítése által kell átadniuk a lakosság szélesebb körének. A két ország barátságát tehát az intellektuális elitek közelítésével érdemes kezdeni, vallották az atlantidák, és remélték, ez a tájékozottság majd továbbterjed a szélesebb társadalmi rétegekre is. Az egymás iránti tisztelet ugyanakkor csak érdeklődésen és megismerésen alapulhat, ezeknek kell átvenniük a korábbi nemtörődömség helyét.

A másikról alkotott vélemény nem merülhet ki olyan közhelyek ismételgetésében, mint Brazíliával kapcsolatban pl. az őserdő szépsége, vagy a hatalmas folyóké, az égető napsütés vagy a szépen daloló erdei madarak. Ezeken a régóta hangoztatott sematikus elemeken túl kell lépni, és az intellektuális, a modern Brazíliát kell népszerűsíteni Portugáliában. Erre brazil részről is volt biztatás, ahogy például az *Atlântida*-ban megjelent egyik beszédében Mário Navarro da Costa (1883-1931), az Európában diplomataként működő brazil festő megfogalmazta: „[…] a dolgos és progresszív, az intellektuális és művészi" Brazíliát („*Brasil laborioso e progressivo, intelectual e artístico*") kell a testvéri országban (és a nagyvilágban) bemutatni, amit leginkább olyan szellemi nagyságok képviselnek, mint Rio Branco, Rui Barbosa vagy a császárság művészeti életének kiemelkedő alakja, a festő-gondolkodó, Pedro Américo (1843-1905), a nagy brazil zeneszerző, Antônio Carlos Gomes (1836-1896), Oswaldo Cruz, Pereira Passos, a romantika irodalmának mestere, Antônio Gonçalves Dias (1823-1864) és Olavo Bilac.[1375] Mário Navarro da Costa egy évvel korábbi írásában szélesebb kontextusba helyezte ezt a témát, mikor a pesszimista német kultúra előretörésével szegezte szembe a művészeti luzo-brazilizmus kiteljesítésének szükségességét.[1376] Előadásaiban aztán Brazíliában is népszerűsítette a két testvérország szellemi közösségének gondolatát.[1377]

A képzőművészeti értékek bemutatásához hasonlóan fontos kérdésnek tartották a luzo-brazil közeledés hívei a két ország zenei életének összekapcsolását. Ezzel összefüggésben vetette fel ugyancsak az *Atlântida*-ban a sokoldalú portugál művészetkritikus (és mérnök) António José Arroio (1856-1934), hogy

---

[1375] Banquete de Homenagem a João de Barros, *Atlântida,* no. 28. (1918. február 15.), 511. Bilac, aki maga is gyakran adott elő, népszerűsítette Brazíliában a luzo-brazil gondolatokat.

[1376] Aproximação artística entre Portugal e Brasil, *Atlântida,* no. 22. (1917. augusztus 15.), 875-879.

[1377] Vö. Navarro da Costa, *Atlântida,* no. 33-34. (1919. h.n.), 952. Ugyanakkor O. Bilac pl. az *A Cigarra* című hetilapban emelte fel szavát a *luzofóbia* ellen. *passim*

szükség lenne a portugál zene hatékonyabb brazíliai megismertetésére, illetve egy olyan történeti és kritikai munka megírására, amely a megelőző 150 év portugál zenei termését mutatná be, európai kontextusba helyezve.[1378]

Érdekes, hogy miközben az *Atlântida* azt vállalta és éppen azt szorgalmazta, hogy Portugáliát és Brazíliát luzo-brazil testvéries kiegyensúlyozottsággal népszerűsíti egymás közönsége előtt, anyagában a Portugáliát bemutató írások mégis többségbe kerültek, talán a szerkesztői szándékokon kívül álló okok miatt (a beérkezett kéziratok esetlegessége, a háborús viszonyok miatt nehezen megnyerhető tengerentúli szerzők stb.). Ha az országismertető cikkek egy kis statisztikáját elkészítjük, a 40 ide sorolható írás közül 29 a legkülönbözőbb portugál témákkal (egyes városok, tájegységek, a sajátos iparművészet vagy népművészet) foglalkozik. Míg Brazília csupán ötször szerepel, nem is a legeredetibb módon (riói karnevál, a szárazság-vidék, a cukormalmok világa, templomok, a riói partok). Ezenkívül egy-egy cikk szól az USA-ról, a Buenos Aires-i Recoleta temetőről, spanyol levéltárakról, a szerb népről és a párizsi életről. Nagyjából ez az arány a más jellegű cikkek és az irodalmi anyag terén is. Így a szép elv – egymás megismertetése – az *Atlântida*-ban mégis inkább szerény portugál országpropagandát takart.

VII.2.2.
Portugál folyóirat-szerkesztőségek luzo-brazil programmal

A portugál-brazil kapcsolatok élénkítésének feladatát az *Atlântida* körén kívül több más szellemi műhely is magáénak érezte Portugáliában, ha nem is szentelte magát teljes egészében ennek. Voltak köztük elsősorban irodalmi, esetleg tudományos szakfolyóiratok és közérdekű, hírlap jellegű kiadványok. Ezek nem vállalkoztak kifejezetten a luzo-brazil közeledés elméleti megalapozására, illetve nem kerültek a köztársasági kormányok hivatalos politikájához, propagandájához olyan közel, mint az atlantidák. Mégis az olyan orgánumokat, melyekben megjelent a luzo-atlanti gondolat vagy a luzo-brazil közeledés igénye, az irodalomtörténeti munkák számon tartják.[1379]

Rövid, érdekes kísérlet volt a két ország közötti tudományos eredmények cseréjére az *Atlântida*-hoz hasonlóan, dupla szerkesztőséggel létrehozott

---

[1378] António José Arroio: O intercambio musical entre Portugal e o Brazil, *Atlântida,* no. 41. (1919 h.n.), 531-536.

[1379] Pl. N. H. VIEIRA i.m. 178-180.

a *Revista de Estudos Livres* (Kötetlen témájú közlemények, 1883-1886).[1380] Portugál részről Teófilo Braga és Francisco José Teixeira Bastos (1857-1902), brazil részről pedig Américo Brasiliense de Almeida Melo (1833-1896), Carlos Koseritz (1832-1890) és Sílvio Romero szerkesztette. A régebbi képes lapok is figyelemreméltóak luzo-brazil szempontból: az elsők közül az itt gyakran idézett *O Occidente* (1878-1915) és a mindkét országban terjesztett kétheti magazin, a *Brasil-Portugal* (1899-1914), a képes hetilap *Ilustração Portuguesa* (Portugál képek, 1903-1924) címmel, valamint a népszerű havilap, a *Serões* (Esték, 1901-1911). Ezeken kívül az egyik legfontosabb művészeti lap, az *A Águia* (1910-1932) és a modernisták tisztán művészeti kísérlete, az *Orpheu*[1381] (1915). A Mendes – Miranda[1382] szerzőpáros kiemeli, hogy az *A Águia* köréből is többen voltak jó személyes kapcsolatban a brazil szellemi élettel, és jártak is a tengerentúlon. A „portugál szellemi újjászületés" fórumának 1910 és 1932 között 205 száma jelent meg. Programjában a liberális, demokratikus és republikánus irányelvek mellett a Brazíliával fenntartott kulturális és politikai kapcsolatnak végig kitüntetett hely jutott. Egy rövid ideig – 1920 májusa és 1921 júniusa között –, bár a szerkesztőség mindvégig Portóban működött, az *A Águia* kiadása Rio de Janeiróba került át.[1383] A lap egyébként 1912-től vált a portugáliai válságra intellektuális válaszokat kereső nemzeti újjászületés mozgalmának (*movimento cultural Renascença Portuguesa*) hivatalos fórumává. Bár nem volt szoros kapcsolata a kormányokkal vagy pártokkal, mégis a köztársasággal együtt formálódott. Alapvetően irodalmi karaktere kiegészült a közéleti problémák felvetésével. Az atlantidákhoz hasonlóan az *A Águia* szellemi közösségének tagjai is hittek a gondolkodó emberek, különösen a költők iránymutató szerepében éppen úgy, mint az oktatás fontosságában.[1384] A válságból való kilábalás lehetséges eszközeként, az *Atlântida* szerzőihez hasonlóan, ők is felmutatták a két portugál nyelvű

[1380] Erről a folyóiratról részletesebben ír Marçal de Menezes PAREDES: A Revista de Estudos Livres: aproximações e distanciamentos entre Portugal e Brasil, in: Érica SARMIENTO – Leandro Pereira GONÇALVES (szerk.): *Abordagens cruzadas no mundo atlântico: relações contemporâneas entre a Península Ibérica e a América Latina*, Recife, Edupe; Rio de Janeiro, Autografia, 2019, 43-57.

[1381] Magyarul bővebben ld. PÁL Ferenc: Fernando Pessoa és az Orpheu, in: PAPP Andrea – NYOMÁRKAY István (szerk.): *Világkép és etimológia: Írások Nyomárkay István 80. születésnapjára*, Budapest, MTA Modern Filológiai Társaság, 2017, 276-280.

[1382] MENDES – MIRANDA i.m. 176.

[1383] Vö. *A Águia* – Dados editoriais, http://ric.slhi.pt (letöltés 2021. február 24.)

[1384] Az *A Águia* programját vö. Eliana Brites ROSA*: Os intelectuais e a superação da crise nacional no início do século XX em Portugal – O projeto aguilista (1910-1912)*, http://ler.letras.up.pt/uploads/ficheiros/12853.pdf (letöltés 2021. február 24.)

ország közeledésének, viszonyuk szorosabbra fűzésének projektjét. Két kiadóvállalat, Portóban és Lisszabonban a *Renascença Portuguesa*, Brazília-szerte pedig a *Luso-Brasiliana* is támogatta törekvésüket.[1385]

A másik, összesen két számot megélt, de hatásában igen erős irodalmi lap, az *Orpheu* egyik szerkesztője, António Ferro különösen kötődött Brazíliához, és a folyóirat a tisztán művészeti luzo-brazil együttműködés jegyében szintén közös szerkesztőséggel indult. A portugál Luís de Montalvor (Luís Filipe de Saldanha da Gama Silva Ramos, 1891-1947) és a brazil költő és diplomata, Ronald de Carvalho (1893-1935) közreműködésével.[1386]

A luzo-brazil közeledést szorgalmazta továbbá a portugál történészek folyóirata, *A Revista de História* (Történelmi folyóirat, 1912-1928), az integralisták elméleti lapja, a *Nação Portuguesa* (Portugál nemzet, 1914-1938), a portugál elitnek szóló művészeti folyóirat, a *Lusitânia* (1924-1927) és a coimbra-i irodalmi, kritikai lapok is, mint a rövid életű *A Rajada* (Szélvihar, 1912) és a *Presença* (Jelenlét, 1927-1940). A korai és kortárs példák mellett Arnaldo Saraiva megemlít egy kifejezetten az *Atlântida* szellemiségének felelevenítésére szánt, de későbbi vállalkozást is, ami jelzi, hogy J. de Barros és J. do Rio koncepciója még évtizedek múltán is inspiráló volt. Ezért itt ismét érdemes megemlíteni a szintén lisszaboni és Rio de Janeiró-i megjelenéssel, 1942 és 1950 között működött *Atlântico: revista luso-brasileira* című portugál-brazil magazint, mely elődjére abban is hasonlított, hogy ugyancsak erős politikai hátszéllel és kormányok támogatásával jelent meg, de a maga idejében már két autoriter rezsim propagandahivatala jelentette a pénzügyi hátterét. A vállalkozás így is csupán 16 számot élt meg.[1387]

[1385] «Renascença Portuguesa» e «Luso-Brasiliana», *A Águia*, no. 16. 2. série, (1919. július-december), 182-184.

[1386] Vö. MENDES – MIRANDA i.m. 178.

[1387] A luzo-brazil folyóiratokról ld. A. SARAIVA i.m. 89-138. A propaganda hivatalok együttműködéséről ezügyben ld. TORGAL (2009) II. kötet, 55, 61-62, 66-68.

VII.2.3.
A brazil tanulmányok tanszéke Lisszabonban

Professzorok a lisszaboni katedrán (Miguel Calmon, Henrique Coelho Neto, Manuel de Oliveira Lima, Manuel de Sousa Pinto)

A sporadikus ismeretközlés mellett (amire alkalmas lehetett egy folyóirat) a testvérországhoz való intellektuális közelítés rendszeresebb, szakszerűbb módjára is igény mutatkozott. Az atlantidák fogalmazták meg, amit általában más intellektuelek is célszerűnek tartottak: bevonni az oktatást is a luzo-brazil programba, mégpedig fölülről, a legmagasabb szintről indítva. Azzal a további elképzeléssel, hogy a magas intellektuális körök, illetve leginkább a jól képzett tanárok közvetítik majd, és így szélesebb körben is el fog terjedni a testvériség eszméje. Másfelől meg elég abszurd és megoldásra váró helyzet volt a két ország viszonyában az is, hogy az 1920-as évek elejéig Portugáliában egyetemi szinten még nem foglalkoztak a brazil kultúra kérdéseivel. (A párizsi Sorbonne-on már az I. világháború előtt, 1912-ben megkezdődött a brazil tanulmányok oktatása.) Ez volt a kettős magyarázata annak, hogy a luzo-brazil politika hívei egyik fontos céljuknak tekintették, az *Atlântida* folyóirat szerkesztői és szerzői pedig figyelemre méltó tervként kezelték és publikálták a brazil tanulmányok tanszékének létrehozására vonatkozó ötletet, majd az ezzel kapcsolatos híreket. Igaz, a tanszék történetét a folyóirat – 1920-as megszűnése miatt – nem követhette a végkifejletig. Mivel ez a sokáig szerencsétlenül alakuló kezdeményezés éveken keresztül nem sok sikert hozott, a portugálok Brazília iránti alig viszonzott sóvárgásának, illetve a brazilok húzódozásának mintapéldájává vált. Leginkább azért, mert kiderült, nem is olyan egyszerű a brazil intellektuális elit köreiben megfelelő komoly tudóst találni, aki hajlandó néhány esztendőre Lisszabonba költözni, és ott teljes odaadással szolgálni a kultúra követeként, integrálódva a testvérország szellemi és közéletébe.

A biztató kezdetek az 1910-es évek közepére nyúlnak vissza, de a vonatkozó szakirodalom a tanszékszervezésnek ezt a korai szakaszát alig tárgyalja,[1388] csupán Arnaldo Saraiva fordít rá nagyobb figyelmet.[1389] Az *Atlântida* már 2. számában röviden közzétette azt az állásfoglalást, amely a lisszaboni bölcsész-

[1388] Carmem G. Burgert SCHIAVON: *Estado Novo e Relações Luso-Brasileiras (1937-1945)*, PhD dolgozat, Porto Alegre, PUC do Rio Grande do Sul. 2007; Francisco TOPA – Joelma Santana SIQEIRA – Solange Fiuza Cardoso YOKOZAWA (szerk.): *Estudos de Literatura Brasileira em Portugal: Travessias*, Porto, CITCEM – Edições Afrontamento, 2020.

[1389] Arnaldo SARAIVA: Estudos de literatura brasileira nas Universidades portuguesas, *Terceira Margem. Revista do Centro de Estudos Brasileiros*, no. 3. (1999), 7-27.

karon, az akadémián és diplomáciai körökben fogalmazódott meg 1915 végén egy professzori állás (*Cadeira de Estudos Brasileiros*) létesítéséről és arról, hogy a portugál főváros egyetemén komplex módon kell foglalkozni Brazília történelmével, földrajzával, irodalmával és néprajzával.[1390]

A Lisszaboni Egyetem az I. Portugál Köztársaság által újonnan létesített intézmény volt. A coimbra-i szellem ellensúlyozására és a felsőfokú oktatás fejlesztésére hozta létre az ideiglenes kormány 1911-ben, rendeleti úton. Az integrált *universitas,* felelevenítve a város XIII. századig visszamenő egyetemi hagyományait, egyesítette a már meglévő, de addig egymástól függetlenül működő bölcsészeti, természettudományos és az orvosi fakultást, és rövidesen társadalomtudományi és jogi kart is kapott. Első, ünnepélyes tanévnyitójára az 1915-16-os akadémiai év elején került sor. Az *Atlântida* közölte az itt elhangzott ünnepi beszédet, amit a bölcsészkar dékánja, José Maria de Queirós Veloso (1860-1952) tartott a tanévnyitó apropóján, de általában az egyetemek történetéről és társadalmi jelentőségéről.[1391] Ez az egyetem készült befogadni a brazil tanulmányokra specializálódott tanszéket, s ahogy tervezetében a dékán jelezte: „azzal a céllal, hogy minden hallgatónk – kiknek többsége gimnáziumi vagy tanítóképzői tanár lesz – sokkal alaposabban ismerje meg Brazíliát, amelyről máig sajnálatosan keveset tudni, annak ellenére, hogy bensőséges kapcsolat egyesíti a két országot."[1392] Az előkészítés 1916-ban kezdődött, a két kormány a portugál törvényhozás támogatásával (DecretoLei 586, de 1916.) hamarosan megegyezett a részletekről, és a Rio de Janeiró-i irodalmi akadémia még novemberben javaslatot tett a tanszéket vezető tanár személyére.[1393] Az atlantidák a luzo-brazil együttműködés gyakorlati sikereként ünnepelték ezeket a fejleményeket. Az oktatás tényleges megindulására azonban még éveket kellett várni.

[1390] Uma cadeira de estudos brazileiros na Faculdade de Letras, *Atlântida,* no. 2. (1915. december 15.), 168. Noticias & Comentarios, O Brazil na Academia de Sciencias de Lisboa, *Atlântida,* no. 2. (1915. december 15.), 189.

[1391] As Universidades, *Atlântida,* no. 13. (1916. november 15.), 46-61.

[1392] „[…] com o fim de todos os nossos alunos – que na sua maioria se destinam a futuros professores dos liceus ou das Escolas Normais Primárias – ficarem conhecendo muito mais profundamente o Brazil, do que infelezmente se conhece ainda hoje, apezar das intimas relações que unem os dois paizes." Idézi João do Rio: Noticias & Comentarios – O Brazil na Faculdade de Letras e no Parlamento, *Atlântida*, no. 5. (1916. március 15.), 490-491.

[1393] João D' Além: Revista do Mês – Carta do Brasil, *Atlântida,* no. 15. (1917. január 15.), 216-217.

Professzorok a lisszaboni katedrán (Miguel Calmon, Henrique Coelho Neto, Manuel de Oliveira Lima, Manuel de Sousa Pinto)

A riói akadémia választása egy kiterjedt és befolyásos bahia-i oligarchacsalád fiatal (ekkor még nem volt negyvenéves) tagjára, a Brazíliai Egyesült Államok politikai elitjének legmagasabb köreihez tartozó Dr. Miguel Calmon du Pin e Almeida-ra esett.[1394] Ő az, akit Olavo Bilac mellett a Nemzetvédelmi Liga alelnökeként, illetve korábbi közlekedési miniszterként már említettünk, és aki ekkoriban, 1912 óta az egész brazil agrárium sorsát alakítani képes Rio de Janeiró-i mezőgazdasági egyesület (*Sociedade Nacional da Agricultura*) alelnöki tisztét töltötte be, és folyamatosan részt vett az országos politikában. A mérnök képzettségű jelölt rendelkezett ugyan tanári tapasztalattal (*Escola Politécnica da Bahia*), és kétségtelenül ambiciózus és tehetséges ember volt, de alapvetően mégiscsak a hazai mezőgazdaság modernizációja, a vízügyi szakkérdések és a fejlesztéspolitika kötötte le a figyelmét (még ha egészen fiatalon a pozitivistákhoz kapcsolódva a bölcseleti problémák is foglalkoztatták).

A luzo-brazilizmus hívei mindenesetre nagyon elégedettek voltak az akadémia döntésével, hogy egy ilyen kitűnő embert nevezett ki a lisszaboni katedrára. João do Rio hangot is adott elégedettségének az *Atlântida*-ban, a következő szavakkal méltatva a jelöltet: „Rendkívül széles műveltségű ember, jelentős politikus és fontos publicista, aki közlekedési miniszter volt a szép emlékű Dr. Afonso Pena kormányában, Dr. Miguel Calmon valóban *the right man, in the right place*."[1395] João do Rio azonban tévedett, mégsem Miguel Calmon volt a lisszaboni bölcsészkarra való professzor, mivel közéleti és politikai feladatai a brazil kultúra követének és a tanárnak a kötelezettségeinél fontosabbnak bizonyultak számára, ahogy az hamarosan ki is derült.

A Rio de Janeiró-i sajtó közzétette ugyan, hogy Calmon 1917 márciusában, majd, hogy októberben indul Lisszabonba.[1396] Ám novemberben a mezőgazdasági tárca egyik várományosaként merült fel a neve, és 1918 januárjában

---

[1394] Érkezése hírére az *Atlântida* lelkesen be is mutatta őt, mint a katedra várományosát. Dr. Miguel Calmon, *Atlântida,* no. 38. (1919 h.n.), 239-241.

[1395] „Homem de vastíssima cultura, político notável, publicista de valor e ex-ministro da viação no governo do saudoso Dr. Afonso Pena, o Dr. Miguel Calmon é verdadeiramente *the right man in the right place*." João D' Além: Revista do Mês – Carta do Brasil, *Atlântida*, no. 15. (1917. január 15.), 216-217.

[1396] Pl. *A Rua Semanario Ilustrado*, no. 28. (1917. január 29.), 5. és *Lanterna,* no. 194. (1917. augusztus 31.), 3.

még mindig Brazíliában volt.[1397] Az I. világháború körülményei miatt útja további halasztást szenvedett. 1919-ben pedig Rui Barbosa második elnöki kampánya kötötte le a figyelmét, Rio de Janeiróban és Salvadorban is kampányolt mellette. Igaz, a siker elmaradt, áprilisban a rivális jelölt, Epitácio Pessoa győzött a választásokon.[1398]

Miguel Calmonnak ezért talán kapóra is jött, hogy elutazásával kiszállhat a hazai politika első vonalából, és 1919. május 19-én végül megérkezett Lisszabonba.[1399] Mindenki azt várta, hogy ő lesz, aki a tanszéket végre ünnepélyes keretek között felavatja. A portugál és a brazil sajtó egyaránt lelkesedett. Az *Atlântida*-ban ez alkalomból megszólalt – mint a tengerentúli portugál kolónia szellemi nagysága – az 1910 és 1935 között Brazíliában élő portugál regényíró, Carlos Malheiro Dias is, és a brazilok „tagadhatatlan dél-amerikai intellektuális hegemóniájáról" beszélt, leszögezve azt is, hogy „Brazília a Dél-Amerikai országok közül talán a legelevenebb kapcsolatban van az európai, azon belül az ibér kultúra élő hagyományaiva."[1400]

A Brazíliáról szóló kurzusok azonban csak nem kezdődtek meg Lisszabonban, se 1919 szeptemberében, se 1920 márciusában. Miguel Calmon hosszabb időre Párizsba látogatott, majd betegségre hivatkozott, és továbbra sem kezdte meg az oktatást, igen kellemetlen helyzetbe hozva ezzel az egyetemet, ahol – testvéri gesztusként is – minden negyedéves bölcsésznek kötelezővé tették a brazil stúdiumot. Májusban végül Svájcból táviratozott külügyminisztériumának (Genfben egyébként a Vörös Kereszt nemzetközi kongresszusán képviselte Brazíliát, ha már egyszer Európában volt), és közölte, hogy nem tud eleget tenni egyetemi megbízatásának. Röviddel ezután hajóra szállt, és 1920 júliusában haza is tért Rio de Janeiróba.[1401] A portugálok csalódottan a brazil követséghez, a brazil külügyminisztériumhoz és a riói akadémiához fordultak, kérve, hogy küldjenek valaki mást, aki végre elkezdené az előadásokat.[1402] Azonban az állás még egy esztendő elteltével, 1921 nyarán is betöltetlen maradt, ahogy a brazil tanulmányok párizsi katedrája is gazdátlanná vált.

[1397] *Lanterna,* no. 291. (1917. november 23.), 1. Dr. Bogaloff [Lima Barreto]: Estudos Brasileiros, *Lanterna,* no. 343. (1918. január 25.), 2.

[1398] Életrajzi adatait vö. Paulo Brandi összefoglalója, *CPDOC FGV – Fundação Getúlio Vargas* dokumentációs központ honlapja: http://cpdoc.fgv.br/sites/default/files/verbetes/primeira-republica/CALMON,%20Miguel.pdf (letöltés 2019. január 2.)

[1399] *O Paiz*, no. 12640. (1919. május 20.), 5.

[1400] "[…] a irrecusável hegemonia intelectual da Amárica do Sul." (185.) C. Malheiro Dias: O património histórico do Brasil, *Atlântida*, no. 38. (1919 h.n.), 185-195.

[1401] *O Paiz*, no. 13053. (1920. július 6.), 5.

[1402] A cadeira dos Estudos Brasileiros na Universidade de Lisboa, *Gazeta de Noticias*, no. 259. (1920. szeptember 19.), 4. és *O Paiz*, no. 13009. (1920. május 23.), 1.

1922-ben a népszerű író és akadémikus, Henrique Coelho Neto (1864-1934), a riói színiiskola (*Escola de Arte Dramática do Rio de Janeiro*) igazgatója került szóba mint a lisszaboni brazil tanulmányok tanszékének vezetője. A portugálok az ő érkezését is nagy örömmel és szeretettel fogadták volna, az újságok már lelkesen cikkeztek a döntésről, címlapon foglalkoztak az író személyével, művészetével, bankettet készítettek elő a tiszteletére, ahová házigazdának a kor legtekintélyesebb költőjét kívánták meghívni Portóból, Guerra Junqueiro-t.[1403] Az 1922-es év azonban tragédiát hozott a Coelho családban. Emanuel (Manu), az író híres sportember fia egy futballsérülés után meghalt. A megrázkódtatás nemcsak az apa írói világát alakította át gyökeresen, de meghiúsította lisszaboni misszióját is.

Végül is Manuel de Oliveira Lima[1404] volt az a professzor, aki megtartotta a nyitó előadássorozatot a brazil tanulmányok katedráján, de ez még mindig csupán egyfajta szimbolikus felavatás volt, nem a rendszeres munka megkezdése. Oliveira Lima – a kulturális diplomácia e kiemelkedő alakja, akit a IV.3.6. fejezetben részletesebben bemutattunk – 1923 júniusában[1405] négy nagy sikerű lisszaboni előadást tartott, sajtóbeszámolók szerint a következő témákban: A brazil függetlenség konzervatív és forradalmi kettős jellege; A brazil történelmi fejlődés sajátosságai; Brazília külpolitikájának és gazdasági fejlődésének alakulása; Brazília mint amerikai hatalom.[1406] Az előadások hallgatói között nemcsak egyetemi diákok voltak. A sorozat fontosságát és az esemény protokolláris jellegét hangsúlyozva megjelent a portugál köztársaság elnöke, José de Almeida és több fontos lisszaboni politikus, közéleti szereplő és brazil diplomata is. A portugálok rendkívül hálásak voltak, hogy Oliveira Lima elindította a tanszék munkáját. Akadt végre egy brazil intellektuel, aki hajlandó és elég felkészült volt Brazíliáról megfelelő elmélyültséggel beszélni a lisszaboni közönségnek. A Coimbra-i Egyetem is meghívta előadni az illusztris vendéget. Az oktatási kormányzat pedig azzal fejezte ki elismerését, hogy magas állami kitüntetésre, a Szent Jakab-rend Nagykeresztjére[1407] terjesztette fel Oliveira Lima-t. Ő azonban ennek ellenére sem kötelezte el magát hosszabb időre a portugál főváros mellett.

[1403] Coelho Netto e Portugal, *O Paiz*, no. 13927. (1922. december 7.), 4.

[1404] GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 143. Tőle és róla 2018-ban szövegeket közölt magyar nyelven a *Publicationes Universitatis Miscolciensis Sectio Philosophica*, tomus XXII, Fasciculus 2., SZILÁGYI – HORVÁTH – SZ. HALÁSZ (szerk.), 2018, 7-10, 11-36, 37-63.

[1405] Ezekről a brazil sajtó is beszámolt, pl. *A Rua Semanario Ilustrado*, no. 142 (1923. június 18.), 1. és *O Paiz*, no. 14095. (1923. május 24.), 1.

[1406] *O Paiz*, no. 14108. (1923. június 6.), 1.

[1407] *O Paiz*, no. 14166. (1923. augusztus 3.), 7.

A lisszaboni egyetem vezetése a többéves huzavona után letett arról, hogy Brazíliából hívjon meg tanárt a katedrára. 1923 októberében újabb, ezúttal portugál intellektuelt kértek fel a tanszék irányítására.[1408] 1924 februárjában tartotta meg lisszaboni nyitó előadását[1409] az író, esszéista, művészetkritikus, Manuel de Sousa Pinto, aki aztán haláláig vezette a brazil tanulmányok tanszékét.[1410] Az 1920-as évek második felében a coimbra-i egyetemre is áttanított néhány előadás erejéig.[1411] João de Barros régi barátja volt, akivel már fiatal éveikben (1904-1906) még Coimbra-ban közös lapot alapítottak és szerkesztettek, *Arte e Vida* (Művészet és Élet) néven. Pinto később sokat publikált az *Atlântida*-ban, 15 írást jegyez a folyóiratban, és 1919-ben állandó művészeti krónika rovatot is vezetett, *Crónica Artística*, majd *Crónica da Arte* címmel.[1412] A luzo-brazil testvériség és közeledés feltétlen híveként alaposan ismerte Brazíliát, és mindkét portugál nyelvű ország szellemi életében jelen volt publikációival. Maga is Rio de Janeiróban született, de kisgyermekkora óta Portugáliában élt. Jelentős szépírói életművet hozott létre,[1413] azonban azok közé a szerzők közé tartozott, akiknek anti-modern stílusa heves kritikát váltott ki az 1910-es években a portugál új irodalom képviselőiből, például Fernando Pessoa-ból. A modernizus mindent elsöprő erejével nemcsak Manuel de Sousa Pinto írásművészetét tette zárójelbe évtizedekre, hanem lényegében az atlantidák teljes szerzői körét is. Azonban az elvitathatatlan luzo-brazil érdemük maradt √, hogy a lisszaboni egyetemen gondjaikba vették és végül megnyugtató módon elindították a brazil tanulmányok oktatását, ami a mai napig sikeresen folytatódik.

VII.3.
Személyes közelítések – luzo-brazil kapcsolati háló

Ha felidézzük Olavo Bilac portugáliai fogadtatásának 1916-os eseményeit és az *Atlântida* által szervezett bankettet, a résztvevők között döntően a portugál politikai élet kiemelkedő személyiségeit, minisztereket, akadémikusokat,

---

1408 *O Paiz*, no. 14251. (1923. október 27.), 1.
1409 *O Paiz*, no. 14379. (1924. március 4.), 2.
1410 SCHIAVON i.m. 90.
1411 A. SARAIVA (1999) i.m. 10.
1412 Ld. az *Atlântida,* no. 35-45.
1413 Fontosabb kötetei: *A Única Verdade* (1904), *Evanidade* (1914), *As Mãos da Vida* (1918), *Para Onde Vais, Maria?* (1922), *Danças e Bailados* (1924).

diplomatákat találunk.[1414] Míg az elit közönséget részletesen dokumentálja a sajtó, arról sokkal kevesebb információnk van, hogy João de Barros jó szándékú demokratizmusa, a két nép egymáshoz való közelítésének szándéka végül is milyen eredményre vezetett, és a luzo-bazil politika mennyire hatotta át a portugál társadalom szélesebb rétegeit.

VII.3.1.
A luzo-brazil közeledés hívei Portugáliában a művészeti és a közéletben

A XX. század első évtizedei a művészeti életben korszakhatárt jelölnek Portugáliában. A festészetet a naturalizmus uralja a háborúig, az irodalmat a romantika, amit színez az 1870-es nemzedék realizmusa és az 1890-es nemzedék szimbolizmusa. Az építészetben a romantika és a neo-romantika tengerében a portugál szecesszió (*arte nova*) éppen csak megmutatkozik. Ennek egyik legmeghökkentőbb, neo-mánuel stílusban kialakított emléke a *Quinta da Regaleira* (1905) épületegyüttes Sintra-ban, amelynek ma is csodájára járnak a turisták. Egy másik fontos alkotása pedig egy atlantida építész, Raul Lino[1415] saját maga számára tervezett otthona, mellyel a „valódi portugál" ház prototípusát kívánta megteremteni. 1912 és 1914 között készült el, szintén Sintra-ban. Bukolikus és rurális épület, egyes vonásai a mór várakra emlékeztetnek. Ugyanebben az értizedben Portugáliában kibontakozik a modernizmus.[1416] A mozgalom egésze számára a Brazíliához fűződő viszony nem hangsúlyos, sőt a luzo-atlantizmus szempontjai közül többet kifejezetten el is utasít. Egyaránt elutasították a vidéki arisztokrácia és a republikánus polgárság értékeit. A nosztalgikus költészetet és a naturalista prózát. A múltidézésnek vagy a nemzeti értékeknek csak akkor volt értelme számukra, ha mitológiává alakíthatták őket.[1417]

A portugál *Modernismo* az atlantidákra abban mégis hasonlít, hogy a modernisták is figyelnek Párizsra, a neolatin kultúrák és népek testvériségének

---

[1414] Felsorolásukat ld. Revista do Mez – Olavo Bilac em Lisboa, *Atlântida,* no. 6. (1916. április 15.), 575.

[1415] Lino cikkei az *Atlântida* folyóiratban: Revista do Mês – A Sala Beethoven (A hónap krónikája – a Beethoven terem), *Atlântida*, no. 3. (1916. január 15.), 279-281. és Edificios Escolares de Raul Lino (Raul Lino iskolaépületei), *Atlântida*, no. 4. (1916. február 15.), 332-336.

[1416] Az irányzat és világhírű képviselője, Fernando Pessoa valamint az atlantidák ellenséges viszonyáról ld. a II.1.4. fejezet.

[1417] Vö. Vö. N. H. VIEIRA i.m. 178-179.

gondolatára. Egyes képviselőik pedig személyesen is részt vesznek a tengerentúli kollégáikkal való együttműködésekben. Legaktívabban talán António Ferro, aki amellett, hogy a luzo-brazil *Atlântida*-ban közöl verset,[1418] sikeres felolvasó-körutat tart Brazíliában, és később maga is az Atlantiszhoz hasonló céllal és címmel indít lapot.[1419] Ez az érdeklődés mégsem jellemző a modernistákra, a luzo-brazil gondolat alapvetően a konzervatívabb művészeké, az akadémistáké és premodernistáké marad Portugáliában is, ahogy Brazíliában is.

Hogy a luzo-brazilizmus jellegzetes hívét, hathatós közvetítőjét, egyben az *Atlântida* folyóirat ideális olvasóját a lap portugál szerkesztője milyen személyiségként képzelte el, megmutatja J. de Barros magasztaló jellemzése a brazil António Francisco Azeredo (1861-1936) szenátorról: legyen az elit tagja (Azeredo a brazil társadalom kiemelkedő személyisége, akit ugyanakkor széles körben ismernek egész Európában is – írja Barros); ismerje alaposan mindkét ország kultúráját, új eredményeit (Azeredo folyamatos érdeklődést mutat az irodalom és más művészetek iránt); ítéljen elfogultság nélkül a két nép viszonyában (Azeredo kulturáltságát, gondolkodásmódjának eleganciáját emeli ki a méltatás, amelyek lehetővé teszik, hogy átfogóan, jóindulatúan, nemes igazságérzettel mérlegeljen); végül legyen hatással az emberekre (Azeredo elbűvöli mindazokat, akik kapcsolatba kerülnek vele, és akik nagyra becsülik a szellemi értékeket). „Emellett őszinte, odaadó barátja Portugáliának és a portugáloknak. És az *Atlantida* benne látja egyik legrangosabb pártfogóját a brazilok és portugálok közötti elengedhetetlen közeledésnek, szoros és bensőséges viszonynak, ami ennek a lapunknak is a mottója, és ha úgy tetszik, legfőbb célja."[1420] Barros tehát – minden demokratizmusa ellenére – a lap beköszöntő számától kezdve az Azeredo-hoz hasonló elit olvasókra számít Brazíliában és Portugáliában is,

---

[1418] Posse (Birtoklás) címmel, *Atlântida*, no. 22. (1917. augusztus 15.), 884. A két modernizmus kapcsolatáról bővebben ld. A. SARAIVA i.m. *passim*.

[1419] 1942-50-ben António Ferro lapja *Atlântico: Revista Luso-Brasileira* címmel, számai szintén megtalálhatóak a *Hemeroteca Municipal de Lisboa*, HML adatbázisában, ld. http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt (letöltés 2019. augusztus 3.)

[1420] „Azeredo é um desses homens. Personalidade de destaque na sociedade brazileira, conhecidissimo em toda a Europa, interessou-se sempre pelo movimento literário e aristico dos dois Paizes fraternos. Pela sua cultura,pela sua elegancia de maneiras, pela graça d'uma intelligencia que sabe ser sempre comprehensiva e amoravel, pelo carinho da sua afabilidade pela ponderação do seu caracter nobremente conciliador – seduz todos aqueles que o conhecem, encante todos aquelles a quem dá o prazer espiritual da sua convivencia. É tambem um sincero, um dedicadissimo amigo de Portugal e dos Portuguezes. E a Atlantida vê n'ele um dos mais prestigiosos defensores da indispensavel aproximação, estreita e intima entre Brazileiros e Portuguezes, aproximação que é o lema, e por assim dizer, o fim supremo d'esta revista." JB: O senador Azeredo, *Atlântida*, no. 1. (1915. november 15.), 82-83.

őket kívánja minél nagyobb számban megszólítani, és a luzo-brazil közeledés ügye mellé állítani.

A luzo-brazil közeledést helyeslő vagy propagáló portugál értelmiségi háló feltérképezéséhez az *Atlântida* folyóirat anyaga, illetve szerzői névsora magában is fontos forrás. A program legelhivatottabb népszerűsítőinek nevét a folyóirat több közleménye összegyűjtve rögzíti. Ugyanakkor a korszak szellemi életével foglalkozó szakirodalom szintén akár név szerint is sorolja azokat az újságírókat, történészeket, irodalmárokat, jogászokat, orvosokat stb., akik a luzo-brazil közeledés elkötelezettjei voltak a portugálok között. Ezzel arra is kísérletet téve, hogy meghatározza a luzo-atlanti program pozícióját az ibériai ország nyilvánosságában és szellemi elitjében. Külön csoportot alkotnak ugyanakkor azok a portugálok, akik Brazíliába kerülve jutottak meghatározó szerephez a tengerentúli kulturális életben, és ott fejtették ki véleményüket luzo-brazil szempontból, mindvégig élő kapcsolatban maradva az óhazával.

A luzo-brazil kérdéssel foglalkozó szakirodalom általában Sílvio Romero-t emeli ki mint a közeledési politika korai brazíliai képviselőjét, aki 20 évvel előbb még portugálellenes volt, de aztán a századfordulótól kezdve beszédei, írásai a luzo-brazil gondolat koncepciózus kifejtésének első példái lettek, hogy végül a két ország föderációjának tervéig jusson el szövegeiben. Emlékezetes az orvos-pedagógus Manoel Bonfim (1868-1932) és Sílvio Romero vitája 1905-ben, a brazil társadalom formálódásáról. Bonfim, a portugálellenes álláspontot képviselve, Brazília hibáinak gyökerét a gyarmati örökségben látta, főként „az ibérek rabló-parazita jellege" miatt. Sílvio Romero viszont a pozitívumokra helyezte a hangsúlyt, és helyet talált a portugál összetevőnek a brazil nacionalizmus keretei között, ezzel népszerűvé téve a gondolatot nemcsak a brazíliai portugál kolónia tagjai előtt, de a riói elit bizonyos köreiben is (gondoljunk csak hívei közül például az irodalmi akadémia tagjaira, Paulo Barreto-ra, Olavo Bilacra, Graça Aranha-ra vagy Afrânio Peixoto-ra).[1421] Romero kijelentette, hogy Brazília a luzitán kultúra egyfajta kiterjesztése, valódi luzo-amerikai kultúra, a portugáliainak közvetlen és elvitathatatlan leszármazottja. A századfordulón a portugál emigránsok körében, a Rio de Janeiró-i *Gabinete Português de Leitura* épületében tartott előadásán Romero arról beszélt, hogy milyen nagy szerepe van a portugáloknak a brazil kultúra fejlődésében, ez egyben védelmet nyújt az idegen hatásokkal (pl. a német újgyarmatosítással) szemben. Ezért a brazilok számára az ország integritásának megőrzéséhez is fontos a portugálokhoz fűződő rendezett, testvéri viszony, a portugál kultúra és nyelv pedig a hatalmas területű ország összetartó ereje lehet a szeparatiz-

[1421] GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 136.

mussal szemben, főleg a déli tagálamokban, ahol a bevándorlással folyamatosan erősödik az idegen (értsd német) befolyás. A dél-brazíliai német terjeszkedés jogos és szükséges voltát propagálói, pl. Otto Richard Tannenberg könyve, *Gross Deutschland – La mas grande Alemania* (1916) címmel a spanyolok és portugálok kolonizációs alkalmatlanságával igyekezett igazolni.[1422] Romero viszont úgy látta, brazilok és portugálok osztoznak a germánok általi fenyegetettség problémájában, hiszen Lisszabon afrikai gyarmatait ugyanúgy érinti a német terjeszkedés, mint a déli brazil tagállamokat. Lehetséges politikai megoldásként jutott el a két ország föderális egyesülésének gondolatáig.[1423]

Ez a logika Portugáliában szinte egyhangú, kedvező visszhangra talált. Ott a Bonfim-Romero vitához hasonló, a brazíliai *luzofilek* és *luzofóbok* ellentéteire emlékeztető komolyabb nézetkülönbségek nem is bontakoztak ki a luzo-brazil gondolat körül, nemigen kellett brazil-fóbiától tartani. Az *Atlântida* folyóirat által az 1910-es években felvállalt programnak a portugál értelmiség, a politikai elit és a szélesebb közvélemény körében is arányaiban jelentősebb bázisa volt, mint Brazíliában. A portugáliai brazil bevándorlóknak nem kellett hátrányos megkülönböztetéstől tartaniuk az állam részéről sem. Ahogy 1918-ban a riói *O Paiz* portugál publicistája hangsúlyozza:

> […] megjegyezzük, hogy Portugáliában nem létezik jakobinizmus [értsd: kirekesztés, utálkozás] a brazilok vonatkozásában. Nincs nép, amelyik jobban ismerné a jogait a külföldiekkel szemben, mint mi, de a brazilok Portugáliában nem külföldiek. […] Portugáliában minden brazilnak kijár ugyanaz a megbecsülés és tisztelet, mint a portugál állampolgároknak.[1424]

Már a monarchia idején is aktívak voltak a luzo-brazil testvériség korai hívei, és jól megférték a portugál birodalmi nosztalgia és nacionalizmus elkötelezettjeivel. Nelson H. Vieira és Arnaldo Saraiva köteteikben[1425] közülük példaként említik a következőket: a portugál költő-esszéistát, Francisco José Teixeira Bastost, akinek kiemelkedő szerepe volt a comte-i pozitivizmus portugáliai

---

[1422] Erről részletesebben Lucia Maria Paschoal GUIMARÃES: A luso-brasilidade e o projeto da revista *Atlântida*, *Cultura* (Lisboa), vol. 26. (2009), 51-70.

[1423] Vö. PIRES i.m. 317.

[1424] „[…] notamos que em Portugal não há jacobinismo, relativamente aos brasileiros. Não há povo mais cioso dos seus direitos, em face do estrangeiro, que o nosso, mas os brasileiros em Portugal não são estrangeiros. […] Em Portugal, todo brasileiro é considerado como cidadão portuguez para a concideração e para o affecto." Um caso jornalistico raro, *O Paiz*, no. 12281. (1918. május 26.), 10.

[1425] Az alább következő néveket v.ö. N. H. VIEIRA i.m. *passim*. és A. SARAIVA i.m. 79-80.

elterjesztésében, és aki Teófilo Braga munkatársaként, újságíró-szerkesztőként számos lisszaboni lap működtetésben vett részt, képviselve a luzo-brazil szempontot is. Fiatalságát Brazíliában töltötte az író-újságíró, Boaventura Gaspar da Silva Barbosa (Visconde de São Boaventura, 1855–1910), aki hazatelepülve Európába a szellemi élet aktív szereplőjeként a két ország közötti kiegyensúlyozott kapcsolat szükségességét propagálta. João Franco kormányának keménykezű igazságügyminisztere, António José Teixeira de Abreu (1865-1930) is említésre kerül, aki a köztársaság létrejötte után börtönbe, majd São Pauló-i politikai emigrációba kényszerült, és csak a katonai diktatúra bevezetését követően, 1927-ben tért haza. De jelentős adománnyal támogatta a coimbra-i egyetemen az 1920-as évek közepén kialakított brazil tanulmányi központot (*Sala do Brasil*). Ahogy ennek létrehozásához a portugáliai brazil kolónia is komoly anyagi áldozatokkal járult hozzá.

Nelson H. Vieira és A. Saraiva felsorolja a fiatalabb generációk képviselőit is. Az általunk többször hivatkozott atlantidákon (J. de Barros, Nuno Simões, Manuel de Sousa Pinto, Antônio Luís Gomes, Bernardino Machado, Bettencourt Rodrigues) kívül a luzo-brazil közeledés aktív képviselőjeként szerepel náluk a már általunk is idézett író, diplomata, Joaquim José Coelho de Carvalho; a neves nyelvész és író, Cândido de Figueiredo (1846-1925); a zeneszerző, Augusto Machado (1845–1924); a monarchista jogász, Alexandre de Albuquerque, a szintén monarchista ügyvéd, az 1912-es köztársaságellenes konspiráció résztvevőinek jogi képviselője, Mário Monteiro (1870-1955), valamint António Claro ügyvéd, az 1891-es portói köztársasági felkelés részese és krónikása; João Chagas (1863-1925), az I. Portugál Köztársaság első miniszterelnöke (aki maga is Rio de Janeiróban született); José Barbosa (1869-1923), a befolyásos republikánus újságíró és politikus 1920-ban gyarmatügyi miniszter; a leginkább fordítóként és reformpedagógia tárgyú írások szerzőjeként ismert José Simões Coelho (1880-1946) drámaíró is volt, a lisszaboni anarchista kísérleti színházi mozgalom meghatározó személyisége, a *Teatro Moderno* egyik alapítója, 1914-es brazíliai útjáról luzo-brazil elkötelezettséggel tudósított az *Ilustração Portugueza*[1426] hasábjain; a színházi emberek közül a Pina testvérek, Mariano (1860-1899) és Augusto (1972-1839), utóbbi a Nemzeti Színház művészeti vezetője volt; a XX. század elejének legnagyobb portugál történésze, João Lúcio de Azevedo (1855-1933), aki fiatalkorában éveket töltött Brazíliában, első kötetébe Paraná történetére vonatkozó írásokat gyűjtött össze (*Estu-*

[1426] Instituto brasileiro serumterápico de Butantan, *Ilustração Portugueza* (Lisszabon), no. 468. (1915. február 8.), 190-191. No paiz da hulha branca, *Ilustração Portugueza,* no. 472. (1915. március 8.), 316-318.

dos de História Paraense). Lucia Maria Paschoal Guimarães írásában szintén felsorol több luzo-brazil látásmódú, az *Atlântida* szerzői körébe is besorolható intellektuelt: „ismert figurák – írja – a luzo-brazil kulturális palettáról többek között például az építész Raul Lino, Luís da Câmara Reys, Bento Carqueja, Carlos Malheiro Dias, Raul Pederneira, João de Deus Ramos, Leão Veloso Neto, Celso Vieira, Moreira Teles, Aureliano Leal és Victor Vianna."[1427]

Külön figyelmet érdemelnek azok a portugál diplomaták, akik hosszabb-rövidebb ideig Brazíliában teljesítettek szolgálatot, és sajátos helyzetüknél, helyismeretüknél, érzelmi kötődésüknél fogva a luzo-brazil gondolat elkötelezettjei lettek. Lépten-nyomon csodálatuknak adtak hangot Brazília fiatal ereje, energiája, a benne rejlő potenciál iránt. Az a kritikus hang, amit néhány évtizeddel korábban a költő-diplomata António Fejó (1859-1917) ütött meg még a császári korszak társadalmával kapcsolatban, teljesen elenyészett. Fejó 1886-90-ig teljesített szolgálatot konzulként Brazíliában és keserű tapasztalatokkal tért haza: irodalmi műveit plagizálták, amellett erősen megkritizálták. A kötelező diplomáciai udvariasságot nélkülöző magánleveleiben[1428] főleg a dél-amerikai ország banális apróságaiból kreált negatív képet: kritizálta a brazilok túlzott rajongását a szerencsejátékok iránt; a pénzhez való könnyelmű viszonyukat; a *capoeira* erőszakos jellegét és a rendőrség vele szembeni nemtörődömségét; a prostitúciót; a főváros hangya módra szorgoskodó lakóit; túlzott anyagiasságukat; a címek, rangok és kitüntetések iránti rajongásukat; a riói irodalmi élet középszerűségét; a lakások berendezését; egyes hotelek kifogásolható tisztaságát; a szélsőséges klímát és az általa okozott betegségeket; elítélte a császárt ért támadásokat; de a brazíliai portugál közösség egyes szokásait is. Talán csak a természet szépségeit és a brazil nőket dicsérte szívből. Fejó nyilvánvalóan száműzve érezte magát portugál közegéből, és Európa-centrikus, fensőbbséges, kolonialista szemlélettel állt újvilági tapasztalataihoz. Éppen ez volt az a szemlélet, amit a luzo-barazil közeledés hívei és köztük az atlantidák le akartak vetkőzni. Ami csak részben sikerült, mert valamiféle paternalista fensőbbség szinte mindig maradt a legelismerőbb dicséretek mélyén is. (Ennek lényege, Brazília minden csodája semmi volna a portugálok nélkül.)

[1427] „[…] figuras conhecidas do panorama cultural luso-brasileiro, a exemplo do arquiteto Raul Lino, de Luís da Câmara Reys, de Bento Carqueja, Carlos Malheiro Dias, de Raul Pederneira, de João de Deus Ramos, de Leão Veloso Neto, de Celso Vieira, de Moreira Teles, de Aureliano Leal e de Victor Vianna, entreoutros." GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 139.

[1428] Leveleit elemzi José Cândido de Oliveira MARTINS: Imagens de um poeta e cônsul diplomático: o Brasil visto por António Feijó, *Limite*, no. 5. (2011), 115-132.

Akárhogyan is, a luzo-brazil közeledés eszméjét több portugál diplomata felkarolta. Ilyen volt a korábban már idézett Alberto de Veiga Simões, aki történészként, publicistaként és diplomataként egyaránt működött. Az *Atlântida* szerzői közé akkor került, mikor Portugáliát 1916-tól Amazóniában képviselte. 1921-22-ben aztán külügyminiszter lett, az 1930-as években pedig berlini követ; Alberto de Oliveira (1873-1940) a szimbolista-dekadentista és nacionalista portugál költő szintén konzulként szolgált Brazíliában; Duarte Leite (1864-1950) matematikus és történész, 1912-13-ban miniszterelnök volt, majd 1914 és 1931 között Portugália brazíliai követe. Szintén hosszú évekig, vagy két évtizeden keresztül működött a dél-amerikai országban konzulként Fran Paxeco (Manuel Francisco Pacheco 1874-1952), az észak-kelet-brazíliai Maranhão szerelmese. Az *Atlântida*-ban közölt írásai is erről a vidékről szólnak, illetve a Brazíliába irányuló portugál export lehetőségeit, a konkurencia hatását elemzik.[1429] A Povoa de Varzim-i halászok és Epitácio Pessoa elnök konfliktusában 1920-ban, Malheiro Dias mellett Fran Paxeco volt az egyik legaktívabb közvetítő. Hivatalos minőségében is felvállalta a két nép barátságának előmozdítását, a feszültségek csökkentését. Egy lisszaboni előadásában külön listát állított össze azokról a *luzofilekről*, akikre Brazíliában ebben a programban számítani lehet. (A listán előkelő helyen szerepel például Graça Aranha.)[1430]

A hosszabb-rövidebb ideig Brazíliában tevékenykedő portugál publicistáké és más alkotóké is figyelemreméltó csoportja volt a luzo-brazil testvériség képviselőinek. Közéjük tartozott a Rio de Janeiró-i kolónia lapjának, az 1899-ben alapított *Portugal Moderno*-nak a szerkesztője, Luciano Fataça (?-?). 1911-1913-ban az ő közvetlen munkatársa lett a portugál feminista írónő, Ana de Castro Osório (1872-1935), aki – sok más téma mellett – a kivándorlókkal kapcsolatos luzo-brazil nézeteit is kifejtette a riói lapban. Castro Osório egyébként 1911-ben férjével érkezett Brazíliába, a republikánus költő és diplomata Paulino de Oliveira-t (1864-1914) kísérte el a São Pauló-i külszolgálatba, ahol fontos kapcsolatokat épített ki a brazil kulturális élet szereplőivel, köztük különösen jó barátságba került Júlia Lopes de Almeida-val.[1431] A Portugáliából

[1429] A szerző cikkei a folyóiratban: Relatorio do Cônsul de Portugal no Maranhão I. rész, *Atlântida,* no. 15. (1917. január 15.), 238-240., Relatorio do Cônsul de Portugal no Maranhão II. rész, *Atlântida,* no. 22. (1917. augusztus 15.), 885-887., valamint Produzir, eis o problema, *Atlântida,* no. 16. (1917. február 15.), 299-303.

[1430] Vö. MENDES – MIRANDA i.m. 181.

[1431] Erre vonatkozóan újabban ld. főként Eduardo da CRUZ: *Mulheres e feminismo no Portugal Moderno (1899-1913)*, Portal da Fundação Biblioteca Nacional, 2019., és U.ő.: Uma feminista portuguesa no Brasil – A propaganda da Castro Osório no romance Mundo Novo, *Revista Araticum* (Unimontes, Montes Claros), vol. 19., no. 1. (2019), 39-53.

elszármazott újságírók között volt a republikánus Eduardo Salamonde (??-1947), aki brazil állampolgárságot szerzett és a századelőn a riói *O Paiz* főszerkesztője lett. Ugyancsak az *O Paiz*t, akkoriban Rio de Janeiro legnagyobb példányszámú napilapját irányította az 1891-es portói forradalom után emigrált João de Sousa Lage, akinek az újság felvirágoztatása köszönhető. Armando Erse de Figueiredo (1874–1950) több művésznevet is használt, közülük a „João Luso" utal leginkább a szülőföldje iránti hűségére, bár 17 éves korától Brazíliában élt, ahol nagyon termékeny és népszerű publicista, valamint drámaíró lett. Művészi teljesítményét és luzo-brazil elkötelezettségét mindkét ország kormánya magas állami kitüntetéssel ismerte el. Rui Chinca (1891-1931), a *Portugal* (1923-1928) című koloniális újság irodalmi vezetője és termékeny drámaíró, aki a portugál múltat feldolgozó történelmi darabjaival aratott sikert. (Egyébként monarchista szervezkedésben való részvétele miatt kényszerült előbb spanyolországi, majd brazíliai emigrációba.) Sokat tett a luzo-brazil testvériség elmélyítéséért Ricardo Severo (1868-1940), az 1908-ban végleg Brazíliába települt, és ott sikeressé vált építész, a riói Portugál Köztársasági Centrum egyik alapítója. Ez a névsor is alátámasztja, hogy a luzo-brazil gondolat milyen szerteágazó kapcsolatrendszerrel rendelkezett a félszigeti és a tengerentúli portugál szellemi és közéletben egyaránt.

VII.4.
Politikai és gazdasági közelítések – a regeneráció luzo-brazil receptje

A portugáliai republikánusoknak a politikai modellváltáshoz kevés követendő mintát kínált a döntően monarchikus Európa, érdeklődésük egyre inkább a köztársasági Amerika felé fordult. Spanyol-Amerika nehezen konszolidálódó fiatal államainál, magától értetődő módon mindig fontosabb volt számukra a viszonylagos brazil stabilitás hatása,[1432] illetve konkrét rendszerváltó modellek (az ottani Bragança-k trónfosztásának miként je, a szekularizációs megoldás stb.). A brazil referencia hamar állandó elemévé vált a válságba került lisszaboni monarchia bírálatának. A köztársasági berendezkedés követendő mintái közé 1889 után így már nemcsak Franciaország és az Egyesült Államok számított, hanem Brazília is. Igaz, a portugál republikánus tábor ideológiai megosztottsága gyakran ezeknek a mintáknak az eltérő értelmezéseihez vezetett. Például a luzo-brazil gondolatra fogékony republikánusok interpretációjában az iránymutató,

[1432] Vö. ANDRADE – TORGAL i.m. 71. 14.jegyzet.

dinamikusan fejlődő dél-amerikai testvér képe mellett megmaradt az atyáskodó büszkeség: Portugália is részese Brazília politikai sikereinek, becsülendő vértelen forradalmának, amennyiben – ahogy az *A República* 1890. november 15-i számában a testvéri köztársaság létrejöttének első évfordulóját köszöntve leszögezi – „a kicsiny portugál nemzet két kolosszális alkotást hozott létre: *A luziádák*at és *Brazíliá*t."[1433] (A gyarmatosítóknak ez a büszkesége más birodalmak esetében sem volt ismeretlen: „Amikor Emerson ötven évvel ezelőtt Angliában járt, – írja F. García Calderón – azt mondta, hogy a brit faj szíve az Amerikai Egyesült Államokban van, és az »anyasziget« büszke lehet a gyermekei által sugárzott energiára. Hát Spanyolországról és Portugáliáról beszélve, az argentinok, a brazilok és a chileiek nem bizonyítják-e ugyanezt?"[1434])

Eközben a portugálok számára olyan fontos, tengerentúlon hagyott civilizációs örökség, brazil részről a vezető értelmiség és a politikai elit körében is sokszor inkább lekicsinyléssel találkozott, szerepe, jelentősége megkérdőjeleződött. Emlékezzünk csak António Torres szavaira, aki paradox módon magában a luzo-brazilizmus folyóiratában fejtette ki, mennyire értéktelennek tartja a korábbi gyarmatosítók hagyatékát, mondjuk a brazíliai templomépítészet, az egyházi művészet terén:

> Majdhogynem azt írtam, hogy a portugálok képtelenek építészeti szépség létrehozására. De aztán eszembe jutott, hogy Portugáliában ott van a Jerónimos [a belémi Jeromos kolostor] és felépítették Batalha templomát. Mindamellett az örökség, amit nekünk Portugália itt hagyott Brazíliában, a templomok terén, az siralmas. Kivéve néhány faragványt a Castelo negyedbeli Szent Benedekben, a Bűnbánó Szent Ferencben, illetve még néhány másik templomban, azonban a portugál művészet egyéb brazíliai nyomai rémesek.[1435]

[1433] „[…] a pequena nacionalidade portuguesa produziu dois monumentos colossais: *Os Lusíadas* e o Brasil." idézi I. C. da SILVA i.m. 78.

[1434] „Cuando Emerson visitó Inglaterra, hace cincuenta años, dijo que el corazón de la raza británica estaba en los Estados Unidos y que la "isla madre" se llenaría de orgullo con la energía transmitida por sus hijos. ¿Acaso, hablando de España y de Portugal, no podrían los argentinos, brasileños y chilenos afirmar lo mismo?" GARCÍA CALDERÓN i.m.213.

[1435] „Eu quási ia escrevendo que os portuguezes eram incapazes de criar primores de arquitectura. Mas lembrei-me de que Portugal tem os Jerónimos e levantou o templo de Batalha. Entretanto a herança que nos deixou Portugal aqui no Brasil, em matéria dos templos, é lamentável. Com excepção de algumas obras de talha que se podem ver em S. Bento, em S. Francisco de Penitência, no Castelo e em poucos templos mais, a restante arte portuguesa no Brasil é pavorosa." António Torres: O catolicismo no Brasil, *Atlântida*, no. 13. (1916. november 15.), 8.

A kapcsolatok erősítésének propagandája a szellemi elittel és az azzal gyakran átfedésben lévő állami adminisztrációval harmonikusabb együttműködést ígért Lisszabonban, mint Rio de Janeiróban. A luzo-brazil közeledés programjának alapvető összetevője, múltba tekintő,[1436] a régi portugál birodalmi dicsőséget és a luzitán értékeket felmutató karaktere harmonikusabban illeszkedett a portugál köztársaság nacionalizmusához, mint a brazilhoz. Míg a portugál nacionalizmus a luzo-brazil értékek beemelésével univerzalizálódott – ahogy Luís Reis Torgal fogalmaz – szélesebb értelemben magába foglalta, kiterjedve igyekezett felölelni az amerikai portugál világot is.[1437] Addig a brazil az önálló, autentikus identitást keresve inkább leszűkült. Mindkét fél számára hamar világossá vált, hogy legyen bármilyen dicső történelmi múltja, a jelen és a jövő Portugáliája segítségre szorul. Általános válságára, illetve a korszak nagy kérdéseire adott lehetséges válaszok között a luzo-brazil politika döntően kulturális jellege mellett mindig volt politikai és gazdasági tartalma is.

VII.4.1.
A köztársaság mint a megújulás luzo-brazil eszköze

(Köztársaság, a korszerű államforma)

Politikai modellként a brazil példa kezdettől fogva figyelmet keltett a portugáliai republikánusokban. Bár I. C. da Silva általunk már többször idézett munkájában arra jut, hogy a századforduló időszakában Brazília iránti érdeklődésük még nem eredményezett mély megértést. Nem végeztek szisztemati-

[1436] Az a historizáló szemlélet jellemezte, amit Gergely András a XIX. század más európai monarchikus rendszerei kapcsán ír le, és ami Portugáliában túlélte a monarchiát: „1867 után a politikában *historizáló-közjogi szemlélet* kezdődött, illetve folytatódott. Szükségszerű volt, hogy a kultúrában, a művészetben is a *historizáló* szemlélet érvényesüljön. Az Európa-szerte fennálló monarchikus rendszerek létüket igazoló (legitimációs) eszköztárához mindenütt hozzátartozott a históriai igazolás (annál is inkább, mert a „történelmi", vagyis a hagyományos vezető rétegek irányították), de az Osztrák-Magyar Monarchia mindkét felében különösen erős volt a két uralkodó nemzetnél a közvetlen szálak megjelenítése a múlt és a jelen között. A birodalom többi, nem oly kedvező államjogi helyzetben lévő népénél a (valóban, vagy csak elképzelten) dicsőséges múlt a kevéssé dicsőséges jelent mint hullámvölgyet rajzolta tovább egy újra felívelő, dicsőséges jövő felé." GERGELY András: Bécs és Budapest az Osztrák-Magyar Monarchiában, in F. DÓZSA Katalin (szerk.): *Az áttörés kora – Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között, 1873-1920*, Budapest, BTM, 2004, 115.

[1437] TORGAL (2009) i.m. II. köt. 37-38.

kus elemzést, inkább csak bizonyos epizódokat ragadtak ki az I. Brazil Köztársaság működéséből és azokat szimbolikus hivatkozásként használták fel.[1438]

Köztársaság, a korszerű államforma

A monarchia válságának idején a portugál köztársaságiak azt remélték és hirdették, hogy a változás náluk sem várat már magára sokáig. Hazájuk hasonló utat jár majd be, mint Brazília, és ezzel megerősödik a két állam egymást támogató viszonya is. A republikánusok növekvő tábora, mely szinte a teljes értelmiségi elitet átfogta, meg volt győződve róla, hogy Lisszabon követi a tengerentúli példát, és – ahogy a *República Portuguesa* írta – „a jövő történésze nem választhatja el egymástól ezt a két eseményt: a brazil forradalmat és a portugál forradalmat."[1439] Ezzel a meggyőződéssel kezdődött a brazíliai köztársasági minta és az állam demokratikusabb működésének, mint a haladás zálogának értelmezése. Ebben a vonatkozásban nagy szerepe volt a szabadkőműves-köztársasági kapcsolatoknak is, a portugál páholyok azonnal küldötteket menesztett Brazíliába az új államforma ottani bevezetése után.[1440]

1910-től, mikor már két testvéri köztársaság kapcsolata lett a realitás, az értelmezési folyamat egyre inkább túllépett a felszínes sztereotípiák hangoztatásán, valódi tartalommal és részletekbe menő elemzéssel telt meg. Nem kis mértékben éppen a luzo-brazil közeledés híveinek tevékenysége nyomán, és jelentős részben az *Atlântida* folyóiratnak és körének köszönhetően. A lap szerzői, bár politikai beállítottságuk nem volt mindenben homogén, köztársasági elkötelezettségük azonos volt a szerkesztőkével, João de Barroséval és João do Rio-éval. (Jellemző, hogy bár João do Rio érdeklődött II. Péter brazil császár alakja, sorsa iránt, sőt személyét együttérzéssel és megbecsüléssel kezelte, az általa irányított lap 1916-ban mégis egy olyan irodalmi szöveggel emlékezett rá *A nagy száműzött* című drámarészlet közlésével, melyben éppen arról van szó, hogy az elmozdított uralkodó miként értesül róla, végleg el kell hagynia hazáját.)[1441]

Az atlantidák többségükben nem voltak republikánus pártaktivisták, de írásaikban mégis gyakran kifejezték, hogy a köztársasági államforma, egyben

---

[1438] I. C. da SILVA i.m. 397.

[1439] „[…] o historiador terá de tornar inseparáveis estes dois acontecimentos: a revolução brasileira e a revolução portuguesa." idézi I. C. da SILVA i.m. 83.

[1440] U.o. 111.

[1441] Mário de Artagão: O grande Exilado (A nagy Száműzött), *Atlântida,* no. 9. (1916, július 15.), 830-831.

az I. Portugál Köztársaság kormányzati politikája, mint modernizációs program mellett vannak. Lapjuk is kezdettől fogva nyíltan vállalta, hogy részt vesz a liszszaboni vezetés mögött álló szellemi hátország megteremtésében, fórumot adott közleményeinek. Az *Atlântida* közölte a lisszaboni kormányzat képviselőinek véleményét, melyben megfogalmazták programjukat a válságból való kiútkeresésre és a modernizációra vonatkozóan is. Barros sorozata például, mely *O renascimento português* (A portugál újjászületés) címmel jelent meg 1916 nyarán, programadó beszélgetésekből állt, az interjúalanyok a legmagasabb rangú hivatalnokok, politikusok voltak.[1442] Ugyancsak a kormányzati regenerációs politika szándékait segítette a folyóirat 1919 derekán, mikor felvállalta, hogy azzal vesz részt az átfogó portugál nemzeti megújulási program előkészítésében, hogy közli és terjeszti a külügyminisztérium felmérésének kérdőívét.[1443] Ez három, a portugálok számára döntő jelentőségű megújulási (*renovação*), kitörési pontra koncentrált. A külügyminisztériumi *think tank* várta az *Atlântida*-t olvasók reflexióit: a gyarmatbirodalom jövőjére vonatkozóan; a külpolitikával és külgazdasággal, illetve ezekkel összefüggésben az emigráció problémájával kapcsolatban; valamint az oktatás fejlesztésére vonatkozóan. A politikai és a kulturális elitnek ez az együttműködése az ország talpraállását, a köztársasági modernizációs reformfolyamatot, „a nemzet morális egységének megteremtését" kívánta segíteni, ugyanakkor a köztársaság felelősségének kérdése is felmerült az I. világháború körülményei között. Ez a kérdéskör, mint priméren portugál probléma – érthetően – az *Atlântida*-ban különösen a lap tengeren inneni szerzői és olvasói részéről váltott ki fokozott érdeklődést.

A republikánus portugál-brazil Atlantisz programja nagyban épített arra, hogy a két ország testvériségét két köztársaság összhangjával is erősítse. Ebben a vonatkozásban Brazília jár elől – mondták a luzo-atlantisták –, Portugália pedig követi őt, elemzi, értelmezi és saját viszonyaira alkalmazza a tengerentúli tapasztalatokat. Ezzel a brazil köztársasági rendszer több eleme is a portugál közéleti viták és a sajtó érdeklődési körébe került. Nem csupán, mint az állam működésének új kerete, hanem esély a fejlett világhoz való felzárkózásra, a mo-

[1442] A sorozat részei: I. Brasil e Portugal: fala o sr. Presidente da República (Brazília és Portugália: nyilatkozik a köztársasági elnök), *Atlântida,* no. 10. (1916. augusztus 15.), 899-905., II. A Guerra e a Preparação Militar Portuguesa: fala o sr. Ministro da Guerra (A háború és Portugália katonai előkészületei: nyilatkozik a hadügyminiszter), *Atlântida,* no. 10. (1916. augusztus 15.), 906-912., III. A situação internacional: os srs. ministros das Finanças e dos Negócios Estrangeiros falam à „Atlântida" (A nemzetközi helyzet: az „Atlântida"-nak nyilatkozik a pénzügy- és a külügyminiszter), *Atlântida,* no. 11. (1916. szeptember 15.), 995-1008.

[1443] Inquéritos Patrióticos (Hazafias kérdőívek), *Atlântida,* no. 41. (1919, h.n.), 647-652.

dernizálódásra, a válságból való kilábalásra, olyan példa, mely hasonló eredményekkel kecsegtet Portugáliára nézve is. Ahogy az *Atlântida* már első számában leszögezte a lisszaboni politikai változásokkal kapcsolatban: „[…] a köztársaság népi kezdeményezésre, spontán nemzeti mozgalom eredményeként jött létre, ami lehetőséget teremt és reményt ad a [portugál] nemzetnek arra, hogy politikai folyamatai és működésmódja megújuljon."[1444]

A köztársaság, a modernizáció és a brazil példa együttese a folyóirat cikkeiben később is újra és újra hangsúlyt kapott. Például abban az interjúban, amit João do Rio készített Francisco de Paula Rodrigues Alvessel, São Paulo állam kormányzójával. A politikust, aki korábban köztársasági elnök volt, az író nagyra becsülte úgy is, mint az Új Brazília létrehozóját (*„o creador de Brasil Novo"*). Elnökségének időszakát (1902-1906) pedig cikkében az ország aranykorának nevezte. Rodrigues Alves tevékenységének méltatásakor összekapcsolta Rio de Janeiro modernizációja érdekében végzett munkáját és a köztársaság megszilárdításában játszott szerepét. (A luzo-brazil gondolat folyóiratában persze nem maradhatott említés nélkül az sem, hogy a kormányzó „kiváló példája a mi fajtánknak", *um exemplar perfeito da nossa raça*, luzo-brazil családból való, hiszen apai ágon portugál származású.)[1445]

João do Barros egy 1919-es cikkében a háború és az Északi-Monarchia bukása után tért vissza az államforma és a haladás összefüggéseire.[1446] Egészen konkrétan fogalmazott, mikor méltatta Portugália kulturális életének fejlődését a köztársaság kikiáltása óta eltelt majd egy évtizedben, kiemelve, hogy az új államforma keretei között nyílnak csak igazán kedvező lehetőségek a kultúra virágzásához. Azzal érvelt, hogy a portugál köztársaság jóval többet áldoz a művészetekre, a művelődésre, mint korábban a monarchia, és az egyszerű emberek számára is elérhetővé teszi eredményeit, így a kulturális értékek valóban közkinccsé válhatnak, hogy a haladást szolgálják. Cikkében Barros azt is egyértelművé teszi, hogy a születési arisztokráciával szemben a szellemi arisztokráciát tartja magasabb rendűnek. Kárhoztatva ugyanakkor az újkeletű sznobériát, ami abban áll, hogy Portugáliában az emelkedett szellemek között

---

[1444] „[…] a República era o resultado de um movimento popular, espontaneo, nacional que à nação oferecia a probabilidade e a esperança de se renovarem os processos e costumes políticos." João de Deus Ramos: O Novo Presidente da República Portugueza, *Atlântida*, no. 1. (1915, november 15.), 81-82.

[1445] João do Rio: O Estadista brasileiro Rodrigues Alves: Uma hora no palácio dos Campos Elíseos (Rodriugues Alves a brazil államférfi: egy óra a Campos Elíseos-i [kormányzói] palotában), *Atlântida,* no. 6. (1916, április 15.), 507-515.

[1446] João de Barros: A vitória da República: o seu significado intelectual (A köztársaság győzelme: intellektuális jelentősége), *Atlântida,* no. 35-36. (1919, h.n.), 985-989.

a háború után szinte sikk lett ismét elitistának, monarchistának, sőt egyenesen *miguelistá*nak lenni. Ahogy – szerinte – a háború idején *germanofil*lé is merő sznobizmusból váltak egyesek. Az újjáéledő (bár végül elég erőtlen) monarchizmus Barros szerint nemcsak retrográd, de azért is veszélyes, mert egyenesen elvezethet a régi portugál birodalmat restaurálni kívánó, monarchista-sebastianista elképzelésekhez, ami kibékíthetetlen ellentétben áll a kölcsönös tiszteleten és a felek egyenlőségén alapuló luzo-brazil barátság gondolatával. Tekintettel arra, hogy a két nép és a két ország viszonyába az egyenrangúság helyett a birodalmi alá-fölé rendeltséget csempészné vissza. Barros tehát a luzo-brazilizmus követőjeként zárkózott el a monarchista hagyománytól. Atlantisz-koncepciójával a kibontakozás egy lehetséges republikánus és semmiképpen sem birodalmi megoldása mellett kívánta magát pozicionálni Portugália újjászületésének folyamatában. Egy évtized múlva Salazar rendszere bizonyos vonatkozásban szintén felhasználta a luzo-brazil politika egyes elemeit, arról azonban az Új Államban kevés szó esett, hogy a portugál-brazil testvériség erősítésének vágya az 1910-es években még éppen a köztársaság szimbolikus legitimációját szolgálta a republikánus politikai-szellemi elit egy része számára, a patriotizmus és nacionalizmus sajátos hajtásaként.

VII.3.2.
Brazilok és a „brazilok" Portugáliában

(Brazilok létszáma, egyesületeik Portugáliában; Brazil diplomaták Lisszabonban; A visszavándorolt „brazilok")

1918. február 14-ére a lisszaboni Hotel Central nagytermében (ahol 1916-ban népszerű költőjük, Olavo Bilac fogadásakor is rendeztek bankettet) díszebédre készülődtek a Portugáliában élő brazil közösség prominensei. Ezúttal a portugál költő és szerkesztő, João de Barros volt az ünnepelt, akit tisztelői, a luzo-brazil barátság elkötelezettjei a két nép közeledésének legnagyobb propagátoraként kívántak köszönteni születésnapja alkalmából.[1447] Az esemény kezdeményezője Moreira Teles, az *Atlântida* szerkesztőségével együttműködő *Agência Telegráfica Americana* hírügynökség igazgatója és Mário Navarro da Costa, portugál művészkörökben is elismert, évek óta Európában élő brazil festő volt. A 37 fős díszebédre a néhányezres portugáliai brazil közösségből főként diplomaták és újságírók kaptak meghívást. Megjelent Gastão da Cunha

[1447] A szervezőkről, a résztvevőkről, az elhangzott köszöntők és a levelek szövege ld. Banquette de Homenagem a João de Barros, *Atlântida,* no. 28. (1918. február 15.), 509-520.

brazil követ és a követségi titkárok; Alfredo Varela, a trieszti brazil konzul; a lisszaboni brazil főkonzul, Dr. José de Morais Barros az alkonzullal és a coimbra-i konzulokkal; több író és képzőművész is jelen volt az *Atlântida* szellemi köréből; és más brazil és portugál lapok, a *Jornal do Brasil*, az *O Paiz*, a *Revista da Semana*, az *A Noite*, a *Commercio do Porto* tudósítói; és képviseltette magát a lisszaboni Nemzeti Szépművészeti Társaság (*Sociedade Nacional de Belas Artes*) vezetősége is. A Lisszabonban élő brazilok nevében dr. Melo Matos, az ismert és tekintélyes jogászprofesszor mondott beszédet, aki háláját fejezte ki, hogy szeretett hazájának olyan népszerűsítője van, mint J. de Barros. A brazil kollégák nevében J. Pereira Cardoso újságíró köszöntötte az ünnepeltet, majd a brazil költő, Henrique de Holanda következett, végül dr. Gastão da Cunha, Brazília lisszaboni követe beszélt. Közben váratlanul megérkezett az idős Guerra Junqueiro, a portugál irodalom köztiszteletben álló, legtekintélyesebb képviselője, jelenlétével kétségtelenül emelte az esemény fényét. Barros számos üdvözlőtáviratot és levelet is kapott. (A feladók névsora alapján, amit szintén közölt az *Atlântida*, tovább bővíthető a luzo-brazil közeledés híveinek listája. Három portugál személyiség köszöntőjének teljes szövege olvasható is a tudósításhoz kapcsolódóan. Augusto Vieira Soares (1873-1954), aki annak idején külügyminiszterként támogatta az *Atlântida* létrejöttét, táviratot küldött. Az írótársaktól, Francisco Teixeira de Queiroztól és Júlio Dantastól személyes hangú levél érkezett. Barros ünneplése, bár az egész portugál sajtó nagy teret szentelt neki,[1448] mégis javarészt az elit köreire korlátozódott. A köszöntőbeszédek intellektuális tartalmán, programadó jellegén volt a hangsúly. Megújítva az I. világháború következtében megerősödött luzo-atlanti, luzo-brazil és össz-neolatin elkötelezettséget, az unionista elképzeléseket.[1449]

Egészen másképp alakult a helyzet João do Rio halálakor, 1921-ben. A gyász Portugáliában több helyen valóságos népi demonstrációvá vált, és nemcsak az elitből, de a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből csatlakoztak hozzá. Portóban, ahol a legnagyobb számban[1450] éltek brazilok, a munkásegyesületeik helyiségeire és a lakásokra gyászzászlót tűztek.

[1448] U.o. 520.

[1449] A luzo-brazil konföderáció tervét itt nem portugál, hanem brazil részről vetik fel, a költő, Henrique de Holanda hozza szóba, u.o. 514.

[1450] Ez sem jelent 1000-2000 főnél többet. Az 1920-as népszámlálási adatok szerint a Portugáliában élő brazilok összlétszáma egészen pontosan 4969. Ebből Portóban 1798-an, Lisszabonban 1481-en éltek. Vö. *Censo da População de Portugal, Dezembro de 1920* – népszámlálási adatok a portugál statisztikai hivatal honlapján digitalizált formában http://censos.ine.pt (letöltés 2016. július 23.) I. köt. 232.

Raul Dória (1878-1922) kereskedelmi szakközépiskolája (*Escola Raul Dória*) 1908 óta, mikor modern, praktikus, kereskedelmi fókuszú oktatási programjával aranyérmet nyert a riói világkiállításon, igen népszerű oktatási tanintézménnyé vált a portóban élő brazilok között és a Brazíliát megjárt portugálok körében egyaránt. Ebben az iskolában a gyász napjaiban (J. do Rio halála és temetése éppen június 24-én történt) felfüggesztették a portóiaknak oly fontos népszokásokkal és nagy vigasságokkal járó Szent János (Szent Iván) napi ünnepségeket. Tiszteletük jeléül hasonlóan döntöttek Póvoa de Varzim lakói is, és félárbócra eresztették a nemzeti lobogót, a középületekre gyászzászló került. A portugál főváros luzo-brazil könyvesboltja, a *Livraria Portugal-Brazil* 8 napra szintén félárbócra eresztette zászlaját, példáját más intézmények is követték. A lisszaboni *A Pátria* szerkesztői, J. de Barros és Nuno Simões, mint az elhunyt közeli barátai, számos részvéttáviratot kaptak az ország minden részéből azzal a kéréssel, hogy közvetítsék az együttérzést J. do Rio családjának.[1451]

Brazilok létszáma, egyesületeik Portugáliában

A portugáliai brazilok csoportja létszámában, de arányaiban sem közelítette meg a tengerentúli portugál kolóniákat. Nagysága korszakunkban alig érte el az 5000 fő. A legnépesebb külföldi csoport, a 17 ezres spanyol kolónia után mégis a második helyen állt és a két nagyvárosba koncentrálódott, Lisszabonban kb. 1500-an és Portóban kb. 1700-1800-an éltek. Ez a létszám nyilván nem mérhető az 1890-es évtizedtől az I. világháborúig terjedő kivándorlási csúcsidőszakban Brazíliába került portugálokéval.[1452] Csupán az eltérő arányok érzékeltetésére, portugál történészek adatai szerint, 1855 és 1899 között 406 000 portugál hagyta el hazáját hivatalos útlevéllel. Ezt a mutatót mintegy 10-13%-kal növelheti az illegális kivándorlók száma. A századfordulós kiugró években, 1895-ben 45 000, 1907-ben 40 000 és 1912-ben 89 000 fővel kalkulálhatunk. Brazília függetlené válása óta 1.8 millióan mentek oda Portugáliából, ami az összes, 5.6 millió bevándorlóhoz mérve is jelentős szám.[1453] Különösen soknak tűnik, ha a kis Portugália – mint kibocsátó ország – demográfiai viszonyait tekintjük.

[1451] A morte de Paulo Barreto – O pezar em Portugal (Paulo Barreto halála – Részvét Portugáliában), *A Noite* (R.J.), no. 3431. (1921. június 28.), 4.

[1452] Vö. az V.2. fejezet.

[1453] Ezek az adatok például H. S. KLEIN i.m. 337.

A Portugáliába került brazilok, bár nem voltak sokan, azért létrehozták a maguk szakmai és társadalmi szervezetit. Ahogy Brazíliában a portugáloknak voltak kereskedelmi és ipar kamaráik (pl. *Câmara Portuguesa de Comércio, Indústria e Arte de S. Paulo*), épp úgy az 1910-es években megvolt a lisszaboni brazilok kamarája is (*Câmara Brasileira de Comércio e Indústria*), ami saját értesítőt (*Boletim da Câmara Brasileira de Comércio e Indústria*) adott ki. Volt segélyegyletük (*Sociedade Brasileira de Beneficencia*), és a koloniális társasági életet a lisszaboni *Club Brasileiro* szervezte. A klubot 1913 tavaszán hozták létre, júliusban átadták gazdagon berendezett székházát, ahol a következő év februárjában karneváli jelmezbált tartottak, ami az újságok szerint a portugál főváros legelegánsabb bálja volt. A klub vezetősége a kolónia prominenseiből állt, elnöke José Nogueira Pinto, első titkár J. Pereira Machado, a Klub közgyűlésének elnöke Dr. Mario de Aragão volt.[1454]

A portugáliai brazilok kapcsolatban álltak az óhazával, és a kolónia a maga módján követte a patrióta megnyilvánulásokat is. Ennek volt érdekes, luzo-brazil tartalmú példája a Rio Branco megemlékezés (*Homenagem à Memória de Rio Branco*). A brazil külpolitikát évtizedekre meghatározó államférfi 1912. február 10-i halálát követően szinte azonnal, nemcsak Rio de Janeiróban, de a dél-amerikai ország más, kisebb-nagyobb városaiban (pl. Bagé, Belém, Belo Horizonte, Curitiba, Petrópolis, Porto Alegre, Recife, Rio Grande, Salvador, São Paulo, Uruguaiana) is civil kezdeményezések indultak, hogy köztéri szobrot emeljenek a politikusnak. Évekig tartó adománygyűjtés következett és megszülettek az emlékművek. A hazafias lendületben az urugaiana-i szobor készült el elsőként. Ribeirão Preto-ban pedig a város első köztéri szobra valósult meg azzal, hogy Rio Branco-nak emléket állítottak. Az 1910-es évtizedben az utolsó avatást 1919 májusában Salvadorban tartották. A Rio de Janeiró-i emlékművet azonban – bár története szintén az 1910-es években kezdődött – hosszú huzavona után, csak az Új Állam idején, 1943-ban sikerült felállítani.

A Portugáliában élő brazilok maguk is bekapcsolódtak a szoborállítási lázba, hozzá akartak járulni a nagy államférfi emlékének ápolásához és valamilyen módon szintén meg akarták örökíteni alakját. Lisszaboni kolóniájuk egyfajta csúcsszerve, mely nemcsak a brazilokat, hanem egyben „Brazília barátait" is képviselte, a *Comissão da Colónia Brasileira e dos Amigos do Brasil* intézőbizottság a külügyminiszter halála utáni ötödik évben az akkor már Párizsban élő, kiváló portugál szobrász- és ötvösművész, João da Silva tervét

[1454] Vö. sajtóhírek *Correio Paulistano*, no. 17837 (1913. március 21.), 4., *Correio da Manhã*, no. 5281. (1913. július 16.), 6., *Jornal do Brasil*, no. 243. (1913. augusztus 31.), 13., és no. 52. (1914. február 21.), 7.

elfogadva, megbízást adott egy emlékmű elkészítésére, amit a riói külügyminisztérium kertjében szándékoztak elhelyezni.[1455] A Diplomácia diadala (*O triunfo da Diplomacia*) című alkotáshoz készült tanulmányt Lisszabonban nagy sikerrel állították ki.[1456] (Alkotója egyébként ugyanaz a művész, aki 1912-ben a „Két Haza Virágkosár" készítője volt.)

Brazil diplomaták Lisszabonban

A brazil közösség különleges státusú tagjaiként, már hivatali kötelességüknél fogva is támogatták a luzo-brazil barátság elmélyítését a huzamosabb időre Portugáliába rendelt diplomaták. Személyük, pályájuk pedig gyakran egymásba fonta a két portugál nyelvű ország kultúráját, a megélhető luzo-brazil kettős kötődés pozitív példájaként. Jószándékuk az *Atlântida* támogatásában is megmutatkozott, gyakran szerepeltek a folyóiratban szerzőként is.

Anibal Velozo Rebelo (1871-1947) ott volt már a lap indulásakor, az 1. számban közölt írást, és aztán folyamatosan szerepelt a virtuális Atlantiszon.[1457] A brazil jogász, történész diplomataként Portugáliában szolgált. Velozo Rebelo tagja volt annak a népes történészcsoportnak, mely 1914. szeptemberében a brazil történelmi és földrajzi társaság (IHGB) első országos kongresszusa keretében megnyitotta az utat a nemzeti történelem új, az identitás formálását is segítő, széles körű feldolgozása felé. Szövegeiben, akár egy császári diplomatáról írt, akár a brazil alkotmány történetéről, egyik célja az volt, hogy harmonikus kapcsolatot építsen a luzo-brazil közös múlt és a modern brazil identitás között.

Mário Navarro da Costa a művész-diplomaták közé tartozott, és már többször hivatkoztunk luzo-brazil elkötelezettségére. Eredetileg sikeres, kiállító

[1455] Augusto Gil: Homenagem à Memória de Rio Branco, *O Paiz*, no. 11981. (1917. július 27.), 7. és Augusto Gil: Homenagem à Memória de Rio Branco Executada por João da Silva e Promovida pela Comissão da Colónia Brasileira e dos Amigos do Brasil, *Atlântida,* no. 19. (1917. május 15.), 606-607.

[1456] Fotója és részletes leírása, *A Ágia,* no. 65-66. (1917. május-június), 201-202.

[1457] Vö. *IHGB, Anais do Primeiro Congresso de História Nacional*, Rio de Janeiro, IHGB; Imprensa Nacional, 1915-1917. A tudós-diplomatát éppen portugáliai missziója idején választotta tagjainak sorába a venezuelai történész akadémia. Vö. *Atlântida,* no. 7. (1916. május 15.), 702. Cikkei a folyóiratban: Um diplomata do Império (A császárság egy diplomatája), *Atlântida*, no. 1. (1915. november 15.), 33-43., A primeira constituinte brasileira (Az első alkotmányozás Brazíliában), *Atlântida*, no. 7.szám (1916. május 15.), 611-617., Notícias & Comentários, O Discurso do Dr. Veloso Rebêlo no Instituto Histórico (Hírek & Megjegyzések, Dr Veloso Rebê beszéde), *Atlântida*, no. 31. (1918. május), 721-727.

festő és grafikusi pályája a *Belle Époque* Rio de Janeirójában indult, ahol több díjat nyert a Nemzeti Szalon tárlatain. 1914-ben rendelték először külszolgálatba, Nápolyba, ahol művészként is fejlődhetett, olasz mesterektől tanulva. Az I. világháború évei alatt áthelyezték a lisszaboni brazil konzulátusra, és ettől kezdve a város kulturális életének aktív tagja lett. 1917-es portói kiállításán már több portugál témájú képpel szerepelt. Az 1920-as évek közepén, miután hosszabb párizsi és müncheni tartózkodás után visszatért Brazíliába, európai ihletésű képeit ott is kiállította (1926). Művészetével és elméleti szövegeivel egyaránt képviselte a luzo-brazil gondolatot. Korábban idézett írásának címe az *Atlântida* 22. számában szintén erre utal: *Aproximação artística entre Portugal e Brasil*, vagyis Portugália és Brazília közeledése a művészet terén.

A visszavándorolt „brazilok"

A visszavándorlás Brazíliából nem volt jelentős, de akik hazatelepültek, gyakran szintén a két nép, a két ország közeledésének ágenseivé váltak. A portugálok Brazíliában főleg a gazdaságilag fejlettebb, centrális területeken próbáltak szerencsét, São Paulóban, Pelotasban, Recife-ben, Belémben, Manausban, Porto Alegre-ben, Santosban vagy Salvadorban. Rio de Janeiróban 1884-ben a 439 regisztrált riói péknek majdnem fele volt portugál! A bevándorlók döntő többsége tisztes megélhetést talált, egyesek viszont kifejezetten meggazdagodtak, befolyásos személyiségek lettek pl. a dohány- és textiliparban, vagy a nagykereskedők, bankárok között. Néhányan közülük vagyonukkal együtt hazatértek, és aztán az óhazában a köznyelv csak „brazil"-ként emlegette őket,[1458] ahogy a fogalmat Manuel Joaquim Alves Machado portói kereskedővel kapcsolatban már említettük (VII.1.1. fejezet). Számuk kb. a portugáliai brazil bevándorlókéval volt megegyező. A „brazilok" többsége Portóban telepedett le, és részese lett a tradicionális kereskedelmi háromszögnek (Porto, Brazília és Anglia között), a kávé, nádpálinka, cukor vagy tea importnak és bor exportnak.[1459] A sikeres vállalkozók közül többen a luzo-brazil politika legaktívabb hívei lettek, összefogva a bevándorolt brazilokkal. Anyagi lehetőségeik

[1458] Brasileiros em Portugal, *O Paiz*, no. 12116. (1917. december 11.), 9. A cikk 10732-re teszi a portugáliai brazilok létszámát, amit úgy értelmez, hogy az a brazilok és a „brazilok" összlétszáma.

[1459] Igor José de Renó MACHADO: O 'brasileiro de torna-viagem' e o lugar do Brasil em Portugal, *Revista de Estudos Históricos* (Rio de Janeiro), vol. 1. no. 35. (jan.-jun. 2005. 47-67.o.), 56.

kiemelkedő szerepet biztosítottak számukra a különböző kulturális és politikai projektek támogatásában.

A repatriáltak közül sokan kettős kötődésűek voltak, általuk, családi és társadalmi kapcsolataik révén is szorosabbra szövődött a több évszázados kapcsolati háló a két ország között, valamint folyamatos volt a kulturális csere. S. de Magalhães Lima, aki maga is Brazíliából visszatelepült apa gyermekeként került Portugáliába így fogalmazott ezzel kapcsolatban: „Én magam ugyanolyan szoros kapcsolatot érzek Brazíliával, mint Portugáliával. Nem beszélhetek lelkem borzongása nélkül a földről, ahol a bölcsőm ringott."[1460]

A „brazil" néha mégis megosztó jelenség volt az óhazában. Egyeseknek szinte hódolt a közvélemény és környezetükben sokat vártak tőlük. Progresszív, adakozó állampolgár hírében álltak, akik nemcsak saját családjuk, de szűkebb pátriájuk és az ország fejlődését is szívükön viselik. Hazatérésük után – jegyzi meg Rui Ramos – gyakran átvállalták fiatalabb testvéreik, unokaöccsük taníttatását, így adva nekik lehetőséget a felemelkedésre.[1461] De bőkezűen adakoztak városuk szépítésére, emlékművekre stb. Számtalan példája van az egyéni kezdeményezéseknek. Az ő pozitív megítélésük áttételesen a Brazília-képre is hatott. Ebben a kontextusban irigylésre méltó ez az ország, a gazdagság és a meggazdagodási lehetőség földje, a jövő ígérete (nem csupán a luzitán tetterő kreációja). Ugyanakkor a gyakran mesés vagyonokkal hazatérő „brazil" típus más oldalról sok kritikát kapott. Bárdolatlan újgazdagnak, elmaradott nacionalistának is mondták őket, és ebben az optikában Brazília is másképpen, inkább negatív színben tűnt fel, a vad brutalitás, a fehér rabszolgaság, a bárdolatlanság földjeként a kulturált Európával szemben.[1462]

VII.4.2.
Demokrata republikánusok versus sidonisták a luzo-brazil körben

Az 1919-es fordulatos évben João do Rio ismét Európában tartózkodott. Közelről követhette a *sidonizmus* hónapjait, majd az észak-portugáliai monarchista felkelés eseményeit. Január végén kelt cikkeit hazaküldte Brazíliába,

[1460] „Pessoalmente, sinto-me tão intimamente ligado ao Brasil como Portugal. Não posso falar da terra onde tive o meu berço sem um verdadeiro estremecimento da alma." S. de Magalhães Lima: Carta ao dr. Bettencourt Rodrigues, *Atlântida*, no. 22. (1917. augusztus 15.), 845.

[1461] R. RAMOS i.m. 1088.

[1462] A sztereotípiák irodalmi interpretációja ld. pl. Ferreira de CASTRO: *Honkeresők…* i.m regényében.

ahol márciusban közölte őket az *O Paiz*. Az északi felkelés idején látta, hogy Lisszabonban a város polgárai a katonákkal és a tengerészekkel egyetértésben az utcára vonulnak, és ellenállnak a monarchista agitációnak, védelmezik a köztársaságot. Január 23-a estéjén keltezett tudósításában leírta, ahogy körülötte a városban mindenfelől így kiabáltak: „Éljen a Köztársaság! Fegyvert akarunk!" Meggyőződéses köztársaságiként patetikus stílusban éltette a lisszaboni népet, ami szerinte az ifjúság szellemének megtestesülése és a megújulás ígéretét hordozza: „Micsoda nép ez! Micsoda emberek!" – kiáltja lelkesülten.[1463] João do Rio a brazil lapoknak küldött cikkeiben ezt a lisszaboni lelkesedést szegezi szembe a monarchista vezér, Paiva Couceiro kiáltványának állításaival. Például azzal, hogy az egész ország királypárti és az elűzött II. Emánuel híve lenne. (Paiva Couceiro téves helyze értékeléséről ld. a VI.1.2. fejezet.) A következő napon írt cikkben a magát két napig tartó (január 22-24.) monarchista felkelésről számolt be, megjegyezve azt is, hogy ha a monarchia híveinek száma, a királyt visszavárók tábora növekszik, az csakis az I. Portugál Köztársaság hibái miatt lehet. A *sidonizmus*t teszi felelőssé azért, hogy hatalmi helyzetben a királypártiakat juttatta pozíciókhoz, a demokraták és a köztársaságiak pedig nehéz helyzetbe kerültek.[1464]

Bár a *sidonismo* sok értelmiségit magával ragadott egy időre, az atlantidák számára referenciát jelentő szellemi kiválóságok döntő többsége kitartott a diktatúra nehéz időszakában is, és rendíthetetlen republikánus demokrata maradt. Barros egy cikkében fel is sorolt közülük néhányat: a reformpedagógia képviselője, João de Deus Ramos; a költő Guerra Junqueiro és az elégiák mestere, a portói Júlio Brandão (1869-1947); a regényíró Francisco Teixeira de Queiróz; a filozófus Leonardo Coimbra (1883-1936), aki a Portugál Újjászületéshez (*Renascença Portuguesa*), az 1910-es években kibontakozó, nagyhatású, portói szellemi körhöz is kapcsolódott. Köztársasági elkötelezettségét fogalmazta meg Aquilino Ribeiro, az új nemzedék fontos regényírója és Manuel Teixeira Gomes (1860-1940, ld. 8. képmelléklet),[1465] a nagyszerű prózaíró (aki 1923-1925-ig a köztársaság elnöke lett). Az író-diplomata An-

[1463] „– Viva a República! Queremos armas […] Que povo este! Que gente!" João do Rio: Portugal após a guerra. O milagre do povo de Lisboa (Portugália a háború után. A csodálatos lisszaboni nép), *O Paiz*, no. 12561. (1919. március 2.), 3.

[1464] João do RIO: A revolução monarchica em Portugal. Lisboa após da victoria de Monsanto (Monarchista zendülés Portugáliában. Lisszabon a monsantói győzelem után), *O Paiz*, no. 12562. (1919. március 3.), 3.

[1465] A folyóiratban való megjelenésével kapcsolatban ld. 1916-os levélváltását az *Atlântida* portugál szerkesztőjével, az augusztus 10-én és november 20-án kelt levél digitalizálva a Casa Comum (http://casacomum.org) gyűjteményében, jelzet: 08084.016 és 08084.017 (Fundação Mário Soares)

tónio Patrício (1878-1930) elvhűségét Barros szemében azzal is bizonyította, hogy nem kívánt állami szolgálatban maradni Sidónio Pais idején, nem vállalta tovább a külügyi megbízatást. Az intézményvezetők közül a múzeumigazgatók kiállását emelte ki Barros. A festő Columbano, a kortárs gyűjtemény (*Museu de Arte Contemporânea*) igazgatójaként és José de Figueiredo (1871-1937) múzeológus, műkritikus, a korábbi századok szépművészetét bemutató múzeum (*Museu de Arte Antiga*) igazgatójaként tett hitet a köztársasági közművelődés demokratizmusa mellett, kinyitva a képtárakat a nagyközönségnek, mint a legavatottabb befogadók csoportjának.[1466] Az államforma, a művelődés és a modernizáció Sidónio Pais diktatúráját és a portói monarchia napjait követően még világosabban kapcsolódott össze, kontrasztban a retrográd monarchista elképzeléssel.

Barros szerint ugyanakkor voltak „megtévedt" köztársaságiak is. Így például az igen népszerű költő, a portói újromantikus szimbolista, Augusto Gil (1873-1929), aki nemcsak ismert művész volt, de jogászként és állami tisztviselőként is működött. Korábban többször publikált az *Atlântida*-ban. Őt a fentiekkel ellentétben éppen hogy lenyűgözte Sidónio Pais karizmatikus személye és vonzotta a diktatúra ereje. 1918-ban hivatalt vállalt a *sidonista* oktatási minisztériumban és 1919-től a képzőművészetért felelős vezető (*director-geral das Belas Artes*) lett.

Ez a fajta politikai lelkesedés ugyanakkor az atlantidákra sokkal kevésbé volt jellemző, mint az ő esztétikai értékeik és világlátásuk bírálatával fellépő modernistákra, akik intenzíven foglalkoztak az I. Köztársaság hibáinak elemzésével, a kibontakozás és a portugál újjászületés intellektuális és művészi útjának keresésével. A modernség forradalmát hirdették: *„A Arte moderna revolucionou a Vida",* a modern Művészet forradalmasította az Életet[1467] – jelentette ki António Ferro az 1920-as évek elején. Politikai programjukban szintén megvoltak a nacionalista republikanizmus alapvonásai, de erős kézre áhítoztak az állam vezetésében (akár a választott király ötletéig menően), arisztokratikusak voltak és nem sok szerepet szántak az atlantizmusnak.[1468] Az ellentét premodernisták/akadémisták és a modernisták között nemcsak esztétikai alapon, hanem a politikai filozófia különbözősége miatt is megvolt, ahogy kiinduló pontjuk hasonlósága is: a portugál válsághelyzet elemzésében és a kilábalás intellektuális útjának keresésében.

[1466] João de BARROS: A vitória da República … i.m. 985-989.
[1467] Idézi M. V. CABRAL i.m. 24.
[1468] N. H. VIEIRA i.m. 152. SZILÁGYI Á. J. (2009) i.m. 87-95.

A diktatúra hónapjaiban több modernista vált *sidonistá*vá. Pessoa és irodai kollégája, Geraldo Coelho de Jesus (1887-1949) valódi *sidonista* lapot alapított *Acção* (Akció, 1919-1920) címmel, a *Núcleo de Acção Nacional* (Nemzeti Akció Csoport) orgánumaként.[1469] Harmadik száma közölte Pais nagy fotóját és rendszerét elemezte, szembeállítva a bolsevizmussal, integráló erőként jelenítve meg a széteső Portugáliában. Ahogy Coelho de Jesus fogalmazott 1919. augusztusában:

> Ha nemzetünk számára azt keressük, hogy milyen erő képes *koncentrálni hazafias érzelmeit*, és milyen erő képes ugyanakkor egyaránt elérni a döntéshozókat és az egyszerű embereket (így összegezhető a nemzeti kohézió), csak egyetlen ilyet találunk: a *sidonizmus*t, az elsiratott elnök, Sidónio Pais emlékére épülő kultuszt. Ezenkívül minden más csak bolsevizmus – vagy szegény munkásaink bolsevizmusa, vagy a politikai pártjaink álarcába bujt bolsevizmusa. […] Vagy *sidonizmus* vagy bolsevizmus: ebben áll a problémája annak, aki politizálni akar Portugáliában. Mi a *sidonizmust* választjuk.[1470]

J. de Barrost, J. do Rio-t és a többi atlantidát mély demokratizmusa megvédte a hasonló lelkesültségtől. Amire a modernisták *sidonizmus*sal válaszoltak, arra az ő válaszuk újra és újra a luzo-brazilizmus volt.

[1469] Vonatkozó, korábban kiadatlan dokumentumokat közöl José BARRETO: O Núcleo de Acção Nacional em dois escritos desconhecidos de Fernando Pessoa, *Pessoa Plural – A journal of Fernando Pessoa studies,* no. 3. (2013), Brown Digital Repository, Brown University Library. https://doi.org/10.7301/Z09W0D0S (letöltés 2021. február 3.)

[1470] "Se procuramos na vida nacional, *qual a força capaz de concentrar patriotismo,* qual a força capaz de, ao mesmo tempo, atingir as competências e o povo (sendo assim um esboço de coesão nacional), encontramos só uma: o *sidonismo*, o culto […] pela memória do chorado presidente Sidónio Pais. O resto é só bolchevismo – ou o bolchevismo dos nossos pobres operários […] ou o bolchevismo disfarçado dos nossos partidos políticos. […] Ou *sidonismo* ou bolchevismo: o problema nisto para quem queria ter acção política em Portugal. Nós […] vamos pelo *sidonismo*." Idézi M. V. CABRAL i.m. 27-28.

VII.4.3.
A nacionalista regeneráció külpolitikai programja

(A gyarmatbirodalom nehéz öröksége; Minta a brazil föderális berendezkedés; Az elképzelt neolatin közösség; Portugál gazdasági érdekek; Konföderáció Brazíliával? Konföderációs tervek a virtuális Atlantiszon)

A portugál diplomácia nevezetes, 1890-es meghátrálásával, illetve annak előzményeivel és körülményeivel Magyarországon is foglalkoztak már a kutatók, főként a kérdés nemzetközi összefüggései kapcsán.[1471] A téma Brazíliához kötődő vonatkozásai azonban talán kevesebb figyelmet kaptak korábban.

A portugál gyarmati politika Brazília elvesztése után, majd a XIX. század második felében egyre inkább a még megmaradt afrikai területekre összpontosított.[1472] (Az indiai és kínai partokon lévő távoli gyarmatok, valamint a timori szigetfél birtoklásának inkább szimbolikus jelentősége volt és kevés gyakorlati értéket képviselt az anyaország számára. A portugál jelenlét ezeken a területeken valójában a presztízs-gyarmatosítás kategóriájába tartozott.)

Tekintve, hogy a lisszaboni külpolitikai irányítás a dél-amerikai területek elvesztése után is a birodalmi eszme bűvöletében maradt, voltaképpen az 1974-es szegfűs forradalomig ez határozta meg irányvonalát. Legfőbb célja az volt, hogy fenntartsa a gyarmati *status quo*-t és, hogy a külbirtokait minél hatékonyabban aknázza ki. Portugáliának azonban a századfordulóhoz közeledve, mint másodrendű hatalomnak, alig volt már ambícióihoz mérhető nemzetközi tekintélye és gazdasági ereje. A republikánusok – bár a monarchiát okolták az előállt megalázó helyzetért –, a királyság bukása után, az I. Köztársaság keretében sem sokat tudtak változtatni ezen.

A gyarmatbirodalom nehéz öröksége

A Világ újrafelosztásának lázában, az afrikai területekért folytatott versenyfutás idején egyre nyilvánvalóbban mutatkozott meg Portugália érdekérvénye-

[1471] BESENYŐ – BÚR – HORVÁTH – KOBOLKA i.m. 43. SZILÁGYI I. (2015b) i.m. 13-15. Illetve fordításban J. H. SARAIVA i.m. 314-318.

[1472] A kérdés érdekes magyar vonatkozású adaléka a Magyar László jelenség. Újabban ld. RÁKÓCZI István (szerk.): *Magyar200: Szombathelyi Tudományos Konferencia és Megemlékezés*, Budapest, Primaware, 2019. és RÁKÓCZI István (szerk.): *O Planalto do Bié: Diários de Viagem de László Magyar (1848-57)*, Lisboa, Edições Colibri, 2019.

sítő képességének gyengesége. Az 1884-85-ös berlini Kongó-konferencián[1473] nemzetközi partnerei kicsi és gyenge országnak tekintették, és kételkedtek abban, hogy képes megtartani és megfelelően adminisztrálni területeit. Ezzel szemben Lisszabon csupán elsőségére és történelmi érdemeire (a civilizáció, illetve a kereszténység terjesztése) hivatkozhatott.

> Amikor Portugália megpróbálta rátenni kezét a Kongó-torkolatra is, ez kiváltotta a rivális európai hatalmak ellenlépéseit. A folyó torkolatvidékének túlnyomó részét végül Franciaország és II. Lipót belga király magángyarmata, a Kongó Szabad Állam osztotta fel egymás között. Portugália veszített, de bekebelezhette az Angolától északra fekvő kis enklávét, Cabindát.[1474]

A portugál pozíciók megerősítése, vagy legalább megőrzése volt a célja annak az elképzelésnek, ami a Harmadik Portugál Birodalom ideája köré épült, és Afrikát Új Brazíliaként aposztrofálta. „[…] a Birodalom kultusza, – írta 1987-ben Eduardo Lourenço portugál filozófus – amely a XIX. század végén született és lényegi eleme volt az a törekvés, hogy visszaállítsa hajdani kiemelkedő nemzet mivoltát annak a (régen és most is) kis európai nemzetnek – Portugáliának."[1475] A birodalmi megújulás eszméjéhez – mint elit-értelmiségi koncepcióhoz – gyakorlati politikai tervek is kapcsolódtak: kereskedelmi és telepítési programok Afrika keleti és nyugati partján; az adminisztráció hatékonyabbá tétele; és bizonyos terjeszkedési szándékok, a kelet- (Mozambik) és a nyugat-afrikai (Angola) területek összekötésével. Ez utóbbi – földrajzi tudományos[1476] expedíciókkal és katonai műveletekkel előkészített – programja volt a „rózsaszín térkép" terveként (*Mapa Cor-de-Rosa*) elhíresült koncepció.

[1473] SZABÓ Loránd: Afrika felosztása? Az 1884-1885-ös berlini Kongó-konferencia, in: SZABÓ Loránd – ÖLBEI Tamás – WILHELM Zoltán (szerk.): *Anyaországok és (volt) gyarmataik 1.*, Pécs, PTE Afrika – Amerika – Ázsia Universitas Munkacsoport, 2002, 85-92. http://overseas.uw.hu/Berlin_Kongo-konf18841885.pdf (letöltés 2015. június 19.)

[1474] BESENYŐ – BÚR – HORVÁTH – KOBOLKA i.m. 43.

[1475] LOURENÇO i.m. 20.

[1476] „A 19. század utolsó harmadában újabb lendületet vett az európai expanzió, különösen azután, hogy Afrika „megkerülendő" kontinensből egyszeriben kolonizálandó kontinenssé vált. Megkezdődött a „versenyfutás Afrikáért". Az 1875-ben a portugál fővárosban megalakult Lisszaboni Földrajzi Társaság (*Sociedade de Geografia de Lisboa*) már egyértelműen a fekete földrész felosztásában játszott portugál szerep erősítését célozta. Afrika szinte mágnesként kezdte vonzani ekkortól a különböző földrajzi társaságokat." BÚR Gábor: Földrajzi társaságok a 19. századi Európában, in MANHERCZ Orsolya (szerk.): *Historia critica: tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből,* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 171.

A portugál elképzelés azonban súlyosan sértette az angol érdekeket, hiszen a rózsaszín térképpel szemléltetett tervezet „[…] a mai Zambia, Zimbabwe és Malawi területét igényelte, ami keresztezte az angolok Kairó-Fokváros terveit, ezért 1890-ben ultimátumot intéztek Lisszabonhoz, s erőfölényüket kihasználva visszavonatták."[1477] Nagy-Britannia az 1890. január 11-i Ultimátumban a kapcsolatok megszakításával fenyegette meg legrégibb szövetségesét,[1478] hogy a nálánál sokkal gyengébb országot a közép-afrikai katonai expedíció leállítására kényszerítse. A konfliktus végül augusztus 20-án zárult le egy portugál-angol egyezménnyel, ami viszont csak tovább fokozta a negatív közhangulatot az ibériai országban, hiszen Lisszabont megalázó engedményekre kényszerítette. A Zambézi folyótól északra lévő területen kijelölte a két fél közötti határokat, ezzel nemcsak a terjeszkedés reménye veszett el Portugália számára, de a szerződés értelmében protestáns misszionáriusokat és tanítókat is be kellett engednie, és kimondták a szabad kereskedelem és hajózás elvét a fennhatósága alatt maradt folyókra, tavakra és kikötőkre vonatkozóan, a Zambézi és a Shire folyók vidékén.[1479]

Ez a nemzeti büszkeségen esett csorba, amit ráadásul a régi szövetséges mért rájuk, egyfajta nemzeti tragédia a portugálok számára. Ahogy Lourenço írja:

> […] Anglia utasít rendre bennünket, és tudatja velünk, hogy Afrikában *nem létezik* az a birodalmunk, amelyről azt hittük, hogy a birtokunkban van. Ez az ultimátum formájában hozzánk eljuttatott figyelmeztetés – amelyet ráadásul legrégibb szövetségesünktől kaptunk – fordulópontot jelent a saját magunkhoz és a többiekhez való kapcsolatunkban. Ez alkalommal a leginkább „európaiak" vagy kozmopoliták, amilyennek annak idején mi is tartottuk magunkat, *nacionalistá*kká válnak, és Európához fűződő jelképes kapcsolatunk egészségtelen, vagy legalábbis rémképekkel teli viszálykodás jellegét ölti magára, amely hosszú időn át jellemző marad. Afrika, a mi Afrikánk, tehát a birodalmi álmodozás és az üdvösség terévé válik, és mi főként azért keveredünk bele Európa ügyeibe, hogy afrikai érdekeltségeinket megvédjük.[1480]

Portugáliában az 1890-es év kudarcai súlyos belpolitikai válsághoz, tiltakozó akciókhoz vezettek. Ezek éle részint a britek, részint a monarchia intézménye és

---

[1477] BESENYŐ – BÚR – HORVÁTH – KOBOLKA i.m. 43.

[1478] E szövetség történetéről magyarul ld. SZILÁGYI I. (2015a) i.m. 683.

[1479] A témáról bővebben ld. Nuno Severiano TEIXEIRA: *O Ultimato Inglês, Política externa e política interna no Portugal de 1890*, Lisboa, Publicações Alfa, 1990.

[1480] LOURENÇO i.m. 69.

személyesen I. Károly ellen fordult, akit sokan képtelennek tartottak arra, hogy megvédje a portugál érdekeket. 1890-ben a Coimbra-i Egyetem is zavargások színhelye lett, monarchiaellenes, patrióta szellemű megmozdulásoké.[1481] Míg a republikánusok döntő része korábban a hatalom legális úton történő megszerzésének híve volt, 1890-91-től egyre többen gondoltak fegyveres akcióra. (Ez készítette elő az elvetélt, 1891. januári portói köztársasági puccskísérletet.)[1482]

A korábbi szövetséges, a Brit Birodalom lett a főellenség úgy is, mint az alkotmányos monarchia emblematikus megtestesítője. Közvetlenül utána a Német Császárság következett, mint olyan hatalom, mely mohón, sóvár szemekkel (*olhos cobiçosos*) les a portugál gyarmatokra. (A portugál-német viszony az „a rémképekkel teli viszálykodás" lett, amiről a fent idézett filozófus, Eduardo Lourenço beszél.)

A gyarmatokkal együtt a velük kapcsolatos problémahalmazt az I. Portugál Köztársaság megörökölte a monarchiától. Majd az 1910-es évek közepétől az első világháború körülményei még bonyolultabbá tették a kérdést. Az azonban evidencia maradt, hogy az állam – legyen az akár királyság, akár köztársaság – elsődleges feladatai közé tartozik a gyarmati területek védelme, megtartása. A republikánusok patrióta/nacionalista programjának ez vált az egyik alappillérévé. Az *Atlântida* szerzői maguk is számos alkalommal foglalkoztak a birodalom helyzetével, a hozzá kapcsolódó történelmi témákkal különböző szempontok szerint. A portugál-brazil együttműködésben készülő lapnál persze elsősorban a portugál szerzők számára volt fontos ez a kérdés. Írásaikban a luzo-brazil program egyik várható haszna éppen az lehetett volna, hogy az erős európai ellenfeleivel szemben gyengeségét érzékelő Portugália külső támaszra számíthat, politikai szövetségest kap a tengerentúlon.

Minta a brazil föderális berendezkedés

A gyarmatok igazgatásának reformja szintén előtérbe állította a brazil referenciát, méghozzá föderális felépítés példája miatt. Ebben a vonatkozásban a más kérdésekben sokszor paternalista viszony megfordult a két ország között, és Portugália próbálta követni az előtte járó testvéri köztársaságot.

José Pinto de Macedo (1874-1948) közgazdász professzor, politikus és publicista, a Radikális Republikánus Párt (*Partido Republicano Radical*) főtitkára 1910-ben magánkiadásban jelentette meg reformterve összefoglalását

[1481] WHEELER (1978) i.m. 90.
[1482] WHEELER (1978) i.m. 56.

A Autonomia de Angola, Estudo da Administração Colonial (Angola autonómiája, tanulmány a gyarmati adminisztrációról) címmel. Itt a portugál gyarmatok, főként Angola státusának föderalista átalakítását javasolta. Ez a birodalmi regeneráció fontos elemeként valósult volna meg. Az első alkalom volt, hogy a tengerentúli területeihez hagyományosan (és még sokáig, az 1970-es évekig) ragaszkodó Portugáliában részletesen, átgondolt formában került kifejtésre egy republikánus-szocialista-föderatív elképzelés a gyarmatok vonatkozásában.[1483]

Tanulmányában sokat foglalkozik a gyarmati gazdaság problémáival José de Campos Pereira, aki az *Atlântida* 1917. szeptemberi számában[1484] közölte történelmi távlatba helyezett válságelemzését. Azt a szempontot vetette fel, amit később majd a salazari bezárkózó gyarmatpolitika[1485] teljesített ki: káros hatását emelte ki annak, hogy a gyarmatok hasznát mind a késő monarchia idején, mind a köztársasági igazgatás alatt idegenek fölözik le. Jelenlétük – írja Campos Pereira – különösen azért kellemetlen, mert kultúrájuk eltér a portugálokétól, amit nem respektálnak. Sőt, szinte tudomást sem vesznek Portugália létezéséről, nem tisztelik történelmi, civilizatórikus érdemeit. Brazília léte, példája ugyanakkor élő bizonyítéka ezeknek a mellőzött érdemeknek. Ahogy a monarchia képtelen volt megnyugtatóan megoldani az 1876-os pénzügyi válságot és a helyzetet tovább súlyosbító 1891-es krízist, úgy a köztársaság is tehetetlen, nem tudja megfékezni a negatív tendenciákat, – szögezi le később az elemző. Az improvizált gazdaságirányítás, a külső és belső hitelek terhe, valamint a külföldi érdekek folyamatosan akadályozzák a kilábalást. Mindig csak tűzoltás folyik, alkalmi megoldások születnek és nincs átgondolt, hosszú távú terv. Igazából senki sem foglalkozik komolyan a gazdaság súlyos helyzetével. Az elit felelőtlensége és nemtörődömsége rendkívül nagy, mert nem támogatja a kormányt kétségbeejtő helyzetében.[1486] Campos Pereira keserű következtetése (rímel Salazar másfél évtized múlva megvalósuló antidemokratikus megoldásának logikájára): Mire mennek a pártok, mivégre a progra-

[1483] Az 1890-es évektől az 1920-as évekig tartó időszakban az intellektueleket az óceán mindkét partján megmozgató föderalizmus-vitát tanulmányában elemzi Hermínio MARTINS: O Federalismo no Pensamento Político Português, *Penélope: revista de história e ciências sociais* (Lisboa), no. 18. (1997), 13-49.

[1484] José de Campos PEREIRA: A grande crise, in *Atlântida*, no. 23. (1917 szeptember), 909-916.

[1485] Erről bővebben ld. SZILÁGYI Á. J. (2009) i.m. 28-37.

[1486] Campos Pereira példaként említi erre azt a sikertelen felmérést, amiben a kormány megbízásából 400 kérdőívet küldtek szét közgazdászok, egyetemi professzorok és más, kompetensnek vélt személyek, valamint bankok és cégek között, hogy véleményüket kérjék a regeneráció kérdésében. Azonban csupán öten válaszoltak erre a megkeresésre, és a válaszok közül egyetlen egy volt elolvasásra méltó!

mok? Lévén a kormányformaváltás nem változtatta meg az embereket! Új birodalmi struktúrára van szükség, ami akár a föderális modellre is épülhet.

Az I. világháborút követően a brazil minta és tapasztalatok, mint a gyarmatbirodalom korszerű átalakításának és a regenerációnak lehetséges eszköze, továbbra is vitatott téma maradt Portugáliában. Az 1920-as évek elején a szövetségiállam modelljét a politikai paletta antidemokratikus oldalán is feleleventették. Henrique Trindade Coelho (1885-1934) elemezte az *O Século*-ban a portugál talpraállás útjaként.[1487] Nagyon hasonló következtetésre jutva, mint az *Atlântida* szerzője. Trindade Coelho néhány évvel később publicisztikájával, politikai írásaival, valamint az *O Século* főszerkesztőjeként is az 1926. május 28-i mozgalomnak és a nacionalista katonai diktatúrának egyik legfőbb ideológiai előkészítője lett. Személyes barátság fűzte Gomes da Costa tábornokhoz. A diktatúra bevezetése után diplomáciai megbízatást kapott, 1927-29-ben Rómában képviselte Portugáliát, ahol a Mussolini-féle rendszer csodálója lett. Demokráciaellenessége, éles antikommunizmusa ismert volt, az első portugáliai fasiszták között tartják számon.

Az elképzelt neolatin közösség

Brazília mellett más neolatin országokkal együtt, egymást támogatva fellépni a nemzetközi kapcsolatokban – ez a portugál republikánus teoretikusok számára kézenfekvő, természetes és hasznos elképzelésnek tűnt már a monarchia utolsó időszakában is. Teófilo Braga (1843-1924), a költő és politikus (aki később az ideiglenes kormány miniszterelnöke, 1915-ben pedig Portugália második köztársasági elnöke lett) az angol szövetség megrendülésekor megfogalmazta, hogy Lisszabon külkapcsolatait új alapokra kell helyezni, új elvek szerint. Azt az ötletet vetette fel 1890 után, hogy a görög-római tradíciót követő és őrző, az európai civilizációt hitelesen képviselő újlatin országok – Portugália, Franciaország, Spanyolország és Olaszország – kulturális és politikai érdek alapon fogjanak össze „a latin népek konföderációjának újjáélesztése" által.[1488] Ez az elképzelés aztán az I. Köztársaság idején is tovább élt és különböző változatban bukkant fel a portugál politikai elit gondolkodásában. A por-

[1487] Vö. República Federal, *Seara Nova*, no. 10. (1922. március 15.), 260.

[1488] „[…] restabelecimento da confederação dos povos latinos" idézi I. C. da SILVA i.m. 78.

tugálok helyét és szerepét a neolatin népek között Joaquim Manso gondolta végig a legalaposabban az *Atlântida* olvasói számára.[1489]

Az I. világháború kiélezett nemzetközi viszonyai között ismét sok szó esett róla a nyilvánosságban, és nyomon követhető maradt egészen Salazar II. világháborús, egy semleges latin blokk létrehozását vizionáló politikájáig. Programjának 1919-es módosításával az *Atlântida* is felvállalta ezt az elsősorban kulturális alapú *össz-neolatin* nyitást.[1490] A kívánatos új külpolitikai program a kapcsolatok diverzifikálására, az angol mellett a spanyol[1491] és a francia reláció erősítésére is épített, de legalapvetőbb eleme mégis a luzo-brazilizmus maradt.

A spanyol kapcsolatok tekintetében meg kell említeni, hogy a közös latin tradícióra épülő összefogásnak volt egy kevésbé ambiciózus és régebbi változata, a monarchista alapon álló ibérizmus,[1492] ami a republikánus portugáloktól aztán inkább csak kritikát kapott. (Főként 1910 és 1912 között, a két ország rendezetlen kapcsolatai mellett, melyek megromlásához nagyban hozzájárult, hogy a spanyolok a köztársaságellenes összeesküvőket támogatták passzivitásukkal.) Az ibér unió kérdését egyébként a spanyol republikánus történész, Antonio Jaén (1879-1964) tárgyalta az *Atlântida*-ban, 1916-os cikkében, mint

---

[1489] A missão latina de Portugal (Portugália latin missziója), *Atlântida,* no. 25. (1917. movemberr 15.), 167-175. Az írás francia fordításban is megjelent u.o. 176-185.

[1490] Románia is része ennek a franciák vezette neolatin testvériségnek. Vö. União latina, *Atlântida,* no. 38. (1919 h.n.), 249. A kiterjesztett testvériségről részletesebben szóltunk, ld. II.3. fejezetet.

[1491] 1919-ben a spanyol kapcsolatokról és az új portugál külpolitikai irányról ld. Notícias & Comentários, *Atlântida,* no. 42-43. (s.d.), 821-824. Érdekes a nemzeti önállóságát megfogalmazó észak-nyugat-spanyolországi Galicia helyzete, mely önállóan tűnt fel az Atlantiszon, *A nova Galicia fala á Portugal* (Az új Galicia szól Portugáliához) címmel Vicente Risco galego nyelven írt szöveget közölt ugyancsak a folyóirat 42-43. számában, 659-662.

[1492] A két ibériai ország egyesítésének gondolata. „[…] a nagy ibér államban olyan monarchia jönne létre, amely az európai hatalmak sorába emelné ezt az új államot, ami által tagjai visszanyernének valamennyit a nem is olyan régen még létező birodalmi ragyogásból. Az ibérizmus gondolata 1848-74 között a két szomszédos államnak azt a törekvését tükrözi, hogy a formálódó nemzetállamok Európájában méltó helyet találjanak." SEMSEY Viktória: *A polgári átalakulás Spanyolországban 1808-1868*, Budapest, L'Harmattan, 2005, 160. Ld. még SEMSEY Viktória: Az ibérizmus Portugáliában. Uniós és konföderációs tervek az Ibériai-félszigeten 1848-1874 között, *Studia Caroliensia,* no. 4. (2005), 113-124. A portugál filozófus, Eduardo Lourenço számára a XX. században ennek a gondolatnak nyilvánvaló az idejétmúlt abszurditása: „Nincs semmi, ami létjogosultságot adna a XIX. század »ibérista« agyrémének a megidézésére, ez a makacs rögeszme még olyan tiszta gondolkodású emberek fejében is fészket vert, akik ismertek és »határtalanul szerettek« bennünket. Mint kétségbeesett megoldás, ami Antero számára menekülés volt az akkori kulturális alárendeltség felfokozott tudata elől, ez az agyrém ma már kevésbé makacsul működik." LOURENÇO i.m.: 113.

olyan lehetőséget, mely a XIX. századi előzmények után ismét felvetődött a két szomszédos ország politikai köreiben. Korának spanyol viszonyait bemutatva azonban álláspontja az unió kérdésben elutasító volt.[1493] Ugyanakkor a szomszéd országgal és a rokon nyelvi, kulturális közegével való együttműködés portugál szempontból mégis kézenfekvő lehetőséget jelentett a kapcsolatok bővítésére.[1494] A spanyol nyelvű kultúra egésze pedig Spanyol-Amerikát is bekötötte ebbe a viszonylatba. Ahogy ezt a közös latinitást a másik, az amerikai oldalról például a tekintélyes perui gondolkodó, Francisco García Calderón 1912-ben így látta:

> Szertelenek, felületesek és zseniálisak azok az amerikaiak, akik a nagy latin családhoz tartoznak; vér szerint és legmélyebb hagyományaik alapján Spanyolország, Portugália és Olaszország sarjai ők, de legfontosabb eszméikben Franciaország fiai. Clemenceau, a francia államférfi Brazíliában, Argentínában és Uruguayban is megtalálta »a latin érzelmeket, gondolkodás- és cselekvésmódot, spontaneitásának minden előnyével és az alkalmazott módszerek hibáival, a tervek megvalósításában elért sikerekkel és kudarcokkal.« Kétségtelen, hogy ilyen az új Amerika szellemisége.[1495]

A nagyhatalmú és sokáig első számú angol szövetséges által magára hagyott, sőt megzsarolt Portugália számára, bár kívánatos megoldásnak tűnt az európai (és esetleg az amerikaiakkal bővített) neolatin országok blokkja és talán valóban támaszt jelenthetett volna a nemzetközi színtéren, végül művészek és intellektuelek illúziója maradt. Valódi politikai vagy gazdasági érdek nem állt mögötte a többi ország részéről, és a lisszaboni diplomáciának nem volt ereje hozzá, hogy egy ilyen összefogást létrehozzon. Arra kellett szorítkoznia, hogy mielőbb rendezze az 1890-es években megromlott kapcsolatait két fontos és hagyományos szövetségesével, Londonnal és Rio de Janeiróval. A legközelebbi „rokonhoz", Brazíliához fűződő kétoldalú viszonyt (amit az angol Ultimátum után nem sokkal szintén több konfliktus árnyékolt be, leginkább a „nagy ho-

[1493] Antonio Jaén: Revista do Mês – Notas de Madrid: España y Portugal; El Momento Actual; Vida Cultural y Artística, *Atlântida*, no. 14. (1916. december 15.), 141-143.

[1494] Notícias & Comentários, *Atlântida,* no. 42-43. (s.d.), 822-823.

[1495] "Indisciplinados, superficiales, brillantes, los americanos pertenecen a la gran familia latina; son vástagos de España, de Portugal y de Italia, por la sangre y las tradiciones profundas, hijos de Francia, por las ideas generales. Un hombre político francés, Clemenceau, ha encontrado en el Brasil, en la Argentina, y en el Uruguay »un latinismo de sentimientos, latinismo de pensamiento y de acción, con todas sus ventajas espontáneas, con todos sus defectos de método, sus alternativas de arrebatos y flaquezas en la conducción de los planes.« Este espíritu de una América nueva es irreductible." GARCÍA CALDERÓN i.m. 156-157.

nosítás" és a brazil haditengerészet 1893-94-es lázadása kapcsán fellépett diplomáciai válság) az 1896-os jószolgálati misszió segített rendezni. A bilaterális kapcsolatok javulását, illetve azt, hogy a partnerek közt újra „szent a béke", jelezték a kölcsönös államfői látogatások is.

Nagy-Britannia részéről lényegében ez volt a jelentősége 1903 áprilisában VII. Eduárd király (1901-1910) portugáliai látogatásának. Ebből az alkalomból Lisszabon legnagyobb, mintegy 25 hektáros belvárosi parkját a vendég tiszteletére Parque de Eduardo VII-nek nevezték el.[1496] A terület mai, kissé kopár arculatát csak később, 1945-ben a Salazar-korszak modernizmusának kurzusépítésze, Francisco Keil do Amaral (1910-1975) tervei alapján alakították ki. Azonban a XX. század elején Raul Proença[1497] a közparknak még egy régebbi, romantikusabb állapotát örökíthette meg írásában: „[…] szép darabja a természetnek, dombokkal és lankákkal, öreg fákkal, bokrokkal, réttel és csalitossal […] még tartanak a munkálatok, de már van néhány csinos tó […] a dúsan burjánzó és pazar természet e szögletén."[1498] Így vagy úgy, a VII. Eduárd nevét viselő park ettől kezdve mindenképpen Lisszabon kitüntetett pontja lett. A portugál királyi pár pedig 1904 novemberében londoni látogatással viszonozta a brit vizitet, végleg helyreállítva ezzel az 1890-es Ultimátum miatt megromlott kapcsolatokat, szimbolikusan megpecsételve a régi szövetséget.[1499]

Portugál gazdasági érdekek

A kulturális és nemzetközi politikai szempontok mellett a portugál regenerációs célok harmadik pillére a gazdasági talpra állás volt. A luzo-brazil politika hívei ebben a kontextusban is igen komolyan számoltak az atlanti reláció megerősítésével.

A kisebbik ibériai ország gazdasági visszaesése a XIX. század utolsó harmadától folyamatos volt annak ellenére, hogy jó mezőgazdasági és ipari adottságokkal rendelkezett. Portugáliában az agrárium súlypontja a századforduló

[1496] A lisszaboni fejlesztésekről, építkezésekről, átalakuló életstílusról ld. J. H. SARAIVA i.m. 288.

[1497] Raul Proença (1884-1941) az 1910-20-as évek egyik legaktívabb portugál intellektuelje, a *Seara Nova* című folyóirat egyik alapítója.

[1498] „[…] um belo espaço da natureza, com altos e baixos, velhos árvores, arbustos, ervaçal e mato […] ainda em construção, já com alguns lindos lagos […] um cantinho de natureza luxuriante e pródiga" idézi Maria João JANEIRO: *Lisboa, história e memórias*, Lisboa, Livros Horizonte, 2006, 300.

[1499] I. C. da SILVA i.m. 325-326.

időszakában északról délre helyeződött át. Korábban az északi vidék volt a sűrűbben lakott és dinamikusabb régió, de fokozatosan háttérbe szorult, lemaradása befolyásolta az államháztartás bevételeit. A válságot a Douro folyó menti borvidék teljesítményének visszaesése idézte elő, mely a portugál gazdaságon belül önmagában is nagyban függött a Brazíliából hazaküldött pénz mennyiségétől, és ami a tengerentúli gazdasági krízis következtében az 1890-es évtized elején hirtelen 80%-kal kevesebb ilyen külső támogatást kapott. Ráadásul az északi szőlőtermelést (a portói borvidéket) a filoxéra is veszélyeztette. A déli régió ugyanakkor, éppen ellenkezőleg, egyre inkább élvezte a szőlőskertek kiterjedésének és a gabonatermelést védő protekcionista törvényeknek az előnyeit. Azonban az északi visszaesést mégsem tudta maradéktalanul kiváltani.[1500]

Az 1890-es évek elején még Brazília volt Portugália legnagyobb külkereskedelmi partnere, árucikkeinek felvásárlója, bár ez a reláció mindig is aránytalanságot mutatott. 1890-ben a borexport 43,13%-a Brazíliába irányul, egyébként az export 94,6%-ban élelmiszer volt. A portugál importnak pedig a 82,31%-át tették ki a Brazíliából érkező nyersanyagok, például a legfontosabb cikk, a gyapot.[1501] A gazdasági és diplomáciai válság véget vetett ennek a szinte unilaterális viszonynak 1893-94-ben. Ezért a századfordulót követően felerősödő luzo-brazil politika, a két ország közeledésének számos aspektusa mellett, a gazdasági regeneráció eszközeként is fontos szerepet kapott. A portugál gazdaságirányítás (a főbb szereplők, vállalkozói körök ösztönzésére) ebben a korszakban a szabadkereskedelemmel szemben a protekcionista törekvéseket érvényesítette, az államközi kereskedelmi egyezmények felértékelődtek. Portugália Brazíliával olyan kereskedelmi egyezmény megkötésére törekedett, ami kiküszöbölhette volna a brazil színtéren jelentkező konkurencia negatív hatásait. Ezért vált sürgőssé Lisszabon számára rögtön a brazil köztársaság kikiáltása után a korábbi, 1836-os kétoldalú megállapodás[1502] újratárgyalása. A kísérlet azonban végeredményben nem sikerült. Mintegy féléves tárgyalássorozat után aláírtak ugyan egy megfelelően kidolgozott tervezetet, de az így előkészített 1892-es kereskedelmi és hajózási egyezményt *(Tratado de Comércio e Navegação entre Portugal e o Brasil*) sosem ratifikálták.[1503] Arra azonban

[1500] Vö. GAMEIRO i.m. 29. és R. RAMOS i.m. 1067-1145.

[1501] Sacuntala de MIRANDA: *Portugal: o círculo vicioso da dependência (1890-1939),* Lisboa, Editorial Teorema, 1991, 20-23., 37. Részletes, adatsorokkal alátámasztott gazdaságelemzést ad könyve első fejezetében E. C. C. GONÇALVES (1995) i.m. 3-46. Valamint MACHADO i.m. 47-67.

[1502] Az egyezmény szövegét közli CASTRO – SILVA – SARMENTO (szerk.) i.m. 87-95.

[1503] Szövegét közli u.o. 158-163.

a szövege alkalmas, hogy megmutassa a portugálok céljait a luzo-brazil kereskedelem politika keretében.

A tervezett egyezmény szerint a portugál borok exportja Brazíliában különleges feltételeket élvezett volna, a többi exportőr konkurenciájának kizárásával. Előirányozta más portugál termékek (pl. olívaolaj, ecet, só, parafa dugó, egyes friss és szárított gyümölcsök, hagyma, fokhagyma, bizonyos értékes kövek, pl. márvány, a kerámia termékek, és más iparcikkek) védelmét. Ugyanakkor Portugália előnyös feltételekkel ellentételezett volna egyes brazil nyersanyagok importjával (pl. gyapot, cukor, bőr, kaucsuk, fa, liszt, édességek és természetes növényi rostszálak nyersanyagai).[1504] A portugál törekvések azonban, hiába támasztotta alá őket a közös múlt romantikájára építő luzo-brazil közeledés eszméje, nem voltak elég sikeresek ahhoz, hogy ellensúlyozzák Brazília más irányú külkereskedelmi érdekeit. Hiszen a XIX-XX. század fordulóján már a brit piac volt az, ami felszívta a fő brazil exportcikkeket, a kávét és a gumit. Anglia akkoriban a portugál államnak is fő kereskedelmi partnere és hitelezője volt, és London közvetítőként szolgált a két luzofón ország közötti tőketranszferben.[1505]

Más vonatkozásban a portugáloknak a brazil színtéren konkurenciát jelentett az olasz reláció is. Mivel a riói kormányzat ebben az időben az agrárbevándorlásban volt érdekelt, és mivel az Itáliából érkező emigránsok jelentős része ebbe a szektorba áramlott, az olasz kolóniával való jó viszonyt például kereskedelmi kedvezményekkel igyekeztek megerősíteni brazil részről. Miközben Portugália többnyire maga is mediterrán termékeit (bort, olajbogyót, olíva olajat) kívánta pozícionálni, kivándorlói azonban nem a vidéki ültetvényekre igyekeztek, hanem főként a városi kiskereskedelmi és szolgáltatói szektorban helyezkedtek el. Ezt viszont a brazilok nem szándékoztak különösebben támogatni, így Lisszabon nehéz helyzetbe került, mikor a városi kolóniáinak igyekezett előnyöket szerezni (1922).[1506]

A brazíliai piaci lehetőségek századfordulós beszűkülését a kilábalás helyett csak tetézte az I. világháborús válság, a portugál gazdaság terhei tovább fokozódtak. Kiszolgáltatottságát azonban hiába próbálták egyre lendületesebb luzo-brazil politikával oldani, a kortárs elemzők szerint ez lényegi eredményre sem a háborús években, sem közvetlenül azután nem vezetett.[1507] Még az az

---

[1504] Vö. az egyezmény B) melléklete u.o. 163.

[1505] Írja Maria Manuela Ribeiro, RIBEIRO i.m. 149.

[1506] MENDES – MIRANDA i.m. 189.

[1507] Ld. José de Campos PEREIRA: A grande crise… i.m. 909-916., és az *Atlântida*, no. 37. (1919), 116-124., a Notícias & Comentários rovat több szempontól elemzi a brazíliai portugál lehetőségeket.

érv sem segített, hogy Brazília számára a portugál-brazil reláció esetleg valamiféle ellensúly lehet az amerikanizálódással, az USA nyomásának növekedésével szemben. Erre a szempontra egyébként az *Atlântida*-ban már 1916-ban felhívta a figyelmet José de Campos Pereira,[1508] aki a következő évben magáról a portugál gazdasági krízisről is hosszú, korábban már általunk is idézett elemzést közölt a folyóirat 1917. szeptemberi számában.

A másik jelentős terjedelmű és elmélyült gazdasági témájú írás a folyóiratban Alberto de Veiga Simões nagy cikke a Brazíliával folytatandó kereskedelem politikáról szól.[1509] „Először is tanulmányoznunk, megismernünk kell egymást. Azután közösen védekezünk. A kereskedelmi megállapodásokat ne csupán azért kössük meg, hogy kedvezőbb tarifákat érjünk el, hanem mindenekelőtt az érdekek egyeztetése érdekében." – jegyzi meg Veiga Simões, és ezzel a gazdasági kérdésekre alkalmazza a luzo-brazil gondolat és az *Atlântida* alapeszméjét.[1510]

A folyóirat szerzői a kereskedelmi kapcsolatok bővítésének, támogatásának szükségességét folyamatosan tematizálták. João do Rio például 1919-ben ugyan nem az *Atlântida,* henem az *O Paiz* számára készített interjút António Egas Monizzal (1874–1955), a portugál békedelegációt vezető külügyminiszterrel, és ennek a cikknek is az volt a tanulsága, hogy a portugálok készek az együttműködésre: „[…] a kereskedelmi szerződést megkötjük, – nyilatkozta a portugál külügyminiszter – amikor csak Brazília akarja. Lisszabon szabadkikötőjét, a folyó túlsó partján akkora területekkel bővítjük, amekkorára Brazíliának szüksége van a raktáraihoz."[1511] A miniszter azt is hangsúlyozta, hogy egy kiterjedt gazdaságdiplomáciai hálózat kiépítését nagyon fontosnak látja. Ezen belül pedig Brazíliának különleges szerepet kell betöltenie. A legnagyobb figyelmet a dél-amerikai testvérországnak kell kapnia, a külkereskedelemben ő a legfontosabb partner.

[1508] Erről a lap legfontosabb írása José de Campos PEREIRA: O „Perigo americano" (Az „amerikai veszély), *Atlântida*, no. 13. (1916. november 15.) 35-45.

[1509] Alberto de Veiga SIMÕES: Programa de Politica Comercial com o Brasil, *Atlântida*, no. 44-45. (1919. s.d.), 5-70.

[1510] „A nossa primeira necessidade é estudamo-no, conhecermo-nos. Depois defendermo-nos em comun. Fazer tratados de comercio nao é apenas conseguir pautas diferenciais: é sobretudo equilibrar interesses." Veiga Simõesra hivatkozva Revista das Revistas Interesses Portugueses no Brazil, *Atlântida*, no. 44-45. (1919. s.d.), 827.

[1511] „[…] o tratado comercial está feito, quando o Brasil quiser. Lisboa porto franco, damos, de outro lado do rio, a extensão que o Brasil quiser para os seus armazens." – nyilatkozta Egas Moniz külügyminiszter J. do Rio-nak Párizsban 1919 elején. *O Paiz*, no. 12613. (1919. április 23.), 3. (Egas Moniz megbízatását még Sidónio Paistól kapta. A békedelegáció vezetését 1919 januárjában Afonso Costa vette át tőle. J. do Rio áprilisi cikke az eredeti viszonyokat tükrözi.)

A portugál gazdaság vergődése (minden luzo-brazil igyekezet ellenére) az 1920-as évtizedben is tovább tartott. 1927. november 24-én, már a katonai diktatúra idején az ország a Népszövetséghez fordult 12 millió font értékű pénzügyi kölcsönért. Sinel de Cordes, az akkori pénzügyminiszter levelet írt a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elnökének, amelyben felfedte a portugál kormány szándékát, hogy „[…] átfogó tervet dolgozzon ki a pénzügyi helyreállításra, a monetáris stabilizációra és a gazdaságfejlesztésre vonatkozóan”[1512]

Konföderáció Brazíliával?

Az atlanti relációban a gazdasági együttműködésnél is sokkal szorosabb kapcsolatokról gondolkodtak, akik a két portugál nyelvű ország valamiféle újraegyesítését, konföderációját vetették fel. Az újlatin népek szélesebb körű összefogásán túl ez is elképzelhetőnek mutatkozott és önálló koncepcióként is érvényesült. Bár Brazília a többszereplős összefogási tervekbe is könnyen beilleszthető volt, hiszen az európai neolatin népek közösségéhez – portugál nézőpontból – teljes természetességgel lehetett kapcsolni, mint Portugáliával „egynemű, egylényegű” szövetségest.

Azonban a dél-amerikai országhoz fűződő politikai remények a nagyobb, neolatin összefogástól függetlenül is erősek voltak már 1890 után, és csak erősödtek belesimulva a sajátos portugál nacionalizmus keretébe a paternalista luzo-atlantizmus segítségével. Például Coelho de Carvalho fentebb már említett, 1909-es unionista elképzelésének alapja az volt, hogy Portugália egykori gyarmatának teremtője, egyetlen nemzője, és így valamiféle természetes leszármazási kapcsolatban van vele az új Brazília. Ennek a történelmi láncolatnak pedig kitüntetett előzménye az az időszak, amikor a portugál monarchia fővárosa Rio de Janeiro volt, helyzetének minden geopolitikai és gazdasági előnyével. Az újraegyesülés ötlete egyébként nem volt újdonság a századfordulón, hiszen szinte a függetlenné válás pillanatában megjelent a portugál politikai gondolkodásban.

Portugál részről egy Brazíliával létesítendő konföderáció ötlete elképzelhetőbbnek, kívánatosabbnak tűnt, mint az óceán túlsó partján. A portugálok számára élő emlék maradt, hogy afrikai gyarmataikat Berlin terjeszkedési

[1512] „[…] mettre sur pied un plan général de restauration financière, de stabilization monétaire et de développement économique.” Idézi Soraia Milene CARVALHO: *O empréstimo financeiro solicitado por Portugal à Sociedade das Nações*, soraia_milene_carvalho.pdf (mne.gov.pt) (letöltés 2022. február 15.)

szándéka fenyegette. Válaszul a parlamentben nem sokkal a köztársaság kikiáltása után felerősödtek azok a hangok, melyek éppen nacionalista és birodalmi alapon sürgettek luzo-brazil összefogást. Ismét előkerült Coelho de Carvalho 1909-es konföderációs elképzelése. Azzal a gondolattal párhuzamosan, hogy a Brazíliához fűződő viszonyban meg kell haladni azt, hogy az egyre népesebb ottani portugál kolóniával való kapcsolattartás domináljon, inkább magukat az államközi kapcsolatokat kell fejleszteni. Nemzetközi garanciákat szerezve az afrikai területeket fenyegető veszélyekre tekintettel.

Először a republikánus katonai körök, az elméleti érdeklődésű katonapolitikusok reagáltak. João Duarte de Meneses (1868-1918) képviselő és tengerészeti miniszter már az 1910-es évek elején azt ajánlotta, hogy brazilok és portugálok az adott helyzetben, sokkal inkább mint bármikor korábban, gondoljanak kapcsolataik elmélyítésére és akár a szövetségkötésre.[1513]

A haditengerészet tisztikarából is tekintélyes személyiségek álltak a luzo-brazil összefogás ügye mellé. Köztük Álvaro Nunes Ribeiro (1878-1933), aki régi köztársaságpártiként, illetve mint a haditengerészet rádiótechnikai fejlesztésének kulcsfigurája volt ismert és elismert a lisszaboni politikai és szellemi elitben.[1514] Erőteljesen képviselte azt az álláspontot, hogy a dél-atlanti térség feletti uralom biztosítása elemi portugál-brazil közös érdek.[1515] Ezért mindent meg kell tenni a két ország szoros politikai együttműködéséért. Nunes Ribeiro ezt elsősorban gazdasági és katonai kooperációként képzelte el. De nemcsak a luzo-brazil relációban, hanem a megmaradt portugál gyarmatok közül Angolát is egyenrangú félként vonta volna be a terveibe. Mindhárom félnek biztosítva az önigazgatást, a gazdasági és katonai kérdések teljes összehangolása mellett. Míg a többi portugál gyarmat nem élvezett volna hasonló autonómiát.[1516] João de Almeida (1873-1953) tábornok, Angola korábbi kormányzója szintén egy szorosabb diplomáciai, katonai és gazdasági együttműködést képzelt el az említett geopolitikai háromszögben.[1517]

Henrique Lopes de Mendonça (1856-1931), a haditengerészet tisztje ennél tovább ment, mikor az *Atlântida* megkeresésére 1917-ben kifejtette vélemé-

[1513] Idézi GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 136.
[1514] U.o. 147.
[1515] Idézi GUIMARÃES (2009) i.m. 62.
[1516] Luciana Lilian de MIRANDA: Uma Confederação Luso-brasileira: entre o eloquente e o polêmico (1902-1922), *Rev. Hist. UEG* (Porangatu), vol. 5. no. 2. (2016. aug.-dec.), 7.
[1517] Vö. GUIMARÃES (2009) i.m. 62-63.

nyét.[1518] A lap rendszeres szerzője[1519] konkrétan megfogalmazta egy portugál-brazil konföderáció szükségességét. Stratégiai elképzelése az volt, hogy az Atlanti-óceán térségében új koalíciók létrehozása szükséges, északon Angliát az Egyesült Államokkal, délen Portugáliát Brazíliával egyesítve. Ezek a szövetségek akár összekapcsolódva nem a háborús hóditás céljából, hanem a béke és az egyetemes haladás megingathatatlan garanciájaként működnének majd.[1520] Mendonça gondolatmenete a háború után másnál is felbukkant. A londoni portugál követ (korábban külügyminiszter és miniszterelnök), Augusto de Vasconcelos (1867-1951) is hasonló elképzelésekről beszélt egy sajtónyilatkozatában 1919 elején.[1521]

Az I. világháború idején az unionizmus tartalmában a közös, németellenes védekezés méginkább előtérbe került, úgy is mint a luzo-brazil konföderáció melletti legfőbb érv.[1522] Ugyanez volt a latin népek összefogásának hátterében: szövetség a németekkel és háborús agresszivitásukkal szemben. Ehhez kapcsolódott, hogy az I. világháború éveiben és közvetlenül utána a német politika alakításáért a sajátos (és sokak számára kifejezetten ellenszenves) germán mentalitást tették felelőssé Portugáliában, ami – a luzo-brazil értelmezés szerint – a portugálokra és a brazilokra nézve egyaránt fenyegetőnek minősült. Míg a „német veszély"[1523] az európai nemzetközi kapcsolatokban és a hadszíntereken közvetlenül is jelen volt, a tengerentúlon úgy vélték, akik ettől tartottak, hogy alattomosabban, a bevándorlókon keresztül érvényesül. Míg Portugália nyílt háborúban állt afrikai és európai frontokon, és ott került szembe a néme-

---

[1518] Confederação Luso-Brasileira, O Inquérito da „Atlantida", *Atlântida,* no. 21. (1917 július 15.), 771-773.

[1519] A nyilatkozó nemcsak tengerésztiszt, de költő, drámaíró és a gyarmatosítás kérdéseivel foglalkozó történész is volt. Felesége révén rokonságban állt a Bordalo Pinheiro családdal. Akadémikus lett Portugáliában és 1923-ban a brazil irodalmi akadémia is levelező tagjainak sorába választotta. Republikánusként patriótaként az 1890-es angol Ultimátum hatására megírta az *A Portuguesa* című indulóját, amit később a köztársasági kormány Portugália új himnuszának választott, Alfredo Keil (1850-1907) megzenésítésébe. Vö. GUIMARÃES: Redemoinhos… (2011) i.m. 147.

[1520] GUIMARÃES (2009) i.m. 62.

[1521] J. do Rio: O mundo após a guerra – A Confederação Luso-Brasileira, *O Paiz*, no. 12613. (1919. április 23.), 3.

[1522] A kérdés részletes kifejtését ld. António Maria de Bettencourt RODRIGUES: *Uma Confederação Luso-Brasileira: factos, opiniões e alvitres*, Lisboa, Livraria Clássica Editora, 1923.

[1523] A *„péril allemand"* kifejezés az *Atlântida* lapjain is megjelent, például a már korábban is idézett lengyel szerző, M. Prozor (vagy M. Prezor gróf) használta terjedelmes, francia nyelvű értekezésében, párhuzamot vonva a Kelet-Európára leselkedő és a Brazíliában a bevándorlók révén jelentkező német veszély között. Le nouveau monde et le monde nouveau: Brésil et Pologne, *Atlântida*, no. 38. (1919. h.n.), 187.

tekkel, Brazíliában az erős, identitását őrző, birodalmi propaganda terjesztésére is alkalmas német bevándorlóközösségeket tartották belbiztonsági problémának. A portugál-brazil testvériség ebben a vonatkozásban is sorsközösséget jelentett, és azt, hogy a két országnak ugyanazzal az ellenséggel kell megküzdenie.[1524] Kormányszinten ennek a szolidaritásnak a megnyilvánulása volt annak az 1918-as delegációnak az útnak indítása, mely azért látogatott el Rio de Janeiróba, hogy kifejezze a lisszaboni kormány elismerését Wenceslau Brás brazil köztársasági elnöknek, hogy 1917. októberében feladva korábbi semlegességét bekapcsolódott a Német Birodalom és szövetségesei ellen folytatott háborúba.[1525]

A világháború és a katonai szövetség, a portugálok kezdeményező gesztusai Brazíliában nem maradtak teljesen visszhangtalanok. Egyrészt élénkítették az érdeklődést a konföderációs tervek iránt, másrészt heves ellenállást váltottak ki. A riói *O Paiz* portugál melléklete 1919. március 7-i számában egy neves brazil közéleti ember, ismert luzo-brazil értelmiségi foglalkozott a kérdéssel. Medeiros e Albuquerque részletesen kifejtette konkrét elképzeléseit.[1526] Úgy értékelte, hogy ami korábban csupán irodalmárok körvonalazatlan ötlete volt, az 1919-re, a világháború utáni politikai átrendeződések idején realitássá válhat. Arról beszélt, hogy bár az erősen központosított, egységes állami berendezkedés semmiképpen nem felelne meg a két luzofón ország eltérő hagyományainak, sajátosságainak, de a konföderációs szerkezet igen. Olyan államigazgatási kereteket javasolt, ahol a belügyekben teljes önállóságot élveznek a felek; a külügyek és gyarmati ügyek közösek; a köztársasági elnököt – Svájc mintájára – évente hol az egyik, hol a másik ország adná; a vegyes összetételű államtanács biztosíthatná a két államigazgatás összehangolását, ami tárgyalná például a nemzetközi politika kérdéseit, és az ilyen ügyekben hozott döntéseket mindkét állam szenátusának jóvá kellene hagynia. Példaként az Osztrák-Magyar Monarchia közös ügyeinek intézésére hivatkozott. A két ország távolságát kommunikációs téren távíró segítségével kívánta leküzdeni. „A telegráf számára – írja Medeiros e Albuquerque – nincsenek távolságok."[1527] Ennek segítségével a két adminisztráció folyamatos kapcsolatban lehetne. De milyen előnyökre tehet szert a konföderáció által Brazília? Európai országgá

[1524] A német veszély problémáját brazil részről Graça Aranha elemezte a háború kapcsán, Catástrofe ou Evolução, *Atlântida,* no. 38. (1919. h.n.), 132-138.

[1525] Vö. GUIMARÃES (2009) i.m. 63. A embaixada portugueza, *O Paiz*, no. 12123. (1917. december 18.), címlapon.

[1526] Medeiros e Albuquerque: A ideia de uma Confederação Luso-brasileira, *O Paiz*, no. 12566. (1919. március 7.), 6.

[1527] „Não há distáncias para o telegrapho." u.o.

és nagyhatalommá válhat, pontosabban akár világhatalommá, mivel európai, amerikai, afrikai és ázsiai területei is lennének. Portugália pedig szilárd szövetségest, erős támogatót tudhatna maga mellett a nemzetközi színtéren, és tekintettel arra, hogy gazdasága lényegében Brazíliából származó jövedelmein alapszik, ennek a lehető legelőnyösebb feltételekkel való biztosítására is lehetőséget kaphat.

Ezek a luzo-brazil tervek a tengerentúlon többekben az újgyarmatosítás rémképét idézték fel. Leghevesebb ellenzői között a sajtópalettán a Rio de Janeiróban megjelenő *Gil Blas* című hetilapot említhetjük, 1919 és 1923 között. Alapító főszerkesztője Alcebíades Delamare (1888-1951) politikus és publicista volt, aki portugálellenes, radikális nacionalistaként bírálta a konföderáció eszméjét. „Brazília autonóm ország, le a Luzo-Brazil Konföderáció utópiájával!" – hangoztatta, és arra figyelmeztetett, hogy a brazilok ne feledjék a háromévszázados gyarmati uralmat, a kegyetlenkedéseket és a függetlenség megálmodóinak eszmeiségét.[1528] Ez a szellem egyre inkább érvényesült az 1920-as években, és a luzo-brazil közeledésre vonatkozó elképzelések háttérbe szorultak.

Konföderációs tervek a virtuális Atlantiszon

A konföderációs tervek az *Atlântida* cikkeiben még lehetséges alternatívaként jelentek meg. A luzo-brazil testvériség lapja kifejezetten támogatta az unionistákat, propagandájukhoz fórumot teremtett.[1529] A folyóirat szerepe, mint olyan orgánumé, mely nemcsak a portugál, de a brazil olvasókhoz is eljutott, nélkülözhetetlen volt a kérdés elit-értelmiségi-társadalmi vitájában. Míg a konföderációs terveknek Portugáliában könnyen nőtt a népszerűsége, a tengerentúlon, mint láttuk, a támogatók komoly ellenállással találkoztak, ott a tervnek erőteljesebb, hatékonyabb és inkább a gyakorlati előnyöket felvonultató propagandára volt szüksége. A modernizáció és a nacionalizmus korában a braziloknak nehezen lehetett megindokolni az újra intézményesüléssel járó,

---

[1528] "Brasil, paiz autonomo – abaixo a utopia da Confederação Luso-brasileira!" Idézi GUIMARÃES: *Portugal e Brasil …* (2011) i.m. 12.

[1529] A konföderációs terv támogatóira sorol példákat L. L. MIRANDA (2011) i.m. 12. Portugáliában: António de Bettencourt Rodrigues, João de Barros, Henrique Lopes de Mendonça, Sebastião de Magalhães Lima és testvére, Jaime de Magalhães Lima, Ricardo Severo, Alberto de Oliveira, Anselmo Braamcamp Freire, míg Brazíliában: José Joaquim Medeiros e Albuquerque, José Pereira da Graça Aranha, Artur Pinto da Rocha, Spencer Vampré, Domício da Gama (írói néven Domício Afonso Forneiro), Aldo de Cavalcanti Melo, Alberto Seabra, Noé de Azevedo.

szoros kötődés szükségességét az egykori anyaországgal, nehéz volt ebben megtalálni a brazil érdeket, a kulturális szférán túlmutató, a gazdasági és az államközi kapcsolatok síkjára vonatkozó előnyöket. Az Atlantisz-álomnak ugyanakkor ki kellett lépnie a tengerentúli portugál kolónia társadalmi keretei közül, valamint nem maradhatott sokáig a tisztán kulturális tartalmú, analitikus nacionalizmus éteri magasságában sem. Híveinek praktikus célokat kellett megfogalmazniuk és gyakorlatias érvrendszert kialakítaniuk a szélesebb brazil közvélemény megnyeréséhez. Miközben kényes nagyvonalúsággal kellett leszerelniük azokat – főként a radikális nacionalistákat, nativistákat –, akik brazil részről imperialista törekvésként, újra-gyarmatosítási kísérletként értelmezték a luzo-brazil közeledés politikáját. Hiszen a *Gil Blas* álláspontjával és főszerkesztője, Alcebíades Delamare megállapításaival sokan egyetértettek. Így például Raimundo Magalhães (1885-1928) brazil író és újságíró, aki burkoltan az *Atlântida*-t is támadta, mikor kijelentette, portugál politikusok, írók és újságírók évek óta agitálnak Brazília újra-gyarmatosításának ügyében, amit egy baráti szövetséggel, pontosabban a „Luzo-Brazil Konföderáció" kedves ötletével lepleznek.[1530] Tény, hogy a luzo-brazil unionista ideológia az erőszak momentumát teljesen kizárta a diskurzusból, mintha annak idején a brazilok önként vállalták volna a portugál fennhatóságot, önként tették volna magukévá a portugál kultúrát, majd a portugálok nagyvonalúan önszántukból engedték volna el Brazíliát. Eszerint nem volt kolonizáció és nem voltak tiltakozások és lázongások a portugál uralommal szemben, és nem volt brazil küzdelem a függetlenségért. A tengerentúli társadalmak jelentős részét kitevő nem európai gyökerű, kötődésű részét szintén teljesen negligálta a luzo-brazil (emlékezet) politika.

Az *Atlântida* szerkesztői (elkötelezett republikánusok) a támadásokat azzal hárították el, hogy szó sincs újra gyarmatosításról, hiszen a monarchikus múlttól eltérően, immáron két, egyanrangú köztársaság – a kormányforma azonossága külön hangsúlyt kapott ebben a koncepcióban – önkéntes, egyesüléséről beszéltek. Az eszmei, kulturális-érzelmi alapról induló luzo-brazil közeledés végső céljaként, lehető legteljesebb elmélyítéseként jelölve meg valamiféle politikai egyesülést.

A folyóirat tematikájánál, alapításakor vállalt programjánál fogva nem maradhatott ki a Luzo-Brazil Konföderáció ötletéről folytatott vitából. Az 1917-es évben egymás után több cikket közölt a témában egy interjúsorozat formá-

[1530] Idézi GUIMARÃES: *Portugal e Brasil …* (2011) i.m. 13. A témáról még vö. MIRANDA (2016) i.m. 1-20.

jában,[1531] és az elképzelés aztán később is vissza-visszatért a további lapszámokban.[1532] A sorozat első, júniusi beszélgetésében João de Barros az egyik legismertebb unionistát kérdezte. A luzo-brazil orvos-író, Dr. Bettencourt Rodrigues így fogalmazott a konföderációs tervvel kapcsoltban: „Nézze, van egy eszme, mely az önök lapjában teret és támogatást kell kapjon, és amely nagyban érinti mind Brazília jövőjét, mind a miénkét [portugálokét]: – szükség van a luzo-brazil konföderáció életrehívására és megszervezésére."[1533] A Portugál és Brazil Egyesült Köztársaság (*Repúblicas Unidas de Portugal e Brasil*) tervének gyakorlati előnyei között Bettencourt Rodrigues és a későbbi megszólalók is első helyen a mindkét fél számára fontos gazdasági, főként kereskedelmi lehetőségeket vették számba. Azonban az egyesülés politikai és erkölcsi hozadéka sem lett volna elhanyagolható: nagyhatalmi státusznövekedés a világpolitikában, mely Brazíliát részben európai országgá tehette volna, egyben valóra válhatott volna a portugál nacionalisták legszebb álma, az új és nagy *Lusitânia*.

A következő évben, 1918 februárjában, az *Atlântida* 28. számában Dr. Melo Matos brazil jogászprofesszor tért vissza a konföderáció gondolatához és népszerűsítette a luzo-brazil együttműködés további elmélyítését. Úgy fogalmazott, hogy jogharmonizáció és nemzetközi megállapodások kellenek a két ország között a szellemi, a pénzügyi és a gazdasági értékek élénkebb cseréje érdekében, és ő is reális esélyt látott egyfajta újraegyesülésre (*União Luso-Brasileira*), összefüggésbe hozva ezt a lehetőséget az I. világháború következményeivel.[1534]

1919-ben, mikor João do Rio Párizsban járt, többekkel beszélgetett a konföderáció ötletéről. Például az akkor már Portugália párizsi követeként működő Bettencourt Rodrigues ismét megerősítette neki a kérdés időszerűségét és fontosságát. Rio megtudta, hogy egy portugál-brazil jogászcsoport már dol-

---

[1531] *Atlântida*, no. 20. (1917. június 15.), 659-673; no. 21. (1917. július 15.), 771-773.; no. 22. (1917. augusztus 15.), 841-847.; no. 23. (1917. szeptember 15.), 964-966.

[1532] Ld. például José Pereira de Graça Aranha: A Nação (A nemzet), *Atlântida*, no. 37. (1919. április), 10-11. Graça Aranha szerint a háború utáni nemzetközi újrarendeződés kedvez az integráló jellegű nagyobb államformációk (példaként említi Lengyelországot, Romániát és Jugoszláviát) létrejöttének. Ezekhez hasonlóan kézenfekvőnek értékeli a két portugál nyelvű ország újra egyesülését is.

[1533] „Olhe, há uma ideia que a sua revista devia expor e defender, ideia que muito interessa o futuro do Brasil, e o nosso: – a necessidade de criar e organizar a confederação luso-barsileira." Uma ideia a defender – A Confederação Luso-Brasileira – Será possível uma nova e grande Lusitania? *Atlântida*, no. 20. (1917. *június*), 659. Egyébként később, 1923-ban Bettencourt Rodrigues egy teljes könyvet szentelt ennek a témának, A. M. de B. RODRIGUES i.m.

[1534] Banquete de Homenagem a João de Barros – Discursa o Sr. Dr. Melo de Matos, *Atlântida,* no. 28. (1918. február), 512-514.

gozik is az elgondolás jogi hátterének kidolgozásán.[1535] Hazaérkezése után, 1920. január 17-én pedig előadást tartott a Rio de Janeiró-i portugál kereskedelmi kamarában, ahol a gazdasági kapcsolatok erősítésének szükségességéről beszélt nagy számú közönség előtt. Ekkor már nem kívánt külön kitérni a konföderáció kérdésre, ezt inkább barátjára, João de Barrosra hagyta.[1536] A portugál írót ugyanis 1920 elején Brazíliába várták, ahol aztán több előadást is tartott a luzo-brazil propaganda szolgálatában.

Annak ellenére, hogy az unionisták brazil és portugál részről továbbra is a konföderáció mellett kampányoltak, az 1920-as évtizedben az ötlet népszerűsége egyre csökkent. A tengerentúlon az újabb irodalmi folyóiratok ugyan üdvözölték és örömmel közölték a portugál szerzőket,[1537] de a modernisták fontos művészeti, elméleti és közéleti lapjaiban elhalványult a luzo-brazil kapcsolat jelentősége. Az *América Latina: Revista de Arte e Pensamento* (Latin-Amerika: Művészeti és bölcseleti folyóirat, 1919-1920), az *América Brasileira: Resenha da Actividade Nacional* (Brazil-Amerika: A nemzeti cselekvés folyóirata, 1922-1924), az *Árvore Nova: Revista do Movimento Cultural do Brasil* (*Új fa: a brazil kulturális mozgalom lapja,* 1922-1923), a *Terra de Sol: Revista de Arte e Pensamento* (A Nap földje: Művészeti és bölcseleti folyóirat, 1924-1925) vagy a *Festa* (*Ünnep,* 1927-1928) tartalmában egyre inkább az amerikai kontinentális kontextus került előtérbe vagy lett egyenesen kizárólagos.[1538] Még akkor is, ha mind Portugáliában, mind Brazíliában egyre világosabban érzékelhetővé és egyre nyomasztóbbá vált a lehengerlő észak-amerikai kulturális (és gazdasági) hatás.[1539] A luzo-brazilizmust azonban az 1920-as évtizedben hívei minden igyekezetük ellenére sem tudták már ezzel elég meggyőzően szembe szegezni. Nem volt eléggé vonzó és erőteljes alternatíva nem-

[1535] J. do RIO: O mundo após a guerra – A Confederação Luso-Brasileira, *O Paiz*, no. 12613. (1919. április 23.), 3.

[1536] Tudósítás *O Imparcial*, no. 1371. (1920. január 18.), 14.

[1537] Pl. Jaime Cortesão, Álvaro Pinto (1889-1957), Aquilino Ribeiro (1885-1963), Carlos Selvagem (1890–1973) írásait.

[1538] A folyóiratok és szerzők számbavételét vö. MENDES – MIRANDA i.m. 196. és Maria de Fátima Fontes PIAZZA: O iberoamericanismo em Terra de Sol, *IX Encontro Internacional da ANPHLAC*, Goiânia, 26 de julho a 29 julho de 2010, 1-11.

[1539] A luzo-brazilizmus a Monroe elvvel szemben a maga „két haza", Brazília, mint a portugálok második hazája elvét fogalmazza meg, vö pl. az *O Occidente* 1144/45. szám (1910. október 20.), 226. Spanyol-Amerikából kitekintve Francisco García Calderón is veszélyesnek látta az egyensúly megbomlását Amerika angolszász és neolatin arcai között. Ha a németek és az angolszászok elfojtják a latin civilizációs magot Argentínában, Uruguayban vagy Dél-Brazíliában – írta, az számukra nemcsak új piacokat, de intellektuálisan engedelmes kolóniákat, végső soron és gyakorlati szempontból pedig expanziós központok létrejöttét jelenti. GARCÍA CALDERÓN i.m. 215.

csak a kultúrában, de a nemzetközi politikában és a két ország gazdasági vagy nemzetközi kapcsolataiban sem.

A lisszaboni reálpolitika is fokozatosan visszavonult és hivatalosan nem támogatta a konföderációs tervet vagy az intézményes újraegyesülés bármilyen formáját. Hatalmi helyzetben lévő politikusok – kecsegtető előnyei ellenére is – inkább csak jószándékú, romantikus ábrándként kezelték. Ilyen kijózanító szellemben beszélt például António José de Almeida portugál köztársasági elnök már 1919-ben, mikor leszögezte:

> Nem tudom, hogy azok, akik engem hallgatnak, lehetségesnek tartják-e a politikai föderációt Portugália és Brazília között. Ezt a gondolatot 1825-ben Párizsban vetette fel először a portugál Silvestre Pinheiro Ferreira, és akkor egy pillanatra elkápráztatta a kortársak romantikus képzeletét, majd egy évszázadon át pihent jeges sírja mélyébe hullva, ahonnan most – a sírkövet hirtelen félretolva – néhány elragadtatott költői lélek megpróbálja feltámasztani. A magam részéről úgy látom, ez a gondolat éppen az a vonzó kiméra, mint Anglia és Amerikai Egyesült Államok föderációja, amit egyetlen pillanatra számos ragyogó, bár teoretikus elme tart méltó sorsnak e két nép számára, ami azonban rövid idő alatt teljes kudarchoz vezetne […].”[1540]

[1540] „Não sei se as pessoas que vão ouvir-me consideram possível uma federação política entre Portugal e o Brasil. Essa ideia, lançada em Paris, em 1825, pelo português Silvestre Pinheiro Ferreira, flutuou, por um momento, na imaginação romântica dos homens da época, e caiu depois na inércia gelada do seu túmulo secular de que agora alguns espíritos efusivos e líricos tentam fazê-la ressuscitar, erguendo abruptamente a lousa que a cobre. Por mim julgo semelhante ideia uma formosa químera semelhante àquela duma federação entre a Inglaterra e os Estados Unidos da América, que tantos espíritos brilhantes, porém teóricos, por um instante erigiram em destino condigno dos dois povos, mas que, em breve, aluíu num ruidoso fracasso [...]” Idézi MENDES – MIRANDA i.m. 177.

VIII.
ÖSSZEGZÉS

Ez a kötet az *Atlântida* című kettős, lisszaboni és Rio de Janeiró-i szerkesztőséggel működő folyóirat anyagából, 1915–1920 között megjelent 48 terjedelmes számának elemzéséből indult ki. A történelmi forrásként kezelt publicisztikai és művészeti szövegek segítségével kirajzolódtak a lap központi gondolatának részletei, ami lényegében egyezik a luzo-brazil eszme tartalmával. Ennek alapvonalai: állandó szellemi kapcsolat és értékközvetítés Portugália és Brazília között, ezzel barátságuk, testvériségük megélése, egymás erősítése kulturális, gazdasági és politikai téren egyaránt. A szoros, ugyanakkor folyamatosan elmélyítendő összetartozás alapja a két nép civilizációs és biológiai összefonódása (luzitán faj), tágabb értelemben az azonos neolatin háttér, a nyelv, a lelki rokonság és a közös múlt emléke, valamint a jövő ígérete.

Bemutatásra került az atlantidák jószándékú, bár esetenként talán kissé naivnak tűnő alkotói köre, mely szépirodalmi művei közlése mellett számos közéleti kérdést is felvetve, szerteágazó témaválasztással körvonalazta a luzo-brazil politika lényegét. Ami egyébként nem mutatkozott statikus valaminek, inkább folyamatosan változott intenzitásában és tartalmi elemeiben is. Ezért válhatott az *Atlântida* sokkal érdekesebbé az I. világháború után, mikor a megjelentetett írásokban felerősödtek a luzo-atlantista mellett az össz-neolatin együttműködésre vonatkozó elképzelések is. Itt kell hangsúlyozni a francia kapcsolatok részletes bemutatásának újszerűségét. A művészek és intellektuelek között tengeren innen és túl több befolyásos híve volt a kétoldalú kapcsolatok szorosabbra fűzésének. Közülük a folyóirat alapító-szerkesztői, a portugál João de Barros és a brazil João do Rio életpályáját a kötetben önálló (III.) fejezet foglalja össze, de rövidebben, egyes alfejezetekbe építve az Atlantisz-*network* más jelentős alakjai (pl. Graça Aranha, M. de Oliveira Lima, Olavo Bilac, C. Malheiro Dias, Manuel de Sousa Pinto, A. de Bettencourt Rodrigues) is megjelennek. Ezek az életutak minden esetben azt mutatták, hogy az elithez kötődnek (a szellemi életben, vagy nem ritkán az állami adminisztrációban erős pozícióikkal) és fellelhető bennük a luzo-brazil kettős identitás: a személyes szimpátia a luzo-atlanti „másik part" iránt. Ezek a „két

hazát" is felvállaló emberek jelentették a luzo-brazil közeledés politikájának legfontosabb bázisát.

Könyvünkben igyekeztünk tehát rámutatni, hogy az *Atlântida* által képviselt koncepció és a luzo-brazil gondolat elsősorban az összefonódó szellemi-politikai elit sajátja volt, és mint ilyen egy lehetséges modernizációs stratégiaként jelent meg mindkét országban,[1541] bár más-más hangsúlyokkal. Ugyanakkor társadalmi bázisa további csoportokra is kiterjedt. Elsősorban az emigránsokra (a Brazíliában élő jelentős létszámú portugál kolóniára és a sokkal kisebb lélekszámú portugáliai brazilokra); illetve bizonyos értelemben a mindkét országban új osztály, a proletariátus (pontosabban annak szervezett és intellektuális érdeklődésű, főként anarchista kötődésű) elitjére is, ami sajátos módon szintén formálója lett a luzo-brazil szellemi Atlantisznak. Közös volt bennük az erős intellektualizmus, egy olyan korban mikor az irodalom és a könyvek, a folyóiratok világa még a nemzet önkifejezésének legfontosabb eszközeként a társadalom integráns részét képezte és az irodalmárok igen összetett szerepet játszottak mind a brazil, mind a portugál nyilvánosságban. Gondoljunk csak Sílvio Romero 1888-as főművének bevezetőjéből a sokat idézett mondatokra: „Irodalmi függetlenség, tudományos függetlenség és Brazília politikai függetlenségének megerősítése, íme életem álma. Legyen ez a jövő hármas jelszava!"[1542]

A két ország történelmében a vizsgált periódus a modernizáció, a nacionalizmus és az államforma megváltozásának időszaka. Az elmélet vizsgálata után a luzo-brazil praxist elemezve a két állam, a két fiatal köztársaság viszonyáról általánosságban azt lehet leszögezni, hogy saját regenerációs/modernizációs stratégiájuk részeként használták a másikat, bár eltérő szerepet szántak neki. Portugália és Brazília bár 1822-t követően államjogi szempontból gyorsan és szinte véráldozat nélkül szakadtak el egymástól, a társadalom szövetében, illetve polgáraik fejében talán sosem vált, sosem válik maradéktalanná ez az elszakadás, még akkor sem, ha az elkülönbözés nyelvi és kulturális szempontból is folyamatos. Ezt mutatják az egykori európai birodalmi központ és a haj-

[1541] Megerősítve Burns és Skidmore Brazíliáról felállított és Latin-Amerikára is kiterjesztett tételét a népi kultúrán felülkerekedő modernizációról: „Modernization triumphed over the folk cultures." BURNS – SKIDMORE i.m. 70. Ld. még u.o. 76. Bár a szerzők elismerik a népi kultúra és az europanizált városi kultúra közötti folyamatos interakció létét is. U.o. 41-43.

[1542] „Independencia litterária, independencia scientifica, reforço da independencia politica do Brasil, eis o sonho de minha vida. Sejam elles a triplice empresa do futuro!" Sílvio ROMERO: *Historia da litteratura brasileira I-II.*, második, javított kiadás, Rio de Janeiro, H. Garnier, 1902 [1888], xxvi.

dani amerikai gyarmata fontosabb luzo-brazil lépései, állami és magán kezdeményezései.

A brazil öndefiníció a *Belle Époque* modernizációs hevületében kisebb vagy nagyobb hangsúllyal, de állandóan előhívta az Európához és a portugál örökséghez való viszonyulás problematikáját. Az utóbbival kapcsolatban a posztkoloniális válaszok számos árnyalata született, a paletta igen széles volt a teljes elutasítástól (*luzofóbia*) a Portugáliával való politikai újra egyesülés (*konföderáció*) gondolatáig. A konzervatívoknak és a liberálisoknak is megvoltak a maguk hangsúlyai ebben a kérdésben. A brazil I. vagy Régi Köztársaság (1889-1930) erősen nacionalista szakaszaiban – leginkább Prudente de Morais, Hermes da Fonseca és Epitácio Pessoa elnöksége idején – felerősödött a radikális portugálellenesség. Míg az I. világháborús szövetség tompította az ellenszenvet és előtérbe helyezte a szolidaritást és a testvéri érzéseket a két ország és nép között. Ebben a változó politikai és közhangulatban az elit egyes befolyásos tagjai kitartottak Portugália iránti személyes szimpátiájuk mellett, és hívei, népszerűsítői lettek a luzo–brazil közeledés gondolatának, hatásuk azonban – mint az elemzés megmutatta – összeségében mégis csekély maradt. Brazil részről az általunk vizsgált időszakot leginkább egyfajta érdektelen testvériség jellemezte. A Rióból irányított köztársaság egyre inkább az amerikai kontextusban értelmezte önmagát, és az Egyesült Államok idővel az európai referenciák fölébe kerekedett. Míg a modernizációt eleinte, az 1880-as évtizedtől leginkább Európából érkező import gondolatok (a pozitivizmus, az abolicionizmus, a liberalizmus és a köztársasági eszme) vezérelték, néhány évtized múltán erős intellektuális mozgalomként bontakozott ki az eredetiségvágy az önálló brazil identitás meghatározására, amit a köztársaság politikája is alátámasztott, néha vad nacionalizmussal (*jakobinusok*). A Brazíliát jól ismerő és szerető portugál João de Barros az 1910-es évek elején ezt már érzékelte, mikor így írt, a brazil festők leghőbb vágya, „[…] hogy teljesen önmaguk lehessenek, saját, autonóm szellemi és művészeti élettel, hasonlóan politikai függetlenségükhöz."[1543]

A brazil elit, miközben egyszerre figyelt kifelé és tartott önvizsgálatot befelé, a fejlett világgal mérte magát saját értékei felfedezésével keresve nemzeti azonosságát, nacionalizmusa referenciapontjait. Ezért nem volt ritka eset, hogy önostorozó és bizonytalan lett, tele kisebbségi érzéssel. („[…] annyi brazil mond rosszat a brazilokról és semmi jót nem talál Brazíliában […]" –

[1543] „[…] serem bem elles proprios, de terem a sua vida intellectual e artistica autonoma, tão autonoma como a sua politica!" BARROS (1913) i.m. 58.

panaszolta João do Rio is.)[1544] Ilyenkor fordult leghevesebben a portugál örökség ellen. Azok az intellektuelek viszont, aki a luzo-brazilizmus keretében gondolkodtak, az egykori gyarmatosítók hagyatékát saját identitásuk szerves részeként élték meg, és így gondoltak nemzetükre is. Szerintük éppen az eurocentrikus keret, egy európai országhoz való szoros kötődés kínált kitörési lehetőséget a perifériikus helyzetből. Brazília definiálása a *nativista* elképzelésekkel szemben náluk éppen azzal gazdagodott, hogy a portugál hagyománynak különös hangsúlyt adott. Ugyanakkor oldotta is az eurocentrizmust azáltal, hogy a kölcsönösséget, az oda-vissza hatást jelenítette meg egy fiatal amerikai és egy nagymúltú európai nemzet között, így a luzo-brazil gondolkodásban a két kultúra termékenyítő hatása egyenrangú szerephez jutott. Amiben azonban Brazília valóban hűvös, sőt közönyös testvérnek bizonyult, az a kétoldalú államközi és gazdasági kapcsolatok voltak, ahol Portugália jelentéktelensége minden igyekezete ellenére nyilvánvalóan megmutatkozott, és ezen a befolyásos luzo-brazil politikus-értelmiségiek sem tudtak érdemben változtatni, és az *Atlântida*, mint a közeledés propagálója és mint a kapcsolatépítés kérdésben kibontakozó társadalmi vita fóruma (egyfajta korai influenszer) maga sem ért el valódi áttörést.

A testvériség gondolata Brazíliában tömeges támogatásra csupán a népes portugál emigráns közösségekben talált, melyeknek a szervezeti és kulturális élete igen intenzív és látványos volt, főként a dél-amerikai ország nagyvárosaiban. A kolóniáikban (ahogy magukat is nevezték) nagy tábora alakult ki a luzo-brazil közeledés eszméjének, gyakran összemosódva a pán-luzitanizmussal. Ez az alapvetően nyelvi és kulturális jelenség a brazil nacionalistákat, akik a gyarmati függés semmiféle módosult vagy bújtatott feléledését nem kívánták, heves ellenérzésekkel töltötte el. Különösen, mikor a pán-luzitán kulturális imperializmus az I. világháború egymásrautaltságában a politikai újraegyesítés ötletéig, a luzo-brazil konföderáció tervéig fejlődött. Az európai part, az egykori anyaország azonban Brazília számára sosem volt elég jelentős gazdasági/politikai partner vagy igazán veszélyes újgyarmatosító ahhoz, hogy ez az ötlet komolyan vehető lett volna.

A portugál szellemi-politikai elit, mely 1822-ben látszólag oly könnyen engedte el Brazíliát, valójában száz év alatt sem tudott végleg lemondani róla. Az elgyengült monarchia utolsó éveiben, majd az 1910-ben kikiáltott köztársaság idején is egyik legfontosabb nemzetközi partnerét látta benne. Az értelmiség pedig idővel harmonikusan vonta és illesztette bele a portugál identi-

[1544] „[…] são tantos os brasileiros a falar mal dos brasileiros e a não achar nada bom no Brasil […]" RIO: No tempo (1917) i.m. 277.

tásba a dél-amerikai köztársaságot, mint saját nemzete történelmi művét, amire a luzo-brazil gondolat portugál hívei leginkább szeretetteljes paternalizmussal tekintettek.

A jelen elemzés azt mutatta meg, hogy inkább Lisszabon lépett fel kezdeményezőként az államközi kapcsolatok terén, a gazdasági egyezmények érdekében, kulturális intézmények létrehozásában. Igyekezett – a történelmi múltra, a két társadalom egybefüggő szövetére és a kultúra közös elemeire hivatkozva – a ténylegesen meglévő tradicionális kötelékeket további, nagyon is konkrét, jelenbéli politikai vagy gazdasági előnyökre konvertálni. Őszintén vágyott ugyan a jobb kölcsönös megismerésre, a kulturális értékek cseréjére és folyamatos testvéri sóvárgást érzett tengerentúli partnere iránt, de nem kizárólag érzelmi alapon, hanem jól felfogott anyagi érdekei szerint is, és érveiben gyakran megfontolandó racionalitás volt. Portugáliából nézve az elveszett gyarmat helyén fiatal, dinamikusan fejlődő testvérnemzet formálódott, egy erős és természetes potenciális szövetséges, mely a portugál értékeket amerikanizált módon viszi tovább, dicsőséget szerezve így nemcsak magának, de az egykori anyaországnak és a közös etnikumnak (fajnak) is. Azzal, hogy a luzo-brazilizmus ennyire az európai (portugál) komponensekre és tradícióra koncentrált (mint legfőbb értékhordozóra), és azzal, hogy az elitben kereste a bázisát, áttételesen negligálta Brazília indián és afrikai gyökereit. Azok nem jelentek meg a horizontján. A befelé forduló provincialitásból pedig leginkább a neolatin perspektíva emelte ki, megújítva és meghaladva a pánluzitán retorika szintjét.

A kutatás megmutatta azt is, hogy a kétoldalú kapcsolatokban Portugáliának nem sok eszköze maradt, csak a *softpower* elemeihez nyúlhatott. (Ezért is kapott az *Atlântida* jelentősebb kormányzati támogatást Lisszabonból, mint Rio de Janeiróból, és ezért volt több a portugál, mint a brazil a szerzői között.) A nélkülözhetetlen reláció megőrzéséhez, fejlesztéséhez voltaképpen csupán az etnocivilizatórikus közös múlt felértékelése és a luzo-brazil testvériség programja kínált valamiféle használható hivatkozási alapot a portugáloknak. Mivel a gazdaságban a gyarmati dependencia megfordult a tengeren inneni és túli luzfón világok között, Ibériából kiinduló imperializmustól valójában már nem kellett tartani, kereskedelmi vagy politikai partnerként Portugália egyre veszített jelentőségéből. A két ország viszonya a kultúra területén kívül kiegyenlítetlen maradt. Lisszabon kezdeményezései a dél-amerikai partnernél nem sok gyakorlati eredményre vezettek. Sikeresebbek voltak a magánjellegű iniciatívák (pl. a brazíliai portugál bank). Ilyen módon irreális elképzelés volt a luzo-brazil politika elkötelezettjei részéről, hogy a portugál jelenlét bármiben is feltartóztathatja, ellensúlyozhatja a Brazíliára nehezedő erős imperializmusok hatását mint, ahogy ez az elképzelés az I. világháború idején előtérbe került.

Portugáliában a századforduló és a XX. század első évtizedei válságos időszakot jelölnek. Amikor a köztársaság nehéz konszolidációja, a társadalmi és gazdasági problémák kiútkeresésre sarkallták az elit gondolkodóit. A regeneráció lehetőségeit elemzők szemében nem volt sok becsülete a kisszerű jelennek, a hazai dolgok értéke relativizálódott (egy Párizst járt, kényeskedő portugál festő szavaival élve: „Óh, barátom! A portugál tájat festeni! Milyen kicsinyes érzelgősség.")[1545] Az elit megoldást keresve tekintett kifelé és nosztalgiával révedt a nagyszerű múltba. Mikor az ország határain kívül kereste egyensúlyát szorosan ragaszkodott megmaradt gyarmataihoz és hajdani birodalmi nagyságát idézte historizmusával, mely túlélte a monarchiát. Ezekre a tendenciákra rímelt a *luso-brasileirismo* eszméje is a hazai gyengeségekkel, a brazil dinamizmust és a fejlődés iránti energikus elkötelezettséget állítva szembe. Ugyanakkor a kulturális nagyság eszméjével kiegészülve, végső soron Portugália történelmi (gyarmatosító) hivatását is idealizálta. Portugál részről tehát a múlt és a jelen között feszülő kognitív disszonancia egyfajta feloldását jelentette.

A luzo-brazil gondolat így a portugálok számára könnyen vált a hazafiság (vagy újjáépített birodalmi nacionalizmus) részévé, építőkövévé, és mint ilyen könnyebben szervesült, mint a dél-amerikai országban. A luzo-brazilizmus Portugáliában fontosabb és népszerűbb volt, mégis többet boncolgatta és értelmezte Brazíliát. Ennek a könyvnek egyik célja éppen e kettős aszimmetria tükrében mutatni a két köztársaságot. Eközben az Atlantisz-projekt mélyén valami újszerűen értelmezhető (ma leginkább a *dekolonializmus* szemlélete reflektál rá), bár evidens összefüggés sejlett fel. Egyszerűen szólva, már az 1910-es években világos volt, hogy a gyarmatosításnak két oldala van. Az *Atlântida* végső soron erre igyekezett ráirányítani a figyelmet. Azaz, Latin-Amerika (Brazília) kezdettől fogva az európai (illetve atlanti) modernitás része, az „érme másik oldala", hátrányosabb helyzetből indult ugyan, de nélküle (a kolonialitás nélkül) nem létezhetett volna modernitás, ahogy a kapitalizmusban sem létezhetnek gazdagok elszegényedettek nélkül. Így (a luzo-brazil keretben) Portugália és Brazília sem létezhet egymás nélkül.

Hogy az *Atlântida* megszűnése is hozzájárult-e ezeknek a gondolatoknak az alámerüléséhez, vagy a testvéri kapcsolat elmélyítésének programja volt-e kifulladóban és ez siettette a lap megszűnését? Nehéz lenne megfejteni.

[1545] „Ah! meu amigo! Pintar a paysagem portugueza! Que pieguice." BARROS (1913) i.m. 57.

IX.
MELLÉKLETEK

IX.1.
KÉPMELLÉKLETEK

1. Real Gabinete Português de Leitura, a Luís de Camões utcán, Rio de Janeiro központjában. Marc Ferrez fényképe, 1887 körül. Az Instituto Moreira Salles gyűjteményében, Forrás: https://brasilianafotografica.bn.gov.br/brasiliana/handle/20.500.12156.1/2139

2. A Coimbra-i Egyetem 1899. A tanári kar a tanévnyitó után. Sidónio Pais, a második sorban balról az első, mellette Bernardino Machado. Az első sor közepén Afonso Costa. Forrás: https://www.museu.presidencia.pt/pt/conhecer/presidentes-da-republica-biografias/presidentes-da-i-republica/sidonio-pais/

3. João do Rio ipanema-i háza 1917 körül.
Forrás: https://brasilianafotografica.bn.gov.br/brasiliana/bitstream/handle/20.500.12156.1/9189/001CC011.jpg.jpg?sequence=2&isAllowed=y

4. Rio de Janeiró-i ápolónők és a neves orvos, José Alves Maurity Santos (1889-1937) a város szegény negyedében, a Morro do Salgueiro-n a spanyolnátha járvány idején, 1918-ban. Forrás: Casa de Oswaldo Cruz gyűjtemény, Maurity Santos e enfermeiras atendendo doente no Morro do Salgueiro (bn.gov.br)

5. Portugál festők, Alfredo Roque Gameiro (balról a második) és lánya, Helena Roque Gameiro Rio de Janeiróban, 1920.
Kísérőik között a képen bal oldalán Carlos Malheiro Dias.
Forrás: https://expresso.pt/multimedia/2017-01-19-A-pintora-portuguesa-que-conquistou-o-Rio-de-Janeiro-1

6. A portugál bank épülete Rio de Janeiróban, a rua da Alfândega és a rua da Candelária sarkán, 1922 körül.
Forrás: Coleção Sebastião Lacerda https://brasilianafotografica.bn.gov.br/brasiliana/handle/20.500.12156.1/11682

7. A portugál pavilon az 1922-es riói centenáriumi kiállításon. Lopes Rio fényképe, Coleção Mestres do Séc. XIX., Instituto Moreira Salles, Forrás: https://brasilianafotografica.bn.gov.br/brasiliana/handle/20.500.12156.1/7778.

8. A portugál köztársasági elnök, Manuel Teixeira Gomes az I. világháború áldozatainak szentelt emlékmű ünnepélyes alapkő letételénél Cascaisban, 1925-ben. Joshua Benoliel fényképe. Forrás: Arquivo Fotográfico Municipal de Lisboa, https://www.museu.presidencia.pt/pt/conhecer/presidentes-da-republica-biografias/presidentes-da-i-republica/manuel-teixeira-gomes/

9. João do Rio emlékmű Lisszabonban.
Az emlékművet 1950-ben állították fel a Jardim da Praça João do Rio parkban.
(A szerző felvétele)

10. João de Barros portréja (bronz emlékérem).
Forrás: BRONZE MEDAL WRITER POET DR. JOÃO DE BARROS | eBay

IX.2.
MELLÉKLET

A brazíliai portugál kolóniában megjelenő lapok jegyzéke:

A Alvorada: semanário republicano: órgão do Partido Republicano Português (RS, 1913);

A Bandeira Portuguesa (SP, 1907-1918);

A Época Portuguesa (RJ, 1918);

Alma Lusitana: revista semanal, literária, política e noticiosa (RJ, 1919);

A Pátria: órgão da colônia portuguesa (SP, 1901-1902);

A Sátira Portuguesa (RJ, 1901);

Diário Português (RJ, 1932-1936);

Eco Lusitano (PA, 1908-1910);

El-Rei de Portugal (RJ, 1911);

Jornal Português: defensor dos interesses portugueses no Brasil (RJ, 1918-1934);

Lusitânia (RJ, 1929-1934);

Nova Lusitânia: semanário de propaganda de Portugal (RJ, 1921);

O Estudo: órgão dos alunos do Liceu Literário Português (RJ, 1918-1919);

O Heraldo (PA, 1913);

O Lusitano: órgão da colônia portuguesa no Brasil (RJ, 1906-1908);

O Lusitano: órgão da colônia portuguesa no Rio Grande do Sul (RS, 1912);

O Lusitano: órgão dedicado à colônia portuguesa (SP, 1908);

O Lusitano: órgão dos interesses portugueses no Estado do Paraná (PR, 1916);

Opinião Portuguesa (RS, 1905);

O Realista: órgão da Liga Monárquica (RJ, 1912-1913);

Pátria Portuguesa (RJ, 1925-1934);

Pátria Portuguesa (SP);

Portugal (RJ, 1926);

Portugal: revista portuguesa (RJ, 1923-1928);

Portugal Ilustrado: revista mensal de propaganda portuguesa e intercâmbio luso-brasileiro (RJ, 1928);

Portugal Moderno (RJ, 1899-1918?);

Portugal na Guerra (RJ, 1916);

Restauração: órgão monárquico português no Brasil (RJ, 1911);

Revista Portuguesa (SP);

Semana Portuguesa: revista ilustrada de propaganda de Portugal (RJ, 1924-1975);
União Portuguesa (RJ, 1899-1908);
União Portuguesa (RJ, 1929).

Forrás: A *Real Gabinete Português de Leitura* és a Brazil Nemzeti Könyvtár (*Biblioteca Nacional*) katalógusa alapján összeállította Andreia Alves Monteiro de CASTRO – Eduardo da CRUZ, ld. Quem há de acreditar? – Um poema desconhecido de Florbela, *Revista Abril* (NEPA/UFF), no. 12(24), (2020), 91-112. https://doi.org/10.22409/abriluff.v12i24.38109 (letöltés 2021. január 21.)

IX.3.
Melléklet

João de Barros az alábbi verseit 1916 januárjában és májusában az általa szerkesztett *Atlântida* című folyóiratban közölte, a *Ritmus* címűt az első évfolyam 3. (256-258.o.), a *Szózat a Hazához* című alkalmi versét pedig a 7. számban (671-674.o.).

Ritmus

Pedro Bordallo-nak

Csak könnyedén a homokon!
Félve, mint ki meztelen menekül:
Egy titkos, édes, monoton
Dallam vezesse lépted egyedül.
Zúg a tenger, ahogy a lelkek sírnak,
A hullámhangban erőszakos vágyak.
A napfény köztük megmerül…
És lábad úgy suhan, mint gerleszárny
A nyugodt délutánok udvarán.
Röpül – nem lép. Lebeg – elég
A parton már ennyi fehér.
Mire még rácsap a tajték… De elhal
A halvány fényben gyenge csókkal.

A tajték csókjai! …
Csak neked súgta be a Tenger
A hullámokban rejlő szomjas szájakat?
Ősz van és hűvös már a reggel.
A nyirkos köd vágyna elmondani,
Mi benne csönd, előjel, áradat…
De a tajték vihog járásodon,
A kiméra csókosan fodrozódik,
Pörög, sunyin eléd oson,
Tavaszi vidámság dobódik
A Tenger színe fölé!
Te zavartalan mész tovább!
A kék persze mindenkié,
Cikkanni látsz benne fecskét, sirályt!
Te mész még határozottabban… És a Nap
A pirkadat sok-sok színéből felszakad.
Feltámad a hajnali enyhe fuvallat.
A hullámok hangja könyörög vagy zúg?
Az ima és extázis megzavarnak,
A habok vadsága, ezt tudjuk,
Magába zárja testedet, kihallgat,
Úsznak feléd fekete hattyúk.

Aztán? – Már nem tudom!
Hullámok, ringatózás, hullámritmusok…
Tested is hullám – és a hullámzásba mámorodsz,
Az ég, a Tenger és a szél zenéje rád zuhog!
A szerelem sok himnusza – eddig eszembe se jutott –
Egy nászdal szintjére emel föl téged!
Egymásba fűznél idegent és szépet,
De tudom, mindez csak ígéret.
A nagy szépségre nem vagyunk méltóak;
Miért nem gondolod felfoghatónak,
Hogy beteljesül tisztán is a vágy?
Szerelmes vagy, és álmod felzokog,
Hogy szüzességed elvegye a tisztaság.
A Tengeren a Nap ragyog!

Ó, őszi Nap!
Ne vidd el őt magaddal, ó, ne vedd el,
A fény szigeteire ne, ahol te vagy az úr!
Hagyd meg lépéseit, járása nem neked kell,
Könnyű ritmusát itt várja út,
Hogy ütemet hazudjon egy bús férfinak!
Ne vidd magaddal őt! Az ég is elborul…
Köd érkezik… És egyre halványabb a fény,
Mi meztelen lábáról pattan énfölém,
És mint egy üstökös, vezet…
Ne vidd magaddal őt! Nagyságos Nap uram!
Tudom, hiába a remény, rajongásom hiába van,
És hogy alaptalan álmokat kergetek!
De hagyd, hagyd csak, hogy egyszer
Tekintetemben megláthassa, élveteg
Vagyok, s a karjaimba hullni élvezet,
Mi minden gyönyörhöz és szépséghez is elvezet.

– Még ha el is hal a ritmusa,
A vidám Szerelem sohasem haláltusa…

(Vörös István műfordítása)

Szózat a Hazához

Hölgyek szava:

I.
Hazám, édes Pátriám, hadd szóljak most hozzád,
Engedd kibeszélni a szeretetem!

Engedd kibeszélni magam, mintha szavaimat
Anyám is hallaná…

Szegényes és kevés, amit mondani tudok,
Egyszerű szavak, de tiszta beszéd.

– Titkos vágy remeg benne és tör ki belőle
Varázsodért és kegyeidért!

Lelkem lángja lobban,
Reszkető vonzalom, naiv hév.

És ahogy fecskeszárnyak verdesnek,
És ahogy csókokat támaszt a tavasz,
Szavaimban a remény, keblemben a növekvő
honleányi büszkeség! Jövőd ünnepe.

II.
Hazám, édes Pátriám! Kicsi vagyok és nyomorult…
– De a lányod mégis: meg kell hallgass!

Ó! Az enyémnél erősebb eposzi hang
Jobban illene hozzád, ritmus a szívből.

Biztos, hogy a forma, mit még csak nem is dadogok,
Alkalmasabb lenne, magasröptű álmaidhoz.

Téged mindig lenyűgözött a csatazaj,
És a Tenger goromba és tragikus energiája.

A szenvedés és harc hatalmas órájában,
Mikor a lelkek a halál túloldalára költöznek,

Talán neveted bánatomat,
Talán megveted naivitásomat!...

– De tudnod kell, hőn szeretett Hazám,
A lángoló szelídség felér a hősies tettel.

És jól sejted, hogy én, bár nem harcolhatok,
Veled együtt szenvedem az összes harcodat!

Megkönnyezem minden szenvedésed,
Örvendek minden győzelemnek!

És egy erőtlen kéz gyöngédségével
fonom már a babérkoszorút

Homlokodra, társul győzelemre termett arcodhoz
melyen még ott Álvares, a hős csókja!

III.
Hazám, édes Pátriám! Hősies és édes Hon!
Érzem, hogy úgy szeretsz, ahogyan kell!

Te, Camões és Vasco de Gama Hazája vagy,
A *Sóvárgás könyvé*nek földje,

Szeresd a reményt, amit én, a leány megéneklek,
Szeresd az álmot, amit én, a nő imádok!

Eposzi álom, vidámság álma,
Álom, melybe rózsák és százszorszépek fonódnak…

Rózsák és százszorszépek, hogy szirmukat vessék
A hazatérő hősök fáradt lába elé.

Fáradt hősök. Acélkardjuk poétikus
Mélabúval csillan meg a hazai napon.

– Igen! Ma ők azok, akikért élni érdemes,
simogatni, egybekelni velük!

Mi vagyunk a menyasszonyok, a nőtestvérek,
Mi vagyunk a szelídség, a reszkető ölelés!

Mi vagyunk a megnyugtató hang, a csillapulás,
Mi vagyunk a tiszta tónus, ó, ébredj, Ámor!

Hogy ne sírjunk, hőn szeretett Hazánk,
Te adj erőt az újabb szenvedéshez!

Adj kedvet szelíden mosolyogni,
Még ha torkunkat sírás fojtogatja is…

Vidámság vagyunk, szépség vagyunk,
Megnyugvás vagyunk a harcolóknak!

Pirkadat vagyunk, virágba borítjuk az életet,
Minden báj mi vagyunk, a teljes Tavasz!
És önkívületbe hullt lelkünk tavaszát
– Álmokat és illatokat, hálaénekeket és csókokat –

Mind oltárodra helyezzük,
Hazám, édes Pátriám! mint ajándékot és adományt!

IV.
Minden a tiéd! Mindent odaadunk!
Tekints leányaidra! Nézd lelkünket! …

Minden áldozat arról beszél, mennyire szeretünk,
Milyen hevesen és mennyi hittel!

Néha akkora hévvel, hogy
Senki más nem tudná megvédeni becsületedet, csak

Mi, akik gyöngék vagyunk, mi, akik törékenyek vagyunk,
Mi, akiket a nagy szelídség bátorrá tesz.

Már mi lengetjük a büszke zászlót
A pajzsos címerrel, a harcok vörös színét!

– Páncélba a mellkast! Átható tekintet!
Nekünk, törékeny hölgyeknek, az erőnk

Dalolva halni ellenségeink kezétől,
Győzni nyugodtan, mindössze attól félve,

Hogy a mi győzelmünk majd megaláz téged,
Hazám, tágas Hazája az igazi Hősöknek! …

Ez a költemény elhangzott a Maria Pia Líceum ünnepségén,
egy diáklány, Maria Alda Borges Corêa előadásában,
akit Lobo de Campos tanár úr készített fel.

(Vörös István műfordítása)

IX.4.
Melléklet

Részletek Tobias MONTEIRO: *O Presidente Campos Sales na Europa* (Campos Sales elnök Európában), Brasília, Senado Federal, 2005. [1900] című könyvéből.

A szerző már hazafelé hajózva, 1898. augusztus 16-án, a *Thames* fedélzetén keltezte az Osztrák-Magyar Monarchiáról szóló beszámolóját.

A 175. oldalon így kezdi:

„Azután, hogy megírtam az utolsó németországi leveleket, nem volt még időm, hogy olvasóimat arról tájékoztassam, mit is láttam és milyen észrevételeket tettem azokon az állomásainkon, ahol a továbbiakban átszáguldottunk. Csak most, mikor Brazília felé tartok – ugyanazon a hajón, amelyik Európába hozott minket –, a Thames fedélzetén tudok belenézni a noteszomba, ahová feljegyeztem úti élményeimet az Osztrák-Magyar Monarchiától Portugáliáig.

Amikor Campos Sales elhagyta Berlint, elhatározta, hogy inkognitóban keresi fel Bécset és Budapestet. A császár és szinte valamennyi miniszter távol volt a fővárostól, így – szerencsés módon – a kirándulásra szánt napokat kizárólag a két dunai város megtekintésével tölthettük."

[A 175-179. oldalon Bécs bemutatása következik, illetve ennek kapcsán az antiszemitizmus kérdésével foglalkozik Tobias Monteiro.]

A 179. oldalon tér vissza budapesti élményeihez:

„Mivel a császár korán fekvő, a színházak [Bécsben] fél tizenegykor zárnak, hogy ne fárasszák Őfelségét azok az esték, amikor megnéz egy előadást. Ugyanez az oka annak, hogy az udvari vacsorák és bálok is korán végződnek; és minthogy az udvar az irányadó, az egész társadalom követi a császár szokásait.

Ebben a vonatkozásban Budapest sem akar különbözni Bécstől. Dacára rendkívüli fejlődésének, lakosai a bécsiekhez hasonló szokásokat őriznek; mindazonáltal minden másban rivalizálnak, vagy éppen túl is akarják szárnyalni osztrák versenytársaikat. Magyarország fővárosának fejlődése rendkívüli. 1848-ban csupán 150 000 lakosa volt; egy fél évszázaddal később hatszázötvenezer, ebből az utóbbi húsz évben 320 000 a növekedés. Ahhoz, hogy felmérhető legyen, hogy ebben az átalakulásban mennyire megemelkedtek a telekárak, elég megjegyezni, hogy az a terület, ahol nemrégiben a [Keleti] főpályaudvar felépült, eredetileg nyolcezer forintba került, tíz évvel később pedig egymillióért adták el. Vannak teljesen új kerületek; a bécsihez hasonló Ring [Körút] csupán hatéves, az Andrasy [sic!] utat pedig, ami talán a legszebb Európában, csak tizenöt éve fejezték be.

Az építkezés üteme nem lassul, míg Bécs stagnál, Budapest fejlődik. A régi, szűk utcákat teljesen felszámolják, kialakítva a közlekedés széles, pompás épületekkel szegélyezett ütőereit. A várost két villamos-társaság járatai hálózzák be, közülük az egyik három és fél kilométeres földalatti vonalat épített ki, majdnem hárommillió forintból.

Amíg a város egyik részén ez a lázas fejlesztési munka folyik, a Duna magasabban fekvő, túlsó partján Buda (ahová négy híd is vezet, közülük az egyik egy 380 méteres távot átívelő függő szerkezet) megkapó eredetiséggel őrzi régi arculatát. Itt található az a palota, ahol a Császár egy évben összesen három hónapot tölt el, és melynek teraszairól csodálatos a kilátás: Pest tornyai, palotái, házsorai, ameddig a szem ellát, a síkság és a dombok között kanyarog a Duna, hidak tagolják, vizén csónakok, szalagja távolba vész a zöldellő ligetek között, melyeknek első, viruló hírnöke az oly híres Margitsziget.

A Földnek e festői szögletét átjárja egy máig élő legenda. Az egyik régi magyar király, mikor a tatárok ellen harcolt, fogadalmat tett Istennek, hogy a győzelemért cserébe egyetlen leánya ifjúságát ajánlja fel neki, akit a szigeten emelt kolostorba záratott.

Isten meghallgatta a harcos óhaját, a szűz áldozatát pedig azzal jutalmazta, hogy megszentelte lelkét. Ettől kezdve a sziget a hercegnő nevét viseli, és mára tulajdonosa, egy főherceg, hatalmas, árnyas parkká alakíttatta, itt van a városlakók pihenőhelye nyári délutánokon, és szívesen felkeresik azok is, akik azért jönnek, hogy kútjai gyógyvizét fogyasszák.

Európa-szerte szokás, hogy a nyári szezonban a mulatságokat a belváros épületeiből kiköltöztetik a szabadba valami kellemes helyre, parkokba, kertekbe, a festői vidékre. Rióban a közönség nem hagyja el az Espírito Santo utca kis színházait és az éttermeket az Ouvidor utcában, így kihaltak vagy kihasználatlanok maradnak Santa Teresa, Laranjeiras és Gávea zöld, árnyas zugai vagy az öböl szigetei, pedig forró estéken ezek igen alkalmas helyek lennének a szórakozásra. Mikor Bécsben jártunk egyetlen színház sem volt nyitva; az emberek délutánonként és esténként a Praterbe mentek mulatni, ahol a császár uralkodói jubileumára rendezett kiállítás is látható, és ahol a látogatók kipihenhetik a nap fáradalmait. Bár kevesen voltak, akik a melegben nem hagyták el a várost, azonban ők alátámasztották a bécsiek szépségéről és eleganciájáról szóló közvélekedést.

Nem sokkal ezelőtt Budapesten is rendeztek egy országos kiállítást, emelve a millenniumi ünnepségek fényét. Ez az iparkodásban mutatkozó versengés a nemzeti önállóság kifejezésének egyik legragyogóbb jele. Magyarország meg akarja mutatni önállóságát; azt, hogy népének jellegzetességei, nemzeti tradíciói, nyelvének tisztasága, irodalmának eredetisége nem oldódik fel a birodalmi alakulatban.

Budapesten úgy harminc napilap jelenik meg, ezek között csak négy németnyelvű van; a maradék húszegynéhányat magyarul szerkesztik. Budapest Bécs babérjaira tör. Az itt emelt emlékművek pompája és szépsége csodálatot vívott ki. A parlament palotája még befejezetlen, költségvetése huszonöt millió forintra rúg, és máris Európa egyik legszebb épülete. A díszlépcsőtől az országgyűlés üléstermeig minden elemében grandiózus, építészeti tervét, a festmények kiválasztását, az ország legkülönbözőbb részeiről származó köveit tekintve egyaránt. A Duna partjára épül, a gótika szigorú szabályai szerint, magasan az ég felé törő, hegyes tornyaival a Westminster palotára emlékeztet.

Rengeteg problémát okoz a nyelvek különbözősége az osztrák hadsereg megszervezésében és működtetésében. A gyakorlótéren a vezényszó belevész

a felsorakozó csapatok bábeli zűrzavarába, akadályozva a fegyelmezett cselekvést. Az olyannyira különböző alkotóelemek között pusztán a Ferenc József iránti odaadás vagy a gazdasági érdek az összetartó kapocs, amit csak egy konföderáció erősíthetne meg; még akkor is, ha Budapesten a hatóságok „éljen a császár" felkiáltására a nép azzal válaszol „éljen a király", csakis a magyar király. Novemberben lesz Ferenc József uralkodásának ötvenedik évfordulója, és talán már a közeli jövőben nagy nehézséget fog jelenteni annak a személynek a megtalálása, aki a Habsburg korona országait[1546] egyben tudja tartani."

[1546] Az Osztrák-Magyar Monarchia 43 milliós lakossága igen vegyes. A 729 000 olasz és a 2 940 000 román mellett a három nagy népcsoport: a német, a magyar és a szláv. Az első 10 960 000-es, a második 7 508 000-es; a harmadik 21 500 000 fős. A németek és a magyarok nagyjából egy tömbben élnek, míg a szlávok mindig is különböző nemzetiségekre oszlottak, két nagyobb centrum körül: az egyikhez északon a 7 770 000 cseh és szlovák, 3 900 000 lengyel és 3 668 000 rutén tartozik; a másikhoz délen a szlovének, a horvátok, a szerbek és a bolgárok, létszámuk összesen 6 204 000. Ezeknek a népeknek saját nyelvük van. (vö. [René Henry:] La Monarchie Habsbourgeoise [Théorie de la Dislocation et Théorie du Partage], *Revue Politique et Parlementaire*, no. 67, tome XXIII, [1900. január] 45-48). Ezek voltak azok a népek, melyeket a versailles-i szerződés értelmében szétválasztottak hat különböző államot alakítva ki: Ausztriát, Magyarországot, Csehszlovákiát, Jugoszláviát, Lengyelországot és Romániát. [Tobias Monteiro európai útjáról szóló írásait többször kiadták, ez a magyarázó jegyzet az 1928-as kiadáshoz készült.]

X.
BIBLIOGRÁFIA

X. 1.
FELHASZNÁLT FORRÁSOK

X.1.1.
Újságok, folyóiratok

Atlântida – mensário artístico, literário e social para Portugal e Brazil, 1915. november (no. 1.) – 1920. január (no. 48.). A folyóirat fizikai formájában hozzáférhető az *Ibero-Amerikanischen Instituts (IAI)* gyűjteményében. Teljes anyaga más lapokkal együtt elérhető digitalizálva is a lisszaboni városi folyóirattár adatbázisában: *Hemeroteca Municipal de Lisboa*, HML http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/Atlantida/Atlantida.htm (letöltés 2018. november 15-től)

A brazil sajtóanyag digitalizálva a *Brazil Nemzeti Könyvtár* oldalán: http://bndigital.bn.gov.br/hemeroteca-digital/ (letöltés 2019. február 5-től)

A Arte Musical – 1910
A Imprensa (RJ) – 1912
Alkotmány – 1900
A Noite (RJ) – 1920
A Pátria (RJ) – 1920
A Rua Semanario Ilustrado (RJ) – 1910-1927
Az Est – 1933
Brasil–Portugal – 1899-1914
Budapesti Hírlap, 31. évf. 52.sz. (1911. március 2.). 1930. január 5.
Comoedia – 1931
Correio da Manhã (RJ) – 1910-1920
Correio Paulistano (SP) – 1910-1922
Diário do Governo (Lisboa) – 1917
Diário de Lisboa – 1921

Fon-Fon – 1921-22.

Fontes Artis Musicae, vol. 15. no. 2/3 (1968. május-december)

Gazeta de Noticias (RJ) – 1920

Hazánk – 1898

Ilustração Portugueza (Lisszabon) – 1903-1924

Jornal do Brasil – 1903

Lanterna (RJ) – 1917-1918

Le Figaro – 1920

Le Gaulois littéraire et politique – 1923

Le Mercure musical – 1905

Les Dimanches de la femme: supplément de la „Mode du jour" – 1933

L'Intransigeant – 1933-1939

Lyrica: revue mensuelle illustrée de l'art lyrique et de tous les arts – 1929

Népszava, 1911. december 24.

Nord und Süd (Breslau) – 1913

O Comércio de S. Paulo – 1911

O Imparcial: Diário Illustrado do Rio de Janeiro (RJ) – 1912-1920

O Globo – 1928

O Malho (RJ) – 1925

O Occidente (Lisboa) – 1889-1915

O Paiz (RJ) – 1891-1919

Portugal na Guerra – Revista Patriótica Illustrada – 1916. május (no.1.) – december (no. 7.)

Portugália: revista de cultura, tradição e renovação nacional (Lisboa) – 1925. október (no.1.) – 1926. március (no.6.)

Ramo de Acácia (PA) – 1910

Revista Americana (RJ) – 1909-1919

Revista da Associação Comercial do Rio de Janeiro – 1911. december

Revista Seara Nova (Lisboa) – 1921-1926

Új Nemzedék – 1930. május 17.

X.1.2.
Levéltári anyag, irathagyaték, múzeumi gyűjtemény, kiállítások

Arquivo da Universidade de Coimbra, Reitoria corespondência recebida (1911-1951)

Arquivo de Cultura Portuguesa Contemporânea/Biblioteca Nacional/Colecção João de Barros

Arquivo Histórico Municipal da Figueira da Foz/Correspondência João de Barros

Casa Museu João de Deus (São Bartolomeu de Messines)

Casa Museu São Rafael (Caldas da Rainha)

Casa Museu Rafael Bordalo Pinheiro (Lisszabon)

Rejtett történetek az életreform-mozgalmak és a művészetek (Budapest, Műcsarnok, 2018. október 6. – 2019. január 20.)

MARÓTI Géza: *Wir sind Atlantis (Mi vagyunk Atlantisz)*, Kézirat, Magyar Nemzeti Galéria Adattára, Itsz. 23.241/1991.

ROQUE GAMEIRO, Afredo digitalizált levelek az *Expresso* honlapján http://expresso.sapo.pt/multimedia/2017-01-19-A-pintora-portuguesa-que-conquistou-o-Rio-de-Janeiro-1 (letöltés 2017. június 12.)

Templo da Musas (Curitiba) www.bpp.pr.gov.br/Noticia/Exposicao-homenageia-os-100-anos-do-Templo-das-Musas (letöltés 2022. január 27.)

X.1.3.
Nemzetközi szerződések, diplomáciai iratok, statisztikák, törvénytárak

As Constituições portuguesas de 1822 ao texto actual da Constituição, bevezeti Jorge MIRANDA, 4. kiad. Lisboa, Livraria Petrony, LDA, 1997.

CASTRO, Zília Osório de – SILVA, Júlio Rodrigues da – SARMENTO, Cristina MONTALVÃO (szerk.): *Tratados do Atlântico Sul: Portugal-Brasil, 1825-2000,* Lisboa, Colecção Biblioteca Diplomática do Ministério dos Negócios Estrangeiros, Portugal, 2006.

Censo da população da cidade de Lisboa – 1911, Lisboa, Imprensa Nacional, 1918. – népszámlálási adatok a portugál statisztikai hivatal (*Instituto Nacional de Estatística*) honlapján digitalizált formában http://censos.ine.pt (letöltés 2016. július 24.)

Censos em Portugal de 1864 a 2001 – népszámlálási adatok a portugál statisztikai hivatal (*Instituto Nacional de Estatística*) honlapján digitalizált formában http://censos.ine.pt (letöltés 2016. július 23.)

Collecção das Leis da República dos Estados Unidos do Brasil, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, évenként, digitalizálva a képviselőház honlapján: http://www2.camara.leg.br/atividade-legislativa/legislacao/publicacoes/republica (letöltés 2018. július 3.)

Diário Oficial da União – Seção 1: Atos normativos de interesse geral (leis, decretos, resoluções, instruções normativas, portarias e outros)

Repertório Estatístico do Brasil Quadros Retrospectivos, Rio de Janeiro, Serviço Gráfico de IBGE, 1941, digitalizálva az IBGE honlapján: https://memoria.ibge.gov.br/publicacoes/estatisticas-historicas-series-estatisticas.html (letöltés 2015. szeptember 7.)

Repertório do Ministério das Relações Exteriores 1902-1903, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1904, digitalizálva: https://web.archive.org/web/20120229032703/http://brazil.crl.edu/bsd/bsd/u2312/index.html (letöltés 2019. szeptember 7.)

SILVA, Henrique Corrêa da (szerk.): *Missão Diplomática do Conde de Paço D'Arcos no Brasil (1891-1893): notas e relatórios*, Lisboa, Sociedade Ind. de Tipografia, 1974.

TEMPERLEY, Harold W. Vazeille (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris,* I-III.köt., London, Oxford University Press, 1920.

X.1.4.
Publikált levelek, beszédek, visszaemlékezések; esszék, cikkek, szépirodalmi alkotások, évkönyvek

ALMEIDA, António José de: *Quarenta anos de vida literaria e política*, vol. I-IV. Lisboa, J. Rodrigues & C.ª, 1933-34.

AMADO, Gilberto: *Mocidade no Rio e Primeira Viagem à Europa*, Rio de Janeiro, José Olympio, 1956.

AMADO, Jorge: *Arany gyümölcsök földje*, ford.: HARTAI Emil, második magyar kiadás, Budapest, Európa, 1975 [1944].

ANDRADE, Mário de: *Makunaíma*, ford. és az utószót írta: PÁL Ferenc, Budapest, Magvető, 1983 [1928].

ARARIPE, Flamínio: O anarquismo revisado: a atrevida audácia das minorias (Entrevista a Roberto das Neves, Anarquista Individualista, Escritor e Editor), *Planeta*, no. 104. (1981. május), 17-26.

Associação de Jardins-Escolas João de Deus (A João de Deus kert-iskolák egyesületének pedagógiai programja): http://jdeusolivais.blogspot.hu/(letöltés 2017. december 19.)

AUSSENAC-BROGLIE, Marie-Antoinette: La foi et la science unies par l'art, *Bahiá'í World*, no. 5. New York: Bahiá'í Publishing Comitee, 1936, 529-531.

D'AVILA, Cristiane (szerk.): *Cartas de João do Rio a Joao de Barros e Carlos Malheiro Dias*, Rio de Janeiro, Funarte, 2013.

BARBOSA, Rui: *Guerra Mundial 1914-1918*, Rio de Janeiro, Fundação Casa de Rui Barbosa, 1988.

BARRETO, José: O Núcleo de Acção Nacional em dois escritos desconhecidos de Fernando Pessoa, *Pessoa Plural – A journal of Fernando Pessoa studies*, no. 3. (2013),

Brown Digital Repository, Brown University Library. https://doi.org/10.7301/Z09W0D0S (letöltés 2021. február 3.)

BARRETO, Lima: A questão dos „poveiros", *Gazeta de Notícias* 1921. január 2-i szám, in u.ő. *Marginália,* elektronikus változat: Biblioteca Virtual de Literatura, https://literaturabrasileira.ufsc.br/_documents/0042-01260.html (letöltés 2019. november 23.)

BARROS, António de (sajtó alá rendezte): *João de Barros e o Diário de Lisboa*, Figueira da Foz, Casino Figueira, 2015., I. köt.: 1921-1930., II. köt.: 1931-1940., III. köt.: 1941-1950. IV. köt.: 1951-1960.

BARROS, João de: *Adeus ao Brasil*, Lisboa, Edição »Livros do Brasil«, 1962.

BARROS, João de: *A Energia Brasileira*, Porto, Chardon, 1913.

BARROS, João de: *A Escola e o Futuro* – Notas sobre a educação, Porto, Lopes e Cª. 1908.

BARROS, João de: *A República e a Escola*, Lisboa, Aillaud, Alves, é.n. [1914].

BARROS, João de: *Caminho da Atlântida – Uma Campanha Luzo-Brazileira*, Lisboa, Atlântida, 1918.

BARROS, João de: *Presença do Brasil*, Lisboa, Edições dois mundos, 1946.

BARROS, João de: *Um grande educador João de Deus Ramos e a obra dos jardins-escolas*, Lisboa, Oficinas Gráficas UP, s.d. [1933].

BARROS, João de – SIMÕES, Veiga: *Escola de Coimbra*, Coimbra, Ed. França Amado, 1910.

BENYHE János (válogatta, jegyzetek): *Hesperidák kertje – Az ibér világ költészete*, I-II. kötet, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1971.

BILAC, Olavo: *A Defesa Nacional*, Rio de Janeiro, Liga da Defesa Nacional, 1917.

BRANDÃO, Raul: *Vale de Josafat*, Lisboa, Serra Nova, 1933.

CARVALHO, Feliciano de (szerk.): *Um Ano de Ditadura. Discursos e Alocuções de Sidónio Paes,* Lisboa, Biblioteca de Acção Nacionalista, 1924.

CASTRO, José Maria Ferreira de: *Honkeresők*, ford.: KORDÁS Ferenc, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1958 [1928].

CASTRO, José Maria Ferreira de: *A Selva*, 31. kiadás, Lisboa, Guimarães & Co., s.d. [1930].

CHAGAS, João – Ex-Tenente COELHO: *História da Revolta do Porto de 31 de Janeiro de 1891: depoimento de dois cumplice*s, Lisboa, Empreza Democrática de Portugal, 1901.

CUNHA, Euclides da: *Os Sertões: campanha de Canudos*, 35. kiadás, Rio de Janeiro, Francisco Alves Editora, 1991 [1902].

Dél keresztje – Latin-amerikai költők versei, Budapest, Európa, 1957.

EDMUNDO, Luiz: *O Rio de Janeiro do meu tempo*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1938.

FERRERO, Guglielmo: *Az ókori civilizáció bukása,* ford.: SCHMIDT József, Budapest, Holnap Kiadó, 1993 [1921].

FERRO, António: *Entrevistas de António Ferro a Salazar*, 2. kiadás, Lisboa, Parceira A.M. Pereira, 2003 [1933].

GARCÍA CALDERÓN, Francisco: *Las democracias latinas de America; La creacion de un continente*, Caracas, Biblioteca Ayacucho, 1979 [1912].

GÁSPÁR Ferenc: *A Föld körül – Délamerika*, Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1906.

HAMVAS Béla: Püthagorasz (esszé), *Kortárs*, (2003/2.sz.), 2.

IHGB, *Anais do Primeiro Congresso de História Nacional*, Rio de Janeiro, IHGB; ImprensaNacional, 1915-1917.

In Memoriam de Bernardo Valentim Moreira de Sá, Porto, Livraria Tavares Martins, 1947.

Járom és csillag – Latin-amerikai költők antológiája, Budapest, Kozmosz Könyvek, 1984.

Dr. KÉGL Sándor: A kelet szoczialistái, *Magyar Szalon*, 11. évf. 20. köt. (1893. okt -1894. márc.), 117-126.

KORNIS Gyula: *Kultúra és nemzet,* Budapest, Franklin, 1930.

KOZÁRY Gyula: II. Bölcseleti mozgalmak, vegyesek. A positiv dogmaleczkék, *Bölcseleti Folyóirat*, 7. évf. (1892), 719-724.

LEBESGUE, Philéas: *Portugal no Mercure de France – Aspestos literários, artísticos, sociais, de fins do séc. XIX a meados do sec. XX*, fordította és válogatta Madalena Carretero CRUZ és Liberto CRUZ, Lisboa, Roma Editora, 2007.

ifj. LEOPOLD Lajos: Az olasz szocializmus, *Huszadik Század*, 8. köt. 2. szám (1903), 576-595.

LIMA-BARBOSA, Mario de: *Ruy Barbosa de la Conférence de La Haye à la Guerre des nations* (Suivie de la Conférence de M. Ruy Barbosa au profit de la Croix-Rouge des alliés, 17 mars 1917) ford.: Clément GAZET, Paris, 1917.

LOMBROSO, Gina: *A női lélek »Azoknak, akik szenvednek«*, ford.: ifj. MORAVCSIK Gyuláné, Budapest, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása, é.n. [1926].

LOMBROSO, Gina: *Nell'America Meridionale (Brasile, Uruguay, Argentina): Note e impressioni*, Milano, Terse, 1908.

LOURENÇO, Eduardo: *Mi és Európa,* ford.: CSABA M., KUTOR T., RÁKÓCZI I., SZELÉNYI Zs., SZÉKELY E., SZILÁGYI Á. J., Budapest, Íbisz, 1999 [1978-1988].

Magyarok São Paulóban, az interjúkat felvette KACZÚR Ágnes, kézirat, Szeged, 1988.

MARÓTI Géza emlékiratai, sajtó alá rendezte FEHÉRVÁRI Zoltán és PRAKFALVI Endre, *Lapis Angularis* IV, Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből, 2002.

MAUL, Carlos: *O Rio da Bela Época*, Rio de Janeiro, Livraria S. José, 1967.

MONTEIRO, Tobias: *O Presidente Campos Sales na Europa*, Brasília, Senado Federal, 2005 [1900].

NEVES MANTA, Inaldo de Lyra: *A Arte e a Neurose de João do Rio*, 2. kiad. Rio de Janeiro, Marisa, 1934 [1928].

OLIVEIRA, Alberto de: *Na Outra Banda de Portugal, Quarto Anos no Rio de Janeiro*, Lisboa, Portugal-Brasil Limitada, 1919.

OLIVEIRA LIMA, Manoel de: *Evolução histórica da América Latina comparada com a América inglesa,* Livraria Garnier, Rio de Janeiro, Paris, s.d., [1914].

OLIVEIRA LIMA, Manoel de*: The Evolution of Brazil compared with that of Spanish and Anglo-Saxon America*, Stanford University, California, 1914.

PARATY, Conde de: *Portugal e Brasil: conflito diplomático. Breves explicações do Conde de Paraty*, Lisboa, M. Gomes Editor, 1895.

PEREIRA, José António Rodrigues: A Grande Guerra na Revista Militar. A guerra no mar, *Revista Militar,* no. 2604 (Janeiro de 2019), 79-96.

PESSOA, Epitácio: *Obras completas, vol XIV. Conferência da Paz, diplomacia e direito internacional*, Rio de Janeiro, INL, 1961.

PONCIONI, Claudia – CAMILOTTI, Virginia (szekr.): *Muito d'alma – cartas de Paulo Barreto (João do Rio) a João de Barros – 1909-1921,* Rio de Janeiro, Academia Brasileira de Letras, Garamond, 2015.

PRETO, Rolão: *Obras Completas I-II*., kiadja José Melo ALEXANDRINO, Lisboa, Edições Colibri, 2015.

PROUST, Marcel: *Albertine nincs többé (A szökevény)*, ford.: JANCSÓ Júlia, Budapest, Atlantisz, 2005 [1925].

Publicationes Universitatis Miscolciensis Sectio Philosophica, Tomus XXII, Fasciculus 2. 2018, szerk.: HORVÁTH Emőke – Sz. HALÁSZ Dorottya – SZILÁGYI Ágnes Judit.

RAPOSO, Hipólio: *Dois nacionalismos: l'Action Française e o Integralismo Lusitano*, Ferin, Lisboa, 1929.

RIO, João do: *O Momento Literário*, elektronikus kiadás: Rio de Janeio, Fundação Biblioteca Nacional Departamento Nacional do Livro, http://www.dominiopublico.gov.br/download/texto/bn000134.pdf (letöltés 2019. július 6.)

RIO, João do: *A Alma Encantadora das Ruas,* Rio da Janeiro – Paris, H. Garnier, 1908. digitalizált formában: Domínio Público – Biblioteca Virtual de Literatura www.dominiopublico.gov.br (letöltés 2008. január 21.)

RIO, João do: *Adiante!*, Paris – Lisboa, Bertrand, 1919.

RIO, João do: *A mulher e os espelhos,* novellák digitalizált formában: https://digital.bbm.usp.br/handle/bbm/65 (letöltés 2019. június 3.)

RIO, João do: *As religiões no Rio*, Rio de Janeiro, Gazeta de Notícias, 1904.

RIO, João do: *Dentro da noite*, Rio de Janeiro – Paris, H. Garnier, 1910. A kötet anyaga digitalizált formában, jegyzetekkel ellátva is hozzáférhető a Domínio Público – Bib-

lioteca Virtual de Literatura adatbázisban. www.dominiopublico.gov.br (letöltés 2019. január 21.)

RIO, João do: *Na Conferência da Paz I-II.*, Rio de Janeiro, Vilas Boas, 1919.

RIO, João do: *No tempo de Wencesláo*, Rio de Janeiro, Villas-Boas, 1917.

RIO, João do: *Os dias passam…*, Porto, Livraria Chardon, 1912.

RIO, João do: *O Momento Literário*, Rio da Janeiro – Paris, H. Garnier, é.n. [1908], elektronikus kiadás: Rio de Janeiro, Fundação Biblioteca Nacional Departamento Nacional do Livro, http://www.dominiopublico.gov.br/download/texto/bn000134.pdf (letöltés 2019. július 6.)

RIO, João do: *Pall-Mall Rio de José Antonio José – inverno mundano de 1916*, Rio de Janeiro, Editores Villas-Boas and C., MCMXVII [1917].

RIO, João do: *Portugal d'agora: Lisboa – Porto notas de viagem, impressões*, Rio da Janeiro – Paris, H. Garnier, 1911.

RIO, João do: *Vida vertiginosa*, Rio de Janeiro – Paris, H. Garnier, 1911.

RODRIGUES, António Maria de Bettencourt: *Uma Confederação Luso-Brasileira: factos, opiniões e alvitres*, Lisboa, Livraria Clássica Editora, 1923.

ROMERO, Sílvio: *Historia da litteratura brasileira I-II.*, második, javított kiadás, Rio de Janeiro, H. Garnier, 1902 [1888].

RÓNAI Pál (szerk.): *Brazília üzen – Mai brazil költők*, Budapest, Vajda János Társaság, 1939.

SALLES, Joaquim de: *Se não me falha a memória*, São Paulo, Instituto Moreira Salles, 1993 [1960].

SERRÃO, Joel (válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta): *Antologia do pensamento político português 1: liberalismo, socialismo, republicanismo*, Porto, Editora Inova, 1969.

Szellemek könyve. A spiritizmus alapelvei. Magasabb szellemek oktatása nyomán gyűjtötte és rendezte Allan KARDEC, franciából fordította ERDÉLYI Ede, Budapest, Szellemi Búvárok Pesti Egylete, 1921.

TEIXEIRA, Luís – BARROS, João de: Homenagem a João do Rio, *Revista Ocidente*, vol. 39. (1950), melléklet 1-15.

VILLAR, Frederico: *A Missão do cruzador José Bonifácio: os pescadores na defesa nacional: a nacionalização da pesca e a organização dos seus serviços, 1919-1923: subsidios para a historia militar do Brasil*, Rio de Janeiro, Laemmert, 1945.

X.2.
FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

X.2.1.
Szakkönyvek, szaktanulmányok

ADDOR, Carlos Augusto: *A Insurreição Anarquista no Rio de Janeiro*, Rio de Janeiro, Dois Pontos, 1986.

ALMEIDA, Carlos – BARRETO, Antônio: *Capitalismo e emigração em Portugal*, 3. kiad. Lisboa, Prelo 1976 [1970].

ALVES, Jorge Fernandes: Entre nativismo e patriotismo: A repatriação dos Pescadores Poveiros emigrados no Brasil 1920, *Póvoa de Varzim | Boletim cultural |* vol. 52. (2020), 13-51.

ANACLETO, Regina: *O neomanuelino ou a reinvenção da arquitectura dos descobrimentos*, Lisboa, Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico, 1994.

ANDERLE Ádám: *Latin-Amerika története*, Szeged, JATE Press, 2010 [1998].

ANDERLE Ádám: *Munkásmozgalom Latin-Amerikában 1870-1959*, Budapest, Kossuth, 1982.

ANDERLE Ádám: *Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és XX. században*, Budapest, Kossuth, 1989.

ANDERLE Ádám: Europeismo y atlantismo en AHILA, in: GIRAUDO, Laura (szerk.): *La Historia de AHILA*, Madrid, Iberoamericana/Vervuert, 2008, 121-125. https://doi.org/10.31819/9783964562630-015

ANDERLE Ádám: Wittman Tibor a magyar történetírásban, *Aetas*, 28. évf. 1.sz. (2013), 137-147.

ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. ford.: SONKOLY Gábor, Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006.

ANDRADE, Luís Oliveira – TORGAL, Luís Reis: *Feriados em Portugal: Tempos de Memória e de Sociabilidade*, Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2012. https://doi.org/10.14195/978-989-26-0579-1

AQUINO, Maria Aparecida de: *Censura, Imprensa, Estado Autoritário (1968-1978)*, Bauru, EDUSC, 1999.

ARAÚJO, Alberto Filipe de – ARAÚJO, Joaquim Machado de: *João de Barros, 1881-1960. Vida, Obra e Pensamento*, Porto, Estratégicas Criativas, 2004.

ARCHER DE CARVALHO, Paulo: Integralismo Lusitano: reação, recristianização, retorno, *LOCUS: Revista de História* (Juiz de Fora), vol. 18. no. 1. (2012), 13-31.

ARENA, Dagoberto Buim: Escolas anarco-sindicalistas no Brasil: alguns princípios, métodos e organização curricular, *História da Educação* (Pelotas), no. 22. (2007. május-augusztus), 87-108. http://seer.ufrgs.br/index.php/asphe/article/view/29289/pdf (letöltés 2016. augusztus 29.)

AVELLA, Aniello Angelo: *Teresa Cristina de Bourbon: Uma Imperatriz Napolitana nos Trópicos*, Rio de Janeiro, EDUERJ, 2014. https://doi.org/10.7476/9788575114445

AZEVEDO, Esterzilda Bernstein de: Patrimônio industrial no Brasil, *usjt-arq.urb* – no. 3. (2010), 11-22. http://www.usjt.br (letöltés 2014. március 20.)

ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza 1875-1941,* »Mi vagyunk Atlantisz« Vederemo! Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002.

BALOGH Ádám Tibor: Az Osztrák-Magyar Monarchia egyik hadihajójának brazíliai kiküldetése: Őfelsége Zrínyi korvettje Rio de Janeiro partjainál, 1893-1984-ben, *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2017, 79-100.

BARBOSA, Jefferson Rodrigues, *et. al.* (szerk.): *Militares e política no Brasil*, São Paulo, Expressão Popular, 2018.

BARBOSA, Rosa: Portuguese Immigrants in Brazil: An Overview, *Portuguese Studies Review*, vol. 8. no. 2. (2000), 27-45.

BARMAN, Roderick J.: *Citizen Emperor: Pedro II and the Making of Brazil, 1825-1891,* Stanford, Stanford University Press, 1999. https://doi.org/10.1515/9781503617940

BARMAN, Roderick J.: *Princess Isabel of Brazil – Gender and Power in the Nineteenth Century*, Lanham, SR Books, 2002.

BARRETO, José: Fernando Pessoa – germanófilo ou aliadófilo? Um debate com João de Barros que não veio a público, *Pessoa Plural*, no. 6. (2014. ősz), 153-215.

BARRETO, José: Os destinatários dos panfletos pessoanos de 1923, *Pessoa Plural*, no. 10. vol. 2. (2016. ősz), 628-703.

BARRETO, José: Posfácio a Fernando Pessoa, in: BARRETO, José (szerk.): *Associações Secretas e outros escritos*, Lisboa, Ática, 2011, 239-288.

BASBAUM, Leôncio: *História Sincera da República de 1930 a 1960*, São Paulo, Editora Alfa-Omega, 1976.

BATALHA, Claudio: Uma outra consciência de classe? O sindicalismo reformista na Primeira República, *Ciências Sociais Hoje – 1990*, ANPOCS (São Paulo), 117-127.

BATCHELOR, C. Malcolm: João do Rio: O Esboço de um Retrato e Espelhos de ilusão, *Hispania*, vol. 68. no. 4. (1985. december), 700-708. https://doi.org/10.2307/341970

BENTES FILHO, Giovanni Roberto Protásio: *Do Norte ao Sul: a missão do cruzador "José Bonifácio" e a incorporação do pescador a um projeto de nação (1900-1930),* MA dolgozat, Centro de Ciências Humanas, Letras e Artes, Universidade Federal do Rio Grande do Norte, Natal, 2018.

BERRINI, Beatriz: *Brasil e Portugal: A Geração de 70*, Porto, Campo das Letras, 2003.

BERTUCCI, Liane Maria: Pesquisas e debates sobre a gripe durante a epidemia de 1918, *ANPUH – XXV SIMPÓSIO NACIONAL DE HISTÓRIA,* Fortaleza, 2009. http://anpuh.org/anais/wp-content/uploads/mp/pdf/ANPUH.S25.0258.pdf (letöltés 2014. május 2.)

BESENYŐ János – BÚR Gábor – HORVÁTH Sándor – KOBOLKA István (szerk.): *Magyar katonák és rendőrök az ENSZ angolai békeműveleteiben*, Budapest, Katonai Biztonsági Hivatal, 2013. (Szakmai szemle)

BETHELL, Leslie: Brazil and 'Latin America', *Journal of Latin American Studies,* no. 42, (2010), 457–485. http://journals.cambridge.org (letöltés 2010. szeptember 10.) https://doi.org/10.1017/S0022216X1000088X

BETHENCOURT, Francisco – CHAUDHURI, Kirti (szerk.): *História da expansão Portuguesa* (I-V. köt.), IV. kötet: *Do Brasil para Africa (1808-1930)*, Lisboa, Círculo de Leitores, 1998.

BIONDI, Luigi: A greve geral de 1917 em São Paulo e a imigração italiana: novas perspectivas, *Cadernos AEL* (Campinas), vol. 15. no. 27 (2009), 261-307. http://segall.ifch.unicamp.br/publicacoes_ael/index.php/cadernos_ael/article/viewFile/158/165 (letöltés 2014. március 3.)

BIRMINGHAM, David: *Portugália története,* ford.: LUKÁCS Laura, Budapest, Pannonica Kiadó, 1998 [1993].

BORGES, João Vieira: Subsídios para o Portugal militart do armistício ao Tratado de Paz de Versalhes, in: *Actas do XIII Colóquio 'Portugal Militar da Regeneração à Paz de Versalhes'*, Lisboa, Comissão Portuguesa de História, 2004, 115-133.

BOZÓKI András – SÜKÖSD Miklós (szerk.): *Anarchizmus* (Modern ideológiák), Budapest, Századvég Kiadó, 1991.

BRANCATO, Sandra M.L.: A repercussão em Portugal da implantação da república no Brasil, in: HOMEM, Amadeu Carvalho – MALHEIRO DA SILVA, Armando – ISAÍA, Artur César (szerk.): *Progresso e Religião – A República no Brasil e em Portugal 1889-1910*. Coimbra, IU – EDUF, 2007, 89-107.

BRANDÃO, Gilda: Atlântico: revista luso-brasileira (1943), *Boletim de pesquisa NELIC* (Florianópolis), vol. 16. no. 26. (2016), 96-114. https://www.academia.edu/36427732/ATL%C3%82NTICO_REVISTA_LUSO-BRASILEIRA_1943_ATL%C3%82NTICO_LUSO-BRAZILIAN_MAGAZINE_1943_ (letöltés 2019. március 11.) https://doi.org/10.5007/1984-784X.2016v16n26p96

BRANDÃO, José: *Sidónio »Ele tornará feito qualquer outro« Contribuição para a História do Presidencialismo*, Lisboa, Perspectivas&Realidades, 1983.

BRITO, Ferreira de: Projecções europeias de Antero de Quental, *Revista Colóquio/Letras*, no. 123/124. (1992. január), 223-233.

BROCA, José Brito: *A Vida Literária no Brasil – 1900,* Rio de Janeiro, MEC, 1956.

BULGARELLI, Juliana: *Les représentations de la modernité brésilienne dans l'œuvre de*

Paulo Barreto et ses pseudonymes, PhD dolgozat, Paris, Universite Sorbonne Nouvelle – Paris 3, 2015.

BURNS, E. Bradford: Tradition and Variation in Brazilian Foreign Policy, *Journal of Inter-American Studies*, vol. 9. no. 2. (1967. április), 195-212. o. https://doi.org/10.2307/165093

BURNS, E. Bradford – SKIDMORE, Thomas E.: *Elites, Masses, and Modernization in Latin America, 1850–1930*, Texas Pan American Series, 1979. https://doi.org/10.7560/764576

BÚR Gábor: *Afrika-történeti tanulmányok II.* Budapest, Mundus Novus, 2020.

BÚR Gábor: Földrajzi társaságok a 19. századi Európában, in MANHERCZ Orsolya (szerk.): *Historia critica: tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből,* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 165-174.

CABRAL, Manuel Villaverde: The Aesthetics of Nationalism: Modernism and Authoritarianism in Early Twentieth-Century Portugal, *Luso-Brazilian Review*, vol. 26. no. 1. (1989), 15-43. o.

CABRITA, Maria João: No rasto da passagem de Ferreira de Castro pelos suplemento e revista de *A Batalha* (1919-1927), *Cultura – Revista de História e Teoria das Ideias*, vol. 26. (2009), 119-137. https://cultura.revues.org/433 (letöltés 2011. január 5.) https://doi.org/10.4000/cultura.433

CALÓGERAS, João Pandiá: *Formação histórica do Brasil,* 8. kiad. São Paulo, Editora Nacional, 1980 [1930].

CANDEIAS, António: Adolfo Lima, in: NÓVOA, António – BANDEIRA, Filomena. (szerk.): *A Educação Portuguesa: corpus documental (séc. XIX-XX): Dicionário de Educadores Portugueses*, Lisboa, Imagens Obrigatórias (versão digital), 2003.

CANDEIAS, António: Modernidade e cultura escrita nos séculos XIX. e XX. em Portugal. População, economia, legitimação política e educação, *Educação, Sociedade & Culturas*, no. 31. (2010), 143-196.

CANDEIAS, António – SIMÕES, Eduarda: Alfabetização e escola em Portugal nosséculo XX: Censos Nacionais e estudos de caso, *Análise Psicológica,* vol. 17. no. 1. (1999), 163-194.

CARDOSO, Gleudson Passos – PONTE, Sebastião Rosério (szerk.): *Padaria Espiritual vários olhares,* Fortaleza, Armazém da Cultura, 2012.

CARVALHO, Carlos: Centenário da República: O Sindicalismo na I República, *Revista Seara Nova* (online), no. 1713. (2010. ősz) http://www.searanova.publ.pt/pt/1713/dossier/161/Centenário-da-República-O-Sindicalismo-na-I-República.htm (letöltés 2016. augusztus 19.)

CARVALHO, Carlos Delgado de: *História diplomática do Brasil*, fakszimile kiadás: Brasília, Senado Federal, 1998 [1959].

CARVALHO, Soraia Milene: *O empréstimo financeiro solicitado por Portugal à Socie-*

dade das Nações, http://www.soraia_milene_carvalho.pdf (mne.gov.pt) (letöltés 2022. február 15.)

CASTELLUCCI, Aldrin Armstrong Silva: Agripino Nazareth e o movimento operário da Primeira República, *Revista Brasileira de História* (São Paulo), vol. 32. no. 64. (2012), 77-99. https://dx.doi.org/10.1590/S0102-01882012000200006 (letöltés 2017. április 21.)

CASTELLUCCI, Aldrin A. S.: Flutuações econômicas, crise política e greve geral na Bahia da Primeira República, *Revista Brasileira de História* (São Paulo), vol. 25. no. 50. (2005), 131-166. https://doi.org/10.1590/S0102-01882005000200006

CASTELLUCCI, Aldrin A. S.: *Trabalhadores, máquina política e eleições na Primeira República*, doktori dolgozat, Salvador, UFB, 2008. http://livros01.livrosgratis.com.br/cp061845.pdf (letöltés 2017. március 1.)

CASTRO, Adler Homero Fonseca de: Poucos sem preparo e desarmados: o Brasil vai à Primeira Guerra, in: Luciano FIGUEIREDO (szerk.): *Guerras e Batalhas Brasileiras,* Rio de Janeiro, SABIN, 2009, I. köt. 68-73.

CASTRO, Andreia Alves Monteiro de – CRUZ Eduardo da: Quem há de acreditar? – Um poema desconhecido de Florbela, *Revista Abril* (NEPA/UFF), no. 12(24). (2020), 91-112. https://doi.org/10.22409/abriluff.v12i24.38109 (letöltés 2021. január 21.)

CASTRO, Ruy: *Metrópole à beira-mar: O Rio moderno dos anos 20*, Rio de Janeiro, Companhia das Letras, 2019.

CASTRO, Zília Osório de Castro: Do carisma do Atlântico ao sonho da Atlântida, in GUIMARÃES, Lucia Maria Paschoal (szerk.): *Afinidades Atlânticas: Impasses, Quimeras e Confluências nas Relações Lusobrasileiras*, Rio de Janeiro, Quartet Editora, 2009, 57- 88.

CASTRO LEAL, Ernesto: Presidencialismo autoritário nos anos 20 em Portugal, *Clio Nova,* Série 5, (2000), 127-145.

CATROGA, Fernando: *Entre Deuses e Césares: Secularização, Laicidade e Religião Civil. Uma Perspectiva Histórica*, Coimbra. Almedina, 2006.

CATROGA, Fernando: *História da História em Portugal. Séculos XIX-XX*. I-II.köt. 2. kiad. Lisboa, Temas e Debates, 1998 [1996].

CATROGA, Fernando: Religião civil e ritualizações cívicas (EEUU e França), in: HOMEM, Amadeu Carvalho – MALHEIRO DA SILVA, Armando – ISAÍA, Artur César (szerk.): *Progresso e Religião – A República no Brasil e em Portugal 1889-1910*, Coimbra, IU – EDUF, 2007, 209-270.

CERVO, Amado Luiz – BUENO, Clodoaldo: *História da Política Exterior do Brasil*, São Paulo, Editora Ática, 1992.

CERVO, Amado Luiz – BUENO, Clodoaldo – GARCIA, Eugênio Vargas: *Entre América e Europa: a política externa brasileira na década de 1920.* Brasília, Editora da Universidade de Brasília/FUNAG, 2006.

CERVO, Amado Luiz – MAGALHÃES, José Calvet de: *Depois das Caravelas – As relações entre Portugal e o Brasil, 1808-2000*. Lisboa, Instituto Camões, 2000.

CHORÃO, João Bigotte: *Carlos Malheiro Dias na Ficção e na História*, Lisboa, ICALP, 1992.

COIMBRA, Artur Ferreira: *Paiva Couceiro e a contra-revolução monárquica (1910-1919)*, MA dolgozat, Braga, Universidade do Minho, 2000.

CONCEIÇÃO, Cecília Dias de Carvalho Henriques da: *A revista Atlântida: documento socio-cultural e literário de uma época: um abraço mental entre Portugal e Brasil,* MA dolgozat, Lisboa, Universidade Nova, 1997.

CONDE, Maite: Film and the Crônica: Documenting New Urban Experiences in Turn of the Century Rio de Janeiro, *Luso-Brazilian Review*, no. 42. (2005. december), 66-88. https://doi.org/10.1353/lbr.2006.0010

CONDURU, Guilherme Frazão: Cronologia e história oficial: a Galeria Amoedo do Itamaraty, *Estudos Historicos* (Rio de Janeiro, online), vol. 23. no. 46. (2010), 281-300. http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0103-21862010000200004 (letöltés 2017. március 1.) https://doi.org/10.1590/S0103-21862010000200004

CORRÊA, Alexandre Fernandes: Magia, poesia e feitiço: entre Mário de Andrade e Dante Milano, *Gragoatá*, (Niterói), no. 41. (2016), 694-710. http://periodicos.uff.br/gragoata/article/view/33423/19410 (letöltés 2020. február 20.) https://doi.org/10.22409/gragoata.v21i41.33423

CORRÊA, Maria Leticia – FONSECA, Silvia Carla Pereira de Brito: *200 anos de imprensa no Brasil*, Rio de Janeiro, Contracapa, 2010.

COUTINHO, Isabel: Livraria Bertrand do Chiado é a mais antiga do mundo*, Público* online, 2011. április 21. https://www.publico.pt/2011/04/21/culturaipsilon/noticia/livraria-bertrand-do-chiado-e-a-mais-antiga-do-mundo-1490867#gs.LlNAy4JR (letöltés 2019. február 25.)

CRUZ, Eduardo da: *Mulheres e feminismo no Portugal Moderno (1899-1913)*, Portal da Fundação Biblioteca Nacional, 2019.

CRUZ, Eduardo da: Uma feminista portuguesa no Brasil – A propaganda da Castro Osório no romance Mundo Novo, *Revista Araticum* (Unimontes, Montes Claros), vol. 19. no. 1. (2019), 39-53.

CRUZ, Manuel Braga da: *Monárquicos e Republicanos no Estado Novo*, Publicações Dom Quixote, Lisboa, 1986.

CRUZ, Manuel Braga da: *O Estado Novo e a Igreja Católica*. Lisboa, Editorial Bizâncio, 1999.

CRUZ, Manuel Braga da: O integralismo lusitano nas origens do salazarismo, *Análise Social*, vol. 18 (70). n. 1. (1982), 137-182.

CRUZ, Manuel Braga da: *O Partido e o Estado no Salazarismo*, Lisboa, Editoral Presença, 1988.

CRUZ, Sara Nogueira: *Emigração e expulsão: Repressão de anarquistas e comunistas portugueses no Brasil (1890-1930),* MA dolgozat, Porto, Universidade do Porto, 2013.

CRUZ DE SOUZA, Christina Maria: A gripe espanhola na Bahia, *Dynamis,* vol. 30. (2010), 41-63. https://doi.org/10.4321/S0211-95362010000100002

CUNHA, Luiz Antônio – AFONSO, José António: Movimentos pela educação pública laica em Portugal e no Brasil monárquicos, *Estudos do S*éculo XX. (Lisboa), no. 14. (2014), 203-236. https://doi.org/10.14195/1647-8622_14_11

DALIO, Danilo José: The Vargas Administration and the Proposal of the ABC Pact: The Place of Peronist Argentina in Brazilian Foriegn Policy, *Contexto Internacional*, vol. 38. no. 2. (2016. május – augusztus), 731-752. http://www.scielo.br/pdf/cint/v38n2/0102-8529-cint-38-02-00731.pdf (letöltés 2017. szeptember 18.) https://doi.org/10.1590/S0102-8529.2016380200010

DANTAS DA CRUZ – LILÓN – NAGY – SÁNCHEZ ROMÁN – SANTOSNÉ BLASTIK – SEMSEY – SZILÁGYI: *Latin-Amerika 1750-1840 – A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig*, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2013.

DARAGAHI, Haideh: Nőnap Iránban, ford.: KARÁDI Éva, *Magyar Lettre Internationale*, 65. sz. (2007. nyár), 80-81.

D'AVILA, Cristiane: *João do Rio a caminho da Atlantida*, Rio de Janeiro, Contra Capa, 2015.

DENIPOTI, Claudio: Um homem no mundo do livro e da leitura, *Revista de História Regional,* vol. 6. no. 2. (2001), 75-91.

DIAS, Everardo: *História das Lutas Sociais no Brasil*, São Paulo, Edaglit, 1962.

DIENES Gedeon: Isadora Ducan Magyarországon, in: FENYVES Márk – PÁLOSI István (szerk.): *Remembering Isadora Duncan*, Budapest, Orkesztika Alapítvány, 2002, 45-62.

DUSSERT, Eric: *Francis de Miomandre*, www.lektiecriture.com/blogs/alamblog/index.php/post/2007/02/13/276-requiem-francis-de-miomandre (letöltés 2009. december 20.)

ENSLEN, Joshua Alma: Between Diplomacy and Letters: A Sketch of Manuel de Oliveira Lima's Search for a Brazilian Identity, *História* (São Paulo), vol. 24. no. 2. (2005), 243-259. https://doi.org/10.1590/S0101-90742005000200010

FAUSTO, Boris: *Brazília rövid története*, ford.: PÁL Zs., TÍMÁR I., Budapest, Equinter, 2011 [2001].

FERNANDES, Rogério: *João de Barros – Educador Republicano,* Lisboa, Livros Horizonte, LDA, s.d. [1970/71].

FERRÃO, Carlos: *História da 1ª República*, Lisboa, Terra Livre, 1976.

FERREIRA, Christiano Eduardo: "O senhor é morto": colonato e criminalidade em duas localidades paulistas (1900-1901), *ANPUH – XXV. Simpósio nacional de história*, Fortaleza, 2009. http://www.snh2011.anpuh.org/resources/anais/anpuhnacional/S.25/ANPUH.S25.1083.pdf (letöltés 2019. november 16.)

FERREIRA, José Maria Carvalho: Edgar Rodrigues: um anarquista entre duas pátrias 1-2., *Verve*, no. 25. (2014), 13-29. és no. 26. (2014), 49-81.

FERREIRA, José Medeiros: *Portugal na Conferência de Paz; Paris, 1919*, Lisboa, Ed. Quetzal, 1992.

FERREIRA, Nuno Simão: O protagonismo de Alberto de Monsaraz na História do Integralismo Lusitano, *LOCUS: Revista de Historia*, vol. 18. no. 1. (2012), 33-43.

FISCHER Ferenc: *„A háború utáni háború" 1919-1933*, Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2014.

FISCHER Ferenc: *„Zeigen der Flagge."* II. Vilmos három hadihajója és Henrich von Hohenzollern főherceg különleges missziója 1914 tavaszán és nyarán Brazíliában, Uruguayban, Argentínában és Chilében, in MAJOROS István, *et. al.* (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára,* Budapest, ELTE, BTK, 2015, 85-103.

FORSTER, Maria Theresa Diniz: *Oliveira Lima e as relações exteriores do Brasil: o legado de um pioneiro e sua relevância para a diplomacia brasileira*, Brasília, Fundação de Alexandre de Gusmão, 2011.

FREIRE, João: »A Sementeira«, do arsenalista Hilário Marques, *Análise Social*, vol. 17. no. 67-68. (1981), 767-826.

FREIRE, João: Revistas anarquistas portuguesas: Entre a política e a cultura, in *AAVV Revistas, Ideias e Doutrinas*, Lisboa, Livros Horizonte, 2003, 153-180.

FREYRE, Gilberto: *Udvarház és szolgaszállás. A brazil család a patriarchális gazdasági rendszerben*, ford.: S. TÓTH Eszter, Budapest, Gondolat, 1985 [1933].

FURTADO, Celso: *Formação econômica do Brasil*, 34. kiad. São Paulo, Companhia das Letras, 2007 [1959].

GAMEIRO Fernando Luís: A elite parlamentar republicana. Deputados e senadores eleitos por círculos eleitorais do Alentejo (1890-1926), in: Jorge FONSECA – Teresa FONSECA (szerk.): *Cinco olhares sobre a República*, Lisboa, Edições Colibri – Câmara Municipal de Montemor-o-Novo, 2013, 25-44.

GARAMBONE, Sidney: *A Primeira Guerra Mundial e a Imprensa Brasileira*, Rio de Janeiro, Editora Mauad, 2003.

GARCIA, Eugênio Vargas: Anglo-American Rivalry in Brazil: the Case of the 1920s, University of Oxford Centre for Brazilian Studies, Working Paper Series, *Working Paper CBS-14-00 (P)*, 2000. https://www.lac.ox.ac.uk/sites/default/ files/lac/documents/media/eugenio14a_2000.pdf (letöltés 2017. szeptember 2.)

GARCIA, Eugênio Vargas: Epitácio Pessoa diplomata: de Versalhes ao Catete, in: FRANCA Filho, Marcílio Toscano, *et. al.* (szerk.): *Epitácio Pessoa e a codificação do direito internacional*, Porto Alegre, Sergio Antonio Fabris Editor, 2013, 1-16.

GARZUZE, Rosala: *Dario Vellozo e o neo-pitagorismo contemporâneo*, https://diario-vellozo.blogspot.com/2013/09/quem-foi-dario-vellozo_13.html (letöltés 2022. január 26.)

GENNARI, Emílio: *Sindicato e organização de base: histórias, dilemas e desafios,* www.sinairn.com.br/arquivos/sindicatoseOLT.pdf (letöltés 2014. szeptember 25.)

GERGELY András: Bécs és Budapest az Osztrák-Magyar Monarchiában, in F. DÓZSA Katalin (szerk.): *Az áttörés kora – Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között, 1873-1920*, Budapest, BTM, 2004, 111-117.

GIANNOTTI, Vito: *História das lutas dos trabalhadores no Brasil*, Rio de Janeiro, MAUAD Editora Ltd., 2007.

GOMES DE ARAÚJO, Henrique Luís (szerk.): *Orpheon Portuense (1881-2008) – Tradição e Inovação*, Porto, Editora Universidade Católica, 2014.

GONÇALVES, Eduardo C. Cordeiro: *Ressonâncias em Portugal da implantação da república no Brasil (1889-1895)*, Porto, Reitoria da Universidade do Porto, 1995.

GONÇALVES, Eduardo C. Cordeiro: Ressonâncias em Portugal da implantação da república no Brasil (1889-1895), in: HOMEM, Amadeu Carvalho – MALHEIRO DA SILVA, Armando – ISAÍA, Artur César (szerk.): *Progresso e Religião – A República no Brasil e em Portugal 1889-1910*. Coimbra, IU – EDUF, 2007, 109-129.

GONÇALVES, Leandro Pereira: *Plínio Salgado Um Católico Integralista entre Portugal e o Brasil (1895-1975).* Rio de Janeiro, FGV Editora, 2018.

GONÇALVES, Leandro Pereira – SIMÕES Renata Duarte (szerk.): *Entre tipos e recortes: histórias da imprensa integralista*, Guaíba, Editora Sob Medida, 2011.

GUIMARÃES, Lucia Maria Paschoal (szerk.): *Afinidades Atlânticas – Impasses, Quimeras e Confluências nas Relações Lusobrasileiras*, Rio de Janeiro, Quartet Editora, 2009.

GUIMARÃES, Lucia Maria Paschoal: A luso-brasilidade e o projeto da revista *Atlântida*, *Cultura* (Lisboa), vol. 26. (2009), 51-70. https://doi.org/10.4000/cultura.381

GUIMARÃES, Lucia Maria Paschoal: Portugal e Brasil em diferentes vozes: a revista *Atlântida* e a "causa" luso-brasileira nos anos de 1915-1920, a *XI. CONLAB kongresszus* (Salvador, 2011) előadásai között, 1-16. http://ric.slhi.pt/docs/Extras/0000000546.pdf (letöltés 2014. március 26.)

GUIMARÃES, Lucia Maria Paschoal: Redemoinhos da *Atlantida* (1915-1920), *História Revista* (Goiânia), vol. 16. no. 1. (2011. január – június), 133-149. https://doi.org/10.5216/hr.v16i1.14706

GUIMARÃES, Lucia Maria Paschoal – ANDRADE, Luis – CASTRO, Zília Osori de: *Atlântida: a invenção da comunidade luso-brasileira*, Rio de Janeiro, Contra Capa, 2013.

GUIMARÃES, Lucia Maria Paschoal – SARMENTO, Cristina Montalvão (szerk.): *Culturas Cruzadas em Português (Portugal – Brasil, Séc. XIX e XX),* Volume I-III., Coimbra, Edições Almedina, 2010-2015.

GUNDERSEN, Karin: Moritz Prozor, traducteur d'Ibsen, Études Germaniques, no. 62. (2007), 899-904. https://doi.org/10.3917/eger.248.0899

GYERGYAI Albert: Jaloux A jégmadár című regényéről, Irodalmi Figyelő rovat, *Nyugat* (1930/6. sz.), 474-475.

HAHNER, June E.: Jacobinos versus Galegos: urban radicals versus Portuguese immigrants in Rio de Janeiro in the 1890s, *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, vol. 18. no. 2. (1976. május), 125-154. https://doi.org/10.2307/174772

HANSEN, Patrícia Santos: Golpes de Memória: usos políticos de Olavo Bilac no século XX., *Revista do Instituto de Estudos Brasileiros*, no. 61. (2015. augusztus), 122-139. https://doi.org/10.11606/issn.2316-901X.v0i61p122-139

HARSÁNYI Iván: A *félperifériáról a centrum felé – Spanyolország és Portugália a „hosszú 19." és a még hosszabb 20. században*, Pécs, Publikon, 2011.

HARSÁNYI Iván: Az Ibériai-félsziget 20. századi diktatúrái: 1. Portugália, Diktatúrák és autoriter rendszerek a 20. századi Európában, *Limes*, no. 2. (2003), 45-60.

HARSÁNYI Iván: *Fölbolydult világ – Történeti és politikai írások*, s.l. Magyar Lajos Alapítvány, 2014.

HEINSFELD, Adelar: A ruptura diplomática Brasil-Portugal: um aspecto do americanismo do início da República brasileira, *Associação Nacional de História – ANPUH XXIV. Simpósio Nacional de História*, 2007. http://snh2007.anpuh.org/resources/content/anais/Adelar%20Heinsfeld.pdf (letöltés 2018. március 14.)

HERMES, Maria Helena da Fonseca: Antonio Virzi, arquiteto, *19&20* (Rio de Janeiro), vol. 6. no. 1. (2011. jan. – márc.) http://www.dezanovevinte.net/artedecorativa/virzi.htm (letöltés 2018. március 24.)

HOLANDA, Sérgio Buarque de: *Raízes do Brasil*, Edição comemorativa 70 anos, org.: ARAÚJO, Ricardo Benzanque de – SCHWARCZ, Lilia Moritz, São Paulo, Companhia das Letras, 2006.

HORVÁTH Emőke – LEHOCZKI Bernadett (szerk.): *Diplomácia és nemzetközi kapcsolatok – Amerika a XIX-XXI. században*, Budapest, L'Harmattan, 2019.

HORVÁTH Gyula – H. SZABÓ Sára: El positivismo en Brasil y México, *Tzintzun – Revista de Estudios Históricos* (Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo), no. 42. (2006), 9-36.

HORVÁTH Gyula – H. SZABÓ Sára: *La historia y las ideas – El liberalismo, el positivismo y el populismo en Brasil y México 1920-1945)*, Kaposvár, Editorial David, 2004.

HORVÁTH Gyula: *Tanulmányok Latin-Amerika történetéből,* Kaposvár, Más Kor Kiadó, 1993

HORVÁTH Gyula: *Ültetvény és politika – tanulmányok Brazília történetéből*, Szeged, h.n. 1996.

H. SZABÓ Sára: A pozitivizmus Brazíliában, *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica*, no. 77. (1983), 109-119.

HUIZINGA, Johan: *Patriotizmus, nacionalizmus*, ford.: SZENTKÚTY Pál, Danubia kiadás, h.n., é.n.

HUTTER, Lucy Maffei: *Imigração Italiana em São Paulo de 1902 a 1914: O Processo Imigratorio*, São Paulo, Instituto de Estudos Brasileiros, Universidade de São, 1986.

ISAÍA, Artur Cesar: Spiritism and the Proclamation of the Republic in Brazil, *ÖT KONTINENS*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, (2009/1), 219-233.

JAHN, Dilamar P.: *A nação brasileira entre o fato e a ficção: litaratura e questão nacional na imprensa porto-alegrense entre 1922-1937*, PhD dolgozat, Porto Alegre, UFRGS, 2005.

JANEIRO, Maria João: *Lisboa, história e memórias*, Lisboa, Livros Horizonte, 2006.

KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása,* ford.: BOJTÁR P., CSILLAG G., VARGA Zs., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

KLEIN, Daniel da Silva: A Amazônia no Ciclo da Borracha, *Revista Estudos Amazônicas*, vol. 8. no. 2. (2012), 165-189.

KLEIN, Herbert S.: The Social and Economic Integration of Portuguese Immigrants in Brazil in the Late Nineteenth and Twentieth Centuries, *Journal of Latin American Studies*, no. 23. (1991. május), 309-337. https://doi.org/10.1017/S0022216X00014012

KOVÁCS Péter: *Nemzetközi jog*, Budapest, Osiris Kiadó, 2011.

LAINS, Pedro – FERREIRA DE SILVA, Álvaro (szerk.): *História Econômica de Portugal, 1700-2000*, I–III., Lisboa, Imprensa de Ciências Sociais, 2005.

LAMM Vanda: *Az államok közötti viták bírói rendezésének története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

LEVIN, Orna Messer: *As figurações do dândi: um estudo sobre a obra de João do Rio*, Campinas, Unicamp, 1996.

LEVIN, Orna Messer (szerk.): *João do Rio – antologia de contos,* Pinheiros, Editora Lazuli LTDA, 2016.

LEVIN, Orna Messer: *Teatro de João do Rio*, São Paulo, Martins Fontes, 2002.

LÉNÁRT András: A Disney-küldetés: Amerika-közi filmpolitika, *Filmvilág,* 63. évf. 6. sz. (2020), 34-37.

LÉNÁRT András: A film mint történeti forrás, *Aetas,* 25. évf. 3. sz. (2010), 159-171.

LINS Álvaro: *Rio Branco (O Barão do Rio Branco) Biografia pessoal e História política*, 3. kiad. Editora Alfa Omega, 1996. [1945]

LOPES, Caryl Eduardo Jovanovich: *A Compagnie Auxiliaire de Chemins de Fer au Brésil e a cidade de Santa Maria no Rio Grande do Sul, Brasil*, PhD dolgozat, Barcelona, Barcelonai Egyetem, PDAG, 2002. www.tdx.cat/bitstream/10803/6081/1/TESE.pdf (letöltés 2014. augusztus 12.)

MACHADO, Igor José de Renó: O 'brasileiro de torna-viagem' e o lugar do Brasil em Portugal, *Revista de Estudos Históricos* (Rio de Janeiro), vol. 1. no. 35. (2005. jan.-jun.), 47-67.

MAIA, João do Prado: *D.N.O.G. (Divisão Naval em Operações de Guerra), 1914–1918:*

uma página esquecida da história da Marinha Brasileira, Rio de Janeiro, Ministério da Marinha, Serv. de Documentação, 1961.

MAGALHÃES, José Calvet de: *Relance histórico das relações diplomáticas luso-brasileiras*, Lisboa, Quetzal Editores, 1997.

MAGALHÃES Júnior, Raimundo: *A vida vertiginosa de João do Rio*, Rio de Janeiro – Brasília, Civilização Brasileira – INL, 1978.

MAGYARICS Tamás: *Az Amerikai Egyesült Államok története*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2008.

MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története: mítosz és valóság: érdekek és értékek*, Budapest, Antall József Politika- és Társadalomtudományi Tudásközpont, 2014.

MALHEIRO DA SILVA, Armando: *Sidónio e Sidonismo, I-II.* Coimbra, Universidade de Coimbra, Museu da Presidência da República, 2006.

MALHEIRO DA SILVA, Armando – CARNEIRO, Maria Luiza Tucci – SALMI, Stefano Salmi (szerk.): *República, Republicanismo e Republicanos – Brasil • Portugal • Itália*, Coimbra, IU, 2011.

MARMELO, Fábio Samuel: *A Formação dos Oficiais da Arma de Artilharia: História do Ensino da Artilharia da Escola do Exército (1837) à Academia Militar*, MA dolgozat, Academia Militar, Lisboa, 2011. http://comum.rcaap.pt/bitstream/123456789/8058/1/TIA%20Marmelo.pdf (letöltés 2015. június 19.)

MARQUES, Teresa Cristina de Novaes – MELO, Hildete Pereira de: Negócios portugueses no Rio de Janeiro: um estudo sobre o Banco Português do Brasil (1918 a 1938), *Revista de Economia Contemporânea* (Rio de Janeiro), vol. 15. no. 3. (2011. szeptember-december), 461-482. https://doi.org/10.1590/S1415-98482011000300004

MARTINHO, Francisco Carlos Palomanes: *Marcello Caetano And The Portuguese „New State": A Political Biography,* s.l., Sussex Academic Press, 2018.

MARTINHO, Francisco Carlos Palomanes: *Marcello Caetano uma biografia 1906-1980*. Lisboa, Objectiva, 2016.

MARTINHO, Francisco Carlos Palomanes – PINTO, António Costa (szerk.): *O Corporativismo em Português: Estado, Política e Sociedade no Salazarismo e no Varguismo*, Lisboa, Imprensa das Ciências Sociais, 2008.

MARTINS, Ana Luíza: *Revistas em revista: imprensa e prática culturais em tempos de República, São Paulo (1890-1922)*, São Paulo, Imprensa Oficial SP, 2001.

MARTINS, José Cândido de Oliveira: Imagens de um poeta e cônsul diplomático: o Brasil visto por António Feijó, *Limite*, no. 5. (2011), 115-132.

MARTINS, Wilson: *História da Inteligência Brasileira*, VI. köt., 1915–1933. 3. kiad., São Paulo, Lao, 2001 [1978].

MÁTAY Mónika: Agycentizők a századfordulón, *Budapesti Negyed*, 13. évf. 1-2. (47-48.) sz. (2005. tavasz-nyár), 199-236. https://doi.org/10.1542/gr.13-4-47

MATOS, Sérgio Campos: Representações da crise finissecular em Portugal (1890-1910), in: HOMEM, Amadeu Carvalho – MALHEIRO DA SILVA, Armando – ISAÍA, Artur César (szerk.): *Progresso e Religião – A República no Brasil e em Portugal 1889-1910*. Coimbra, IU – EDUF, 2007, 17-33.

MAYNARD, Dilton Cândido Santos: O „modernizador dos sertões:" intelectuais brasileiros e as memorias de Delmiro Gouveia, *Mester*, no. 36/1. (2007), 123-145. https://escholarship.org/uc/item/4fw9m9gk#author (letöltés 2019. október 7.) https://doi.org/10.5070/M3361014665

MEADE, Teresa A.: *„Civilizing" Rio – Reform and Resistance in a Brazilian City, 1889-1930*. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, Second printing, 1999.

MEDEIROS, Gutemberg: 100 anos de *Atlantida*: continente de letras de Brasil e Portugal. *Galaxia* (São Paulo, *Online*), no. 32. (2016. aug.), 163-175. http://dx.doi.org/10.1590/1982-25542016223462 (letöltés 2017. június 18.)

MEDINA, João: A ditadura sidonista. A »Ideia Nova« de Sidónio: presidencialismo carismático ou regime protofascista?, *Clio Nova,* série 5. (2000), 93-111.

MEDINA, João: *Morte e Transfiguração de Sidónio Pais,* Lisboa, Edições Cosmos, 1984.

MEDINA, João: O homem que matou Sidónio Pais*, História* (Lisboa), no. 10. (1979), 41-56.

MEHRTENS, Cristina*: Urban Space and National Identity in Early Twentieth Century São Paulo, Brazil,* Palgrave Macmillan, 2010.

MENDES, José Sacchetta Ramos: *Laços de Sangue: Privilégios e Intolerância à Imigração Portuguesa no Brasil*, São Paulo, Edusp, 2011.

MENDES, José Sacchetta Ramos – MIRANDA, Tiago C. P. dos Reis: O Tratadodo 1.º Centenário ou a retóricadas "duas pátrias" (26. 09. 1922), in: CASTRO, Zília Osório de – SILVA, Júlio Rodrigues da – SARMENTO, Cristina Montalvão (szerk.): *Tratados do Atlântico Sul: Portugal-Brasil, 1825-2000,* Lisboa, Colecção Biblioteca Diplomática do Ministério dos Negócios Estrangeiros, Portugal, 2006, 165-204.

MERRICK, T.W. – GRAHAM, D.H.: *População e desenvolvimento econômico no Brasil*, São Paulo, Zahar, 1981.

MICELI, Sérgio: *Intelectuais e Classe Dirigente no Brasil (1920-1945)*, São Paulo – Rio de Janeiro, DIFEL, 1979.

MIRANDA, José da Costa: Manuel de Oliveira Lima – A passagem por Portugal em 1923 e a inauguração dos Estudos Brasileiros na Faculdade de Letras de Lisboa, *Ocidente* (Lisboa), vol. 72. no. 346. (1967), 108-112.

MIRANDA, Luciana Lilian de: A "causa" luso-brasileira em debate, 1915-1920, *XXXI Encontro da Associação Portuguesa de História Económica e Social*, 2011. november 18. A konferencia anyaga letölthető http://www4.fe.uc.pt/aphes31/programa_full.html (letöltés 2014. március 26.)

MIRANDA, Luciana Lilian de: *„Brasil, visão do que fomos, do que somos e do que de-*

vemos ser": A causa luso-brasileira em João de Barros, 1912-1922, PhD dolgozat, Lisboa, Universidade Nova de Lisboa, 2014.

MIRANDA, Luciana Lilian de: Uma Confederação Luso-brasileira: entre o eloquente e o polêmico (1902-1922), *Rev. Hist. UEG* (Porangatu), vol. 5. no. 2. (2016. aug.-dec.), 1-20.

MIRANDA, Sacuntala de: *Portugal: o círculo vicioso da dependęncia (1890-1939),* Lisboa, Editorial Teorema, 1991.

MOISÉS, Massaud: *História da literatura brasileira – Vol II. Realismo e simbolismo*, átdolgozott kiadás, São Paulo, Cultrix, 2001.

MOISÉS, Massaud: *História da literatura brasileira – Vol V. Modernismo 1922 – Atualidade*, São Paulo, Cultrix/EDUSP, 1989.MONTENEGRO, Aura: João de Deus e os jardins-escolas, *Revista Portuguesa de Pedagogia* (Coimbra), no. 1-2. (1963), 117-146.

MORAES, Carmen Sylvia Vidigal – CALSAVARA, Tatiana – MARTINS, Ana Paula: O ensino libertário e a relação entre trabalho e educação: algumas reflexões, *Educação e Pesquisa*, no. 38(4). (2012), 997-1012. https://dx.doi.org/10.1590/S1517-97022012005000011 (letöltés 2016. augusztus 29.)

MORAIS, Jorge: *Os últimos dias da Monarquia 1908-1910 – Da esperança da tréguas à instauração da República*, Sintra, Zéfiro, 2009.

MOURA, Hélio (szerk.): *Migração interna: textos selecionados*, Fortaleza, Banco do Nordeste do Brasil S.A., 1980.

MOURÃO, Alda – CASTRO GOMES, Angela de: *A experiência da Primeira República no Brasil e em Portugal,* Coimbra, IU, 2014 [2011]. https://doi.org/10.14195/978-989-26-0862-4

NAGY Gergely: 100 éve kezdte meg a működését a Népszövetség, az *Első Világháborús Centenáriumi Emlékbizottság* honlapján, (letöltés 2020. április 28.) https://www.elsovilaghaboru.com/tortenete/cikk/100_eve_kezdte_meg_a_mukodeset_a_nepszovetseg

NEEDELL, Jeffrey D.: *A Tropical Belle Époque: Elite Culture and Society in Turn-of-the-Century Rio de Janeiro*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

NEEDELL, Jeffrey D.: Rio de Janeiro at the Turn of the Century: Modernization and the Parisian Ideal, *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, no. 25 (1). (1983), 83-103. o. https://doi.org/10.2307/165535

NEMÉSIO, Vitorino: *Jornal do Observador*, Editorial Verbo, Lisboa, 1974.

NETO, Sérgio: *Do Minho ao Mandovi: um estudo sobre o pensamento colonial de Norton de Matos*, Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2016. https://doi.org/10.14195/978-989-26-1173-0

NEVES, Frederico de Castro: Caridade e controle social na Primeira República (Fortaleza, 1915), *Estudos Históricos* (Rio de Janeiro), vol. 27. no. 53. (2014. január-június),

115-133. http://dx.doi.org/10.1590/S0103-21862014000100006 (letöltés 2020. augusztus 20.)

NÉMETH István – JUHÁSZ Dániel: *Német gyarmatpolitika a 19-20. század fordulóján*, Grotius e-könyvtár/47. Budapest, BCE, 2012.

NORA, Pierre: Emlékezetdömping (Az emlékezés hasznáról és káráról és hasznáról), fordította MIHANCSIK Zsófia, *Magyar Lettre,* no. 66. (2007. ősz) http://lettre.c3.hu/ (letöltés 2014.május 2.)

NUNES, João Paulo Avelãs – FREIRE, Américo (szerk.): *Historiografias portuguesa e brasileira no século XX – Olhares cruzados*, Coimbra, IU – FGV, 2013. https://doi.org/10.14195/978-989-26-0646-0

OLIVEIRA, Carla Mary S.: Imprensa e imigração na República Velha: A revista Lusitania e a colônia luso-carioca (1929-1934), *Portuguese Studies Review*, no. 12 (1). (2004), 143-161.

OLIVEIRA, Lúcia Lippi: *Cultura é patrimônio: um guia*, Rio de Janeiro, Editora FGV, 2008.

OLIVEIRA MARQUES, A. H. de: *A Maçonaria em Portugal*, Lisboa, Edição Gradiva, 1998.

OLIVEIRA MARQUES, A. H. de: *A Primeira República Portuguesa*, 3. kiad. Lisboa, Livros Horizonte, 1980. [1971].

OLIVEIRA MARQUES, A. H. de: *Dicionário da Maçonaria Portuguesa, I-II*. Lisboa, Delta, 1986.

OLIVEIRA MARQUES, A. H. de: *Ensaios de História da I. República Portuguesa*, Lisboa, Livros Horizonte, 1988.

OLIVEIRA MARQUES, A. H. de (szerk.): *História da 1ª República: As estruturas de base.* Lisboa, Iniciativas Editoriais, 1978.

OLIVEIRA MARQUES, A. H. de: The Portuguese 1920's; A general survey, *Revista de História Económica e Social*, no. 1. (1978. jan.-júni.), 87-103.

ORMOS Mária: *Mussolini*, második, kiegészített kiadás, Budapest, PolgART, 2000.

ORMOS Mária – HARSÁNYI Iván: *Mussolini – Franco*, Budapest, Pannonica Kiadó, 2001.

ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814 – 1945*, Budapest, Janus/Osiris, 1998.

PAIM, Antônio – PROTA, Leonardo – RODRIGUEZ, Ricardo Vélez: *O socialismo brasileiro e a social democracia brasileira*, www.institutodehumanidades.com.br (letöltés 2014. május 12.)

PAIVA, Marcelo Rubens: Comentário: Duas histórias de taras, muitas surpresas, *Folha de São Paulo Ilustrada* (online) 08/08/2002 - 03h07 https://www1.folha.uol.com.br/folha/ilustrada/ult90u26341.shtml (letöltés 2008. május 20.)

PALLAGI Mária: Spanyol békeközvetítési kísérletek az első világháború alatt. *Aetas*, 19. évf. 3-4. sz. (2004), 190–210.

PALLAGI Mária: XIII. Alfonz – egy semleges uralkodó lehetőségei és korlátai. *Aetas*, 21. évf. 1. sz. (2006), 74–99. o.

PAREDES, Marçal de Menezes: A Revista de Estudos Livres: aproximações e distanciamentos entre Portugal e Brasil, in: SARMIENTO, Érica – GONÇALVES, Leandro Pereira (szerk.): *Abordagens cruzadas no mundo atlântico: relações contemporâneas entre a Península Ibérica e a América Latina*, Recife, Edupe; Rio de Janeiro, Autografia, 2019, 43-57.

PATARRA, Neide Lopes (szerk.): *Emigração e imigração internacionais no Brasil Contemporrâneo*, São Paulo, FNUAP, 1995.

PÁL Ferenc: A portugál és a brazil futurizmus különös útjai, *Helikon* (2010/3. sz.), 398-406.o.

PÁL Ferenc: *A végtelen regényszöveg bűvöletében – José Saramago írói portréja*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2000.

PÁL Ferenc: Camões *A luziádok* című eposzának magyar fordításairól, in: *Homages à Kulin Katalin*, Budapest, Palimpszeszt Könyvek, 1997, 168-183.

PÁL Ferenc: *Eça de Queirós és a realizmus: „A portugál társadalmat szeretném bemutatni...”*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.

PÁL Ferenc: Egy hét, amely megrengette a brazil irodalmat, *1749*, https://1749.hu/fuggo/essze/egy-het-amely-megrengette-a-brazil-irodalmat.html (letöltés 2022. július 6)

PÁL Ferenc: Fernando Pessoa és az Orpheu, in: PAPP Andrea – NYOMÁRKAY István (szerk.): *Világkép és etimológia: Írások Nyomárkay István 80. születésnapjára*, Budapest, MTA Modern Filológiai Társaság, 2017, 276-280.

PÁL Ferenc: *Saramago-olvasatok*, Budapest, Equinter, 2014.

PÁL Zsombor Szabolcs: *Portugália magyarországi megítélése a két világháború között*, Budapest, Göncöl Kiadó, 2018.

PÉCAUT, Daniel: *Os intelectuais e a política no Brasil,* São Paulo, Editora Ática, 1990.

PELÁEZ, Carlos Manuel: Word War I and the Economy of Brazil: Some Evidence from Monetary Statistics, *Journal of Interdisciplinary History*, vol 6. no. 4. (Spring 1977), 683-689. https://doi.org/10.2307/202887

PEREIRA, Gaspar Martins – ALVES, Jorge Fernandes – ALVES, Luís Alberto – MEIRELES, Maria da Conceição (szerk:): *A Grande Guerra (1914-1918): Problemáticas e Representações*, Porto, CITCEM, 2014.

PEREIRA, Joana Dias: Sindicalismo revolucionário em Portugal, *Revista Mundos do Trabalho*, vol. 1. n. 2. (2009. júli.-dec.), 195-220. https://periodicos.ufsc.br/index.php/mundosdotrabalho/article/viewFile/1984-222.2009v1n2p195/11101 (letöltés 2016. július 24.)

PIAZZA, Maria de Fátima Fontes: O iberoamericanismo em Terra de Sol, *IX Encontro Internacional da ANPHLAC*, Goiânia, 26 de julho a 29 julho de 2010, 1-11.

PINTO, António Costa: A queda da 1ª República Portuguesa: uma interpretação, in: Manuel BAIÔA (szerk.): *Elites e poder, A crise do sistema liberal em Portugal e Espanha (1918-1931)*, Évora, Ed. Colibri – CIDEHUS/UE, 2002, 165-183. https://doi.org/10.4000/books.cidehus.3786

PINTO, António Costa – TEIXEIRA, Nuno Severiano (szerk.): *A Primeira República Portuguesa – entre o Liberalismo e o Autoritarismo,* Lisboa, Colibri, 2000.

PINTO, Rui Miguel da Costa: *Gago Coutinho (1869-1959), geógrafo e historiador: uma biografia científica*, PhD dolgozat, Lisboa, Universidade de Lisboa, 2012.

PIRES, Livia Claro: O arco do passado, a flecha do futuro: a Primeira Guerra Mundial e as relações luso-brasileiras na Revista Atlântida (1915-1920), *Revista História* (Rio de Janeiro), vol. 1. no. 1. (2012), 315-336. http://www.revistahistoria.com.br/ (letöltés 2017. január 3.) https://doi.org/10.20949/rhhj.v1i1.8

PONCIONI, Claudia – CAMILOTTI, Virginia: Correspondência de Paulo Barreto a João de Barros (1909-1921): edição crítica e anotada, *Revista Do Instituto De Estudos Brasileiros*, no. 67. (2017), 124-141. https://doi.org/10.11606/issn.2316-901X.v0i67p124-141 (letöltés 2019. március 4.)

PONGRÁCZ Attila: *A São Pauló-i magyarság 1945-1990*. Szeged, SZTE Doktori Program, 2009.

PRADO, Antonio Arnoni (szerk.): *Libertários no Brasil: memória, lutas, cultura*, São Paulo, Brasiliense, 1986.

PREUSS, Ori: *Bridging the Island: Brazilian's views of Spanish America and themselves, 1865-1912.* Madrid – Frankfurt, Iberoamericana – Vervuert, 2011. https://doi.org/10.31819/9783954872787

RÁKÓCZI István (szerk.): *Magyar200: Szombathelyi Tudományos Konferencia és Megemlékezés*, Budapest, Primaware, 2019.

RÁKÓCZI István: O ano de 1917: Ano da grande Revolução e do Aparecimento de Nossa Senhora de Fátima, *ANNALES UNIVERSITATIS SCIENTIARUM BUDAPESTINENSIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATAE SECTIO HISTORICA*, 18. sz. (1988), 43-48.o.

RÁKÓCZI István (szerk.): *O Planalto do Bié: Diários de Viagem de László Magyar (1848-57)*, Lisboa, Edições Colibri, 2019.

RAMOS, Arthur: *Introdução à antropologia brasileira, I. köt.: As Culturas Não Européias* (1943), *II. köt.: As Culturas Européias e os Contactos Raciais e Culturais* (1947), Rio de Janeiro, CEB.

RAMOS, Donald: From Minho to Minas: The Portuguese Roots of the Mineiro Family, *Hispanic American Historical Review (HAHR)*, vol. 73. no. 4. (1993. Nov.), 639-662. https://doi.org/10.1215/00182168-73.4.639

RAMOS, Rui: Culturas da alfabetização e culturas do analfabetismo em Portugal: uma introdução à História da Alfabetização no Portugal contemporâneo, *Análise Social*, vol. 24. no. 4-5. (1988), 1067-1145.o.

REIS, Maria Alice (szerk.): *A pedagogia e o ideal republicano em João de Barros*, Lisboa, Terra Livre, 1979.

RIBEIRO DE MENESES, Filipe: *De Lisboa a La Lys: O Corpo Expedicionário Português na Primeira Guerra Mundial,* Lisboa, Dom Quixote, 2018.

RIBEIRO DE MENESES, Filipe: *Portugal 1914-1926: From the First World War to Military Dictatorship,* Bristol, Hipla, 2004.

RIBEIRO, Maria Manuela Tavares (szerk.): *Portugal – Brasil: uma visão interdisciplinar do século XX*, Coimbra, Quarteto Editora, 2003.

RIBEIRO, Maria Manuela Tavares: Vivências das Crises. Vencer a Crise, in: CASTRO, Zília Osório de – SILVA, Júlio Rodrigues da – SARMENTO, Cristina Montalvão (szerk.): *Tratados do Atlântico Sul: Portugal-Brasil,* 1825-2000, Lisboa, Colecção Biblioteca Diplomática do Ministério dos Negócios Estrangeiros, Portugal, 2006, 143-164.

RICZ Judit: *Brazília a hierarchikus, államvezérelt kapitalizmus csapdájában?* Budapest, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, 2020.

RINKE, Stefan: *Im Sog der Katastrophe: Lateinamerika und der Erste Weltkrieg*, Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2015.

ROCHA, Clara: *Revistas literárias do século XX em Portugal*, Lisboa, Imprensa Nacional/Casa da Moeda, 1985.

RODRIGUES, Edgar: *História do Movimento Anarquista no Brasil*, Piracicaba, Ateneu Diego Giménez, 2010.

RODRIGUES, João Carlos bevezetője, in RIO, João do: *Histórias da gente alegre*, Rio de Janeiro, José Olympio, 1981, viii-xviii.

RODRIGUES, João Carlos: *João do Rio, Catálogo Bibliográfico*, Rio de Janeiro, Secretaria Municipal de Cultura, 1994.

RODRIGUES, João Carlos: *João do Rio: uma Bibliografia*, Rio de Janeiro, Topbooks, 1996.

ROMANI, Carlo: Antecipando a era Vargas: a Revolução Paulista de 1924 e a efetivação das práticas de controle político e social, *Revista Topoi* (Rio de Janeiro), vol. 12. no. 23 (2011 juli-dec.), 161-178. https://doi.org/10.1590/2237-101X012023009

ROSA, Eliana Brites: Os intelectuais e a superação da crise nacional no início do século XX em Portugal: o projeto aguilista (1910-1912), *CEM – Cultura, Espaço & Memória* (Porto), no. 5. (2014), 275-290.

ROSAS, Fernando: A crise do liberalismo e as origens do „autoritarismo moderno" e do Estado Novo em Portugal, *Penélope,* no. 2. (1989), 98-114. o. https://doi.org/10.14198/AnContemp.1989-1990.7.04

ROSAS, Fernando: *A Primeira República 1910-1926 – Como venceu e porque se perdeu*, Lisboa, Bertrand Editora, 2018.

ROSAS, Fernando: Os cinco erros capitais, *Público Online*, 13/09/2010. http://republica-sba.webnode.com.pt/products/os-cinco-erros-capitais-/ (letöltés 2016. június 19.)

ROSAS, Fernando: *Salazar e o poder – A arte de saber durar*, Lisboa, Tinta-da-China, 2013.

ROSAS, Fernando – ROLLO, Maria Fernanda (szerk.): *História da primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinta da China, 2009. https://doi.org/10.14195/1647-8622_10_28

ROSSI, Mirian Silva: Circulação e mediação da obra de arte na Belle Époque paulistana, *Anais do Museu Paulista* (São Paulo), vol. 6/7. (1998-1999 [2003]), 83-119. https://doi.org/10.1590/S0101-47141999000100005

ROTHWELL, Phillip: *A Canon of Empty Fathers: Paternity in Portuguese Narrative.* Lewisburg, Bucknell University Press, 2007.

RÓZSA Zoltán: Bevezető, in: Luís de CAMÕES: *Költemények*, Budapest, Kráter Műhely, 1993, 4-17.

SAMARA, Alice: O impacte económico e social da Primeira Guerra em Portugal, in: TEIXEIRA, Nuno Severiano (szerk.): *Portugal e a Guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais séculos XIX e XX*. Lisboa, Edições Colibri, 1998, 89-106.

SANTOS, Fabio Muruci dos: Um Éden germânico. Europa e América nas viagens de Oliveira Lima, *Estudos Históricos* (CPDOC-FGV, Rio de Janeiro), no. 35. (2005), 22-46. http://bibliotecadigital.fgv.br/ojs/index.php/reh/issue/view/302(link is external) (letöltés 2012. február 27.)

SANTOS JR., João Júlio Gomes dos: Um conflito diplomático entre Argentina e Portugal em torno dos brasileiros asilados em 1894: um exercício da história cruzada, *Dimensões*, vol. 35. (2015. júl. – dec.), 147-174.

SANTOS, Paula Marques dos: As Relações Portugal-Brasil na primeira metade do século XX (1910-1945), *Repositório Científico do Instituto Politécnico de Viseu*, http://repositorio.ipv.pt/bitstream/10400.19/826/1/PAULA%20SANTOS.pdf (letöltés 2018. április 18.)

SARAIVA, Arnaldo: Estudos de literatura brasileira nas Universidades portuguesas, *Terceira Margem. Revista do Centro de Estudos Brasileiros*, no. 3. (1999), 7-27.

SARAIVA, Arnaldo: *Modernismo brasileiro e Modernismo português*, Campinas, UNICAMP, 2004.

SARAIVA, José Hermano: *Portugália rövid története*, ford.: RACS M. – WITTNER K. – SZELÉNYI Zs. – PÁL Zs., Budapest, Equinter, 2010 [1992].

SARDICA, José Miguel: *Ibéria – A relação entre Portugal e Espanha no século XX*, Lisboa, Alétheia Editores, 2013.

SCHIAVON, Carmem G. Burgert: *Estado Novo e Relações Luso-Brasileiras (1937-1945)*, PhD dolgozat, Porto Alegre, PUC do Rio Grande do Sul, 2007.

SCHOLZ László (szerk.): *Ariel és Kalibán, a latin-amerikai esszé klasszikusai*, Budapest, Európa, 1984.

SCHOLZ László: *A spanyol-amerikai irodalom rövid története*, Budapest, Gondolat, 2005.

SEMSEY Viktória: *A polgári átalakulás Spanyolországban 1808-1868*, Budapest, L'Harmattan, 2005.

SEMSEY Viktória: Az ibérizmus Portugáliában. Uniós és konföderációs tervek az Ibériai-félszigeten 1848-1874 között, *Studia Caroliensia,* no. 4. (2005), 113-124.

SEMSEY Viktória: *Spanyolország és Latin-Amerika 19-20. századi rövid története*, Budapest, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 2008.

SEQUEIRA GONÇALVES, José António: *Sidónio Pais e a participação portuguesa na Guerra de 1914-1918*, MA dolgozat, Lisboa, Universidade de Lisboa, 1989.

SEVCENKO, Nicolau: *Literatura como Missão: Tensões sociais e criação cultural na Primeira República,* 4. kiad. São Paulo, Editora Brasiliense, 1995 [1983].

SEVCENKO, Nicolau (szerk.): *História da Vida Privada no Brasil III. köt.: República: da Belle Époque à Era do Rádio*, São Paulo, Companhia das Letras, 1998.

SILVA, Hélio: *Entre a paz e a guerra, 1915-1919*. São Paulo, Editora Três, 1975.

SILVA, Hélio – CARNEIRO, Maria Cecília Ribas: *O Brasil e a 1ª Grande Guerra*, São Paulo, Editora Três, 1998.

SILVA, Henrique Corrêa da (szerk.): *Missão Diplomática do Conde de Paço D'Arcos no Brasil (1891-1893): notas e relatórios*, Lisboa, Sociedade Ind. de Tipografia, 1974.

SILVA, Isabel Corrêa da: *Espelho fraterno, o Brasil e o republicanismo português na transição para o século XX*, Lisboa, Divina Comédia Editores, 2013.

SILVA, Jorge E.: *O nascimento da organização sindical no Brasil e as primeiras lutas operárias (1890-1935)* http://www.nodo50.org/insurgentes/biblioteca/o_nascimento%20_da_organizacao_sindical_no_brasil_jorge_silva.pdf (letöltés 2014. május 20.)

SISSON, Rachel: Rio de Janeiro, 1875-1945: The Shaping of a New Urban Order, *The Journal of Decorative and Propaganda Arts,* no. 21. (1995), 138-155. https://doi.org/10.2307/1504136

SITSKY, Larry: *Music of the Repressed Russian Avant-garde, 1900-1929*, Westport – London, Greenwood Press, 1994, 254-263.

SKIDMORE, Thomas E.: Eduardo Prado: A Conservative Nationalist Critic of the Early Brazilian Republic, 1889-1901, *Luso-Brazilian Review*, vol. 12. no. 2. (1975), 149–161. www.jstor.org/stable/3512939 (letöltés 2018. május 20.)

SLOAN, Steve: Fragments, patterns, and modernization of the city trough the *c*rônicas of João do Rio, *Mester*, no. 34. (2005), 35-54. https://doi.org/10.5070/M3341014623

SMITH, Charles Davis: *Duo-Art – A Complete Catalog of Reproducing Piano Recordings by the Aeolian Company*, New York–London, Aeolian Hall, 1987.

SODRÉ, Nelson Werneck: *História da imprensa no Brasil,* 4. bővített kiadás, Rio de Janeiro, Mauad, 1999 [1966].

SOLTÉSZ Béla: Brazília, in: SZENTE-VARGA Mónika – BÁCS Zoltán György (szerk.): *Dél-Amerika a 21. században – társadalmi, gazdasági és politikai konfliktusok,* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2019, 41-57.

SOUSA, Pedro Marquês de: As Escolas Regimentais do Exército e o esforço de alfabetização em Portugal nos séculos XIX e XX, *Revista Militar* (online), no. 2491/2492. (2009. aug.-szept.) http://www.revistamilitar.pt/artigo.php?art_id=498 (letöltés 2015. június 19.)

SZABÓ Loránd: Afrika felosztása? Az 1884-1885-ös berlini Kongó-konferencia, in: SZABÓ Loránd – ÖLBEI Tamás – WILHELM Zoltán (szerk.): *Anyaországok és (volt) gyarmataik 1.*, Pécs, PTE Afrika – Amerika – Ázsia Universitas Munkacsoport, 2002, 85-92. http://overseas.uw.hu/Berlin_Kongo-konf18841885.pdf (letöltés 2015. június 19.)

SZENTE-VARGA Mónika: *A gólya és a kolibri – Magyarország és Mexikó kapcsolatai a XIX. századtól napjainkig,* Budapest, Áron Kiadó, 2012.

SZÉKELY Gábor: *Gondolatok, viták világunkról – múltunkról, jelenünkről: Válogatott tanulmányok és írások*, s.l. Volos Kiadó, 2016.

SZÉKELY Gábor: *Háborúk, forradalmak és a fasizmus kora – Válogatott tanulmányok és írások*, s.l. Volos Kiadó, s.d. [2014].

SZILÁGYI Ágnes Judit: A luzo-brazil közeledéstől a konföderáció tervéig: *Revista Atlântida* (1915-1920), in: BERTA Tibor, *et. al.* (szerk.): *Az identitás régi és új koordinátái – Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*, Szeged-Budapest, Palatinus, 2008, 115-121.

SZILÁGYI Ágnes Judit: Caminha és Gonneville: a Brazíliára vetett első pillantások, *Sic Itur ad Astra*, 1-2. sz. (1994), 115-117.

SZILÁGYI Ágnes Judit: Egyház, vallások és oktatás Brazíliában a függetlenné válás korszakában, *Vigilia*, 78. évf. 1. sz. (2013), 2-11.

SZILÁGYI Ágnes Judit: *Metszéspontok – Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről*, Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 2009.

SZILÁGYI Ágnes Judit: Revista Atlântida (1915-1920): From the Luso-Brazilian Rapprochement to the New Lusitânia, *Öt kontinens* (Budapest), 1. sz. (2013), 171-178.

SZILÁGYI Ágnes Judit: Revista Atlântida (1915-1920): Uma interpretação possível, in Marianne WIESEBORN (szerk.): *1808-2008. Crisis y Problemas en el Mundo Atlántico*, az AHILA XV., leideni nemzetközi kongresszusának anyaga, 2008, (CD) Simposio O-12.

SZILÁGYI Ágnes Judit: *Távolodás Európától – Nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliában az Estado Novo idején (1937-1945)* Budapest, Áger Bt. 2004.

SZILÁGYI István: *Geopolitika*, második, bővített kiadás, Budapest, Paigeo, 2018.

SZILÁGYI István: Portugália az első világháborúban, in MAJOROS István, *et. al.* (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára,* Budapest, ELTE, BTK, 2015a, 683-698.

SZILÁGYI István: *Portugália a huszadik században*, Budapest, L'Harmattan, 2015b.

TEIXEIRA, Nuno Severiano: *O Ultimato Inglês, Política externa e política interna no Portugal de 1890*, Lisboa, Publicações Alfa, 1990.

TEIXEIRA, Nuno Severiano: Portugal na "Grande Guerra" 1914-1918: as razões da entrada e os problemas da conduta, in Nuno Severiano TEIXEIRA (szerk.): *Portugal e a Guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais séculos XIX e XX*. Lisboa, Edições Colibri, 1998, 55-69.

TEIXEIRA, Palmira Petratti: Jorge Street: empresariado brasileiro e questões da década de 1920, *História* (São Paulo), vol. 13. (1994), 167-175.

TELLES, Lorena Féres da Silva: *Libertas entre sobrados – Mulheres negras e trabalho doméstico em São Paulo (1880-1920)*, São Paulo, Alameda, 2013.

TINDÓ SECCO, Carmen Lúcia: *Morte e prazer em João do Rio*, Rio de Janeiro, SEEC, 1978.

TOLEDO, Edilene Teresinha: *O sindicalismo revolucionário em São Paulo e na Itália: circulação de ideias e experiências na militância sindical transnacional entre 1890 e o fascismo*, PhD dolgozat, Campinas, UNICAMP, 2002. http://www.bibliotecadigital.unicamp.br/document/?code=vtls000240606 (letöltés 2014. szeptember 25.)

TOPA, Francisco – SIQEIRA, Joelma Santana – YOKOZAWA, Solange Fiuza Cardoso (szerk.): *Estudos de Literatura Brasileira em Portugal: Travessias*, Porto, CITCEM – Edições Afrontamento, 2020.

TORBÁGYI Péter: *Magyarok Latin-Amerikában*, Budapest, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004.

TORGAL, Luís Reis: *Estados Novos, Estado Novo*, I-II.köt. Coimbra, IU, 2009.

TORGAL, Luís Reis: Portugal/Brasil, 1889-1910 – uma visão cronológica, in: HOMEM, Amadeu Carvalho – MALHEIRO DA SILVA, Armando – ISAÍA, Artur César (szerk.): *Progresso e Religião – A República no Brasil e em Portugal 1889-1910*. Coimbra, IU – EDUF, 2007, 309-387.

TORRE GÓMEZ, Hipólito de la: *Conspiração contra Portugal 1910-1912*. Lisboa, Livros Horizonte 38. 1978.

TRENTO, Angelo: *Do outro lado do Atlântico: um século de imigração italiana no Brasil*, ford.: Mariarosaria FABRIS, Luiz Eduardo de Lima BRANDÃO, São Paulo, Noble, 1988.

URBÁN Bálint: Az indianizmustól a kannibalizmusig – a brazil identitás elméleti konstrukcióinak változásai a 19. és a 20. században, *Orpheus Noster*, 11. évf. 1. sz. (2019), 46-59.

URBÁN Bálint: Magyarok Kánaánban – egy századfordulós brazil regény magyarságképe, in: PÁL Ferenc (szerk.): *Hidak és áthallások – Tanulmányok a brazil-magyar kapcsolatok köréből*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016, 71-81.

VADÁSZ Sándor: A Dreyfus-ügy és a francia sajtó, *Múltunk*, 1. sz. (2006), 72-87.

VALYNSEELE, Joseph: *Les maréchaux du Premier empire: leur famille et leur descendance*, Paris, chez l'Auteur, 1957.

VARELA, Raquel – NORONHA, Ricardo – PEREIRA, Joana Dias (szerk.): *Greves e conflitos sociais em Portugal no século XX.* Lisboa, Edições Colibri – I.H.C., 2012.

VENTURA, António: A Maçonaria no conselho de Montemor-o-Novo (1908-1911), in: FONSECA, Jorge – FONSECA, Teresa (szerk.): *Cinco olhares sobre a República*, Lisboa, Edições Colibri – Câmara Municipal de Montemor-o-Novo, 2013, 9-23.

VENTURA, António: *A Maçonaria Portuguesa e a Grande Guerra (1914-1918)*, Lisoa, Nova Vega, 2019.

VIEIRA, Nelson H.: *Brasil e Portugal: a imágem recíproca: o mito e a realidade na expressão literária*, Lisboa, ICALP, 1991.

VINHOSA, Francisco Luiz Teixeira: *O Brasil e a Primeira Guerra Mundial: a diplomacia brasileira e as grandes potências*, Rio de Janeiro, Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, 1990.

VISCARDI, Cláudia M.R.: O federalismo oligarquico brasileiro: uma revisão da »política do café-com-leite«, *Anuario IEHS* (Buenos Aires), no. 16. (2001), 73-90.

VISCARDI, Cláudia M.R.: *Unidos perderemos: A construção do federalismo republicano brasileiro*, Curitiba, Editora CRV, 2017.

WALDMAN, Thaís: À „frente" da Semana de Arte Moderna: a presença de Graça Aranha e Paulo Prado, *Estudos Históricos* (Rio de Janeiro), vol. 23. no. 45. (2010. január – június), 71-94. https://doi.org/10.1590/S0103-21862010000100004

WHEELER, Douglas L.: *História política de Portugal 1910-1926*, s.l. Publicações Europa-América, s.d. [1978].

WHEELER, Douglas L.: Reviewed Work: *História Política da Primeira República Portuguesa* by David Ferreira, *Luso-Brazilian Review,* vol. 11. no. 1. (1974. Summer), 121-126.

WITTMAN Tibor: *Latin-Amerika története*, 2. kiad. Budapest, Gondolat 1978 [1971].

ZOLCSÁK Attila: Az anarchista föderalizmus és a spanyolországi regionalizmus, *Eszmélet,* 70. sz. (2006. nyár), 61-77.

ZOLLMANN, Jakob: *Naulila 1914. World War I in Angola and International Law, A Study in (Post-) Colonial Border Regimes and Interstate Arbitration*, Baden-Baden, Nomos, 2016. https://doi.org/10.5771/9783845271606

X.2.2.
Kézikönyvek

AZEVEDO, Fernando de: A *Cultura Brasileira,* Rio de Janeiro, Serviço Gráfico do IBGE, 1943.

BELOCH, Israel – ABREU, Alzira Alves de (szerk.): *Dicionário Histórico-Biográfico Brasileiro,* I-V. *köt.*, Rio de Janeiro, Fgv Cpdoc, 2001-2009, elektronikus változat elérhető a Getúlio Vargas Alapítvány dokumentációs központjának honlapján: http://cpdoc.fgv.br/ (elérés 2016. júniustól)

DIAS, Carlos Malheiro (szerk.): *História da Colonização Portuguesa do Brasil*, I-III. Porto, Litografia Nacional, 1921-24.

FAUSTO, Boris (szerk.): *História Geral da Civilização Brasileira*, 9. köt., Rio de Janeiro, Editora Bertrand Brasil, 1997, digitalizálva a 2005-ös, 7. kiadás: http://achistorico.blogspot.hu/2016/09/historia-geral-da-civilizacao-brasileira.html (elérés 2018. júniustól)

FERREIRA DA ROSA, Francisco: *Rio de Janeiro,* Edição Official da Prefeitura (R.J.), 1905.

História de Portugal em Datas,. s.l., Temas e Debates, 1996.

MÓNICA, Maria Filomena (szerk.): *Dicionário Biográfico Parlamentar 1834-1910,* I-III. kötet, Lisboa, Imprensa de Ciências Sociais, 2004-2006.

OLIVEIRA MARQUES, A. H. de (szerk.): *Parlamentares e Ministros da 1ª República (1910-1926)*, Porto, Edições Afrontamento, 2000.

SMITH, Verity: *Encyclopedia of Latin American Literature,* London – Chicago, Fitzroy Dearborn, 1997. https://doi.org/10.4324/9780203304365

SZÉKELY György (főszerkesztő): *Magyar színháztörténet II.* köt.: *1873-1920*, Budapest, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.

X.2.3.
Adatbázisok

Academia Brasileira de Letras (ABL), https://www.academia.org.br/ (elérés 2016. júniustól)

Ady Endre összes prózai műve, CD-ROM, *Arcanum Adatbázis Kft*. Budapest, 1999.

AHS – Arquivo de História Social, http://www.ahsocial.ics.ulisboa.pt (elérés 2016. júniustól)

Arcanum Adatbázis (elérés 2020. júniustól)

Atlantis, http://www.atlantis-site.com (elérés 2010. januártól)

BDLB – Biblioteca Digital Luso-Brasileira, https://bdlb.bn.gov.br/ (elérés 2017. februártól)

BRICS – Ministry of External Relations, http://brics.itamaraty.gov.br/ (elérés 2016. augusztus 29.)

Câmara dos deputados – a brazil képviselőház honlapja, brazil alkotmányok http://www2.camara.leg.br/legin/fed/consti/1824-1899/constituicao-35081-24-fevereiro-1891-532699-publicacaooriginal-15017-pl.html (elérés 2017. február 24.)

Casa Comum – integrált portugál dokumentum adatbázis, http://casacomum.org (elérés 2021. február 24.)

CPDOC FGV – Fundação Getúlio Vargas dokumentációs központ http://cpdoc.fgv.br/ (elérés 2016. júniustól)

Enciclopedia delle donne, http://www.enciclopediadelledonne.it/biografie/gina-lombroso/ (elérés 2018. novembertől)

Fundação Casa de Rui Barbosa, http://www.casaruibarbosa.gov.br/ (elérés 2016. január 7.)

Fundação Nacional das Artes (FUNARTE) Portal das Artes, http://www.funarte.gov.br/edicoes-on-line/ (elérés 2022. február 21.)

Fundador | *Instituto Neo-Pitagórico* (pitagorico.org.br) (letöltés 2022. január 27.)

Gaumont Pathé Achives (elérés 2019. júniustól)

Genealógiai adatbázis, https://gw.geneanet.org (elérés 2019. január 19.)

IBGE – Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística, http://www.ibge.gov.br/home/ (elérés 2016. augusztustól)

Instituto Diplomático Ministério dos Negócios Estrangeiros, https://idi.mne.pt/pt/titulares/556-representacao-no-brasil-titulares.html (elérés 2017. március 1.)

Instituto Moreira Salles archívuma, digitálisan: *Correio IMS* – Instituto Moreira Salles, https://www.correioims.com.br (elérés 2019. január 19.)

Instituto Moreira Salles fotógyűjteménye, http://fotografia.ims.com.br (elérés 2018. január 3.)

Instituto Piano Brasileiro, http://institutopianobrasileiro.com.br (elérés 2018. január 28.)

IPHAN – Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional, http://portal.iphan.gov.br (elérés 2022. január 20.)

MOSCA – Arquivo Histórico-Social, http://mosca-servidor.xdi.uevora.pt (elérés 2017. február 24.)

Navios Brasileiros, www.naufragiosdobrasil.com.br (elérés 2015. szeptember 7.)

Pensadores Anarquistas e Militantes Libertários, fonte digital Arquivo de História Social Edgar Rodrigues [www.ceca.org.br/edgar/anarkp.html] 2012. http://www.ebooksbrasil.org/eLibris/pensadoresanarquistas.html (elérés 2016. augusztus 29.)

POLITPÉDIA (Politipedia | Portugese Political Encylopedia), www.politpedia.pt (elérés 2020. december 30.)

Project Gutenberg, http://www.gutenberg.org/ (elérés 2019. júniustól)

Repositório Científico do Instituto Politécnico de Viseu, http://repositorio.ipv.pt/bitstream/10400.19/826/1/PAULA%20SANTOS.pdf (elérés 2018. április 18.)

Revistas de Ideias e Cultura, http://ric.slhi.pt (elérés 2020. júniustól)

Rózsakeresztes blog, https://rosacruzes.blogspot.com/2009/10/homenagem-dr-rosala-garzuze.htm (letöltés 2022. január 27.)

Templo da Humanidade acompanhe o projeto de revitalização, http://templodahumanidade.org.br (elérés 2017. december 23.)

Senado Federal (a brazil rendeletek, törvények és alkotmányok eléréséhez) http://legis.senado.leg.br/sicon/#/basica (elérés 2016. júniustól)

U.Porto Repozitório Temático, https://repositorio-tematico.up.pt/handle/10405/31334 (elérés 2017. szeptember 24.)

NÉVMUTATÓ

I. Albert, belga király 133, 165, 419

XV. Benedek pápa 135, 344

VI. János, portugál király 69, 209

I. Károly, portugál király 80, 153, 158, 167–168, 223, 233–234, 264, 399, 402, 411–414, 463

I. (Szerencsés) Emánuel, portugál király 229

II. Emánuel, portugál király 229

I. Péter, brazil császár 149

II. Péter, brazil császár 110, 124, 153, 154, 186, 187, 261, 399, 400, 447

Abreu, António José Teixeira de 441

Abreu, Eduardo 366, 367, 368

Abreu, Fernando Tamagnini de 332

Albuquerque, Alexandre de 122, 441

Almeida, António José de 101, 279–282, 323, 325, 330, 419, 421, 422, 435, 480

Almeida, D. João de (Lavradio márki) 319, 473

Almeida, Júlia Lopes de 443

Almeida, Miguel Calmon Du Pin e 253, 291, 433

Almeida Melo, Américo Brasiliense de 429

Alves, Francisco de Paula Rodrigues 113, 133, 449

Amado, Gilberto 52, 53, 143

Amado, Jorge 112, 256

Amaral, Francisco Keil do 468

Amaral, Tarsila do 208

Américo, Pedro 427

Anderle Ádám 13, 20, 22, 31, 106, 201, 203

Andrade, Mário de 44,

Andrade, Oswald de 208

Angrogne, Alfredo Malan d' 134

Arinos, Afonso 172, 293

Arroio, António José 427

Atias, Jaime Anahory 425

Aussenac, Marie-Antoinette 57–63

Assunção, J. Mota 237

Azeredo, António Francisco 438

Azevedo, João Lúcio de 441

Bandeira, Raimundo 284

Barbosa, Boaventura Gaspar da Silva 441

Barbosa, José

Barbosa, Mário Gibson

Barbosa, Rui 123, 132, 134, 150, 152

Barrès, Maurice 376

Barreto, Alfredo Coelho 103, 105, 110, 131

Barreto, Lima 189, 193

Barreto, Paulo (Rio, João do) 37, 40, 52, 79, 102, 103, 110, 111, 118, 120, 129, 130, 139, 142, 143, 144, 193, 439

Barreto, Tobias 190

Barros, João de 21, 27, 28, 36, 37, 39, 41, 46, 50, 68–75, 79, 80, 84–100, 115,

116, 120, 125, 128, 130, 131, 138, 156–157, 235, 282, 300–301, 304, 321, 331, 334, 360, 371–374, 418, 420, 424–426, 430, 436–438, 441, 447–450, 452, 457–459, 478–479, 483, 485, 496, 498

Barros, Henrique de 399

Barros Gomes, Henrique de 261, 400

Bastos, Francisco José Teixeira 429, 440

Bernardes, Arthur 158, 171, 198, 207, 253–257

Bernhardt, Sarah 196

Bilac, Olavo 96, 97, 115, 131–133, 139, 161, 193, 291–299, 331, 427, 433, 436, 439, 450, 483

Bonfim, Manoel 439, 440

Braga, Teófilo 26, 313, 363, 429

Brandão, Júlio 36, 457

Brandão, Raul 328, 336, 340

Brás, Wenceslau 284, 286, 475

Brasil, Joaquim Francisco de Assis 277

Brée, Álvaro de 145

Broglie, Jacques de 61

Burlamaqui, Armando César 134

Büchner, Ludwig 109

Cabral, Artur de Sacadura Freire 279

Cabral, Pedro Álvares 166–167, 279, 415

Caetano, Marcello 92, 374

Calógeras, Pandiá 29, 134, 153

Camacho, Manuel de Brito 331

Câmara Reis, Luís da 311

Campos, Humberto de 14

Campos Pereira, José de 386, 393–394, 464, 471

Campos Sales, Diogo Eugênio de 165, 180, 188, 202

Campos Sales, Manuel Ferraz de 218, 411–413

Carco, M. Francis 66

Cardoso, J. Pereira 451

Carmona, Óscar 84, 92, 350–351

Carneiro, António 298

Carnot, Sadi 403

Carqueja, Bento de Sousa 161, 305, 418, 442

Carvalho, Alberto de 167,

Carvalho, António de Deus Ramos Ponces de 88

Carvalho, Florentino de (Primitivo Raymundo Soares) 237

Carvalho, Joaquim José Coelho de 414, 441

Carvalho, Maria da Luz de Deus Ramos Ponces de 88

Carvalho, Ronald de 430

Casimiro, Augusto 330

Castilho, Augusto de 106, 274–276

Castro, Álvaro de 91, 328, 349

Castro, João do Canto e 346

Castro, José Maria Ferreira de 239, 248, 252, 255–256

Castro Osório, Ana de 443

Chagas, João 441

Chateaubriand, Assis 115

Chinca, Rui 444

Claro, António 441

Clemenceau, Georges 165, 205, 467

Coelho, Henrique Trinidade

Coelho, José Simões 441

Coimbra, Leonardo 457

Comte, Auguste 104, 105, 107, 356

Constant, Benjamin 104, 150

Cordes, Sinel de 84, 472

Correia, Francisco António 239, 425

Correia, Vergílio 64
Cortesão, Jaime 70–71, 349, 421, 424
Costa, Afonso 69, 91, 222–223, 324–326, 330, 333–334, 339–340, 343, 349, 384, 492
Costa, Emílio 86, 305, 354, 360, 367, 381, 393–395
Costa, Manuel Gomes da 329, 349–351, 465
Costa, Mário Navarro da 427, 450, 454
Costa, José Marques da 238
Coutinho, Carlos V. Gago 279, 421
Cruz, Luís Barreto da 425
Cruz, Osvaldo 113, 427
Cunha, Álvaro Bomílcar da
Cunha, Euclides da 182–183, 193
Cunha, Gastão da 194, 288, 300, 450
Dantas, Júlio 48, 96, 231, 451
Darcanchy, Raul 284
Darwin, Charles 109
Delamare, Alcebíades 476, 477
Delgado, Humberto 29, 278
Deus, João de 84–88, 91, 101, 442, 457
Dias, Antônio Gonçalves 427
Dias da Silva, Augusto 385
Dória, Raul 452
Duncan, Isadora 50–53, 131, 141
Duvernoy, Edmond 58
Eça de Queirós, José Maria de 414
Edmundo, Luiz 111, 143
Faria, Jorge de 47
Faria e Silva, Bernardo de 425
Fataça, Luciano 443
Fauré, Gabriel 59, 403
Fejó, António 442
Fernandes, Raul 134
Ferrero, Gina Lombroso 53–57
Ferrero, Guglielmo 54–55, 205
Ferro, António 47, 362, 430, 438, 458
Figueiredo, Armando Erse de 124, 191, 444
Figueiredo, Cândido de 441
Figueiredo, Jackson de 191
Finta de Aba, Alexander (Finta Sándor) 155
Fonseca, Deodoro da 150–151, 158, 260, 273, 404
Fonseca, Hermes da 121, 138, 152, 180, 244, 247, 283, 295, 307, 417–418, 485
Franco, Afonso Arinos de Melo 172
Franco, João 233–234, 263–265, 441
Freyre, Gilberto 18, 111, 138, 181, 186–187, 193, 358
Frontin, Pedro de 288
Gama, Domício da (Domício Afonso Forneiro) 175, 419
Gama, Luís Felipe de Saldanha da 273, 274
Gameiro, Alfredo Roque 51, 231, 269, 493
Gameiro, Helena Roque 50–51, 493
Gil, Augusto 458
Graça Aranha, José Pereira da 64, 66, 68, 74–75, 163, 197, 203–207, 285, 305, 439, 443, 483
Gomes, Antônio Carlos 427
Gomes, António Luís 266, 409, 424, 441
Gomes, Henrique de Barros 261, 400
Gordo, Adolfo 243, 252–253
Gouveia, Nabuco 288
Granjo, António 349
Guerra Junqueiro, Abílio Manuel 36, 297, 425, 435, 451, 457
Haeckel, Ernst 109

Holanda, Henrique de 185, 195, 451
Hoover, Herbert C. 165
Howell, Alfredo Guilherme 368
Jaén, Antonio 466
Jaloux, Edmond 65, 66, 69
Jesus, Geraldo Coelho de 459
Lampreia, João Camelo 160, 264–266, 409
Lobo, Helio 300
Kardec, Allan (Hippolyte Léon Denizard Rivail) 107
Koseritz, Carlos 429
Lacerda, Maurício de 144, 245–247, 254, 289
Lamarck, Baptiste 109
Lebesgue, Philéas 65, 67, 68
Leite, Duarte 231, 267, 443
Lello testvérek (António és José) 37
Lessa, Pedro 249, 270, 294
Lima, Alfredo Lisboa de 424
Lima, Adolfo 237
Lima, Jaime de Magalhães 84
Lima, Manuel de Oliveira 165, 189, 208–210, 231, 431, 433, 435
Lino, Raul 38, 437, 442
Liszt Ferenc 59–60
Lobato, Monteiro 193
Lombroso, Cesare 53–57
Longaretti, Angelo 218–219
Lopes, Isidoro Dias 296
Luís, Washington 178
Luzes, Francisco 425
Machado, Augusto 441
Machado, Bernardino 267, 324, 340, 349–350, 371, 409, 441, 492
Machado, Manuel Joaquim Alves 27, 402, 455
Magalhães Lima, Sebastião de 456
Magalhães, José Barbosa de 424
Magalhães, Olinto de 134
Magalhães, Paulo 144
Magalhães, Raimundo 28, 477
Magalhães Lima, Sebastião de 84, 353, 416, 456, 476
Malheiro Dias, Carlos 164, 230–231, 234, 410
Malon, Benoît 237
Manso, Joaquim 92, 189, 466
Marmontel, Antonin 58
Marques, Hilário 80
Matos, Melo 301, 451, 478
Matos, Norton de 92, 250, 340
Mauclair, Camille 65–67
Maurras, Charles 372, 376
Medeiros e Albuquerque, José Joaquim 69, 475, 476
Melo, Custódio José de 272, 273
Mendes, Teixeira 104–106
Mendonça, Henrique Lopes de 473–474
Meneses, João Duarte de 473
Mesquita, Júlio de 117
Mesquita Filho, Júlio de 117
Miomandre, Francis de 65–67
Monsaraz, Alberto de 373, 375
Montalvor, Luís de (Luís Filipe de Saldanha da Gama Silva Ramos) 430
Monteiro, Mario
Moraes, José Júlio Pereira de
Morais, Prudente de
Mota, Benjamim 238
Mota, José Pereira da Costa 263
Motta, José Vianna de 58
Mussolini, Benito 54, 351, 374, 378, 465

Müller, Lauro 132, 168, 175, 285, 286
Nabuco, Joaquim 163, 201, 204
Nascimento, Nicanor Queiroz do 189, 254
Nazareth, Agripino 189
Neto, António Lino 365
Neto, Henrique Coelho 431, 433, 435
Neuparth, Augusto Eduardo 425
Neves, Roberto das 239
Nogueira, António Rigaud 370
Noronha, Miguel Aleixo António do Carmo de (Paraty grófja) 275
Nunes, Almeida 25, 322, 425
Obuhov, Nyikolaj 62, 63
Oiticica, José 266
Oliveira, Alberto de 221, 443, 476
Otávio, Rodrigo 134, 172
Pacheco, Félix 282
Pais, Sidónio 29, 41, 82, 133, 233–234, 320, 322–324, 327, 332–348, 352, 366, 373, 389, 458–459, 492
Paiva Couceiro, Henrique 317–321, 332, 457
Passos, Francisco Pereira 113, 170, 186, 427
Patrício, António 36, 458
Paxeco, Fran (Manuel Francisco Pacheco) 443
Peçanha, Nilo 132, 172, 262, 264, 286
Pedroso, Zófimo Consiglieri 414
Peixoto, Floriano 136–137, 151, 159, 191–192, 262, 263, 273–276, 293, 404
Peña, Roque Sáenz 165
Pereira, Astrojildo 189
Perón, Juan Domingo 169
Pessoa, Epitácio 75, 134–135, 138, 176, 248, 269–271, 280, 296, 303–304, 411, 419–421, 424, 443, 485
Pessoa, Fernando 45–46, 68, 84, 87, 94, 97, 331, 336, 436
Pina, Augusto és Mariano 441
Pinheiro, Columbano Bordalo 312
Pinheiro, Maria Augusta Bordalo 50–52
Pinheiro, Pedro Bordalo 37
Pinho, Adelino Tavares de 237
Pinho, Annibal Lopes 238
Plínio, Salgado 377, 378
Poincaré, Raymond 205
Pompeia, Raul 137
Pozor, Moritz (Maurice) 203
Prado, Eduardo 200, 201, 204
Primo de Rivera, José António 350–351, 375
Prestes, Luis Carlos 122, 256
Preto, Francisco Rolão 374, 376
Proença, Raul 349, 468
Quartin, António Tomás Pinto 392
Queiroz, Francisco Teixeira de 96, 129, 451, 457
Queiroz, Raquel Teixeira de 96, 129
Queirós Veloso, José Maria de 432
Ramos, Arthur 181
Ramos, João de Deus 84–88, 91, 442, 457
Raposo, José Hipólito 373–374
Rebelo, Anibal Velozo 454
Reimão, Ventura Malheiro 424
Ribas, Antonio Fabra 314, 316
Ribeiro, Álvaro Nunes 473
Ribeiro, Aquilino 96, 368, 457
Ribeiro, Ernesto Hintze 261
Ribeiro, Tomás 277
Rio Branco báró 163–164, 168, 170, 201, 204, 210, 414, 427, 453

Rio, João do (Barreto, Paulo) 21, 28, 36–37, 40, 42, 47, 52, 66, 68, 79, 93, 96, 98, 102–103, 111, 115–119, 121, 123–145, 176–177, 193, 197, 235, 238, 240, 246–249, 254, 270, 297, 300, 333, 346–347, 419–420, 426, 433, 447, 449, 451, 456–457, 471, 478, 483, 492, 496

Riou, Edmond Gaston 65, 66

Roca, Julio 165, 202

Rodrigues, António Maria de Bettencourt 302, 474

Rodrigues, Edgar (Antônio Francisco Correia) 239

Romero, Sílvio 284, 429, 439–440, 484

Root, Elihu 165

Rosa, Manuel Garcia de 261

Sacadura, Cabral 279, 421

Sá-Carneiro, Mário de 46

Sardinha, António 373

Salamonde, Eduardo 444

Salazar, António de Oliveira 92, 239, 312, 321, 323, 352–353, 362, 365, 366, 373–375, 378, 450, 464, 466

Santos, António Machado 331

Santos, Fernando Matoso dos 158

Santos, José Domingues dos 91

Severo, Ricardo 444

Sérgio, António 86, 185, 195, 349

Silva, Alberto Caetano da 417

Silva, Carlos Eugênio Corrêa da (Paço d'Arcos grófja) 261, 405

Silva, João da 415, 453

Simões, Nuno 64, 161, 223–224, 419, 441, 452

Sousa Lage, João de 123, 444

Sousa Pinto, Manuel de 431, 433, 436, 441, 483

Soveral, Luís Pinto de 408

Spiess, Fritz 158, 199

Soares, Augusto Vieira 331

Soares, Gustavo Nogueira 261, 375, 400, 451

Teles, Moreira 38, 156

Termen, Lev (Léon Theremin) 63

Thompson, Oscar 100, 200

Torres, Antônio 119, 141–142, 191, 368–369, 445

Varela, Alfredo 451

Vargas, Getúlio 51, 75, 101, 117, 121, 134, 155, 162, 169, 187, 257, 307, 324, 377–378

Vasco, Neno (Gregório Nazianzeno Moreira de Queirós Vasconcelos) 391

Vasconcelos, Augusto de 474

Veiga Simões, Alberto de 354, 424, 443, 471

Vellozo, Dario Persiano de Castro 108, 109, 110

Vieira, Afonso Lopes 24, 46, 52, 96

Villar, Frederico 271–273

Vitorino, Virgínia (Maria João do Vale) 50–51, 91

Wittman Tibor 20, 22, 141